

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE LAİKLİK UYGULAMALARI
(1938-1960)

DOKTORA TEZİ
Ertuğrul DALMIŞ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İSTANBUL 2022

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE LAİKLİK UYGULAMALARI
(1938-1960)

DOKTORA TEZİ
Ertuğrul DALMIŞ
2902140011

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İSTANBUL 2022

ÖZ

TÜRKİYE’DE LAİKLİK UYGULAMALARI (1938-1960)

Türkiye’de laiklik toplumsal bir beklenti ve sonuçtan çok kurucu kadronun toplumu ve devleti dönüştürmesinin aracı olarak kullanılmıştır. Bu şekli ile genel olarak “tepeden inme” bir düşüncenin yansıması olan laikliğin Türkiye’deki uygulamaları, laik birçok devletten farklıdır. Laikliğin en temel tanımlarından olan "Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" yaklaşımından ayrı olarak, erken dönem Türkiye laikliği “devletin kontrolünde bir din” anlayışına daha yakın durmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, medrese, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına rağmen imam hatip okullarının ve ilahiyat fakültesinin açılması, devlet okullarında din dersinin bulunması bu bağlamda düşünülebilir. Ancak sürece genel olarak bakıldığında Türkiye’de uygulanan laikliğin, sınırları belirli bir düzlem üzerinden gitmediği görülür. Gelgitleri olan, bazen otoriterleşen, bazen ise daha esnek uygulamaların görüldüğü bir laiklik süreci söz konusudur. Sınırların belirsizliği dolayısıyla özellikle CHP döneminde dini alana yapılan her türlü müdahale laikliğin gereği olarak sunulurken, buna karşı olan tavır ya da yaklaşımlar genellikle irticai faaliyet olarak değerlendirilmiştir. DP döneminde ise laiklik, merkezi önemini korunmakla birlikte bu dönemde dinin meşruiyet sahası genişlemiştir. Bu anlamda Türkiye’de laikliğin kapsamı partilerin-siyasi iktidarların tavırlarına göre de değişkenlik göstermiştir. Bu değişkenlik bazen partiden partiye, bazen ise aynı partinin farklı hükümet dönemlerinde kendisini göstermiştir.

Bu çalışmada CHP’nin İsmet İnönü dönemi ile Demokrat Parti dönemlerindeki laiklik uygulamalarına yönelik bir kıyaslama yapılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda karşılaştırmalı bir dönem analizini hedef alan bu çalışma, bir ideoloji olarak laikliğin Türkiye’ye girişine, laikliği yaşam şekli olarak gören yaklaşımlara, Türkiye laikliğinin diğer devletler (Fransa, İngiltere) ile olan ilişkisine değinmekten çok, Türk siyasal ve demokrasi hayatına damgasını vurmuş iki dönemin kıyasına odaklanmıştır. Bu çalışmayı özgün ve önemli kılan taraf ise dünyayı algılama ve gündelik yaşamlarını düzenleme noktasında farklı bir kitlesel tabana dayanan CHP ve

DP dönemlerinde uygulanan laikliğin somut alanlarına yönelmesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet-hükümet nezdindeki genel pozisyonu ve devletin diğer kurumlarıyla olan ilişkilerindeki değişim ve gelişim aşamaları, vakıf eserlerinin dinsel alana yönelik örneklerinin iki parti dönemlerindeki durumları (cami, mescid, kilise...), dini eğitim noktasında laiklik yaklaşım ve tanımlamaları, dini neşriyatın genel niteliği ve bu neşriyata yönelik parti-hükümet yaklaşımları, hayrat hademesinin niteliği ve aldıkları maaşların miktarı bu çalışmanın ana uğrak noktalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Demokrat Parti (DP), laiklik, hayrat hademesi, dini neşriyat, cami ve mescitler.

ABSTRACT

SECULARISM PRACTICES IN TURKEY (1938-1960)

Secularism in Turkey has been used more as a social expectation and result than as a means for the founding staff to transform society and the state. In this way, the practices of secularism in Turkey, which is a reflection of a “top-down” idea in general, are different from many secular states. Apart from the approach of "separation of religion and state affairs", which is one of the most basic definitions of secularism, early Turkish secularism has been closer to the understanding of “a religion under the control of the state”. The establishment of the Religious Affairs Directorate, the opening of imam hatip schools and the faculty of theology despite the closure of madrasahs, tekkes and lodges, the availability of religious courses in public schools can be considered in this context. However, when we look at the process in general, it is seen that the secularism applied in Turkey does not go over a certain plane of boundaries. There is a process of secularism that has tides, sometimes it becomes authoritarian, and sometimes more flexible practices are seen. Due to the uncertainty of borders, any intervention in the religious sphere, especially during the The Republican People's Party period, was presented as a requirement of secularism, while the attitude or approaches to it were usually considered as a contact activity. Although secularism retained its central importance during the Democrat Party period, the field of legitimacy of religion expanded during this period. In this sense, the scope of secularism in Turkey has also varied according to the attitudes of parties and political authorities. This variability has sometimes manifested itself from party to party, and sometimes during different periods of government of the same party.

In this study, a comparison was made between the Ismet İnönülü era of the Republican People’s Party and the secularism practices of the Democrat Party periods. In this sense, the analysis of the target area in this study the comparative period, as an ideology of secularism in Turkey, secularism as a way of life approaches, other states of secularism in Turkey (France, UK) to deal with the relationship with the Turkish

political life and democracy is focused on the comparison of the two periods was marked by. What makes this study original and important is that it focuses on the concrete areas of secularism practiced during the Republican People's Party and Democrat Party periods based on a different mass base in terms of perceiving the world and organizing their daily lives. The general position of the Ministry of Religious Affairs before the state-government and the stages of change and development of its relations with other institutions of the state, the status of religious examples of foundation works during the two-party periods (mosque, masjid, church...), approaches and definitions of secularism in the point of religious education, the general nature of religious life and party-government approaches to this life, the nature of religious workers and the amount of salaries they receive are the main points of this study.

Keywords: Republican People's Party, Democratic Party, secularism, religious workers, religious publications, mosques and masjids

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, 1938-1960 yılları arasını kapsayan dönemdeki laiklik uygulamaları, CHP ve DP dönemleri açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tek partili hayattan çok partili hayata geçişi de kapsayan bu dönem aralığı, Türkiye’deki laiklik uygulamalarının geçiş dönemi olarak da adlandırılabilir. Çünkü çok partili hayata geçilmesinden sonra siyasal partiler, vatandaşın onayına daha fazla ihtiyaç duymuş ve bu anlamda, vatandaşın talep ve beklentilerini karşılamak artık iktidara gelmenin ve daha da önemlisi iktidarda kalmanın önemli bir ayağını oluşturmuştur. Bu durum laiklik uygulamalarında yumuşamaya gidilmesini veya farklı bir deyişle dini alanın “resmi” açıdan rahatlatılmasını beraberinde getirmiştir. Dini derslerin yeniden müfredata taşınması, hacca gidecekler döviz tahsisi, ilahiyat fakültesinin açılması, dini neşriyata getirilen görelî özgürlük bu “resmi” rahatlatmanın örnekleri olarak verilebilir. Ancak bu ve benzer örnekler sadece laiklik uygulamalarının yumuşamasının değil, aynı zamanda dinin siyasete alet edilmesinin de önemli bir aracına dönüşecektir. Siyasete alet edilen din zamanla, partilerin dinli–dinsiz olarak sınıflandırılmasını da getirecektir. Bu durum ülke siyasetini günümüze kadar etkileyen ve tabandan en üst siyasi kurumlara kadar birbirini dinsizlikle, daha çok veya az Müslüman olmakla itham edilmesine sebep olan süreci tetiklemiştir.

Türkiye’de siyasal partilerin belirli ölçülerde yaptıkları dini siyasete alet etmeye yönelik girişimler, cemaat ve tarikatların güçlenmesine de katkı sağlamıştır. Siyasal partiler kitlesel oy olarak gördükleri ve her geçen gün güçlenen cemaat ve tarikatlarla kurulan her türlü ilişkiyi/iş birliğini önemsemişlerdir. Bu durumun çalışmamız açısından önemi, siyasallaşmış bir dinin ve bunun topluma ve siyasete yansımış halinin ortaya koyduğu ayrışmadır. Türkiye’de laiklik gibi, ideolojik kamplaşmalara da neden olan bir konuyu çalışmak ve bu anlamda ilgili materyallere ulaşmak söz konusu olduğunda, hemen her ideolojik grubun kendi düşüncesinin ifade edildiği metinleri görmek istediği bir yaklaşımla karşı karşıya kalmak, bu tür

Çalışmaların karşılaştığı en büyük zorluktur. Akademik bir yaklaşımla olguyu ortaya koyabilme gayretinden hareket eden çalışmaların tarafları memnun etmekten uzak bir duruşu olacağı, karşılaşacağımızı bildiğimiz en büyük zorluk olmasına rağmen, bilimsellikten uzaklaşmamayı en önemli yaklaşım olarak benimseme gayreti içinde bulunduk. Gerek en çetrefilli konuların çalışılmasında karşılaşılabilecek zorluklarda ve bu bunların açılmasında, konulara akademik bir bakışla yaklaşım disiplini kazanmamda, gerekse karşılaştığım diğer sorunlarda yol gösterici tavrıyla desteğini ve varlığını her zaman hissettiren, bilgi ve tecrübesinden ziyadesiyle faydalandığım saygıdeğer hocam ve danışmanım Prof. Dr. Cezmi ERASLAN'a şükranlarımı arz etmeyi bir vazife addederim. Ayrıca gerek tez izleme süreçlerinde, gerekse bunun dışında yaptığımız akademik sohbetlerde çalışmamızın olgunlaşmasında sağladıkları katkıyla farklı bakış açıları yakalamam hususunda desteklerini yakından hissettiğim Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR ve Prof. Dr. Ali SATAN hocalarıma ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim.

Uzun bir arşiv çalışmasının neticesinde ortaya çıkan bu tez sürecinde birçok kişinin yardım ve desteğini gördüm. alışmaları yaptığım kurumların arşiv çalışanlarının yanı sıra aynı zamanda dostlarım olan bazı hocalarımdan adlarını da zikretmem gerekir. Kendilerinin gerek sohbetlerimiz sırasında fikir ve yaklaşımlarıyla, gerekse yeni belgelerden ve yeni çıkan eserlerden haberdar etmek suretiyle bu çalışmada katkıları büyüktür. Bu anlamda Dr. Öğretim yesi Saim ağrı KOCAKAPLAN, Dr. Öğretim yesi Yakup AHBAB, Dr. Aydın ÇAKMAK hocalarıma ve kıymetli dostlarım H. Baha ÖZTUNÇ, Kemal GURULKAN ve Hakan ENGİN'e ayrı ayrı teşekkürü ederim. Ayrıca grafiklerin oluşturulması sırasında desteklerini esirgemeyen dostum Ercan UYKAN ve Furkan İNAL'a teşekkürü borç bilirim.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi her türlü desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme, kendilerini ihmal etmem pahasına üzerimdeki bütün yükü alarak beni yreklendiren kıymetli eşim Hatice DALMIş'a, kızım Güneş'e en kalb şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

a.e.:	Aynı eser
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
BCA:	Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA:	Başkanlık Osmanlı Arşivi
BYUM:	Basın Yayın Umum Müdürlüğü
B.:	Birleşim
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
C. AS:	Cevdet Askeriyye
D.	Devre
DIYKBK:	Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı Kararları
DİR:	Diyanet İşleri Riyaseti
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DP:	Demokrat Parti
EGM:	Emniyet Genel Müdürlüğü
İBBA:	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi
İ.S.:	İçtima Senesi
K.S.:	Karar Sayısı
MMM:	Milli Müdafaa Mükellefiyetleri Kanunu
MKK:	Milli Korunma Kanunu
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
MMV:	Milli Müdafaa Vekaleti

MSB:	Milli Savunma Bakanlığı
MUM:	Matbuat Umum Müdürü
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi TBMM
TBMMZC:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMMGCZ:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE:	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TMO:	Toprak Mahsulleri Ofisi
TMV:	Toprak Mahsulleri Vergisi
TSK:	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TUM:	Trakya Umumi Müfettişliği
VGM:	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Yay. Haz.:	Yayına Hazırlayan

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1940-1950 yılları arasında Riyaset tarafından hakkında rapor hazırlanan eserler ve kararları	147
Tablo 2: Yunan İşgali Sırasındaki Zarar Gören Dini Yapıların Zarar-Ziyan Tablosu.	263
Tablo 3 Tamir Edilecek Camiler ve Yapılacak Toplam Tamir Masrafı.....	282
Tablo 4: 1936 Yılında Tamiri Biten Camiler İçin sarf edilen tutar.	295
Tablo 5: Türkiye’deki Çeşitli Vilayet ve Bağlı Kazalarında Bulunan Camilerin Onarıma Tabi Tutulanların Yer ve Adetleri (1935-1936).....	296
Tablo 6 Muhasebenin Tamir Masrafı Olarak verdiği Cetvel (İstanbul dâhil diğer vilayetlerde toplam 73 cami için)	298
Tablo 7: 1936-1940 Yılları Arasında Camilere Harcanan Tamir Tutarları.....	298
Tablo 8 1941-1942 Yılları Arasında Camilere Harcanan Tamir Tutarları.....	302
Tablo 9 1951-1952 Yılları Arasında Tamir Edilen ve Edilecek Camiler ve Yapılan Masraflar	311
Tablo 10 1951-1958 Yıllar Arasında Yurt Genelindeki Camilerin Tamirine Yapılan Masraf	320
Tablo 11 1952-1953 Yıllarında Yurt Genelinde Camilerin Tamir ve Onarımı için Yapılan Ödemeler.....	324
Tablo 12 1950 Yılı Bütçesine Göre Hayrat Hademesi (İmam, Hatip, Müezzin ve Kayyım) Maaş Cetveli	378
Tablo 13 1951 Yılı Diyanet Bütçesinden Hayrat Hademeleri ve Verilen Maaşlar	379
Tablo 14 1953 yılı bütçesinde hayrat hademesi ve aldıkları maaş şu şekilde verilmiştir: ..	388
Tablo 15 1956 Yılı Hayrat Hademesi Maaşları.....	389

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1 Hayrat müzayede satış defteri verilerine göre 1926-1960 yılları arasında toplam hayrat satışı ve yıllara göre dağılımı.	256
Grafik 2 1926-1960 yılları arasında yapılan satışların cami, mescit ve diğer olmak üzere tür dağılımları gösteren grafik. Burada da görüleceği üzere sadece cami ve mescit değil onun dışında farklı vakıf eserlerin satışı da gerçekleşmiştir.	257
Grafik 3 Satış yapılan vakıf eserlerin tür ve bölge dağılımını gösteren grafik.	258
Grafik 4 1928-1960 yılları arasında satış ve onarım miktarlarının karşılaştırılmasına dair grafik.	304
Grafik 5 Cami tamirlerin belirli bir program dâhilinde yapılmaya başlandığı 1936 yılında tamir edilen bazı camiler ve tamirat için harcanan tutarlar.	305
Grafik 6 1936-1942 yılları arasında tamir edilen camiler ve yıllara göre harcanan paranın dağılımı gösterir grafik.	306
Grafik 7 1950-1960 Yılları Arasında Camilerin Tamirine Harcanan Meblağ ve yıl dağılımını gösterir grafik.	321

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
TÜRKİYE’DE LAİKLİK UYGULAMALARI (1938-1960)	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	ix
TABLolar LİSTESİ	xi
GRAFİKLER LİSTESİ	xii
İÇİNDEKİLER	xiii
AMAÇ VE YÖNTEM	xvi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	42
DİNİ İÇERİKLİ YAYINLAR (1938-1960)	42
1.1. Cumhuriyet Türkiye’inde Dini Neşriyat-CHP’li Yıllar	42
1.1.1. İslami Neşriyatın DP Dönemindeki Seyri.....	57
1.1.2. Dini Yayınlar Biriminin Kurulması ve Faaliyetleri	65
1.2. Müşavere Heyeti Üyeleri ve Atanma Şekilleri.....	74
1.3. Dini Neşriyatın Yasaklanmasına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararlarında Riyaset’in Yeri ve Etkisi	78
1.4. Riyaset’in Olumlu Raporlarına Rağmen Toplattırılan Dini Neşriyat.....	89
1.5. Dini Neşriyatın İncelenmesine Dair Ayrıntılı Bir Rapor: “Kainat Hakkın Hüviyetidir” Örneği.....	95
1.6. Matbuat Kanunu	98
1.7. İçeriklerine Göre Yayınların Yasaklanması ve Toplattırılmasına İlişkin Karar ve Raporlar	101
1.7.1. Temel İslami Bilgi Yanlılığı Olduğu Gerekçesiyle Yasaklanan Yayınlar 101	
1.7.1.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)	101
1.7.1.2. DP Dönemi (1950-1960)	110
1.7.2. Misyonerlik Propagandası Yapan Yayınlar	116
1.7.2.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)	116
1.7.2.1. DP Dönemi (1950-1960)	120
1.7.3. Laikliğe ve Genel Kanun-Mevzuata Aykırı Olan Yayınlar	125
1.7.3.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)	125

1.7.3.2. Demokrat Parti Dönemi	128
1.7.4. Tarikat-Mezhep Propagandası (Alevilik-Şiilik) Yapan Yayınlar.....	128
1.7.4.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)	128
1.7.4.2. DP Dönemi (1950-1960)	136
1.8. Riyaset'in Denetim ve Onay Sürecinden Sonra Yayınlanan Eserler	139
1.9. Genel Değerlendirme	153
İKİNCİ BÖLÜM.....	162
2.1. HAYRAT ESERLERE İLİŞKİN DÜZENLEMELER: TAMİR, SATIŞ, ...	162
2.1.1. Cami ve Mescitlerin Tasnifine İlişkin Düzenlemeler	162
2.1.1.1. Cami ve Mescit Görevlilerinin Durumuna İlişkin Düzenlemeler	164
2.1.1.2. Cami ve Mescitlerdeki Eserlerin Korunması Hakkındaki Düzenlemeler	166
2.1.2. Cami ve Mescitlerin Tasnif Edilmesi Hakkındaki Kanunun İbadet Yeri ve İbadet Üzerindeki Etkisi.....	168
2.1.2.1. İbadet Yeri Sorunun DP Dönemindeki Seyri	179
2.1.3. Cami Dışında Cemaatle Namaz Kılınması Meselesi	183
2.1.4. Camilerin Yetersizliği Durumunda Yönetici Kadronun Tavrı.....	187
2.1.5. Cami ve Mescitlerin Farklı Amaçlarla Kullanımı: Zaruret mi Keyfiyet mi?	205
2.1.5.1. Genel Bir Sorun Olarak Nitelikli Bina Eksikliği – CHP Dönemi	211
2.1.5.2. DP Dönemi	213
2.1.6. Cami ve Mescitlerin Farklı Amaçlarla Kullanımına Dair Söylem ve Örnekler.....	216
2.1.6.1 DP Dönemi	220
2.1.7. Cami ve Mescitlerin Askeri Amaçlarla Kullanımı.....	224
2.1.8. Ziraat Vekaleti - TMO Tarafından Depo Olarak Kullanılan Cami ve Mescitler	236
2.1.9. Cami ve Mescitlerin Kiraya Verilmesinin Yasaklanması	241
2.2. SATIŞ VE TAMİRAT	245
2.2.1. Tasnif Harici Cami ve Mescitlerin Satılması	245
2.2.2. Cami ve Diğer Yapıların Tamirinde Yaşanan Sorunlar – Uygulamalar – İhmaller	259
2.2.3. Bir Bütçe Meselesi Olarak Abidelerin Tamiri	268
2.2.4. CHP Döneminde (1938-1950) Hayrat Eserlerin Tamiri: Cami ve Mescit	280

2.2.5. Mehmet Nihat Nigizberk'in Defterine Göre Türkiye'de Cami Tamirleri	293
2.2.6. DP Döneminde Cami ve Mescit Tamirleri	307
2.3. Genel Değerlendirme	328
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	337
3.1. HADEME-İ HAYRAT VE DİNİ EĞİTİM	337
3.1.1. Hademe-i Hayrat Maaşları	337
3.1.1.1 Osmanlı Sisteminde İmam-Hatibin Belirlenmesi ve Maaş Ödemeleri	339
3.1.1.2 Cumhuriyet Döneminde İmam-Hatipler ve Maaş Ödemeleri	343
3.2. Köy İmam-Hatipleri: Atamalar – Yetki Tartışmaları.....	347
3.2.1. Maaşlar	353
3.3. DP Döneminde Köy İmamları ve Maaşları	359
3.4. CHP Döneminde Hayrat Hademesi ve Maaşlar	365
3.5. DP Döneminde Hayrat Hademeleri ve Maaşlar	380
3.6. Cumhuriyet Türkiye'si'nde Dini Eğitim-sizlik: Tartışmalar-Uygulamalar... 397	
3.6.1. Dini Özgürlük - Çok Partili Hayat İlişkisi	399
3.6.2. Köylerde Dini Eğitim-sizlik.....	409
3.7. Türkiye'de Dini Eğitimin Yeniden Kurumsallaşma Dönemi.....	421
3.7.1. Din Bilgileri Dershanelerin Açılması.....	427
3.7.2. İlkokullarda İsteğe Bağlı Din Dersleri	434
3.7.3. İmam-Hatip Kurslarının Açılması.....	438
3.7.3.1. Tarihsel Arka Plan.....	438
3.7.1.2 İmam Hatip Okullarına İlginin Azalmasının Nedenleri.....	442
3.7.4. İmam-Hatip Kurslarının Açılması.....	446
3.7.5. İlahiyat Fakültesinin Kurulması.....	451
3.8. DP Döneminde Dini Eğitim	454
3.8.1. İmam Hatip Okullarının Açılması.....	461
3.8.2. İhtiyari Din Derslerinin Zorunlu Olması.....	469
3.8.3. Ortaokullarda İsteğe Bağlı Din Dersleri	471
3.8.4. Liselerde Din Dersi Talepleri.....	476
3.8.5. Yüksek İslam Enstitüsü'nün Açılması	477
3.9. Genel Değerlendirme.....	478
SONUÇ	483
KAYNAKÇA	494

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma Türkiye’de laiklik uygulamalarının 1938-1960 yılları arasına denk gelen Milli Şef İsmet İnönü ve Adnan Menderes dönemlerine odaklanmıştır. Tarih olarak bu aralığın seçilmesinin amacı, tek partiden çok partiye geçiş sürecinde ve sonrasında laikliğin alanına giren konularda yaşanan değişim ve süreklilikleri tespit etmektir. Bu şekliyle hem kurucu parti CHP’nin, hem de yine büyük ölçüde bu parti içinden çıkan ve merkez sağ geleneğinin ilk temsilini oluşturan DP’nin laiklik yaklaşım ve uygulamalarına dair bilgi ve fikir sahibi olmak amaçlanmıştır. Bu anlamda tez içinde yer alan üç bölüm, her iki parti dönemine denk gelen yıllarda sürekliliği olan konulardan seçilmiştir. Ancak, söz konusu yıllara ilişkin laiklik uygulamalarına ait düzenlemelerin daha önceki dönemlere sarkması durumunda, bunlar da ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Bunların dışında bölüm olarak yer verilmeyen, ancak bu yıllara ait laiklik uygulamalarının kapsamına giren hac, Türkçe ezan ve kamet, medeni nikâh gibi konular giriş kısmında ana hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın kapsamına giren dini neşriyata ilişkin sınırlama ve yasaklar; camilerin tasnifi ve farklı amaçlarla kullanımı ve bunlara ilişkin CHP ve DP dönemi yaklaşımları; din adamının niteliği, niceliği ve bu vasıflarla da alakalı olarak dini eğitimin ya da eğitimsizliğin toplumsal alanda bulunduğu karşılık ve bunların siyasi alana yansımaları. Tüm bunlar Türkiye’de siyasetin ve dolayısıyla ideolojinin bir parçası olma durumunu sürdürmüştür. Bugün dahi gerek gündelik siyasetin, gerekse toplumsal alanın tartışmalı başlıkları olmayı sürdüren konulardaki ideolojik yaklaşımların yoğunluğu hesaba katılarak, bu çalışmada literatür değerlendirmesi en sona bırakılmıştır. Çünkü Türkiye’de laiklik, din ve siyaset ilişkilerine ait literatür yoğunluğunun gerçekliği kadar, bu literatürün önemli bir kısmının ideolojik yaklaşımların ürünü olduğu gerçekliği de vardır. Bu bağlamda dönem literatürüne genel olarak bakıldığında yargıların önce konup, sonra buna uygun bir araştırma yapıldığı izlenimi kolaylıkla edinilebilir. Dolayısıyla bunun dışında kalmak için, Cumhuriyet tarihi araştırmacıların önemli kaynaklarından biri olan TBMM zabıtları detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bu noktada 1938-1960 yılları arasına tekabül eden zabıtların tamamı günbegün Allah, Diyanet, Evkaf, laiklik, hac, Müslüman, İslam, imam, müderris, din, ezan, hoca, cami, mescit, din eğitimi, tarikat, şeriat, irtica

gibi kelimeler üzerinden taranmıştır. Bu taramalar neticesinde elde edilen bulgular, dönem tarihselliği de hesaba katılarak genel bir çerçeve oluşturulmuştur.

İkinci aşama olarak yine çalışmamızın tarih aralığını kapsayan yıllar için Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti, bugünkü adıyla Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı kararlarının tamamı incelenmiştir. Yıllık olarak ciltlemiş halde, adı geçen Başkanlıkta bulunan bu kararlar, zikredilen dönem laiklik uygulamalarının anlaşılması için çok önemlidir. Cumhuriyet döneminde “fetva makamı” olarak faaliyet gösteren bu birime, vatandaşın veya devletin herhangi bir kademesinden gelen soru ve başvurular, bu döneme ilişkin laiklik uygulamalarının kapsamının anlaşılması için oldukça değerlidir. Bu belgeler aynı zamanda laiklik uygulamaları ve bunların yarattığı yeni sorunlar karşısında Riyaset’in tavrının görülmesi açısından da ayrıca önemlidir. Yine bu belgeler, bahsi geçen dönem aralığı için din adamlarının niteliği, niceliği; dini eğitim konusunda ortaya çıkan sorunların tespiti için de mutlaka başvurulması gereken kaynaklardır. Yine bu belgelerde ezan ve kametin Türkçe okunması uygulamasında Riyaset’in dahli, tavrı; diğer devlet kurumları ile olan ilişkisi de çok açık bir şekilde takip edilebilecek durumdadır. Tüm bunlar dönem laiklik uygulamalarının tespiti için oldukça önemlidir.

Üçüncü aşama olarak Başkanlık Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan bütün kataloglar belirli bağlaç ve kelimeler üzerinden taranmıştır. Bu taramadan elden edilen belgeler, bölümler ve başlıklar halinde tasnif edilmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan veriler hem zabıtlar, hem de Müşavere Heyeti kararları ile karşılaştırmalı olarak bir tasnife tabi tutulmuştur.

Dördüncü aşamada, önemli bir bilgi kaynağı olarak gazete ve dergilerin taranmasına geçilmiştir. Döneme ilişkin çok sayıda gazete ve dergi taranmış ve bu taramadan oldukça kapsamlı bir metin çıkarılmıştır. Laikliğin kapsamına giren genel haberler dışında, özellikle köşe yazılarında, yazarların konulara ilişkin yorum ve yaklaşımları dönem gerçeklikleri ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca gazetede yer alan haberlerin doğruluğu, arşiv ve zabıtlarla desteklenmeye çalışılmıştır. Bunlara ilaveten İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE) başvuru diğer arşivler olmuştur. Gerekli arşiv, zabıt ve gazete taramaları yapıldıktan sonra ortaya çıkan genel çerçeve dönem literatürü ve hatıratlarla desteklenmiştir.

Bilimsel araştırma iki amaçtan biri için yapılır. Ya daha önce çalışılmamış ve bu anlamda bilinmeyen bir konuyu, tarihsel süreci ortaya koymak; ya da bilinmekle birlikte birçok eksik ve hata barındıran konulardaki eksik ve hataları belirlemek. Bu çalışma daha çok ikincisi için yapılmıştır. Özellikle son dönemlerde, çalışmamız içinde değerlendirilmeye çalışılan konuların gündelik siyasetin önemli başlıklarından biri haline gelmesiyle de ilintili olarak, konuya ilişkin çalışma ve tezlerinin sayısında da artış olmuştur. Bu anlamda konuyu ele alış şekli açısından çalışmamızla benzerlik gösteren, ancak kaynakların kullanımı, konuların dağılımı veya süreci değerlendirme açısından oldukça farklı bir yol izlenen Umut Azak'ın çalışmasına atıf yapma gereği vardır. “Türkiye’de Laiklik ve İslam” adlı çalışmasında Azak, laiklik sürecini, kurucu kadronun ve onu takip eden siyasetçilerin, hafıza siyaseti üzerinden hareket ettikleri noktasından ele almaktadır. Özellikle Şeyh Sait, Menemen Olayı gibi vakıaların kurucu kadronun zihninde canlılığını koruduğunu ve dini alana ilişkin yaklaşımların bu canlılık üzerinden değerlendirildiğini ifade etmektedir.

Sürece ilişkin bir başka doktora çalışması Abdullah Kıvanç Esen tarafından “CHP İktidarı Döneminde Diyanet İşleri Reisliğinin Devlet İçindeki Konumu” başlığı altında hazırlanmıştır. Bu çalışmayı bizim açımızdan önemli kılan en önemli sebep, Din İşleri Yüksek Kurulu kararlarını kullanma sıklığıdır. Bu durum, çalışmamızdaki bazı içeriklerin benzerlik göstermesine neden olmuştur. Ancak Kıvanç'ın çalışması genel olarak tek parti döneminde DİB ile sınırlıdır. DİB'in özellikle siyasal iktidar ve diğer devlet kurumları ile kurduğu ilişkinin çerçevesini belirlemeye yönelik bu çalışmanın amacı, yazarın deyimiyle şu şekildedir: “Bir yanda erken Cumhuriyet dönemi laiklik anlayışını tam anlamıyla benimsemiş veya benimsemiş görünen veya hiçbir koşulda bu anlayışa itiraz etmeyen iktidar bloğu, diğer yanda bu laiklik anlayışı doğrultusundaki siyasal iktidarın direktiflerini yerine getirdiği kadar, zaman zaman bu direktiflere pasif ya da aktif olarak direnen, iktidarla pazarlıklarda bulunan, pazarlıklar sonucunda iktidarla uzlaşan veya çeşitli stratejiler geliştirip iktidarı kendisine uyduran bir siyasal özne olarak DİB. Tez bu iki farklı bloğun ilişki ağları üzerine bina edilmiştir”. Türkiye’de DİB ile siyasal iktidar ve onun ortakları arasındaki ilişkilerin takibi açısından önemli bir çalışma olduğu ifade edilebilir.

Hicret K. Toprak tarafından doktora tezi olarak yazılan ve “Mihrap, Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı” adıyla yayınlanan eser de, çalışmamız açısından dikkate değerdir. Toprak'ın çalışması, Kıvanç'ın çalışmasında

olduğu gibi tek parti döneminde DİB'e odaklanır. Yazarın deyimiyle bu çalışma tarihi veriler ışığında DİB'in kuruluş gerekçeleri ve bu süreçte dinin konumunu tespit etmek için kaleme alınmıştır. Laik bir devlet içerisinde DİB'in genel durumu da yazarın sorguladığı ana konuların başında gelmektedir. Genç Cumhuriyet döneminde DİB'in yerinin tespiti için önemli bir çalışmadır.

Yine çalışmamızla doğrudan bir benzerliği bulunmayan, ancak çalışma konumuzun bir kısmını ele alan içeriğiyle Deniz Parlak'ın "Laikleşme Sürecinde Camiler – Geç Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e" adlı çalışmasına da atıf yapmak gerekir. Parlak, genel olarak İslam geleneği içerisinde camilerin konumu, misyonu, eğitimin bir parçası olma gibi durumların Osmanlı Devleti'nin son ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşadığı değişim ve dönüşümü ele almaktadır. Parlak'a göre Türkiye'de camiler üzerinden yapılan değişim ya da dönüşüm, camilere karşı olmak şeklinde değil, cami merkezli bir toplum inşasından kaçınmak şeklinde gerçekleşmiştir. Genel itibariyle cami ve çevresinde verilen dini eğitimin buralardan alınarak, laik bir eğitim sistemi içerisinde okullara aktarıldığı konusu üzerinde durur.

Tüm bu çalışmalar ve daha fazlası Türkiye'de laiklik uygulamaları ile birlikte yaşanan dönüşüme ait nitel ve nicel veriler sunması açısından önemlidir. Ancak bizim çalışmamız genel olarak laiklik uygulamalarını, kurucu kadronun ya da siyasi partilerin dünya ve dini görüşlerine ek olarak, devralınan sistemin, toplumun ekonomik ve eğitim durumları da hesaba katılarak yaşamış olduğu değişim ve dönüşümü değerlendirmeyi hedeflemektedir. Örneğin dini neşriyatın niteliği ve niceliği üzerinden yapılan uygulama ve kısıtlamalar CHP ve DP dönemlerinde büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu durum, iki partinin laiklik yaklaşımlarından ziyade, dini neşriyatın ve onun sahiplerinin konumlanışı ile doğrudan alakalıdır. Çalışma içerisinde de görüleceği üzere siyasi iktidarların buradaki hareket noktasının iki önemli ayağı vardır: Birincisi, dini neşriyatın genel niteliğidir; daha doğrusu işin ehli tarafından yazılmayan niteliksiz dini neşriyattır. Niteliksiz dini neşriyat ile mücadele noktasında siyaset ile Diyanetin ortak hareket ettiği söylenebilir.

İkincisi ise, Türk tarihinin özgünlüğü içerisinde gelişen durumlar neticesinde, siyasi ve toplumsal iktidarlarını büyük ölçüde kaybeden dini çevrelerin, bu iktidarlarını dini neşriyat yoluyla yeniden kazanmaya yönelik girişimleri ve bunların devletin iktidarı ile yaşadığı mücadeledir. Devlet-hükümet kendi iktidarını korumak

noktasından hareket ederek bu neşriyatı her iki dönemde sıkı bir takibe alacaktır. Dini neşriyat üzerinden aktarılan bu bulgulara tamamen arşiv kayıtlarının analizinden sonra ulaşılmıştır. Diğer bölümler de incelendiğinde arşiv ve zabıtların yoğun olarak kullanıldığı görülecektir. Bu anlamda bu çalışma özellikle çok partili hayata geçiş sürecinde ve sonrasında laikliğin uygulama alanları üzerinden bir bilgi aktarımı şeklinde hazırlanmıştır. Bundan sonra konuya ve sürece ilişkin yapılacak çalışmalara kaynak ve fikir sağlamayı hedeflemektedir.

GİRİŞ

Türkiye’de laiklik uygulamalarının belirlenmesinde iki önemli faktörden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, Türkiye’nin modernleşme tarihinden beslenen şekil ve tavır alışlarla doğrudan alakalıdır. Modernleşme karşıtı tavırlar ve bunların siyasallaşmış halleri, Türkiye’de laikliğin çerçevesinin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. İkinci faktör ise, yine modernleşme sürecinin etkisiyle kurucu kadronun sahip olduğu pozitivist anlayıştır. Çünkü bu anlayış, genel olarak felsefi açıdan dinle çatışan ve çoğu kere onu devre dışı bırakan veya vicdanla sınırlandıran, dini bilgiye çok rağbet etmeyen bir içeriğe sahiptir. Ancak bu, dinin ortadan kaldırılması ya da yok sayılması şeklinde değil¹, İsmail Kara’nın deyimiyle “sıkı bir paranteze” alınması şeklinde gerçekleşmiştir. Dini paranteze almak ya da kontrol edilebilir bir şekle dönüştürmenin en önemli aracı olan Diyanet’i bu bağlamda düşünebiliriz. Bundan dolayıdır ki, Türkiye’deki laiklik uygulamaları birçok Batılı devletin aksine din-devlet ve hatta din-siyaset ayrımı çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Çünkü bu topraklarda “*dinsiz bir devletin yahut devletsiz bir dinin kültürel olarak üst ve sürdürülebilir bir anlamının olmadığını kurucu kadro biliyordu*”². Dolayısıyla özellikle 1930’lu yıllarda, din bütünüyle devre dışı bırakılmamış, ancak bu alan büyük ölçüde dönüştürülmeye çalışılmıştır³. Bu anlamda en sade tanımıyla⁴ din ve devletin birbirinden ayrılması olarak tanımlanan laikliğin Türkiye’deki uygulamasında, devlete bağlı bir din veya devletin denetiminde sınırlı bir dini alan olarak uygulandığı görülmektedir. Tabi olarak bu durum kendi içinde bazı çelişki ve karmaşayı da beraberinde getirecektir. Bu karmaşanın temelinde yatan neden kurucu kadronun, dini

¹ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 176-178.

² Türk Usulü Laiklikte Din ve Sekülerlik Nerede Duruyor? İsmail Kara, İftar Gözaydın, Ayhan Aktar (Röportaj), **Cogito**, Laiklikten Sonra, Yapı Kredi Yayınları, Üç aylık Düşünce Dergisi, Sayı 94, Yaz 2019, s. 110-111.

³ Türkiye’de dinin dönüşümü ve sivil dinin ihdası için bkz. Gülbeyaz Karakuş, **Cumhuriyet’in Politik Teolojisi – Türkiye’de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2018.

⁴ Laikliğin kökeni, diğer devletlerdeki kullanım alanlarındaki farklılıkları ve aynı devlet-toplum içerisindeki farklı sosyal grupların laiklik yaklaşımları için bkz. Bülent Dâver, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1955, s. 3-8.

özerk bir alan olarak saymak yerine, Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaya da benzer şekilde dini, devlet kontrolünde tutmalarıdır⁵.

Osmanlı Devleti örneğinden bahsetmişken, Türkiye'nin genel itibariyle bu devletin devamı üzerine, ancak kendi kurum ve değerlerini de oluşturarak kurulduğu gerçeğinden hareketle, Türkiye'deki laikliğin de Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişim ve dönüşüm hareketlerinden bağımsız düşünölemeyeceğı ifade edilmelidir⁶. Çünkü genel itibariyle bir aydın hareketinden ziyade, saray ve bir takım ricalin devleti ihya düşüncesiyle "tepeden" başlattıkları Tanzimat süreci, aynı zamanda resmi kanallar üzerinden laikleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Tanzimat, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için ortaya atılan acil eylem planları olarak da tanımlanabilir. Bu haliyle Cumhuriyet dönemi laikliğini, Tanzimat çizgisinin devamı şeklinde değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Tanzimat sürecinde eski müesseselerin ihyası, içinde bulunan sorunları çözemeyeceğinden, yeni dönemin getirdiğı problemlere çözüm bulmak için yeni müesseseler, nizamnameler üretmek zaruri görölmüştür. Ancak zaman dardır ve bir an önce bir şeylerin yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla tez elden bir şeyler yapma düşüncesinden hareketle yeni kurumların ithali uygulamasına geçilmiştir. Ancak ithal edilen kurumlar laik Batı'nın ürünleri olduğı için, söz konusu kurumların Osmanlı Devleti'nde bir laikleşme süreci başlatması kaçınılmaz olmuştur⁷. Örneğın II. Mahmut zamanında kurulan muhtarlık teşkilatının laik bir sistemi hedefleyen bir amacı yoktur. Ancak zamanla bu teşkilatın yaygınlaşması ve görev kapsamının genişlemesiyle, çoğı kere imamlar tarafından yapılan evlenme, boşanma, defın, mahalleye yeni taşınanın kaydının tutulması gibi işler, artık muhtarlar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu ise zamanla, kırsalda imamın yerini muhtarın almasını, başka bir deyişle dini görünümün seküler görünümle değişmesini getirmiştir. Benzer bir şekilde Tanzimat ile daha hız kazanan hukuki

⁵ Orhan Koloğı, **Türk Çağdaşlaşması, İslam'a Etki İslam'dan Tepki**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1995, s. 128.

⁶ Osmanlı modernleşmesinin laiklik ile olan irtibatı değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2016, s. 17-23; Dâver, **Türkiye Cumhuriyeti'nde...**, s. 22-51.

⁷ Osmanlı hukuk sisteminde yaşanan değişimleri laiklik açısından ele alan bir değerlendirme için bkz. İlber Ortaylı, Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688676>, Erişim Tarihi: 8.12.2021. Ayrıca Osmanlı hukukun örfi uygulamalarında laiklik benzeşmesi ve toplumsal alandaki din ve vicdan hürriyetinin laiklik açısından değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Kılınç, Laiklik İlkesinin Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü, Sakarya, **III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi – Bildiriler Kitabı**, 15-18 Mayıs 2014.

reformlarda Batı'nın örnek alınması⁸ ve bunun getirdiği Müslim - gayr-i Müslim eşitliği gibi durumlar, yine laikliğin alt zemininin oluşmasına katkı sağlamıştır. Fakat bu noktada ifade edilmelidir ki, bu dönemde devlet ricalinin önceliği, devleti ve toplumu laikleştirmek değil, ithal edilen kurum ve kanunlarla devletin çözülmesine engel olmaktır. Lakin bu durum, Osmanlı-Türk toplum yapısının geleneksellikten laikliğe doğru kayması gibi bir durumu da beraberinde getirmiştir⁹. Çünkü sürece genel olarak baktığımızda toplumsal alanı ve toplumun kendisini yönlendiren kararlarda İslam'ın dışına çıkmanın örneklerini görmek mümkündür. Eğitimde medresenin, hukukta şer'i mahkemelerin, karar vermede bab-ı meşihatın dışına taşıma eğilimleri Tanzimat'tan itibaren daha fazla görülmeye başlanmıştır¹⁰. Bu anlamda bu dönem, din ile modernlik arasında çekişmenin yaşanmasına da neden olmuştur¹¹.

Türkiye'nin batılılaşma tarihi ile yaşıt olan din - modernleşme arasındaki çekişme¹², ulus devletin inşası ile birlikte farklı bir alana evrilmiştir. Bu aşamada kurucu kadro nezdinde, din ve onun uygulayıcıları modern devletin karşısında konumlandırılmıştır. Bu konumlandırma bazen kurucu kadronun dine olan yaklaşımlarından, bazen ise din adamlarının modernleşme karşısındaki tutumlarından kaynaklanmıştır. Şöyle ki kurucu kadro, dinin birçok noktada siyaset ve kamusal alanın belirleyicisi olma durumunu azaltırken, dini alanın temsilcileriye bazen siyasi oluşumlar, bazen ise doğrudan reformların karşısında yer alan tavırlarıyla batılılaşma/modernleşme hamlelerine muhalif olmuşlardır. Bu durum, teoride önemli ölçüde kabul edilen din- modernleşme karşıtlığının pratikteki mücadelesine

⁸ Hasan Bülent Kahraman, Batı kapitalizminin Osmanlı sınırlarına kendi hukuk yapısıyla girmek istediğini ve bunun da hukuksal dönüşümlere neden olduğunu ifade eder. Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar**, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010, s. 19.

⁹ Durmuş Hocaoglu, "Siyaset ve Tefekkür Tarihimizde Otorite", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990, s. 51.

¹⁰ Niyazi Berkes, eğer laiklikten, devletin dini kurumlardan soyutlanmasını anlayacaksak bunun ilk adımı Tanzimat ile atılmıştır demektir. Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayınları, 1997, s. 41-42. Berkes, eserinin bir başka bölümünde Tanzimat ile laiklik arasındaki ilişkiyi şu şekilde ele alır: "Tanzimat din kurumunu siyaset ile bağımlılaştırmada yeni bir adım olmakla beraber dünyayla din arasındaki ilk bölünmenin de başlangıcı olmuştur. Örneğin din kurumunun başı olan Şeyhülislam'a hükümet kabinesinde sürekli olarak önemli bir yer verilmekle birlikte bütün adliyenin yarısı, yeni kurulan Adliye Nezaretine, vakıf işleri Evkaf Nazırlığına ve yeni kurulan okulların hepsi Maarif Nazırlığına bağlanmıştır. Geleneksel olarak Şeyhülislamlığın yönetimi altında olan kurumların böylece laikleştirilmiş olmasına karşın ulema ve medreseler yine de dünya işlerinde göze batacak rollerini sürdürüyorlardı". Berkes, **a.g.e.**, s. 67.

¹¹ Koloğlu, **Türk Çağdaşlaşması...**, s. 109.

¹² Bu konuda genel olarak bkz. İsmail Kara, **Din ile Modernleşme Arasında – Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2018; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, İstanbul bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

dönüşmüştür. Dolayısıyla Türkiye'de laiklik uygulamalarının ana kaygılarından birini bu "mücadele" durumu oluşturmuştur. Bu haliyle "karşı devrim"¹³ unsuru olarak görülen dini yaşam ve onun temsilcileri, çoğu kere baskı ve denetim altında tutulmuştur. Denilebilir ki, Türkiye'de laikliğin teoride kabul edilen ve bu hali ile anayasada yer alan tanımının dışında bir uygulama alanına evrilmesi, Türkiye'nin tarihsel pratiklerinden beslenen çelişkilerden kaynaklanmıştır.

Bu noktada ifade edilmelidir ki, laik anlayış üzerinden gündelik hayatı dönüştürmek sadece dini saiklerle hareket edildiği anlamına gelmez¹⁴. Türkiye'de dini alanın daraltılmasına ilişkin yaklaşımların önemli bir kısmının siyasi bir takım mülahazalarla yapıldığını söyleyebiliriz¹⁵. Çünkü, Dürriyade Abdullah Efendi'nin Milli Mücadele'ye karşı olan fetvası dinden çok, siyasi bir yaklaşımın ürünüdür. Türkiye'de siyaset ile din arasındaki rekabetin kırılma noktalarından biri olarak ifade edilebilecek bu fetva, aynı zamanda Türkiye laikliğinin kapsamını ya da farklı bir deyişle kapsamsızlığını, sınırsızlığını da getirmiştir. Bu kapsamsızlık, dini olan her şeye belirli ölçülerde müdahaleyi getirecektir¹⁶. Ayrıca söz konusu fetva, modernleşme sürecinin genelinde Batıcı-modernistler ile Muhafazakar- İslamcılar arasında yaşanan tartışmaların neden olduğu fikri ayrılığı da derinleştirmiştir. Bu

¹³ Bir dönem DİB Din İşleri Yüksek Kurulu'nda da görev yapan Hüseyin Aydın, Laiklik ve Atatürkçülük adlı çalışmasında "Karşı Devrim Tedirginliği" başlığı altında bu konuyu değerlendirmeye almıştır. Hüseyin Aydın, **Laiklik ve Atatürkçülük**, İstanbul, Sentez Yayınları, 2015, s. 246-252. Osman Turan, dini alana yoğun bir müdahalede bulunulduktan sonra, karşı mukavemetin buradan gelmesinin oldukça normal olduğunu ifade eder. Osman Turan, **Türkiye'de Manevi Buhran**, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1978, s. 74-75.

¹⁴ Berkes'in, laikliği dinsel değil, siyasi bir sorun olarak gören yaklaşımı ve bunun tarihsel kaynaklarını aktardığı bir değerlendirmesi için bkz. Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul, Adam Yayınları, 1993, s. 159-167.

¹⁵ Şerif Mardin'e göre Osmanlı Devleti'nde din salt siyasi bir alan değil aynı zamanda ve daha da önemli olarak toplumsal bir alanı temsil etmektedir. Ancak Cumhuriyeti kuran laik kadro İslam'ın toplumsal işlevinden ziyade siyasi işlevine odaklandıkları için toplumsal etkiyi es geçmişler veya önemsememişlerdir Şerif Mardin, "Laiklik İdeali ve Gerçekler", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Sayı 56, Yaz 1999. s. 57. Mardin'in sunumu sırasında söz olan Emre Kongar da laiklik siyaset ilişkisine vurgu yapmaktadır. Kongar burada Türkiye'deki laiklik uygulamalarını dinsel alanı dizayn etmekten ziyade el değiştiren siyasi iktidarın gücünün pekiştirilmesine dönük bir uygulama olarak değerlendirmektedir. Cumhuriyeti kuran kadronun toplumsal ve ekonomik tabanı olmamasından dolayı, siyasi iktidarı devraldıkları eski gücün elindeki en önemli silahı olan dinsel alan üzerinde hâkimiyet kurarak onları tasfiye etmek istemiştir. Mardin, **a.g.m.**, s. 55-56.

¹⁶ Ahmet T. Kuru laik devletlerde, devlet politikalarını biçimlendirmek için verilen ideolojik mücadelenin "pasif" ve "dışlayıcı" olmak üzere iki tip laiklik anlayışı ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Bu süreçte laik devletin kuruluş sürecinde geçerli olan tarihi koşulların belirleyici olduğunu belirtir. Kuru'ya göre, hâkim din ve monarşi arasındaki ittifaka dayanan devr-i sabıkın varlığı, Fransa ve Türkiye'de cumhuriyetçi seçkinler arasında dinin kamusal rolüne karşı bir eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dini kurumlar ile cumhuriyetçiler arasındaki gerilimli süreç ise dışlayıcı laikliğin hâkimiyetiyle sonuçlanmıştır. Ahmet T. Kuru, **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD Fransa ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011. s. 17.

durum Türkiye’de laikliğin bir devlet politikası olarak uygulanmaya başladığı dönemlerde, din adamlarına ve dolaylı olarak dinin kendisine olan tavrın seviyesini de belirlemiştir. 7 Haziran 1957 tarihli meclis konuşmasında İsmet İnönü’nün de ifade ettiği üzere, Milli Mücadele yıllarında şeyhülislam fetvası ile hakkında ölüm fermanı verilenlerin¹⁷, bu alana ilişkin karar ve uygulamalarda tarafsız olması çok mümkün olmamıştır¹⁸.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Türkiye laikliği genelde kurucu kadronun, özelde Mustafa Kemal Paşa’nın fikri yaklaşımlarına ek olarak, siyasi içeriği yoğun olan bir tepkiselliği de bünyesinde barındırmaktadır. Dürriade Fetvası ile son raddesine ulaştığı ifade edilebilen tartışma, fikri çatışma durumunu hazırlayan amiller, bu süreçte ortaya atılan fikirlere karşıtlığın neden olduğu genel hava ile birleşince dini kurumlara ve din adamlarına olan yaklaşım, genel itibariyle bunların kamusal hayatın dışında bırakılacağı bir süreci başlatmıştır. Çünkü Türkiye’de yaşanan dönüşümün meşru dayanağını oluşturan Milli Mücadele ve onun önderlerine yönelik karşı devrim, ifade edildiği üzere ancak İslami bir alandan beslenebilirdi. Dolayısıyla dinin kamusal alanın dışına atmak ya da alanını daraltmak için hayata geçirilen yenilikler, önemli ölçüde siyasi mülahazalara bağlı olarak gerçekleşmiştir¹⁹. Wilfred Cantwell Smith’e²⁰ göre, karşı devrim unsurunu oluşturanların muhalefetleri o kadar ciddi idi ki, hükümet herhangi bir dini mülahazadan uzak olarak, onu ya zor kuvveti ile baskı altına almaya veyahut da kendi davasını tehlikeye sokmağa mecburdu²¹. Tercih, birinciden yana kullanılmıştır.

¹⁷ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Şerafettin Turan, **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2003, s. 36-39.

¹⁸ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi TBMMZC**, Devre (D). 10, İçtima Senesi(İ.S). 3, Cilt (C). 20, Birleşim (B) 78, (7 Haziran 1957), s. 83.

¹⁹ Haldun Gülalp, Türkiye’de ulus-devletin kurulduğu sırada din hala merkezi bir siyasal konuma sahip olduğunu söyler. Bunun için, modernleşme adına dinin siyasal rolünü baskılamayı amaçlayan milliyetçi-devrimci rejim, bir yandan din işlerini düzenlemek adına bazı din kurumları oluştururken (DİR) diğer yandan dinsel doğrular yerine ulusal doğrular koymaya çalışmıştır. Bundan dolayıdır ki, İslamiyet Türkiye’de ulusal kimliğin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Haldun Gülalp, **Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu**, **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2008 C.1, S.1, s. 115.

²⁰ McGill Üniversitesi (Kanada) İslam Tetkikleri Enstitüsü Direktörü.

²¹ Wilfred Cantwell Smith, “Modern Türkiye Dini Bir Reforma mı Gidiyor?” Ankara, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1953, S. 1, s. 13-14. İl Han Özyay da bir makalesinde kurucu önderlerin din olgusu karşısında, seçenekleri pek olmayan bir konumda olduğunu ifade eder. Ya bu olgu hiç yokmuş gibi davranacaklar, ya da yönelmekte bulundukları laik devlet modeline en az ters düşebilecek bir çözüm arayacaklardı. İl Han Özyay, “Cumhuriyet’in Dini”, **İdare Hukuk ve İlimler Dergisi**, 1981, C. 2, S. 3, s. 83.

Türkiye'de ulus-devletin inşası sırasında ve sonrasında, iktidar kaynağının doğrudan halka dayandırılması ile birlikte yöneticiler ile yönetilenler arasında bir takım alanların yeni sisteme göre düzenlenmesi gerekmiştir. Bu noktada yeni devletin taşıyıcı unsurlarından biri olan laiklik ve onun uygulamaları doğrultusunda dinin, devlet ve siyaset üzerindeki etkinliği yok olmuş ve din büyük ölçüde vicdani bir alan ile sınırlandırılmıştır. Başka bir deyişle Türkiye'de laiklik uygulamaları ile devlet-siyaset, din etkisinden önemli ölçüde kurtulmuştur. Ancak din, devlet-siyaset etkisinden kurtulamamış ve hatta Diyanet kurumunun genel idare içinde yer almasından sonra devletin denetimi altına alınmıştır²². Devlet kontrolünde bir din anlayışı²³, Türkiye'deki laikliğin uygulama alanlarını da belirlemiştir. Genelde modern ulus-devletlerde özelde ise Türkiye'de din ve devlet arasındaki ayrım ilkesel ve kavramsal olarak ifade edilse bile; (ki bu haliyle 1937 yılında anayasal bir zemine taşınacak din ve devlet ayrımı kabul edilecektir) pratikte, kamusal alanda vatandaşların dini ihtiyaçlarına ilişkin düzenlemelerin şekli, içeriği, sınırı, inanç sistemleri üzerinde eşitliğin ve tarafsızlığın hangi oranda sağlanabildiğinin tespiti önemlidir.

Kurucu kadro en başından itibaren laik bir devlet ve toplum tasavvuru ile hareket etse de, bu aşamada hayata geçirilen düzenlemelerin bir kısmı, bazen laikliğin kendisi ile çelişir hale gelmiştir. Çünkü teoride kabul edilen laikliğin, pratikte uygulanması çok kolay olmamıştır. Laiklik açısından bu durum Türkiye'nin, kavram üreten değil kavramı ithal eden ülke olmasıyla da doğrudan alakalıdır²⁴. Kılıçbay'ın kavram üzerinden yaptığı şu tespitler, Türkiye'de laikliğin, esinlendiği Fransa da dâhil, başka ülkelerden farklılık göstermesini açıklar niteliktedir:

"Kavramlar yolculuk yaparlar; hem zaman, hem de mekan içinde. Zaman içindeki yolculukları onları olgunlaştırmakta, yoğurmakta ve çoğu zaman da inceltmekte, ayırtmakta, çeşitlendirmektedir. Ama, mekan içindeki yolculukları genellikle büyük anlam kaymalarına yol açmaktadır. Bir kavram

²² Bu konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Zerrin Kurtoglu, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset, Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslam'ın Siyasallaşmasına Katkısı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C. VI. İslamcılık, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 208-210. Atatürk döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel durumu ve devrimler karşısındaki tutumu için bkz. Ayşe Yanardağ, **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2018.

²³ Bu durumun Osmanlı'daki değerlendirmesi için bkz. Mustafa Erdoğan, "Laiklik ve Türk Uygulaması Üzerine Notlar", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990, s. 57-59.

²⁴ Mehmet Ali Kılıçbay'a göre *"Kavramı üreten, onun tarihinin arka planını oluşturan Batı ile kavramı ödünç alan bu tarihe sonradan katılmaya uğraşan Türkiye'nin arasında, tek ve aynı olgunun farklı şekillerde anlaşılması söz konusudur"*. Mehmet Ali Kılıçbay, Laiklik Ya da Bu Dünyada Yaşayabilmek, **Cogito**, "Laiklik" Yapı Kredi Yayınları, S. I, Yaz, 1994, s. 16.

ithal etmek, bir tarihi de ithal etmek olmadığından; kavramın oluştuğu yerden başka bir kültürel alana taşınması, çoğu zaman içeriğinin boşalmasına ve adeta kendine yabancılaşmasına yol açmaktadır. Kavram ithal eden toplum veya kültür, onu yeni bir yoğurmadan geçirmekte ve bunun sonucunda onun esas içeriğinin çok uzağında bir yere yerleştirmektedir. Göçmenler, içine girdikleri topluma hiç bir zaman tam uyum sağlayamamaktadır".²⁵

Hem Kılıçbay'ın ifadeleri, hem de buraya kadar dile getirilenlerden de anlaşılacağı üzere, Türkiye tarihinin kendine has koşullarının ürettiği durumlar, bunlara bağlı olarak gerçekleşen din – modernite tartışmaları, İslam dininin gündelik hayatın her aşamasında iktidar olma iddiasına bağlı olarak, meşruiyetlerini dinden alan temsilcilerinin bu iktidara ortak olma çabaları ve bu anlamda siyasal alanın önemli bir öznesi haline gelmeleri, bu durumun siyasetin diğer özneleri yani kurucu kadro üzerinde bıraktığı etkiler Türkiye’de laikliğin çehresini belirlemiştir. Ancak Türkiye’de laikliğin bir çehresi olmakla birlikte bir çerçevesi olmamıştır. Bunun yokluğu laikliğin nerede başladığının, nerede bittiğinin tespitini güçleştirmiştir. Bu ise, herhangi bir dini söylem ya da talebin laiklik karşıtı bir yere oturtulmasına neden olmuştur. Örneğin bir cenazenin defni sırasında toplu olarak kelime-i tevhit getirenler, laiklik karşıtı eylemin temsilcisi haline gelebilmişlerdir. Bu anlamda, Batı ülkelerinde genel itibarıyla demokrasinin tamamlayıcı bir unsuru olarak var olan laiklik, Türkiye’de bazı alanlarda dine ilişkin demokratik özgürlüklerin kısıtlanmasının bir aracı olabilmektedir²⁶. Burada, Osmanlı örneğinde modernleşmenin, Cumhuriyet örneğinde modernleşme ve aynı zamanda laikleşmenin nereye oturtulduğunun da önemi vardır. Çünkü her iki dönemde de modernleşmenin en önemli hedeflerinden biri de devleti kurtarmaktır. Osmanlı ile başlayan Cumhuriyet ile devam eden süreçte modernleşmeye yüklenen bu anlam siyasi, dini birçok talebin karşılanması önüne geçmiştir. Yani özgürlük ve demokratik talepler, devletin bekası duvarına çarpıp geri dönmüştür. Türkiye’de laiklik ile demokratik haklar arasındaki çatışmanın bir başka nedeni de, laikliğin toplumsal bir talep olmaktan ziyade kurucu kadronun inisiyatifinde modernleşmenin bir aracı olması, bazı uygulama ve kararların halka rağmen alınmasıyla da alakalıdır. Bu anlamda laik sistemin oluşturulması için alınan kararlar,

²⁵ Kılıçbay, **a.g.m.**, s. 15.

²⁶ Laikliğin farklı ülkelerde farklı şekillerde kendisini göstereceği ve bu anlamda farklı sonuçlara gebe olduğuna dair bir yaklaşım için bkz. Ahmet ARSLAN, “İslam, Laiklik ve Çağdaşlaşma”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S. 29 Temmuz-Ağustos 1994, s. 121-124.

geleneksel değer ve alışkanlıklarla çeliştiği durumlarda belli bir tepkiselliği de beraberinde getirmiştir²⁷.

Türkiye'deki laiklik uygulamaların Batı örneklerinden farklı ve çoğu kere dini özgürlüklerle çelişiyor olmasının nedenlerinden biri de doğrudan İslam'ın kendisiyle alakalıdır. Çünkü bu dinin, Hristiyanlıktan farklı olarak komşuluk ilişkilerinden evlenme-boşanmaya, iktisadi ilişkilerden devlet yönetimine kadar gündelik hayatın hemen her alanda iktidar olma iddiası vardır²⁸. Bu anlamda dinin iktidarını devletin seküler iktidarı ile dönüştürmeyi hedefleyen her türlü yaklaşım ve uygulama belli oranlarda dirençle karşılaşmıştır. Bunlar, bazen Şeyh Sait ya da Menemen Olayı'nda olduğu gibi bir ciddi bir isyan seviyesinde iken, bazen daha cılız bir nümayiş, bazen içe çekilme ya da kabullenme olarak kendisini göstermiştir. Bu isyanların engellenmesi, yenilerinin çıkma ihtimalini ortadan kaldırmaya yönelik yaklaşımlar ise, her defasında devletin dini alana daha fazla müdahalesi ile sonuçlanmıştır. Toplum, genel olarak talep etmediğinin sahibi ya da savunucusu da olmak istemezken devlet ya da kurucu irade, laikliği ve dolayısıyla rejimi koruma düşüncesi ile hareket etmiştir. Ancak bu hareket tarzı, uygulamada çoğu kere dini özgürlüklerin kısıtlanması gibi bir duruma dönüşmüştür²⁹. Bununla ilintili olarak gündelik hayatta bireylerin dini örgütlenme, din dersi, dini yayın, ibadet edebileceği mekânların varlığı ve bu noktadaki talepleri devletin laikliği ilkesini zedelemekten³⁰, Türkiye'de bu talepler laikliğe aykırı görülüş ve kovuşturulmuştur.

Kılıçbay'ın da ifade ettiği üzere kavramlar, ithal edildiği coğrafyanın şartlarına göre yeniden şekillenir ve uygulanır. Bu anlamda, modern Türkiye'nin kurulmasına giden süreçte, iktidar ortaklarının bir kısmının dini görünürlüğün devamından yana olan tavırları, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisine yol açmaktaydı. Bu tepki

²⁷ Genç Cumhuriyet döneminde inkılaplara karşı tepkiler için bkz. Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

²⁸ İslami bir toplumda laikliğin uygulanma durumu değerlendirmesi için bkz. Kadir Canatan, **Din ve Laiklik**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997, s. 13-15; Bülent Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2010, s. 264-166; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946**, Ankara, Doğan Yayınları, 1971, s. 143-155.

²⁹ Başgil'e göre dini özgürlük, dindar vatandaşların dini endişesiz ve serbestçe yaşayabilmelerini, dini okutup öğretebilmelerini, bu konuda yazılar kaleme alabilmelerini veya din konusunda bir şeyleri telkin etme hakkında sahip olmalarını da içerir. Bir memlekette din özgürlüğünün olup olmadığı anlamak için yukarıdaki şartların sağlanmış olması lazımdır. Yani, "dini öğretip okutmak, neşretmek ve telkin etmek" haklarını dindar vatandaşların baskı hissetmeden kullanması gerekmektedir. Eğer bu haklar, herhangi bir resmi veya gayri resmi kanuni veya idari bir baskı ve tehdit altındaysa o ülkede din özgürlüğü olduğunu iddia edemeyiz. Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 2011, s. 12.

³⁰ Hale Akay, "Uygulamada Laiklik Devlet Din Eksininde Özgürlükler, Hizmetler, Finansman", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 2011, S. 120, s. 11.

zamanla dini alana ilişkin siyasal tavırlara dönüşecek ve Cumhuriyet'in ilanından itibaren uygulamaya konan inkılaplar dinin, kamusal alanda minimize edilmesini hedefleyecektir. Hilafetin ilgası³¹, tarikatların yasaklanması, tekke, zaviyelerin ve medreselerin kapatılması³², Medeni Kanun'un kabulü, devletin dininin İslam olduğu maddesinin anayasadan çıkarılması, vekil yeminlerinde yer alan "vallahî" ifadesinin kaldırılması, Arapça ezan ve kamete getirilen sınırlamalar, okullardaki dini eğitimin peyderpey kaldırılması, dini neşriyata getirilen kısıtlamalar... Bunların tamamı dinin kamusal alandaki etkinliğini sınırlamak, laikliğin alanını genişletmek için hayata geçirilmiştir. Bu değişimler, Osmanlı gelenekseliği içerisinde yetişmiş bir toplum için oldukça radikal olmakla birlikte, dinin reddi için değil, laikliğin tesisi amacıyla hayata geçirilmiştir. Çünkü laiklik, Cumhuriyetin kurucu önderleri nezdinde geleneksel bir toplumun modern bir topluma dönüşümünün en önemli aracıdır. Bu dönüşüm sosyal, siyasi, içtimai, hukuki yani gündelik hayatın bütün alanlarını değiştirmeyi öngörmektedir. Ancak bu aşamada takip edilen uygulamalar İslam'ın gelecek kuşaklara aktarımı noktasında gerekli araçların önemli ölçüde zarar görmesiyle de sonuçlanacaktır. İslami neşriyatın sınırlandırılması, resmi anlamda dini eğitim veren kurumların olmaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan din adamı sorunu bu aktarımın önündeki engeller olarak sıralanabilir. Her ne kadar, özellikle merkezi otoritenin ulaşamadığı ya da sınırlı kaldığı kırsal alanlarda dini eğitim devam etse de, bu eğitimi tamamlayanların "icazeti" resmi makamlar açısından bir anlam ifade etmediğinden din adamı sorunu artarak devam etmiştir.

■

Cumhuriyet modernleşmesi, Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak geleneksellikten kopuşu da bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi modernleşmesi ve laiklik politikaları, geleneksel toplumun çağdaş topluma dönüştürülmesini hedeflemektedir. Ancak bu hedefin, birçok sebebe bağlı olarak özellikle taşrada-kırsalda gerçekleşmesi çok mümkün olmamıştır. Mardin, kurucu kadronun, dini kişisel inanç alanıyla sınırlayan yaklaşımın kırsalda ve hatta kent nüfusunun alt gruplarında yeterli karşılık bulmadığını ifade etmektedir. Çünkü buralarda din, sadece bir inanç ya da vicdan alanı değil, çok boyutlu işlevleri olan

³¹ Ali Satan, **Türk ve İngiliz Belgelerinde Hilafetin Kaldırılması**, İstanbul, Yazıgen Yayınevi, 2017.

³² Tekkelerin kapatılmasını "iyi" ve "kötü" açıdan ele alan bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019, s. 266-283.

toplumsal bir pratik³³ ya da hayatın kendisi olarak görülmektedir. Bu durum, Türkiye’de toplumsal ve hukuki alandaki laikleşmenin en önemli yansımalarından biri olan Medeni Kanun üzerinden takip edilebilir. Bunun takibi aynı zamanda, laiklik alanı başta olmak üzere merkezde alınan kararların taşrada bulunduğu karşılığın belirlenmesi ve dolayısıyla Türkiye laikliğinin anlaşılması adına da oldukça önemlidir. Çünkü toplumun çok önemli bir kısmı taşrada yaşadığı için³⁴, çok partili hayata geçilmesinden sonra yaşanan iktidar değişikliği büyük ölçüde taşranın tercihinine bağlı olarak gerçekleşecektir. Bu tercihte ise, laiklik uygulamalarının toplumsal alanda yarattığı etki ve algının da payı olacaktır³⁵.

Medeni Kanun hiç şüphesiz toplumsal dönüşümün en önemli dinamiklerinden biridir. Ancak bu dinamiğin taşraya ne oranda ulaştığı ve nasıl karşılık bulduğunun tespiti önemlidir. Bu aşamada ifade edilmelidir ki, toplumsal dönüşüm her şeyden önce bir kadro işidir. Ancak kurucu önderler bu kadrodan büyük ölçüde yoksundur. Kadronun yoksunluğu, merkezde alınan kararların taşrada etkin bir şekilde uygulanmasını engellemiştir. Kemalizm’in taşrasını değerlendirdiği bir makalesinde Murat Metinsoy, partinin taşra yapılanmasının genel olarak nüfuzlu ve zengin aileler, bu aileler arasındaki ilişkiler ve nüfuzlu toplumsal kesimlerle yerel mülki amirler arasındaki etkileşimler tarafından belirlendiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte taşradaki parti örgütleriyle mülki amirler ve güvenlik kuvvetleri arasında da, yerel çıkar ve güç rekabetinin de etkisiyle tam bir uyum ve birlikteliğin sağlanamadığına da işaret etmektedir³⁶. Bu anlamda taşradaki parti bürokrasisinin, merkezde alınan kararlar çerçevesinde hareket edip etmediği sorgulanması gereken bir durumdur. Çünkü parti merkezi genel itibariyle asker-sivil bürokrasiden oluşurken, taşra örgütü daha çok toplum içinden gelen ve bulunduğu bölgede nüfuzu olan kişilerden oluşmaktadır³⁷. Partinin taşra temsilcileri aynı zamanda bölgede ticari işleri organize

³³ Şerif Mardin, “2000’e Doğru Kültür ve Din”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990. s. 6.

³⁴ 1945 verilerine göre toplam nüfusun % 81.7’si kırsalda yaşamaktadır. Bu oran DP’nin kırsala ilişkin politikalarından sonra değişmeye başlayacak ve 1960 yılına gelindiğinde % 74.1 olacaktır. Şaban Sitembölükbaşı, **Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 21.

³⁵ Feroz Ahmad, Cumhuriyet dönemi modernleşme faaliyetlerinin iki farklı kültür yarattığını ifade eder. Birinci kültürde Batıcı, laik formların daha yoğun olduğunu ifade eden Ahmad İkinci kültürde, İslam ile anılan yerli bir kültürün varlığından bahseder. Bu durumun yönetenler ile yönetilenler arasında bir yabancılaşmaya neden olduğunu ifade eden Ahmad, bu yabancılaşmanın DP tarafından etkin bir şekilde kullanıldığını ve bunun, iktidar değişikliğindeki kitle desteğini sağladığını belirtir. Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, s. 114.

³⁶ Murat Metinsoy, **Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum, Toplum ve Bilim**, 2010, S.118, s. 124-125

³⁷ Metinsoy, **a.g.m.**, s. 126-127.

eden aileler olduğu için, uygulamada parti kararlarından çok kendi ticari ilişkileri noktasından hareket etmişlerdir. Kaldı ki bu temsilcilerinin önemli bir kısmının, dünya görüşü itibariyle merkezin istediğinin çok uzağında yer aldığı da hesaba katılmalıdır. CHP içinde siyaset yaptığı yıllarda parti müfettişi olarak Antalya bölgesine giden Menderes, hazırladığı raporda, buradaki temsilcilerin “eski sarıklılardan” oluştuğundan inkılapların hayata geçirilmesi konusunda isteksiz davrandıklarından bahsetmiştir. Örneğin Antalya’da parti temsilcileri, peçe yasağının uygulanmasına pek sıcak bakmamışlardır³⁸. Bu anlamda CHP’nin merkezde yarattığı etkili imaj ve hâkimiyet ile taşra imaj ve hâkimiyeti arasında bir uyumsuzluktan söz edilebilir. Çünkü taşradaki örgütlere ve buradaki dinamiklerine gerçek anlamda bir hâkimiyet sağlanamamıştır. Ayrıca merkezin yaklaşım ve kaygıları taşrada karşılık bulmakta güçlük çekmiştir. Kanun uygulayıcı kuvvetlerin, kanun yapıcılarla aynı fikirde olmadığı durumları da ayrıca hesaba katmak gerekir.

Taşranın eğitim ve iktisadi seviyesi başta olmak üzere toplumsal değerleri, ahlak anlayışı, dini yaklaşımların neden olduğu durumlar merkez-taşra arasındaki etkileşimde belirleyici olmuştur. Çünkü genel itibariyle Cumhuriyet, Osmanlı Devleti’nden iktisadi açıdan kuvvetli, eğitim açısından nitelikli bir toplum devralamamıştır. Bununla birlikte, kırsal ile şehrin gerçekliğinin birbirine uymadığı da ayrıca hesaba katılmalıdır. Bu anlamda laik devlet ve toplumun oluşturulması için, Cumhuriyet döneminde çıkarılan kanunlar ile halkın ve özellikle kırsalın gerçekliğinin ya da yaşam şekil ve koşullarının çatışması kaçınılmaz olmuştur. Aslında bu durum eğitimin yetersizliği, iktisadi koşulların elverişsizliği ile de doğrudan ilgilidir. Bunu iki örnek üzerinden açıklamak mümkündür. Birinci örnek eğitim alanına ilişkindir. Cumhuriyet döneminde, devralınan nüfusun önemli bir kısmının okuma yazma bilmemesinden dolayı başlatılan okuma yazma ya da eğitim seferberliği ve buna ilişkin düzenlemeler³⁹, kırsalın gerçekliği ile çatışmak zorunda kalmıştır. Çünkü, bu aşamada ilkokula devam etme yaşı olarak belirlenen 16, kırsal için çok geç bir yaştır. Kırsalda bu yaş grubuna yakın kızlar, aileleri tarafından artık genç kız olması hasebiyle erkeklerle aynı ortamda bulundurulmak istenmez. Çünkü bu durum kırsaldaki dini ve ahlaki anlayışa çok uygun değildir. Ayrıca gizli doğum, dini nikâh, nüfusa geç verme

³⁸ Metinsoy, **a.g.m.**, s. 132-133.

³⁹ Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra başlatılan okuma yazma seferberliği genel itibariyle şehir ve kasabalarda etkili olurken, kırsalda bu etki daha zayıf kalmıştır. Feroz Ahmad’a göre bunun sebebini, tutucu kırsal eşraf ile toprak ağalarının tavrında aramak gerekir. Çünkü bunlar kendi haklarını bilen ve şikâyetlerini dile getirebilen köylüler görmek istemiyorlardı. Ahmad, **Modern Türkiye’nin...**, s. 102.

gibi durumlar dolayısıyla kızların yaşı kanunda belirtilen yaştan daha ileri olduğu hallerde bu sorunun seviyesi artmaktadır. Bu süreçte köyü geliştirme ve dönüştürme görevi verilen köy öğretmeni, kendisine verilen görevi yapmak için harekete geçtiğinde bu durum, köyü temsilen muhtar ve hatta imam ile öğretmeni karşı karşıya getirmiştir⁴⁰.

Ayrıca bahsi geçen yaş, özellikle erkeklerin üretim hayatına dâhil olup, aile bütçesine katkı yapacakları bir yaş olmasından dolayı başka bir sorunu da beraberinde getirmektedir. Aileler özellikle erkek çocuklarını okutmak isteseler de, ekonomik darboğaz buna çok müsaade etmemiştir. Mevcut kanun, çocuğunu ilkokula göndermeyen kişilere hapis ve para cezası öngördüğünden, herhangi bir sebepten dolayı çocuğunu okula gönderemeyen bir aile, hukuki sürece dâhil edildiğinde, köy ile kent arasındaki gidip gelme süreci başlamıştır. Bu ise köylü açısından hem maddi bir külfet, hem de “çok da inanmadığı bir düzenlemeye” karşı refleks meydana getirebilmektedir. Bu ise beraberinde hükümete ve onun uygulamalarına ve bu anlamda laikliğe karşı hoşnutsuzluğu getirecektir⁴¹.

Kırsalın gerçekliği ve yaşam koşulları ile Cumhuriyet’in laik düzenlemeleri arasındaki çelişkili duruma ait ikinci örnek ise medeni nikâh üzerinden anlatılabilir. Mardin, Medeni Kanun’un getirmiş olduğu yeniliklere rağmen "aile içindeki günlük ilişkilerin otoriter kast niteliğini koruduğunu" ifade etmektedir⁴². Aynı zamanda bir geleneği de olan bu “otoriter kast” sisteminin aşılp medeni şartların sağlanması uzun süre pek mümkün olmamıştır. Bilindiği üzere Medeni Kanun 1926’da yürürlüğe girmiştir. Getirdiği birçok yenilikle birlikte, aynı zamanda çok eşlilikten tek eşliğe geçiş demek olan bu kanunun, memleketin iktisadi ve içtimai hayatında yapacağı değişiklikler, bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu kanun kâğıt üzerinde yürürlüğe girse bile, bunun toplumda ve özellikle kırsalda hayat bulması için

⁴⁰ Cumhuriyet döneminde kırsalın eğitiminde imamın yerini öğretmenle ikame etme politikasından söz edilebilir. Ancak bu, istenilen seviyede gerçekleşmeyince, bu sefer köylerde başka bir sorunla karşılaşmıştır. Öğretmenle imam barıştırma sorunu. Dönem imkânları dolayısıyla özellikle köy imamlarının teknik ve genel eğitim ve bilgiden yoksun oluşu, olayların çözümü ve yorumlanması sırasında farklı çözüm önerilerini beraberinde getirmiştir. Öğretmenin dediğini imam, imamın dediğini öğretmen kabul etmeyince, hem imam ile öğretmen hem de bunlar arasında tercih yapan köylü birbirinden ayrılmıştır. DP Bursa Mebusu Hüseyin Bayrı, bu sorunu kendilerince çözdüklerini ve müspet ilme sahip öğretmenlere din dersi, manevi ve dini bilgi sahibi imamlara da müspet ilmi vermek suretiyle bu iki tarafı tek kütle haline getirmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 47, (26 Şubat 1958), s. 726.

⁴¹ **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 2, C. 16, B. 81, (6 Haziran 1952), s. 104.106.

⁴² Şerif Mardin, **2000’e Doğru..**, s. 6.

çok fazla zamana ihtiyaç vardır⁴³. Bundan dolayıdır ki, kanunun kabulü üzerinden çokça zaman geçmesine rağmen özellikle kırsalda çok eşlilik uzun süre devam etmiştir. Tek eşlilerin önemli bir kısmının da resmi değil, imam nikâhlı olduğu görülür. Bir de, dini nikâhlı evliliklerden doğan çocukların nüfusa kaydı meselesi vardır. Çünkü dini nikâh ve çok eşlilik Medeni Kanun'a aykırıdır. Dolayısıyla bu durum belirli aralıklarla düzenlenmeye çalışılmıştır. İlk düzenleme 1933 yılında 2330 sayılı kanun ile yapılmıştır. Buradaki amaç Medeni Kanun'un hükümleri dışında yapılan evlilikleri ve bu evlilikten meydana gelen çocukları kayıt altına almaktır. Ancak bu, birikmiş sorunun kısa vadeli çözülmesinden başka bir şey olmamıştır. Sonra 1935, 1945⁴⁴, 1950, 1955 yıllarında konu yeniden meclis gündemine gelmiş ve benzer kararlar alınmıştır. Ancak bunların hiçbirinden kalıcı bir çözüm bulunamamış ve her defasında imam nikâhlı ya da evlilik dışı birleşmelerden doğan çocukları nüfusa kaydetmeyi düzenleyen karar ve kanunlar çıkarılmıştır.

Bu süreçte yapılan tartışmaların geneli, yapılan düzenlemenin Medeni Kanun'a aykırı olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Her iki görüşü savunanlar olduğu gibi, Medeni Kanun'a aykırı olduğunu kabul edip, bunun bir zorunluluk olduğunu ifade edenler de olmuştur. Örneğin dönemin (DP) Adliye Vekili Osman Şevki Çiçekdağ bu görüştedir. O'na göre bu düzenlemeler Medeni Kanun'un prensiplerine karşı bir etki yapsa da, bir ihtiyaç ve zaruretin gereği olarak görülmesi gerekir. Örneğin buna ilişkin bir kanun teklifinde evli bir erkekten, evli olmayan bir kadından olan çocuğun baba üzerinden tescili istenmektedir. Ancak bu durum Medeni Kanun'un 292. maddesi ile çelişmektedir. Burada da görüldüğü üzere Medeni Kanun'a aykırı olmakla birlikte, özellikle bu tür birleşmelerden doğan çocuğun masumiyetine dikkat çekilerek, bunların mağdur edilmemesi için bu düzenlemenin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bunların tekrar etmemesinin yolu olarak ise, Medeni Kanun'un aslıyla çelişmeyecek

⁴³ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Turan, **Türkiye'de Manevi...**, s. 71-72.

⁴⁴ Konu meclis gündemine 1945 yılında yeniden geldiğinde verdiği bilgiler Türkiye'deki evliliklerin ya da doğumların önemli bir kısmının 1926 öncesinde olduğu gibi şer'i hükümler çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. İçişleri Bakanı Hilmi Uran, konuyla alakalı benzer bir düzenlemenin 1934-1935 yıllarında da yapıldığını ve bu süreçte elde edilen verilerin şunlar olduğunu açıklamıştır: 3.229.318 gizli doğum, 923.235 gizli evlenme tescil edilmiştir. 1945 düzenlemesinden yaklaşık 710.000 medeni kanun dışı evlenme rakamına ulaşacaklarını, bunların 8.000 küsurunun kasabalarda, 700.000 küsurunun da köylerde olduğu tahmin edilmektedir. Bu evliliklerden doğan çocuk sayısının kasabalarda 170.000 küsur, köylerde ise 1.400.000 küsur olduğunu tahmin edilmektedir. Uran'a göre bu aynı zamanda kasaba ile köy arasındaki kültür farkını da göstermektedir. **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 2, Cilt. 16, B. 46, (25 Nisan 1945), s. 91.

şekilde evlenme merasim ve şeklinin değiştirilmesi gösterilmiştir⁴⁵. Ayrıca, bunun aynı zamanda bir irfan ve iktisat işi olduğuna değinilerek, bu ikisinde yaşanacak artışla bu meselenin zamanla çözüleceği ifade edilmiştir⁴⁶. Ancak sürece genel olarak bakıldığında “irfan ve iktisat işi” Türkiye laikliğinin çıkmazı olarak varlığını hep hissettirmiştir⁴⁷.

Medeni Kanun’da belirlenen evlenme – boşanmaya ilişkin yükümlülüklerin toplumsal hayatın gerçekliği ile yaşadığı uyum problemi, bu dönem laikliğinin bir başka çıkmazıdır. Kaldı ki, evlenme-boşanma konusu sadece Medeni Kanunu ilgilendiren bir durum da değildir. Bunun dışında ceza kanunu⁴⁸, idari kanunlar ve köy kanunu ile de ilgilidir. Medeni Kanun açısından bakıldığında, bu kanunda yer alan bazı maddelerin kırsal bölgelerde uygulanması zor olduğu görülür. Ayrıca resmi evliliklerde boşanma işlemi de uzun sürmektedir. Mahkeme sürecinin uzaması durumda -ki bazı davaların sonuçlanması üç yıl kadar sürebilmektedir- boşanma davalarının külfeti de artmaktadır. Evlenme kadar boşanmanın da mahkeme süreci vardır. İnsanlar “boş ol” demekle bu işin hem ekonomik, hem de mahkeme külfetinden kurtulabildiklerinden resmi nikâha mesafeli durmuşlardır⁴⁹. Kırsalda imam nikâhı üzerinden kurulan bir ailenin herhangi bir meşruluk sorunu ile de karşılaşmaması, resmi nikâhın yaygınlaşmasının önündeki en önemli engellerden biri olmuştur.

⁴⁵ Bahsi geçen dönem için Medeni Kanun’a göre evlenme şartları ve gerekli işlemler için bkz. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 6, B. 63, (13 Nisan 1955), s. 321-322.

⁴⁶ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 6, B. 63, (13 Nisan 1955), s. 317-318.

⁴⁷ Türkiye’de laikliğin/sekülerizmin gelişimi ve evrimini ekonomi-politik olarak ele alan bir değerlendirme için bkz. Cemil Boyraz, “**Türkiye’de Sekülerizmin Ekonomi-Politiki: Tarihsel ve Eleştirel Bir Analiz**”, Laiklikten Sonra-Cogito, S. 94, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

⁴⁸ Soruna Ceza Kanunu açısından bakıldığında, resmi nikâh kıymadan sırf dini nikâh kıyanlar için iki aydan altı aya kadar hapis öngörülmektedir. Ancak bunun için dini nikâh kıyıldığına şahitler huzurunda ispatlanması gerekir. Lakin buradaki şahitler genelde akraba olduklarından ve ceza alma korkusundan dolayı, kıyılan dini nikâha şahitlik yapmaktan kaçınmışlardır. Bunun tespitin zor olmasından dolayı % 2’lik bir oranın tespiti yapılabildiği belirtilmektedir. Ancak Temyiz Mahkemesinin dinî nikâhın tamam olmadığından bahisle verilen mahkûmiyet kararının ekseriyetle bozulması kanun vaazının bu madde gaye edindiği tedbirin tatbikine engel olmakta ve dolayısıyla serbest birleşmek isteyenlere geniş bir alan bırakmaktadır. İdari kanunlar açısından bakıldığında nüfus kayıtlarının, yer değiştirmelerin kayda alınmasında sorunlar vardır. Gizli nüfusun yani anne ve babanın nüfusa kaydı olmayanların kanun dışı yaptığı evlenmelerden doğan çocukların kaydı da sorun yaratmaktadır. Yer ismi verilmemekle bitlikte toplamda üç il, sekiz ilçede bu şekilde evlenenlerin sayısının 8.724 olduğu açıklanmıştır. Bu durumun ürünü olan çocuklar mahkemeye başvurmaktan çekinmişlerdir. Burada hem köylünün bilgi açısından mahkeme sürecini yürütemeyeceği korkusu, hem de arzuhalci ile başlayan masraf süreci köylüyü mahkemeden uzak tutmuştur. Ayrıca askere geç gitmek, yol vergisini geç vermek gibi nedenler dolayısıyla erkek çocuklarının nüfus kayıtları da geç yapılmıştır. Kemik yaşı gelmesine rağmen, nüfusa geç kaydolmaktan kaynaklı kanuni yaş gelmediğinden evlilikler resmi yollarla değil, daha masrafsız olan dini nikâhla yapılmıştır. Nüfusa kayıtlı olanlar arasında, bu işin prosedür kısmından kaçıp resmi nikah yapmayanlar da vardır

⁴⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 23, B. 27, (9 Ocak 1950), s. 91-92.

Aslında burada toplum, Türkiye laikliğinin en dikkat çekici uygulamalarından biri olan Medeni Kanun’a doğrudan bir muhalefet değil, bu kanunun gerekliliklerini yerine getirecek araçlarından yoksun olduğu için mesafeli kalmıştır diyebiliriz. İfade edildiği üzere bir meşruluk sorunu da olmayınca İ. H. Baltacıoğlu’nun deyiimiyle “otoritesini kabul ettikleri bir geleneğe yani imam nikâhına teslim olmuşlardır”⁵⁰.

Sürece genel olarak bakıldığında kanun koyuculardan ziyade, kanun uygulayıcıların resmi nikâh konusunda ısrarcı olmadıkları anlaşılmaktadır. Köylerdeki imam nikâhlı düğünlere idari amirler de katılmasına rağmen, düğünün imam nikâhlı olması çoğu kere sorun teşkil etmemiştir. Ayrıca, Köy Kanunu gereğince köylerdeki resmi nikâhın yapılmasından sorumlu olan muhtarlar da genellikle bunun tersine hareket etmişlerdir. Örneğin imam nikâhı ile nikâh kıydırıp bunu haber vermeyen muhtarın beş lira cezaya mahkûm olması kararı alınmıştır. Ancak muhtar bu iş için evlenecek çiftten 25 lira aldığı için, duyulması durumunda aldığı 25 liranın beş lirasını vermekte bir beis görmeyeceğinden, bu işin çözümüne genelde bir katkı sağlamamıştır. Ayrıca muhtarlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin sayısı da fazladır. Okuma yazma bilenler arasında da nüfus defterleri oluşturma konusunda bilgisiz ve yetersizler vardır. Bundan dolayı, bu defterler kasabalardaki arzuhalcilere doldurtulmuştur. Dolayısıyla kayda girmesi gereken evlenme, doğum, ölüm durumlarında defterlerdeki imzalar genelde sahtedir. Bu süreçte nüfus kâğıdı çıkarmak köylü için hem zaman, hem de maddi kayıp anlamına geldiğinden, medeni evlenmeden uzak durmuşlardır.

Mali kanunlar bakımından düşünüldüğünde, eytam ve eramil maaşlarını kaybetmemek adına resmi nikâhlar yerine imam nikâhları tercih edilmiştir. Sıhhi kanunlar bakımından, tıbbi muayene zorunluluğu vardır. Frengi, bel soğukluğu gibi hastalığı olanların evlenmesi yasaktır. Bununla ilgili tedavi olunduğunun resmi ispatı gerekir. Ancak her kazada doktor bulmak imkânı yoktur. Örneğin CHP Kocaeli Milletvekili Sedat Pek, “biz Medeni Kanun’a göre evlen diyoruz, fakat kaza merkezine üç beş sene hükümet tabibi göndermiyoruz. Bir adamın bu kanuna göre evlenebilmesi için evvela hükümet tabibine muayene olması lazımdır” ifadelerini kullanmıştır. Bu anlamda, doktor gönderilemeyen yerlerdeki insanlara neden resmi nikâh kıymadın

⁵⁰ TBMMZC, D. 7, İ.S. 2, Cilt. 16, B. 46, (25 Nisan 1945), s. 91.

demenin bir anlamı olmadığı görüşünü dile getirmektedir⁵¹. Olanların bir kısmının kaydı olmadığından yaptıkları işlemin resmi açıdan önemi yoktur.

Ayrıca köy kızlarının erkek doktora muayene olmak istememesi önemli sebepler arasındadır. Buna ilaveten resmi evlenmelerde malların bölüşümü durumu insanları dini nikâha itmiştir. Köy hayatı için erkek çocuk daha önemsendiği için, erkek çocuk sahibi olana kadar resmi nikâh kıyılmaktan kaçınılması da bu kanunun uygulanması önündeki bir başka engel olmuştur. Çünkü köylerde tarlada çalışacak güçlü kollara ihtiyaç vardır. Kadının erkek çocuğu olmaması durumunda ikinci, üçüncü evlilikler yapılmıştır. Ayrıca başlık parası, analık ve babalık hakkı gibi gelenekler kızların ikinci, üçüncü eş olarak verilmesine neden olmaktadır. Aşiret yapısının işlediği bölgelerde de farklı usuller işletilmektedir⁵². Bununla birlikte çoklu evlilikler, evde ve tarlada iş dağılımını sağladığı için kadınlar arasında da çoğu kere sorun olarak görülmemiştir. Ayrıca çok eşlilik genel itibariyle bir geleneğin devamı olduğundan, kadınlar açısından bu duruma itiraz da söz konusu olmamıştır. Bu noktada özellikle kırsalda kadın, Medeni Kanun'dan doğan haklarını dedesine, babasına, amcasına, kardeşine rağmen kullanabilecek bilince henüz sahip değildir. Ayrıca evlenme, boşanma, miras gibi alanlarda kendisine en azından kâğıt üzerinde verilen haklardan da yeterince haberdar olmadığı için, evlilik hayatı içerisindeki genel süreci veya maruz kaldığı durumu, hayatın olağan akışı olarak görmüştür. Dolayısıyla denilebilir ki, Türkiye'de dini nikâh, toplumsal realite ile Medeni Kanun arasına sıkışmış bir durumdadır.

Türkiye'de laiklik uygulamalarının toplumsal bünyede yeterince karşılık bulmasının önündeki en önemli engellerden birinin iktisadi sorunlar olduğuna işaret ettik⁵³. Doğrudan ya da dolaylı olarak bu sorunla ilintili olarak ortaya çıkan yeni

⁵¹ TBMMZC, D. 7, İ.S. 2, Cilt. 16, B. 46, (25 Nisan 1945), s. 90-91.

⁵² TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 6, B. 63, (13 Nisan 1955), s. 322.325. Uzun tartışmalar neticesinde kabul edilen kanun şu şekildedir: Evlilik Haricinde Doğan Çocukların Cezasız tescili hakkında Kanun Madde 1. - Türk Medeni Kanununun meriyete girdiği 4 Ekim 1926 tarihinden bu kanunun neşri tarihine kadar evlendirmeye salâhiyetli merci önünde yapılmış bir akde dayanmayarak birleşip karı - koca gibi yaşamış ve evlenmelerine kanuni mâni bulunmamış olanlardan doğan çocuklar nesebi sahih olarak kadın ve erkeğe izafetle tescil edilir. Evli bir erkekle evli olmayan bir kadından doğmuş olan çocuklar hakkında da aynı hüküm tatbik olunur. Yukarıdaki fıkralarda gösterilen hallerde taraflar ölmüş veya ayrılmış olsalar dahi evvelki münasebetlerinden doğan çocuklar nesebi sahih olarak babaları hanesine tescil olunurlar. TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 6, B. 63, (13 Nisan 1955), s. 328.

⁵³ Mardin'in konuya ilişkin yaklaşımı önemlidir: "... Anadolu'nun fakirliği dini etkinliklerine de yansdı. Cumhuriyet'in bu taşra yerleşimlerine sızma da eksik kalması yetersiz kaynakların sonucuydu ve bu 1940'lara kadar sürdü. Böylece yerel nüfus kültürel ekolojilerinin sertliğini aşmanın yolunu dinde buldu... Cumhuriyet sırasında vaaz olanakları sınırlandırılmış olmasına karşın, kırsal bölgelerde ve kasabalarda etkin olan dini liderlerin çalışmaları için uygun bir temel oluştu. Bu anlamda

durumların, resmi nikâhın yaygınlaşması örneğinde nasıl bir engel oluşturduğunu anlatmaya çalıştık. İktisadi sorunların Türkiye laikliğinin en tartışmalı alanlarından biri olan camilerin tamiri, tasnifi ya da farklı amaçlarla kullanımı sırasında da ortaya çıkan durumlarda da kendisini gösterdiğini söyleyebiliriz. Bilindiği üzere Cumhuriyet Türkiye'si uzun bir savaş sürecinin sonucunda kurulmuştur. Gerek bu uzun savaşın bıraktığı yıkım, gerekse Türk tarihinin uzunluğuna bağlı olarak tamir edilmesi gereken tarihi-dini eserlerin çokluğu ve çeşitliliği, bunların topyekûn ve kapsamlı tamirini güçleştirmiştir. Bu tamirler için gerekli olan bütçenin çokluğuna, Cumhuriyet Türkiye'si'nin iktisadi yokluğu eklenince bunların tamiri mümkün olmamıştır. Bundan dolayı yapılar onar yıllık periyotlar halinde tamir kapsamına alınmıştır. Ancak tamir sırasını bekleyen tarihi - dini yapılar harap olmaya devam etmiş ve bu süreçte birçok eser yıkılmıştır. Çalışmamız içerisinde bir bölüm olarak değerlendirilen bu süreçte, özellikle bürokratik bazı engeller ve belediye başkanların meydan, yol açmak gibi bahanelerle birçok tarihi-dini eseri yıktıkları görülmüştür. İktisadi sorunların neden olduğu durum belediye başkanları örneğinde de olduğu üzere suiistimallerle birleşince, ortaya çıkan tablo din karşıtlığı olarak istismar edilebilmiştir.

Türkiye laikliği genel olarak iktisadi sorunlarla kurucu kadronun din algısı arasına sıkışmıştır. Bu anlamda her iki etkinin varlığından söz edilebilecek bir alan olarak hac meselesi ele alınabilir. Çünkü iki dünya savaşı arasına denk gelen bu dönemde iktisadi sorunlardan salgın hastalıklara, siyasi sorunlardan güvenlik endişelerine, oradan kurucu kadronun din algısına kadar birçok sebebe bağlı olarak hacca gidiş-gelişlerde sorun yaşanmıştır. Her ne kadar Türkiye'de, hacca gidişin yasaklanmasına ilişkin resmi bir karar olmasa da gerek bahsi geçen sebepler, gerekse laik devlet tasavvuru bu dönemde devlet eliyle hac organizasyonunun yapılmasını engellemiştir. Tıpkı 1917 sürecinden itibaren olduğu gibi hac işleri, artık devlet organizasyonu şeklinde değil, bireysel çabalar ve imkânlar dâhilinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde hacca gidenler için örneğin bir vapur tahsisi söz konusu olmadığından, insanlar genellikle kara yolu üzerinden ve kaçak yollarla gitmişlerdir. Ayrıca kolera,

"fundamentalizm" ve "yeniden canlanmacılık" yıllarca yer altında kalmasına karşın çoğunlukla sanıldığından çok daha uzun bir geçmişe sahipti. Şeyhlerin propagandalarıyla, insanın dar sınırlarını aşmaya yönelik istekliliği, 1940'ların ve 1950'lerin ilk anti-laik hareketlerine yani Nurcu ve Tıcani olaylarına meydan verdi. Bu hareketlerin her ikisi de Cumhuriyet'in laik reformlarını sorgulayan "yeniden canlanmacı" hareketlerdi" (Şerif Mardin, "2000'e Doğru Kültür ve Din", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990. s. 6-7.

veba, sarıhumma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin de taraf olduğu uluslararası antlaşmalar Cumhuriyet döneminde de yenilenerek devam ettirilmiştir. Bu antlaşmaların Hicaz bölgesi için getirdiği sınırlamalar belirli dönemlerde hacca gidilmesinin önünde engel oluşturmuştur⁵⁴.

Ayrıca dağılma sürecindeki bir devletin, yeni kurulacak devlete bıraktığı sorunlu alanlar da, hacca gidişlerde ciddi bir problem yaratmıştır. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle İngilizlerin desteğini alan Şerif Hüseyin'in isyanından sonra devlet himayesinde hac kafilesi artık çok mümkün değildir. Bu süreçte devlet himayesinde son hac kafilesi 1917 yılında Mekke'ye kadar yapılabilmektedir. Bundan sonra hacca gidişlerde bireysel imkânlar ve girişimler öne çıkacak; devlet bu işin bir organizatörü ol(a)mayacaktır. 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile artık fiili olarak bir devletten de bahsetmek zordur. Dolayısıyla devlet yoksa, devlet denetiminde bir hac da yoktur. İlaveten, eski hac yolları olan Suriye, Ürdün, Irak bölgeleri artık manda himayesinde olduğu için Türk hacılar için güvenli bir yol imkânı sunmanın uzağındadır. Mısır üzerinden gitmenin ise ekonomik maliyeti fazladır⁵⁵. Ayrıca kuruluş dönemi Türkiye'sinin sahip olduğu iktisadi şartların bir hac organizasyonuna müsaade etmediği de hatırlanmalıdır. Bu anlamda ekonomik sorunlarla ilintili olarak yaşanan döviz yokluğu, hacca gidilemeyeşin bir başka sebebini oluşturmuştur. Döviz sorununun önüne geçebilmek için yurt dışına çıkışı mümkün mertebe sınırlandırmak düşüncesiyle, 1934 yılında pasaport harçları 50 kuruştan 25 liraya çıkarılmıştır⁵⁶. 1938 yılında çıkarılan ilk Pasaport Kanununda bu miktara dokunulmamıştır⁵⁷. Bu kanunun çıkmasından bir yıl sonra II. Dünya Savaşı patlak vermiş; döviz sorununa bir de savaş koşulları eklenince organize bir hacdan bahsetmek bu dönemde de mümkün olmamıştır. Söz konusu savaşın demokratik devletler bloğu tarafından kazanılmış olması, Türkiye için Rus tehdidinin çok daha somut hale gelmesi gibi durumlara da bağlı olarak, geçilen çok

⁵⁴ 21 Haziran 1926 Tarihli Beynelmilel Sıhhiye Mukavelenamesini Tadil Eden ve 31 İlk Teşrin (Ekim) 1938'de Paris'te İmzalanan Mukavele, (TBMMZC), D. 6, İ.S. Fevkalade, C. 4. B. 34, (3 Temmuz 1939), s. 4-7.

⁵⁵ Zekeriya Kurşun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Hac Politikaları", Yeni Şafak Gazetesi, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>. Erişim Tarihi: 17.11.2021.

⁵⁶ TBMMZC, D. 4, İ.S. 3, C. 22, B. 54, (21 Mayıs 1934), s. 181. T.C. Resmi Gazete, Kanun No: 2437, Sayı. 2710 26.05.1934. Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 205-206.

⁵⁷ Pasaport kanunu lâyihası ve Dâhiliye ve Muvakkat encümenler mazbataları (1/1050), TBMMZC, D. 5, İ.S. 3, C. 26, B. 82, (28 Haziran 1938), s. 3.

partili seçim süreci ve bu süreçle gelen kısmi özgürlük havası dini alanlarda da kendisini göstermiştir⁵⁸. Ayrıca, DP'nin yurt gezilerinde dini alana ilişkin vaatleri arasında hacca gidenlere döviz tahsisinin de yer almasının etkisiyle, mevcut iktidar CHP, bu vaadin gerçekleşmesini muhalefete bırakmak istememiştir. Bahsi geçen dönemde Türkiye'de bir döviz bolluğu yaşanmadığı dikkate alındığında, bunun bir seçim yatırımı olduğu söylenebilir. Bu anlamda ilk olarak 1947 yılında dillendirilen döviz tahsisi, gerçek anlamda 1949 yılında gerçekleşse de artık, hacca gidiş-geliş daha az engelle karşılaşmış, bireysel imkânlarla bağlı olarak hacca gidişlerde artış yaşanmıştır⁵⁹.

DP iktidarı döneminde⁶⁰, CHP dönemi laiklik uygulamaları oldukça sert bir şekilde eleştirilmesine rağmen, hac uygulamasına ilişkin bir eleştiriye neredeyse rastlanmaz. Çünkü yeni iktidar DP de, bunun sadece laiklik uygulamalarından kaynaklı bir kısıtlamadan kaynaklanmadığının farkındadır. Kaldı ki, DP döneminde dini ritüellerin yerine getirilmesi daha kolay ve görünür olmasına rağmen bu dönemde de hac ibadeti, salgın hastalıklar ve döviz yokluğu gibi sorunlar arasında gidip gelmiştir⁶¹. Örneğin yeni iktidar döneminde alınan bir kararda Yemen'in Suudi Arabistan sınırında görülen salgının kolera veya veba olup olmadığının anlaşılmasına kadar hac seferlerinin yasaklandığı belirtilmiştir⁶². Bu hastalığın kontrol altına alınmasından sonra 7 Mart 1952 yılında alınan yeni bir kararla hac yasağı kaldırılmıştır⁶³. Ancak bu kararın çıkmasından kısa bir süre sonra benzer yasağın yeniden alındığı görülmektedir. Suudi Arabistan'ın Assir bölgesinde baş gösteren veba

⁵⁸ Çok partili hayat sürecinde dini çevreler, siyaset din ilişkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Çetin Özek, **Türkiye'de Laiklik – Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, İstanbul, Baha Matbaası, 1962, s. 12-14 (giriş bölümü).

⁵⁹ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 26.151.30.

⁶⁰ Bu iktidarın ilk yılında yapılan hacca ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mustafa Necati Ak, **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak'ın Hac Günlüğü, Hac Yolunda**, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

⁶¹ DP döneminde hac ile döviz ya da ekonomik sorunlar arasındaki bağlantıya ilişkin Hürriyet Gazetesi'nde çıkan bir haber oldukça ilginçtir. Hac Farızasının Affı Mümkün Olacak Mı? başlıklı haberde, hac ziyareti münasebetiyle geçen yıl, kırk kadar şilep satın alabileceğimiz bir dövizin elden çıktığı ifade edilmiştir. "Bütün bunları göz önüne alan hükümet seyahat ve vicdan hürriyetini sekteye uğratmadan hacca gidenlerin sıhhatini ve millî geliri koruyacak bir yol aramaktadır. Bu konu etrafında Diyanet İşleri Başkanlığı ile de istişareler yapılmış ve Başkanlığın ilmi heyeti İslâm dininin memleketin yüksek menfaatleri karşısında Müslümanları hac farızasından af edip etmeyeceğini tetkike başlamıştır" "Hac Farızasının Affı Mümkün Olacak Mı?", **Hürriyet**, 06.06.1951, s.3.

⁶² Yemen'deki bulaşıcı hastalığın veba veya kolera olmadığı anlaşıncaya kadar hac seferlerinin yasaklanmasına dair 30.07.1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 126.58.5.

⁶³ Veba hastalığı dolayısıyla hac seferlerin kaldırılmasına dair 3/13435 sayılı kararın iptali hakkında 7.3.1952 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 128.20.12.

salgını dolayısıyla, uluslararası kaidelere göre Arabistan temiz ilan edilene kadar hac seferlerinin durdurulduğu belirtilmiştir⁶⁴.

Türkiye’de laikliğin anlaşılması, birçok açıdan değerlendirmeyi zaruri kılmaktadır. Medeni nikâh ve hac meselesinde olduğu gibi toplumsal ve iktisadi şartlara bağlı gelişen durumlar olduğu gibi, iktisadi şartların dışında, doğrudan dini alana müdahil olma, onu dönüştürme gibi girişimlerden yani kurucu kadronun laiklik yaklaşımının sonucu olan durumlardan da bahsedilebilir. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi yaklaşımın bir ürünü olan ezan ve kametin Türkçe okunması zorunluluğu bu bağlamda düşünebilir⁶⁵. İfade edildiği üzere DP döneminde hac üzerinden bir CHP eleştirisine rastlanmamakla birlikte, konu ezan ve kamet olduğunda CHP dönemi laikliği, dinsizlikle eşdeğer görülecektir. Her ne kadar CHP içinden çıkan bir parti olsa da DP, gerek seçim öncesi verilen vaatler, gerekse partinin taşra teşkilatları ve dolayısıyla vatandaşın önemli bir talebi haline gelmesinden dolayı ezan ve kametin yeniden Arapça okunmasına izin veren düzenlemeyi hayata geçirmiştir. Bu düzenleme Türkiye’de muhafazakâr kesimlerin DP ile organik bir bağ kurmasında önemli bir yere de sahip olacaktır.

Yine bu düzenleme ilerleyen yıllarda DP tarafından bir tehdit aracına da dönüşecektir. Özellikle ekonomik sorunlara bağlı olarak DP’nin toplumsal tabanının çözülmeye başlaması, partinin önde gelenleri nezdinde dini söylemlerde artışa neden olacaktır. Bu artış, deyim yerindeyse bir “tehdit” dilini de beraberinde getirecektir. “Biz gidersek ezan ve kamet yeniden Türkçe okunur” “imam hatip okulları kapatılır” şeklinde söylemler dile getirilerek, dini alandaki kazanımların kaybolmaması için, geçici olduğu dile getirilen ekonomik sorunlara bağlı olarak oy tercihinde bulunmanın doğru olmadığı ifade edilmiştir. Bu anlamda DP, ekonomik açıdan istenilen sonuçlara

⁶⁴ Hac seferlerinin durdurulmasına dair 14.07.1952 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 301.18.1.2. Yer No: 129.50.5.

⁶⁵ Başak Ocak Gez, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 1996, C. 2, S. 6, s. 157.167. Atatürk’ün, ezanın Türkçeleştirilmesi kararını dil bağlamında ele ala bir yaklaşımı için bkz.: **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE)**, Sıra No: 143, Kutu No: 15, Belge No: 17. Vatandaşların da katıldığı bir toplantı sırasında Atatürk, ezan meselesini gündeme getirerek vatandaşların bu konu hakkındaki fikirlerini sormuştur. Bunun üzerine bir vatandaş, ezanın Türkçe okunması kararının laikliğe aykırı olduğunu ifade etmesi üzerine Atatürk şu cevabı vermiştir: "biliyorsunuz ki ezan müminleri namaza davet eden bir ilandır. Bir çağrıdır. Yine biliyorsunuz ki Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin resmi lisani Türkçedir. Bu hükme göre gerek gazetelerde ve gerekse başka neşr vasıtalarında her türlü ilan Türk dili ile yapılır. Böyle olduğuna göre göklere yükselen muhteşem minarelerimizde Türk milletini namaza davet eden Ezanında ana dilimizle yapılması kanuni bir mecburiyettir. Biz sadece bu emri kanuniyi yerine getirdik".

ulaşamayınca CHP döneminin “dinsizliğinden” dem vurarak kendi kitlesini canlı tutmak istemiştir. 1957 seçim sürecinde dini söylemlerdeki artışı bu bağlamda da düşünmek gerekir. Artık dini söylem ve vaatler seçim meydanlarında daha fazla yer bulacaktır. Örneğin Menderes, Adana mitinginde Arapça ezan yasağının kendi dönemlerinde kaldırıldığını, CHP zamanında 800 caminin satıldığını ve farklı amaçlarla kullanılan camilerden DP döneminde kamyonlarla “fena şeylerin” taşındığını ifade ederek, bunların tekrar yaşanmaması adına “ihtarda” bulunmuřtur⁶⁶.

Ezan ve kametin dili üzerinden yapılan tartışmaların veya başka bir deyişle Türkiye’de laiklik uygulamalarının, ekonomik durumlara bağlı olarak yeniden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda ezan ve kamet ile ekonomik sorunlar arasındaki ilişki, DP Erzurum mebusu Fehmi Çobanoğlu’nun söyleminde de karşılık bulacaktır. Çobanoğlu, 1950 yılında iktidarı iki buçuk milyar lira borçla devraldıkları için, bu borç yükü altında milleti memnun edecek iş çıkarmanın zor olduğunu, dolayısıyla milleti memnun etmek için “kulağına safa, gönlüne zevk” versin diye Arapça ezan okuttuklarını ve milletin bundan çok memnun olduğunu ifade etmektedir⁶⁷.

Türkiye siyaseti ve laikliğinin tartışma alanlarından biri olma durumunu günümüzde de sürdüren ezan ve kametin Türkçe okunması meselesinin evveliyatına inmek, bu sürecin nasıl yürütüldüğünü, ne gibi tartışmalara ve sorunlara neden olduğunu görebilmek açısından önemlidir. Menderes’in söylem ve algısında “millete mâl olmamış” bir inkılap olduğu söylenebilecek bu uygulamanın, Cumhuriyet öncesi dönemde de izlerini sürmek mümkündür. Şöyle ki, öncesi de olmakla birlikte özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlıcılık akımının, yerini büyük ölçüde Türkçülük akımına bırakmasından sonra, hemen her alanda görülen Türkçülük – Türkçeleştirme yaklaşımları ibadet dilinin Türkçeleştirilmesinde de kendisini göstermiştir. Ziya Gökalp’in “Bir ÷lke ki, camiinde Türkçe Ezan okunur” şeklindeki mısraında da görüleceği üzere, ezanın Türkçe okunmasına ilişkin yaklaşımlar Osmanlı son döneminde ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşmıştır. Yine, hutbelerin vaaz kısmının Türkçe okunması bu dönemde uygulanmış ve genel bir kabul de

⁶⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 20, B. 78, (4 Aralık 1957), s. 71-72. Ayrıca bu seçim sırasında DP’liler tarafından CHP’lilerin dinsiz olduğuna dair broşürler dağıtılmış ve bazı camilere Vatan Cephesi’nin propagandasını yapan tabelalar asılmıştır. TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 360.

⁶⁷ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 43, (21 Şubat 1952), s. 449-450.

görmüştür⁶⁸. Bu dönem aynı zamanda Türkçe Kur'an tartışmalarının yoğun olduğu bir dönemdir.

Cumhuriyet döneminde bu tartışmalar, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesinin yanında laik devlet ve toplum inşasının önemli bir parçası olarak görülmüş ve bu alanda somut adımlar da atılmıştır. Bu anlamda 1932 yılında alınan bir kararla ezan ve kametin Türkçe dışında herhangi bir dille okunması yasaklanmıştır. Ancak bu, bir kanuni düzenleme olmaktan ziyade, Riyaset'in bir tamimi ile yürürlüğe girmiş bir uygulamadır. Bu uygulamanın 1941 yılında 526. maddede yapılan bir ilave ile Ceza Kanunu'na dâhil edilmesi, Riyaset tarafından alınan bir kararın, Riyaset personeli olmayanlar tarafından dikkate alınmamasına dair örneklerin artmasından kaynaklanmıştır⁶⁹. *Temyiz mahkemesi, Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin tatbik edilebilmesi için salahiyyetler mercii verdiği emrin kanun ve nizamnamelere aykırı olmaması icap ettiğini nazara alarak, Diyanet İşlerine olan merbutiyetleri nihayet bir emri vicdaniden olan efrada mezkur müessesenin bu yolda bir emir veremeyeceği ve verdiği emre riayet edilmesinin de bu esaslı unsurun mefkudiyeti hasebiyle suç teşkil etmeyeceği kanaatine varmış olduğundan 526. maddeye bir fıkra-i mahsusa ilave edilerek Arapça Ezan ve Kamet okuyanlar için 02.06.1941 tarihli ve 4055 numaralı kanunla ceza vaz edilmek mecburiyeti hâsıl olmuştur*⁷⁰. Burada da ifade edildiği üzere ezan ve kameti Türkçe okumayanlara verilecek cezalara ilişkin karar 1941 yılında alınmıştır. Bu tarihe kadar bir kanun maddesine ya da Başvekâlet karar ya da genelgesine sahip olmamasına rağmen, bu iş İçişleri Bakanlığı'nın sıkı takibindedir. Çünkü adı geçen bakanlık ve dolayısıyla EGM nezdinde bu uygulama, inkılap ve rejimin bir yansımasıdır⁷¹ ve dolayısıyla buna karşı tavır alanlar inkılap ve rejime karşı gelmiş olurlar⁷².

⁶⁸ Düccane Cündioğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2020, s. 25-35.

⁶⁹ Bu sürece ilişkin örnek ve değerlendirmeler için bkz. Altan Köymen, **Değişim Yılları**, İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s. 484-496.

⁷⁰ Riyaset'e göre 4055 sayılı kanun sadece ezan ve kameti zikrettiği için, sela ve diğer salavatların Türkçe ya da Arapça okunması mahalli örfe bırakılmıştır. Aslında riyaset burada deyim yerindeyse kaçak güreşmeyi tercih ediyor. Çünkü mahalli örfe bırakılması durumunda tercih edilen dilin Arapça olacağının farkında. Buna ilişkin bir örnek için bkz. **Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı Kararları (DİYYBK)**, Karar Sayısı (KS): 3154/247, 15.07.1948, s.235.

⁷¹ DP döneminde ezan ve kametin Arapça okunmasına onay veren düzenlemeden sonra Urfa eski Milletvekili Refet Ülgen tarafından Cumhurbaşkanı'na gönderilen bir yazıda tekkelerin kapatılması bir tedbir-i ihtiyadi olarak sunulurken ezan ve kametin Türkçe okutulması bir inkılap olarak ifade edilmiştir. **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 41.242.2.

⁷² Konya Emniyet Müdürlüğü'nden Vilayet Müftülüğü'ne gönderilen 17.02.1938 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0. Yer No: 12.102.13.

Ancak, Riyaset tarafından yayınlanan bir tamim ile yürürlüğe giren bir uygulamanın, emniyet mensupları tarafından takibi bir takım karmaşıklıkları beraberinde getirmiştir. Aslında en başından itibaren, Türkiye’de ezan ve kametin Türkçe okunmasına ilişkin kararın ve buna ilişkin uygulamaların çok daha çetrefilli ve tartışmalı hale gelmesinde İçişleri Bakanlığı’nın etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü gerek 1932 Riyaset kararında, gerekse bu kararın 1941 yılında TCK’nın 526. maddesine yapılan ilave ile ceza kapsamına alınması kararında, sadece ezan ve kamet zikredilmesine rağmen, adı geçen bakanlık yayınlamış olduğu bir genelgede ezan ve kametin yanına tekbir ve salavatları da dâhil etmiş ve bu uygulamayı başka bir alana taşımıştır. Riyaset raporlarında ifade edilen, ancak tam tarihi verilmeyen bu genelgeden sonra nelerin Türkçe nelerin Arapça okunacağı konusunda ciddi bir kafa karışıklığı oluşmuştur.

Bu süreçte yaşanan karışıklığın bir başka nedeni de, 1932 düzenlemesinden sonra yine Riyaset kanalıyla yayınlanan 1933 yılına ait bir tamimdir. Bu tamimde, ezan ve kametin Türkçe okunduğu bu aşamada, salat-u selamın Arapça okunmasının ahenksiz düşeceği gerekçesiyle onun da Türkçe okunması kararlaştırılmıştır⁷³. Bunun için üç farklı Türkçe tekbir hazırlamış ve müftülüklere gönderilmiştir. Ancak “salat-u selam” dan kastın ne olduğunun tam olarak ifade edilmemiş olmasından olacak cenaze duaları, teşrik tekbirleri, namaz aralarında okunan dualar hep bu kapsamın içine sokulmuştur. Namaza başlama tekbiri olan iftitah tekbirinin de bu kapsama alındığı görülmektedir. Konunun kapsamının sürekli genişlemesi ve soruların arkasının kesilmemesi üzerine Riyaset 29.05.1940 tarih ve 89 numaralı bir kararla, 1933 yılında yayınlanan tamimin, sadece Kurban Bayramı’nın birinci gününden dördüncü gününe kadar olan teşrik tekbirini kapsadığını ifade etmiştir. Riyaset bünyesinde alınan bu kararın yaygınlık kazanmadığı hem konunun sürekli olarak mahkemelere yansımından, hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün (VGM) uyarısından anlaşılmaktadır. VGM, Riyaset’in tamimleri gereğince Türkçe alınacak tekbirlerin yalnız teşrik tekbirlerinden ibaret bulunduğuna dair ilgili kararının, yanlışlıklara meydan verilmemek ve bu işte bir bütünlük sağlayabilmek adına müftülüklere bir tamim gönderilmesini talep etmiştir. Ancak Riyaset, konuyla alakalı tereddüt yaşayan müftülere gerekli cevaplar verildiğinden ayrıca bir tamim yayınlanmasına gerek

⁷³ DİYKBK, KS: 1688, 5.7.1947, s.194.

olmadığı yanıtını vermiştir⁷⁴. Fakat süreç genel bir tamime ihtiyaç olduğunu gösterecektir. Çünkü gerek bahsi geçen Riyaset tamimi, gerekse adı geçen bakanlığın yayınlamış olduğu genelgedeki ilave ifadeler ve buna bağlı olarak kolluk kuvvetlerinin müdahaleleri bu sürecin çok daha sorunlu ve karmaşık bir hale gelmesine neden olmuştur.

Özellikle Arapça okunan ezan ve kametin ceza kapsamına alınmasından sonra, buna aykırı hareket edenlerin kovuşturulması ve yargılanması süreci başlamıştır. Bu süreçte mahkemelerin karşılaştığı problemlerin başında ilgili kanunun kapsamı gelmiştir. Örneğin, Karamürsel Müftüsü Mustafa Asım Karabulut Lihye-i Saadet ziyareti sırasında Arapça tekbir almak ve aldırtmak suretiyle hükümetin emirlerine muhalefet iddiasından sanık durumuna düşmüş ve yargılanmıştır. Bu süreçte Karamürsel Yargıçlığı, Riyaset makamından cami dâhilinde dini merasim esnasında alınması gereken tekbir ve tevhitlerin ne suretle yapılacağı hakkında bir karar olup olmadığı ve eğer var ise tasdikli bir suretinin gönderilmesini istemiştir. Ayrıca camilerde Lihye-i Saadet’i ziyaret ettirmeye kimlerin yetkili olduğu, imam ve müezzin varken müftülerin bu işi yapmasının vazifelerinin bir gereği olup olmadığını sormuştur. Verilen cevap sürecin detaylarını görmek açısından önemlidir. Cevapta, 06.03.1933 tarih ve 730/265 sayılı matbu tamim ile müftülüklere öz dilimizle her tarafta Türkçe Ezan okunduğu bir zamanda minarede Arapça salat-ı selam okumanın ahenksiz düşeceği beyanıyla salat-ı selamın Türkçeleri ve Türkçe tekbir gönderilerek salavatın ve tekbirlerin Türkçe okunması bildirildiği dile getirilmiştir⁷⁵. Ayrıca cevapta, 1933 tarihli tamimin kapsamına ve sonraki sürece ilişkin de bilgi verilmiştir: Buna göre bahsi geçen tamimde, salat-ı selamın Türkçe okunmasının minarelerde olanlara mahsus olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, meselenin müşavere heyeti tarafından yeniden incelendiği ve tekbirlerden maksadın, kurban bayramı arifesinin sabah namazından itibaren bayramın dördüncü günü ikindi namazına kadar cemaatle kılınan farz namazlardan sonra cemaat tarafından alınan teşrik tekbirleri olup başka tekbirlerde şümulü bulunmadığı ifade edilmiştir. Durumun bir tamim ile müftülüklere

⁷⁴ **DİYKBK**, KS: 1254/92, 14.06.1940, s. 108

⁷⁵ Riyasetin farklı kurum ve birimlerden gelen sorulara verdiği cevapların kapsamında sorun olduğu ifade edilmelidir. Bu örnekte de görüldüğü üzere burada salavatın yanında tekbir ifadesi kullanırken, bazı yerlerde sadece salat ifadesi kullanmayı tercih etmiştir. Sonra bu ifadelerine açıklık getirmeye çalışırken salattan kastın kurban bayramlarındaki teşrik tekbiri olduğunu ifade etmiştir. Bir örnekte 1933 yılındaki düzenlemenin sadece minarede okunan salatlar için olduğunu belirtmiştir. Cami içinde sureler arasında getirilen tekbirlerin ya da okunan salatların Türkçe olmasını gerektirecek bir durum olmadığını dile getirmiştir. **DİYKBK**, KS: 1157, 24.09.1945, s. 9.

bildirildiği ve bunun camilerde hatim duaları sırasında küçük sureler okunurken alınan tekbirlere ve camilerde namaz aralarında ve dualarda okunan salavatı kapsamadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla, lihye-i saadeti ziyaret esnasında alınan tekbir, tehlil (tevhid-i şerif) ve salavatın Türkçe olmasını gerektirecek bir durum ya da düzenleme olmadığı ifade edilmiştir⁷⁶.

Sonraki sürece baktığımızda 02.06.1941 tarihli ve 4055 sayılı kanunla ezan ve kameti Türkçe okumayanlar ceza kanuna dâhil edilmiştir. Bu sürecin kanunlaşmasından sonra, Riyaset tarafından yayınlamış tamimlerin etkinliği ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla Türkçe okunması ya da Arapça okunmaması gereken şey artık sadece ezan ve kamettir. Ancak uygulamada söz konusu kanunun kapsamının dışına çıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu ise vaki şikâyetlere ve dolayısıyla sorulara sebep olmaktadır. Örneğin Antalya Müftülüğü'nün, bayramlarda ve diğer günlerde tekbirlerin ne suretle alınacağına dair sorusuna Riyaset'in cevabı, ilgili kanunun çıkmasından sonra Riyaset tarafından yayınlanan tamimlerin geçerliğini kaybettiği şeklinde olmuştur:

"... Temyiz mahkemesinin kanaati yukarıdaki tamimi hükümsüz bıraktığı gibi, mezkûr tamimden muahhar olan kanun da yalnız ezan ile kametin Arapça okunmasını men etmiştir. Kanunda kullanılan kelimenin mana hududu haricine çıkılamayacağı gibi, cezada kıyas da kabil olmadığından bu ceza-i hükmün salat-ı selama ve tekbirlere teşmili mümkün değildir. Vicdani umurdan olan dini işlerde kanunların sağladığı serbesti başka suretlerle ihlal edilemeyeceği 05.07.1947 tarihli kararda açıklanmış ve bu mevzu üzerinde müftülüklerden müracaatlar tekerrür etmiş olduğundan yanlışlığın önüne geçmek için bu cihetin bir genelge ile müftülüklere açıklanması ve İçişleri Bakanlığı'ndan valiliklere gönderilen genelgelerde Türkçe okunması için ezan ile kametin yanına tekbir tabirinin de ilave edildiği anlaşıldığından bu cihet hakkında da tensip buyrulduğu takdirde İçişleri Bakanlığı'nın dikkatinin çekilmesi hususlarının yüksek başkanlığa arzına karar verildi" ⁷⁷. İlgili bakanlığın dikkatinin çekildiği ve

⁷⁶ DİYKBK, KS: 1149/238, 24.09.1945, s. 97.

⁷⁷ DİYKBK, KS: 273/2039, 12.09.1947, s. 19. Bu kanun sadece ezan ve kameti zikrettiği için sela ve diğer salavatların Türkçe ya da Arapça okunması mahalli örfе bırakılmıştır. Aslında riyaset burada deyim yerindeyse kaçak güreşmeyi tercih ediyor. Çünkü mahalli örfе bırakılması durumunda tercih edilen dilin Arapça olacağının farkında. Buna ilişkin bir örnek için bkz. DİYKBK, KS: 3154/247, 15.07.1948, s.235.

buna ilişkin bir mutabakatın sağlandığı 1948 yılına kadar⁷⁸ ezan ve kamet dışında okunacak tekbir ve salaların diline ilişkin karmaşıklık devam etmiştir. Riyaset raporunda da ifade edildiği üzere, ilgili bakanlığın illere gönderdiği genelgeye tekbirleri de dâhil etmesinden sonra memleketin birçok noktasından sorular gelmeye başlamıştır. Bu genelgeden sonra en önemli sorulardan biri ilgili yasağın kapsamıdır. Sürece bakıldığında bu kapsam meselesinin gerçekten önemli olduğu görülür. Çünkü bu genelgeden sonra neyin Türkçe neyin Arapça ya da neyin serbest, neyin yasak olduğu konusunda ciddi bir kafa karışıklığı vardır. Çünkü adı geçen bakanlığın genelgesinde genişleyen kapsam, uygulama aşamasında daha da genişlemiştir. Bu aşamada birçok yerden iftitah tekbiri gibi tekbirleri de bu yasağın kapsamında olup olmadığına dair sorular gelmiştir. Hatta o kadar ki, mevcut uygulamalarda olmasa dahi Riyaset, Ezan ile kamet arasındaki ihlas-ı şerifin ve cuma namazından sonra altı rekât sünnetin men olunduğuna dair sorulara muhatap olmuştur⁷⁹.

Söz konusu yasağın TCK'ya girmesinden yedi yıl sonra Çankırı Müftülüğü'nden Riyasete gelen bir yazıda, ezan ve kamete ilişkin uygulamanın tekbir ve salavatları kapsayıp kapsamadığı sorulmaktadır. Riyaset'in vermiş olduğu yanıtta "kanunlar kullanıldığı kelimelerin mana hududu haricine teşmil edilemeyeceği gibi cezada kıyas da cari olmadığından tekbir ve salatların Arapça okunmasında kanuni bir mahzur bulunmadığı" ifade edilmiştir⁸⁰. Benzer şekilde Trabzon Sulh Ceza Hakimliği'nden Riyaset'e gönderilen bir dilekçede, Trabzon İçkule Mahallesi'nde Arapça kamet getirmekten sanık Ömer Bayurman hakkında yapılan mahkemede, sanığın mahkemede ibraz ettiği ekli bulunan suretlerin aslına mutabık olup olmadığı ve Cuma namazlarından önce, Ramazan ayında hatim indirildiği sırada "Elemtere Keyf" suresinden sonra küçük sureler arasında, cami içinde Arapça tekbir getirilmesinin buna mahsus kanun ve evamirle veya "yüksek makamınızdan gönderilen talimlerle" men edilip edilmediğinin bildirilmesi talep edilmiştir⁸¹. Başka bir örnek olarak Uluborlu Müftülüğü hutbelerde ve gerek teşrik günlerinde, mevlitlerde ve hatim dualarında alınan tekbirlerin ne suretle alınacağını bildirilmesini talep etmektedir⁸². Balıkesir Müftülüğü hatim, mevlit ve toplantılarda alınan Arapça

⁷⁸ Arapça Ezan ve Kamet hakkındaki kanun hükmünün diğer tedbirleri kapsamadığının ilgili görevlilere tebliğ edilmesi hakkında 22.09.1948 tarihli karar, **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0. Yer No: 4.31.3.

⁷⁹ **DİYKBBK**, KS: 257, 29.11.1949, s.5.

⁸⁰ **DİYKBBK**, KS: 284, 08.09.1948, s. 223.

⁸¹ **DİYKBBK**, KS:1327/68, 25.10.1945, s. 155.

⁸² **DİYKBBK**, KS: 350, 26.12.1947, s.124.

tekbirlere müdahale edildiğinden ezan ve kamet gibi Türkçe okunması hususunda bir kanun ve karar olup olmadığının bildirilmesini talep etmektedir⁸³.

Nelerin Arapça nelerin Türkçe okunacağı konusunda yaşanan karmaşa, mahkemelere de yansımış ve genel olarak onlar da işin içinden çıkamamıştır. Trabzon Sulh Ceza Hâkimliği'nden Riyaset'e gönderilen bir yazıda bayram namazlarında hutbeye kalkılacağı sırada alınan tekbirlerin Türkçe mi, yoksa Arapça mı olması gerektiği sorulmuştur. Ayrıca, Riyaset'in Türkçe ezan ve kamet ile ilgili yayınlamış olduğu tamimin minare dışında⁸⁴ cami içinde okunan salat ve tekbirleri kapsayıp kapsamadığı, müezzini olmayan cami ve mescitlerde söz konusu salavatın cami cemaatinden biri tarafından okunmasında bir sakınca olup olmadığı sorulmuştur⁸⁵. Benzer bir örnek Van'da da yaşanmıştır. Van'ın Aşağı Nurşin imamı Abdülmecit Perihan hakkında Ramazan bayramında hutbe okurken Arapça tekbir getirmesi gerekçe gösterilerek Van Cumhuriyet Savcılığı tarafından hakkında soruşturma açılmış olup konu Riyasete sorulmuştur⁸⁶. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür⁸⁷ ve her defasında Arapça okunması yasak olduğu ifade edilen dua, tekbir, salaların kapsamı genişlemektedir. Riyaset genel olarak, mevcut kanun sadece ezan ve kameti içerdiği için diğerlerinin buna dâhil edilmesinin kanunun hilafına olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu süreçte Riyaset'in farklı bir söylemin içine girdiği ve ilgili sala ve selamların hangi dilde okunacağını mahalli örfe bırakıldığını ifade ettiği görülmektedir⁸⁸. 14.05.1948 tarih ve 2000/176 sayılı kararda da ifade edildiği üzere

⁸³ **DİYKBK**, KS: 318, 27.11.1947, s.125.

⁸⁴ Riyaset konuya ilişkin verdiği bir cevapta sadece teşrik tekbirlerinin Türkçe okunması gerektiğini ifade ederken, başka bir cevabında Cuma, sabah, yatsı namaz ezanlarının müteakip Türkçe salat ve selam okunmasının tercih edildiğini ifade etmiştir. **DİYKBK**, KS: 1931/195, 27.06.1946, s.4.

⁸⁵ Riyaset, "*müezzinsiz cami ve mescitlerde cemaat arasından birinin cemaatin ricası üzerine muvakkaten o dini vazifeyi ifa etmesi başkanlığımızda men edilmiş değildir ve bu dini vazife men edilemez*" denilmiştir. **DİYKBK**, KS: 1326, 25.10.1945, s.154.

⁸⁶ **DİYKBK**, KS: 2640/250, 22.11.1940, s. 168.

⁸⁷ Erenköy Zihni Paşa camisinin (Kadıköy) önceki imamı tarafından Riyasete gönderilen yazıda Türkçe tekbirlerin kapsamı sorulmuştur. **DİYKBK**, KS: 1131/89, 29.05.1940, s. 105. Zihni Paşa camisinde hutbede okunan Arapça tekbirlere VGM de dâhil olmuş ve bu durumun mevcut kanunlara göre suç kapsamına girip girmediği sorulmuştur. **DİYKBK**, KS: 1455/95, 20.06.1940, s. 111. Kadınhanı Müftülüğü'nden gelen bir dilekçede Cuma ve Bayramlarda Türkçe salat-ı selam okunmasında müsaade olup olmadığı sorulmuştur. **DİYKBK**, KS: 2201/53, 25.07.1946, s.105. Seydişehir Sulh Ceza Hâkimliği Mevlid-i Şerif'in kenarında buluna naat-ı şerifi minarede yüksek sesle okumanın yasak olup olmadığının bildirilmesi için Riyaset makamına başvuru da bulunabilmektedir. Riyaset bunun yasak olmadığını bildirmiştir. **DİYKBK**, KS: 2069, 17.07.1946, s.334.

⁸⁸ Konuya ilişkin Çarşamba ilçesinden 10 kişinin imzasıyla Riyaset'e gönderilen dilekçeye Riyaset "Ezan ve kametin Türkçe okunması kanuna tabidir. Salatü selam ile teşrik tekbirlerinin Türkçe veya Arapça okunması ise mahalli örfe bırakılmıştır. Arapça okunduğu takdirde men edilemeyeceği gibi Türkçe okunduğu takdirde de muhalefet edilemez" şeklinde cevap vermiştir. **DİYKBK**, KS: 2000/176, 14.05.1948, s. 44

ezan ve kametin Türkçe okunması kanun icabıdır. Salât-u selam ile dua sonunda, ramazan ve kurban bayramı hutbelerinde getirilecek tekbirlerin ve teşrik tekbirlerinin Türkçe veya Arapça okunması mahalli örfle ilgili din adamının tercihinine bırakılmıştır⁸⁹. Arapça okunduğu takdirde men edilemeyeceği gibi Türkçe okunduğu takdirde de muhalefet edilemez denilmiştir⁹⁰.

Bu dönemde aynı zamanda ezan ve kametin Türkçe dışında bir dille okunmasına ilişkin kararın kapsamında Riyaset ile İçişleri bakanlığı arasında yaşanan sorun çözüme kavuşmuştur. İlgili birimler arasında yapılan görüşmelerden sonra, 4055 sayılı kanunun yalnızca ezan ve kameti zikrettiği gerekçesiyle mevlitlerde, hatim esnasında, bayram namazlarında ve bayram günlerinde alınan Arapça tekbirleri kapsamadığı kararlaştırılmıştır. İçişleri buna ilişkin kararı valiliklere tebliğ etmiştir⁹¹.

Çok partili hayata geçilmesinden sonra⁹² oy talebi dolayısıyla toplumun beklentilerinin karşılanmasının bir “zorunluluk” haline gelmesiyle birlikte⁹³, ezan ve kametin Arapça okunmasına izin veren düzenleme hayata geçirilmiştir. Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve on üç arkadaşı ile Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan’ın TCK’nın 526. maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında vermiş oldukları kanun teklifi, Başbakan Menderes’in isteği üzerine “acil olarak” meclis gündemine alınmıştır. Adalet Komisyonu tarafından 14 Haziran 1950’de gerekçesi yazılan söz konusu düzenleme 16 Haziran’da meclis gündemine gelmiş ve herhangi bir engelle karşılaşmadan kabul edilmiştir⁹⁴. Gerekçeli kararda Anayasaya aykırılık vurgusu yer

⁸⁹ DİYKBK, KS: 4011/293, 21.09.1948, s.218.

⁹⁰ DİYKBK, KS: 3439/263, 30.07.1948, s.227.

⁹¹ Arapça Ezan ve Kamet hakkındaki kanun hükmünün diğer tedbirleri kapsamadığının ilgili görevlilere tebliğ edilmesi hakkında 22.09.1948 tarihli karar, BCA, Fon Kodu: 51.0.0.0. Yer No: 4.31.3.

⁹² Çok partili sürece geçişin değerlendirilmesi için bkz.: Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi – Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2021.

⁹³ Çok partili süreçte köylünün siyasi alanın önemli bir aktörü olmasına ilişkin bir değerlendirme bkz. Sinan Yıldırım, **Türkiye’de Köylülüğün Sosyal Tarihi (1945-1960)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021. Yıldırım, DP’nin iktidara gelmesinde köylü desteğinin önemine dikkat çekerken, köylünün yaşadığı dönüşümü de açıklar. Köylü artık, dönüşümün ya da dönüştürücü gücün kendilerinde olduğu bilinciyle hareket etmekte ve bundan dolayı siyasetçiye, taleplerini daha korkusuzca ifade edebilmektedir.

⁹⁴ Gündem hakkında CHP adına söz alan Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu, Türkçe ezan meselesini bir dil meselesi ve buna bağlı bir milli şuur meselesi olarak gördüklerini ifade etmiştir. Türkçe’nin her yerde kullanılmasının milli devletin bir gereği olarak gördüklerini ifade eden Eyüboğlu, buna karşın Arapça ezanın ceza kapsamından çıkarılmasının aleyhinde olmayacaklarını ifade etmiştir. Türkçe ezan uygulamasının önünü açan Atatürk’ün sağ olması durumunda bu düzenlemeye onay vereceğini ifade eden Tekelioğlu’nun “din dili” olarak ifade ettiği Arapça’nın, Türkçe’ye tercümesi her zaman aynı anlama gelmez. Yani Allah-ü Ekber ile Tanrı Uludur aynı şey değildir. Ezanda yer alan ifadelerin Peygamber tarafından oluşturulduğunu ifade eden Talat Vasfi Öz (DP-Ankara), bir memlekette ezanın Peygamberin emrettiği şekilde okunmaması durumunda namazın sahih olmayacağını ifade eden müctehitlerden bahsetmiştir. Öz, seçim tarihi olan 14 Mayıs’ın ilahi bir güne

almıştır. Anayasanın tanıdığı olduğu din ve vicdan serbestliğinin kısmen veya tamamen bir ceza kanunu düzenlemesi ile engellenemeyeceği ifade edilmiştir. Gerekçede vurgu yapılan bir başka durum ise, bu yasağın laikliğe de aykırı olduğudur. İbadetin icra şekline taalluk eden herhangi bir alana yönelik yapılan bir kısıtlama veya müdahale, dine karşı tarafsız olması gereken devleti taraf haline getirir ki, bu da laiklikle taban tabana çelişir. Ayrıca Arapça ezan uygulamasını yasak kapsamına alınma gerekçesi olan, vatandaş eski zihniyet ve geleneklere karşı korumak endişesine de gerek kalmadığı; o günden bugüne toplumsal alanda yaşanan değişimler ve yapılan düzenlemelerde geriye dönüşün mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Uygulandığı günden beri manevi huzursuzluk yaşattığı dile getirilen bu uygulamanın, demokratik devlet ilkesi ile de bağdaşmadığı ifade edilerek bu yasağın kaldırılmasının çok doğru bir karar olacağı belirtilmiştir⁹⁵.

Ezan ve kametin Arapça okunmasına getirilen yasağın kapsamının sürekli genişlemesi ve bu süreçte yaşanan karışıklığın en önemli nedeni, Türkiye’de uygulanan laikliğin kabul edilmiş ve sınırları belirlenmiş bir tanımının olmamasıdır. Bu tanım ve sınırın yokluğu, kolluk kuvvetlerin müdahil olduğu alanları, bazen laikliğin kapsamını aşan müdahale halini almasına neden olmuştur. Örneğin Giresun Müftülüğü’nün sakal-ı şerifi ziyaretin yasak olup olmadığının Riyasetten sormasını, sınırı belli olmayan laikliğin nerelere uzanabileceğinin tespit edilememesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz⁹⁶. Dini hayata yönelik getirilen bazı yasak ve kısıtlamalar, din görevlilerini bütün alanlarda temkinli olmaya itmiştir. Sakal-ı şerif ziyaretinin yasak olduğuna dair herhangi bir kanun ve emir olmamasına rağmen, ilgili müftülüğün temkinli davranarak bunu Riyaset makamından teyit etme zorunluluğu hissetmesi, bahsi geçen dönem uygulamalarının insanların kafasında yarattığı algı ile alakalıdır diyebiliriz. Mevcut kanunlarda olmamakla birlikte çoğu kere yerel idarecilerin uygulamalarında kendine yer bulan bir takım yasaklama ve müdahaleler, dini hayat ve ibadetin tümüne yönelik bir baskı ve yasaklama varmış gibi bir ortam ve algı oluşturmuştur. Örneğin camilerde din görevlileri nezaretinde Kur'an-ı Kerim

gelmesine dikkat çekerek (Cumayı kastediyor) seçim sonucunu “irade-i ilahiye” olarak yorumlamıştır. **TBMMZC**, D. 9, Olağanüstü Toplantı, C. 1, B. 9, (16 Haziran 1950), s. 181- 184.

⁹⁵ Türk Ceza Kanununun 4055 Sayılı Kanunla Değiştirilmiş Olan 526 . Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Tasarısı ve Gerekçe, **TBMMZC**, D. 9, Olağanüstü Toplantı, C. 1, B. 9, (16 Haziran 1950), s. 1-2.

⁹⁶ Riyaset söz konusu ziyaretin yasaklanmasına yönelik bir kanun ve emir olmadığı cevabını vermiştir. **DİYYBK**, KS: 2311, 10.08.1946, s.90.

okumak ve ezberlemekle alakalı herhangi bir kanun ve emir olmamasına rağmen, bazı yerlerde insanların sözü edilen durumdan dolayı yerel idareci ve jandarma müdahalesine maruz kalması bu algıyı beslemiştir.

Ezan ve kamete ilişkin düzenlemede yaşanan kapsam genişlemesi ve buna bağlı olarak gerçekleşen kovuşturma ve soruşturma aşamalarının toplumda bıraktığı algının da etkisiyle, Türkçe ezan ve kamet uygulaması toplumsal destek açısından oldukça zayıftır. Genel itibarıyla bunların Türkçe okunmasını kabul etmek istemeyen, ancak buna itiraz edebilecek gerekli mekanizmalardan yoksun olan halk veya daha özelde Riyaset erbabı, farklı çareler düşünerek bu durumu aşmaya çalışmıştır. Örneğin sesli olarak Türkçe kamet getirildikten sonra sessizce Arapça kamet getirip tekbir almak, cezai ehliyeti olmayan çocuklara veya akli melekesi yerinde olmayan kişilere Arapça ezan ve kamet okutarak bu işin yasal ve cezai sorumluluğundan kaçmak gibi uygulamalara girişmişlerdir⁹⁷. Ezan ve kamet hakkındaki yasağın kaldırılmasından sonra Akseki'nin Riyaset başkanı sıfatıyla müftülüklere gönderdiği yazıda yer alan ifadeleri, belki de ta en başından itibaren Türkçe ezan ve kametten duyulan rahatsızlığın ifadesi olarak okunabilir. Akseki, ezan ve kameti sadece bir ilan değil, namaz vakitlerinde ve Peygamber tarafından takrir edilmiş olan hususi lafızlar olarak tanımlarken, bu lafızlar ezanın rüknü ve sıhhatinin şartı olduğuna göre hususi lafızlarından başkasıyla okunan ezana, velev en doğru bir tercüme ile de olsa, itibar yoktur diyecektir⁹⁸.

•

Türkiye’de özellikle 1940’lı yılların başından itibaren laiklik uygulamalarında esnemeler başlamıştır. Özellikle çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte muhalifler, devletin laiklik uygulamalarını gerekçe göstererek halkın dini yaşamına müdahale edilmesini daha yüksek sesle eleştirmeye başlamışlardır. Bu anlamda II. Dünya savaşı

⁹⁷ Manyas ilçesi Kulak Köy imamı Mehmet Sait tarafından Riyasete gönderilen bir dilekçede, “yedi yaşındaki çocukların kamet ve ezanı caizdir diye vaiz ve müftüler tarafından köylülere yazı yazıldığı cihetle bu baptaki tereddüdün” halledilmesi talep edilmiştir. Yine Manyas Müftülüğü’nden Riyasete gönderilen dilekçede buluş çağına yani 12 yaşına yaklaşmış çocukların ezanlarının geçerliliği sorulmaktadır. Riyaset makamı, akli ermeyen çocuğun ezanı sahih değildir, iadesi lazım gelir derken, kametin tekrarı meşru olmadığından kametin iadesine gerek olmadığı cevabını vermiştir. Eğer çocuk hayrı şerri ayırt edecek kadar anlayışa sahip ise ezanı da kameti sahih olacağını beyan etmiştir. **DİYYKBK**, KS: 2742/27, 30.01.1947, s. 7.

⁹⁸ Ezan ve kametin Arapça dışında herhangi bir dil ile okunmasının doğru olmadığına dair DİR Akseki’nin 23.06.1950 tarihli yazısı, **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 4.31.12.

yıllarında başlayan, çok partili yaşama geçişle birlikte daha görünür olan laiklik alanındaki yumuşamaların belli başlı sebepleri olarak şunları söylemek mümkündür.

- 1- Batı medeniyeti ile aynı döneme denk gelen bir aşamada felsefi sahada çağdaş pozitivist anlayıştan önemli ölçüde vazgeçilmesi (Batı medeniyetinde I. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan bu süreç II. Dünya Savaşı yıllarında daha somut hale gelmiştir.)
- 2- Geleneksel din ideolojisinden beslenen muhalefet ve irtica tehlikesinin ortadan kalktığına dair devlet adamlarında oluşan genel intiba.
- 3- Siyasi demokrasinin geliştiği düşüncesinden hareketle toplumun önemli bir kesimini oluşturan dindar halk kitlelerine siyaset sahasında daha geniş bir rol verilmesi düşüncesi. Burada oy kaygısını da dikkate almak gerekir. Çünkü, laiklik uygulamalarının dini alanda yarattığı kırılmalar kamusal alanda bir tepki ve beklentiye dönüşmüş ve mevcut iktidar, DP'nin "dinin savunucusu" rolüne girerek oyları toplamasından endişe duymuştur. İktidar, Konar'ın "seccade oyları" olarak tanımladığı kısımdan payına düşeni almak istemiştir⁹⁹.
- 4- Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Sovyet yayılcılığın Türkiye'den toprak (Kars, Ardahan) ve Boğazlar noktasındaki istekleri. Bu durum karşısında hükümetin, toplumu dış tehlikelere ve iç ayrılıklara karşı kuvvetlendirecek manevi ve içtimai kuvveti, gizli olmayan teşkilatlı bir Müslümanlığın verebileceğine dönük inanışları. Denilebilir ki, İslami yaklaşım ve talepler komünist yaklaşım ve tehlikelere tercih edilmiştir¹⁰⁰.
- 5- II. Dünya Savaşı'ndan sonra demokratik devletler bloğunda yer almanın gereğini yerine getirmek düşüncesi.

CHP'nin özellikle 1947 Kurultay'ında laiklik uygulamalarının tartışmaya açılması zikredilen durumlarla doğrudan alakalıdır. Bu süreçte dini talep ve dönüşümlere sadece iktidar ve muhalefet değil, bu dönemde kurulan 24 kadar siyasi parti de kayıtsız kalamayacak ve parti programlarında bu talepler, oranları değişmekle birlikte yer alacaktır¹⁰¹. Siyasal partiler için bundan sonraki süreç dini taleplerin belirli ölçülerde karşılanması olacaktır. İlkokul programlarına isteğe bağlı din derslerinin konulması, nitelikli din adamları yetiştirmek amacıyla imam-hatip kurslarının ve

⁹⁹ Konar, a.g.m., s. 39-40.

¹⁰⁰ Smith, a.g.m., s. 12-13.

¹⁰¹ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007. s. 190-191

ilahiyat fakültesinin açılması, hacca gideceklerle döviz tahsisinin sağlanması, Evkafa devredilen din adamlarının yeniden Riyaset'e devri, bazı türbelerin açılmasına onay verilmesi gibi gelişmeler bu bağlamda düşünülebilir. CHP iktidarının son dönemlerinde hayata geçirilen bu gelişmelere DP iktidarında, ezan ve kameti yeniden Arapça okumaya izin veren düzenleme ilave edilecektir. Bu düzenleme başta olmak üzere, DP'nin dini alanı rahatlatmaya yönelik faaliyet ve söylemleri bu partiyi halk nezdinde "dini kurtaran parti" konumuna yükseltecektir. Bu durum dönem neşriyatına da yansıtılacak; CHP "dini kurtaran parti" karşısında "dinsiz" parti ilan edilecektir. Böylelikle Türkiye'nin siyasi hayatında partileri ve kişileri dinli ve dinsiz olarak ayırma temayülü başlayacak ve bu söylem büyük ölçüde kalıcı hale gelecektir¹⁰². Sürece ilişkin son söz olarak, 1950 seçimleri öncesinde CHP'nin başlattığı İslami alana ilişkin "resmi rahatlatma" teşebbüslerinin DP döneminde genişletilerek devam ettirilmesi, detayları düşünülmüş bir fikrin hayata geçirilmesinden çok uluslararası şartların ve iç siyasetin dayatmalarıyla alakalıdır. Gündelik hayatın hemen her noktasında kendisini hissettiren dini olana dönük taleplerin artık kaçınılmaz olarak yerine getirilmesi gerektiği anlaşıldığından, bundan sonraki süreç daha çok kaçınılmaz olarak gelenin kontrol edilmesidir¹⁰³.

Son olarak, ana hatlarıyla 1938-1960 yılları arasına denk gelen dönemin laiklik uygulamalarına odaklanan bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1938-1960 yılları arasında yayınlanan dini içerikli her türlü kitap, risale, levha ve broşür hem Bakanlar Kurulu kararları hem de Diyanet İşleri Riyaseti¹⁰⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu'nun raporları doğrultusunda ele alınmıştır. Herhangi bir dini eserle alakalı Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu toplattırma veya yasaklama kararları ile Riyaset'in ilgili birimi tarafından hazırlanan raporlar karşılaştırılarak bunlar arasında bir çelişki olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradaki amaç laiklikle çoğu kere devre dışı bırakıldığı ifade edilen Riyaset ve onun kararlarının aslında devletin diğer kurumları üzerinde etkisine dikkat çekmektir. Ayrıca yukarıda zikredilen her iki kurum kararlarının incelenmesi neticesinde, dini yayınlar hakkında verilen kararlarda hangi gerekçe ve yaklaşımlarla hareket edildiği de çözümlenme yoluna gidilmiştir. Bundan yola çıkarak hem CHP'nin Milli Şef dönemi, hem de DP dönemlerinin

¹⁰² Tunaya, a.g.e., s. 196.

¹⁰³ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir...**, s. 428. Kara'nın bu sürece ilişkin benzer bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz 1985 Üç aylık Dergi, s. 156.

¹⁰⁴ Bundan sonra kurum kısaca "Riyaset" olarak tanımlanacaktır.

hassasiyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu aşamada asıl amaç dini bir yayının toplattırılması veya yasaklanması noktasında gösterilen hassasiyette, iki dönem arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilebilmesidir.

İkinci bölümde Türkiye’de cami ve mescitlerin genel durumu ele alınmıştır. Osmanlı gelenekselliğinin önemli merkezlerinden biri olan cami ve mescitlerin Cumhuriyet Türkiye’sindeki durumu, bunların tasnife tabi tutulması, tasnif harici kalanların satılması veya farklı amaçlarla kullanımı hem CHP, hem de DP dönemleri açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Cami ve mescitlerin belirlenen şartlara uygun olarak tasnife tabi tutulması sonrasında özellikle uygulamalar aşamasında kaçılan aşırılığın sebep olduğu ibadet yeri eksikliği ve dönem iktidarların bunlara ilişkin tutum ve davranışları laiklik yaklaşımları açısından yine karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında bir milyondan fazla insanın silahaltına alınmasının getirdiği yeni durumların, çok sayıda cami ve mescidin depo, yatakhane olarak kullanımı zorunlu hale getirdiğine dikkat çekilerek, bu dönemde laik devlet anlayışın yansıması olarak ifade edilen uygulamaların sadece laik yaklaşımın ürünü olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Gerek bahsi geçen savaşın önceki dönemlerinde, gerek savaş yıllarında ve gerekse DP’li yıllarda cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanımı ve bunların boşaltılmasına ilişkin siyasi tavırların takibi yapılmıştır. Cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanımı her iki dönem açısından değerlendirildiğinde bu durumun, laik bir sistem ve anlayış içerisinde camilerin gözden çıkarılmasından ziyade nitelikli bina, depo, barınma yeri eksikliğine bağlı sorunlardan kaynaklandığı görülmüştür. Uzunca bir savaş döneminin arkasından kurulan Cumhuriyet’in tarihi eserler açısından da bir enkaz devralmak zorunda kaldığı -özellikle Batı Anadolu’daki işgal bölgelerinde çok sayıda cami ve mescid bilinçli bir tahribata uğramıştır- hesaba katıldığında, iktisadi sorunlara bağlı olarak bunların tamiri de mümkün olmadığı için cami ve mescitlerin bu dönemdeki durumu her şeyden önce bir iktisat meselesi olmuştur.

Tezimizin üçüncü bölümünde hayrat hademesinin¹⁰⁵ niteliği, niceliği, aldıkları maaşlar, bu maaşların yer ve mekâna göre gösterdiği değişiklikler ve bunların neden olduğu yeni durumlar hem CHP, hem de DP dönemi uygulamaları açısından karşılaştırmalı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca, dini eğitim meselesi ve buna

¹⁰⁵ İmam, müezzin, vaiz, gassal gibi görevleri ifa eden din adamları.

ilişkin gelişme ve yaklaşımlar da bu bölüm içerisinde değerlendirilmiştir. Bu aşamada özellikle kırsaldaki dini eğitimin temsilcileri ve bu eğitimin genel şekline geniş bir yer verilmiştir. Çünkü çalışmamızın tarih aralığını kapsayan dönemde toplumun önemli bir kısmı kırsalda yaşadığı için, buradaki toplumun dini eğitimi veya bu alanda yaşanan sorunların neden olduğu durumların tespiti önemli görülmüştür. Bu tespitler hem inkılapların veya laiklik uygulamalarının kırsaldaki karşılığını, hem de resmi ve geleneksel dini eğitimin olmadığı durumlarda bu alanın kim ya da kimler tarafından doldurulduğunu görmek açısından önemlidir.

Din adamlarının maaşı ile özellikle kırsaldaki yaygın dini eğitimin aynı bölüm altında değerlendirilmesinin nedeni, bunlar arasında kurulacak ekonomik ilişkiyle doğrudan alakalıdır. Çünkü Cumhuriyet döneminde dini eğitime olan yaklaşım ve laik devlet içerisinde kurumsal bir dini eğitim sürekliliğinden bahsedilemeyişi, bu eğitimin Osmanlı geleneği içerisinde yetişmiş kişiler tarafından sürdürülmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bu geleneğin temsilcilerinin zamanla emeklilik, ölüm ve bunların yanında geçim sıkıntısı gibi nedenlerden dolayı dini eğitim alanından çekilmesi, bu alanda bir kopukluk meydana getirmiştir. Bunların dışında camilerde görevli din adamlarının maaşlarının düşük olması, hem buralara talip bulmayı güçleştirmiş, hem de talip bulunsa bile bu görevliler genellikle sadece vakit namazlarında cami ve mescitlerde bulunmuşlardır. Diğer zamanlarda geçim sıkıntıları dolayısıyla farklı işler yapmak durumunda kalmışlardır.

Dönemin geneline bakıldığında, Osmanlı geleneği temsilcilerinin herhangi bir sebeple din eğitimi alanından çekilmesi, laik devlet ve toplumun oluşturulması için yapılan düzenlemelerden sonra bu alana ilişkin yeni kişilerin kurumsal bir kimlikle yetişmesinin artık mümkün olmaması, başka bir deyişle yeni rejimin dini eğitim geleneğini sürdürecektir kişileri yetiştirmemesi sonucunda bu alanda uzunca bir dönem boşluk meydana gelmiştir¹⁰⁶. Bu durum dini eğitim ve din adamı açısından hem nicelik, hem de nitelik kaybına sebep olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş ve kurumsallaşma dönem anlayışının hayrat hademesi ve dolayısıyla dini eğitim üzerinde

¹⁰⁶ Medreselerin kapatılmasından sonraki süreçte, Riyaset'in bütçe görüşmelerinde dikkat çekilen hususlardan biri de, ihtiyaç duyulan din adamlarının nasıl yetişeceği. Bu süreçte bazı vekiller Riyaset bütçesinde bunun için herhangi bir ödenek ayrılmamış olmasını eleştirmişlerdir. Ramazan Boyacıoğlu, "Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992, s. 185-186.

yarattığı nicelik ve nitelik kaybı dönem belgeleri üzerinden takip edilebilecek durumdadır.

Nicelik ve nitelik kaybından bahsetmişken bunun salt Cumhuriyet dönemine ilişkin bir durum olmadığı da ifade edilmelidir¹⁰⁷. Özellikle Osmanlı son dönem kurumlarında görülen bozulmalar eğitim alanında da kendisini göstermiştir. Bunun sonucunda dini alan da dâhil olmak üzere hemen her alanda nitelikli eleman eksikliği çekilmiştir. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde Cumhuriyet'ten farklı olarak, genel bir nitelik sorunundan bahsedilebilmekle birlikte, Osmanlı geleneksel yapı ve kurumları ihtiyaç duyulan din adamlarını yetiştirebilmeyi aksak da olsa sürdürebilmiştir. Bazı dönemlerde sistemin yenilerini üretmekte zorluk çektiği durumlarda ise, hem eskinin temsilcileri, hem de toplumsal yetişme tarzı, dini eğitim ve din adamı konusunda ciddi ve somut bir sorun yaşanmasının önüne geçebilmiştir. Fakat sorunlu da olsa Osmanlı birikiminin dini eğitim alanına ilişkin temsilcilerin önemli bir kısmının Cumhuriyet'e aktarılamadığı da bir vakıdır. Balkan Savaşlarıyla birlikte başlayan, I. Dünya Savaşı ile devam eden ve Milli Mücadele ile son bulan on yıllık kesintisiz savaş dönemi, din adamları dâhil Osmanlı son dönemi nitelikli kadrosunun Cumhuriyet'e aktarımını engellemiştir.

Bu anlamda Türkiye'de laiklik uygulamaları konusunda sıklıkla dile getirilen eleştirilerden biri olan cenaze yıkayacak adam bulunamaması sorununun, Cumhuriyet'in ilanından önce de mecliste dillendirildiği görülecektir. Örneğin Karesi milletvekili Vehbi Bey, 25.11.1336 (1920) gibi erken bir tarihte, I. Dünya Savaşı yıllarında medreselerin ve dârülmüalliminlerin tamamen yıkıldığını ve din adamlarının, cami görevlilerin şehit olduğunu ifade ederek ortalama üç köye bir imam düştüğünü belirtmektedir. Bundan dolayı birçok köyde cenazelerin kaldırılamadığını ve beş saatlik mesafelerden imam getirilerek cenazelerin defnedildiği ifade etmektedir¹⁰⁸. Yine 3.2.1337 (1921) tarihinde Erzurum milletvekili Salih Efendi, asker şubelerinden alınan verilere göre sadece 348 köyde imam olduğunu, diğerlerinde olmadığı için birçok köyde cenazelerin kaldırılmadığını ifade etmektedir. Bir imam veya gassalin olmamasından dolayı Ankara'da bir cenazenin sekiz saat sokaklarında

¹⁰⁷ Cumhuriyet'in ilk yıllarında imamların genel durumu ve niteliği hakkında bir değerlendirme için bkz. Mehmet Bulut, Kuruluş Yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri, **Diyanet İlmî Dergi**, Temmuz-Ağustos-Eylül 1994, C. 30, S.3.

¹⁰⁸ **TBMMZC**, D. 1, İ.S. 1, C. 6, B. 102, (25 Teşrin-i Sani 1336) (1920), s. 31. Ayrıca bkz. Mehmet Bulut, Şer'îye Vekâleti'nin Din Eğitim Hizmetleri, **Diyanet İlmî Dergi**, Ocak-Şubat-Mart 1995, C. 31, S.1, s. 64.

dolaştırıldığını dile getirmektedir¹⁰⁹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere din adamının niteliği ya da niceliği konusunda sorunlu bir tablonun devralındığı söylenebilir. Ancak mevcut laiklik politikaları ve bunun özellikle 1930’lu yıllardaki uygulamaları dini eğitim ve din adamı açısından mevcut tabloyu daha da olumsuz bir hale getirmiştir. Bu durum 1940’lı yılların başında kendisini daha somut olarak hissettirecektir.

Sürece genel olarak baktığımızda, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte devletin laik kimliğinin tesis edilmesi adına girişimlere başlanmıştır. Ancak bu dönemde dinin toplum hayatındaki rolü ve olası muhalefet hareketleri de hesaba katılarak kontrollü bir ilerlemeden söz edilebilir. Bu aşamada Tevhid-i Tedrisat ile birlikte eğitim öğretim birleştirilmiş, medreseler kapatılmış olmasına rağmen, din eğitiminin sürdürülmesi için çeşitli kanallar açık tutulmuştur: İmam hatip okulları, ilahiyat fakültesi, okullarda din dersleri gibi. Ancak bunlar zamanla ortadan kalkmış ya da kaldırılmıştır. Örneğin 1924 yılı düzenlemelerinde ilkokulların birinci sınıfları hariç “Kur’an-ı Kerim ve Din Dersleri” adıyla haftalık 2 saat olarak konulan ders, 1926 yılına gelindiğinde üçüncü sınıftan itibaren haftada bir saat şeklinde düzenlenmiştir. 1930 yılından itibaren ise bu ders velilerin isteğine bırakılmıştır. Bu düzenleme ile birlikte sadece beşinci sınıf olup velileri tarafından onay verilen öğrenciler haftada yarım saat bu dersi alabileceklerdir. 1933 yılına gelindiğinde ise tamamen kaldırılmıştır. Bu dersin köy okullarından kaldırılması ise 1939 yılında gerçekleşmiştir. Öğretmen okullarında 1931 yılına kadar müfredatta yer alan din dersleri, bahsi geçte yıldan sonra kaldırılmıştır. Orta eğitim kurumlarında ise 1927 yılında isteğe bağlı hale getirilen din dersleri 1930 yılında tamamen kaldırılmıştır¹¹⁰. Bu anlamda kabaca 1930’lu yıllar resmi ve kurumsal dini eğitimin boşluk yılları olarak tanımlanabilir.

Dini eğitim açısından resmi ve kurumsal eğitimin neden olduğu boşluğun gayri resmi faaliyetler ile doldurulmaya çalışıldığı da söylenebilir. Şöyle ki, bazı noktalarda mevcut iktidarın gösterdiği esneklik, bazı noktalarda kolluk kuvvetlerin göz yumması¹¹¹ ve çoğu kere de yeni rejimin inkılapları kadar yasaklarının da özellikle

¹⁰⁹ TBMMZC, D. 1, İ.S. 1, C. 8, B. 143, (3.2.1337), (1921), s. 72-73.

¹¹⁰ Mehmet Ali Gökaçtı, **Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 146-147.

¹¹¹ Emekli vaiz ve müftü Ahmet Bilgin 1940’lı yıllarda Kayseri’de Hüseyin Aksakal adında bir hocanın evinde Meani-i Muhtasar müzakeresi sırasında şikâyet üzerine iki komiserin geldiğini, ancak hocayla biraz konuştuktan sonra herhangi bir şey yapmadan gittiklerinden bahsetmektedir. Mustafa Öcal, **Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Dini Eğitim ve Dini Hayat**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2008, C. I, s. 122-123.

kırsala ulaşmasında çektiği güçlük gayr-i resmi dini eğitim faaliyetlerinin sürmesini sağlamıştır¹¹². Bu süreç genel itibariyle, kapatılan medreselerdeki müderris, dersiam, ilmiye sınıfının temsilcileri, medrese ya da tarikat sistemi içerisinde yetişmiş kişiler veya Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde açılan dini eğitim kurumlarında yetişen kişiler tarafından devam ettirilmiştir. Bunların bir kısmı tarikat, cemaat seviyesinde faaliyet gösterirken, bir kısmı ise bulunduğu çevredeki insanların talepleri üzerine Kur'an okuma, hafızlık eğitimi ve ibadetlere ilişkin bilgilerin aktarımı şeklinde faaliyet göstermiştir. Aile içi eğitim de bu dönemdeki dini eğitimin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu faaliyetler neticesinde birçok hafız yetiştiği gibi, imamlık ya da vaizlik yapacak kadar dini bilgiye sahip kişiler de yetişip hocalarından icazet alabilmişlerdir. Ancak bu işler, devletin resmi alanın dışında gerçekleştiği için, bu eğitimi alan kişilerin imam ya da hafız olarak herhangi bir yerde görevlendirilmesi söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla bu kişiler genellikle kendi dönemin gayr-i resmi din adamları olarak faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca, genel itibariyle gizli yürütülen bu faaliyetlerin memleketin tamamına homojen olarak dağıldığı da söylenemez. Dolayısıyla Trabzon, Malatya, Urfa, Bingöl, Muş, Cizre gibi medrese eğitim geleneğinin Cumhuriyet dönemi boyunca sürdürüldüğü yerler bu açıdan "şanslı" olarak görülebilecek yerlerdir¹¹³.

Buralardaki medreseler genellikle cami ve mescitlerin kenarına ilâştirilmiş bir iki odadan ibaret iken; on, on bir odalı medreseler de vardır ve buralarda dini eğitim genellikle kesintisiz sürdürülmüştür¹¹⁴. Dönem hatıralarından da takip edilebildiği kadarıyla buralarda dini eğitim, hafızlık eğitimi ve hatta Arapça eğitimleri şeklinde devam etmiştir¹¹⁵. Tabi bunun kent merkezlerinden ziyade zikredilen şehirlerde ve

¹¹² Şevket Süreyya Aydemir, "laiklik yani din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılışı, şeriatçılık, şeyhlik, tarikatçılık, medresecilik şeklindeki devlet dışı akımların yalnız önlenmesi değil, son ve kesin tasfiyesi suretiyle halk vicdanının tecavüzden korunması hareketi yerleşmeli, güçlenmeli, tamamlanmalıydı" demektedir. Ancak Atatürk'ün öldüğü yıllarda dahi henüz köy ve köylü kütlesi üzerinde etkili bir dokunuştan bahsedilemediğini de sözlerine eklemektedir. Aydemir, **İkinci...**, C.2, s. 57.

¹¹³ Cumhuriyet döneminde medreselerin kapatılmasından sonra İç Anadolu bölgesinde de bir dönem medrese geleneği sürdürülmüş ancak Karadeniz ile Şark medreseleri kadar uzun ömürlü olmamıştır. Mehmet Çelen, **İlim ve Hareket Adamı Mehmet Said Ertürk**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2013, s. 64. Trabzon bölgesinde medrese geleneği, ders içerikleri için bkz. Ali Kemal Saran, **Omuzunda Hemençe Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları**, Ankara, Kurtuba Yayınları, 2009.

¹¹⁴ Mehmet Günaydın, **Cansız Hoca**, İstanbul, Heyemola Yayınları, 2007, s. 52-53. Tek parti döneminde Trabzon bölgesinde dini faaliyetler için bkz. Mehmet Günaydın, **Oflu Aşıkkutlu Hoca**, İstanbul, Heyemola Yayınları, 2016.

¹¹⁵ İsmail Kara, **Rize Müftülerinden Yusuf Karali Hoca**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, Mehmet Yahya Kutluoğlu, **Seksen Yıl Nasıl Geçti**, İstanbul, Ensar Yayınları 2013; M. Ertuğrul Düzdağ, **Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar**, İstanbul, Gonca Yayınevi, 2021.

özellikle kırsalda sürdürüldüğünü de ifade etmek lazımdır. Diğer birçok vilayet için bu durum söz konusu değildir ve buralarda dini eğitimin yokluğu kadar din adamının olmamasından doğan sorunlar da kendisini göstermiştir. Riyaset raporlarında da görüleceği üzere hemen her noktadan imam, hatip, vaiz talebi ya da evlatlarının din eğitimi alamamasından yakınan yazılar gelmektedir. Vatandaşların ya da onların şikâyet ve taleplerini Riyaset'e ulaştıran müftülüklerin yazılarından da çıkan sonuç, birçok yerde cenazelerin kaldırılmadığı¹¹⁶, Cuma namazını kıldırarak kişi bulmakta güçlük çekildiğidir.

Tüm bunlardan sonra denilebilir ki, din adamı ve dini eğitimin şekil, nicelik ve niteliği açısından Osmanlı'dan devralınan durum, Cumhuriyet dönemi laiklik uygulamaları ile yeni sorunlu alanlar türetmiştir. Sistemli ve kurumsal bir dini eğitimin yokluğu ve bunun neden olduğu durumlar, bu eğitimin olmamasından dolayı zamanla daha belirgin hale gelen imam, vaiz, gassalın bulunamayışı, bunun sonucunda cenazelerin yıkanamayışı gibi durumlar bu sorunlu alanlara örnek olarak verilebilir. Bu sorunların kendisini çok net olarak göstermeye başladığı yıllar kabaca 1940'lı yılların başıdır. DİB Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından "mühim bir ihtiyacı önlemek maksadıyla" Başvekâlet gönderilen 14.4.1942 tarihli tezkireden bu durumun takibi yapılabilir. Yaltkaya, bahsi geçen yıl için Riyaset'e ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu ifade ederek, mevcut ihtiyaçların karşılanması ve gerekli din adamlarının yetiştirilmesi için tahsisat miktarının artırılmasını talep etmiştir. Çıkarılan kanunlarla kendilerinden beklenen görev ve sorumlulukların farkında olduklarını ve bunun için çalıştıklarını ifade eden Yaltkaya, esaslı bilgiler ile donatılmış sağlam karakterli müftü, vaiz, imam ve hatipler yetiştirmek gerekliliğinden bahsetmiştir. Ancak "*bu*

¹¹⁶ Türkiye'de laiklik tartışmalarının önemli uğraklarından biri de cenazelerin yıkanamaması meselesidir. Bu mesele, laiklik uygulamalarının din adamı yetişmesindeki sürekliliği sekteye uğrattığı dönemlerde daha yoğun olmakla birlikte, 1920'li yılların başında da, DP'nin bir darbeyle devrildiği 1960 yılında da dile getirilmektedir. 1920'li yılların başında özellikle uzun ve kaybı yüksek savaşlardan sonra erkek nüfusun azalmasına bağlı olarak köylerde cenaze yıkayacak insan bulunmadığına dair şikâyetler vardır. Bu şikâyetler 1930 yılların sonuna doğru doruk noktasına ulaşır ve ilk ve net bir ifade ile Yaltkaya'nın raporunda dile getirilir. Bu durum 1950 yılında Akseki'nin raporunda daha detaylı olarak ele alınır. DP döneminde özellikle kırsal alandaki din adamı eksikliğine gidermeye yönelik daha istekli girişimlere rağmen cenaze yıkayacak adam meselesi tam olarak çözülememiştir. Bu sefer özellikle CHP'li mebusların söyleminde yer bulan bu mesele 1960 yılında hala çözülebilmemiş bir mesele değildir. Bazı köylerde cami olmasına rağmen düzenli ve liyakatli bir imam bulunamamasından dolayı camilerin bir kısmı kapalıdır. Köylü özellikle cenaze ve cuma gibi cemaati gerektiren namazlarda ya başka köylere gitmek ya da uygun bir imam bulmaya çalışmıştır. Cenazenin erkek olması durumunda iş biraz kolay iken kadın olması durumu daha da güç hale getirmektedir. Çünkü kadın gassal bulmak çok daha zordur. Ve böyle durumlarda cenazenin birkaç gün beklemek zorunda kalması gerekmektedir. Dolayısıyla din adamı yokluğu ve buna bağlı cenazelerin kaldırılmaması durumu salt Cumhuriyetin ortaya çıkardığı bir sorun değildir. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 368.

şartları tamamıyla haiz dini vazife erbabını kolaylıkla bulmak şöyle dursun bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, Cuma hutbelerini okuyacak imam hatip hatta müezzin dahi bulunamamaktadır. Umumiyetle şehir, kasaba ve köyler ahalisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım geleceği hakkında mahalli ve mıntikaları haricindeki yerlerin müftülüklerine müracaat ettikleri ve bazı mahallerde ise köylerin hiç birinde imam ve hatip gibi dini vazife sahipleri bulunmadığından cenazelerin ekseriya yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin, halkın vicdanları üzerinde ıstıraplar hâsıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır" ifadelerini kullanmaktadır¹¹⁷.

Yaltkaya'nın ifadelerinde oldukça somut olarak dile getirilen bu durum ve bunun neden olduğu sorunların giderilmesine ilişkin talepler, 1946 yılından itibaren daha net olarak dillendirilmeye başlanmıştır. Parti içinde Ahmed Remzi Yüreğir, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muhiddin Baha Pars gibi isimlerin başı çektiği bir grup, din derslerinin yeniden başlaması, imam hatip okullarının yeniden açılması taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. 1940'lı yılların başından itibaren dile getirilen bu talepler sonuç vermeye başlamış ve dini eğitimin kurumsal ayağında da gelişmeler yaşanmıştır. 1943 yılından itibaren Kur'an öğretmen kurslarının açılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak bu gelişmeler dini eğitim açısından toplumsal beklentiyi karşılayacak seviyede değildir. 1946 yılında çok partili hayata geçilmesi kararından sonra dini alana ilişkin her beklenti artık siyasetin de malzemesi haline gelmiştir.

Türkiye'de çok partili hayata geçildiği yıllarda laiklik uygulamalarının yarattığı genel bir hoşnutsuzluk alanı vardı ve yeni dönemin muhalefeti DP, hükümetin yumuşak karnı olarak gördüğü bu alanın üzerine gitmeyi tercih etmiştir¹¹⁸. DP'nin bu süreçte dini alana ilişkin söylemleri adeta seçim vaadi halini almış ve bunlar, toplumun çeşitli katmanlarından destek de görmüştür. Ayrıca bahsi geçen hoşnutsuzluğa ek olarak, uzunca bir dönem iktidar olmanın verdiği yorgunluk ve bunun neden olduğu durumlar, özellikle II. Dünya Savaşı'nın Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı

¹¹⁷ Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından Başvekâlete gönderilen 14.4.1942 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.16.

¹¹⁸ DP'nin muhalefet yıllarındaki politikaları için bkz. : **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatırları, Demokrasiye Geçiş, DP İktidarı ve 27 Mayıs**, (Yay. Haz. Murat Koraltürk), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

olumsuz etki ve bununla ilişkili olarak uygulanan savaş ekonomisinin toplum ve meslek grupları arasında yarattığı rahatsızlıkların bir araya getirdiği genel tablo, 1950 seçimlerinde bir iktidar değişikliğine neden olmuştur¹¹⁹.

Yeni iktidar DP, seçim öncesinde dini alana ilişkin vaatlerini yerini getirmeye başlamıştır. Ezanın yeniden Arapça okunabilmesine olanak sağlayan düzenleme başta olmak üzere, ilkokullarda isteğe bağlı olan dini derslerini zorunlu hale getirme, sonraki süreçte bu dersleri ortaokul kısmına dâhil etme, imam hatip okullarını açma gibi uygulamalara imza atmıştır. Ayrıca hazırlıklarına CHP döneminde başlanan, ancak 1950 seçimlerinde yaşanan iktidar değişikliği ile DP döneminde yürürlüğe giren Riyaset'in yeni teşkilat kanunu ve bu kanuna uygun olarak Riyaset kadrosunun genişletilmesi gibi uygulamalar da DP'nin dini alana ilişkin icraatları arasındadır. Riyaset kadrosunun genişletilmesi aşamasında, CHP döneminde gayr-i resmi din eğitiminin ürünü olan gayr-i resmi din adamları DP döneminin resmi din adamlarına dönüşmüştür. Riyaset'in imam, vaiz, hatip alımına ilişkin açtığı yeni kadrolar ve bunlara ilişkin sözlü ve yazılı sınavlardan sonra bahsi geçen resmileşme gerçekleşmiş ve Riyaset'in kadrosu düzenli olarak artmıştır. Ancak DP'nin dini alana ilişkin karar ve uygulamaları, bu alana ilişkin söylemlerde yaşanan yumuşama, dini alandaki resmi gelişmeler kadar gayr-i resmi alanları da beslemiştir. Bu durum fahri Kur'an kursu ve Kur'an öğretmen kurslarının sayısında ciddi artışlara neden olmuştur. Ancak bu süreç beraberinde tarikat faaliyetlerini, Kur'an kursu namı altında Arapça eğitimini de tetiklemiştir. Yani, mevcut iktidar tarafından yapılan düzenlemelerle, dinin kurumsal kimliği ve görünürlüğünde yaşanan artışa, bir de kaçak din dersleri ve tarikat faaliyetlerinde yaşanan artış eklenmiştir. Bu durum ana muhalefet partisi CHP'nin, DP'yi laiklikten sapmakla suçlamasına neden olmuştur. Bu ise beraberinde siyasal gerginlikleri getirmiş ve bu gerginlikler ise 27 Mayıs'a giden süreci hızlandırmıştır.

Tüm bunlardan sonra bu bölümde, buraya kadar genel hatlarıyla anlatılan sürecin uğrak noktaları, detayları ve bunların doğurduğu yeni durum ve süreçler analiz

¹¹⁹ II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ekonomisini savaş koşullarına uygun hale getirmek için Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Ancak bunlar genel soruna etkili bir çare üretmediği gibi mevcut iktidara karşı hoşnutsuzluğu artırmıştır. Bu hoşnutsuzluk çok partili hayata geçildikten sonra DP'ye destek olarak kendisini göstermiştir. Zikredilen savaş yıllarında Türkiye'de iktisadi sorunlar ve bu sorunların DP'nin lehine bir hava yaratmasına ilişkin şu kaynaklara başvurulabilir: Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Ankara, Yurt Yayınları, 1986. Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, 2015. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları. Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi**, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.

edilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada dini eğitimin geleneği ve Cumhuriyet'in laiklik uygulamaları ile yaşadığı geleneksellikten kopuş ve bunun DP iktidarı döneminde aldığı yeni durumlar birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNİ İÇERİKLİ YAYINLAR (1938-1960)

1.1. Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Neşriyat-CHP'li Yıllar

Siyasi iktidarlar genel olarak sahip oldukları yönetim anlayışı ve ideolojiye uygun matbuatın ortaya çıkmasını hedeflerler. Matbuatın tâbi olduğu kanuni mevzuat da buna göre düzenlenir¹²⁰. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine has koşulları bağlamında ele alındığında, özellikle dini neşriyat açısından denetim altında ve çoğu kere baskılanmış bir neşir hayatıyla karşılaşılmaktadır. Dini neşriyata yönelik bu tavır ise, temel ilmi hal bilgilerin öğrenilmesi noktasında sorunlar oluşturacak bir seviyeye gelinmesine neden olacaktır. Ancak bu seviyenin yaşanmasında, kurucu kadronun din algısı kadar, gerek Osmanlı Devleti döneminde gerekse Milli Mücadele ve sonrasında yaşanan tarihsel sürecin de etkisi vardır¹²¹. Mustafa Kemal Paşa'nın, daha Milli Mücadele'nin başından itibaren, belki de daha önce radikal bir batılılaşmayı ve laik bir cumhuriyeti hedef olarak belirlediğine dair yaklaşım ve fikirler vardır. Ancak Milli Mücadele sürecinde, esaret altındaki bir padişah ile ona bağlı dini hiyerarşinin önemli bir kısmının takındığı tavrın, bahsi geçen hedefin gerçekleşme hızında önemli bir yeri olduğu da ifade edilebilir. Özellikle Dürriyade Abdullah Efendi'nin, Milli Mücadele ve onun liderlerine karşı olan fetvası, dindar-gelenekçi bir geçmişle laik-batılı bir

¹²⁰ Server R. İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, İstanbul, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından Ülkü Matbaası, 1939, s. 5.

¹²¹ “Batı dünyasında yaşanan sekülerleşme süreci Osmanlı son dönemini ve Genç Cumhuriyet dönemini doğrudan etkiledi. Osmanlı Devleti Batı'nın gerisinde kalmaya başladığını anladığı dönemlerde, Batı'da yaşanan değişimleri takip edebilmesi için Batı'ya öğrenci göndermeye ve kendi eğitim sistemini de bu yönde değiştirmeye başladı. Ancak, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarma kaygısı içinde olan Osmanlı devlet adamları, Batılılaşma gibi uzun soluklu bir süreci yönlendirmekte yetersiz kaldılar. Ayrıca Osmanlı'nın son dönem alimleri yeni dünyayı okumakta gecikti ve nakiller vasıtasıyla İslam'ın ilim geleneğini sürdürmeye çalıştı. Ancak yeni dünyayı okumak noktasında yaşanan gecikme ve İslam'ın bu alanın sorunlarına çözüm üretemeyen durumu, İslam'ın gericilik sebebi olarak algılanmasına giden yolu açtı. Değişen ve dönüşen dünyanın sorunlarına çözüm üretme yolunda İslam alimlerinin yarattığı eksiklik sonraki dönemlerde doğrudan İslam'a yönelik eleştirilere dönüştü. Ve uzun vadede İslami ilimlerin klasik muhtevasıyla yeni dünyanın akış yönü arasındaki makas sürekli olarak açılmaya başladı. İslam'ın gelenekçi yapısı modern dünyanın sorunlarına çözüm bulmakta yetersiz kalınca insanlar dolaylı olarak sekülerleşmeye/dünyevileşmeye başladı”. Ali Bardakoğlu, “Yeni Türkiye'de Din, Dini Hayat, Ahlak ve Maneviyat”, **Yeni Türkiye Dergisi** Ocak-Şubat 2014, S. 56, s. 945-955.

gelecek arasındaki geçiş için önemli bir dönüm noktasıdır. İfade edildiği üzere Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde çağdaş bir devlet ve toplum tasavvurunun varlığı kabul edilse de bahsi geçen fetva, kuva-i inzibatiye gibi gelişmeler bu tasavvurun radikal bir şekilde hayata geçirilmesinde etkili olmuştur. Çünkü yeniden canlandırılmış ya da varlığını devam ettiren bir dini hiyerarşinin kendi otoritesine ve yeni rejime karşı bir meydan okumaya dönüşeceğini hesaba katan Mustafa Kemal Paşa, dini hiyerarşi ve organizasyonu düzenlemeye yanaşmamıştır. Bundan sonraki süreç, daha önce şekillenen bir devlet ve toplum yapısının hayata geçirilmesine ek olarak, biraz da tepkisel olarak laik devletin inşasıdır¹²².

Bir varlık ve yokluk mücadelesinden sonra zafere ulaşan kadronun “İslami ve Batılı düşüncelerin etkileşimi veya uyumsuzluk gibi kültürel sorunları görüşecek zamanları olmadığını” ifade eden Adivar, bunun neticesinde topyekûn bir Batılaşma ve bununla birlikte laikleşme sürecine girildiğinden bahsetmektedir. Adivar’a göre bu süreçte “...halkın geleneksel dini ibadetlerine hoşgörü gösterildiği halde, genç cumhuriyetin İslami düşünceye ödün vermeye hiç mi hiç niyeti yoktu”¹²³. Bu süreç ise beraberinde, laik alanın genişletildiği dinsel alanın daraltıldığı bir devlet ve toplum yapısını getirmiştir. Çünkü ifade edildiği üzere, dini bir alandan beslenen muhalefet veya söylemler, Cumhuriyet devrimlerine karşı bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu tehdit algısının Şeyh Sait İsyanı, Menemen Olayı¹²⁴ gibi gelişmelerle somut eylemlere dönüşmesiyle, kurucu kadro nezdinde dinin kontrol ve etkisinin azaltıldığı bir gündelik yaşamın meşruluk sorunu da ortadan kalkacaktır. Bu ve benzer örneklerin tekrarlanmasından duyulan endişe ise, dini neşriyat başta olmak üzere dini alanların daraltılmasını beraberinde getirecektir. Örneğin, Şeyh Sait İsyanı sonrasında çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile birlikte birçok gazete ve dergi kapatılacaktır¹²⁵. Dini neşriyatın seyri bu gelişmelerden sonra değişecek ve azalmaya başlayacaktır¹²⁶.

¹²² Dankwart A. Rustow, “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920-1955”, **Derleme-Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 65-66.

¹²³ Abdülhak Adnan Adivar, “Türkiye’de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, **Derleme-Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 19-20.

¹²⁴ Bu olay sonrasında İsmet İnönü’nün açıklamaları için bkz. Şerafettin Turan, **İsmet İnönü...**, s. 185-186.

¹²⁵ İslami neşriyatın önemli örneklerinden biri olması dolayısıyla Sebilürreşad Degisi’nin de bu kanunla birlikte kapatıldığını ifade etmek gerekir.

¹²⁶ Bu süreçten sonra kapatılan dini ve diğer alanlara ait örnekler ile söylem ve politikalar için bkz. Mete Tunçay, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)”, İstanbul, **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, 1999, s. 149-152.

Dini muhalefetin ve bunun en önemli araçlarından biri olan dini neşriyatın inkılâplar karşısında bir tehdit olarak algılanmasının çeşitli nedenleri vardır. Dinsel muhalefetin tarihsel bir geçmişe sahip olması, Cumhuriyetin ilk dönem insanının Osmanlı gelenekselliği içinde yetişmesi ve bununla ilişkili olarak etkili bir dini söylemin toplum nezdinde önemli taraftar bulmasından duyulan endişe, bu tehdit algısını artıran nedenlerdir. Bundan dolayı inkılâplar ve devamındaki süreci tehlikeye sokması muhtemel her türlü fikir, yayın ve uygulamaya mesafeli yaklaşmıştır. Çünkü, “*modern Türkiye’nin seçkinleri, devletin fonksiyonel şekilde ilişki kuracağı bir din anlayışının nasıl olması gerektiği konusundaki arayışlarını sürdürürken ana tema olarak sınırlandırılmış, çok kere kişisellekle örtüşen ve bu çerçevede içerisinde kabul edilebilir bir dinsel hayatı yeterli görmüşlerdir*”¹²⁷. Bu sınırlı alan içerisinde kendisine yeterince yer bulamayan İslami neşriyatta, varlığı bilinen nicelik ve nitelik kaybı artarak devam etmiş ve 1930’lu yıllarda çok az dini neşriyat çıkabilmiştir¹²⁸.

Cumhuriyetin ilanından 1940’lı yılların başına kadar İslami neşriyat genellikle resmi kanallar üzerinden yani Riyaset, Maarif veya Vakıflar eliyle çıkabilmiştir. Bunların dışında bireysel olarak çıkabilen dini neşriyatın sayısı oldukça azdır¹²⁹. Dini neşriyatın yaşamış olduğu bu nicelik ve nitelik kayıpları ise, toplumun ve hatta din adamlarının bu neşriyata olan ihtiyacını artırmıştır¹³⁰. Bu dönem hatıralarına baktığımızda, dönemin din adamları dini kitaplar noktasındaki eksikliği, eski dönem

¹²⁷ Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C.VI. İslamcılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 217-220.

¹²⁸ Latin Alfabesi’nin kabul edilmesinden sonraki on yıl içinde yayınlanan resmi neşriyat sayısı 7465 iken özel neşriyat sayısı 8581 olup toplam 16.046’dır. Bu neşriyat arasında dini içerikli olanların sayısı resmi 19, özel ise 231 olup toplam sayı 250’dir. Bu eserlerde genel olarak, din ve dinsizlik, İslam dini, Kur’an, Tefsir, Hadis, Akait, Kelam Mezhepler, Tasavvuf ve Tarikatlar, Diğer Dinler ve Mitoloji gibi konular işlenmiştir. Resmi yayının özel yayının çok altında olması dönem hükümetin bu alana yönelik ilgisizliği olarak yorumlanabilir. İskit, **a.g.e.**, s. 319-323. Cumhuriyetin ilanından 1973 yılına kadar çıkan dini neşriyatın isim ve tarihleri için bkz. Osman Öztürk, Bekir Topaloğlu, **Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası 1923-1973**, Ankara, Nüve Matbaası, 1975.

¹²⁹ 1930’lu yıllarda çıkan belli başlı dini neşriyatın isimleri, içerikleri için bkz: İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 419-425.

¹³⁰ Din adamlarının dini neşriyata ulaşmasında sıkıntı yaşanmasının sebepleri arasında, hem dünya savaşı hem de Milli Mücadele yıllarında işgal altında bulunan yerlerdeki kütüphane ve kitaplıkların tahrip edilmesi de vardır. Örneğin Ruslar Rize bölgesini işgal ettiğinde burada bulunan fetvahanedeki kitapların önemli bir kısmını tahrip etmişlerdir. Kitap azlığı dolayısıyla Rize Müftülüğü Riyaset merkezinden kitap talebinde bulunduğu, verilen cevapta merkez kütüphanesinde yeterli kitap olmadığı, bundan önceki müftüler nasıl idare ettiyse öyle idare edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. **Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı Kararları (DİYKBK)**, Karar Sayısı (KS): 32, 25.01.1939, s. 31. Din adamlarının kitap ihtiyacına dair bir başka örnek için bkz. **DİYKBK**, KS: 55, 20.10.1941, s. 101.

hocalarının kitaplıklarında ve çoğu kere onların sandıklarında muhafaza ettikleri kitaplardan gidermeye çalıştıklarından bahsetmektedirler¹³¹.

Cumhuriyet döneminin özgül koşulları içinde İslam'ın içe çekilmesi ve tıkanıklıkları, harf inkılabı¹³² ile birlikte gelen geleneksellikten kopuşun sebep olduğu bilgi ve birikim eksikliği¹³³, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e tevarüs eden dini neşriyatın nitelik noktasındaki sorunlarının artarak devam etmesine neden olmuştur. Yani dini neşriyatın özellikle niteliği noktasında bir sorunun devralındığı söylenebilir. Ancak "bu sorunun" çözümü kurucu kadronun öncelikli gündemi arasında yer almamıştır. Aksine, dini tedrisata ilişkin kurum ve yapıların belirli süreçlerden sonra, hemen hepsinin kapatılmış-kapanmış olması, bahsi geçen sorunun büyümesine ve alanda doldurulması zor bir boşluğa neden olmuştur. Özellikle 1940'lı yılların başından itibaren din adamı ve dini neşriyat eksikliği kendisini daha belirgin olarak hissettirmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren bu sorunlar, gerek halk nezdinde gerekse mecliste biraz daha yüksek sesle dillendirilmeye başlanmıştır. Ancak bu süreçte dinsel alana veya dini neşriyata gelecek kısmi özgürlüğün, laiklik adına bir tehdit oluşturacağı ifade edilerek bu özgürlüklerin kısıtlanması gerektiğini düşünenler de olmuştur¹³⁴. Laikliğe dönük bu tehdit algısı, dini neşriyat üzerindeki denetimi devam ettirmiştir.

Türkiye'de dini neşriyatın tekrar görünür olmaya başladığı dönem, bu alana yönelik ihtiyacın en fazla olduğu bir döneme, kabaca 1940'lı yılların başına tekabül etmektedir. Bu tarihe kadar hem din adamı, hem de dini neşriyat açısından eski sistemin kalıntılarıyla yani kapatılan medrese, tekke ve zaviye mensupları ile ilahiyat fakültesi ve imam hatiplerin son mezunları üzerinden yürütülmeye çalışılan süreç, artık sürdürülemez olmuştur. Bu sürecin sonucunda hem din adamları grubunun, hem de vatandaşın dini yayınlara olan ihtiyacı her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu dönemde dini neşriyata ilişkin taleplerin artmasına paralel olarak, laikliğe karşı tehlike oluşturabilecek unsurların azaldığının düşünülmesi ile birlikte dinsel özgürlüklerde kıpırdanmalar yaşanmıştır. Ancak bu kıpırdanma süreci, bazı kişiler tarafından ticari

¹³¹ İsmail Kara, **Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası**, 4. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2015, s. 61.

¹³² Bu konuda bkz.: **İsmet İnönü Hatıralar**, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Ankara, Bilgi Yayınevi, 2014, s. 482-486.

¹³³ Subaşı, **a.g.m.**, s. 229.

¹³⁴ Seyhan mebusu Ahmet Remzi Yüreğir, inkılap ve rejim aleyhinde yapılan neşriyat hakkında neler yapıldığına dair bir soru önergesi vermiştir. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 205.

bir kazanç kapısı olarak görülmüştür. Bu düşünce ile yazılan kitapların önemli bir kısmı tahmin edileceği üzere içerik ve nitelik açısından sorunludur ve bu durum Riyaset raporlarından takip edilebilmektedir. Bu raporlarda da ifade edildiği üzere, bahsi geçen tarihten itibaren yazılan kitap, broşür, risale, dergi ve benzeri yayınların birçoğunun ilmi ve dini hiçbir önemi yoktur¹³⁵.

Ayrıca bu yayınlarda yer alan bazı ifadelerin Müslümanların kafasını karıştırmaktan başka işe yaramayan ve çoğu kere ticari kazanç sağlamak için yapıldığı görülmektedir. İlmî ve dinî açıdan niteliksiz ve yetersiz bu yayınların artması üzerine Riyaset makamı, bu eserlerden öğrenilecek temel ilmihal bilgisinin toplumsal alanda yaratması muhtemel tahribatı da hesaba katarak, bunların hemen hepsini incelemeye çalışmış ve bunlarla alakalı raporlar hazırlamıştır. Yani laiklik uygulamalarının kısmen esnetildiği bu yıllarda¹³⁶ dinî olma iddiasında olan eserlerin içeriği incelendiğinde önemli sorunlar görülmektedir. Çünkü bunlar adı dinî olmakla birlikte kendisi dinî olmayan, içeriği dinî açıdan birçok eksiklik ve yanlışlıklar barındıran, misyonerlik amacıyla olan, Şiilik-Alevilik propagandası yapan bir içeriğe sahiptir. Bu noktada laiklik uygulamalarının dinî neşriyatın sürekliliği konusunda ortaya çıkardığı tahribatı yok saymadan denilebilir ki, genel olarak Riyaset'in hazırlamış olduğu raporlar dikkate alınarak Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanan ve toplattırılan kitap ve diğer yazılı öğelerin önemli bir kısmı, İslami bir içerikte olduğu için değil, içeriği İslam'a aykırılık ve hurafeler barındırdığı için yasaklanmış veya toplattırılmıştır.

Riyaset'in dinî neşriyatla alakalı hazırlamış olduğu raporlar, bahsi geçen dönemdeki dinî neşriyatın içeriği hakkında oldukça kapsamlı bir bilgi sunmaktadır. 1938-1960 arasında bu alanla alakalı hazırlanmış olan yüzlerce rapordan da anlaşılacağı üzere, kitap incelemesinde oldukça titiz davranılmıştır. Çünkü, bu süreçte dinî eserlerin içerik analizi ve onayı çoğu kere Riyaset'in yetkisi dâhilinde olduğu için, eserin müellifi kadar Riyaset'in de sorumluluğu vardır. Tabii olarak burada hazırlanan raporlarda titizlik gösterilmesinin bir nedeni de, mevcut rejim ve kanunlara ters düşmeme kaygısıdır. Kendilerine gelen talep üzerine hazırlanan raporlara bakıldığında hemen her sayfa ve satırın okunduğu ve buradaki hata veya eksikliklerin tespit edildiği

¹³⁵ Subaşı'na göre anlaşılır bir takım saiklerle gerçekleştirilen tecrit politikası dolayısıyla dönem dinî neşriyatından derinliği olan bir İslami söylemden bahsetmek zordur. Subaşı, **ag.m.**, s. 218.

¹³⁶ Esmâ TORUN, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30 Mayıs-Kasım 2002, s. 143-158.

görülmektedir. Örneğin Şemsettin Yeşil¹³⁷ tarafından yazılan *Din-i Celil-i İslam'da En Mesut Aile Kimdir* adlı eser hakkında rapor hazırlayan Müşavere Heyeti, eserin hemen her sayfasında ifade ve tabir hatası olduğunu belirtmektedir. Eserle alakalı olarak “Aşk” kelimesinin Kur’an’da ve sahih hadislerde olmadığı halde kullanıldığı, bazı ayetlerde manayı bozacak derecede yanlışlıklar yapıldığı tespitleri yapılmıştır. Devamında ise hadis olmayan sözlerin hadis gibi yazıldığını ve bu yazımda da yanlışlıklar olduğu, hadis-i kutsi tarifinin yanlış yapıldığı belirtilmiştir. Yine eserde, ayetlere yanlış meal verilmesinin sık rastlanan bir durum olduğu tespiti de yapılmıştır. Örneğin eserin 22. sayfasının son satırında yer aldığı ifade edilen ayetin manası “Adem ve Âlem, Hz. Muhammed’in Evladıdır” şeklinde verilmiştir ki bu, Müşavere Heyeti’ne göre manasız bir sözden başka bir şey değildir.

Yine rapora göre 34. sayfadaki ayet ve 36. sayfadaki Arapça beyit ve ayetler yanlıştır. 37. sayfadaki hadisin hem lafzı hem de manası yanlıştır. Raporun devamında eserin hemen her sayfasında yer alan ayet ve hadislerin veya bunların anlamlarına ilişkin yanlışlıklara devam edildiği ifade edilmiştir. Raporun sonucunda müellif ve eseri şu şekilde tasvir edilmiştir. “*Mevzua yaraşacak bir asalet ve samimiyet yerine amiyane bir yol tutmuş, istismar gayesi gütmüştür. Nazarları çekmek için tumturaklı tabirler kullanıyor: aşk, iklimi vücut, senin muhabbetinin sureti olan habibin, kalbin batını olan gönül... gibi yanlış fakat avlayıcı sözler yazıyor. Lüzumlu lüzumsuz dikkat diye hitap ediyor. Sofiyane bir eda ile peygamberlerin kıssalarından temsili bir mana*

¹³⁷ İstanbul doğumlu olan Şemseddin Yeşil, Abdülkadir Geylani soyundan gelen Ümmü Kemalzade İmamoğulları ailesine mensuptur. İslami ilimlere vakıf, Kâdiriyye Tarikatı’na mensup ve Hz. Ali ve Ehl-i Beyite muhibbidir. Aile seçeresinin dayandığı Ümmü Kemal II. Murad döneminde Buhara’dan gelip halden türbesinin bulunduğu Bolu Gerede’de tekke kurmuş bir mutasavvıftır. Soyadı kanunundan sonra hocası Yeşilzâde Mehmet Salif Edendi’den dolayı Yeşil soyadını almıştır. Soyadından dolayı halk arasında Yeşil Hoca olarak bilinir. Babası Hüseyin Efendi Bolu’nun merkez Tekke Köyü’nden olup Samatya civarındaki Hatuniye Camisi’nde imamlık yapmıştır. Babasının ölümünden sonra bir süre işportacılık yapan Yeşil, yirmi yaşından itibaren babasının imamlık yaptığı yerde göreve başladı. 1925’te İstiklal Mahkemesi’nde yargılandı. 1929 yılında Hatuniye Camisi tasnif dışı bırakılınca Haseki Sultan Camisi’nde imamlık yaptı. Müslüman Türk kadının iffetiyle alakalı yapmış olduğu bir vaaz dolayısıyla devrin müftüsü ile tartışma yaşayınca görevinden istifa etti. Camiler evkafa aktarılınca Muhsine Hatun Camisi’nde göreve başladı. Samatya Etyemez’deki Bâyezîd-i Cedid Camisi’nde 1936-1951 yılları arasında imamlık yaptı. Teşvikiye ve Yeraltı Camilerinde vaizlik yapmak için İstanbul Müftülüğü’nden izin aldı. 1947 yılında çıkarmaya başladığı Hakikat Yolu adlı mecmua toplamda 104 sayı olarak çıktı. Vaazlarında ve yazılarında Muaviye ve Muaviye’yi savunanlara yönelik ağır sözler sarf etmesi üzerine Aralık 1947’de dönemin DİB Ahmet Hamdi Akseki’nin, Şemseddin Yeşil’in hatiplik ve vaizlikten men edilmesine dair yazısı üzerine dönemin İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen tarafından vaizlik belgesi iptal edildi. Açmış olduğu karşı dava reddedilen Yeşil daha sonra izinsiz vaaz vermekten yargılandı. Şiilik ve Bâtınlilik propagandası yapmak, Riyaset’e yönelik na hoş târizlerde bulunmak, imamlık görevini aksatmak ve halkı tahrik etmek gibi suçlamalarla 28 Kasım 1951’de DİB Hayırlıoğlu tarafından Etyemez Camisi’ndeki görevinden alındı. **Türkiye İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, s. 491-492.

çıkartıyor, kendi mahfi sözünü kutsi hadis diye kaydediyor”¹³⁸. Bu ve bunun gibi tespitler yapılarak aslında dini görünümlü bir neşriyatın, dinin doğru öğrenilmesi adına ne kadar büyük tahribatlara yol açabileceğine dikkat çekilmektedir.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere çalıştığımız dönem içerisindeki dini neşriyatın en önemli sorunu niteliklidir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde kurumlardaki bozulmalara da bağlı olarak belirli ölçülerde kendisini göstermeye başlayan nicelik ve nitelik kaybı, Cumhuriyet dönemi siyaseti ve laiklik kaygısıyla yürütülen politikalar dolayısıyla artarak devam etmiştir. Çünkü laik eğitimin tesis edilmesi aşamasında aşırıya kaçılması ve bu süreçte adeta din dışı bir eğitimin oluşturulması bahsi geçen alanda bir kırılma yaşatmıştır¹³⁹. Bu ise, tahsilli din adamı sorunuyla birlikte nitelikli dini neşriyat sorununu hissedilir seviyelere çıkarmıştır¹⁴⁰. Bu sorunun artık yüksek sesle dillendirilmesi üzerine, bazı alanlarda laiklik uygulamaları esnetilmiş ve dini neşriyatın “görelî” özgürlüğüne giden bir kanal açılmıştır. Ancak açılan bu kanalın, ifade edildiği üzere çoğu kere işin ehli olmayan, tarikat ve misyonerlik faaliyetinde bulunan kişiler tarafından doldurulması üzerine kovuşturma ve denetim de sürmüştür.

Türkiye’de dini neşriyatın görelî özgürlüğüne giden süreçte çok partili hayata geçilmesinin etkisi olmakla birlikte¹⁴¹, bu görelî özgürlüğü sadece bu geçişle açıklamak da yeterli değildir. Çünkü dini neşriyata duyulan ihtiyaç ve taleplerin

¹³⁸ **DİYKKB**, KS: 1143/270, Tarih: 16.10.1945, s. 37-38. Yine Şemsettin Yeşil tarafından yazılıp basılan "Derslerim: İslamiyet'in Ruhu, Ahlakı, İtikadı" adlı kitabın zararlı yazılar içerdiği gerekçesiyle satışının yasaklanmasına karar verilmiştir.

¹³⁹ CHP döneminde laikliğin genel itibarıyla din dışı bir alan olarak değerlendirilmesi neticesinde bazı şiirlerde yer alan dini veya dini çağrıştıran ifadelerin değiştirildiği görülmüştür. Örneğin Mehmet Emin Yurdakul’un “Ben bir Türküm dinim, cinsim uludur” şeklindeki mısrası bazı kitaplarda “Ben bir Türküm soyum, sopum uludur” şeklinde değiştirilmiştir. Aynı şekilde Süleyman Nazif’in “Vatan” adlı şiirinde yer alan “Yerim sensin, göğüm sensin, cihanım, cennetim hep sen...” şeklindeki mısrası, “Yerim sensin, göğüm sensin cihanım, varlığım hep sen...” olarak değiştirilmiştir. Yine Mehmet Akif’in “Çanakkale Şehitleri” adlı şiirinde yer alan “Bedir” ve “Tevhit” kelimeleri şiirden çıkarılmıştır. Bu şiirin son mısrası olan “Ey şehit oğlu şehit isteme benden makber, Sana aguşunu açmış, duruyor Peygamber” kısmı okul kitaplarında genel olarak yer almamıştır. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 50, (28 Mart 1953), s. 1344.

¹⁴⁰ Erol Güngör, 1960’lara kadar, Türk düşünce hayatında İslamcılık ve İslam düşüncesine referans olarak okunan kitapların tamamına yakının, Meşrutiyet dönemi yazarları tarafından kaleme alınan eserlerden meydana geldiğinden bahsetmektedir. Meşrutiyetten sonraki döneme ait İslami fikirler hakkındaki bilgi ise, Türkiye dışındaki İslam mütefekkirlerinin eserlerinin kötü tercümelerinden yararlanılarak elde edilmeye çalışılmıştır. Erol Güngör, **İslam’ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 175-176.

¹⁴¹ Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte vatandaşın oyunu almak için dini istek ve taleplerin yerine getirilmesi veya bu konuda bir takım vaatlerde bulunulması adeta bir zorunluluk halini almıştır. Binnaz Sayarı’nın deyimi ile “dinin denetim işlevi” artmıştır. Binnaz SAYARI, “Türkiye’de dinin Denetim İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Fakülteler Dergisi** C.33, S.1 (Mart-Haziran 1978) s. 173-185.

¹⁴¹ Kadrolu dersiam ve vaizler tarafından itikat ve ibadetlere

kendisini daha belirgin hale getirdiği 1940'lı yılların ilk dönemlerinden itibaren bu alanda bir hareketlilik söz konusudur. Şerafettin Yaltkaya imzasıyla müftülöklere gönderilen 24.07.1942 tarihli tamimde, Kur'an-ı Kerim'in tetkikinde olduğu gibi vaiz ve dersiamlar tarafından dinin itikat ve ibadet konularına dair veya İslam dinini muhafaza etmek için yazılan herhangi bir eserin basılmadan önce tetkik edilmek üzere Riyaset dâhilinde olan Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyetine gönderilmesi istenmiştir¹⁴². Bu istek dini neşriyatta hareketlenmenin işareti olarak görülebilir. Aynı şekilde Riyaset'e farklı kurumlardan incelenmek üzere gönderilen dini içerikli neşriyatın 1942'den itibaren artarak devam ettiği, 1944 yılının başından itibaren ise süreklilik kazandığı görülmektedir¹⁴³. Örneğin 1942 yılında EGM'den Riyaset'e gönderilen bir yazıda dini kitapların kurum tarafından incelenip incelenmediği sorulmuştur. Verilen cevapta İstanbul'da mevcut olan Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti'nin basılmadan önce Kur'an-ı Kerim'leri tetkik ettiğini, onun dışında dini içerikli eserlerin incelenmesi işinin müellifin talebi üzerine yapıldığı belirtilmiştir. Riyaset ayrıca "*matbuat ve neşriyat serbest bulunduğu*" bütün dini neşriyatı önceden tetkike imkân olmadığını ifade etmiştir¹⁴⁴.

Matbuat ve neşriyatın kanun dairesinde serbest olduğunun ifade edilmesine rağmen hem kanun dairesinin dar tutulması, hem de o darlığı da aşan uygulamaların yapılması dini neşriyat açısından oldukça verimsiz bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Ancak Türkiye'de dini neşriyatın sınırlanmasının bıraktığı sorunlar kadar, bu neşriyatın serbest bırakılmasının rejim açısından yarattığı sorunlar da vardır¹⁴⁵. Çünkü Türkiye tarihine has koşullar ve gelişmeler içerisinde dini neşriyat, kendisini genel olarak siyasi, içtimai, hukuki alanda yapılan inkılâpların karşısında konumlandırmıştır. Bu konum dolayısıyla bu neşriyat kendisini ifade etme fırsatı

¹⁴² Kadrolu dersiam ve vaizler tarafından itikat ve ibadetlere dair yazılacak eserlerin basılmadan önce Riyaset'e gönderilmesine dair Şerafettin Yaltkaya'nın 24.07.1942 tarihli tamimi: **BCA**, 51.0.0.0/4.36.14.

¹⁴³ Her ne kadar Riyaset'in dini neşriyatları inceleyip değerlendirmesi 1944 yılında süreklilik kazansa da buna ilişkin düzenlemenin 11.11.1937 tarih ve 2/7647 sayılı ilişik nizamname ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Riyaset BYUM tarafından gelen bir yazıya verdiği cevapta, kurula havale buyrulan kitapların bir üye tarafından açıktan okunduğu diğerleri tarafından da dinlemek suretiyle hata ve yanlışlıkların tespit edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. **DİYYKBK**, KS: 256, 29.11.1949, s. 109.

¹⁴⁴ **DİYYKBK**, KS: 961/83, 7.7.1942.

¹⁴⁵ Asım Us konuya dair bir yazısında, Türkiye'de dini konu ve mevzuların açıklandığı neşriyatın artmış olmasının olağan olduğunu ifade eder. Ancak bununla birlikte bazı neşriyatlarda yer alan ve Atatürk'ün, laikliği komünist Rusya'nın telkini ile dini ortadan kaldırmaya yönelik bir girişim olarak ortaya attığına benzer içeriklerin, rejim açısından bir tehlike doğurma ihtimalinin de göz ardı edilmemesine dikkat çeker. Asım Us, "Din Bahsi Etrafında Tartışmalar", **Vakit Gazetesi**, 24.05.1949, s.1.

bulduğunda rejim ve inkılâplara karşı olan tavrını da hissettirmiştir¹⁴⁶. Yani Türkiye’de dini neşriyatın tekrar görünür olmaya başladığı dönemlerden itibaren bu neşriyatın kullandığı dil, her ne kadar söylem dozu yüksek olmasa da, genel olarak kamusal alanda İslam’ın yeniden inşasını hedefler¹⁴⁷. Bu durum ise sınırlayıcı dozu yüksek uyarıları beraberinde getirmiştir. 1943 yılında Matbuat Umum Müdürü (MUM) Vedat Nedim Tör¹⁴⁸, “*Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dâhilinde dinî neşriyat yapılarak dinî atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz*” diyecektir¹⁴⁹. Bu uyarı aynı zamanda dini neşriyatta bir hareketlilik olduğu anlamına da gelmektedir. Yaşanan bu hareketlilik 1946 yılından itibaren daha da hissedilir olmuş ve söz konusu neşriyatın artık yasaklamadan ziyade denetime tabi olduğu bir süreç başlamıştır.

Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte dini neşriyatın görünür olmasında yaşanan artış, beraberinde inkılâplar ve rejim aleyhindeki yazıların da artmasını getirmiştir. Bunların artması üzerine CHP Seyhan mebusu Ahmet Remzi Yüreğir İçişleri ve Adalet bakanlarının cevaplaması için bir önerge vermiştir¹⁵⁰. Yüreğir’e göre, özellikle son aylarda “*bir kısım kötü niyetli şeriatçılar, mukaddes dini kendilerine alet yaparak inkılap ve rejim aleyhinde tezahüratta bulunmaya alenen cüret göstermektedirler*”. Yüreğir ayrıca bahsi geçen neşriyatta, Osmanlı haneden

¹⁴⁶ Türkiye’de dini neşriyatın tekrar görünür olmaya başladığı dönemlerden itibaren bu neşriyatın kullandığı din, söylem dozu yüksek olmasa da genel olarak

¹⁴⁷ Azak’a göre bu dönemde muhafazakar, milliyetçi entelektüeller biraz da tepkisel olarak tek parti yönetiminin baskına uğramış Müslümanların hafızasını temel alan alternatif bir söylemi gündeme getirerek dönem iktidarının uygulamalarına karşı eleştirel bir tavır takınmıştır. Umut Azak, **Türkiye’de Laiklik ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 43.

¹⁴⁸ Bu noktada Vedat Nedim Tör tarafından 1940 yılında neşredilen “Dinimiz” adlı esere de atıf yapmak gerekmektedir. Adı “Dinimiz” olmakla birlikte içinde İslam olmayan bu kitap ve içeriği dönem bürokratların dine bakışını göstermesi açısından önemli bir örnektir. Söz konusu kitap için Behçet Kemal Çağlar Ulus Gazetesi’nde şunları yazacaktır: “*Kemalizmi yalnız dövizlere, rakamlara, nizamname ve programlara emanet edip geçemeyiz. Onu bir iman halinde içe sindirmek ve bütün nesillere benimsetmek gerektir. Anlamış kafanın yanında inanmış ruh ve bu anlayışla inanın verdiği şuurlu heyecanla çarpan yürek lazım. Vedat Nedim Tör, kitabının adını işte bunun için “Dinimiz” koymuştur*”.

¹⁴⁹ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 43, (21 Şubat 1960), s. 149. Bu söylem ve politikaya uygun olarak Halkevlerine dini içerikli neşriyatın girişi yasaklanmıştır. Zeynep ÖZCAN, *İnönü Dönemi Dini Hayat*, İstanbul, Dem Yayınları, 2015, s. 68-69.

¹⁵⁰ Yüreğir’in dini neşriyat konusunu daha öncede gündeme getirdiği ve Nihat Erim’in bu konu hakkında Ulus’ta bir makale yazdığı anlaşılmaktadır. Akşam Gazetesi’nde bu makaleye atıf yaparak çıkan haberde Erim’in makalesinin son kısmı aynen aktarılmıştır. Buna göre Erim, dini neşriyata alan açılması taraftarı olmakla birlikte, acele verilen bir kararın laiklik açısından bazı sorunları beraberinde getireceği uyarısı yapmaktadır: «*Dava naziktir, her tarafını ihtimamla incelemek lâzımdır. Acele bir adım atılmakansa biraz geç, fakat iyi düşünülmüş bir karar almayı tercih etmeliyiz. Şimdiden şu kadarını söyleyeyim ki; lâiklik çerçevesi içinde atılacak her adımın müteşebbisleri ancak takdir olunurlar. Lâkin tekrar edelim ki, lâiklikte bir adım değil, bir santim dahi gerilemeyi anlayamamaktayız*”. “Din ve Tarikat Neşriyatı”, **Akşam Gazetesi**, 05.05.1947, s.2. Erim’in makalesi Cumhuriyet’in de gündemindedir: “Din ve Tarikat Güden Neşriyat”, **Cumhuriyet**, 05.05.1947, s. 3.

üyelerine vize verilmesi ve bunların memleket dâhilinde ikamet etmelerine müsaade edilmesi gibi talep ve ifadelere de yer verilerek padişahçılık propagandası yapıldığına dikkat çekmektedir. Ancak buna rağmen kanuni takibatın yetersizliği dolayısıyla bunlar hakkında herhangi bir işlem yapılmamasından da şikâyetçidir. Bu içerikteki neşriyatta tarikatçılık faaliyetlerine de yer verildiğine değinen Yüreğir, ayrıca hükümetin din aleyhinde tedbir alacağı, dine müdahale edeceğine dair ifadelerle yer verilerek hükümete karşı bir tepki oluşturulmaya çalışıldığından bahsetmektedir. Bu içerikte kaleme alınan neşriyat sayısı Mayıs ayında altı yedi civarında iken Kasım Aralık döneminde 14 olmuştur. Muhalif basın ve fikirlerin desteklenmesi gerektiğini ifade eden Yüreğir, inkılâbı baltalayan ve ona küfreden yayınların karşısında durmak ve bunlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini ifade etmektedir¹⁵¹. Bu noktada “Varto Mektubuna”¹⁵² dikkat çeken Yüreğir, bu işin yalnız Doğu ile sınırlı olmadığını, ülkenin her tarafında benzer durumların yaşandığını ifade etmektedir. Adana'da Şeyh Ali'nin Vasiyetnamesi, Konya'da Şeyh Ahmed'in Vasiyetnamesi, Kütahya'da Şeyh Mehmed'in Vasiyetnamesi namı altında veya İstanbul ve Ankara gibi yerlerde başka şeyhler adına yazılar kaleme alınıp vatandaşa ulaştırılmaktadır¹⁵³. Yüreğir'in zikrettiği vasiyetnamelerden biri olan Şeyh Ahmet Vasiyetnamesi için Riyaset'in görüşü şu şekildedir:

“Mekke’de veya Medine’de Harem- Şerif hadimi veya türbedarı Şeyh Ahmet İlamı veya Vasiyetnamesi adı altında bazen taş basması bazen ise el yazması ile çoğaltılıp dağıtılan varaka, bundan 40-50 seneden beri uydurulmuş ve ellerde cer vasıtası olarak gezdirilmiştir. Bu vasiyetname hakkında Mısır gazetelerinde münakaşalar olmuş, yıllar asırlar geçer fakat Şeyh Ahmet türbedarlığı bitmez diye bu gibi batıl hurafeler aleyhinde acı yazılar yazılmıştır. Bunlar maalesef İslam âleminin her köşesinde ve hatta Şimal Müslümanları arasında da görülmüştür. Bu yazının dinen hiçbir mana ve kıymeti yoktur. Yeniden tertip edilmiş olmadığına göre¹⁵⁴, emniyeti ihlale teşvik ve gizli

¹⁵¹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 205.207.

¹⁵² Mustafa Fırat, **Varto Mektubu, Devrim-Karşı Devrim Gerilimi**, Libra Yayınları, İstanbul 2016. Fırat kitabını şu ifadelerle tanımlamaktadır: “6 Kasım 1947 tarihli Tanin gazetesinde yayımlanan “Varto Mektubu”, çok partili hayata geçiş sürecinde Türk inkılabının din ve Kürt sorunu konusunda yaşadığı gerilimin Doğu illerinde nasıl açığa çıktığının bir ifadesidir. Temel olarak da giderek dinin siyasal alanda kullanılması sonucunda Kürt hareketinin güç kazanmış olması olgusunun bölgede yaşayan Alevilerde yarattığı kaygıyı dile getirmektedir”.

¹⁵³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 207.

¹⁵⁴ Söz konusu vasiyetname ve benzerlerin başka yerlerden Riyaset’e gönderildiği bunlara ilişkin hazırlanan raporlardan takip edilebilmektedir. Şeyh Ahmet Vasiyetnamesi’nin incelenmesine dair ilk talep 08.06.1945 tarihinde Elmadağ Savcılığı’ndan gelmiştir. Aynı neşriyat hakkında Nizip Savcılığı’nın da bilgi talep ettiği anlaşılmaktadır. **DİŸKBBK**, KS, 1626, 27.05.1946, s. 284. Riyaset’in,

bir maksat taşır mahiyette görülmemiş ve elden ele dolaşması eski bir cehalet eserinin devamı mahiyetinde mütalaa edilmiştir. Bu gibi batıl, uydurma şeylerden ve hurafelerden halkın imanını korumak için müftülere evvelce genelge olarak yazılmış olduğu”¹⁵⁵ bildirilmiştir.

Türkiye’de dini neşriyatın serencamının tarihsel koşullar ve olaylardan beslendiği ifade edilmişti. Yüreğir de, tarihsel bir takım olaylara dikkat çekerek benzerlerin yaşanmasının önüne geçmek uyarısı yapmaktadır. Ona göre, Derviş Mehmetler Menemen’de birkaç şehit verdirerek bir Menemen hâdisesi çıkarmıştır. Patrona Haliller, Kabakçı Mustafalar, padişahı devirmişler, sadrazamlar boğdurmuşlardır, memleketin başına büyük belâ getirmişlerdir. Deli, muvazenesiz diye bunlar mazur görülerek memlekette başıboş olarak yürümelerine fırsat ve imkân verilirse, rejim ve inkılâbın tehlikeye düşmesi muhtemeldir. Yüreğir bu durumu örneklendirmek için Doğu Dergisi’nin (muhtemelen Büyük Doğu) 70’inci sayısından bazı pasajlar aktarmıştır:

*“Hâkimiyet Milletindir düsturu ile Büyük Millet Meclisini kurduk, milletin hâkimiyeti lafı duvarda milletvekillerinin ensesi istikametinde kaldı ve birtakım farklarla klâsik Cumhuriyet şekli benimsendi, medreseler ve şer’i mahkemeler kapatıldı. Zaten din olan yerde böyle bir tefrik olmaz, din olmayan yerde ise bir şey olmaz. Kaçgöç kaldırıldı ve kadın açıldı ve bütün mumlar söndü. Kadına tütün ameleliğinden hâkimlik makamına kadar her iş sunuldu. Er ve aile ocağı güme gitti. Millî serpuş olarak şapka kabul olundu. 22 yıldır şapka, ruhlar bir tarafa, kellelere uydurulamadı. Memlekette kız ve erkek talebe arasında toplu öğretim kanunlaştırıldı. Kız ve erkek talebe hocalarının gözleri önünde birbirlerinin iştahını kabartmak sanatından başka bir şey öğretilmedi”*¹⁵⁶.

İmam-ı Azam’ın Ebu Yusuf’a Vasiyeti için değerlendirmesi de şu şekildedir: İslam büyüklerinin âdeti, zemin ve zamana göre Müslümanlara hareket tarzını gösterecek öğütlerde bulunmak suretiyle onları tehlikeli hareketlerden korumaktır. İmam-ı Azam hazretleri de sevgili talebesi Ebu Yusuf’a, başkalarına da örnek olmak üzere zamanındaki teşkilat ve telâkkiyat göre tutacağı yolu gayet açık ve veciz surette beyan etmiştir. Fakat zamanımızda gerek teşkilat gerek telâkkiyat, başka bir çığra ? girmesi hasebiyle bu öğüdün bir çok yerleri halihazır telâkkiyatla bağdaşmayacağı ve yanlış anlayışlara sebebiyet vereceği gibi, edebi kıymetini muhafaza eden bu öğüdün ekseriyetini teşkil eden hâkimane sözleri tecrit ederek yayınlamak, muhterem üstadın fikir ve üslubunu değiştirmek saygısızlık sayılabileceği kanaatiyle mezkur eserin dairemizce bastırılmasının muvafık olamayacağı uygun görülmüştür. **DİYYBK**, KS: 295, 26.07.1960, s. 291.

¹⁵⁵ **DİYYBK**, KS: 63/269, 19.02.1948, s. 282.

¹⁵⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 208. Büyük Doğu başta olmak üzere çeşitli dergilerde Kemalist devrimlere karşı çıkılmaya başlanması üzerine, bazı kişiler çıkarmış oldukları

Yüreğir'e göre, bahsi geçen içerikte çıkan neşriyattan bir kısmı değerli ve verimli olmaları hasebiyle sahip çıkılmalıdır. Ancak bunlara sahip çıkılması için bilgili ve salahiyyetli kişiler tarafından yazılması şartını ileri sürmektedir. Bu noktada özellikle Ömer Rıza Doğrul'un çıkardığı eserleri, yaptığı tercümeleri hakikaten bilgiye istinat edilerek yazılmış eserler olarak tanımlamaktadır. Fakat şekilcilikle din kisvesine bürünerek, inkılâp ve rejim aleyhinde hareket ederek kadınlara birtakım haysiyet kıran, kızlarımıza birtakım iftiralarda bulunarak yazı yazmak ve bunu da dinî maskeye bürüme yapmak hiç bir suretle doğru olmayan bir harekettir¹⁵⁷. Bu durumla alakalı olarak Riyaset'i göreve çağıran Yüreğir, ayrıca bu neşriyatlar arasında mezhepçilik savaşı yaşandığı ve tarihte bu savaş ve tartışmaların millete önemli zararlar verdiği uyarısını yapmaktadır.

Söz konusu önergeye ilgili bakanların vermiş olduğu yanıtlar, hem dönem iktidarının dini neşriyata bakışı, hem de bu alana ilişkin uygulamalar hakkında bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. Adalet Bakanı Şinasi Devrin'e göre hilafet ve padişah propagandası yapan¹⁵⁸, dini siyasete alet eden yayınlara verilen cezalar Türk Ceza Kanunu'nun 163., Matbuat Kanununun 40. maddeleriyle ceza müeyyidesi altına alınmıştır. 163. maddenin ilk fıkrasında şu şekildedir: *“Dini ve dinî hissiyatı veya dinen mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenler, teşvikat ve teşkilâtın bir gûna fiilî eseri çıkmamış olsa bile muvakkat ağır hapse mahkûm olurlar”*. Matbuat Kanunun 40. maddesinde ise *“padişahlık ve hilafetçilik yolunda yapılan neşriyat altı aydan üç seneye kadar ağır hapis cezası müeyyidesi altında”* olduğunu ve bu sürecin bu maddeler üzerinden yürütüldüğünü ifade etmektedir. Bir de fiili ya da yazılı olarak şeyhlik, dervişlik, seyitlik, falcılık, büyücülük muskacılık yapmayı yasaklayan 677 sayılı kanuna göre işlem yapıldığını

dergilerde bunlara karşı çıkmışlardır. Yaşar Nabi Nayır'ın Varlık Dergisi buna örnektir. Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslamlik**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 99.

¹⁵⁷ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 209.

¹⁵⁸ Yüreğir'e göre herhangi bir gazetede dini propaganda amaçlı bir yazı veya “Sultan Hamit Ruhundan İstimdat” gibi padişahlık propagandası yapılan bir neşriyatın yayınlanıp halka ulaşmasından birkaç hafta sonra toplattırılma kararının alınması herhangi bir anlam ifade etmez. Zaten bu geçen süreçte bu yazılar insanlara ulaşp propaganda gerçekleşmiş oluyor. Mevcut Matbuat Kanunu, bu ve benzeri yazıların dağıtımından önce tetkik edilmesini öngörmesine rağmen bu yapılmıyor. Bu yapılamadığı için de inkılâp ve rejim aleyhine yazılar hemen her yerde görünür olmaya başlamıştır. Bu alana gösterilen müsamahanın sonlandırılması gerekmektedir. Aksi takdirde padişahçılık ve dincilik propagandaları artarak devam edecektir. Adalet Bakanı vermiş olduğu yanıtta mevcut kanun ve mevzuatın herhangi bir gazetenin dağıtılmadan önce sansüre tabi tutulmasına imkân vermediğini, dolayısıyla bir gerekçe olmadan bir gazetenin savcı kararı ile yayınlanmadan toplattırma imkânı olmadığını ifade etmiştir. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 213-214.

ifade etmiştir. Bu kanunlara göre 1947 yılı içerisinde mahkemeye intikal etmiş dava sayısı 93 olup, bunlardan 89'u 677 sayılı kanuna göre işlem görmüştür. Bunların 17'si mahkûmiyet alırken 15'i de beraat etmiştir. Geri kalan 57 kişinin ise mahkemeleri sürmekteydi¹⁵⁹.

İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle ise, yaşanan sürecin bir geçiş dönemi olduğuna ve bu dönemde çeşitli anlayış ve fikirlerin çarpışma halinde olduğuna dikkat çekerek, rejim aleyhinde de olsa neşredilen yayınlara müsamahalı davranılması gerektiği görüşündedir:

“.... Bugün inkılâbımızın esaslı unsurlarından biri olan, muhtelif partili bir demokrasi sistemini sağlamak yolundayız. Bu sebeptir ki, çeşitli anlayışların, fikir ve kalem hürriyetlerinin muhtelif tezahürlerini görmekteyiz. Demokratik rejimin ilk safhalarındaki kaçınılmaz tezahürlerinden sayılabilen bütün bu hâdiseler, kanun hudutlarını tecavüz etmedikçe, hassas ve titiz bir vaz-u tavırla bu tezahürlere karşı daima müteyakkız ve temkinli bulunmayı hükümetin şiarı addederiz. Bu anlayışların normal bir ahlâk ve itiyat haline getirilebilmesi için vakar ve sükûnetle hareket etmeyi hükümet vazifesi sayarız”¹⁶⁰.

Göle'ye göre, bu durumdan istifade etmek isteyen “kötü niyetlilere” izin vermemek şartıyla her türlü neşriyat ve tezahürata hak ettikleri kıymetin verilmesi gerekmektedir. Bu noktada, Reşit Fırat adında biri tarafından yazıldığını ifade ettiği Varto Mektubu'nu, belirtilenin aksine belirli bir grubun ortak fikri değil, bahsi geçen kişinin kaleminden çıkmış bir yazı olarak değerlendirmektedir. Yani bu ve benzer örnekleri dini neşriyatın sınırlanması için yeterli görmemektedir. Değinildiği üzere özelde dini, genelde ise diğer alana ilişkin neşriyatın kendisini ifade edebilmesi açısından bir geçiş dönemi yaşanmaktadır. Ancak bu dönemde dini neşriyat yakaladığı fırsatı, gerek Riyaset raporları gerekse mecliste dile getirilen örneklerden beslenen kaygılardan takip edilebildiği kadarıyla yeterince iyi değerlendirememiştir. Bu sebepleri arasında, uygulanan laiklik politikalarının yaratmış olduğu kopukluğun neden olduğu nitelik kaybı kadar, dini neşriyatın kendisini konumlandığı yerin de etkisi vardır. Duruma rejim açısından bakıldığında ise, yaşanan tarihsel süreç ve örneklerin bıraktığı hafızanın taze olması, bu süreçleri yaşayan insanların hala aktif

¹⁵⁹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 210-211.

¹⁶⁰ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 211.

siyasette olmaları bu ve benzeri olaylara karşı daha temkinli ve bazı kere müsamahasız bir tavrı beraberinde getirmektedir. Bakan Göle'nin de ifade ettiği üzere *“Biz, bu yurdun müşfik sinesinde yaşayan vatan çocuklarını bu yazıda belirtilen görüşlerden tenzih etmek isterim. 31 Martları, Menemen hâdiselerini ve bunun gibi olayları tarih kitaplarından değil, şahsi müşahedelerimizle bilip öğrenen bir nesildeniz. Ve bunların doğuracağı akıbetlerin ne olacağını da çok iyi biliriz”*¹⁶¹.

Yaşanan tarihsel sürecin de etkisiyle dini neşriyata karşı alınan tavır, bu neşriyatın aldığı karşı tavrıla birleşince ortaya karmaşık bir durum çıkarmıştır. Dini neşriyat açısından, tüm bunların gelip dayandığı nokta ise, “karşılıklı hatalardan” beslenen bir nitelik kaybıdır. Dini neşriyatın nitelik sorunu 1949 yılına ilişkin bütçe raporunda da görülmekte ve çözüm arayışları gündeme gelmektedir. Burada Riyaset'in hala bir dergi çıkaramadığına vurgu yapılarak; birleştirici, yapıcı ve özellikle din esaslarına uygun olmayan neşriyatın zararlı etkilerini önlemek için bir dergi çıkarılmasının önemine dikkat çekilmiştir¹⁶². Hamdi Şarlan'a (CHP-Ordu) göre Riyaset'in iki farklı dergi çıkarması gerekmektedir. Bunlardan birinde dini bilgiye ihtiyacı olanların idrak seviyelerine göre muhtaç oldukları malûmat ve dini bilgilere yer verilmesi gerekmektedir. Bu şekilde köyde ibadethanede ibadet eden bir dindarın telâkkilerinde aldanmayacak bir şekilde ve dosdoğru, hurafesiz, hakiki din bilgisine sahip olması mümkün olabilecektir. Bunun yaygın hale getirilmesi için Riyaset'in desteklenmesi ve bu dergilerin parasız olarak dağıtılması gerekmektedir. Riyaset'in ilgili biriminin dini neşriyat konusundaki yetkinliği pekiştirilerek, bu birimin biri avama diğeri havasa olmak üzere iki dergi çıkarmasını destelemek ve bu şekilde hurafelerden arınmış gerçek dinin, toplumun her katmanına anlatılmasının önünün açılması gerekmektedir. Aynı dergilerde inkılâp esaslarının korunması gerektiğine de vurgu yapılarak vatandaşın hem hurafeden arınmış bir dindarlığa hem de inkılâp değerlerine sahip olması mümkün hale getirilebilecektir. Ancak bunun için hem bütçenin ve hem de bu işlerle ilgilenen birim olan Müşavere Heyeti'ndeki üye sayısının artırılması gerektiği ifade edilmiştir¹⁶³.

Son olarak, dini neşriyatın CHP'li, özellikle çalışmamızın dönem aralığını kapsayan Milli Şef dönemindeki durumu, dini bilginin öğretilmesi ile rejimin

¹⁶¹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 11, (26 Kasım 1947), s. 212.

¹⁶² “1949 Yılı Gider Bütçeleri- Diyanet İşleri Başkanlığı”, TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 48, (21 Şubat 1949), s. 68-69.

¹⁶³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 446-447.

korunması kaygısı arasında sıkışıp kalmıştır. Yani rejimin korunması kaygısı dini neşriyatı baskılayıp sınırlarken, dini neşriyata sağlanan özgürlük ise rejim açısından bazı sorunları beraberinde getirmiştir¹⁶⁴. Dolayısıyla bu dönem dini neşriyat açısından denetimli serbestlik dönemidir. Bu durum DP döneminde de aynen devam etmiştir. Bir farkla ki, CHP döneminde Riyaset'e incelenmesi için gönderilen eserlerle alakalı talep genellikle Basın Yayın Umum Müdürlüğünden gelirken DP döneminde bunun yerini daha çok Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) almıştır. DP döneminde özellikle yurt dışından getirilen Arapça kitapların sayısında yaşanan artış ve bunun gümrüklere takılması EGM'yi daha aktif hale getirmiştir¹⁶⁵.

Ayrıca çok partili hayata geçilmesinden sonra yaşanan ilk iktidar değişikliğinin getirmiş olduğu yeni tartışma alanları, dini neşriyatın bu dönemde de denetim ve kovuşturulmasına neden olmuştur. Eskinin iktidarı yeninin muhalefeti CHP'nin sürekli olarak DP'yi irticayı desteklemekle suçlamasına ek olarak, gerek iç siyasette ve gerekse gündelik yaşamda karşılaşılan durumlar, dini neşriyata olan temkinli yaklaşımın bu dönemde devam etmesine neden olmuştur. Dolayısıyla dini içerikli neşriyat, İçişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Bakanlar Kurulunun almış olduğu kararlarla denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin yurt dışında basılan dini levhaların "zararlı" olduğu ifade edilerek ülkeye sokulması ve dağıtılması yasaklanmıştır¹⁶⁶. 1952 yılında 52 adet muhtelif cins ve ebatta Arapça levha, EGM'nin talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiştir. İncelenen bu levhaların bir kısmı Medine-i Münevvere, Beyt-i Şerif, Mekke-i Mükerreme, Ravza-i Mübareke gibi görseller ile ayet ve hadislerin yazılı olduğu levhalar olduğundan dinen ve siyaseten bir sakınca taşımadığı ifade edilmiştir. Ancak bunların dışında kalan levhalar, bir

¹⁶⁴ Remzi Yüreğir'e göre özellikle çok partili hayata geçilmesinden sonra dini neşriyat "Atatürk'ün yarattığı inkılap ve Cumhuriyet rejimi aleyhinde dehşetli propagandalara" başlamıştır. Buna ilişkin bazı neşriyatlardan pasajlar okumuş ve buralarda genel olarak CHP'nin dini yıktığı, mabetlere zincir vurduğu gibi ifadelere yer verildiğini belirtmiştir. Ayrıca, Riyaset'i hükümetin uşağı olarak tanımlayan yazılar, verginin zekât sayılamayacağı kendisini laik olarak tanımlayan bir devlete vergi ve dolayısıyla zekât verilemeyeceğine dair yazılarla bir an önce mücadele edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. "İnandığımız İnkılaptan Bir Santim Geri Gitmeyeceğiz", **Yeni Gazete**, 16.02.1949, s.1.

¹⁶⁵ Mısır'dan Muzaffer Ozak adına gelen 61 adet kitap EGM'nün talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiştir. İncelenen kitaplarının listesi için bkz. **DİYYBK**, KS, 313, 17.07.1958, s. 461. Yine Şam'dan çuval ve sandıklar içinde gelen 198 kitap EGM'nin talebi üzerine incelenmiştir. **DİYYBK**, KS: 100, 25.03.1957, s. 233.

¹⁶⁶ Yurt dışında basılan kitap ve levhaların ülkeye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanmasına dair 31.12.1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararı: **BCA**, 30.18.1.2/127.95.8. Türkiye'de komünist faaliyetlerin değerlendirildiği bir gizli oturumda, özellikle Kahire ve Tahran'dan gelen ve İslam dinine bağlılık telkinlerinde bulunan eserlerin, Rusların komünist yayımcılığının bir örneği olduğuna dikkat çekilmiş ve bunlara karşı uyanık olunması gerektiği ifade edilmiştir. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)**, D. 9, İ.S. 2, C. 10, B. 6, (19 Kasım 1951), s. 29.

takım “düzme ve uydurma” resimler ile İslami hüküm ve akideleri rencide eder mahiyette bulunduğundan müsadere edilmek suretiyle imha edilmesi istenmiştir¹⁶⁷. Aynı şekilde yurt dışından gelen Kur’an-ı Kerim’lerin de denetime tabi olduğu ve bunların ülkeye girişinin yasaklandığı görülmektedir. Yasaklanma gerekçesi genellikle, Riyaset raporlarının dikkat çektiği harf ve hareke yanlışlığıdır¹⁶⁸. Örneğin İran’dan Türkiye’ye getirilen Farsça Kur’an-ı Kerim İzmir Gümrük Memurluğunun talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiştir. Söz konusu eserin, kelime, harf ve hareketlerinde manayı bozacak derecede hatalar bulunduğu ve bu hataların Müslümanların Kur’an’ı yanlış öğrenmelerine sebep olabileceği ihtimali hesaba katılarak, bu işlerin resmi teşekkülü olan İstanbul’da Mushafları Tetkik Cemiyeti’nin de onayı alınmak suretiyle toplattırılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir¹⁶⁹. Görüldüğü üzere Riyaset raporlarına göre, hem yurt içinde neşredilen hem de bir şekilde yurt dışından getirilen eserlerin önemli bir kısmında nitelik sorunu devam etmektedir.

1.1.1. İslami Neşriyatın DP Dönemindeki Seyri

Dini neşriyatın özellikle çok partili hayata geçilmesinden sonra yaşamış olduğu canlılık DP döneminde sürmüştür, fakat bu canlılığın ticari kazanç kapısı olarak görülme durumu da artarak devam etmiştir. Yayıncılar, toplumun bu alana dönük ilgisini istismar ederek, yayınlamış oldukları eserlere gerçek yazarları tarafından yazılmamış ilaveler yapmışlardır. Ayrıca Kur’an, ibadet ve dua kitaplarına oldukça süslü, ancak anlaşılması zor Arapça dini yazılar da ekleyerek, özellikle kırsal alanlarda seyyar olarak satmışlardır. Kapağı süslü içi boş ve izinsiz olarak basılan bu neşriyatın artması üzerine emniyetin daha aktif olduğu bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte, 1953 sonbaharında bütün el yazmaları ve hacıların Mekke’den getirdiği Arapça kitaplar denetimden geçirilmiştir. Bu materyallerin hepsi Riyaset’e gönderilip burada yapılan

¹⁶⁷ DİYKBBK, KS: 342, 03.07.1952, s. 45.

¹⁶⁸ Yurt dışında basılan Kur’an-ı Kerim’lerin ülkeye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanmasına dair 25.10.1953 tarihli Bakanlar Kurulu kararı: BCA, 30.18.1.2/133.86.5. Bu ve benzeri kitapların Mushafları Tetkik Heyeti tarafından incelenip onaylanmasından önce dolaşıma sokulmasının engellemesine dair DİR Hayırlıoğlu’nun müftülüklere gönderdiği tamim için bkz. BCA, 51.0.0.0/4.31.40.

¹⁶⁹ DİYKBBK, KS, 298, 05.07.1958, s. 465

incelemeler sonucunda zararsız materyaller sahiplerine iade edilirken, zararlı olanlarına el konulmuştur¹⁷⁰.

Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere, yurt dışından gelen eserlerin denetime tabi olması ve buna ilişkin Bakanlar Kurulu kararlarının bulunması dolayısıyla bu alana ilişkin denetimin artması, dini neşriyatın aleyhinde olunduğu gibi bir hava yaratmıştır. Çünkü bu denetim ve kovuşturma sırasında, içeriğine bakılmaksızın eski harflerle ya da Arapça yazılan bütün eserlerin bir şekilde denetime tabi tutulması, bu havanın oluşmasında etkili olmuştur. Bunun üzerine Ahmet Gürkan (Tokat-DP) Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki 1353 sayılı kanunun dokuzuncu maddesinin değiştirilmesi için bir kanun teklifi vermiştir. Gürkan'ı bu önergeye iten sebep, bahsedildiği üzere Arapça eserlerin polisler tarafından toplanmasıdır. Türkçe yazılması gereken bir metnin Arap harfleriyle yazılması durumunda toplanmasının kanuni olduğunu, ancak polisler tarafından toplanan eserlerin Arap alfabesiyle yazılmış, Arapça eserler olduğu anlaşılmıştır¹⁷¹. Söz konusu kanunun dokuzuncu maddesi “*Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur*” şeklinde olmasına yani, konu Türkiye’deki neşriyat ve eğitimin yeni alfabe üzerinden yapılmasını öngörmesine rağmen mevcut kanunun sınırları aşarak hareket edilmiştir. Gürkan’ın “kraldan ziyade kral taraftarları” olarak tanımladığı kişiler, Arap lisanıyla yazılmış Arapça kitapları da toplayıp bunları bulunduranları adliyeye sevk etmişlerdir. Bu süreçte toplanan kitapların bir kısmı yakılırken, bazıları ise kovuşturmayla uğramamak için vatandaşın kendisi tarafından yakılmıştır. Gürkan, bu uygulamaların söz konusu kanun maddesinin ikinci bendinin yani “*Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur*” ifadesinin yanlış yorumlanmasından kaynaklı olabileceğini ifade etmiştir. Bunun için madde içinde “Türkçe” vurgusunu öne çıkarmakla birlikte diğer dillerin yasak olmadığına da ifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü mevcut kanunda Arapça kitapların varlığı ile ilgili bir sınırlama yoktur. Hafız okullarında, imam hatip mekteplerinde, İlahiyat ve Dil-Tarih fakültelerinde Arapça kitaplar bulunup okunmaktadır. “*Türkçe yapılacak tedrisatta Türk harflerinin kullanılacağı, bunun haricinde diğer dillerle ve bu meyanda Arapça olarak yapılacak tedrisattan eski*

¹⁷⁰ Howard A. Reed, “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, **Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 154.155.

¹⁷¹ Çok partili yıllardan itibaren dini yayınlar alanında tercüme kitapların ağırlığı fazladır. Bu süreçte Hasan-El Benna, Seyyid Kutup, Muhammed Kutup, Abdülkadir Udeh, Mustafa Sıbai, Said Havva, Muhammed Gazali gibi isimlere ait kitaplar tercüme edilmeye çalışılmıştır. Kara, **a.g.e.**, s. 429.

harflerin kullanılmasına mâni bir maksat takip edilmemiş ve kanunda buna mâni bir hüküm mevcut bulunmadığı aşikârdır” şeklinde bir düzenlemenin bu sorunu çözeceği ifade edilmiştir¹⁷². Ancak gerek MEB, gerekse İçişleri Bakanlığı’nın komisyon kararlarında mevcut kanunun Arapça eğitimi ve neşriyatı sınırlayan bir içeriği olmaması gerekçe gösterilerek herhangi bir düzenlemeye gerek olmadığı ifade edilmiştir¹⁷³.

İfade edildiği üzere DP iktidarının ilk yıllarında esen özgürlük havası içinde hem yurt içinde yazılan eserlerin, hem de yurt dışından getirilen Arapça eserlerin sayılarında artış olmuştur¹⁷⁴. Bu şekilde getirilen kitapların bir kısmı İslam akaid, ahlak, ibadet, kavaidine dair kitaplardır¹⁷⁵. Bu içerikte kitapların getirilmiş olması, mevcut alanda varlığı bilinen sorunların çözümüne yönelik toplumun kendince bulduğu çözümler kapsamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu kitapların içinde üfürükçülük, tarikatçılık, muskacılık faaliyetlerinde kullanılan veya içerikleri itibariyle bu alanlarda kullanılması mümkün olan eserlere de rastlanılmaktadır¹⁷⁶. Bahsi geçen faaliyetler için genelde başvuru yöntem, ayetlerin anlamlarının değiştirilmesi ya da saptırılmasıdır. Örneğin Riyaset, “Ebu Ma’şer El-feleki” adlı kitap hakkında “...ecram-ı semaviyenin (gök cisimleri, yıldızlar) tabiat ve madenlerine, gece saatlerinin yıldızlara tesadüflerine göre hesab-ı remli ile hadiseler istihracına vesaireye mütedair bir nevi falcılığa ve gaipten haber vermeğe ve murada kavuşturmak maksadı ile nüshacılığa (muska) taalluk eder mahiyette olup nihayetinde işaret olunduğu vecihle baştan aşağı hayalattan ibaret ve Kur’an-ı Kerim ayetlerini de kendi maksadına alet olarak kullanmış bulunduğundan 677 sayılı kanuna tevfiқан men ve müsadere olunması lüzumun bildirilmesi uygun olacağını” belirtmiştir¹⁷⁷.

Yine yurt dışı menşeli kitapların bir kısmının ise, mehdilik veya şeyhlik iddiasında bulunan, ancak yazdıkları incelendiğinde bu sıfatları taşıyacak seviyede

¹⁷² **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 17, B. 9, (26 Kasım 1952), s. 330-331.

¹⁷³ Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan’ın, Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki hakkındaki 1353 sayılı Kanunun 9. maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun teklifi ve Millî Eğitim ve İçişleri komisyonları raporları (2/309)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 17, B. 9, (26 Kasım 1952), s. 1-3.

¹⁷⁴ Yurt dışından gelen dokuz Arapça kitabın EGM’nün talebi üzerin riyaset tarafından incelenmesi hakkında bkz. **DİYKKBK**, KS, 629, 11.11.1952, s. 31. Benzer bir örnek için bkz. **DİYKKBK**, KS, 594, 21.10.1952, s.33, **DİYKKBK**, KS, 686, 17.12.1956, s. 16, **DİYKKBK**, KS, 661, 04.12.1956, 18.

¹⁷⁵ Riyaset’in İslami akaid, ibadet ve ahlaka dair oldukları gerekçesiyle mahzurlu olmadığını ifade ettiği kitap listesi için bkz. **DİYKKBK**, KS, 508, 23.09.1955, s. 211.

¹⁷⁶ 17 parça Arapça kitap için bkz. **DİYKKBK**, KS, 72, 14.02.1955, s. 261. Yine EGM’nin talebi üzerine incelenen yedi adet Arapça kitap hakkında bkz. **DİYKKBK**, KS, 405, 20.08.1956, s. 64.

¹⁷⁷ **DİYKKBK**, KS, 470, 05.09.1952, s. 42.

olmayan insanlar tarafından yazılan bir takım karalama notlar olduğu ifade edilmiştir¹⁷⁸. Ayrıca bunlara, özellikle misyonerlik amacı ile yazılmış eserleri de dâhil etmek gerekir. Yurt dışından getirilen eserlere karşı temkinli oluşun en önemli sebeplerden biri de, özellikle Kur'an-ı Kerim'lerdeki harf, hareke yanlışlığıdır. Ayrıca bazı dini neşriyatın da, mevcut kanun ve yönetmeliklere aykırı bulunması, farklı din ve mezheplere ilişkin propaganda barındırmaları gibi sebepler dolayısıyla temkinli duruş devam ettirilmiştir.

Yurt içerisindeki eserler ise, çoğunluğu ilmiyal bilgilerinden oluşmasına rağmen birçok hata barındırması, bir kısmında tarikatçılık ve mezhep propagandasının yapılması, laikliğe aykırı görülebilecek içerikte olması dolayısıyla bunlar da denetimin dışında değildir. Ayrıca bu dönem, yazılı basında dini içerikli yazılarla birlikte din aleyhtarı yazıların da arttığı bir dönemdir¹⁷⁹. İşte tüm bu sebeplerden dolayı 1952 yılında Riyaset bünyesinde, din aleyhinde çıkan yazıları tetkik edecek ve gerek görülmesi durumunda onlara cevap verecek, hurafelerin toplum üzerindeki etkisini azaltacak yayınlar yapacak, Ticanilik gibi tarikatların faaliyetlerin İslam açısından değerlendirecek bir yayın bürosu kurulmuştur. Ancak bu birimin olgunlaşıp eser çıkarması için üzerinden zaman geçmesi gerekecek ve bu durum bazı vekiller tarafından da eleştirilecektir¹⁸⁰. Gerekli personelin ve yeteri kadar bütçenin ayrılmış olmasına rağmen zikredilen birimin yeterince çalışmadığının ifade edilmesi üzerine, Başvekâlet Müsteşarı ilgili birim tarafından 141 hadis, Riyaset için yeni bir hutbe kitabı, iki ciltlik Riyazüssalihin hazırlandığını belirtmiştir. Ayrıca bir cep ilmiyalinin hazırlanması için 40 müftünün katılacağı bir yarışmanın düzenleneceği ifade edilmiştir¹⁸¹. Söz konusu birimin faaliyetleri ayrı bir başlık altında değerlendirileceği için burada daha fazla ayrıntıya girilmemiştir.

DP döneminde ülke içindeki dini neşriyatın kovuşturmaya uğramasının en önemli nedenlerinden biri de bu neşriyat arasında, kendisine sağlanan özgürlük alanın dışına çıkarak, hakaret içeren yazılara rastlanmasıdır. Bu içerikteki yazıların artması üzerine muhalefet de eleştirilerini sıkılaştırmış ve hükümeti irticayı desteklemekle

¹⁷⁸ **DİYYBK**, KS, 162, 14.04.1951, s. 71. Yurt dışından gelen eserlerin yurda girmesinde sakınca olup olmadığına dair düzenlenen evrak örneği için bkz. **DİYYBK**, KS, Belirtilmemiş 12.07.1955, s. 228.

¹⁷⁹ Yeni İstanbul Gazetesi'nde Hz. Peygambere ait hırka-i şerif ve sakal-ı şerif gibi eşyaların "murdar" olarak ifade edilmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, başbakanlığa bir tezkere yazarak bunların önüne geçilmesini istemiştir. **BCA**, 30.20/26.151.34.

¹⁸⁰ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 541.

¹⁸¹ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 542.

suçlamıştır. Bu suçlama ve eleştiriler ilk etapta, “*bir hırsız fırından ekmek çaldığında fırın kapatılmadığına göre*” bazı kişiler irticai neşriyat yapıyor, hakaret içeren yazılar kaleme alıyor diye dini neşriyatın yasaklanmasının mümkün olmadığı şeklinde karşılanmaya çalışılmıştır. DP’ye göre bu noktada yapılması gereken, toplumsal tefrikaya neden olabilecek bir irticai neşriyat ya da yazıya denk gelindiğinde o eser özelinde gerekli tedbirleri almaktır. Bir gazetede irticai bir yazı yer aldı diye diğer dini içerikli neşriyatın baskılanmasına gerek yoktur¹⁸².

Ancak bu içerikteki yazıların her geçen gün biraz daha artması ve küfür içermesi üzerine, DP de harekete geçmek zorunda kalmış ve hükümet tarafından “yeşil neşriyat” olarak tanımlanan eserlere ilişkin kovuşturma ve akabinde mahkeme süreçleri başlatılmıştır¹⁸³. Menderes, DP’nin ilk icraatlarından olan Matbuat Kanunu ile neşriyata getirilen özgürlük ortamı içerisinde komünizm ve irtica ile ilişkilendirilebilecek neşriyatın çok arttığını ifade ederek bir de özeleştiri yapmıştır. Bu alana ilişkin yapılan düzenleme ile matbuatın “*tamamen sorumsuzluğa*” sevk edildiğini ifade eden Menderes, hiçbir alanda olmadığı gibi matbuat alanında sınırsız özgürlüğün olmadığını dile getirmiştir. Menderes ayrıca, özgürlük adı altında mukaddesata, kanunlara, devlet adamlarına yapılan saldırıların önüne geçilmesi gerektiği görüşündedir. Çünkü dini istismar noktasındaki neşriyatın artması birtakım “siyaset haydutlarına” cesaret vermiş ve bu kişiler Atatürk heykellerini kırmışlardır¹⁸⁴. (Verdiği rakamlar 30 komünist, 40 dini istismar eden neşriyat.). Çünkü bu neşriyatlar “*memleketin havasını bu derece zehirlemiş*” ve neticede bu hadiseler yaşanmıştır.

Menderes bir söyleminde son zamanlarda İslami yayınlardaki içeriklerin “tıpkı 1908’deki İslamcı yayınlar gibi yıkıcı bir rol oynadıklarını” ve partisi tarafından getirilen özgürlük ve demokrasi ortamının bu yayın yazarları tarafından suiistimal edildiğini ifade etmiştir¹⁸⁵. Özgürlüğü istemekten daha önemli olanın onu kullanmayı bilmek olduğunu ifade eden Menderes’e göre, DP’nin başlangıçta savunduğu matbuat özgürlüğünün gelmiş olduğu nokta dolayısıyla bazı önlemlerin alınması bir zarurettir. Özgürlüğü “*her şey gibi bir zabıtaya, bir hududa ihtiyacı olan muazzez ve mübarek bir nimet*” olarak tanımlayan Menderes, matbuata getirilen özgürlüğün

¹⁸² TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 446.

¹⁸³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 24, B. 115, (23 Temmuz 1953), s. 1056.

¹⁸⁴ “Atatürk’ün Zafer Anıdı Tahrip Edildi”, **Kudret Gazetesi**, 27 Haziran 1951, S. 1241, s. 1, Atatürk’ün İki Heykeli Kırıldı”, **Kudret Gazetesi**, 23 Haziran 1951, S. 1237, s. 1.

¹⁸⁵ Azak, a.g.e., s. 190.

sınırlandırılması gerekçesini ise özellikle Atatürk hakkındaki yazılanlara bağlamaktadır. Menderes, matbuatın aşırılıkları üzerine örnekler verdiği konuşmasında hem kendi hakkında yazılanları, hem din aleyhinde yazılanları¹⁸⁶ hem de din adına yapıldığı iddia edilen neşriyattan örnekler vermiş ve bu örneklerin yüzlerce olduğundan bahsetmiştir. Neşriyatın adını zikretmemekle birlikte dini bir neşriyatta Atatürk hakkında yazılan bir şiiri doğrudan aktarmaktadır:

«Ben mi yoktum? Ben ezelden beri vardım, budala

Beni ancak yaratan Hak yaratıp saldı bu yola;

Ve bu yol, memleketin tuttuğu iman yeridir,

Putunun kirli - Buharayı - yıkan elleridir.

O mülevves putun düşmanıdır memleketim.

Canavar dişleri altındaki milletçe etim.

Çöktüren diz, Mehmed'in süngüsüdür düşmana;

Kan döken bendim o mahşerde, sakın aldanma;

Şeref ıskatını şeytanca - şehidin - çalan o;

Koca Türk Ordusudur şanlı hakikat, yalan o,

Kahraman yurda dedin «Bir otelin bir katı» sen.

O yiğitler yatağından kor esen, lâvlar esen;

Kor esen, lâv tutuşan dalgalı rüzgarlarıdır;

Otelin bir katı sevdiklerinin kollarıdır.

Yirmi milyonla bu küfranı tükürdüm yüzüne,

Geceler hükmedemez Türk elinin gündüzüne.

Bu vatan varken ezelden beri, nerede idi putun?

Bu vatan bir otelin bir katı ha? Alçak adam;

Bu değildir putunun ırza geçip yıktığı dam.

Kirleten kim idi iffetimin mabedini?

Fuhşu kim yurduma sokan? söyle, yıkan kim dini?

Söyle kim çaldı cebimden, yine İş Bankasını?

Bunca tutmak kime düşmekte ziyanın yasını?

Elli bin can veriyor - hasta veremden kuruyor:

¹⁸⁶ Bu yazılarda Hz. Peygamber'den “çöl bedevisi” Kur'an'dan ise “boş kitap” olarak bahsedilmektedir. TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 44, (20 Şubat 1951), s. 359.

*Onların hakkı leş üstünde saraylar kuruyor.
Libya bozgunları alnında kızıl damga durur.
Yıldırım Ordularından da hezimet kudurur.
Bu şerefsiz acı bozgunları kimdir taşıyan,
Kan kusarken ben - dün kimdi ülkede yan?
Ey vücudu ile tapan putlara ruhu ile tapan,
Taştan ey kendine mabut edinen tanrı yapan;
Kara topraklar açılsın da sarılsın kefenin,
Kirli pençenle eşip işlediğin izbeye sin»¹⁸⁷.*

Yine Atatürk'e ilişkin yazılan bir başka yazı şu şekilde kaleme alınmıştır: “27 yıl etrafına topladığı bir avuç tufeyli ile iş birliği ederek hazineyi soyan, memleketi sefaletle sürükleyen gece ve gündüzü, cem ayinleri kurarak millî ıstırap ile alay eden, mukaddeslere hakaret ve ahlâksızlığı telkin eyleyen bu ölüden Demokrat Parti'nin velinimetini bulan ekseriyet nefret ediyor”. “«Eski adı Mustafa Kemal ve bizzat kendisinin kabul ettiği adla (Kamal); daima ayyaşlık kumarbazlık gibi, tamahkârlık (İş Bankasının parası ile kurup benimsememesi gibi) lûtilik (oğlancılık) ve fuşşa, sefahate düşkünlük mefhumlarını hatırlatan bir isimdir. İnkılâp yobazlığı dediğimiz kamalcılık gençliğe bu vasıfları taklit etmeyi ve bin netice memleketi yıkmayı kuran sinsî düşmanların hilesidir”¹⁸⁸. “Piç” başlığı ile yazılan bir yazı da şu ifadelerle yer verilmiştir: “Sen ey, anasının rahmine bilmem hangi balo gecesinde düşmüş olan piç... Sen solda sıfır, sen bir hiç... Söyle bana: Daha ne zamana kadar inkılâpçılık perdesi arkasında bu milletin imanına, vicdanına saldıracaksın? Sen ey Allah'sız, dinsiz, vatansız, haysiyetsiz, şerefsiz, namussuz, seviyesiz, arsız, yüzsüz ne kadar «siz» ve «siz» varsa üzerinde tecelli ve temerküz etmiş rezil... Küfürlerini daha ne zamana kadar, uzatacak, ağzından salyalar saçarak bu milletin mukadderatına saldıracaksın? Sen, ey düzenbaz, madrabaz, kumarbaz, hilebaz, ne yazsak, ne kadar söylesek az olan it... Daha ne zamana kadar rezilâne, zelilâne faaliyetlerine devam edeceksin?... Ey bel aşağısı, ey alt yapı, ey bayağının bayağısı maskeli haydut... Daha ne zamana kadar,

¹⁸⁷ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 44, (20 Şubat 1955), s. 358-361. Menderes, bu şiirin 16 Ocak 1953 tarihinde bir dergide yayımlandığını beyan etmektedir. Mecliste birkaç defa bu şiirin kim tarafından nerede yazıldığı sorulsa da, Menderes bunları konuşmasının sonunda söyleyeceğini ifade etmesine rağmen söylemeden kürsüden inmiştir.

¹⁸⁸ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 44, (20 Şubat 1955), s. 361.

beylik şöhretlerin arkasına gizlenip, aktarma lâflarla «inkılâplar elden gidiyor» misillü yavelerle bu milletin namusuna, ırzma geçeceksin?... Artık yeter... Yeter artık... Susun baykuşlar... Susun sarhoşlar... Susun, şuradan, buradan Ata ariyan Ata'sız, köksüz piçler... «On yılda on beş milyon genç yarattık» şarkıcıları susun artık... Susun...¹⁸⁹. Atatürk başta olmak üzere devlet büyükleri hakkında yazılan bu tarz yazılarla mücadele edilmesi iktidar ve muhalefetin ortak görüşüdür ve bu örneklerin artması üzerine dini neşriyat üzerindeki denetim de artmıştır.

Mevcut dini neşriyatın inkılapları ve onun kurucularını hedef alması bazı DP'li milletvekillerini de rahatsız etmiştir. Örneğin DP Erzurum Milletvekili Bahadır Dülger memlekette artarak devam eden aşırı sağ ve sol cereyanlara karşı hükümetin takip ettiği politikalar hakkında bir soru önergesi vermiştir. Dülger, son günlerde bazı gazete ve mecmualarda Türkiye'de mevcut ve yerleşmiş rejime tamamen aleyhtar, aşırı sağa ve sola, açık bir tabirle teokratik veya faşist bir devlet nizamına ve işçi diktatörlüğüne mütemayil ve dolayısıyla millî birliği" bozan neşriyat sayısının arttığını ifade etmiştir. Bu yazıların arttığı bilinmesine rağmen ilgili mercilerin herhangi bir faaliyette bulunmadığını belirtmiştir. Önergeye verilen cevapta Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu (Manisa), DP ile birlikte fikri hürriyetin en geniş sınırlara ulaştığını ve bu sınırın korunmasına çalışacaklarını ifade etmiştir. Ancak buna ilaveten bahsi geçen içerikteki neşriyatla birlikte, açık veya gizli diğer faaliyetlerin de kontrol edildiği belirtmiştir. Memlekette sağlanmaya çalışılan fikri özgürlüğün arkasına sığınarak farklı faaliyetler içerisinde olanlarla mevzuat ve kanun dairesinde mücadele edildiğini; bunların yetersiz olduğu durumlar için yeni düzenlemeler yapıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Ağaoğlu'na göre, uzun yıllar baskılanmış fikri özgürlüğün bugün kavuşmuş olduğu ortamda bazı reaksiyonlar göstermesi normaldir. Ancak bu reaksiyonların başka grup veya kişiler tarafından bir istismar aracına dönüştürülmesi engellenecektir. Yani bu reaksiyonların aşırı sağ veya sola dayalı bir rejime dönüşmesine izin verilmeyecektir¹⁹⁰.

Dini içerikli neşriyata yönelik bu olumsuz örneklerle rağmen DP dönemi, bu alana ilişkin neşriyatın nicelik sorununun büyük ölçüde çözüldüğü bir dönemdir. Nitelik sorununun çözülmesine ilişkin bir takım girişimler olmasına rağmen burada tam başarılı olunamamıştır. Türkiye'de bu sorunun çözüldüğü varsayımı üzerinden

¹⁸⁹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 44, (20 Şubat 1955), s. 360-361.

¹⁹⁰ TBMMZC, D. 9, İ. S. 1, C. 3, B. 22, (22 Temmuz 1950), s. 282.

hareket edilse bile bu dönem DP sonrası bir dönemdir. Çünkü İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü, imam hatip okulları gibi, dini alandaki mevcut sorunları çözecek kurumların yetiştirdiği elemanların sahada görülmesi 1960'lı yıllarının son dönemlerinde mümkün olabilmıştır. Bu dönemde dini neşriyatın nicelik ve kısmen de nitelik sorununun çözümlenmesinde, Riyaset teşkilatında yaşanan değişim ve bu değişimle birlikte dini yayınlar birimin kurulması, 1951 yılında Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanunu'nun çıkarılması¹⁹¹, laiklik uygulamalarındaki yumuşama ile birlikte vatandaşın bu alana yönelik görece rahatlığı etkin faktörler olarak sayılabilir. Çünkü söz konusu düzenlemelerle birlikte dini neşriyatın sayısında artış yaşanmasına ek olarak, bunların güvenilir bir kaynaktan çıkması da sağlanmaya çalışılmıştır. DP mebusu Ömer Rıza Doğrul'a göre bu çalışmalar sayesinde genellikle *“hurafelerden ibaret olan ve ticari düşüncelerle neşredilen zırvaların sonu alınacağı gibi fesat ve delilik tohumları eken yayınların önüne geçilebilecektir”*¹⁹². Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, gerekçeleri farklı olsa bile her iki parti mensuplarının, dini neşriyatın niteliği ve içeriği konusunda rahatsızlıkları vardır ve bunların önüne geçilmesi için artık Riyaset'in daha etkin olarak çalışması gerekmektedir. Bunun için ön hazırlıkları Günaltay hükümeti zamanında hazırlanan ancak yaşanan iktidar değişikliği dolayısıyla DP döneminde uygulanan Riyaset'in 1950 tarihli yeni teşkilat kanunu önemlidir. Çünkü bu kanunla birlikte hem Müşavere Heyetindeki üye sayısı artırılmış hem de dini yayınların daha güvenilir bir kaynaktan çıkmasını sağlamak için kurum bünyesinde dini yayınlar birimi oluşturularak bu birimin bir döner sermayeye sahip olması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

1.1.2. Dini Yayınlar Biriminin Kurulması ve Faaliyetleri

CHP iktidarının son dönemlerinde Riyaset'in teşkilat ve vazifeleri hakkında yapılan kanun düzenlemesinde, dini neşriyatın nitelik sorunu da gündeme alınmıştır. Söz konusu kanunun gerekçesinde Riyaset, şehirlerden kasabalara oralardan köylere kadar her yerde dini meselelerin çözüm yeri olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kurumun dini ve ilmi faaliyetlerinin genel itibarıyla Müşavere Heyetinin faaliyetleri ile sınırlı olduğuna dikkat çekilerek, merkez kadrosunun daha aktif olacak şekilde genişletilmesi kararı alınmıştır. Buradaki amaçlardan biri de, özellikle son zamanlarda çıkan ve dinle

¹⁹¹ Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkındaki 5806 Sayı 15.11.1951 tarihli Karar Metni, **BCA**, 30.18.1.2/127.83.4.

¹⁹² “Dini Yayınlar”, **Cumhuriyet**, 28.06.1951, s. 6.

hiçbir alâkası bulunmayan çok sayıda dini yayını günü gününe takip etmek, İslam itikat ve ibadetlerine, ahlâkına, felsefesine, ilim ve fikir adamlarına dair telif veya tercüme eserler hazırlamaktır. Bunun için Müşavere Heyeti'nin dokuz olan üye sayısı üç yardımcı üye ile takviye edilmiştir. Bununla birlikte her türlü yayının takibi için iki mütercim görevlendirilmiştir. Ayrıca bir yayın müdürü ve ona bağlı olarak çalışacak yeteri kadar memurdan oluşacak bir birim sayesinde hem dini içerikli neşriyatın içerik kalitesini artırmak, hem de Riyaset üzerinden bu alanı daha etkili bir şekilde kontrol etmek amaçlanmıştır. Ancak bu kanunun kabul edilmesinden kısa bir süre sonra yapılan seçimlerde yaşanan iktidar değişikliğinden dolayı bu birim, genel faaliyetlerini DP döneminde sürdürmüştür¹⁹³.

Bu dönemde söz konusu birimin aktif olabilmesi için Riyaset'in neşredeceği dinî yayınlar için döner sermaye verilmesine dair bir kanun tasarısı kabul edilmiştir¹⁹⁴. Bu tasarıyla, gerek din adamlarının bu sahadaki bilgilerini arttıracak ilmî eserlerin, gerekse halka dinî ve ahlaki bilgi verecek, hurafelerden arındırılmış eserlerin neşredilmesi ile birlikte dini sahada mühim bir ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır¹⁹⁵. Riyaset ve Maliye bakanlığın birlikte hazırladığı bu kanunun kabulü ve ilgili sermayenin sağlanacağı kanallar şu şekilde belirlenmiştir: Riyaset bütçesine konulacak ödenekler, sermayenin işletilmesinden elde edilecek ödeneklerin 250.000 liraya kadar olan kısmı, (fazlası hazineye aktarılır) Riyaset'in daha önce bastırmış olduğu yayınların satışından elde edilecek gelirler ve ayni-nakdi yardımlar ve bağışlar¹⁹⁶. Kanunun kabul edildiği 1951 yılından 1960 yılına kadar bağış toplamı 12.133 lira 54 kuruştur. Bahsi geçen dönemde bir kitabın ortalama fiyatının dört beş lira olduğu düşünüldüğünde bu rakamın az olmadığı ifade edilebilir. Riyaset makamı, bu bağışın toplanmasında emeği geçen müftülere teşekkür edip, bu tarz bağışların artmasının önemine dikkat çekmiştir. Çünkü bu sayede, sermayenin kuvvetlenmesi

¹⁹³ Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/747). **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 25, B. 71, (23 Mart 1950), s. 1-2.

¹⁹⁴ Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği'nin yürürlüğe konulmasına dair 15.02.1951 tarihli karar ve çalışma şekli, **BCA**, 30.18.01/127.83.4.

¹⁹⁵ "Dini Yayınlar", **Cumhuriyet**, 28.06.1951, s. 6.

¹⁹⁶ Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği'nin yürürlüğe konulması hakkında 15.11.1952 tarihli kararname, **BCA**, 30.18.01/127.83.4.

sağlanacak ve her seviyedeki vatandaşın ihtiyaç duyduğu bir an önce çok sayıda bastırılıp uygun fiyatlara satılabilecektir¹⁹⁷.

Riyaset'in önceki kanun ve bütçelerinde de dini yayınlar başlığı olmasına rağmen bu alan çok aktif kullanılmamıştır. Dolayısıyla memleketteki dini neşriyata bir istikamet vermek ve bu neşriyatı düzene koymak için bu teşebbüslere geçilmiştir. Bunun için 1949 yılında dini yayınlar için ayrılan ancak kullanılamayan 38 bin lira ile 1950 de ayrılan 50 bin lira, kanun yürürlüğe girdikten sonra döner sermaye olarak kullanılmıştır. Bu sermaye ile haftalık ve aylık mecmualar ile mühim dinî kitapların basılması planlanmıştır. Yapılacak neşriyat, bedeli mukabilinde kütüphanelere ve isteklilere satılacaktır¹⁹⁸. Ancak bu süreçte basılacak kitapların içeriğine, amacına ve kullanılan dile¹⁹⁹ özellikle dikkat edilmiştir. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi bütçenin sınırlı olmasıdır. Örneğin Nevzat Ayasbeyoğlu'nun, tercüme ettiği "İbn-i Rüşd Felsefesi" adlı eser Riyaset tarafından, öncelikli olarak basılması gereken ilmi ve dini eserler için dahi gerekli paranın olmaması, basılması halinde buna rağbet edecek ilim adamlarının çok sınırlı olması gibi gerekçelerle reddedilmiştir²⁰⁰.

İkincisi ise, bu eserleri okuyan vatandaşların dini bilgi eksikliği de dikkate alınarak kolay anlayabilmeleri hedeflenmiş ve bu yüzden kullanılan dilin sade olmasına özen gösterilmiştir. Örneğin Abdurrahim Zapsu tarafından hazırlanan "Cenaze ve Ahkamı" adlı kitabın, cenazelerde tatbik edilecek İslami hükümlerle cenaze namazının nasıl eda edileceğinin, vatandaşın anlayacağı bir dille yazılmış olduğu ifade edilerek bu kitabın köy ve şehirlerdeki imamlara birer nüsha olarak verilmesi uygun görülmüştür²⁰¹. Çünkü bu dönemde asıl ve öncelikli amaç, toplumsal alandaki dini bilgi eksikliğini gidermektir.

Dini Yayınlar Döner Sermayesi Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra dini neşriyat sahası daha canlı tutulmaya çalışılmıştır. Özellikle Riyaset'in kuruluş kanunu olan 429 sayılı kanunda belirtilen görevlerinin yerine getirebilmesinin, telkinden

¹⁹⁷ Dini Yayınlar döner sermayesi için bağış toplayan müftülerin isimleri ve topladıkları miktarlar ve Ramazan ayı dolayısıyla biraz daha gayret gösterilmesi hakkında kurum başkan yardımcısı Şükrü Akşit'in müftülüklerine göndermiş olduğu 8.3.1960 tarihli talimatname **BCA**, 51.33/4.33.14.

¹⁹⁸ "Dini Neşriyata Verilecek Yeni İstikamet", **Milliyet**, 03.05.1951, s. 3.

¹⁹⁹ Hatay eski Müftüsü Servet Akdağ tarafından yazılan "Hayatın Hayatı, Dinin Ruhu, Din ve Terakki" adlı eser, ahlaktan, ihlastan, insanları tamamıyla tekamüle sevk etmekten ve terakkiden bahsetmek ve adabına uygun olarak namaz kılınması ve bu şekliyle insanların bütün kötülüklerden kurtulmasının mümkün olduğunu anlatmasıyla önemli bir iş yapmıştır. Ancak eserde kullanılan dil okuyuculara çekici gelmeyeceğinden mevcut personelin yararlanması için daire yayınları arasından çıkmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. **DİYKBK**, KS, 297, 05.06.1959, s. 359.

²⁰⁰ **DİYKBK**, KS, 92/6, 13.02.1952, s. 64.

²⁰¹ **DİYKBK**, KS, 129/9, 04.03.1952, s. 61.

ziyade neşriyat ile mümkün olduğu ifade edilerek, dini yayınlar döner sermayesine elli bin lira ek ödenek konulmuştur. Bu ödenek ile hutbelerin hazırlanıp basılması, iç ve dış yayınları takibi, talebi karşılayacak kadar Kur'an-ı Kerim basılması, Riyaset'e ait bir dergi çıkarılıp bunların en ücra köşelere kadar ulaştırılması, imam hatip kurslarında ve ilkokullarda okunacak din dersleri için gerekli kitapların hazırlanması planlanmıştır²⁰². Ayrıca 1950 bütçesinde 38 bin lira olan bu ödenek 12 bin lira artış ile 50 bin lira olmuştur. Ancak DP'li 62 milletvekilinin ortak imzası ile verilen önergede, dünyanın hiçbir yerinde dini yayınlar için ayrılan bütçenin bu kadar az olmadığı, *“hele bizim gibi senelerce dinini, dinayetini kasten unutturmak yolu tutulmuş bir memlekette yayın işine çok geniş ölçüde ehemmiyet vermek gerektiği”* ifade edilerek en azından yüz bin liraya çıkarılması teklif edilmiştir²⁰³. Ancak bu teklif, bir önceki bütçede 38.000 lira olarak belirlenen miktar, dini yayınlarla ilgili kanunun zamanında çıkmamasından dolayı harcanmamış olduğundan gerekli kanun hazırlanıncaya kadar çok yüksek bir artışa ihtiyaç duyulmadığı ifade edilerek reddedilmiştir²⁰⁴.

Riyaset raporlarından da anlaşıldığı üzere, piyasadaki mevcut dini eserlerin niteliksizliği veya tarikatçılık, misyonerlik amaçlarıyla yazılmış eserler olması, oluşturulacak bir döner sermaye üzerinden Riyaset'in bu alanda aktif olmasını adeta dayatmıştır. İlgili döner sermaye üzerinden yazılacak ve tercüme edilecek eserlerin iki önemli amacı vardır. Bunlardan birincisi hayrat hademesinin nitelikli esere olan ihtiyacını gidermek, ikincisi ise niteliksiz dini eserlerin toplumsal alanda yaptığı tahribatı gidererek, halkın dini ve ahlaki ihtiyaçlarını cevaplandırmaktır. Ancak bu ihtiyaçların cevaplanabilmesi için Riyaset'in, alanında ihtisas ve salahiyet sahibi insanları tespit ederek bunlardan yararlanma yoluna gitmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır. Çünkü ifade edildiği üzere, dini eğitimin ve dini neşriyatın uzun yıllar ihmal edilmesi sonucunda ortaya çıkan boşluk sahte din ve ilim adamları ve onların kaleme aldıkları eserlerle doldurulmuş; halk bu kişiler tarafından yazılan yanlış bilgilere ve onların telkinlerine fazlaca maruz kalmıştır. Bu ise beraberinde gericiliği getirirken dini alandaki hurafeciliği de artırmıştır. Dolayısıyla Riyaset bu durumun farkında olarak, üzerine aldığı görevi en iyi şekilde ifa etme ve halkın dine ve ahlaka dair bilgi ihtiyaçlarını en doğru şekliyle aktarmak istemiştir. Ayrıca bahsi geçen

²⁰² “1951 Yılı Bütçe Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyon Raporu” **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 1, C. 5, B. 45, (19 Şubat 1951), s. 40-41.

²⁰³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 457.

²⁰⁴ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 458.

yayınların sağlam kişi ve kaynaklar üzerinden oluşturulması, hayrat hademesinin bilgisizliğine de çare olacak ve bu sayede daha bilgili ve kültürlü hale gelebileceklerdir. Çünkü halk ile sürekli temas halinde olan din adamlarının sağlam kaynaklarla desteklenmesi toplumsal alandaki dini bilgisizliğin giderilmesi adına hayatidir²⁰⁵.

Dini yayınlar döner sermayesinin gerekliliğine dair maliye komisyon raporunda, yukarıda bahsi geçen amaçlara vurgu yapıldıktan sonra, salahiyesiz kişilerin kazanç ve sair amaçlarla piyasaya sürdükleri eserlerin halk üzerindeki etkilerini azaltmak ve bunun için küçük broşürler ve cüzler halinde Türkçe dini kitaplar ve sahih Kur'an bastırabilmesi için bu sermayenin oluşturulmasının önemine dikkat çekilmiştir. 50 bin lira olarak belirlenen sermayenin işletilmesinden ortaya çıkan kârın 200 bin liraya kadar olan kısmı aslı bütçeye dahil edilerek 250 bin liranın bu döner sermaye içerisinde kullanılması kararlaştırılmıştır²⁰⁶. Konuyla alakalı MEB komisyon raporunda ise şu ifadeler yer verilmiştir: *“Diyanet İşleri Riyaseti müftü, vaiz, hatip ve imamlar muhtaç oldukları eserleri temin edememekten mütevellit elem içindedir. Bu zevatın, asrımızın telâkkileri ve anlayışı karşısında bâtil itikat ve hurafelerden kamilen azade bir din kültürüne sahip olarak halka müspet bir istikamet vermeleri ancak neşriyat sayesinde mümkün olacaktır. Diğer taraftan mahreç ve memba yokluğu dolayısıyla ilmî hüviyetleri gittikçe kaybolan müftü, vaiz, hatip ve imamların meslekî kültürlerini artırmak maksadıyla eslâfin yabancı dillerde kaleme aldıkları eserleri Türkçeye naklederek bir neşriyat faaliyetine girişmek ve Şarkiyat âlimlerinin Avrupai bir görüşle kaleme aldıkları etütlerden bu kabil zevatı haberdar etmek ve onların ufuklarını açmak artık bir zaruret haline gelmiştir.”* Bunun için ilgili kanun ve bütçe talebinin aynen kabul edildiği bildirilmiştir²⁰⁷.

Dini yayınlar döner sermayesine ilişkin kanun 1951 yılında kabul edilmesine rağmen bunun aktif bir şekilde kullanımı daha uzun sürmüştür. Bu sürecin uzaması işletim şekli ve yayınlanacak eserlerin içeriğini tespit edecek gerekli nizamnamenin düzenlenmemesinden kaynaklanmıştır. Hedeflenen neşriyatlar basılamadığı için bu bütçede 1952 yılına ait bir artış yapılmamış ve bir önceki yıl olduğu gibi 50.000 lira

²⁰⁵ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 8, B. 95, (27 Haziran 1951), s. 388-389.

²⁰⁶ “Dini yayınlar döner sermayesi hakkında kanun tasarısı ve Maliye Komisyonu raporu ile Milli Eğitim Komisyonu mütalâası ve Bütçe Komisyonu raporu (1/184)”, TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 8, B. 95, (27 Haziran 1951), s. 2.

²⁰⁷ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 8, B. 95, (27 Haziran 1951), s. 3.

olarak belirlenmiştir²⁰⁸. 1953 yılı itibariyle daha aktif olan bu birim tarafından 1954 yılının ilk yarısına kadar toplamda 14 eser basılabilmektedir. Bu eserlerin isimleri ve hangisinin kaçınıcı baskıyı yaptığı belirtilmemekle birlikte toplam baskı adedi 109.000'dir²⁰⁹. Bunların bir kısmı yukarıda bahsedilen ihtiyaçların giderilmesinde, bir kısmı ise ilk, orta ve imam hatip mekteplerinde ders kitabı ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. 1952-1957 yılları arasında neşredilen eserlerden en önemlilerinin isimleri, yazarı, neşredildiği tarih şu şekildedir:

1. İsmail Hakkı İzmirli, İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese (1952).
2. Hutbe (Reislik telifatından olup 1953 te 10.000 adet basılmıştır)
3. Fatih Sultan Mehmet (Arapçadan tercüme olup 1953'te basılmıştır.)
4. A. Hamdi Akseki, İslâm Dini, (1953 - 1956 yıllarında 40.000 adet basılmıştır.)
5. Zerrin Akgün: İlim Bakımından İslâmiyet (1953 – 1955'te 4.000 adet basılmıştır.)
6. A. Hamdi Akseki, Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri (1953 - 1955 te 25.000 adet basılmıştır.)
7. Asım Köksal, İlmihal (Asım Koksall. 1954 – 1955'te 25.000 adet basılmıştır.)
8. Muhiddin Nevevi, Riyazüssalihin (Tercüme 2 Cilt)
9. Mehmet Soyman, Cep İlmihali (1954 - 1957 yıllarında 135.000 adet basılmıştır.)
10. Ali Himmet Berki, Feraiz ve İntikal (1954 yılında 5.000 adet basılmıştır.)
11. Ali Himmet Berki, İslâm Hukuku (1955'te 5.000 adet basılmıştır.)
12. Mustafa Runyun, Hutbe (1955 te 10 000 adet basılmıştır.)
13. Ömer Nasuhi Bilmen, Tefsir Tarihi (1955'te 5.000 adet.)
14. A. Hamdi Akseki, Peygamberimiz ve Müslümanlık (1955 te 10.000 adet)
15. İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd (Fransızca olarak Sava Paşa tarafından telif ve Baha Arıkan tarafından tercüme edilmiştir. 2 ciltten ibaret olup, 1956 da basılmıştır)
16. Said Özdemir, Şafii İlmihali (1956 da basılmıştır.)
17. Naim Bey, Buhari Tercümesi (1. Cilt 1956 -1957 yıllarında 6 fasikül halinde basılmıştır.) 18. Hacı Zihni, Elmuhtasarat (1957 de basılmıştır.)

1958 yılında basılması kararlaştırılan eserler ise şunlardır:

²⁰⁸ “1952 yılı "Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/269)”, **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 42, (20 Şubat 1952), s. 85.

²⁰⁹ “1954 yılı Muvazenei Umumiye kanunu lâyihası ve Bütçe Komisyonu raporu (1 686)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 45, (18 Şubat 1954), s. 74.

1. Kuran tercümesi (Reislikte müteşekkil bir heyet tarafından hazırlanmakta olup fasikül halinde 1958 de 20 forması yayınlanacaktır.)
2. A. Hamdi Akseki, İslâm Dini (isteğe binaen 20 000 adet daha bastırılacaktır.)
3. Ahmet Naim, Buhari Tercümesi (Tercüme eser. İkinci cildi fasikül halinde basılacaktır.)
4. Muhittin Nevevi, Riyazu's Salihin Hadisten (Tercüme: H. Hüsnü Erdem 3. cilt.)
5. Mehmet Soyman, Cep İlmihali (Basılan 135 000 nüsha tamamen satıldığından ve isteğe binaen tekrar basılacaktır.)
6. Ali Himmet Berki ve Osman Keskioğlu, Hazreti Muhammed ve Hayatı.
7. Hint ulemasından Süleyman Nedvi. İslâmiyet Hakkında Konuşma (Tercüme eden Osman Keskioğlu)
8. Ömer Nasuhi Bilmen, İmtihan Rehberi
9. Ehadis-i Nebeviye (Arapça, derleyen Alı Vahit üryani, Mütercimi: Yusuf Ziya Ersal.)
10. Ömer Rıza Doğrul, Kur'anı Kerim Nedir?
11. Cep İlmihali (Almanca olarak.)
12. Radyo Konuşmaları.
13. Bir Amerikalının 23 Sorusuna Cevap (4. baskı.)
14. Hutbe (2. baskı.)
15. Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri (3. baskı.)
16. Namaz (Alevilerde namaz adlı matbuaya reddiye.)
17. İslâm Tarihi (İtalyan müsteşriklerinden Leone Caetani tarafından yazılıp Türkçeye çevrilmiş olan eserin tetkik ve tenkidi"²¹⁰. 1959 yılında ise Riyaset ve ilgili birimi tarafından neşredilen eser sayısı 71 olup bunların toplam baskı adedi 2 milyon 258'dir. Ancak bu eserlerin yazar ve isimlerine ulaşamamıştır²¹¹.

Adı geçen birimin faaliyetleri ve stoklarına baktığımızda 1960 yılı için bastırılması düşünülen Kur'an sayısı 36 bindir. Ramazan ayına yetiştirilmesi için ilk parti 10 bin olarak basılmış ve hepsi satılmıştır. Mevcut ambarlarda 440 bin liralık basılmış kitap vardır. İkinci parti Kur'an-ı Kerimlerin basılıp ambara girmesi ile bu rakam 840 bin lira olacaktır. Ancak satılması için müftülöklere gönderilen kitapların parasının yayın müdürlüğüne gönderilmesinde gecikmeler yaşanmaktadır. Çünkü müftüler parayı göndermek için eldeki bütün kitapları satmayı beklemektedir. Bu ise,

²¹⁰ "1958 Yılı Diyanet İşleri Bütçesi", **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 40, (19 Şubat 1958), s. 63.

²¹¹ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 365.

öncelikli olarak basılması gereken kitapların basımını geciktirmektedir. Riyaset müftülöklere göndermiş olduğu tamimle, kitap satışları ve bağışlar için yeterince gayret göstermeyen müftüleri uyarmakta ve eğer bu tamime rağmen herhangi bir çaba göstermezlerse valiler ve kaymakamlıklar yoluyla bu ihmalin tahkikinin yapılacağını beyan etmektedir²¹².

Bazı aksaklıklar olmasına rağmen dini neşriyatın basımına 1960 yılında da devam edilmiştir.

1960 yılında basılan kitaplar ve ücretleri şu şekildedir:

Hatemü'l Enbiya Hazreti Muhammet ve Hayatı (Medine Devri) 5 Lira,

Hatemü'l Enbiya Hazreti Muhammet ve Hayatı (Mekke ve Medine devirleri bir arada) 10 Lira,

Diyanet İşleri Reisliği 1960 Yıllığı (İki Fasikül) 3 TL.

Basılmakta Olan Yayınlar

Kur'an-ı Kerim (Sayı verilmemiş. Basım Bitmiş Ciltlemeye geçilmiştir)

Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi C. 2 Cüz 1 ve devamı

Baskıya Verilmek Üzere Olan yayınlar

İslam Dini (11. Baskı 25 bin adet),

Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri (25 bin adet),

Camiü'l Künüz (Hadis metni ve tercümesi. Derleyen Ali Vahid Üryani),

Kur'an-ı Kerim'in Tetkikine Giriş,

Eski Ahid'de ve Yeni Ahid'de Muhammet a.s.,

Hristiyanlık Karşısında İslamiyet,

Kur'an ve İncil,

Tabakaatü'l Müfessirin²¹³.

1960 yılına ilişkin bazı dini neşriyat ve fiyatları ise şu şekildedir:

²¹² “Dini Yayınlar Döner Sermayesinin Faaliyet Durumunu Bildiren 13.07.1960 Tarihli Genelge” **BCA**, 51.33/4.33.25. Riyaset kendi onay ve denetiminden geçmeyen herhangi bir eseri, kim tarafından yazıldığına bakmaksızın müftüler tarafından satılmasına onay vermemiştir. Örneğin Ayancık Müftülüğünün Hasan Basri Çantay'ın “Kur'an-ı Hakim ve Meali Kerim” ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın “Kur'an-ı Kerim ve Meali” adlı tefsirlerinin satışı için onay istediğinde, Müşavere Kurulu bu eserlerin kendileri tarafından incelemesi yapılmadığı için satışlarına Riyaset personelinin alet olmasını istememiştir. **DİYYKBK**, KS, 593, 18.10.1955, s. 203.

²¹³ “Dini Yayınlar Döner Sermayesinin Faaliyet Durumunu Bildiren 13.07.1960 Tarihli Genelge” **BCA**, 51.33/4.33.25.

Cep İlmihali (Almanca) 2 lira,
Hutbe (Atıf Tüzüner) 3 lira,
Hz. Osman (Veli Ertan) 60 Kuruş,
Radyoda Dini ve Ahlaki Konuşmalar (Celal Saraç)1.25 kuruş,
Dinimizde Ana Baba Hakkına Verilen Ehemmiyet 25 kuruş,
Kur'an ve Hadiste İman Esasları (Hüseyin Atay) 1.50 kuruş,
İslamiyet ve Yeni Dünya Nizamı 2 lira 60 kuruş,
Sualli Cevaplı Dini Bilgiler (Ömer Nasuhi Bilmen) 15 lira,
İslamiyet'te Cenaze (Hasan Fehmi Başoğlu) 40 kuruş,
Radyoda Dini ve Ahlaki Konuşmalar: Konuşan Kemal Edip Kürkçüoğlu 3 lira,
Ana Babaya Hürmet M. Runyun 10 kuruş, Mevlid Kandili (M. Runyun) 5 kuruş²¹⁴.
Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi 13.50 kuruş
Riyazü's Salihin Tercümesi (Hasan Hüsnü Erdem)11 lira,
İslam Dini (Ahmet H. Akseki) 5 lira,
Cep İlmihali (Mehmet Soymen) 1 lira,
Şafii İlmihali (Sad Özdemir) 3 lira,
Prophet Muhammet (Almanca'dan Tercüme eden A. H. Akseki) 50 kuruş,
Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammet, Mohammed Marmaduke Pickthall (Tercüme Şinasi Siber) 50 kuruş,
İslam Hukuku (Ali Himmet Berki) 2 lira,
Feraiz ve İntikal (Ali Himmet Berki) 2.50 kuruş,
İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd I ve II (Sava Paşa) Fransızca'dan Tercüme eden Baha Arıkan, 7.50 kuruş,
Fatih Sultan Mehmet, Tercüme: İsmail Ezherli 1.25 kuruş,
İstanbul'un Fethinin 500. Yıldönümünde Okunan Hutbe: Mustafa Runyun 05 kuruş,
İmanda Birlik Vatanda Birlik (Alevilerde Namaz Adlı esere reddiye, (K. Edip Kürkçüoğlu) 20 kuruş,
Dinde Reform Meselesi (Dinde Reform adlı esere cevap) K. Edip Kürkçüoğlu) 60 kuruş,
Bir Amerikalının 23 Sualine Cevaplar, (Hazırlayan Müşavere Heyeti) 60 kuruş
Hazret-i Ömer (Veli Ertan) 30 kuruş,
Miraç Kandili (M. Asım Köksal) 10 kuruş,

²¹⁴ "Dini Yayınlar Döner Sermayesinin Faaliyet Durumunu Bildiren 13.07.1960 Tarihli Genelge" **BCA**, 51.33/4.33.25.

Şaban Ayının Fazileti Hakkında (Mustafa Runyun) 05 kuruş
Beraat Gecesi Hakkında Bir Tetkik, (H. Hüsnü Erdem) 30 kuruş
Ramazana Girerken (K. Edip Kürkçüoğlu) 10 kuruş,
Diyamet İşleri Reisliği Mecmuası I (Ramazan Nüşası) 1.50 kuruş,
Oruç, (M. Asım Köksal) 10 kuruş,
Oruç ve Ramazan İbadetlerine Dair 101 Hadis (H. Hüsnü Erdem) 30 kuruş,
Kurban (Ömer Nasuhi Bilmen) 12 kuruş²¹⁵.

Buraya kadar verilen listelerde de görüldüğü üzere dini yayınlar birimi tarafından neşredilen eserlerin bir kısmı daha önce neşredilen eserlerin tıpkıbasımı şeklindedir. Onun dışında yeni basılanlar ise genel itibariyle İslam'ın gündelik hayata yönelik ibadet ve ritüellerinin aktarımı şeklindedir. Bunun dışında İslam karşıtlığı üzerinden kaleme alınan neşriyatlara karşılık verilmesine de önem verilmiştir. Ancak genel itibariyle nitelik sorunu devam etmektedir. Kara'ya göre, tek parti döneminde dini neşriyatın son temsilcileri ile kopan bağın, çok partili dönemde yeniden veya yeterince kurulamamıştır. Bu ise, dini neşriyatın sayısında ciddi artış olmasına rağmen, nitelik sorununun devamlılığına işaretir. Bununla alakalı olarak DP dönemine ilişkin bir eleştiri olarak, tek partili yıllarda resmi kanallar aracılığıyla sınırlı ancak nitelikli eserler basılabılırken²¹⁶, çok partili hayatın yaklaşım ve imkânlarına, toplumsal taleplere rağmen kayda değer bir başarıdan söz etmek zordur²¹⁷.

1.2. Müşavere Heyeti Üyeleri ve Atanma Şekilleri

Dini neşriyatın gündelik hayatta görünür olmaya başlamasından sonra adına sıklıkla rastlanan Müşavere Heyeti üyelerinin kimler olduğu, yetkinlikleri ve bu üyelerin nasıl belirlendiğini tespit etmek gerekmektedir. Zira herhangi bir dini neşriyatın değerlendirilmesinde önemli bir görev üstlenen bu kişilerin, hareket noktasındaki ağırlığın siyasi mi, yoksa dini mi olduğunun tespiti önemlidir. Bu tespitin yapılması aynı zamanda döneme ilişkin daha somut verilere ulaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Ancak buna geçmeden önce bu birimin Cumhuriyet dönemine ait tarihi gelişimi hakkında birkaç şey söylemek ihtiyacı hissedilmektedir.

²¹⁵ Dini Yayınlar Döner Sermayesinin Faaliyet Durumunu Bildiren 13.07.1960 Tarihli Genelge" BCA, 51.33/4.33.25.

²¹⁶ Tek partili dönemde basılan eserler ve içerikleri hakkında bilgi için bkz.: Kara, a.g.e., s. 434-475.

²¹⁷ A.g.e., s. 481.

Söz konusu birimin Cumhuriyet Türkiye'si'ndeki ilk örneği, Şeriye ve Evkaf Vekaleti bünyesinde Abdülaziz Çavuş başkanlığında kurulan Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti'dir. Toplamda on altı aylık bir ömrü olan bu birimin görevleri arasında İslami neşriyat yapmak²¹⁸, İslam'ın Batı medeniyeti ve felsefesiyle ilgili mukayesesini yapmak, İslam tarihi ile ilgili eserler ortaya koymak, İslam dininin itikat, ilim, iktisat anlayışlarıyla ilgili çalışmalar yapmak, Doğu ve Batı'da telif olunan İslam'a ait gerekli görülenleri tercüme etmek vardır. Söz konusu birim bu on altı aylık süreçte toplamda on eser neşretmiştir²¹⁹. 1924 yılında Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin lağvedilip²²⁰ yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulduğunda yayın işlerine bakacak bir alt birim tesis edilmediğinden²²¹ bu süreçte bahsi geçen işler Müşavere Heyeti ve Zat İşleri Müdürlüğü eliyle yürütülmüştür. Ancak belirli ve düzenli bir bütçesinin olmaması dolayısıyla dini yayıncılığın resmi kanalı olarak ifade edilebilecek Riyaset çok az eser çıkarabilmiştir. Bu kurum 1924 yılından 1950 yılına kadar toplamda 30 eser çıkarırken bunların 10'u 1945-1950 yıllarına aittir. Bu dönemde resmi olmayan kanallar, yani bireysel olarak yazılanlar genellikle denetim ve kovuşturmayla tabii olduğu için, dini içerikli yayınlar daha çok Diyanet, Vakıflar, Maarif gibi resmi makamlar tarafından neşredilmiştir²²².

Bu süreçte ve daha sonrasında, sayıları az olmakla birlikte dini neşriyatın içeriğinin değerlendirilmesinde aktif olan birim Riyaset bünyesindeki Müşavere Heyeti'dir. Hayrat hademesinin genel olarak memur olarak kabul edilmemesine rağmen, bu heyetin yaptığı işin önemine binaen, memurluk ve emeklilik durumlarında düzenlemeye gidilmiştir. Bunun için, heyet üyelerinin tayinlerinde de, Devlet Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü hakkındaki 3656 sayılı kanunun 6. maddesinin tatbik edilmiştir²²³. 1950 yılında yürürlüğe giren 5634 sayılı kanun ile yeniden düzenlenen Riyaset teşkilatı ile birlikte Müşavere Heyeti'ne ilave yapılarak

²¹⁸ Cumhuriyet'in ilk yıllarında dini yayıncılık için bkz. Mehmet Bulut, "İlk Cumhuriyet Meclisinde Dini Yayıncılık Hakkında Tarihi Bir Karar", **Diyanet İlmi Dergi**, Ocak, Şubat, Mart 1992, C.28, S.1.

²¹⁹ İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz 1985 Üç aylık Dergi, s. 156, **Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı (Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetleri 1924-1997)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s.15-16, Mehmet Bulut, **Şer'iye Vekaleti'nin Dini Yayın Hizmetleri**, Diyanet İlmi Dergi, Ocak-Şubat-Mart 1994, C. 30, S. 1.

²²⁰ Bu vekaletin genel faaliyetleri ve lağvedilme süreci için bkz.: Hicret, K. Toprak, **Mihrap, Minber ve Devlet, Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, Küre Yayınları, 2019, s. 59-74.

²²¹ Mehmet Bulut, İlk Cumhuriyet Meclisi'nde Dini Yayıncılık, **Diyanet üç Aylık İlmi Dergi**, C. 28, S. 1, Ocak-Şubat-Mart 1992.

²²² Kara, **a.g.m.**, s.158-159.

²²³ **TBMMZC**, D. 7, İ. S. I, C. 12, B. 84, (14 Temmuz 1944), s. 17.

bu birim Müşavere ve Dini Eserleri İnceleme Kurulu olarak değiştirilmiştir. Aynı zamanda kurum başkanlığına bağlı bir de yayın müdürlüğü kurulmuştur²²⁴. 1951 yılında yapılan bir ek düzenleme ile oluşturulan dini yayınlar döner sermayesi ile bu alana yönelik neşriyatın sayısında artış meydana gelmiştir.

Dini neşriyatın sayısında yaşanan artışla birlikte Riyaset'in daha aktif bir kurum haline geldiğinden bahsetmiştik. Özellikle Müşavere Heyeti bu süreçte en fazla mesai harcayan birimlerden biri haline gelmiştir. İfade edildiği üzere çok sayıda kitap hakkında dini, siyasi ve kanuni açıdan değerlendirmeler yapan bu heyette yer alan kişilerin kimler olduğu, yetkinlikleri, nasıl belirlendikleri, emekliye sevk durumları²²⁵ gibi konular hakkında bilgi vermek, kitapların kimler tarafından nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu göstermek açısından önemlidir. Türkiye'de özellikle tek parti döneminde dini neşriyata olan yaklaşım, bu alana yönelik değerlendirmelerde ve bunların sonucunda alınan toplattırma ve yasaklanma kararlarında siyasi etkinin fazla olduğu gibi bir önkabulü beraberinde getirmektedir. Ancak çalışmamızı kapsayan yıllar arasında söz konusu heyette görev yapmış kişilere baktığımızda bunların, gerekli şartları taşıdığı gerekçesiyle Riyaset'in talebi sonrasında atandığı anlaşılmaktadır.

Riyaset'in ilk teşkilat kanunu olarak bilinen 29.04. 1935 tarihli 2800 sayılı kanunun ikinci maddesine göre Müşavere Heyeti üyeleri *Diyanet İşleri Reisinin intihabı ve Başvekilin inhası ve Cumhur reisinin tasdiki ile tayin olunur. Müşavere heyeti azasının akaid ve ulûmu islâmiyede ihtisası bulunan ulema arasından seçilmesi şarttır*²²⁶. Söz konusu birimin üye atamaları bu kanuna göre yapılmıştır. Örneğin, kurum içerisinde Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü yapan Eyüp Necati Bey (Perhiz), Rıfat Börekçizade tarafından gerekli şartları taşıdığı ifade edilerek Müşavere Heyeti üyeliği için uygun görülmüş ve bununla ilgili talep yazısı Başvekâlet gönderilmiştir. Bu uygunluk yazısı üzerine Cumhurbaşkanı kararnamesi ile yetmiş lira maaşla tayin

²²⁴ Kanunun tam metni için bkz.: “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun”, Kanun No: 5634, S. 7469, **T.C. Resmi Gazete**, 29 Mart 1950, s. 10.

²²⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu Üyesi Ömer Özkerin'in emekliye sevkine dair 29.04.1950 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/214.16.3.

²²⁶ **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.16, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1935, s. 1501-1502. Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir de başkan muavininin eklendiği 1939 tarihli “Diyanet işleri reisliği teşkilât ve vazifeleri hakkındaki kanunda bazı değişiklik yapılmasına dair kanun” ile bu atanma şekli aynen korunmuştur. **TBMMZC**, D. 6, İ.S. I C. 6, B. 34, (5 Temmuz 1939), s. 24.

işlemi gerçekleşmiştir²²⁷. Eyüp Necati Bey'in 1939'da emeklilik süresi dolmuş olmasına rağmen, Börekçizade tarafından, bu insanların yerini dolduracak kimseleri bulmakta güçlük çekilmesi gerekçe gösterilerek, emeklilik süresinin bir yıl daha uzatılması talep edilmiş ve bu talep ilgili makam tarafından kabul edilmiştir²²⁸. Yine Börekçizade tarafından, Ali Vahid Üryani'nin *"iktidar ve ihtisasıyla şerait-i kanuniyeyi haiz bulunduğu Riyasetçe malum olduğu"* ifade edilerek ilgili birime atanmasını talep etmesi üzerine bu atama gerçekleşmiştir²²⁹. Aynı şekilde, akaid ve ulum-u İslamiye'de ihtisası bulunduğu belirtilen Kamil Miras'ın 90 lira maaş ile Müşavere Heyeti azalığına atandığını görmekteyiz²³⁰. Görüldüğü üzere gerek bahsi geçen atamalar gerek daha sonra yapılan atamaların hepsinde, Riyaset'in talebi ve oluru vardır. Dersiam Yusuf Ziya Yörükân²³¹, Dersiam Hasan Fehmi Gökalp²³², Dersiam Mehmet Şehit Oral²³³, Dersiam Abdullah Cevdet Çelebioğlu²³⁴, Dersiam Mehmet Hulusi Akyol'un²³⁵ atamaları aynı şekilde gerçekleşmiştir. CHP'nin son dönemlerinde açılmış olan İlahiyat Fakültesi'ne Yusuf Ziya Yörükân'ın profesör olarak atanmasından sonra boşalan Müşavere Kurulu üyeliğine Dersiam Hasan Fehmi Başoğlu seçilmiştir. Heyete seçilmek için gerekli mesleki yeterliliği bulunan Başoğlu, Mekteb-i Nuvvap mezunu olup Fatih Dersiamlığı yapmıştır. Ayrıca Darülhilafe ve

²²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Eyüp Necati'nin ayini hakkında 01.01.1933 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/75.1.

²²⁸ Diyanet İşleri Müşavere Heyeti ve Mushafklar Tetkik Heyeti üyeleriyle bazı vaizlerin yaş haddinden istinaden 1 yıl daha çalıştırılması hakkında, **BCA**, 30.18.1.2/87.66.13.

²²⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Ali Vahid'in tayini hakkında 18.01.1937 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/110.2.3. 1933 yılında 70 lira olan maaş, 1937'de 80 lira, 1940'da 90 lira olmuştur.

²³⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Kamil Miras'ın tayini hakkında 25.06.1940 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/137.7.18.

²³¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Yusuf Ziya Yörükân'ın tayini hakkında 05.04.1943 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/160.7.18. Bu süreçte İslam Tetkikleri Enstitüsünde Türk Dinleri ve Mezhepleri tarihi dersini okutan Yörükân'ın maaşı 70 liradır. Maarif Vekâletinden usulen muvaffakat alındığı da belirtilmiştir.

²³² Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Hasan Fehmi Gökalp'in tayini hakkında 08.01.1948 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/196.1.6. Süleymaniye Medresesi mezunu olan Gökalp Başkan Akseki'nin talebi üzerine atanmıştır.

²³³ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Mehmet Şehit Oral'ın tayini hakkında 20.07.1949 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/207.21.7. Bu kuruma 90 lira maaş ile atanan Oral'ın öğretmen maaşı 70 liradır. Oral, Süleymaniye Medresesi felsefe ve kelam şubesiyle, Darülfünun Edebiyat Fakültesi felsefe bölümünden mezun olmuştur.

²³⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyeliğine Abdullah Cevdet Çelebioğlu'nun tayini hakkında 16.06.1950 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/214.19.10.Çelebioğlu, 09.12.1957 tarihinde genel sağlık sorunları nedeniyle emekliye sevk edilmiştir. **BCA**, 30.11.1.0/267.32.19.

²³⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyeliğine Mehmet Hulusi Akyol'un tayini hakkında 27.09.1956 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/261.41.2.

Sahn Medreseleri ve Medresetülkuzat müderrislik ve muallimliklerinde ve telif heyeti üyeliklerinde bulunmuştur²³⁶.

1950 yılında Riyaset teşkilat kanunda bazı değişiklikler yapılarak bu kurum biraz daha aktif hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu duruma uygun olarak Müşavere Heyeti'inde görev alanların sayısı artırılmıştır. Bu süreçte Hasan Hüsnü Erdem yüz lira aylıkla Müşavere Heyeti üyeliğine atanmıştır. Bu atama kararında, daha önce burada görev yapan Kıvameddin Burslan²³⁷, Şehit Ural, H. Fehmi Başoğlu'nun liyakat sahibi adam eksikliği dolayısıyla görev yerlerinde kalmaları uygun görülmüştür²³⁸. Aynı yıl içerisinde dersiam Abdullah Cevat Çelebioğlu'nun Akseki'nin talebi üzerine ataması yapılmıştır²³⁹. Bunu 1956 yılında Mehmet Hulusi Akyol²⁴⁰, 1957 yılında Ömer Lütfi Bilen'in ataması takip etmiştir²⁴¹.

Görüldüğü üzere, Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyelerinin, kanunda belirtildiği gibi "akaid ve ulûmu İslâmiye'de ihtisası bulunan ulema arasından seçilmesi" şartına uygun hareket edilmiştir. Bu heyet tarafından hazırlanan raporlar ve gerekçeler bazı istisnalar dışında devletin diğer birimleri tarafından genellikle kabul görmüş ve ona göre muamele yapılmıştır.

1.3. Dini Neşriyatın Yasaklanmasına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararlarında Riyaset'in Yeri ve Etkisi

Türkiye'de özellikle tek parti döneminde dini neşriyatın sınırlandırılmasına dair alınan kararlar, bu döneme yönelik eleştirilerin başında gelmektedir. Bu dönemin laiklik politikası gereği dini içerikli yayınlara çok müsaade edilmediği ve bunun dini

²³⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Mehmet Şehit Oral'ın tayini hakkında 03.01.1950 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/207.21.7.

²³⁷ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Memuru olan Kıvameddin Burslan 14 Nisan 1945 tarihinde Müşavere Kurulu üyeliğine seçilmiştir. Altı yıllık yüksek tahsili bulunan ve Mühassısın Medresesi'nden mezun olan Burslan DİB Akseki'nin tezkeresi üzerine bahsi geçen birime atanmıştır. 30 hizmet yılını doldurmamış olmasına rağmen sağlık koşulları kuruma gidip gelmeye elverişli olmayan Kıvameddin Burslan emekliye sevk edilmiştir. **BCA**, 30.11.1.0/252.28.2.

²³⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Hasan Hüsnü Erdem'in tayini hakkında 29.04.1950 tarihli kararname, **BCA**, 30.11.1.0/214.16.1.

²³⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Abdullah Cevat Çelebioğlu'nun tayini hakkında 16.06.1950 tarihli kararname **BCA**, 30.11.1./214.19.10.

²⁴⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Mehmet Hulusi Akyol'un tayini hakkında 27.09.1956 tarihli kararname **BCA**, 30.11.1./261.41.2.

²⁴¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine Ömer Lütfi Bilen'in tayini hakkında 22.11.1957 tarihli kararname **BCA**, 30.11.1./267.32.18.

bilgilerin öğrenilmesi noktasında çeşitli sorunlara sebep olduğu ifade edilir ki, bu durumun önemli ölçüde bahsedildiği gibi olduğu söylenebilir. Döneme ilişkin bir başka eleştiri ise, dini neşriyatın yasaklanmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararı alınırken Riyaset'in devre dışı bırakıldığı iddiasıdır²⁴². 1931'de yapılan bir düzenleme ile din adamlarının maaşlarını VGM'den almaya başlaması ile Riyasetin daha az işlevi olan bir kuruma dönüştüğü söylenebilir. Ancak Riyasetin bu süreçte yaşamış olduğu itibar kaybının en azından bir kısmını 1940'lı yılların başında özellikle dini neşriyatın daha görünür olması ile kazandığını da söyleyebiliriz. Riyaset arşivinde konuyla alakalı yaptığımız araştırmalar da bu durumu doğrular niteliktedir. Bahsi geçen dönemin başından itibaren, sadece Bakanlar Kurulu kararlarında değil, İçişleri Bakanlığı, EGM soruşturmaları ve ilgili mahkemelerin kararları öncesinde de Riyasetten görüş sorulmuş ve bu görüşlere önemli ölçüde itibar edilmiştir. Bu noktada araştırmacıların konuya ilişkin değerlendirmelerinde, "Riyasetten görüş sorulmamıştır" yaklaşımının sebeplerinden biri, Cumhuriyetin laiklik uygulamalarının bazı alanlarında aşırıya kaçmasından yola çıkılarak, söz konusu kurumun devre dışı bırakılacağına dair önyargıdır. Ancak 1944 yılında Riyasetten Başvekâlet yazılan bir talep üzerine dini içerikli neşriyatın hemen hepsiyle alakalı olarak adı geçen kurum bünyesindeki Müşavere Heyetinin oldukça detaylı raporlar hazırladığı kurum arşivinden takip edilebilmektedir²⁴³.

İkinci sebep olarak, Bakanlar Kurulunun dini içerikli bir kitabın yasaklanması veya toplattırılması ile ilgili karar alırken, arka planda çoğu kere söz konusu kurumdan görüş alınmasına rağmen, alınan karar metninin içerisinde adı geçen kurumun raporlarına atıf yapmamasını söyleyebiliriz. Konuyla alakalı olarak Bakanlar Kurulu kararları incelendiğinde bu kararların genellikle "yasaklı içeriğe" sahip olduğu gerekçesiyle yasaklandığı ve mevcutları toplattırıldığı görülmektedir. "Zararlı içerik" ifadesinden kastedilen genellikle ifade edilmemiş olsa da, gerekçeler arasında laikliğe karşı olma, tarikat ve mezhep propagandası yapma, dini birtakım gerçekleri çarpıtma, ibadet ve itikada yönelik yanlış bilgi verme, surelerin yanlış tercümesi gibi durumlar

²⁴² Kamil Coştu, "Tek Parti Dönemindeki Bazı Dini Yayınların Yasaklanma Sebepleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.33, 2015, s. 97.

²⁴³ Riyasetten gelen bu talebe Başvekâletten nasıl bir dönüş olduğunu bilmiyoruz. Ancak bu talebin akabinde Riyaset'e dini neşriyat akışı başlamıştır Bunun resmi bir durum kazanması yani dini eserin yayınlanmadan evvel Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tetkik ve onayından geçirilmesi 15.05.1946 tarih ve 431 sayılı tamimle kabul edilmiştir. **DİYKBK**, KS, 349, 08.08.1959, s. 412.

sayılabilir. Bunlar arasında "laikliğe karşı olma" gerekçesi biraz muğlak bir ifade olmakla birlikte, diğer gerekçeler bir eserin yasaklanması için geçerli sebepler olarak görülebilir.

Piyasadaki mevcut kitaplar hakkında ilgili kurumdan görüş alındığına dair örneklere 1930'lu yıllarda da rastlanabilir. Ancak bunun neredeyse rutin bir uygulama haline gelmesi, dini neşriyat sayısındaki artış ve bunların içeriği ile alakalı olarak Riyaset'e şikâyetler gelmesi üzerine, Kurum Başkanı Yaltkaya tarafından Başvekâlete bir yazı gönderilmesi ile olmuştur. Yaltkaya'nın yazısından da anlaşılacağı üzere, bu dönemdeki "dini içerikli" yayınların birçoğu dinle alakası olmadığı gibi dinin yanlış anlaşılmasına sebebiyet verecek bir içeriğe sahiptir. Yaltkaya bahsi geçen yazısında, yazarı ve tarihi belli olmadığını ifade ettiği İslam dininin ibadet ve itikat meselelerine ait üç ayrı kitapta birçok yanlışlık bulunduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca söz konusu kitaplarda Şii propagandası yapılmak suretiyle "*Türk ulusu için yüksek bir ülkü olan iman, vicdan ve duygu birliği yerine*" ibadet ve itikat meselelerinde ihtilaflar oluşturarak Sünni-Şii çatışmasını başlatma düşüncesinden bahsedilmektedir. Bundan dolayı Yaltkaya, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğünün Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun (4475 sayılı) uyarınca basılacak Mushaflar, dualar, namaz sure ve tercümeleleri ile dini içerikli eserleri tetkik etmekle yükümlü bulunan "Mushaflar ve Dini Eserleri Tetkik Heyeti"nin onayı olmadan hiçbir din ve dini içerikli bir yayının basılmaması için matbaalara emir gönderilmesinin yerinde olacağını ifade etmiştir. Bu durumun gerekçesi olarak ise "*Medeniyet Güneşi*" adındaki bir eserin Müslümanlık adı altında Protestanlık propagandasını yapmasını ve Ömer Fevzi Mardin'in²⁴⁴ "*Din ve Milletler Arası İlmihal*" adlı eserinde yeni bir din iddiasında bulunmasını örnek göstermektedir. Bu ve benzeri durumların önüne geçebilmek adına Riyaset'in bu gibi neşriyattan haberdar edilmesi istenmekte, eğer bu mümkün olursa talepte bulunan her daire ve kuruma ilgili kitaplar hakkında detaylı malumat verilebileceği ifade edilmektedir²⁴⁵.

Yukarıda da bahsedildiği üzere dini neşriyatlardaki hataların artması ve bunların çoğu kere temel ilmihal bilgileriyle çelişmesi üzerine Kurum Başkanı

²⁴⁴ Ömer Fevzi Mardin hakkında biyografik bir çalışma için bkz. Mim Kemal Öke, **Ömer Fevzi Mardin Gazi ve Sufi**, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 2009.

²⁴⁵ Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından Başvekâlete gönderilen 04.04.1944 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer Numarası: 26.151.21. Yaltkaya'nın bu talebine gelen cevaba ulaşılamamakla birlikte, bu süreçten sonra birçok dini neşriyat için Riyasetten görüş alınması bu talebin olumlu karşılandığını göstermektedir.

Yaltkaya müftülükleri de harekete geçirmek için buralara bir tamim göndererek bu hatalara dikkat çekmiştir²⁴⁶. Bu tamimde, İstanbul'da Millet Matbaasında basılan “*Tam ve Tekmil Şurutu Salat, “Büyük ve Emam Şurutu Salat ve Namaz Hocası”* gibi adlarla çıkarılan kitaplarda “*Abdestte Besmele farzdır, kıyam secdeden ayağa kalmaktır, Cuma namazı farz-ı kifayedir*” gibi yanlışlıklara yer verildiği gibi, eserde yer alan Arapça dualarda birçok hata görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Bahsi geçen hataların giderilmesi için müftülerden uyanık olması istenmiştir²⁴⁷. Tamimde konuyla alakalı gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı ifade edilmiş; müftülerin de bulundukları çevreye bu ve emsali kitaplar geldiğini haber aldıkları zaman bunları okuyarak yanlışlıklarını düzeltmek için uğraşmaları ve mümkün olduğu nispette makamı haberdar etmeleri istenmiştir. Aynı zamanda matbaa bulunan vilayetlerde ilmihal, namaz hocası, dini dualar ve namaz sureleri tercümeleri ve ibadet meseleleri üzerine yayımlanan kitaplar üzerinde de mahalli müftüler ve İstanbul'da Mushaflar ve Dini Eserleri Tedkik Heyeti'nin yetkili olduğu hatırlatılmıştır²⁴⁸.

Riyaset'in mahalli müftülüklere göndermiş olduğu tamimin devamında şu ifadelerle yer verilmiştir: “*Adı geçen eserin sonunda Kur'an-ı Kerim'deki Kevser'den murat Fatımadır gibi Kur'an-ı Kerim'in manasını tahrif eden sözlerle Kerbela Vakası, mühim hakikatler gibi Şii Propagandası yapan eserlerin reklam edilmesi bu vatani ve dini mesele üzerinde çok hassas bulunmamızı amirdir. Bu gibi yayınlarla Türk ulusu için yüksek bir ülkü olan iman ve vicdan birliği parçalanmak ve ibadet meselelerinde ihtilaflar tevhit etmek aynı zamanda Anadolu'da söndürülmesi matlup olan eskiden*

²⁴⁶ Riyaset'in bu süreçte, herhangi biri tarafından yazılan dini içerikli bir neşriyatla birlikte kendi personeli tarafından yazılan neşriyatı da kontrol ve denetime tabi tuttuğu anlaşılmaktadır. Buraya kadar anlatılan örneklerde de görüldüğü üzere bu süreçte kaleme alınan eserlerin birçoğunda görülen ilmi ve dini kıymetsizlik, gerçeği çarpıtma, hurafelere yer verme gibi durumlara karşı vaiz, dersiam gibi meslek erbabı tarafından kaleme alınan genellikle savunma içerikli yazılar da, bu denetime tabidir. Riyaset Başkanı Yaltkaya imzasıyla müftülüklere gönderilen 24.07.1942 tarihli yazıda, Kur'an-ı Kerim'in tetkikinde olduğu gibi vaiz ve dersiamlar tarafından dinin itikat ve ibadet konularına dair veya İslam dinini muhafaza etmek için yazılan herhangi bir eserin basılmadan önce tetkik edilmek üzere Riyaset dâhilinde olan Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyetine gönderilmesi istenmiş ve bununla ilgili düzenleme ve kanun maddelerinden bahsedilmiştir. Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından müftülüklere gönderilen 24.07.1942 tamim örneği, **BCA**, Fon No: 51.0.0.0/4.36.14.

²⁴⁷ Ancak müftülerin mevcut kitaplardaki yanlışlıklar veya hatalar üzerinden Riyasete şikâyetle bulunmasının hoş karşılanmadığı ve genellikle sert cevapların verildiği görülmektedir. Örneğin Sarıkamış Müftülüğü'nün, İ. Hakkı Baltacıoğlu tarafından yapılan tercümede hatalar bulunduğu dair yazısına, eğer hataların olduğu söyleniyorsa bu hataların neler olduğunun ve nasıl düzeltilmesi gerektiğinin de söylenmiş olması gerekir ki, üzerine almış olduğu müftülük vazifesini ifa edebilmiş olsun mealinde bir cevap verilmiştir **DİYKBK**, KS, 364, 28.09.1957, s. 255.

²⁴⁸ **DİB** Şerafettin Yaltkaya tarafından müftülüklere gönderilen 29.03.1944 tarihli tamim, **BCA**, 51.0.0.0/4.36.19.

kalan Şiilik propagandası yeni baştan uyandırılmak isteniyor”²⁴⁹. Riyaset’in herhangi bir esere ilişkin rapor hazırlarken dikkat ettiği noktaların başında, eserde yer alan bilgilerin toplumsal alanda bir ihtilaf yaratıp yaratmayacağı gelmektedir. Bu süreçte Şiilik adına yazılan eserlere genellikle toplumsal birlikteliği bozacağı şeklinde yaklaşıldığı görülmektedir²⁵⁰.

Dini neşriyatlarla birlikte günlük ve haftalık yayınlardaki²⁵¹ dini içerikli yazıların da Riyaset tarafından kontrol edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1947 tarihinde Akseki tarafından müftülöklere gönderilen bir yazıda, bazı haftalık dergi ve gazetelerde din mevzuları üzerine lehte ve aleyhte yazıların kaleme alınma sıklığının arttığı²⁵² ve bunun günü gününe takip edilmesi için merkezde bir büro kurulması, yerel gazetelerin ise ilgili müftülükler tarafından takip edilmesi ve bazı kişilerin sadece bu işlerin takibi ile ilgilenmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁵³. Görüldüğü üzere Riyaset dini neşriyat konusunda, hem diğer kurumlarla olan etkileşimi, hem de müftülükleri harekete geçiren tavrı ile oldukça işlevsel bir konumdadır.

Bu noktada, kurumlar arası yazışmalardan takip edilebildiği kadarıyla, herhangi bir dini neşriyatın yasaklanmasına ilişkin süreç şu şekilde gerçekleşmektedir:

²⁴⁹ DİB Şerafettin Yaltkaya tarafından müftülöklere gönderilen 29.03.1944 tarihli tamim, **BCA**, 51.0.0.0/4.36.19.

²⁵⁰ Hekimhan Müftülüğü’nden gelen yazı üzerine Riyaset’in cevabı için bkz. **DİYKBK**, KS: 181/34, 01.02.1947, s. 112-113.

²⁵¹ Bu süreçte basında Hz. Muhammet, ayet-i kerime ve hadis-i şerifler kendisine daha fazla yer bulmuş ancak bunların yazılı olduğu gazete kâğıtlarının gerekli saygıyı görmediği ve yerlerde görüldüğünden şikâyetle bazı belediyelerden riyasete gönderilen yazılarda, bunların gazetede değil de kitap olarak yayınlanmasının daha doğru olacağı şeklinde yazılar da gönderilmiştir **DİYKBK**, KS, 3992/129, 11.04.1950, s.193.

²⁵² Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir din ve tarikat güden neşriyatın artışı karşısında hükümetin ne düşündüğüne dair CHP Meclis Grubu’na önerge vermiştir. “Din ve Tarikat Neşriyatı”, **Akşam Gazetesi**, 05.05.1947, s.2.

²⁵³ DİB Ahmet Hamdi Akseki tarafından müftülöklere gönderilen 09.09.1947 tarihli tamim örneği, **BCA**, 51.0.0.0/4.30.26. Konuyla alakalı olarak bir başka uyarı Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü İç Matbuat Dairesi tarafından gelmiştir. Gazetelere gönderilen bildiride: “*Gazetelerinizin son günlerindeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütalaa, imam ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihi, gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale ve fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakkı edilmesi ve başlamış tefrikaların en son on gün zarfında nihayetlendirilmesi* gerektiği uyarısı yapılmıştır. Subaşı, a.g.m., s. 232. Ancak Riyaset’in tamimi ile BMUM’ün bildirisi arasında konuya yaklaşım noktasında bir fark bulunmaktadır. Riyaset’in şikayeti dini içerikli yazıların artmasında değil, bu yazıların içeriğinin kontrolü ile ilgili iken, BMUM daha çok dini içerikli yazıların fazla görünür olmasından şikayetçidir. Burada ayrıca bir noktaya daha dikkat çekmek gerekmektedir. Basının dini konular konusunda tavır alışı da önemli bir unsurdur. CHP Malatya mebusu Nuri Ocakçioğlu, “inkılâp ve lâikliğin kabul edildiği devirlerde bunları yanlış anlayarak bir gayretkeşlikle din aleyhinde açık ve sarih olarak bulunan ve hatta içtimai hayat kaidelerine aykırı fikirlerle müsamahakâr bulunanların 1951 den sonra gazetede din lehinde yazılarını gördüm. Hayret ettim” demektedir. Bu durum dönem iktidarlarının dini neşriyata yaklaşımın bir yansıması olarak okunabilir. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 43, (22 Şubat 1957), s. 502.

İlgili kurumlar piyasada var olan veya yayınlanmaya hazır herhangi bir dini içerikli eseri Riyaset'e gönderip incelenmesini talep etmektedir. Bu talep üzerine Müşavere Heyeti eseri inceleyip raporunu hazırladıktan sonra sonucu BYUM'a bildirmektedir. Bu sonuca göre adı geçen kurum, Riyaset raporunu iliştiirmek suretiyle Başvekâlet bir yazı gönderip, hakkında rapor hazırlanan eserlerin toplattırılması için Bakanlar Kurulu kararının çıkarılmasını talep etmektedir. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu uygun görürse eserin toplattırılması için nihai karar metni hazırlanmaktadır. Sürece ilişkin Ömer Fevzi Mardin tarafından yazılan "Din Dersleri" adlı kitap örnek olarak gösterilebilir. Adı geçen kitapla alakalı Riyaset raporunda söz konusu kişinin Amerikan misyonerlerinin propagandalarını örnek aldığına dikkat çekilmiştir. İlmi bir tasniflemenin olmadığı ifade edilen kitapta Müslümanlığın, Muhammed'in (s.a.v.) dini olarak tanımlandığına, ayetlerin tam olarak değil mealen aktarıldığına ve bunlardan bir kısmının yanlış tercüme edildiğine değinilmiştir. Raporda dikkat çekilen bir başka husus namaz hakkındaki ifadelerin halkın fikrini bulandıracak şekilde olduğudur. Örneğin *"Namaz ve oruç vasıtaadır takva gayedir"* sözü Batini teşkilatının dini karışıklık yaratmak amacıyla bilinçli tercihlerinin ifadesi olarak görülmüştür. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı söz konusu kitabın, dine faydandan çok zarar vereceği ifade edilmiştir. Tüm bunlardan başka *"Müellifin kitaplarında dini bahislerde dahi Amerikalılardan ve misyonerlerden bahsetmesi ve yazdığı yazılarda gizli bir tarikat ruhunun sezilmesi, üzerinde ehemmiyetle durulacak bir noktadır. Kitabın "Din Dersleri" adını taşıması ise büsbütün hususi bir maksat gözetildiği fikrini vermektedir. Binaenaleyh bu kitabın yayımında Riyaseten mahsur vardır"*²⁵⁴. Belirtilen bu sebepler dolayısıyla Basın Yayın Umum Müdürü Nedim Veysel İlkin, Riyasetin ilgili raporunu da ilişik olarak ekleyip adı geçen kitabın yasaklanması ve mevcutlarının toplattırılması yönünde Bakanlar Kurulu kararı alınması yönünde Başvekâletten arzda bulunmuştur²⁵⁵.

Bahsi geçen duruma bir başka örnek ise Hafız Naci Gürses tarafından yazılmış olan "Kasideler ve Mevlüd-ü Şerif Duası" adlı kitaptır. Riyaset, eserde yer alan

²⁵⁴ **DİYKBK**, KS, 2233/313, 23.08.1946, s.72. Aynı kitap hakkında bir başka değerlendirme için bkz. **DİYKBK**, KS, 482, 29.06.1946, s. 64. Riyaset herhangi bir eseri değerlendirirken yazarına değil eserin içeriğinin din, ilim, kanun ve mevzuata uygun olup olmamasıyla ilgilenmektedir. Örneğin birçok eseri Riyaset tarafından mahzurlu görülen Ömer Fevzi Mardin'in 150 sayfalık "İstirap" adlı eseri Riyasetten yayınlanabilir onayı almıştır. **DİYKBK**, KS: 385, 17.04.1945, s.24. Şemsettin Yeşil'e ait "Füyuzat" adlı eser de aynı duruma örnektir. **DİYKBK**, KS 2654/351, 27.09.1946, s.42.

²⁵⁵ BYUM'den Başvekâlete takdim olunan 02.09.1946 tarihli müzekkere, **BCA**, 030.10/87.574.1.

"Fatıma (r.a)Hasan ile Hüseyin'in gömleğini alıp günahkârlara şefa'at ediyor, Fatıma'nın (r.a) oğlu Hüseyin ümmete kurban oluyor, gönüllere matem çekilir sineler dağlanır" gibi ifadelerle Şiilik propagandası yapıldığını ve eserin birçok yerinde yanlışlıklar ve hurafeler bulunduğunu belirtmiştir. Riyaset'e göre bu ve bunun gibi eserlerle, halkın dini neşriyatına olan rağbeti istismar edilip bundan menfaat sağlanmaya çalışıldığı için bunların toplattırılması gerekmektedir²⁵⁶. Riyaset'in bu raporuna istinaden BYUM, ilgili kitabın toplattırılmasına yönelik Bakanlar Kurulu kararı alınması için Başvekâlet bir yazı göndermiştir²⁵⁷. Aynı gerekçe ve süreç Şemsettin Yeşil tarafından yazılan "Namaz Surelerinin Ve Fatiha-i Şerife'nin Manası" adlı eserde de yaşanmıştır²⁵⁸.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde genel olarak BYUM'un aktif olduğu görülmektedir. Ancak Said-i Nursi ve ona ait kitaplar söz konusu olduğunda aktif kurum genellikle İçişleri Bakanlığı-EGM'dir. Söz konusu kurumun bu eserlerle alakalı Riyasetten istemiş olduğu raporlarda öğrenmek istediği şey, bunların rejim ve devrim aleyhine bir içeriğe sahip olup olmadığıdır²⁵⁹. Bahsi geçen eserlerde tarikatçılık yapıp yapılmadığı da üzerinde durulan bir başka durumdur. Nursi'ye ait eserler konusunda gösterilen hassasiyetin nedeni, söz konusu kişinin hitap ettiği kitlenin fazla olması dolayısıyla²⁶⁰, özellikle neşir yoluyla toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olacağından duyulan endişedir. Bu duruma örnek teşkil etmesi açısından Nursi'ye ve eserlerine yönelik İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle'nin Başvekâlete göndermiş olduğu yazıdan alıntılar yapabiliriz: "*Dini ve dini hissiyatı alet ederek devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik etmek suçundan dolayı hakkında Afyon Cumhuriyet Savcılığınca takibata başlanan Said-i Nursi tarafından Arap*

²⁵⁶ **DİYYKBK**, KS, 203/56, 06.03.1944, s.62. Şemsettin Yeşil'in bir başka kitabı "Namazın Hakikati Nedir? Ezanın Esrarı ve Hikmeti" adlı eseri de "muzır yazılar" taşıdığı görüldüğünden Bakanlar Kurulu kararı ile toplattırılmıştır. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2 Kutu No: 92 – Dosya No: 88 - Sıra No: 14. Tarih: 11.09.1940

²⁵⁷ BYUM'den Başvekâlete takdim olunan 28.03.1944 tarihli müzekkere, **BCA**, 030.10/86.570.8. Yukarıda bahsi geçen yazılardan sonra kitapların hepsiyle alakalı toplattırma kararına ilişkin Bakanlar Kurulu kararlarına ulaşamamıştır. Zaten buradaki asıl amaç, kitapların toplattırılmasına ilişkin karar metinlerini bulmaktan ziyade bu süreçte Riyaset'in ilgili bütün kurumları tarafından yetkili merci olarak görülüp görüş alınmasıdır. Bugün itibariyle düşünüldüğünde belki çok anlam ifade etmeyen bu durum, laikliğin katı bir şekilde uygulandığı dönemlerde altı çizilmesi gereken bir husustur.

²⁵⁸ BYUM'den Başvekâlet'e takdim olunan 16.02.1944 tarihli müzekkere, **BCA**, 030.10/86.570.10.

²⁶⁰ **Medreseden Üniversiteye Ali Özek**, Yay. Haz. Ramazan Yıldırım, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2012, s. 117.

harfleri ile yazılmış olan "Sıracınnur" adındaki kitapta halkın, devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete teşvik edildiği ve hükümete, rejime, kanunlara ve inkılaba tecavüzde bulunulduğu gibi bu kitap Diyanet İşleri Müşavere Heyeti üyelerinden seçilmiş üç kişilik bir heyetçe incelenmiş ve yazarının milli inkılâbın bazı taraflarını dinsizlik gibi göstererek kendisinin de ıslah edici olduğunu telkine çalıştığı sonucuna varılmıştır"²⁶¹. Bakanın bu yazısı üzerine adı geçen eserin yasaklanması için Bakanlar Kurulu kararı çıkarılmıştır²⁶².

Emniyetin bu konudaki hassasiyeti Riyaset'in raporlarına da yansımış, diğerlerine kıyasla oldukça kapsamlı ve detaylı raporlar hazırlanmıştır. İçişleri Bakanı'nın talebiyle Nursi'nin "Mucizetül Kur'an" adlı eseri için hazırlanan raporu incelediğimizde 741 sayfalık eserin hemen her satırının dikkatle incelendiği görülmektedir. Raporda, müellifin "Kur'an nedir" sorusuna verdiği cevaptan ve bazı Arapça ibarelerinden ilim sahibi biri olduğu ifade edilmiştir. Ancak adı geçen kişinin eser içinde kullanmış olduğu başlıklara bakılarak "normal bir dimağa" sahip olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca eser içinde çok yer verilen cifir ve ebcet hesaplarına, tevafuklara ve işaretlere dayanarak bazı remzi manalar çıkarıldığı; bunların ise "hurafelerden ve dinen batıl sayılan ulum-u hafiyeden" olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte "kelimelerden sırrı ve remzi manalar çıkararak sufiyane izah ve tefsirlerin ilmi ve dini hiçbir kıymeti yoktur... Felak suresinden ebcet hesabıyla çıkardığı amiyane manalar indi istihraçlardan olup dini ve ilmi hiçbir kıymeti yoktur". Ancak "Tarikatçılık karşısında ve dini siyasete alet etmemek bahsinde gösterilen hassasiyet takdire layıktır. İlmi bir metod ile incelendiğinde varılan sonuç bu eserin dini mahiyette olduğudur"²⁶³. (Bu raporun hazırlayan Müşavere Heyeti içerisinde Kıvameddin Burslan, Yusuf Ziya Yörükân, Hasan Hüsnü Erdem vardır).

Bu rapor üzerine dönemin İçişleri Bakanı tarafından Başvekâlet gönderilen bir yazıda, "... bu kabil kitapların hakiki din ve ilim adamları indinde bir değeri yoksa da, cahil ve mutaassıp halk arasında kendisini büyük bir din adamı olarak tanıtmış olan Said-i Kürdi'nin her yazısı bir meta gibi elden ele dolaşmaktadır...halkın din konusundaki zaafından faydalanmak suretiyle gayelerine ulaşmak yolunu tutmuş ve az

²⁶¹ Said-i Nursi'nin iki kitabı hakkında yasak kararı alınması için İçişleri Bakanı'ndan Başveklâet'e gönderilen 16.07.1948 tarihli müzekkere, **BCA**, 30.18.1.2/120. 57. 2.

²⁶² Said-i Nursi'ye ait Sıracınnur" adlı eserin toplatılmasına ilişkin 15.07.1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, 30.18.1.2/ 117.52.2.

²⁶³ **DİYYBK**, KS: 773/166, s.68, 12.06.1947.

çok başarı sağlamıştır... Said-i Kürdi'nin birçok yerlerde taraftarları olduğu, yayınladığı risalelerin derhal çoğaltılıp etrafa dağıtıldığı, bu yüzden muhitinin günden güne genişlediği, müritlerinin kendisine kayıtsız şartsız bağlılık ve saygı gösterdikleri ve zamanın din ulusu ve peygamberi olarak tanıdıkları ve mucizeleri olduğuna inananları, bilhassa müteaddit defa mahkemeye verildiği halde hüküm giymemesini ve Risale-i Nur'ların girdiği yerlerde deprem olmamasını mucizat saydıkları hakkında dosyasında bilgi mevcuttur... bu bakımdan Said-i Kürdi'nin telif ettiği ve edeceği risale ve kitaplar tetkik edilerek zararlıları ayrılmaktadır". Söz konusu eser hem içeriği hem de Arapça yazılmasından dolayı 1353 sayılı kanuna aykırı olması dolayısıyla toplattırılması talep edilmiştir²⁶⁴. İçişleri Bakanlığı'nın talebi ile hazırlanan bu rapor üzerine adı geçen eser Bakanlar Kurulu kararı ile toplattırılmıştır²⁶⁵.

Yine Nursi'nin "Asâ-yı Musa" adlı eseri de yasaklı yayınlar arasındadır²⁶⁶. Eserin yasaklanma gerekçesi olarak İçişleri Bakanlığı "...dini olmayan usullerle Kur'an ayetlerini kendi maksadına uygun bir şekilde tefsirlerde bulunması ve halkımız tarafından okunması zararlı görüldüğünden" şeklinde bir not düşmüştür²⁶⁷.

Said-i Nursi'ye ait eserlerin kovuşturulması durumu DP döneminde de devam etmiştir. Nursi'ye ait olan 16 kitap, Urfa Cumhuriyet Savcılığı'nın talebi üzerine incelenmiş ve bunların da tarikat faaliyetleri ile ilişkisi sorgulanmıştır. Riyaset hazırladığı raporunda tarikat bağlantısına rastlanmadığını belirtmiştir. Söz konusu kitaplar hakkında ayrıca Nazilli, Bitlis, Isparta, Antalya, Kütahya Cumhuriyet Savcılıkları, Nevşehir, Ankara, Ağır Ceza Hakimliği, Tavşanlı Sorgu Hakimliği ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan bilgi edinme talepleri gelmiştir²⁶⁸. Bunların dışında aralarında Nursi'nin de birçok eserinin yer aldığı 312 kitap Afyon Cumhuriyet Savcılığı'nın talebi üzerine incelenmiştir²⁶⁹. Savcılık, listesini verdiği eserlerden

²⁶⁴ Said-i Nursi'nin "Mucize tül Kur'an" adlı eserinin toplattırılması için Bakanlar Kurulu toplanması talebiyle İçişleri Bakanı tarafından Başvekâlete gönderilen 15.07.1949 tarihli müzekkere, **BCA**, 30.18.1.2/120. 57. 2. .

²⁶⁵ Said-i Nursi tarafından neşredilen "Mucizetül Kur'an" adlı eserin dağıtılmasının yasaklanmasına ve mevcutlarının toplattırılmasına dair 11.12.1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, 30.18.1.2/115.77.6.

²⁶⁶ Said-i Nursi tarafından neşredilen "Asâ-yı Musa" adlı eserin dağıtılmasının yasaklanmasına ve mevcutlarının toplattırılmasına dair 10.2.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, 30.18.1.2/ 118.99.1.

²⁶⁷ Said-i Nursi'nin "Âsâ-yı Musa" adlı kitabının toplattırılması için İçişleri Bakanlığı'nın Başvekâlete gönderdiği 10.02.1949 tarihli müzekkere, **BCA**, 30.18.1.2/120. 57. 2.

²⁶⁸ **DİYYBK**, KS, 416, 31.07.1959, s. 232-233.

²⁶⁹ Bahsi geçen 312 adet kitap arasında bulunan eserlerin bir kısmı şunlardır: Risale-i Nur Külliyyatının Umumi Fihristi, Mirkad-ı Hakikat ve Zeyli, Said-i Nursi'nin Eserleri ve Hayatı, Nurdan Sesler (Ali Ulvi

hangilerinin devletin kanun ve mevzuatına aykırı olup toplattırılması gerektiğini sormuştur. Hazırlanan raporda, eserlerin itikat ve ibadetlere ilişkin olduğu ve insanları İslam ahlakına davetten ibaret olduğu, dolayısıyla kanuna ve mevzuata aykırılık olmadığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine Temyiz Mahkemesinin de tasdiki ile eserler sahiplerine iade edilmiştir²⁷⁰.

Bahsi geçen 312 kitabın incelenmesi için Müşavere Heyeti üyelerinden Hasan Fehmi Başoğlu, Hasan Hüsnü Erdem ve Şehit Oral bilirkişi olarak belirlenmiştir. Söz konusu kişiler bu kitaplar hakkında olumlu rapor hazırlamış ve bunlar mahkemeler tarafından kabul edilmiştir. Buna aykırı karar veren bölge mahkemelerin kararları temyizden dönmüştür. Örneğin 312 kitap arasında yer alan ve Said-i Nursi tarafından yazılan “*Gençlik Rehberi*” adlı eser hakkında Afyon Cumhuriyet Savcılığı tarafından toplattırılma kararı alınmış ancak bu karar bilirkişi raporuna uymadığı için Temyiz Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir²⁷¹. Aynı kitapla alakalı olarak Antalya’da da bir dava görülmüş ve Riyaset konuyla alakalı alınan kararların bir örneğini talep üzerine buraya da göndermiştir. Kısa bir süre sonra aynı kitaplar için benzer talebin Ankara Birinci Ağır Ceza Yüksek Başkanlığı’ndan geldiği görülmektedir. Daha önce kağıt ve defter halinde yazılmış olup incelenmesi sonucunda herhangi bir şekilde mevzuat ve kanunlara aykırı olmadığı ifade edilen bu yazıların kitap olarak basılmasından sonra, aralarına tarikat ve diğer alanlarla ilgili bazı ifadelerin ilâştirilip ilâştirilmediği sorulmuştur. Riyaset bahsi geçen kitapların muhtevasında hiçbir tarikatın âdâp, erkan ve ayinlerini beyan eden ve herkesi bu tarikata girmeyi davet eden bir ifade bulunmadığını belirtmiştir.

Genel itibariyle yazıların, vatandaşları İslami itikat ve ibadetlerin yerine getirilmesine ve Kur’an okunmaya ve sünnetlere uymaya teşvik içerikli olup “devletin temel esaslarını ihlal edecek mahiyette dini ve din kitaplarını vesair mukaddesatı nüfus ve menfaat temin etmek kastıyla alet edilerek propaganda yapıldığına dalalet eden bir ifade görülmemiş olduğu ve bu itibarla yazıların TCK’nın 163. maddesi ve 6187 sayılı kanun ile ilgisi bulunmadığı kanaatine varılmış olduğuna dair iş bu raporun

Kurucu), Manevi Kardeşlik (Salih Özcan), Hak Din (Salih Özcan), Nurlu Yol (Osman Katırcıoğlu), Türk Gencine Din Bilgisi (Ömer Faruk Erkin), Garp Mütefekkirlerine Göre Kur’an (Eşref Edip), Amerikalıların 23 Sualine Cevap (Şemsettin Yeşil), Hazreti Muhammet (Enver Tunçalp), Bir Nesli Nasıl Mahvettiler ve Bir Millet Neden Ağlar (Osman Yüksel Serdengeçti), Hür Adam, İslam’ın Nuru, İslam, Fetih Sebilürreşad...**DİYKBK**, KS, 216, 19.06.1958, s. 479-480.

²⁷⁰ **DİYKBK**, KS, 461, 26.09.1959, s. 340-341.

²⁷¹ **DİYKBK**, KS, 30, 21.01.1957, s. 216.

Ankara Cumhuriyet Savcılığı'na sunulmasına" karar verilmiştir²⁷². Görüldüğü üzere Nursi'ye ait kitaplar memleketin birçok noktasına dağılmış ve bunlar savcılık ve emniyetin takibine takılmıştır²⁷³. Aynı kitaplarla ilgili farklı şehirlerden gelen inceleme talepleri Nursi taraftarlarının oldukça yaygın olduğunu da göstermektedir²⁷⁴.

Riyaset'in Said-i Nursi'ye ve eserlerine yönelik yaklaşımı genel olarak bunların idari, siyasi, dini ve içtimai açıdan herhangi bir sakınca barındırmadığı şeklindedir. Hatta Nursi tarafından yapılan Kur'an meali Riyaset tarafından çok beğenilmiştir. Ancak Riyaset, bu eserlerin yanında risalelerin halkın geneline açık olan bir camide okutulması fikrine sıcak bakmamıştır. Örneğin Urfa halkının çokça imza toplayarak camilerde Said-i Nursi'nin eserlerinin okunması talebine karşılık Riyaset şu şekilde cevap vermiştir:

"Heyetimizce bu kitaplar aylarca birer birer tetkik edilerek mahiyetlerinde ayet-i Kur'aniye ve hadis-i nebeviyyenin hakikatlerini müellifin karihasının vüsati nispetinde salis bir lisan ve çekici bir ifade ile küçük ve büyük bilumum Müslümanlara İslami iman ve ahlakı aşlamak hususunda maddi misallerle gereği veçhiyle tebarüz ettiren ve şahsiyat ve siyaset ile hiçbir ilgi taşımayan ve yalnız fikir delaletine karşı müspet delillerle bütün Müslümanları akide ve iman yönünden irşad eden ifadeler görüldüğüne dair raporlar ve cevaplar verilmişti. Şu hale göre, bu kitapları genç ve ihtiyar bilumum Müslümanların okumalarından İslami ve ahlaki azim istifadeler husule geleceğinden hiç şüphe yoktur. Fakat bu istifadeler her Müslüman tarafından kendi kendine okunup mütalaa edilmesiyle de husule gelebileceği cihetle ayrıca camilerde alenen Said-i Nursi Külliyyatı adı ile tedris ve tefhime kalkışılması bir nevi hizipçilik husule getireceğinden ve bu sebeple de Müslümanlar arasında unvanı mahsus taşıyan bir topluluğa müncer olması ihtimali varid-i hatır olduğundan ve işte

²⁷² **DİYKBK**, KS, 216, 26.05.1958, s. 338-339. Talep üzerine aynı raporun Isparta Cumhuriyet Savcılığı'na da gönderilmesi hakkında bkz. **DİYKBK**, KS, 215, 26.05.1958, s. 339-340.

²⁷³ Benzer örnekler için bkz. **DİYKBK**, KS, 412, 28.07.1959, s. 237 ve **DİYKBK**, KS 389, 06.07.1958, s. 261.. **DİYKBK** KS, 311 15.07.1958, s. 242, **DİYKBK**, KS, 449, 31.10.1958, s. 103 ve **DİYKBK**, KS, 45, 24.10.1958, 107.

²⁷⁴ Nursi taraftarlarının her geçen gün artması ve risalelerin camilerde de görülmeye başlaması üzerine Tire Asliye Ceza Hakimliği, bu risalelerin camilerde veya başka yerlerde topluca okunmasının sakıncasını ve bunun bir tarikat faaliyeti olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğini sormuştur. Nurculuk diye bir tarikatın bulunmadığının ifade edildiği raporda camilerde toplu olarak Kur'an'dan başka bir şey okunmaması gerektiği dile getirilmiştir. **DİYKBK**, KS, 381, 18.08.1960, s. 390. Bu noktada Riyaset'in genel yaklaşımı, Nursi'ye ait risale ve benzer neşriyatın kişilerin yanlarında veya evlerinde bulundurmalarında bir sakınca olmadığı, ancak belli bir grubun desteklediği bir oluşum görünümünde olan bu yapıya ait eserlerin bütün vatandaşların ortak olarak kullandığı bir camide okunmasının uygun olmadığı şeklindedir. **DİYKBK**, KS, 379, 17.08.1960, s. 392.

bu ihtimale göre de bu kitaplar esasında dini ve ahlaki faydalı eserler iken bilahare mazarrata (zarar) inkılap etmiş hale gelecekleri düşünülebilir”.

Riyaset, camilerde Said-i Nursi'nin adı ve eserinin zikredilmesine sıcak bakmamakla birlikte, bu eserlerden edinilen dini bilgilerin herhangi bir unvan ve isim zikredilmeden halka anlatılmasının daha doğru olacağı görüşündedir.²⁷⁵ Konuyla alakalı bir durum da Ankara'da yaşanmıştır. Ankara Valiliği, Hacı Bayram Camisi'nde sabah namazlarından sonra Risale-i Nur okunmasının sakıncalı olup olmadığını Riyasetten sormuştur. Yine benzer bir yaklaşımla burada okutulan Risale-i Nur ve Mektubat'ın dini, idari ve siyasi açıdan zararlı olmadığı gibi vatandaşların İslami bilgi ve ahlakına olan katkısından dolayı faydalı görülmüştür. Ancak Riyaset'in “*onayından geçmiş İslami kaynakların çokluğuna rağmen*”, özel bir kişi ve buna ait kitapları benimseyen bir grup tarafından bunların umuma açık camilerde okunması, halk arasında ayrılığa sebebiyet vereceğinden idareten yasaklanmasının doğru olacağına kanaat getirilmiştir. Ayrıca camilerde cemaat halinde insanlara bir şeyler anlatmak için gerekli olan Riyaset iznine sahip olmayan bu şahısların bu hareketten men edilmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁷⁶. Kargı Kaymakamlığı'nın (Çorum) sabah namazından sonra Risale okunması ile alakalı olan sorusunda Riyaset benzer bir yaklaşımla, piyasada Riyasetin onayını almış “sayılamayacak” kadar Türkçe eser varken, içeriği faydalı olsa bile bir gruba ait eserin camilerde okutulması hizipçiliğe neden olur cevabını vermiştir²⁷⁷.

1.4. Riyaset'in Olumlu Raporlarına Rağmen Toplattırılan Dini Neşriyat

Riyaset, dini neşriyat noktasında etkin bir kurum olmakla birlikte son karar mercii değildir. Kurumun konuyla alakalı görüşlerine önem verilmesine rağmen, ilgili kurumların talebi üzerine hazırlamış olan raporlar “görüş beyanı” şeklinde olup Bakanlar Kurulu veya diğer kurum kararlarının bu beyana uygun olacağına dair bir kesinlik yoktur. Ancak buna ilişkin uygulamaya ait elimizdeki örnek sayısının az olduğunu da ifade etmek gerekir. Örneğin Riyaset'in, eksikliklerini ve yanlışlıklarını belirtmekle birlikte yayınlanmasında mahzur olmadığına ilişkin yazmış olduğu

²⁷⁵ DİYKBK, KS, 416, 31.07.1959, s. 232-233.

²⁷⁶ DİYKBK, KS: 470, 19.09.1959, s. 176.

²⁷⁷ DİYKBK, KS: 538, 02.11.1959, s. 137.

raporuna BYUM, eseri zararlı gördüğü gerekçesiyle itiraz etmiş ve eser incelenmek üzere EGM'ye gönderilmiştir²⁷⁸. Burada “*esashı bir inceleme*” tabi tutulan eserin zararlı olduğu kanaatine varılmış ve yapılan tespitler dairesinde tekrar incelenmesi için Riyaset'e gönderilmiştir. Riyaset, eserde tespit ettiği yanlışlıklara ve eksikliklere değinerek, eserin ehil bir kimse tarafından yazılmadığını kabul etmektedir. Ancak bu durum, eserin zararlı olmasına kanuni bir dayanak teşkil etmediğinden, Riyaset eserin yayınlanmasını men etmek sorumluluğunu üzerine almak istemediğini ifade etmiştir. Cevabın devamında EGM'nin hazırlamış olduğu rapora ilişkin bazı görüş ayrılıklarına da değinilmiştir. Örneğin eserde yer alan “*safyürekli müminler seçilir, onunla istişare edilip dünya işleri doğrulur*” sözü EGM tarafından “rejim aleyhine ve laisizme aykırılık” olarak değerlendirilirken, Riyaset aynı sözden “yardımlaşma ve istişare” manası çıkardığını belirtmiştir.

Ayrıca Riyaset, EGM'nin eser hakkındaki görüşlerini ifade ederken yetki sınırlarını aştığını ifade ederek şu tespiti yapmaktadır: “*Namaz bahsindeki Allah-ü Ekber tabirinin, Fatıha'nın ve diğer surelerin Türkçe okunması bahsine gelince, bu bapta bir kanun veya yüksek bir emir yoktur. Bir devlet meselesi olan ve bu işe müdahale salahiyyetinizin fevkindedir. Her işte salahiyyet ve ehliyet gerektir*”²⁷⁹. Bir eserin içeriğine yönelik iki kurum arasındaki yaklaşım farkında da görüldüğü üzere, Türkiye'de uygulanan laikliğin sınırlarının ne olduğu tam olarak belirlenmemiştir²⁸⁰. Bu belirsizlik durumu ise, hem kurumlar arasında anlaşmazlığa hem de, laikliğin bazen kendi sınırlarını da aşarak başka başka sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yani yukarıda bahsi geçen eserin değerlendirilmesine ilişkin raporlar dikkate alındığında Bakanlık bunu laik ve rejim aleyhtarlığı bağlamında ele alırken Riyaset ise, şeri duruma ve temel İslami bilgiye uygunluğu çerçevesinde ele almaktadır. Riyaset'in herhangi bir durum veya eser hakkında mütalaasını yazarken mevcut kanun

²⁷⁸ Söz konusu eser Mehmet Şakir tarafından 1945 yılında “*Tam Namaz Hocası*” adıyla yazılıp Bozkurt Matbaası'nda basılmıştır.

²⁷⁹ **DİYYBK**, KS, 831/156 26.06.1945, s. 65-66. Her ne kadar bakanlığın raporu doğrudan elimizde olmasa da Riyasetin ilgili rapora ilişkin cevabı bize bu rapor hakkında bilgi vermektedir. Riyasetin de belirttiği gibi, mevcut kanun ve yönetmeliklerde namaz surelerinin ve tekbirin Türkçe okunmasına dair herhangi bir durum olmamasına rağmen Bakanlığın bu meyandaki ifadesi, Riyasetin yaklaşımı ile bir yetki aşımıdır. Ancak bu noktada, Riyasetin ilgili bakanlığa, bu sizin yetkinizin üzerindedir mealinde bir çıkış yapabilmiş olmasının önemli olduğu ifade edilmelidir.

²⁸⁰ Laikliğin sınırlarının ne olduğu, nerede başlayıp nerede bittiği mevzu özellikle DP döneminde meclis gündemini belirli aralıklarla meşgul etmiştir. Buna ilişkin oturumlarda, Anayasa'da yer alan laikliğin hakiki bir tanımının yapılmaması ve sınırlarının belirlenmemiş olmasının, uygulama aşamasında bazı sıkıntılara neden olduğu ifade edilmiştir. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 438-439.

ve mevzuatın dışına çıkmamaya oldukça özen göstermesine rağmen yaşanan bu sorun²⁸¹, ifade edildiği üzere laikliğin kapsam ve sınırı ile alakalıdır. Başka bir deyişle laikliğin kapsam ve sınırını belirlenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Riyaset ile diğer kurumlar arasında bir esere ilişkin görüş ayrılığına dair bir başka örnek, Yusuf Ziya Yörükân tarafından çıkarılan “Kutlu Bilgi Mecmuası” üzerinde yaşanmıştır. Riyaset, dini ve ilmi olarak tanımladığı bu mecmuadan teşkilat dâhilindeki memur, müftü ve vaizlerin istifade etmesi için gerekli sayılarının yeterli miktarlarda alınmasına karar vermiştir²⁸². Ancak dönemin Basın Yayın Umum Müdürü Selim Sarper aynı eserde yer alan bazı ifadelerin “*koyu bir İslamcılık ve İslam birliği*” fikrini telkin ettiğini ifade ederek durumu Başvekâlet bildirmiştir. Sarper’e göre eserde, Müşavere Heyeti üyelerinden Kıvameddin Burslan tarafından yazılan ve Alparslan’ın Ani kasabasını fethetmesi anlatılırken yiğitlerin kahramanlığı ve askeri kabiliyetleri övülecek yerde “*Allah’ın lütfundan, surun büyük bir kısmı hiç sebepsiz yıkıldı, bunun üzerine Müslümanlar şehre girdiler*” gibi sözlerle bir mucize ve ilahi bir kuvvet aranmakta, toplum bu manevi kuvvete inandırılmaya uğraşmaktadır. Ayrıca, “*Kandil gecelerinde çocukların sevinçleri, Ramazan günlerinde iftar sofrasına yapılan ihtimam ve sahur yemeğinden sonra şafak ağrırken ve bütün tabiatın ıssızlığı içinde ezan seslerinin yükseldiğini dinlemek ve bayram sabahlarında yeni elbiseleriyle babasının yanında camiye gitmek, fakir çocuklara acımak, onların saadetini istemek, bütün Müslümanların aynı imamla bir mabette bir Tanrıya ibadetle birleşmelerini görmek*” gibi ifadeler Sarper’e göre Ortaçağ’a has koyu bir dinciliği barındırmaktadır.

Bu mecmuada Sarper’in dikkatini çeken ve müdahale edilmesi gereken bir başka yazı ise Sedat Rıza Aran tarafından “Din ve Kültür” başlığı altında kaleme alınmıştır. Burada yer verilen, “*Din hakiki ve gerçek manasıyla manevi ve ahlaki varlığımızı besleyen bir ruhi membaıdır. İnsanın dine yaklaşması için geçireceği birçok safahat vardır. İnsan ne kadar olgunlaşırsa telakkileri de o nispette olgunlaşır demektir*” şeklindeki ifadeler Sarper’e göre “*dini inançları olmayanların olgun insan olamayacaklarına işaret etmektedir*”. Bunlardan dolayı bu mecmuayı “*İslam dininin müdafaasını yapmak ve cemiyeti Ortaçağ zihniyetine*” götürmekle “suçlayan” Sarper,

²⁸¹ Beyoğlu Müftü müsevvidi Ömer Lütfi Özkişi tarafından yazılan “Kadın Halleri” adlı kitapta evlenme, boşanma ve nikah feshine ilişkin ifadeler, Riyaset tarafından “hükümete ait meseleler” olarak görüldüğü için dini amaçla yazılan bir kitapta olması doğru görülmemiş ve çıkarılması istenmiştir. **DİYKBK**, KS: 434/70, 03.07.1945, s. 60-62.

²⁸² **DİYKBK**, KS: 614/112, 14.05.1945, s. 76.

gereğinin yapılmasını Başvekâletten arz etmektedir²⁸³. Burada dikkat çeken ifadelerin başında gelen “İslam dininin müdafaasını yapmak” söylemi, dönem bürokratlarının bazılarının dine yaklaşımlarını göstermesi açısından önemli bir örnektir. Ayrıca insanların toplu bir şekilde ibadetlerine yönelik beklenti ve taleplerin ifade edilmesinin “Ortaçağ zihniyeti” ile değerlendirilmesi zorlama bir tespit gibi durmaktadır.

Bu örnekte de görüldüğü üzere dini bir eserin değerlendirilmesinde siyaset ile Riyaset arasında ihtilaflar yaşanabilmektedir. Ancak bu iki birim arasında ihtilafın en yoğun yaşandığı yer Said-i Nursi’nin eserleridir. Dini bir esere ilişkin Riyaset raporu, önemli bir belirleyici olmasına rağmen, hükümetin Nursi’ye ait eserlere oldukça temkinli yaklaştığı ve çoğu kere Riyaset raporlarının hilafına hareket ettiği görülmektedir²⁸⁴. Nursi’ye ait “Gençlik Rehberi” adlı eserde de görüleceği üzere Müşavere Heyeti bu kitapla alakalı ilmi ve dini herhangi bir mahzur barındırmadığına dair bir rapor hazırlamış olmasına rağmen²⁸⁵ bu eser, İçişleri Bakanlığı’nın talebi üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanmış ve mevcutları toplattırılmıştır²⁸⁶. Söz konusu kitabın yasaklanmasından sonra bu kitabın yazılarını iktibas yoluyla yayınlayan Büyük Doğu Dergisi’nin ilgili 6-13 sayıları hakkında da İçişleri Bakanlığı’nın talebi üzerine toplattırma kararı çıkarılmıştır²⁸⁷.

²⁸³ Yusuf Ziya Yörükân’ın Kutlu Bilgi adlı mecmuasında dini propaganda yapıldığına dair BYUM Selim Sarper tarafından Başvekâlete gönderilen 12.09.1944 tarihli tezkere. **BCA**, 30.10.0.0/86.571.10.

²⁸⁴ Dini neşriyatın yaygın olmaya başladığı bu dönemde Said-i Nursi’ye ait eserlere ilişkin kovuşturmanın da arttığı ve bu eserlerin genellikle “devlet ve rejim aleyhinde” olup olmadığı şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Isparta Kuleönü Köyü’nde Mustafa Ertürk’ün evinde yakalanan 8 kitap hakkında, Isparta Cumhuriyet Savcılığı’nın Riyasete göndermiş olduğu yazısında, bu kitaplar arasında suç teşkil edecek mahiyette halkın dini hislerini rencide veya halkın devlet kuvvetleri aleyhine teşvik veya fena yollara sevk edecek içerikte olup olmadığı sorulmuştur. **DİYYBK, KS: 404/84 13.04.1945**, s. 82-83.

²⁸⁵ **DİYYBK**, Karar sayısı: 15/2365, 12.01.1948, s. 179.

²⁸⁶ Said-i Nursi tarafından yazılan “Gençlik Rehberi” adlı eserin İçişleri Bakanlığı’nın tavsiyesi üzerine yasaklanmasına ve mevcutlarının toplattırılmasına ilişkin 15.07.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararı. **BCA**, 30.18.1.2/120. 57. 2. Bu eserin 1951 yılında yeniden basılması üzerine Said-i Nursi yargılanmıştır. Feyyaz Tokar, “İrticadan Sanık Hocanın Duruşması Hadiseli Oldu”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20.02.1952, s.1. Bu yargılamaların birinde Said-i Nursi’nin savunması şu şekildedir: “Ben propaganda yapmış değilim. İsnat olunan suçu reddederim. Kitabın basılması hususunda da kimseye emir vermiş değilim. Bazı üniversiteli gençler bana müracaat ederek kitabı bastırmamı rica ettiler. Param olmadığı için kendileri tabettirip piyasaya sürmüşler. Siyaset benim dini itikadımı zayıflatır. 35 senedir bir tek gazete bile okumuş değilim. Haddizatında Gençlik Rehberi’ni dört sene evvel bastırıp piyasaya çıkardığım zaman beni mahkemeye verdiler. Denizli, Eskişehir ve Ankara Ağır Ceza Mahkemelerinde beraat ettim. Bu kararlara uyulmasını talep ediyorum. Sait Nursi’nin sorgusunu müteakip bilirkişi raporu okunmuşsa da müellif bunu da reddederek: — “Risale-i Nur’un Türk milletini her fenalıktan kurtaracak bir eser olduğunu yüz bin kişi huzurunda ispat edemezsem beni idam ediniz” demiştir. Dâva, şahitlerin dinlenmesi için başka bir güne bırakılmıştır “Dini Siyasete Alet Eden 80’lik Pirin Duruşması”, **Hürriyet Gazetesi**, 23.01.1952, s.1.

²⁸⁷ **BCA**, 30.18.1.2/120. 57. 2.

Riyaset'e sevk edilen kitap incelemelerinin geneline bakıldığında bu talepler özellikle 1950 yılına kadar BYUM'nden gelmektedir. Ancak zikredilen yıla kadar Said-i Nursi'ye ait kitapların incelenmesine yönelik taleplerin genellikle İçişleri Bakanlığı ve ona bağlı EGM'den geldiği görülmektedir. Bu taleplerin içeriği ise genellikle *“rejim ve inkılap aleyhine yöneltmiş zararlı bir mevzu bulunup bulunmadığının”* tespit edilmesine yöneliktir. Yine EGM'nin Nursi'ye ait herhangi bir eseri hakkında kullandığı *“ele geçirilen”* ifadesi de bu şahsa ait eserlere biraz daha temkinli yaklaşıldığına işaret eder. Her ne kadar Nursi, “Zülfikar Mecmuası” adlı eserinde Ayet-el Kursi'nin ebceci hesabıyla tefsirini yaptıktan sonra bunun sonunda *“Risale-i Nur şakirtleri dünya siyasetine ve cereyanlarına karışmıyorlar... biz dünya siyasetine bakmaktan memnuuz”* sonucuna ulaştığını ifade etse de, kovuşturmanın dışında kalmamıştır²⁸⁸.

Nursi'nin eserlerine olan yaklaşımın diğer dini kitaplara olan yaklaşımdan farklı olduğuna dair bir başka örnek ise, Emirdağ'nda Ahmet Nazıf Çelebi'nin evinde bulunan *“Kur'an'ı Hakim Mücella-ı Hak ve Denizli Hapishanesi'nin Tatlı Bir Meyvası”* adlı defterdir. Söz konusu defter incelenmek üzere Riyaset'e gönderilmiş ve bunun üzerine hazırlanan raporda defterin irticai suç teşkil eden bir içeriğe sahip olmadığı belirtilmiştir. Ancak bu cevap İçişleri Bakanlığını tatmin etmemiş olacak ki, bir de kendileri bu defteri incelemeye tabi tutmuşlardır. Bu incelemede *“defterde bazen açık bazen imalı bir tarzda inkılâp aleyhinde tahrik ve teşvik edici yazılar ve uyuşturucu cümlelerle inkılabı gençlere fena tanıttırmak istenildiği”* sonucuna

²⁸⁸ **DİYKBK**, KS, 1570/209, 18.07.1947. s. 100. Nursi ayrıca “Zülfikâr-ı Mucizât-ı Ahmediyye ve Kur'aniyye” adlı eserde yer alan birinci mektubunda, risale-i nurun birtakım zararlı felsefi yaklaşımlara karşı olmakla birlikte ahlak, sanat ve benzeri kavramların gelişmesine yönelik olan felsefenin Kur'an ile uyumlu olduğunu ifade etmektedir. İkinci mektupta Hz. Ali'nin celcelutiyesinde Asay-ı Musa tabirinin bu kitaba (Asay-ı Musa Mecmuası) işaret olduğundan bahsetmekte ve Denizli Hapishanesinde çektiği sıkıntılar ile Hz. Yusuf'un birkaç yıllık hapis yılları arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Eserin devamında Allah'ı bilen hapiste de olsa mutlu, bilmeyenin ise sarayda da olsa mutsuz olacağını ifade eden müellif, risale-i nurların mahkumları ıslah edeceği iddiasındadır. Rapordan anlaşıldığı üzere, kendisine gelen mektuplarda Anadolu'ya gelecek kaza ve belaların Said-i Nursi tarafından def edildiği yazılmıştır. Said-i Nursi'nin bu mektuptaki bazı ifadeleri kısmen reddetmiş olmasına rağmen, bu sırada iki kuşun pencereye konması, Nursi tarafından bu mektubu tebrik etmek anlamında yorumlamıştır. Nursi ayrıca, ebceci hesabı ile Bakara Suresi'nin “La ikrahe Fiddini” ile başlayan ayetinin *“dinde hürriyet vicdanı ve layık (laik) cumhuriyeti haber verdiğini ve bunun için manevi bir cihad-ı dini olacağını ve bu sırrı azim içindir ki, Risale-i Nur'un şakirtleri dünya siyasetine ve cereyanlarına ve maddi mücadelelerine karışmayacakları”* anlamına geldiğinden bahsetmektedir. Riyaset bu kitaba ilişkin raporunda, kitabın genel olarak dini bir içeriği olduğunu, ancak yapılan ebceci hesapları ile çıkarılan sembolik manaların Müslümanlık esaslarına uymadığı gerekçesiyle dini ve ilmi bir kıymeti olmadığını, bununla birlikte kitabın rejim ve inkılap aleyhine yöneltmiş zararlı bir içeriğe sahip olmadığını ifade etmiştir. **DİYKBK**, KS: 4191/323, 22.10.1948. s. 113.119. Benzer gerekçe ve içerikte bir başka örnek için bkz. **DİYKBK**, KS: 166, 12.06.1947. s. 68-69.

ulaşılmış ve defterin Müşavere Heyeti tarafından tekrar incelenmesi istenmiştir. Bu talep üzerine defteri yeniden inceleyen söz konusu Heyet, defter hakkında kapsamlı bir tasvir yaptıktan sonra *“Yazılar bir bütün halinde okunursa maksat ve gayenin mahpusların hapishanede bulundukları müddetçe huylarını tasfiye etmeleri, geçmişteki suçlarından nadim olmaları ve ıslahı hal etmeleridir. Bir hakikati bitarafane ararken yazılardan bazı parçaları siyak ve sibaktan tecrit etmek ilmi bir usul değildir. Şu ciheti de kabul etmelidir ki, hayatta insanların felsefeleri ve gidişleri çeşitlidir. Yaşamayı zevk ve neşeden veya bilakis ıstırap ve sefaletten ibaret telakki eden materyalistler ve idealistler ve hatta dindarlar arasında yaradılışın sırrını yalnız ibadetle izah edenler ve tariki dünyalar vardır. Hiçbir fikir adamı bedbin veya nikbin olduğundan dolayı muaheze edilemez...Bununla beraber konu olarak ihtiraslara ve mahpuslara hitap eden bu yazılardaki izahlar irticai bir suç ve inkılâp aleyhinde bir tahrik mahiyetinde telakki edilemez. Kurulumuzun birinci incelemede vardığı sonuç bu mucip sebeplere dayanmakta olduğundan”* netice değişmemiştir²⁸⁹. İfadelerden de anlaşılacağı üzere, diğer eserlerde olduğu gibi bu eserlerde inkılâp ve rejim aleyhinde bir söylemin yer almadığı gibi, irtica veya tarikatla alakalı bir durum olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca bu örnekte de görüldüğü üzere Riyaset, hazırlamış olduğu raporların arkasında durmaktadır. Ancak buna rağmen bu eserlerin bazen hepsinin bazen ise bir kısmının yasaklanmasına ilişkin kararlar alınmıştır.

Riyasetin raporlarına rağmen toplattırılan eserlere DP döneminde de rastlanılmaktadır. Örneğin DP döneminde çıkan ve Riyaset raporlarında önemli olduğuna dikkat çekilerek bütün sayılarının Riyaset kütüphanesinde bulunması gerektiği ifade edilen İslam'ın Nuru adlı mecmua hakkında toplattırma kararı alınmıştır²⁹⁰.

²⁸⁹ **DİYPBK**, KS: 175 10.07.1945, s. 52-54. Bu kararın altında imzası olan heyet üyeleri Yusuf Ziya Yörük, Hasan Hüsnü Erdem, Halim Sabit Şibay ve Başkan Ahmet Hamdi Akseki'dir.

²⁹⁰ **DİYPBK**, KS: 605, 01.11.1952, s. 32. Zafer Gazetesi söz konusu derginin kapatılmasını şu cümlelerle haber yapmıştır: *"Başvekilimizin verdiği izahlara göre yeşil neşriyat veyahut gazetelerin ifadelendirdiği gibi kara Basın denilen bu gazeteler bugün 11 tane kalmıştır... Bunlar evvelce 30 tane idi. Memleketin şurasında burasında yer yer bitmişlerdi. Hatta alınan tedbirler sayesinde 19 tanesi intişar sahasından çekilmiştir. Bunlar arasında şunları zikredebiliriz: Hakka Doğru, Büyük Cihad, Yeşil Nur, İslam'ın Nuru..."*. **Zafer Gazetesi**, Sayı 1398, (5 Mart 1953), s.6.

1.5. Dini Neşriyatın İncelenmesine Dair Ayrıntılı Bir Rapor: “Kainat Hakkın Hüviyetidir” Örneği

Müşavere Heyeti’nin kendisine havale edilen kitapları incelemesi sırasında nasıl bir rapor hazırladığını göstermek için “Kâinat Hakkın Hüviyetidir” adlı kitap önemli bir örnektir. Örnek olarak bu kitabın seçilmesinin nedeni ise, söz konusu kitaba ilişkin raporda da görüleceği üzere, bir kitabın yasaklanmasına ilişkin neredeyse bütün gerekçelerin bu eserde toplanmasıdır. Birkaç sayı olarak çıkan bu kitap hakkında yapılan tahkikat sonucunda Başvekâletin emri ile bir komisyonun toplanmıştır. Ancak komisyon nihai kararını verebilmek için Riyaset’in görüşüne ihtiyaç duymuş ve EGM’den Riyaset’e konuyla alakalı bir yazı gönderilmiştir²⁹¹. Bu yazı üzerine Riyaset söz konusu kitap hakkında oldukça kapsamlı bir rapor hazırlamıştır.

Köprülüoğlu S. F. Atatoprak tarafından yazılıp 1944’te İstanbul’da basılan bu kitabın birinci kısmı hakkında hazırlanan raporda, özellikle vahdet-i vücud esasına dayanarak ve hakiki İslam akidelerine aykırı olarak “*Ben Allah’ın tecellisiyim*” gibi söylemlerle, Allah’ın birliği akidesini sarsmaya çalışan tarikatçılığın desteklendiği ifade edilmiştir. Nitekim rapora göre kitabın adı, yazarın amacını açıklamakta ve Allah’ın yüce varlığını inkâr ile panteist bir görüşle “*kâinat hakkın hüviyetidir*” fikrini ileri sürmektedir. Ayrıca “*kâinat dediğimiz varlık, İslam felsefesinde tabiatı külliye veya hak ismiyle anılır*” gibi ifadelerle yer verildiği belirtilmiş ancak, İslam’da böyle bir kabul veya inanışın olmadığı ifade edilmiştir. Yine kitapta, “*Kur’an’da yazılı ayetlerin zahir manaları hakikati ledünniyyeye nazaran şafî değildir*” denilmektedir ki bu ifade Riyaset’e göre İslamiyet’i yıkmak manasıyla kurulmuş ve gizli bir cemiyet olan Batınilerin telkinlerinden ibarettir. Sayfanın devamında, “*Hz. Muhammed, Allah’tan üç ilim getirdim buyuruyor: Şeriat, tarikat, hakikat. Hakikat, katiyyen harf ve savt ile ifşa ve talim edilmemesi meşruttur. Bunlar kalp ile öğrenilir ve bu gibi zatlara verese-i enbiya denir*” gibi ifadeler kullanılmaktadır ki, rapora göre bunlar da Batini propagandasıdır. Çünkü İslam’da gizli ve esrar denilen bir şey yoktur. Devamında yer alan “*Ashab-ı suffenin ilm-i batına*²⁹² çalıştıkları hakkındaki” söz de rapora göre bir uydurmadan ibarettir. Ayrıca, ayetlerinin bilerek veya bilmeyerek yanlış tercüme edilmesi eserde sık rastlanan bir durumdur ve bu durum rapora göre Batini propagandasına hizmet etmektedir. “*Kainat benim varlığımdadır*”, “*bütün*

²⁹¹ DİYYKBK, KS: 4220/324, 06.11.1948, s. 110-112.

²⁹² Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim.

varlıklar benim aynım” dedikten sonra, netice olarak *“bu kainat hakikatte bir vahdeti vücut olduğu gibi hakkın da hüviyetidir”* gibi ifadeler bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. Eserde yer verilen rumuzât cetveline gelince, Riyaset’e göre bunlar ne ıstılahat-ı sofîyeye ne de Muhittin-i Arabî’nin Fütühat-ı Mekkiye’de kullandığı tabirat-ı sofîyenin manalarına uymaktadır. Bunlar İslam din ve tasavvufunda kullanılan ıstılahların manalarını esasından tahrif ile gayri ilmi olarak ve zihinleri şaşırmak için yazılmış şeylerdir.

İkinci kısımda Mehmet Ali Aynî’nin Muhiddin-i Arabî’ye ait bir eserinden Şeyh Bedrettin varidatından bazı parçalar alınmış ise de, bunların da kötüye kullanıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca hiçbir ilmi salahiyeti olmadığı halde dini ıslahattan bahsetmekte ve camiler yerine halkevlerini ikame etmeye çalışmaktadır. Esere göre ibadetlerin bir müddet bildiğimiz gibi devam etmesi uygun ise de, zamanla ve *“hakikat anlaşıldığında”* bunlar da kendiliğinden halledilecektir. Ayrıca camilerin ikiye bölünmesi ve bir kısmını konferans salonu gibi kullanma önerisi de getirilmektedir. Ezanların radyodan okunması ve memleketin her yerinde namazın aynı anda kılınması önerisi de yer almaktadır ve burada müellif ezan vakitlerinin bölgelere göre saat farkı içerdiğini bilmemekle eleştirilmiştir.

Rapora göre, üçüncü ve dördüncü broşürlerde birinci ve ikinci broşürlerde yer alan fikirler sürdürülmüştür. Ayrıca bu broşürlerde birçok batini fikir sanki ayet ve hadis gibi sunulmuştur. Raporda dikkat çekilen bir başka ifade beşinci broşürde yer alan *“Atatürk’ün ruhu Hz. Hasan ve Hüseyin’in manevi şahadet mertebesidir”* ifadesidir. Atatürk’ü manevi velayet mertebesine haiz olarak gören müellifin Atatürk’e manevi telgraf çektiğine dair ifadeler de raporun dikkat çektiği durumlar arasındadır. Ayrıca evliyalardan bazılarının kasıtlı olarak halk arasında ayıp sayılan işleri yaptıklarını ifade eden müellif, kendisinin veli olduğunu söylese inkâr edileceğine de değinmektedir. Aynı sayfada hakiki ibadetin üç türlü olduğundan bahsetmektedir. Bunlar, *“Kur’an’a muhalif olarak kendisine ibadet, vicdana ibadet ve umuma ibadettir”*. Devamında *“Cenab-ı Hak Kur’an’da kesretten içtinap edip vicdanınızı ziyaret yoluyla cennetlerin nimetlerini zevk edin buyuruyor”* diyor ancak Kur’an’da bu mealde bir ayet yoktur. Yine *“hakiki kible hakiki adem vücududur, melaike hakikatte insani kuvvetlerdir”* (s. 78), Hz Muhammed bir hadis-i şerifte *“Şeriat benim sözlerim, tarikat efalim (yaptıklarım) hakikat ahvalim ve marifet sırrımdır”* gibi birçok

uydurma hadise yer vermektedir. Bu ve benzer görüşler ve şeriat hakkında yapılan taksimat tamamen indidir ve batınilerin uydurmasıdır.

Altıncı ve yedinci broşürler hakkındaki görüşlerin daha önce yazıldığı söylenmektedir. Sekizinci broşürde, “*ilahi esma cemiyet merkezi, kalbi batın*” diye bir bahis açılmıştır. Bu bahiste çeşit çeşit kalplerden bahsedildikten sonra, “kalbial” adını verdiği bir kalbe geçiyor ki, burada “*bu kalbe malik olanın münferit secdesi cemaat-i Muhammed’de tevhit ettikten sonra cemaat-i kübra kendisine hulul eder ve bundan sonra ibadetini kendi zatının hakikatine tevcih eder*” ifadelerine yer vermektedir. Riyaset bu ifadeleri, kişinin kendisine tapması olarak değerlendirmektedir. Buna benzer ifadelere eserin hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Örneğin 122. Sayfada “*ilim evliyalarla görüşmekten kalpte doğan manalardır. İlham, ilim hürriyeti salikin velayet mertebesine kadem bastığında başlar. Salik, evliya olayım derken şeriat dairesinde kayba ait imanını da kaybeder. Bunun için mürşid-i kamil asıldır. Bu gibi zevat halk ile hak arasında bir kanal vazifesi görürler. Bu zevatın hakikatte her ciheti ilahi nurdur*” denilmektedir. Devamın da, “*Batını tasarruf Allah’ın, evliyasına ikram ettiği fevkalade bir salahiyettir. Bu tasarruflar ehemmiyetine göre evliyalara taksim edilir. Bu tasarruflar Allah huzuruyla kurulan meciste istişare sonunda kabul edilir. Göklere ve kıtalara şamildir. Bu tasarruf bazen Allah’tan izin alınmadan da yapılır*” (s.124). Bu ve benzer ifadelerin sonunda netice olarak “*dünya denilen maddi alem tasarruflarıyla, Ahiret denilen batını alem tasarruflarının aynı şey olduğu anlaşılır. Yoksa, hakikatte dünya ve ahiret başka başka birer alem olmayıp yekdiğerinin aynıdır*” denilmektedir.

Müşavere Kurulu, eserle alakalı bu ayrıntılı bilgileri verdikten sonra eserde, kanunen yasak olan tarikatçılığın propagandasının yapıldığını, şahsi menfaat maksadıyla şeyhlik güden kimselerin takip ettiği usulün burada da olduğunu ifade etmiştir. Bu maksada ulaşmak için ayet ve hadisler çarpıtılmış ve bir takım batını, indi düşünceler sanki birer ayet veya hadis gibi sunulmuştur. Çarpıtılan ayet ve hadislerden bir takım batını manalar çıkararak halkı şaşırtmak ve zayıf iradeli kişileri kandırmak amacı güdülmüştür. Kitabın içeriğinde ibadetleri kaldırmak ve kendine ibadet etmek gibi fikirler sokulmuş ve dinde ıslahat yapma perdesi altında, dini yıkıcı fikirlere yer verilmiştir. Dolayısıyla bu eser hem memleketimiz hem de dinimiz için sakıncalıdır²⁹³.

²⁹³ DİYKBK, KS: 4220/324, 06.11.1948, s. 110-112.

Riyaset'in bu kapsamlı raporu sonrasında söz konusu eser ve yazarı hakkında yapılan olası işlemlere EGM arşivlerinin kapalı olması dolayısıyla ulaşılamamıştır. Ancak yapılan işlem ne olursa olsun, sadece birkaç broşürde dahi, ayetlerin anlamlarının çarpıtılmasına, halkevleri ve Atatürk örneklerinde de görüldüğü üzere siyasetin dine alet edilmesine, dini ıslahat gibi söylemlerle dinle alakası olmayan bir takım indî düşüncelere, Alevilik ve Batınlık propagandasına yer verildiği görülmektedir. Bunları yaparken yukarıdaki raporda da görüleceği üzere günlük dini söylemlerin dışında bir dil ve örneklem kullanarak sanki bu işin ehli bir kişi izlenimi de vermeye çalışılmıştır. Dini neşriyata ihtiyaç duyulan bir dönemde, bu içerikteki eserlerin herhangi bir denetime tabi tutmadan vatandaşa ulaşmasının, dinin öğrenilmesi noktasında telafisi zor sorunları ortaya çıkaracağı açıktır²⁹⁴.

1.6. Matbuat Kanunu

Çalıştığımız dönem içerisinde herhangi bir neşriyatın yasaklanması ve mevcutlarının toplattırılması hakkında alınan kararlar 25 Temmuz 1931 tarihinde kabul edilen Matbuat Kanunu'na göre yapılmaktadır²⁹⁵. Söz konusu kanunun, sınırlı olan basın özgürlüğünü denetim altına almak, güdümlü bir basın özgürlüğü anlayışını kurumsallaştırmak için çıkarıldığı ifade edilmektedir²⁹⁶. Bu kanunla birlikte yurt içinde ve yurt dışında neşredilen her türlü gazete, dergi, kitap gibi matbuat faaliyeti hükümetin denetimi altına alınmıştır. Ayrıca bunların yayınlanmasının yanında

²⁹⁴ Riyaset, piyasada var olan kitaplar arasında inceleme fırsatı bulduğu eserlerin toplum üzerindeki olumsuz etkisini bertaraf etmek için kendi bünyesinde kitaplar neşretmiştir. Örneğin “Batıniler” ve “Karmatiler” adlı kitaplar çıkarmıştır. Ancak Sünni geleneğin temsilcisi konumundaki Riyaset'in yazmış olduğu bu kitaplarda kullandığı ifadeler özellikle Hatay bölgesinde yaşayan bazı vatandaşların tepkisine neden olmuştur. Bu noktada Hatay mebusu Suphi Bedir Uluç seçim bölgesinde yaşanan bu durumla alakalı şu soruyu sormuştur: “Bir taraftan inkılâbımızla din mevzuunu fertle Tanrı arasında manevi cephede bırakmaya çalışırken bir taraftan da Devlet bünyesinde resmî bir şekilde yer alan ve bütün din ve itikatların fevkinde lâıyk esasa göre hareket etmesi lâzım gelen Diyanet İşlerinin böyle bir kitabı resmî olarak neşretmesi konusu üzerinde Hükümetin nokta-i nazarı nedir? Günaltay, bahsedilen kitabın neşredildiği mıntıkada yaşayan bazı vatandaşlar üzerinde kötü tesir bıraktığını haber alır almaz kitabı getirtip okuduğunu ve bu kitabın kötü tesir yapacağına kani olduğu için men ettiğini ifade etmektedir. Ona göre bir kanun hakkında ilmî tetkik yapmak veya bir mezhebin tarihini yazmak meselesi başka, yazılan kitap gibi bir mıntıkada yaşayan vatandaşların bir kısmının kanaatlerine muhalif ve onları rencide edecek bir eser neşretmek başkadır. Dolayısıyla kitabın dağıtımı durdurulduğu gibi, bölge halkı arasına tefrika sokma ihtimali olan bir kitabı yazan ilgili kişinin görevinden alınması Başbakan tarafından emredilmiştir **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 449-452.

²⁹⁵ 1920 yılında çıkarılan bir kanun ile Hariciye Vekaleti'ne bağlanan Matbuat, 22 Mayıs 1932 yılında çıkarılan 1624 sayılı bir kanunla umum müdürlük olarak Dahiliye Vekaletine bağlanmıştır. Server R. İskit, **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939, s. 255. 1931 Kanunu’na kadar basın ve yayın hayatına ait sansür ve yasaklamalarda 1909 tarihli Basın Kanunu baz alınmıştır. Coştu, “**Tek Parti Dönemindeki Bazi...**” s.100.

²⁹⁶ Bahsi geçen dönemde basın üzerindeki sansür ve denetim dolayısıyla gazeteler daha çok edebiyat, sanat ve dış politika gibi konulara yoğunlaşmıştır. Nuri İnuğur, **Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1992, s. 161-162.

herhangi bir şekilde piyasada dolaşması veya teşhir edilmesi de denetime tabidir. Bu kanunla yayınlanan her türlü eser için hükümetin iç ve dış politikasına aykırı olmama şartı aranmıştır. Bunların hilafına hareket edenlerin 50 liradan 200 liraya kadar para ceza ve belirtilen şartlar içerisinde belirlenen meblağ ödenemez ise iki aya kadar hapis cezası öngörülmüştür. Bu sürecin takip edilebilmesi için herhangi bir matbaada basılan bir yayından ikişer adet o bölgenin en büyük mülki amirine ve Cumhuriyet savcılıklarına verilmesi mecburi tutulmuştur. Kanunda belirtilen şartları taşımayan veya bunun dışına çıkan gazete ve derginin, o bölgenin en büyük mülki amiri tarafından kapatılabileceği; para ve hapis gibi cezaların uygulanabileceği de kanunun maddeleri arasında yer almaktadır. Yine gazete ve mecmualarda çıkacak yazı ve resim için bunu yazan ve yapanla birlikte gazete sahibine de sorumluluk yüklenmesi bir otosansür olarak değerlendirilebilir (Madde 27). Söz konusu kanunun maddelerine bakıldığında en büyük cezalardan birinin (altı aydan üç seneye kadar) padişahlık, hilafet ve komünistliğe meyleden neşriyata olduğu görülmektedir.

Kanunda piyasadaki mevcut matbuatın toplattırılmasına ve yasaklanmasına ilişkin maddeler ise 51. ve 52. maddeler olarak belirlenmiştir. Bu maddelere göre, memleketin genel siyasetine mugayir yayın ile yurtdışında çıkan bir yayının Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması Vekiller Heyeti kararı ile yasaklanabilmektedir. Ayrıca “acil” bir durum varsa heyet kararı beklenmeksizin İçişleri Bakanlığı'nın emriyle bunların toplattırılabilceği de ifade edilmiştir²⁹⁷. Görüleceği üzere Matbuat Kanunu doğrudan dini neşriyattan bahsetmemekle birlikte, bu neşriyat takip edilen genel siyasete mugayir olma bakımından değerlendirilmiş ve bunlar 51. ve 52. maddeler uyarınca toplattırılmış veya yasaklanmıştır.

1934 yılında Matbuat ve Neşriyat Umum Müdürlüğü bünyesinde daha geniş bir örgütlenmeye gidilerek, “*milli matbuatın inkılap prensiplerine, devlet siyasetine*” uygun olmayanları ile daha sıkı mücadele etme kararı alınmıştır²⁹⁸. Devrim ilkelerinin halk arasında yaygınlaşması için önemli bir propaganda aracı olarak görülen basın, bu amaca hizmet etmek için en etkili şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak bu süreçte bu ilkelerin karşısında yer alabileceği düşünülen İslami içerikli yayınlara karşı bir duruş sergilenmiştir.

²⁹⁷ T.C. Resmi Gazete, 08.08.1931. s. 731-736.

²⁹⁸ Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2007, s. 8-9.

25 Mayıs 1935 tarihinde toplanan Birinci Basın Kongresi'nde öngörülen Türk Basın Birliği Kanunu 1938 yılında çıkarılmıştır. Türkiye'de Milli Şef yıllarının başlangıcı olan bu tarihte basın üzerindeki denetim Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığıyla devam etmiştir. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen bu dönemde Türk basını, hükümetin mihver ve müttefik devletlerle olan ilişkisine uygun bir yayın takip etmiştir. İç politikada da basın üzerinde sıkı bir denetim olduğu görülmektedir. Buna göre askeri konularda yorum yapılmaması, İsmet Paşa'nın şahsı ile ilgili yazılara dikkat edilmesi, ülkenin içinde bulunduğu iktisadi sıkıntılara çok yer verilmemesi gibi konular yer almaktaydı²⁹⁹.

Yine 1940-1946 yılları arasında uygulanan sıkıyönetim, tüm basılı yayın ilgili kurumların denetiminde engelleme ve sansüre tabi idi. Bununla birlikte 1946 yılında basın kanunda yapılan bir değişiklik ile hükümetin elinden gazete ve dergi kapatma yetkisi alınmış; bu karar mahkemelere bırakılmıştır. 1950 yılında iktidarı devralan DP döneminde daha liberal karakterli bir basın kanunu 15 Temmuz 1950'de kabul edilmiştir. Bu kanunla birlikte 1931 Kanunu'nun ve sonrasında yapılan değişikliklerin yarattığı baskıcı ve güdümlü sisteme büyük ölçüde son verilmiştir. Ancak sağlanan bu özgürlük ortamından yararlanan neşriyat arasında komünistlik ve irtica propagandası yapanların fazla olması üzerine DP hükümeti de bazı tedbirler alarak basın ve yayın faaliyetlerini denetim altına almıştır. Ayrıca 6-7 Eylül Olayları'nın yaşanmasında gazetelerin büyük payı olduğu ifade edilerek sıkıyönetim yönetimi basın üzerinde büyük bir baskı kurmuş ve artık basit gerekçeler gazete ve dergi kapatmak için yeterli olmuştur. Daha sonraki süreçte ise basın üzerindeki baskıyı artırmak üzere ekonomik içerikli kararlar alınmıştır. Buna göre gazete ve dergiler için ihtiyaç duyulan kağıt ithalinin tek elden yapılması ve reklamların tek elden dağıtımı uygulaması³⁰⁰ ile basın büyük ölçüde etki altına alınmıştır³⁰¹.

²⁹⁹ A.g.e., s. 9-10.

³⁰⁰ CHP döneminde resmi ilan vermek suretiyle ekonomik olarak desteklenen Ulus Gazetesi'nin yerini DP döneminde Zafer Gazetesi almıştır. DP'nin ilk üç ayında Ulus'a 66.638 liralık ilan verilirken bu rakam Zafer için 109.350 liradır. İnuğur, **Türk Basın...**, s.269. Bu dönemde hükümet tarafından resmi ilanlar üzerinden desteklenen bir başka yayın Büyük Doğu Mecmuası'dır. Bu mecmuaya, 16 Mayıs 1952'den 19 Eylül 1952'ye kadar geçen süreçte toplamda 47.408 lira resmi ilan bedeli ödenmiştir. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 76, (4 Mayıs 1953), s. 425-426.

³⁰¹ İnuğur, **Türk Basın...**, s. 323-328.

1.7. İçeriklerine Göre Yayınların Yasaklanması ve Toplattırılmasına İlişkin Karar ve Raporlar

1.7.1. Temel İslami Bilgi Yanlışlığı Olduğu Gerekçesiyle Yasaklanan Yayınlar

1.7.1.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)

Cumhuriyet dönemi laiklik politikalarının dini neşriyatın niceliği ve niteliği üzerinde olumsuz bir etki yaptığı bu alana ilişkin çalışmaların genel kabullerden biridir. Ancak burada özellikle CHP döneminde dini neşriyata uygulanan denetim ve kovuşturmayı meşrulaştırma gayesi gütmekten denilebilir ki, 1938-1960 dönemine ait Riyaset raporları ve bunlara ilişkin ilgili kurumlarla yapılan yazışmalar incelendiğinde, laikliğin manasını tam kavrayamamış bazı bürokratların abartılı tepkililerini yok saymadan, sanki mücadele edilen şey dini neşriyatın kendisi değil, içeriğinde yer alan ve çoğu kere ilmihal bilgisiyle çelişen eserlerdir. Bu noktada bir kitabın değerlendirilmesinde dikkat çekilen hataların boyutu, liyakat sahibi olmayan bir kişi tarafından yazılan bir kitabın toplumda nasıl bir yanlış öğretiye sahip olacağını göstermesi bakımından önemlidir. Konuya ilişkin Riyaset raporunda, dış kabında "Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal" iç kabında "İlaveli ve Musahhah Mızraklı İlmihal" yazan kitabın gerçek Mızraklı İlmihal ile karşılaştırıldığında aslına benzemediği tespiti yapılmıştır. Örneğin eserde yer alan "İslamiyet'in temeli Allah'tır" (4. sayfa), "İslam'ın temeli beşdir ve birincisi taharettir" (13. sayfa), yine aynı sayfada "imanın bekası altıdır, bunlara inanmadıkça iman haleldar olur", "Şafiler namazı elleri açık olarak kılarlar" (21. sayfa) gibi ifade ve bilgilerin İslam ile alakası olmadığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca eserde yer alan din tarifinin ve sehiv secdesi bahislerinin de yanlış olduğu aktarılmıştır. Yanlış bilgilere ek olarak birçok hurafeye de yer verilen eserde, ayrıca Kerbela Olayı gibi ilmihal kitabında olmaması gerektiği ifade edilen konulara da yer verildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bir taraftan sahte ve yanlış, diğer taraftan celb-i menfaat ve propaganda yapılan eserin yayınlanmasının mahzurlu olduğu şeklinde görüş bildirilmiştir³⁰². Bu görüş üzerine BYUM Nedim Veysel İlkin ilgili kitabın toplattırılması için Başvekâletten talepte bulunmuştur³⁰³.

³⁰² DİYKBK, KS, 1430/129, 24.05.1946, s.57. Riyasetin bir eser hakkında görüş beyan ederken özellikle Şii ile ilgili eserlerde daha hassas davrandığı anlaşılmaktadır.

³⁰³ Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal isimli kitabın yanlış bilgi ihtiva ettiği gerekçesiyle Bakanlar Kurulu kararıyla toplattırılmasına dair 08.06.1946 tarihli müzekkere, BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 87.573.2.

Benzer içerikteki “ilmihal” kitapların incelenmesinde de benzer hata ve propagandaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin “Tam Doğru ve Hakiki Namaz Hocası”, “Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal”, “Tam ve Tekmil Şurut-u Salat” adlı eserler BYUM’nün talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiştir. Söz konusu kurum bu eserlerin daha önce de incelendiğini ve düzeltilmesi gereken yanlışların tespit edildiğini ifade etmiştir. Bunlardan “Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal” adlı eserde, 9, 15, 23, 26, 28 ve 33. sayfadaki yanlışlıklar üzerinde bazı tashih ve düzeltmeler yapıldıysa da, bunlar işin ehli olmayan kişiler tarafından yapılmış olduğu için lazım gelen iyileştirmeler yapılamamıştır. Örneğin ikinci sayfada Allah’ın melekleri ateşten yarattığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte rapora göre sünnet için verilen misaller (19.sayfa), mekruh için yapılan tarif (20. sayfa) yine aynı sayfada dinden başka bir de mezhep vardır gibi ifadeler yanlıştır. Devamında ise “*Bu alimler dört imam için şeriat meselelerini kendi fikrine göre hal etti*” gibi ifadeler sıkıntılıdır. Yine kurbana yönelik ifadelerin yanlış veya izaha muhtaç olduğu ifade edilmiştir(sayfa 27). Tüm bunlara ilaveten “Hz. Muhammed” başlığı altında birçok hurafeye yer verilen eserin son sayfalarında Kerbela Olayı’na ilişkin kitaplarının reklamı yapılarak Şii propagandası yapıldığı ifade edilmiştir³⁰⁴.

Kitapların iç ve dış başlıklarına kadar her detayının incelendiği raporlarda, “Tam ve Tekmil Şurut-u Salat” yazan kitabın iç kısmında “Doğru ve Hakiki Namaz Hocası” yazdığı belirtilmiş dış kapak ile iç kapak arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekilmiştir. Eserin içeriğine yönelik raporda ise Cuma namazının farz-ı kifaye olduğuna ilişkin yazıların yer aldığı ifade edilirken, namazın adabı ile farzları ve vacipleri birbirine karıştırıldığı belirtilmiştir³⁰⁵.

Namaz ve ayetlere yönelik yanlış bilgilerin yer aldığı bir başka yayın “Namaz Surelerinin ve Fatiha-i Şerifin Manası” adıyla çıkmıştır. Bu esere ilişkin BYUM’nün talebi üzerine Riyaset’in açıklamış olduğu karar şu şekildedir:

"1. Eserde ilk söz olarak Cenab-ı Hak okuduğunuzu bilmediğiniz halde huzuruma yaklaşmayınız, namaza girmeyiniz buyuruyor" denilmiştir. Halbuki Kur'an'da böyle bir ayet yoktur. Şarabın tahriminden önce nazil olan bir ayet vardır ki tercümesi

³⁰⁴ DİYKBK, KS, 1280-1192/261, 08.10.1944, s. 77-78.

³⁰⁵ DİYKBK, KS, 1280-1192/261, 08.10.1944, s. 77-78. Aynı eserlere ilişkin 19. ve 20. dipnotlara bakıldığında, bu eserlerin muhtelif tarihlerde incelenmek üzere Riyaset’e gönderildiği, ancak raporlarda belirtilen düzenlemelerin tam olarak yapılmadan eserlerin yeniden piyasaya sürüldüğü anlaşılmaktadır.

şudur: Ey iman edenler, sarhoş iken söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayınız. Eser sahibi eğer bu ayeti kast ediyorsa demek ki kendi düşüncesini Allah sözü gibi sürmek için "sarhoş iken" cümle-i haliyesini ayetten kaldırmış ve manayı değiştirmiştir. Sonra da aklını nurunu izale eden her şeye müskir (Sarhoş eden, kullanılması haram kılınan madde) denir, en fena şarap gaflat şarabıdır diyor ki bu Kur'an'ın gerçek anlamını arzuya göre çevirmektir. Sonra Fatiha suresinden, "bizi doğru yola hidayet et", hitabını zirve-i tevhide giden yolu ihda etmeği dileniriz" şeklinde yazıyor. Hâlbuki ihda başka hidayet başkadır. Binaenaleyh bu da yanlış. Hele Kevser süresini anlatırken, "Kevser'den murat Fatıma'dır", demesi eser sahibinin Şii propagandasına aldandığını gösteren bir cehalettir, hiçbir Sünni alim ve hiçbir ciddi müfessir kevserin Peygamberimizin kızı Fatıma olduğunu söylememiştir. Bunlar Kur'an'ın manasını bilmeyerek tebdildir, bu ise dinen men edilmiştir.

2. Eserde, gaflat şarabıyla sarhoş olan ölür iken ayılır, marifetin hakikati besmeledir, Rahman adının tadını tadamayanlar bunu anlamazlar, Kıyamet günü haşir ve neşirdir ki, o da ölümdür, sıfatı ilahiyede yok ol da zirve-i tevhide çık" deniliyor. Bu sözlerin bir kısmı bir eda takınılarak söylenmiş, bir kısmı okuyucuları müphem ve rumuzlu sözlerle tehyiç ve cezp için söylenmiştir. Bunların hiçbirisi hakiki İslam ruhuna uymaz. Bununla beraber eskiden beri İslam esaslarını iyice bilmeden bu gibi fikirlere saplananlar vardır. Eser sahibi de daha faydalı olacağını zannederek bu yolu tutmuş görünüyor, fakat tuttuğu usul yanlış ve bilhassa bilgisi kifayetsizdir. Sözleri indiyyattan ibarettir"³⁰⁶.

Bazı eserlerin yasaklanması veya toplattırılması şeklinde görüş beyan eden Riyaset'in bazı eserler hakkında da dini ve ilmi bir fayda görülmediği için basılmasına gerek olmadığını ifade ettiğini görmekteyiz. Örneğin, Vezirköprü'de Mustafa İnan tarafından yazılan kitap müsveddelerini inceleyen Müşavere Kurulu, "Kenzül Mesail Fi Hallil Müşkilat" adını taşıyan yarısı Arapça yarısı Türkçe 460 sayfalık kitapta ibadet meselesi, Muhittin-i Arabi Hikâyeleri, istişare bahsi, ebcet tefsiri, iddet ve talak bahisleri, irade-i cüziye gibi muhtelif kitaplarda yazılması gereken muhtelif mevzular karıştırılmış ve hem Arapça hem de Türkçe tekrarlanmış olduğundan kitabın yayınlanmasında herhangi bir fayda görmemiştir³⁰⁷.

³⁰⁶ DİYKIBK, KS, 24/107, 08.02.1944, s.24.

³⁰⁷ DİYKIBK, KS, 463/37, 25.02.1946, s. 45.

Bazı kitapların ise müftüler veya vatandaşların talebi üzerine incelendiği anlaşılmaktadır. Örneğin böyle bir talep üzerine incelenen “Hakikat Yolu” adlı dergide yer alan, "*Bir Müslüman bir Cuma günü beş vakit farzlarını kaza etse bütün ömründeki namazları eda etmiş olur*" şeklindeki ifadenin doğru olmadığı ifade edilmiştir³⁰⁸. Namaz hakkında yanlış bilgilerin verildiği bir başka eser de Hafız Ethem Okur tarafından "*Din Bilgisi*" adıyla yazılmıştır. BYUM'ün Riyaset makamından talebi üzerine incelenen söz konusu eserin namaz bahsinde yanlışlıklar olduğu ve özellikle 22. sayfadan 24. sayfanın sonuna kadar yer alan bilgilerin tamamen hayal mahsulü olduğu belirtilmiştir³⁰⁹.

Benzer bir örnek "*Tam Ayetli Namaz Hocası*" adlı kitaptır. Yazarı belli olmayan bu kitapta birçok yanlış olduğu vurgulanmıştır. Müşavere Heyeti dini kitap ve meselelerde hassas davranılması gerektiğine dikkat çekerek, bu minvalde eser yazacakların salahiyet sahibi ve güvenilir kişiler olması gerektiğini ifade etmiştir. Konuya salahiyeti olmayan kişiler tarafından yazılan eserlerde eksikler olabileceği beyan edilerek söz konusu eserde, “birinci rekatta rükûya kadar yetişti ise namaz tamamdır.” denilmiştir ki bunun doğru ifadesi, “Rukûdan başını kaldırıncaya kadar yetişir ise, o rekata yetişmiş olur.” şeklinde olmalıdır. Yine devamında Fatiha ve zammı sure ile bir rekat daha kılar denilmiştir ise de bu eksiktir. Fatiha'dan önce Sübhanek ve Euzü Besmele okumak sünnet olduğu için bu ciheti belirtmek gerekir. Bu gibi hataların yapılmaması ve kitabı yazanın adının gizlenmemesinin matbaa sahibine ihtarı gerekmektedir³¹⁰.

Aynı şekilde “*İnsaniyet Güneşi*” adlı eserde de namaz, oruç gibi dini meseleler hiçbir esasa dayanmayan ve ilmi kıymetten mahrum ve İslam esaslarına tamamıyla muhalif bulunan bir takım indi sözlerden ibaret olduğu ve adı geçen müellifin “ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz” kaidesini yanlış anladığı ve dolayısıyla eserin basılmasının sakıncalı olacağı belirtilmiştir³¹¹.

³⁰⁸ Şemsettin Yeşil tarafından yazılan "Hz. Muhammet" adlı risalede, vahyin tecellisi hakkında ve diğer konularda verilen bilgilerin yanlış olduğu belirtilerek yasaklanması yönünde görüş beyan edilmiştir. **DİYYBK**, KS, 436/194, 24.05.1948, s.41.

³⁰⁹ **DİYYBK**, KS, 335, 29.03.1944, s. 87.

³¹⁰ **DİYYBK**, KS, 1133/ TEKRAR BAK, 29.04.1946, s.51.

³¹¹ Söz konusu eser Darülfünun ilahiyat, edebiyat ve hukuk fakültelerinden mezun olup avukatlık yapan Abdullah Niyazi Çetintürk tarafından yazılmış ve mahalli Cumhuriyet Halk Partisi Basın Evi'nde basılmıştır. **DİYYBK**, KS, 970, 24.08.1943, s.128.

Mehmet Hatipoğlu tarafından yazılan “İslam Dini” adlı eser Afyon Müftülüğü’nün talebi üzerine incelenmiştir. Yapılan inceleme sonrasında “İslam Dini, Usul ve Tatbikat” adlı kitapta yeni görüş diye ortaya atılan bir kısım sözlerin her birinin evvelce söylenmiş sözlerden olup, bu sözlerin din imamı ve din bilginlerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmediği ifade edilmiştir. Şimdiye kadar revaç bulmayan ve ehl-i sünnet mezhebine uymayan bu sözlerin yeniden ortaya atılmasının, zihinleri karıştırmak dışında başka bir faydası olmayacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla bu gibi fikir yazılarının yayımına yardım edilmemesi ve bu kitabı okumuş olanların kafasında oluşan karmaşaların giderilmesi için gerekli izahların yapılması gerektiği dile getirilmiştir³¹². Söz konusu eserle alakalı bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere ehil olmayan kişiler tarafından yazılan eserler, birçok İslami bilginin yanlış öğrenilmesine neden olmakta ve bu yanlışların düzeltilmesi için ayrıca zaman harcanması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Benzer bir talebin Mudanya Müftülüğü’nden de geldiği görülmektedir. Söz konusu müftülük Ahmet Hüsamettin tarafından “Kur’an Tefsiri” olarak yazıldığı söylenen eserin incelenmesini talep etmiştir. Buna istinaden verilen cevapta, adı geçen eser tasavvuf namı altında ve güya “*Kur’an-ı Kerim’in mana-i ledünniyesini izah iddiasıyla ortaya atılan indi kitaplardan ve İslam esaslarına aykırı mütalaaları muhtevi bulunması ve basılış tarihi eski olduğundan haklarında yapılacak muamele yok ise de, müracaat edenlerin tenvir edilerek sahih ve mevsuk tefsirler varken bu gibi indi tevilat-ı müfritaya kıymet verilemeyeceğinin bildirilmesi ve kitabın kıymeti olmadığından sahibine iadesi uygun görülmüştür.*”³¹³.

Görüldüğü üzere dini neşriyatın kısmen daha serbestçe yazılabildiği dönemlerde özellikle namaz bahsiyle alakalı eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bunların çokluğu, toplumun bu alana ilişkin esere olan ihtiyacı ve rağbeti noktasında fikir vermektedir. Ancak çoğu kere benzer isim ve içeriklerle yayınlanan bu eserler hakkında, ilmi hal bilgileriyle çelişen ifadeleri dolayısıyla yasaklanma ve toplattırılma kararları alınmıştır. Fakat bu kararlara rağmen, küçük bir isim değişikliğiyle yeniden piyasaya sürülmüşlerdir. Örneğin M. Şakir tarafından yazılıp İstanbul Bozkurt Basımevinde basılan “*Tam Namaz Hocası ve Namaz Sureleri ve Duaları ve 54 Farz*” adlı eserin, bakanlar kurulunca toplattırılmış olan “*54 Farzlı Büyük ve Tam Namaz Hocası ve Namaz Sureleri*” adlı eserle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Söz

³¹² DİYKBB, KS, 274/2175, 21.09.1947, s.90.

³¹³ DİYKBB, KS, 1509, 21.02.1946, s. 42.

konusu kitapla alakalı olarak, kitabın dış kapağındaki adı ile iç kapağındaki adının birbirine uymadığı, iç kapağında “Musahhah ve İlaveli Namaz Hocası ve Namaz Sureleri” yazan eserin İstanbul Beyazıt Bozkurt basımevinde basılan diğer eserlerde olduğu gibi içine reklamlar karıştırıldığı (s.7) ve sonuna (s.46) 54 farz diye açılan bahiste, dini farzlarla ahlaki açıdan makbul hareketlerin birbirine karıştırıldığını ifade edilmiş ve bunların düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte eserde cuma namazının farz ve sünnetleri ile ilgili verilen bilgilerin yanlış olduğu da ifade edilmiştir. Riyasete göre bu ve bunun gibi yanlışlar, söz konusu eserin ehli tarafından yazılmadığını göstermekte ve dini istismar gayesi gütmektedir³¹⁴.

Riyasetin dini neşriyatlara yönelik raporları incelendiğinde, tarafgirlikten uzak durduğu ve yani kişilere göre değil, eserin içeriğinin ilmi ve dini açıdan kıymetine göre değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Örneğin Şemsettin Yeşil tarafından yazılan Hz. Muhammet (s.a.v.) adlı kitabın yayınlanmasında ilmi bir sakınca olmadığı ifade edilirken³¹⁵ yine aynı kişi tarafından yazılan “Hz. Ali Mühr-ü Süleyman Peşinde”, “Hayber Kalesi”, “Muhammet Hanefi Cengi”, “Hz. Ali ve Maliki Ezder”, “Tam Seyfizülyezen” adlarını taşıyan kitapların ne masala ne de hal tercümesine benzediği gibi dini, ilmi, ahlaki hiçbir kıymeti olmadığı için yayınlanması sakıncalı bulunmuştur. Bu gibi kitapların zihinleri uyuşturmak, cahil insanların kafalarını hurafelerle doldurmak gibi amaçlara hizmet ettiğinin ifade edildiği raporda, hurafeler arasına Hz. Peygamberi veya Hz. Ali’yi de karıştırarak, konu ve içeriği dini gibi göstermek ve bu durumu bulandırmak amacının taşındığı belirtilmiştir. Ayrıca “Hz. Ali Mühr-ü Süleyman Peşinde” adındaki kitabın hiçbir anlam ifade etmediğine değinilmiştir. “Hayber Kalesi” hikâyesi ise Hz. Peygamber ile Safiye (r.a) arasında bir aşk hikâyesini tasvir etmektedir. Bunun gibi yukarıda zikredilen eserler de tamamen hurafe ve kötü mübalağalardan ibaret ve para kazanmak için yazılmış uydurmалardır. Dolayısıyla bunların tamamının yayınlanması sakıncalı olarak görülmüştür³¹⁶.

Genel itibariyle dini görünüp içerik olarak ilmi ve dini bir değeri olmayan bir başka örnek ise “Kızlar Neden Evlenmiyor ve Evlenenler Neden Çabuk Boşanıyor”

³¹⁴ DİYKBK, KS: 421/114 18.04.1945, s.71-72.

³¹⁵ Aynı kişi tarafından yazılan "Büyük İlmihal (İman, Ahlak, İbadet Hocası) adlı eserin itikat, din, ahlak ve namaz bahislerinin iyi yazılmış olmasından dolayı basılmasında dini açıdan bir mahzur olmadığını ifade etmiştir. DİYKBK, KS: 561, 10.05.1945, s.70.

³¹⁶ DİYKBK, KS, 1469/53, 20.12.1944, s.166. İlmî ve dinî bir değeri olmayıp ticarî kazanç elde etmek için yazıldığı ifade edilen bir başka neşriyat da Kemal Pilavoğlu tarafından çıkarılan "Dua Dergisi" adlı dergidir. DİYKBK, KS, 174, 08.09.1949, s.55.

adlı eserdir. Esere ilişkin Riyasetin görüşü şu şekildedir: *“İnsan kendisindeki varlığı kendisinin zannetmesin, benim olduğumu bilsin diye emir etmiş (6. Sayfa), abit (ibadet eden) benden gayr ile telezzüz ettin binaenaleyh kalk yıkan diye guslû emir ediyor(21. Sayfa), “bu sözün aksine olarak kadına muhabbetin hubb-u ilahi zevki olduğunu ve kendini mezahir-i ilahiyeden bir mazher olduğu (23. Sayfa) gibi sözler yazılmıştır ki, bu sözler bir hakikat ifade eder gibi görünen tasavvufî tabirlerle zihin bulandırmaktan başka bir şey değildir. Yine raporda eserin birçok yerinde kelime kalabalığına boğulmuş hayali bir mistisizm olduğundan bahsedilmektedir. Rapora göre “Allah gayıp değildir, Allah’ın saltanatı gayiptır”(31.sayfa) gibi sözler de bir kelime oyunundan başka anlam ifade etmez. Raporda, bu gibi sözler Muhiddini Arabi’nin tercümelerinde ve ondan iktibas edilen bazı eserlerde varsa da, bunlar tasavvuf erbabına has olup hiçbir zaman halk için ve umuma hitaben yazılan eserlerde kullanılmaması gerektiği ifade edilmiştir. Müellifi bu eserde ey hakikat yolcusu dikkat, biraz daha açayım gibi hitabeleriyle güya birçok gizli hakikatler varmış ve kendisi de birçok şeyler bilirmiş ve onlardan bazılarını açıyormuş gibi görünmesi kurun-u vusta (orta çağ) gibi bir zihniyetle gafil avcılığı yapmakta ve ifadelerini vuzuh ve sarahatle yazmayıp tasavvufî tabirler ve Muhiddini Arabi vari teşbihler kullanması sofuluk propagandası yapmakta olduğunu göstermektedir”. Ayrıca eser hakkında, içtimai ve ahlaki bir konu olan evlenme ve boşanma meselelerini hayali bir mistisizm ile esrarlı bir şey gibi gösteren spekülasyon mahiyetinde olduğu ifadeleri kullanılmıştır³¹⁷.*

Abdülkadir Kemali tarafından yazılan “Çocuklarıma Din Kitabı” adlı eserde yer alan ifade ve iddiaların da sorunlu olduğu anlaşılmaktadır: Örneğin *"Din tüccarlarının iddialarına, haksız tahakküm devirlerine ben son vereceğim, kati ve kitaba dayanan deliller olmadıkça dinde hiçbir dava dinlemem... devrini açıyorum"* şeklindeki ifadeler, çocuklar için yazılan bir eser için "yersiz" bir hareket olarak görülmüştür. Ayrıca sayfa 48 ve 49'da *"bu sebeptendir ki, Allah'ın kitabından sonra ne hadis ne icma-i ümmet, ne kıyas, ne istishab, ne ahz bil ahvat ve ne de bilmem ne diye teşri membaları kesin olarak yoktur ve bu gibi kelime oyunları ile yapılmış şeriatları mümin ve müslim tanımayacağı gibi Allah da tanımaz"* denilmiştir ki, bu ifadeler şer'i delillerin inkârı anlamına gelmektedir. Buna rağmen işine geldiği yerlerde kendisi bazı hadisleri delil olarak kullanmaktan da çekinmemiştir. Örneğin kitabın 83. sayfasında

³¹⁷**DİYYKBK**, KS, 144, 26.06.1945, s.25-26. Söz konusu eserin yasaklanması ve mevcutlarının toplattırılması hakkında 27.07.1945 tarihli Bakanlar Kurulu kararı için bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:108. 47.12.

fikrini teyit etmek için Kıyamet Suresi'nden aldığı ayeti yanlış tercüme etmiş ve burada kıyameti ölümden ibaret saymıştır. 86. sayfada ise cehennemi, kabir denilen kuyudan ibaret saymıştır. 93 ve müteakip sayfalarda ölümden sonra dirilmeyi bir nevi tenasüh (ruh göçü) suretiyle, ölünün yüz sene veya daha ziyade bir zaman sonra başka bir vücut ile gelmesinden ibaret görmektedir. Riyaset makamı, kıyamet, haşir, cehennem gibi dini akideleri tevil ile bir tenasüh fikrini ileri sürmeyi amaçlayan bu yazılarda gizli bir maksat olduğu görüşündedir. Kitabın baş tarafında "Çocuklarıma Din Kitabı" denildiğine ve kitap içinde daima çocuklara hitap edildiğine göre bu gibi zihinleri şaşırtıcı ağır meselelerin çocuklara ve hatta umuma mahsus kitaplarda yazılması doğru görülmemiştir. İslam dininin esaslarına aykırı bulunan bu yazıların dini bakımdan zararlı olduğu görülmüştür³¹⁸.

Riyaset tarafından incelenen eserler arasında kendi personeli tarafından yazılan eserler de olduğu görülmektedir ve bu eserler de önemli hataların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, din adamının niteliğinin tartışma konusu olduğu bir dönemde, bu tartışmaların haklılık payının olduğunu göstermektedir. Örneğin İzmir merkez vaizlerinden Ahmet Sabit Genlik tarafından yazılan "İman Güneşi", "Peygamberimizin Son Öğütleri" adlı eserler, İzmir Müftülüğü'nün başvurusu üzerine ilgili kurum tarafından incelenmiştir. Bu incelemede, "Peygamberimizin Son Öğütleri" adlı eserin baş taraflarına ve sonlarına bakılınca bunun Veda Haccındaki hutbe olduğu anlaşılmıştır. Ancak müellif burada, orijinal hutbede yer almayan birçok ilaveler yapmıştır. Bu haliyle hutbe, gerek İbn-i Hişam'da gerekse Siyer-i Halebi'de yer alan aslından uzaklaşmıştır. Örneğin bahsi geçen eserin on birinci sayfasında "*Sokakların temizliğine dikkat edin gezmeye gelen yabancılar İslam milletinin terakki ve medeniyetine hayran olsunlar*", on sekizinci sayfada ise "*Ölüm bütün günahların kefaretidir*" gibi sözler Veda Haccına dâhil edildiği belirtilip bunların orijinalde olup olmadığı kontrol edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Aynı raporda "İman Güneşi" adlı eserdeki takrizlerde (övnüç) abartıya kaçılmamalı ve bunlar sadeleştirilmesi uyarısı yapılmıştır. Yine her defterin başına konan mukaddimeler gereksiz görülerek çıkarılması uygun görülmüştür. Eserde yer verilen "Hüsün ve Kubuh" gibi meseleler halkın, cemaatin tartışıp anlayabileceği konular olmadığından mahzurlu bulunup

³¹⁸ 1947 yılında Abdülkadir Kemali tarafından yazılıp Adana'da Demokrat matbaasında basılan "Çocuklarıma Din Kitabı" adlı eser İçişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Riyaset makamı tarafından incelenmiştir. **DİYKBB**, KS, 336/2360, 19.12.1947, s.176.

kaldırılması istenmiştir. Belirtilen hususların dikkate alınması notu eklenerek eser müellife iade edilmiştir³¹⁹.

Riyaset'in ilgili kurumu tarafından incelenen eserler hakkında hazırlamış olduğu raporların bir kısmında, eserlerin birtakım hatalar içermekle birlikte yayınlanmasında bir sakınca olmadığı da ifade edilmiştir. Bazı durumlarda eserin yayınlanmasını, tespit edilen hataların düzeltilmesi şartına bağlamıştır³²⁰. Burada dikkat edilen konu, söz konusu hataların toplumda nasıl bir karşılık bulacağıyla da alakalıdır. Eğer hatalar toplumda bir tefrika yaratacak mahiyette veya Kur'an ve hadiste belirtilen gerçekliklerle çelişir mahiyette ise yayınlanmasının sakıncalı olacağı ifade edilmiştir. Örneğin Numan Kurtulmuş tarafından yazılan ve 1948 yılında 296 sayfa olarak bastırılan "Binbir Hadis Tercümesi" adlı eserde bazı tercüme ve ilim hataları olmakla birlikte yayınlanmasında bir mahzur olmadığı ifade edilmiştir³²¹. Yine Ethem Okur tarafından yazılan "Din Hikmetleri Yolu" adlı eserin belirtilen hatalar giderildikten sonra basılmasında bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir. Örneğin eserde, otuz iki farzı sayarken teyemmümü dikkate almayarak, otuz birincisini emr-i bi'l-ma'rûf, otuz ikincisini de nehy-i ani'l-münker saymasının doğru olmadığı ifade edilerek düzeltilmesi istenmiştir. Emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münkeri 32 farzdan çıkararak yerine teyemmümün iki farzını koyması durumunda eserin basılmasında bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir³²².

³¹⁹ **DİYYBK**, KS, 66/409, 22.05.1943, s. 74-75. Bu raporun altına DİR M. Şerafettin Yaltkaya şu notu düşmüştür: "Bu eser sahibinin iddiası gibi, felsefe terbiyesi almış, gençliğe dini mevzuların telkin edecek ne ilmi ve lisani bir kudrete malik olmadığı cihetle bu yolda yayınlanacak birkaç ihtardan hiçbir fayda elde edilemeyeceğinden bunun daire-i neşriyat arasından basılması muvafık görülmemiş olmakla sahibine iadesi uygundur

³²⁰ Seyyit Mehmet Rahmi tarafından yazılan "Dua Mecmuası"nda bazı güzel dualar bulunmakla birlikte nazar ve uyku bahislerinde hatalar olduğu ifade edilerek yayınlanma şartı bu hataların giderilmesine bağlanmıştır. **DİYYBK**, KS, 1277, 12.10.1944, s.105.

³²¹ **DİYYBK**, KS, 4290/415, 28.12.1948, s.75. Aynı şekilde Emekli Tuğbay H. Onal tarafından yazılan "Ahlaki Bozan Sebepler" adlı eser faydalı görülmeyle birlikte bariz bazı hataların yapıldığına dikkat çekilmiş, bunların düzeltilmesinden sonra yayınlanabileceği ifade edilmiştir. **DİYYBK**, KS, 47, 23.02.1945, s.86.

³²² **DİYYBK**, KS, 15, 01.02.1949, s.86. Birtakım hatalar düzeltildikten sonra yayınlanmasında dini açıdan mahzur olmadığı ifade edilen bir başka eser ise ortaokul öğretmeni Hasan Hayri Bilgin tarafından kaleme alınan "Müslümanlık Özetleri" adlı eserdir. Söz konusu eserde gusül bahsinde guslün farzlarıyla sünnetleri birbirine karıştırıldığı, zekat bahsinde nisap ve nema şartlarına temas edilmediği için konunun eksik bırakıldığı ifade edilmiştir. Yine 48. sayfa da yer alan secde bahsinin yanlış olduğu ifade edilmiştir. Bu noktalardan başka kitapta düzeltilmesi gereken yerlerin altının çizildiği, bunların düzeltilmesi şartıyla kitabın basılmasında mahzur olmadığı ifade edilmiştir. **DİYYBK**, KS, 48 14.04.1949, s.79.

1.7.1.2. DP Dönemi (1950-1960)

Kıyası yapılmaya çalışılan her iki dönem açısından bakıldığında, herhangi bir neşriyatın sorunlu olarak görülme gerekçeleri oldukça benzerdir. Harf, hareke yanlışlığı, hadis ve ayetlerin anlamlarından koparılması, giriş seviyesindeki ilmiyal bilgilerinde yanlışlıklar... Bir de, bilinçli ve bir amaca hizmet için kaleme alınan ve İslami açıdan sakıncalı bulunan eserler. Bu ve benzer sebepler her iki dönemin konusu ve sorunudur. Dolayısıyla raporlarda dikkat çekilen hususlar ve toplattırılma ve basılmama gerekçeleri birbirine benzerdir. Örneğin Ömer Fevzi Mardin³²³ tarafından tercüme edilen “Hadis-i Şerifler” adlı eserin özellikle 296-299 arasında yer alan izahların ehl-i sünnet vel cemaate aykırı olduğu, bununla birlikte vakit namazlarına ilişkin düşüncelerinin de yersiz olduğu ifade edilerek eserin basılması uygun görülmemiştir³²⁴. Yine Mardin tarafından yazılan “İslam Muhtırası” adlı kitap Riyaset’in de görüşü alınmak suretiyle Matbuat Kanunu’nun 51. maddesi uyarınca yasaklanmış ve toplattırılmıştır. Riyaset’e göre, kitabın adına ve içindeki başlıklara bakıldığında İslam dinine ait bir eser gibi görünse de, “*kendince keyfi bir reform ve dinler arası adıyla bir propaganda yapmaktadır.*” Ayrıca kitapta yer alan amel, rıza, gaye esasları gibi şeyler indiyattan ibarettir. İslam ve iman tarifleri de yanlış ve eksiktir. Zekat, yeterinden fazlasını vermek olarak tanımlamıştır ki Riyaset’e göre bu tanımlama da yanlıştır. Bu ve benzer sebepler dolayısıyla kitabın ilmi ve dini herhangi bir kıymeti olmadığına kanaat getirilerek toplattırılması istenmiştir³²⁵.

DP döneminin özellikle başlangıç yıllarına denk gelen dönemde İslami neşriyata sağlanan rahatlık, bu alandaki nicelik sorunu çözmekle birlikte nitelik sorunun derinleşmesine neden olmuştur. Çünkü Riyaset’e ait resmi yayınlar dışında kaleme alınan eserlerin önemli bir kısmı, nitelik sorununu dert etmeyen ve çoğu kere İslam’ın genel kural ve yaklaşımlarıyla çelişen-çatışan bir içerikte ticari kazanç, mezhep ve tarikat faaliyeti amacıyla neşredilmiştir. Yani uzun bir kopuştan sonra tekrar kendini ifade etme fırsatı bulan İslami yayıncılığın nitelik sorunu bu dönemde

³²³ Ömer Fevzi Mardin, Riyaset tarafından hazırlanan bir raporda dinen ve ahlaken Müslümanlıkla alakası olmayan biri olup onun tarafından yazılan matbualar genel olarak Süryani Kilisesi misyonerlerinin parasıyla, İslami hükümleri tahrif ve tağyir etmek ve kendisini Müslüman olarak göstererek içerden biri olarak dine zarar verme düşüncesinde olan bir insandır şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak buna rağmen söz konusu kişinin bazı eserlerinin yayınlanmasına onay da verilmiştir. **DİYKBK**, KS, 60, 31.01.1958, s. 504.

³²⁴ **DİYKBK**, KS, 269, 18.07.1960, s. 441.

³²⁵ **BCA**, 30.10.0.0 /86. 570. 7. Tarih: 28.05.1953.

de devam etmektedir. Bu alanda neşredilen eserlerin Riyaset tarafından da eleştirilmesinin nedenlerinden biri de, İslam'ın sahih kaynakları yerine farklı mezhep ve dinlere atıf yapması ya da oralardan beslenmesidir. Örneğin Ahmet Muhtar imzası ile “Fıtriyye Mezhebi” adı ile çıkan eser hakkındaki rapor, eserin İslam dininin esaslarına tamamen aykırı olduğu şeklindedir. Rapora göre, eserde tarif edilen namaz Yahudilerin dua şekline benzediğinden bu içerikteki eserler İslamiyet'e faydadan çok zarar vermektedir. Ayrıca eserdeki diğer içeriklere bakıldığında fikir ve ilim açısından bir önem taşımadığı belirtilerek, bunların değerlendirilmesinin dahi gerekli olmadığı ifade edilmektedir³²⁶.

İslam'ın en temel kaynakları üzerinden yapılan bariz yanlışlıklara bakıldığında, dini bir eser yazmak için ehliyet sahibi olmanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Çünkü din adamları dışında çeşitli meslek sahipleri tarafından yazılan eserlerin önemli bir kısmı içerik açısından sorunludur. Örneğin emekli öğretmen Kemal Kortaş tarafından yazılan “Müslümanın İnancı” adlı eserde yer alan “itikadi ve ameli bütün mevzular hatalı” bulunmuştur³²⁷. Avukat Aziz Akpınarlı tarafından tercüme edilen “Kırk Hadis” adlı eserin yayınlanmama gerekçesi ise, sahih olmayan ve hakkında ihtilaf buluna hadislere yer vermesidir³²⁸. Yüzbaşı Enver Tuncalp'ın yazdığı “Hz. Muhammed'in Miracı” adlı eserde, Peygamberimizin bildirdiğinin dışında hiçbir yorum ve farklı tabirle anlatılması mümkün olmadığı ifade edilen Mirac'ın, “*tamamen maddiyat ve muhdesat ile temsil ve tabir edilerek Allah'a mekan verilmiş ve müecessimelik*” yapılmıştır. Ayrıca diğer dini bahislerde bariz hataların olmasından dolayı eserin dolaşımında olması sakıncalı görülmüştür³²⁹. Bunlara ilaveten, çeşitli birimlerinde idari ve bürokratik görevlerde bulunan Ali Kemali Aksüt'ün³³⁰ tercüme

³²⁶ DİYKBK, KS, 119, 26.03.1951, s.72.

³²⁷ DİYKBK, KS, 53, 29.01.1958, s. 508.

³²⁸ DİYKBK, KS, 19, 08.01.1958, s. 519.

³²⁹ DİYKBK, KS, 225, 25.04.1952, s.56. Riyaset'in satın alınması ve basılmasını uygun görmediği eserler hakkında gerekçeli bir başka karar örneği için bkz. DİYKBK, KS, 526, 23.12.1958, s.26.

³³⁰ Yanya doğumlu olan Aksüt, burada idadiyi bitirdikten sonra eğitimine İstanbul mülkiye'de devam etti. Mezun olunca Yanya vilayet maiyet memurluğuna tayin edilip kaymakamlık stajını tamamladı. Bu süreçte idadide tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Bir süre İttihat ve Terakki Mektebi müdürlüğü yaptıktan sonra kaymakamlığa başladı. Çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptıktan sonra Ankara Vilayet-i Umur-i Hukukiye müdürlüğüne tayin edildi. Milli Mücadeleye katılan Aksüt 1921 yılında Dahiliye müfettişliğine atandı. 1928 yılına kadar bu görevi sürdüren Aksüt daha sonra Ordu, Bilecik, Erzincan gibi yerlerde valilik yaptı. 1934 yılında emekli oldu. Fransızca Rumca, Arapça, bilen Aksüt idari görevleri yanında tarihi ve sosyal ilimlere ait pek çok eser telif ve tercüme etmiştir. Vakıf Gazetesi'nde yazılar neşretmiştir. 6 Şubat 1963 tarihinde vefat etmiştir. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 2, İstanbul 1989, s. 297.

ettiği “Allah’ın Kulu ve Resulü Muhammet” adlı eser için hazırlanan raporda şu tespitler yer almaktadır:

- Muteber siyer kitaplarında yer alan bilgilere muhalif birçok ifade vardır.
- 28. sayfada Ebrehe ordusunun, Fil suresinde belirtildiği gibi değil de, çiçek hastalığına bağlı olarak bozguna uğradığı ima edilmiştir.
- 95. sayfada Peygamberimizin tenkit edilmesi edebe mugayir bir durumdur.
- 144. sayfada taaddüt-i zevcat hakkındaki ayet-i kerimeye hissi tefsir ve tabirler yapılmıştır.
- 198. sayfada zekât bahsinde fıkıh âlimlerinin beyanına aykırı beyanlarda bulunulmuştur.
- 305. Sayfada ölçüyü kaçırmadan yapılan faizin caiz olması gibi indi içtihatlarla yer verilmiştir³³¹.

Bir başka kamu çalışanı A. Vefik Kalkan tarafından yazılan “İmandan Doğan Medeniyet” adlı kitabın neden yayınlanamaz olduğuna dair gerekçeler şunlardır: İslam dinine karşı bir tavır takınmak, gerek İslam Peygamberini gerekse diğer peygamberlerden bahsederken yakışıksız bir dil kullanmak, İslam dininin Araplara ait bir din olduğunu ifade etmek, Kur’an’da belirtilen bazı hakikatleri tevil yoluyla çürütmeye çalışmak, “*Resul-ü Ekrem’in İslam dinini kurduğu*” şeklindeki ifadeleriyle O’nun peygamberliğini inkâr etmek, Hz. Musa’nın asasının üzerinden peygamberlere ait bazı mucizeleri sihirle açıklamaya çalışmak, İslam dininin hükümlerinin kendinden önceki din ve inançlarının derlenmesi ile ortaya çıktığını ifade ederek dinin ilahi kaynağını yok saymak. Tüm bunlardan sonra Riyaset’in kitaba ilişkin görüşü şu şekildedir: “*Bu eserin İslamiyet’te medeniyete dair vücuda getirilen eserleri ve İslamiyet’in sanayi ve medeniyete hizmet ettiğini beyan etmek perdesi altında ve fıkıh-ı İslamiye’nin zayıf olduğunu ve Arabistan’dan başka memleketlere tatbiki kabil olmayan ve ancak Resul-ü Ekrem tarafından mücerred Arabistan’da tatbik edilmek üzere yapılmış bir kanun olduğuna dair düşüncelerini umumi efkâra anlatmak için yazılmış olduğu anlaşıldığından, inancı olmayan yurt dışındaki bir yabancının bu kadar cesurane, Müslümanları rencide edecek derecede cesaretli yazılar yazamayacak iken bu şahsın böyle istihzakâbir bir tarzda dairece satın alınması teklifine karşı hareketinden dolayı, değil eseren dairece satın alınması, kendisinin*

³³¹ DİYKKB, KS, 204, 09.04.1952, s. 57.

*kanun pençesine tevdi ile hakkında lazım gelen cezaya çarptırılması ve eserin de intişardan men edilmesi lazım olduğu kanaatine varılmıştır*³³². Bu örnekte de görüldüğü üzere her iki dönemde de, bir eserin başlığı ile içeriğinin taban tabana zıt olduğuna dair örneklerle oldukça sık rastlanmaktadır. “İmandan Doğan Medeniyet” adıyla yazılmış bir kitapta, dinin medeniyetlerin oluşumunda, insanın gelişmesinde katkısından bahsetmek gibi bir beklenti oluşmasına rağmen içerik, İslam’ı bir ırk ile özdeş gören, ayetlerin anlamını çarpıtan, İslam’ın ilahi kaynaklarını yok sayan bir şekilde oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu döneme ilişkin dini neşriyatlar üzerinden bir değerlendirme yapmak icap ettiğinde ya o eseri doğrudan görmek ya da o eser hakkında yazılmış Riyaset raporlarına göz atmak zorunluluktur. Sadece eserin ve kişinin ismi üzerinden hareketle bir şeyler söylemek, döneme ilişkin yanlış tespitlerin yapılmasına neden olur. “Takva” isimli bir kitabın misyonerlik faaliyeti için yazıldığı hatırd tutulmalıdır.

Dini neşriyatın bu dönemine ilişkin en önemli sorunlarından biri nitelik iken, onun kadar önemli bir sorunu da, niteliksizliğinin farkında olmayan “yazarlardır”. Bunlar tarafından yazılan ve Riyaset’e gönderilen taleplerde, kitabın basılması, satın alınması istenmekte ve hatta mümkünse bütün İslam ülkelerine gönderilmesi talep edilmektedir. Riyaset bu talepleri, kitapların içeriğinin muayyen ve müstakil bir değer taşıyıp taşınamaması üzerinden inceleyip satın alınabilme ve basılabilme durumuna karar vermekte ve çok az eser için satın alınma kararı almaktadır³³³. Örneğin Kastamonu’da Hasan Tahsin Başak tarafından yazılan “İslam Birliği-İttifak ve İttihat Nazariyesi” adlı kitaba baktığımızda, kitapta fıkha ait bazı kararların hadis gibi sunulduğu, hoparlör ve radyo ile namaz kılınabileceğinin ifade edilerek bunu kabul etmeyenlerin bir takım sözlerle aşağılandığı, kitaptaki Arapça yazıların bu dile ait kaidelere uygun olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı Başak, hem İslami ilimlere hem de Arabi kaidelere yeterli seviyede sahip olmadığı gibi, devletin genel siyaseti hakkında da bir bilgisi olmamakla eleştirilmektedir. Dolayısıyla bilgisizlik ve acemiliğin ürünü olduğu kadar devletin siyasetine aykırı bulunan; karmaşık ve düzensiz cümlelerle ifade edilen bu

³³² DİYKKB, KS, 624, 31.10.1955, s. 192-192.

³³³ Öğretmen Ali Rıza Sağman tarafından yazılan “Kur’an-ı Kerim Radyoda Okunabilir Mi?” adlı eser, hem bu soruya verdiği olumlu cevaplar hem de kıraat ilmine ve tilavet usulüne dair vermiş olduğu bilgiler faydalı görülmüş, hayrat hademesi için faydalı olacağı ifade edilerek bir miktar satın alınması uygun görülmüştür. Yine aynı kişi tarafından kaleme alınan tecvit, Kur’an öğretmenleri için faydalı olacağı gerekçesiyle Riyaset tarafından bir miktar satın alınıp ilgili yerlere dağıtılması kararlaştırılmıştır DİYKKB, KS, 416, 19.10.1957, s. 476. DİYKKB, KS, 305, 08.07.1958, s. 249.

yazıların, Riyasetin onayı ile başka memleketlere gönderilmesi, kurumu “gülünç bir duruma düşüreceğinden” uygun görülmemiştir³³⁴. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, eserlere ilişkin hazırlanan raporlarda dini hassasiyet gözetilirken, “İslam birliği” ifadesi özelinde de görüleceği üzere devletin genel siyaseti ve kanunlarının dışına çıkmama hassasiyeti de vardır. Hem CHP hem de DP dönemi için “İslam birliği” söyleminin makbul bir söylem olmadığı ortadadır.

Cumhuriyet dönemine ilişkin dini neşriyatın içeriği söz konusu olduğunda Osman Nuri Çerman tarafından neşredilen “Dinde Reform” adlı dergiler ve daha sonra 1956 yılında onun kitap haline getirilmiş hali gündeme gelmektedir. Çünkü bu kitapta dinin reforme edilmesine yönelik ifade edilen fikirler, doğrudan Cumhuriyet döneminin veya onun kurucularının din anlayışı ile özdeşleştirilmektedir. Bu kitapta besmelenin ve Fatiha’nın tercümelerine Atatürk’ün dâhil edilmesi tavsiye edilmektedir. O kadar ki, tercümenin “*Atatürk’ü yaratan Tanrı’nın adı ile başlarım*” şeklinde yapılmasının da doğru olacağını ifade edilmektedir. Ayrıca “*Kur’an lügatte toplamak bir araya getirmek manasına geldiğine göre, Atatürk’ten Düşünceler Kitabı Kemalist Türk’ün ve Türklüğün kitabıdır*”³³⁵ gibi ifadelere yer verilmektedir. Ancak bu ve benzeri ifadelerin resmi kanal ve kişiler tarafından desteklendiğine dair bir veri olmadığına göre, bunları dönemin din anlayışı üzerinden açıklamak da çok mümkün görünmemektedir.

Söz konusu kitabın İstanbul Cumhuriyet Savcılığı’nın talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmesi ve bunun sonucunda yapılan tespitler, kitabın tartışmalı içeriği hakkında bilgi vericidir. Bu kitabın hiçbir ilmi kıymeti olmadığını aktaran Riyaset, kitapta İslam dininin, peygamberinin, kitabının, ibadetlerinin, din adamlarının tezyif ve tahkir dildiğini ve devletin temel nizamlarından olan vicdan, düşünce ve öğretim özgürlüğünü sarsmanın ve toplumun arasına nifak sokmanın hedeflendiğini yazmıştır. Riyaset’e göre bunlar yapılırken Atatürk “kalkan” olarak kullanılmış, onun söylemediği bir takım sözler söylenmiş gibi veya söylediği bir takım sözler de çarpıtılarak aktarılmıştır. Bu şekli ile toplumun bir kısmının Atatürk hakkında kötü bir fikre sahip olmasına neden olunarak “*hatırasına hürmetsizlik*” yapıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda “*...resmi din müesseselerine ve devletin resmi memuru olan din adamlarının itibarına, meslek ve haysiyetlerine tecavüz ettiği ve mukaddes dinimiz*

³³⁴ DİYKBK, KS: 62, 03.03.1959, s. 602.

³³⁵ DİYKBK, KS: 475, 13.12.1957, s. 285-286.

ve Peygamberimiz gibi tabirlerin arkasına saklanarak Müslüman dinini Müslüman Türk yurdunda yıkmak ve dinin hakikatlerine vakıf olmayan saf Müslüman ahalimizle hali zihn olan Müslüman Türk evlatlarımızın Müslüman dinine karşı bağlılık temellerini yok edip yeni bir ibadet şekli meydana koymak iddiasıyla kendini Türk Lutheri olduğunu göstermek istediği ve bu suretle yabancı ideolojilerin sürekli olarak yurdumuza sokulmasını temin etmek niyetinde bulunduğu kanaatine varılmıştır”. Dolayısıyla eserin yayından kaldırılmasının yanında yazarı hakkında da kanuni muamelenin yapılması gerektiği ifade edilmiştir³³⁶.

Riyaset’in bu kitap hakkında hazırlamış olduğu raporun da etkisiyle mahkeme süreci başlatılmıştır. Mahkeme sırasında Çerman kendisine istinat edilen suçlamaları kabul etmemiştir. İslam dinini küçültücü, peygamber ve dini kıymetleri tezyif edici neşriyatta bulunmak ve yeni bir din ortaya atmak gibi suçlamalarla hakkında açılmış olan davanın Riyaset’in tahrikinden kaynaklandığını ifade etmiş ve bu kurumun bilirkişi olarak seçilmesinden de şikâyetçi olmuştur. Dinde reformdan kastının yeni bir din olmadığını ifade eden Çerman şunları söylemiştir: *“Reform isteği esasen dinin kendisinde mevcuttur. İddia edildiği gibi yeni bir din kurmak değil, dinimizi milli çerçeve içinde zamana uydurmak gayesiyle kitap kaleme alınmıştır. Kitapta tezyif yoktur. Atatürkçülük, hiçbir gizli fıkre örtü olamaz. Atatürkçülük, Ulu Atatürk’ün hareket ve nutukları ile gösterdiği ve sağladığı istiklal, inkılap, medeniyet yolu ve imanıdır. Biz kitabımızda bu nutuktan parçalar aldık, tahrif veya uydurma yoktur. Milliyetçiliğin en esash umdesi olan dili ele alarak, ibadetin Türkçe yapılmasını istedik. Asıl örtüyü yapanlar, Arapçayı isteyenlerdir. İbadetin Türkçe olmasını 90 sene evvel Ali Suavi de istemişti. Ali Suavi Şeyhülislâmın dokunulmazlığı ve Şer’iye Mahkemeleri mevcut iken bile bu isteğinden dolayı cezalandırılmamıştı. Sorarım, 15 sene ezan Türkçe okundu, dualar Türkçeleştirildi, Türkiye komünist mi oldu? Tanrı, Türkiye’yi bu yüzden nimetlerinden mahrum mu etti?”*³³⁷. Savunma sonunda duruşmanın başka bir güne ertelenmesine karar verilmiştir.

Her iki döneme ilişkin bu ve benzeri eser ve örnekleri çoğaltabiliriz. Bir hadisten yola çıkarak sabah namazının sonunda okunacak istiğfarın savaş meydanından kaçmak dâhil bütün günahların affını sağlayacağı şeklindeki

³³⁶ “Dinde Reform” adlı kitap hakkında Müşavere Heyeti’nin hazırlamış olduğu detaylı rapor için bkz. **DİYKKBK**, KS, 475, 13.12.1957, s. 284-290. “**Milli Din Duygusu**” ve “**Öz Türk Dini**” adlı eserlerin de aynı düşünce ve metotlarla yazıldığı ifade edilmiştir. **DİYKKBK**, KS, 102, 30.03.1957, s. 234.

³³⁷ “Dinde Reform Adlı Kitap Davası” **Cumhuriyet**, 11.09.1958, s.3.

ifadelerden³³⁸, bir fıkıh kaidesinin hadis veya ayet olarak sunulmasına kadar her şeyle karşılaşmak mümkündür. Ancak bunları dönemin din anlayışı ile ilişkilendirmek çok mantıklı görünmemektedir. Çünkü her iki dönem açısından bakıldığında CHP döneminde daha az olmakla birlikte, resmi kanallar üzerinden dini neşriyat neşredilmiştir. Genellikle Maarif ve Riyaset yayınlarından çıkan dini neşriyatın içeriği ile bu neşriyatların çıktığı dönemlere ait iktidarların din anlayışı üzerinden bir bağlantı kurmak mümkündür. Çünkü Riyaset bir devlet kurumudur ve her iktidar belirli ölçülerde onu yönlendirmiştir. Bu yönlendirme bazen hutbeler üzerinden verilen mesajlarla, bazen ise dini neşriyatlar üzerinden aktarılmaya çalışılan ahlak ve toplum tasavvurlarıyla kendisini göstermektedir. Ancak bunların dışında, herhangi bir vatandaş tarafından yazılan ve içerik itibarıyla dini tezyif ve tahkir eden bir eseri, doğrudan dönemin dini alana ilişkin uygulamalarının bir yansıması olarak görmek doğru değildir. Çünkü özellikle dinin, siyasetin merkezine alındığı dönemlerde dini neşriyat için hem leyhte, hem aleyhte yayınlar artmıştır. Buradaki kaygı, her iki taraf açısından dini eserin niteliğinden çok siyasi bir kaygı veya tercih olarak görünmektedir. Bunların bir kısmı, laikliğin bazı alanlarda yanlış anlaşılması veya uygulanmasının da etkisiyle, dini yok saymaya varan içeriklerde yayınlar neşrederken, bir kısmı ise dini savunma veya dinsel bilginin topluma doğru bir şekilde aktarılması iddiasında olup, biraz da cehaletten kaynaklanan nedenlerle Riyaset'in de tepkisine neden olabilecek eserler neşredebilmektedirler. Ve her iki durumda da dini neşriyatın nitelik sorunu devam etmektedir. Bu sorun devam ettikçe, bazen vatandaşlardan, bazen ise kurumlardan³³⁹ gelen şikâyetler üzerine dini neşriyat üzerinde hem denetimler hem de kovuşturmalar sürmüştür.

1.7.2. Misyonerlik Propagandası Yapan Yayınlar

1.7.2.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)

³³⁸ DİYKKB, KS, 281, 20.06.1958, s. 471.

³³⁹ Bu sefer başvuru yapan kurum Maarif Vekaleti'dir. Talim ve Terbiye Kurulu "Tanrı Buyrukları", "İnsan ve Ruh", "Kıyamet ve Alametleri", "Cennetlikler ve Cehennemlikler" adlı eserlerin incelenmesi ve bunların Maarif Vekaleti'ne bağlı kitaplıklarda olmasının sakıncalı olup olmadığını sormuştur. Riyaset, sırf sayfa sayısını artırmak düşüncesi ile tekrarların yapıldığı ve İslami hakikatlere mugayir indi ifadeler yer verilmiş olmasından dolayı ilmi herhangi bir kıymeti olmayan bu eserlerin ilim yuvası olan maarif kütüphanelerinde yer almaması gerektiğini ifade etmiştir. DİYKKB, KS, 354, 18.08.1958, s. 202.

Çalışmamızı kapsayan dönem içerisinde Riyaset'in, yasaklanmasını veya toplattırılmasını istediği kitaplar arasında misyonerlik propagandası yapan kitaplar önemli bir yer tutmaktadır. Bunların bir kısmı yurt dışında yazılıp bir şekilde Türkiye'ye getirilirken, bir kısmı ise doğrudan Türkiye'de kaleme alınmaktadır. Yurtdışından getirilen her türlü neşriyat denetlenmeye çalışıldığından bunlar arasında misyonerlik amacıyla yazılmış eserlere de oldukça sık rastlanmaktadır. Örneğin Paul Du Veou isminde bir Fransız tarafından kaleme alınan "Musa Dağı'nda Tehlikede Kalan Hristiyanlar" adlı kitap zararlı olduğu gerekçesiyle toplattırılmasına ve yurda sokulmasının yasaklanmasına karar verilmiştir³⁴⁰.

Misyonerlik propagandası amacıyla yazılan kitapların isimlerine bakıldığında, sanki İslam ile alakalı bir kitap izlenimi verilmeye çalışıldığı görülmektedir. "Hakikat İlmi, İrfan", "Din Dersleri" "Rahmet Duaları" gibi isimlerle çıkan kitaplar bu duruma örnektir. Ancak adı geçen kitaplara ilişkin hazırlanan Riyaset raporlarına bakıldığında bunların, çoğu kere İslam dışındaki din ve mezheplere hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, İzmir Katolik Kilisesi başrahibi tarafından 1948 yılında yazılan "Hakikate Dikkat" adlı kitabın, adı itibarıyla İslami bir hakikatten bahsetme hissi uyandırmasına rağmen tamamıyla Hristiyan propagandası yaptığı ifade edilmiştir³⁴¹. Buna benzer bir başka örnek ise Ömer Fevzi Mardin tarafından yazılan 300 sayfalık "Hakikat İlmi, İrfan" adlı kitaptır. İçişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine incelen söz konusu kitap hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: "*Kitap sahibinin Amerika'da tabileri bulunan Bahai misyonerleriyle alakalı olduğu, esasen müellif seri halinde çıkardığı "Dinler Arası İlmihal", "Izdırıp", "Ümit ve Kurtuluş" gibi kitaplarda gizli bir gayeye doğru yürüdüğü, bir Bahai misyoneri mi yoksa Müslümanlık perdesi altında Hristiyanlık propagandası mı ve kendisine göre gizli bir tarikat kurucusu mu bulunduğu şüphesi uyandırdığı gibi bu kitapları da Müslümanlıkla Hristiyanlığı mukayese ederken İslamiyet şeriattır, Hristiyanlık hakikattir ve de İncili şerif şeriat kitabı değil hakikat kitabıdır ve hakikate dayanan ahlakıyatı talim eder, Hz. İsa dahi bütün hali harekatıyla bu hakikatleri yaşamış ve bu yüksek ahlaki göstermiştir, Hristiyanlıktaki ulviyet ve medeniyet kabiliyeti onun cihanşümöl olmasında bütün insanların bir Allah'ın nazarında bir olduğunu iddia etmesinde, bütün insanların bir Allah tarafından aynı prensiplerle idare edildiğine inanmasındadır gibi bir çok sözler Hristiyanlık*

³⁴⁰ "Musa Dağı'nda Tehlikede Kalan Hristiyanlar" kitabın toplattırılmasına ilişkin 03.02.1940. tarihli Bakanlar Kurulu kararı. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 90.12.7.

³⁴¹ **DİYYBK**, KS 4290/415, 28.12.1948, s.75.

propagandasını tamamıyla açıklamaktadır. Bu bakımdan kitap dini bakımdan sakıncalı görülmüştür"³⁴². Yukarıda da dikkat çekildiği üzere, kitapların kendisini ya da Riyaset'in hazırlamış olduğu raporları görmeden sadece kitapların ismi veya Bakanlar Kurulu kararına bakarak bir değerlendirme yapmaya çalışmak kişiyi çoğu kere yanlış bir noktaya götürecektir.

Ömer Fevzi Mardin tarafından yazılan ve hakkında oldukça kapsamlı bir içerik raporu hazırlanan bir başka kitap "Kurtuluş" ismiyle neşredilmiştir. Rapora göre kitapta yer alan "*Allah'ın yeryüzündeki hükümlerinin tecellisi*" (s.10) ve "*Allah'ta birlik*" (s.10) gibi ifadelerden birincisi papalığın cismani hükümetini, ikincisi ise Allah'ın İsa'da tecessüdü (vücut bulmak) ve Hristiyanların İsa ile ittihamı akidesiyle ilgilidir. Yine Hristiyan akidelerinden biri olan, İsa'nın halaskar (kurtarıcı) olması ve kendisini feda etmesi akidesini "*melekût ve kurtuluş*" gibi tabirler altında, kendi davasını Müslümanlığa adapte etmeğe çalışılmaktadır. Bunu yaparken de Tevrat ve İncil'den alıntılar yapmaktadır. Rapora göre bu müellif eğer Müslümanlık ilahiyatı yapıyorsa, Müslümanlara göre tahrif edildiği kesin olan bugünkü Tevrat ve İncil'den alıntılar yapmaması, eğer Hristiyanlık ilahiyatı yapıyorsa Müslüman vatandaşlarına hitap etmemesi gerekirdi. Ayrıca müellifin, Müslüman ve Hristiyan iş birliğinden bahsetmesi, "*Dini ilk aile Musevi ailesidir*" ifadesiyle İbrahim (a.s) peygamberden öncekileri yok saymasına değinilmiştir. Eserde yer alan "*İnsanlık ideali beşeriyette din ile ve Hristiyan devresinde başlar*" şeklindeki ifadeler "yanıltmaca ve demagoji" olarak değerlendirilmiştir.

Raporun devamında neşriyatın sayfa sayfa incelenmeye devam edildiği görülmektedir. Örneğin 143. sayfada Tevrat ve Talmut'un incelenerek bunlardan yeni hükümler ve mezhepler çıkarılması istenmektedir ki, dinlerde yeni mezheplerin çıkması talebi Müşavere Heyeti'ne göre özel bir maksada hizmet etmektedir. 146 sayfada "*dünyaya kurtuluş Hristiyanlık ile gelecek*" sözünün arkasından 147. sayfada "*ebedi sulhten*" bahsetmektedir ve Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'nda öne sürdüğü fikir ve realitenin bu olduğu ifade edilmektedir. Bu sayfadan itibaren kitaptaki Hristiyan propagandası artarak devam etmektedir. 190. sayfadan sonra yeni hayatın kuruluşu, Birleşmiş Milletler, demokrasi kavramları üzerinden siyasi içerikli yazılar kaleme alınmaktadır. Müşavere Heyetine göre, kitabın bazı yerlerinde barışa yönelik

³⁴² DİYKBK, KS, 539/84, 12.03.1947, s. 52. Ömer Fevzi Mardin'in bir başka kitabı olan "Ümit" için Riyaset yayınlanmasında sakınca olmadığına karar vermiştir. DİYKBK, KS, 144, 26.06.1945, s.25-26.

ümitlerin dile getirilmesi ve dinleri birleştirmekten bahsedilmesi müellifin Amerika'da da mensupları bulunan Bahai misyonerleriyle alakalı olduğu, “*melekût ve kurtuluş*” fikirlerinde ısrarla Müslüman ve Hristiyan işbirliğinden bahsetmesi misyonerler cemiyetiyle alakalı olduğu, yeni yeni mezheplerin ortaya çıkması gerektiğinden bahsetmesi de, yeni bir tarikat çıkarmak düşüncesinde olduğu şüphesini uyandırmaktadır. Söz konusu heyete göre, müellifin seri halinde çıkarmış olduğu “Dinler Arası İlmihal”, “İzdirap”, “Ümit” ve “Kurtuluş” gibi kitaplarda gizli bir amaç içinde olduğu izlenimi uyanmaktadır³⁴³. Dolayısıyla bu ve benzeri eserlerin piyasada dolaşmalarının sıkıntıları belirlenerek bunların engellenmesi istenmiştir.

Yine İçişleri Bakanlığı, İstanbul'da Amerikan Hord Neşriyat tarafından basıldığını belirlediği “Rahmet Duaları” adlı broşürün incelenmesini istemiştir. Bu broşürün hangi kısımlarının Hristiyanlık ruhunu aşıladığını, İslam dinine aykırı cihetlerin tespiti ile bunların sebeplerinin belirtilmesi ve ne şekilde din propagandası yapmakta olduğu hususlarının bildirilmesini Riyasetten talep etmiştir. Bu talep üzerine incelenen kitabın 1948 yılında Amerika'da bulunan “Viking Press” müessesesinin izniyle bastırılmış olduğu belirtilmiştir. Rapora göre, kitabın beşinci sayfasında yer alan “*Semavi hükümrânlığı yere kursunlar, zira Allah'a yeri hazırlayacak bu çocuklardır*” ifadesi Allah'ı, mekânî bir varlık olarak göstermekte ve semavi hükümrânlık fikri ve onu yere kurmak arzusu, bir hükümeti diniye ve hatta papalık saltanatı prensibini telkin etmektedir. Dokuzuncu sayfadaki “*Saltanat süren Rabbimiz*” sözü sakıncalıdır. Rapora göre 14. sayfada “*Rabbim çobanımdır*” sözü İsa'nın çoban ve Hristiyanların kuzu akidesini aşılamaktadır. 22. sayfada “*Ey göklerde yükselen babamız, hükümrânlığın yeryüzüne insin*” duası eb akidesinin (?) ifadesidir. Çünkü Müslümanlıkta Allah'a baba denilmez, zira bu İbn ve Ruhul Kudüs fikrinin hazırlayıcısıdır. 36. Sayfadaki “*Allah'ın kanadı*” sözü de mahzurludur. Son olarak kitapta, birçok güzel sözler arasında maharetle Hristiyanlığa ait belirgin söz ve kavramlar kullanılmasından dolayı bu kitabın özellikle çocuklara Hristiyanlık ruhunu aşılama maksadını güttüğü mütalaasına varılmış ve kitabın yasaklanması gerektiği belirtilmiştir³⁴⁴. Bu dönemde Türkiye’de dini neşriyatın azlığını fırsata çevirmek

³⁴³ Ancak tüm bunlardan sonra söz konusu kitabın yayınlanmasının mahzurlu olup olmadığının belirlenmesi için müellifin Bahai misyoneri mi, yoksa Müslümanlık perdesi altında Hristiyanlık propagandası mı, yoksa kendisine göre gizli bir tarikat kurucusu mu olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu durumların ise Emniyet Müdürlüğü tarafından incelenmesi ve durum raporunun bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. **DİYYKBK**, KS 1143/74, 30.03.1946, s. 38-40.

³⁴⁴ **DİYYKBK**, KS: 1230, 06.10.1948, s. 125.

isteyen misyonerlerin, yayınladıkları kitap, broşür ve diğer materyallere İslam'ı çağrıştıracak isimler koyarak Müslümanları etkilemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Örneği az olmakla birlikte misyonerlik propagandası yapan yayınlara karşı yazılan kitaplar da mevcuttur. Süleyman Külçe tarafından 1948'de yazılan "*Müslümanlar Dikkat*" adlı kitap buna örnektir. Kitapta, misyonerlerin propaganda şekilleri ve vasıtaları tespitle, bunların memleketimizde dini vahdeti ihlal maksadı göttükleri ve bunlara karşı savunmak lüzumu belirtilmiştir. Bu kitap İçerik itibariyle Riyaset tarafından beğenilmiş ve yayınlanmasının teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir³⁴⁵.

1.7.2.1.DP Dönemi (1950-1960)

DP döneminde dini neşriyatın sayısı özellikle yurt dışından getirilen kitaplarla birlikte artmış olduğundan bu dönemde Riyaset'in kitap incelemeleri daha yoğundur³⁴⁶. Ancak bu süreçte EGM'nin bunlarla alakası olmayan birçok yayını da alıp incelenmek üzere Riyaset'e gönderdiği raporlardan anlaşılmaktadır. Örneğin adı geçen kurum tarafından Riyasete gönderilen 80 kitap incelenmiş ve bunların tefsir, hadis, fıkıh, lügat olup sahibine iade edilmesinde dini ve idari bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir³⁴⁷. Bu ve benzeri raporlardan da anlaşılabileceği üzere, EGM bahsi geçen durumlarla mücadele adına bazen ihbar ve bazen de baskın yoluyla dini içerikli yayınlara yönelik sıkı bir tedbir uygulamaktadır. Ancak bu uygulamalar sırasında dini içerikli ve eski yazı ile kaleme alınan bütün eserler, içeriğine bakılmaksızın incelenmek üzere Riyaset'e gönderilmiş olduğundan, dini eserlerin tamamı bir şekilde denetim ve kovuşturmayaya tabidir. İçeriğine bakılsa dahi, bu uygulamalar çoğu kere eski yazı bilmeyen kişiler tarafından yapıldığından bazen eski yazı ile yazılmış bir ders kitabının dahi soruşturmaya dâhil edildiği görülmektedir³⁴⁸.

Bu ve benzeri uygulamalar, dini neşriyatın özgürlüğü ve sürdürülebilirliği için oldukça sıkıntılı bir durum yaratmasına rağmen, bazı sakıncalı eserlerin de bu şekilde tespit edilebildiği görülmektedir. Örneğini EGM'nin talebi üzerine Riyaset "Faith" (Din, İnanç) adlı eseri/broşürü incelemiş ve bu eserin yurda sokulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Söz konusu kitapla ilgili hazırlanan raporda, Hristiyan dininin aslından

³⁴⁵ DİYKBK, KS: 3042/378, 08.12.1948, s. 85.

³⁴⁶ Örneğin Beyrut'ta çıkan Essekâfetül Vataniye adlı mecmua ile El-Ahbar gazetesi, Şam'da çıkan Ennur ve Ettalia adlı gazeteler, merkezi Viyana'da olup Dünya Barış Konseyi adlı teşekkül tarafından çıkarılan bütün matbuatların yurda sokulmaları ve dağıtılması Riyaset'in görüşü ile Bakanlar Kurulu tarafından yasaklanmıştır. DİYKBK, KS: 612, 25.10.1955, s. 197.

³⁴⁷ DİYKBK, KS: 399, 08.10.1957, s. 458.

³⁴⁸ DİYKBK, KS: 102, 30.05.1944, s. 118.

uzaklaşması buna karşın İslamiyet'in aslını korumasından dolayı, bazı Hristiyanların Müslüman olmasından endişelenen misyonerlerin, bu durumun önüne geçmek için Türkçe ve İngilizce broşürler hazırlayarak cahil Müslümanları Hristiyan yapmak ve buna karşın Hristiyanların ise Müslüman olmasının önüne geçmeye çalıştıkları belirtilmiştir. Raporun devamında Hükümetin onayı ile Hristiyan vatandaşlara, dinlerinin gereği olan bilgilerin verilmesi için kurs açmak mümkün iken, bunu yapmayıp, Anglosakson devletler olan münasebetimiz dolayısıyla İngilizce öğrenme meraklısı olup İslam dinini yeterince kavramamış olan gençlerin hedefe konularak Hristiyanlaştırılmaya çalışıldığına dikkat çekilmekte ve bunun önüne geçilmesi gerektiği ifade edilmektedir³⁴⁹.

Raporlardan takip edilebildiği kadarıyla, Türkiye'de dini neşriyat üzerinden misyonerlik faaliyetinde bulunulmaya çalışılmasının en önemli nedenlerinden biri, dini eğitim ve neşriyat eksikliğinin neden olduğu boşluğun misyonerler tarafından doldurulmaya çalışılmasıdır. Riyaset'in eser incelemelerinde çokça örneğini gördüğümüz üzere, Türkiye'de özellikle genç neslin bu alandaki zayıflığı bir takım misyoner faaliyetleri ile değerlendirilmeye çalışılmış ve insanlar Hristiyan akidelerine ısındırılmak istenmiştir. Bunun bir örneğini Mardin Süryani Kadim Metropolit Hana Dolapönü tarafından yazılan eserde görmekteyiz. Söz konusu esere ilişkin Riyaset raporunda bir tehlikeye dikkat çekilmekle birlikte, dönemin laiklik uygulamalarının dinsel alanda yarattığı boşluğu ifade ile dolaylı bir eleştiri de vardır: *"Türkiye Cumhuriyeti'ndeki İslam ahalinin uzun zamandan beri dini bilgisiz kalmaları hasebiyle bu bakımdan cehaletin hüküm ferma olduğu bir zamanda İslami hakikatlerden bihaber saf Türk Müslüman vatandaşların zihinlerinin boşluğundan istifade edilmesini düşünen Süryani misyonerleri bu vatandaşlara Hristiyanlığı aşlamak için Türk diliyle yazılmış olan Hristiyan Kilisesi'nin namazları adlı eserini her babanın ve her çocuğun okumasını tavsiye ederek yayınlamışlardır. Ve ayrıca da yayınlamış oldukları ilişik olan ve aynı gayeyi takip eden "Hikmetin Başlangıcı Rap Korkusudur" adlı aylık dergide dahi teslisi ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu anlatarak "Hristiyan Kilisesinin Namazları" adlı eserinin okunmasını tavsiye etmektedirler. Her ne kadar Müslüman dinine ve kanuni mevzuatımıza göre dinlerin serbestliği kabul edilmiş ise de, her din adamları yayınladıkları eserlerini açıkça kendi*

³⁴⁹ DİYKBBK, KS, 524, 09.10.1956, s.50. Benzer bir örnek için bkz. DİYKBBK, KS, 5, 03.01.1957, s. 16.

dinlerine göre ibadetleri neden ibaret ise onu beyan ederek kendi dindaşlarının ve çocuklarının bunları bilmelerini ve öğrenmelerini tavsiye etmesi icap eder. Yoksa Müslüman Türk muhitinde böyle sinsî ve gizli maksatlı tabirlerle herkesin ve her çocuğun bunları bilmeleri ve okumaları lazımdır diyerek hal-i zihin olan Müslüman Türklere ve çocuklarına da şümülû bulunan bir tabir ile yazılması ve bunların köylerde saf ve cahil Müslümanların evlerine birer birer atmak suretiyle kendilerini iğfal ve Hristiyanlaştırmaya uğraşmaları hiçbir suretle kanunen dahi tecviz edilemez. Binaenaleyh böyle kapalı tabirlerle ve gizli maksatlarla eserler yayınlanması Mardin’de vuku bulan ihbarlarla ve Müslüman vatandaşların şikâyetlerine nazaran vatandaşlar arasında ileride pek muhtemel olarak dini ve idari bakımlardan fitne ve fesat ika ile tefrika ihdas etmekten başka bir netice vermeyeceği cihetle; eserlerinin başlıklarında ve içlerinde derginin ve eserin doğrudan doğruya Süryani Hristiyan dinine ait olduğunu ve bu ayinlerin de ancak Süryani ahali ve çocuklarına tavsiye edildiğini tasrih edilerek basılmış olan nüshaları iptal etmelerinin ve saf Müslümanlarını ve çocuklarını böyle gizli gizli iğfalatta bulunmamaları lazım geldiğinin ve Müslüman dinine karşı muarazaları varsa açıkça münakaşa ve fikirlerini beyan etmekte serbest bulunduklarının lisanı hükümetle kendilerine ihtar edilmesi lüzumunun ve aksi halde yukarıda beyan olunan durumlara göre bu eserlerin İslami, idari ve siyasi bakımdan yayınlanmasında mahzur olduğunun bildirilmesi uygundur”³⁵⁰.

EGM’nin talebi üzerine incelenen bir başka broşür için hazırlanan raporda, Hz. İsa’nın Allah’ın oğlu olduğuna ve dünyaya insanların günahlarını affettirmek üzere kendisini feda etmek için geldiğine ve Hz. İsa’ya böyle itikat edip, ikrar ve kabul etmeyen kişilerin Allah tarafından gazaba uğratılacağına dair ifadeler yer verildiğine değinilmektedir. Riyaset son zamanlarda bu ve benzeri içerikteki kitap, broşür ve makalelerin artmasını, yukarıdaki örneğe benzer bir gerekçe olarak “... Misyonerlerin umumi kongresinde otuz küsur seneden beri Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Türk Müslüman evlatlarının İslam dinine ait bilgilerden mahrum olup bu hususta hâl-i zihin olduklarını göz önüne alarak türlü metotlarla ve sade Türk lisanıyla yazılmış Hristiyan dinine ait broşürleri propaganda mahiyetinde yurdumuza sokmaları”³⁵¹ şeklindeki misyonerlik faaliyetlerine bağlamaktadır. Riyaset burada, dini eğitimden mahrum

³⁵⁰ DİYKBBK, KS, 518, 18.09.1952, s. 39-40.

³⁵¹ DİYKBBK, KS: 451, 22.11.1957, s. 274.

kalmış yeni neslin zihinlerindeki dini boşluğun Hristiyan akidelerle doldurma düşüncesi ile hareket edildiğini düşüncesini yinelemektedir. Dolayısıyla hazırladığı bu raporlarla Riyaset, bir yandan bu tarz zararlı içerikteki yayınların toplattırılmasını sağlarken, diğer yandan laiklik uygulamalarının dini bilginin öğrenilmesi noktasında ortaya çıkardığı boşluğa eleştirilerini de sürdürmektedir.

Son zamanlarda misyonerlik amacıyla yazılan eserlerin sayısında artış yaşanması üzerine Riyaset'in temkinli olma durumu da artmıştır. Örneğin Kahire'de Arapça olarak basılan "Kitab-ı Mukeddes" adlı eser için şu tespitler yapılmaktadır: *"Söz konusu kitap Hristiyanlar tarafından mukaddes kitap olarak görülüp, çeşitli dillere çevrilmiş bulunan ve zamanımızda Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid denilen Tevrat, Zebur ve İncil namındaki kitapların Türkistan Tatarlarının dillerine çevrilmiş hali olduğu görülmektedir. Her ne kadar Hristiyanların inançlarını içeren bir eserin başka bir dile çevrilmiş bir hali olan bu matbuatın dini, siyasi ve idari yaklaşım açısından dini serbestlik noktasında düşünülmesi mümkün ise de, son zamanlarda Hristiyan misyonerlerin Türk vatandaşlarını Hristiyanlaştırmak için başvurdukları faaliyetler ve propagandalar düşünüldüğünde bu çevirinin Türkiye'deki Tatar vatandaşlarımızın Hristiyan dinine meyiletmesi için başvuru bir yol olması kuvvetle muhtemeldir"*³⁵². Riyasetin temkinli duruşunun gerekçelerinden biri de, misyonerlik amacıyla yazılan eserlerin İslami bir dille yazılıp Müslümanların kandırılmaya çalışılmasıdır. Örneğin *"Takva Sırrı"* adlı eser, Müslüman Türk çocuklarını Hristiyanlığa ısındırmak için Müslümanlar tarafından kullanılan ibadet ve dua mevzularıyla ilgili bütün mana ve fikirleri, Müslümanlar tarafından kullanılan kelime kalıplarına sokmak suretiyle *"kurnazca"* yazılmış bir eserdir. Her ne kadar ahlaki ve dini öğütleri içerir görünse de, İslam dini ve akaitleri açısından mahzurlu bir eserdir ve toplattırılması gerekmektedir³⁵³. Konuya ilişkin bir başka örnek ise *"Doğru Yolda Bulunuyor Musun? Ruh Hastalığına Malik Misin?"* isimli eserdir. İsmine bakıldığında sanki İslami bir içeriği olduğu izlenimi veren bu kitabın da misyonerlik amacı güttüğü Riyaset raporlarından anlaşılmaktadır³⁵⁴.

"Melekûtun Bu İyi Haberi" adıyla piyasada dolaşan eserde de misyonerlik amacı olduğu tespit edilmiştir. Bu eserde Türk lisan ve lehçeleri kullanılarak

³⁵² DİYKKBK, KS, 699, 29.12.1956, s. 2. Benzer bir örnek için bkz. DİYKKBK, KS, 5, 03.01.1957, s. 210.

³⁵³ DİYKKBK, KS, 354, 05.07.1956, s. 80.

³⁵⁴ DİYKKBK, KS: 72, 18.02.1957, s. 226.

Müslümanların kandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Riyasete göre misyonerlerin bu yöndeki çabaları, akli ve ilmi merkezine alan İslam'ın Avrupa'da insanlar tarafından rağbet görmesine karşılık Müslümanlar arasında Hristiyanlığa ilgi uyandırmak maksadıyla yapılmaktadır. Gerek kullanılan dil ve gerekse Hristiyanlığı çağrıştırmayan başlıklarla sanki bir İslami eser izlenimi vererek Müslümanların kafasını karıştırmaya dönük bir amaca hizmet etmektedirler. Riyaset'e göre bu ve benzeri içerikli kitaplar, menşei ve içeriği itibarıyla iyi bir niyetin ürünü olmadığı gibi bir takım hurafe ve masallarla Müslümanların kafasını karıştırmaya yönelik amaca hizmet ettiklerinden toplattırılması gerekmektedir³⁵⁵.

Yine İçişleri Bakanlığı, Amerika'dan Eyüp Surp Yeğya Kilisesi'ne gönderilen eserlerin tercümelerini incelenmek üzere Müşavere Heyeti'ne göndermiştir. Heyet eserde ruhani, ahlaki ve dini bir kisveye bürünerek bir takım öğütlerle Ermenileri ileride millî ve siyasi bir kalkışmaya hazırlamak istediklerine işaret etmiştir. Ayrıca *“Rum papazları gibi milletlerine dini hükümleri beyan etmek bahanesiyle siyasi dersleri vermeye muktedir olan Ermeni papazları dahi bu broşürleri kiliseye gelen Ermeni millete izah ederken yukarıdaki maksadı, anlayabilecekleri tabirlerle ifade etmeleri ihtimali kuvvetle muhtemeldir”*. Dolayısıyla bu ve benzeri eserlerin yurda girmesindeki millî ve siyasi sakıncalar hesaba katılarak bunların toplattırılması gerektiği belirtilmiştir³⁵⁶.

Riyaset, misyonerlik amacıyla kaleme alınan kitap ve broşürlerin Müslümanlar üzerindeki etkisini azaltmak için, bunlara cevap niteliğinde bazı eserler neşrederken, kurum dışında yazılan bazı eserlerin de yayınlanmasını teşvik edilmiştir. Örneğin Hüseyin Atay tarafından kaleme alınan *“Kur'an ve Hadiste İman Esasları”* adlı eser, Hristiyanlığın yayılması adına fikir geliştiren Batılı düşünürlere karşı temeli ayet, hadis gibi İslam'ın temel kaynaklarından alan ve İslam'ın nakle değil akla dayandığını ilmi bir lisanla anlatan bir eser olarak tanımlanmakta ve Riyaset tarafından desteklenmektedir³⁵⁷. Yine Turhan Yörükân tarafından tercümesi yapılan bir makalede, Türk milletinin Hristiyanlaştırılmasına yönelik uygulamalar ve bu konuda

³⁵⁵ DİYKBK, KS: 64, 11.03.1957, s. 224.

³⁵⁶ DİYKBK, KS: 461, 19.08.1955, s. 219.

³⁵⁷ DİYKBK, KS, 465, 27.09.1956, s. 53. Riyasetin konuya ilişkin bir başka makale raporu için bkz. DİYKBK, KS, 261, 30.05.1956, s.459. (The Christian Mission and Turkish İslam adlı makale) . Riyaset, incelenmek üzere kendisine gönderilen eserlerin içeriğini beğenirse bunların bazen kendisi tarafından bazen ise yazarı tarafından neşredilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

yapılması gerekenlere dikkat çekilmesi Riyaset tarafından önemli görülmüş ve Riyaset tarafından yayınlanması kararlaştırılmıştır³⁵⁸.

1.7.3. Laikliğe ve Genel Kanun-Mevzuata Aykırı Olan Yayınlar

1.7.3.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren laiklik, devletin ve toplumun dönüştürülmesinin en önemli araçlarından biri olarak görülmüştür. Dolayısıyla laiklik uygulamalarına karşı olabilecek faaliyetler çoğu kere tepkiyle karşılanmış ve gerektiği durumlarda baskı ve takibe maruz kalmıştır. Dini neşriyata da bu bağlamda yaklaşılmış ve bu neşriyatın bir kısmı laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanmış veya toplattırılmıştır. Bununla birlikte diğer alanlarla kıyaslandığında laiklik gerekçesiyle yasaklanan kitap sayısının az olduğu söylenebilir. Az olmasının sebebi ise Riyaset'in eser değerlendirme kriterinin, diğer kurumlardan farklı olmasıdır. Örneğin EGM bir eserde yer alan ilmihal bilgilerini laiklik karşıtlığı üzerinden ele alabilirken, Riyaset bu bilgilerin yer almasını olağan karşılayıp bunların içeriğinin sahih kaynaklara uygunluğuna bakmaktadır. Bu noktada bir sıkıntı yoksa eserin laiklik ve dini konular açısından bir sıkıntı barındırmadığını ifade etmektedir. Ancak bunları yaparken mevcut kanun ve mevzuatın dışına çıkmamaya da özellikle özen göstermektedir.

Bu dönemde laiklik karşıtı olduğu gerekçesiyle toplattırılan kitaplara Hafız Naci Gürses'in "*Doğru Yol*" adlı kitabı örnek verilebilir. Kitap hakkında, İç Yayın Dairesi Müdürü tarafından hazırlanan rapora bakıldığında, Riyasetten oldukça farklı bir yaklaşımla karşılaşılmaktadır. Raporda, Türk çocuklarının zihninin cennet hülyaları, cehennem korkularıyla bulandırıldığı ve "*koyu İslamcı propagandalara*" yer verildiği belirtilmiştir. Ayrıca "*Her Türk İslam'ım demeli, birden el ele vermeli, ayrı düşen kalır geri, Tanrı demiş olun birlik*" ifadeleri "*Kemalizmin altı umdesinden biri olan laikliğe karşı*" olarak görülmüştür. Ayrıca ilmihal havasında yazılmış olduğu söylenen bu kitapta abdest, namaz, oruç gibi ibadetlere çok yer verildiği ifade

³⁵⁸ **DİYKKB**, KS, 396, 08.08.1956, s. 326. Aynı amaçla Hasan Tahsin Başşak tarafından yazılan "Din-i Hak-Misyonerlere İhtar- İslam Dini ve Hristiyanlık" adlı eserin basılmasının önemli olduğu ifade edilmiştir. **DİYKKB**, KS, 64, 03.02.1958, s. 502. Benzer bir şekilde MEB Talim ve Terbiye Kurulu'nun talebi üzerine Cevdet Rıfat tarafından "İslam'ı Saran Tehlike ve Siyonizm" adıyla yazılan eser heyet tarafından incelenmiş ve siyonizmi ve onun doğuracağı sakıncaları iyi tasvir ettiği gerekçesiyle Riyaset kütüphanesine de yeter sayıda alınmasına karar verilmiştir. **DİYKKB**, KS, 20236/97, 14.03.1951, s.75.

edilirken, “din duygularının hareket halinde olduğu Ramazan ayında, okuyanlar zihninde rejimimize karşı antipatiler doğurabilecek bir mahiyet taşımaktadır”³⁵⁹ ifadelerine yer verilmiştir. Görüldüğü üzere bu rapordaki yaklaşımlar Riyaset’in yaklaşımlarından oldukça farklıdır. BYUM tarafından kaleme alınmış bu rapor Riyaset tarafından hazırlanan raporlarla kıyaslandığında, ilmi ve dini bir değerlendirmeden çok siyasi bir değerlendirme izlenimi vermektedir. Ayrıca, eserde birtakım ibadetlere yer verilmesinin, rejim aleyhinde antipati oluşturacağı şeklinde değerlendirilmesi, Türkiye’de uygulanan laikliğin kapsamının genişleyebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum aynı zamanda laikliğin uygulanma aşamasındaki sınırlarının kişilere veya kurumlara göre değişiklik gösterebileceğine de işaretir.

Laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanan yayınlara bir başka örnek ise, TBMM birinci dönem vekillerinden Mehmet Salih Yeşiloğlu tarafından yazılan “Din Muallimi” adlı eserdir. Yeşiloğlu’nun, kitabının yasaklanmış olmasından dolayı Başbakan’a yazmış olduğu mektubu dikkat çekicidir: *"Sayın Başbakanımız, Memlekette (Din cehli-küfür irticası) katiyen başlamıştır. Küçüklerin, belki de yirmilik büyüklerin çoğu âli kudreti, Peygamberini tanımamakta, hangi din ve millete mensup olduğunu bilememektedir. Bu böyle olmakla beraber, yurdumuzdaki "Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Yahudi" mekteplerinde din dersleri okutulmakta, hatta Protestanlar tarafından mebzulen (çok, fazla) bastırılan Türkçe İncil kitabı da, Beyoğlu Tünel Başı Caddesi'nde Türk çocuklarına paralı, parasız dağıtılmakta, "Ayazma" denilen yerlerde yine Hristiyanlığa ait her türlü tarikatçılık icra edilmekte, (Babil Havz) ? namıyla meşhur din müessesinde masum Türk gençleri para ile tanassur (Hristiyanlaştırma) ettirilmekte olduğu halde Müslüman memleketinde Müslümanlığa ait şu esercik iki sene evvelisi İstanbul polisi tarafından toplattırılmış, okuyuculardan ele geçenler de sorguya alınmıştı.*

Evet: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreseler kapatıldı, lakin "İslam dini, İslam itikadı" mülgadır denilmedi, camiler kapatılmadı, isimler değiştirilmedi.

Değerli başbakanımız, tarihi tetkik edelim. Asırlardan beri şimalden garpten vukua gelen muhaceretlerin esbabı nedir? Miladi sekiz yüzde ihtida eden kahraman

³⁵⁹ İç Yayın Dairesi Müdürlüğü’nden Basın Yayın ve Umum Müdürlüğü’ne gönderilen 5.9.1944 tarihli tezkire, BCA, Fon Kodu: 05.09.1944, Yer No: 86.571.8.

Türkler, ateşe, güneşe, ulularına tapındıkları günler birbirleriyle didişip boğuşmadan başka ne gibi bir rabıta ve meziyete malik idiler?

Sayın başbakanımız, hürmetnameme ? bağlı olan bu esercik öyle zannediliyor ki, halkın birbirini ve hükümetini de candan sevmeye vasıta olacak bir ahlak rehberidir. Bu esercik Cumhuriyet hükümetimizin rejime muhalif telakki buyrulmadığı takdirde halk arasında okunmasına mani olunmaması için icap edenlere emir verilmesini yüksek zekânızdan bekler, hürmetler sunarım. Eski Erzurum Milletvekili Salih Yeşiloğlu"³⁶⁰. Yeşiloğlu'na verilen cevapta "Din Muallimi" dışındaki eserlerin yasak kapsamında olmadığı, söz konusu eserin içeriğinin laiklik ile çeliştiği ifade edilerek toplattırıldığı beyan edilmiştir. Bunun dışında "Din Öğreticisi" ve "Müslüman Çocuklarına Din Bilgisi" adlı eserleri hakkında yasak kararı olmadığı ifade edilmiştir³⁶¹.

Milli Şef döneminde laiklik ve kanunlara aykırılık açısından üzerinde en fazla durulan eserler arasında Nursi'ye ait olanlar önemli yer tutmaktadır. Bilirkişi olarak Riyaset'in bu eserleri değerlendirme şekli, siyasi değerlendirme ve endişelerden farklı olduğu için hazırlanan raporlar genellikle söz konusu eserlerin ilmi ve dini olduğu şeklindedir. Hükümetin veya devletin diğer bazı kurumlarının, hazırlanan bu raporlardan hoşnut olmadığı; bazen farklı yaklaşımlarla bazen ise bu raporlara rağmen hareket edilerek bu eserlerin toplattırıldığından bahsetmiştik. Bu durum Riyaset ile devletin diğer kurumları arasında bazen sıkıntılara neden olsa da, Riyaset'in eser değerlendirmesinde bir değişiklik olmamıştır. Örneğin EGM tarafından Isparta'da "tarikat mensupları" elinde bulunarak Riyasete gönderilen Nursi'ye ait eserler din, kanun ve tarikat bakımından zararlı olup olmaması durumları üzerinden incelenmiştir. Riyaset yapmış olduğu inceleme sonucunda "Yedinci Şua", "Asa-yı Musa", "Ayetül Kübra" adlı eserlerin, ilmi kalem meselelerini tasavvuf ve mükâşefe yoluyla izah etmek amacıyla yazılmış olduğunu, bazı İslam âlimlerinin bazı İslam akidelerini tasavvufi prensiplerle açıkladığını, dolayısıyla söz konusu eserlerin kanun ve mevzuat açısından zararlı olmadığı gibi tarikatçılık ile de ilgisi olmadığını ifade etmiştir³⁶². Ancak bu içerikteki raporları rağmen, siyasetin önceliğinin ve tehdit algısının farklı oluşu nedeniyle bu tarz eserlere ilişkin kovuşturmalarda bir kesinti olmamıştır.

³⁶⁰ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 65.401.09, Tarih: 23.03.1946.

³⁶¹ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 65.401.09, Tarih: 23.03.1946.

³⁶² DİYKBK, KS: 134/9, 11.01.1947, s. 63.

1.7.3.2. Demokrat Parti Dönemi

Demokrat Parti döneminde dini neşriyatın kovuşturulması ya da yasaklanması konusunda laiklik gerekçe olma durumunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu dönemde dini neşriyatın sınırlandırılması genellikle irticai faaliyette bulunmak, dini siyasete alet etmek, tarikat-mezhep propagandası yapmak, ilke ve inkılapların aleyhinde olmak gibi gerekçelere bağlı olarak gerçekleşmiştir.

1.7.4. Tarikat-Mezhep Propagandası (Alevilik-Şiilik) Yapan Yayınlar

1.7.4.1. Milli Şef Dönemi (1938-1950)

Riyaset'in kitaplarla alakalı hazırlamış olduğu raporlar incelendiğinde en hassas davrandığı konuların başında Alevilik-Şiilik ile ilgili kitaplar gelmektedir³⁶³. Eğer bir kitapta doğrudan Şiilikten bahis veya onun propagandasını yapacak bir içerik varsa, Riyaset bunların doğrudan yasaklanması ve mevcutlarının piyasadan toplattırılması yönünde görüş beyan etmektedir. Çünkü Riyaset'e göre bu içerikteki yayınların çokluğu, toplumsal uzlaşının bozulmasının önemli sebeplerindendir³⁶⁴. Örneğin Ömer Fevzi Mardin'in "İslam Muhtırası", Hafız Naci Gürses'in "Kasideler ve Mevlüd-ü Şerif Duası", Şemsettin Yeşil'in "Namaz Surelerinin Ve Fatiha-i Şerife'nin Manası" adlı eserleri Şiilik propagandası yaptığı gerekçesiyle toplattırılmıştır.

Bunlar içerisinden "İslam Muhtırası" adlı broşür BYUM'nün talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiştir. Raporda, adına ve içindeki İslam, iman, amel esasları gibi tabirlere bakıldığında, İslam dinine ait bir broşür olarak görünse de müellifin bu tabirler altında kendince keyfi bir reform ve dinler arası adıyla propaganda yaptığından bahsedilmiştir. Ayrıca broşürde amel, rıza, gaye esasları gibi şeyler ve bunlar hakkındaki izahların tamamen uydurma olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde, netice

³⁶³ Türkiye'de Alevilik hakkında bkz. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş, **Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik Tarih- Kimlik – İnanç – Ritüel**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

³⁶⁴ Örneğin Dersiam Abdullah Kazancı'nın Şâfi fıkıhlarından derlemiş olduğu "Şâfi İlmihâli" adlı eser Müşavere Kurulu'nun gündemine gelmiş ancak Hanefi mezhebi için yazılan eserlerde Şâfi ve benzeri mezhep-inançlardan bahsedildiği için diğerlerine ait bir ilmihal hazırlama gereği olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca bugüne kadar yayınlanmış olan ilmihallerde Hanefi İlmihali diye bir isim olmamasından ve böyle "mezhebi" ayrılıkları alevlendirecek ve toplumsal ayrılığı tetikleyecek başlıklardan kaçınılması gerektiği ifade edilerek, eser inceleme gereği duyulmadan iade edilmiştir **DİYKBBK**, KS, 6994/373, 31.10.1950, s. 73. Ancak ilginç bir şekilde, 1955 yılında ve imzalarından da anlaşıldığı üzere aynı kişiler tarafından, Müşavere Heyeti Kâtibi M. Sait Özdemir'in yazmış olduğu "Şâfi İlmihali-Şâfiler Allah-u Teâlâ'ya Nasıl İbadet Ederler" adlı eser genel nakillere aykırı bir hüküm bulunmadığı gerekçesiyle riyaset tarafından yayınlanması uygun görülmüştür **DİYKBBK**, KS, 314, 01.06.1955, s. 238.

kısımındaki iman ve İslam tariflerinin eksik olduğuna değinilmiştir. Ayrıca secde ve rukûnun başlı başına bir ibadet, zekâtın insanın yeterinden fazlasını vermekten ibaret sayan yaklaşım da raporda eleştirilmiş ve broşürün ilmi ve dini bir kıymeti olmadığı tespiti yapılmıştır³⁶⁵. BYUM, söz konusu raporu da ekleyip broşürün mevcutlarının toplattırılmasına ve satışının yasaklanmasına yönelik karar alınması talebiyle Başvekâlete bir yazı göndermiştir³⁶⁶.

Arusi-yi Selami Tarikati'nin kurucusu olduğu ifade edilen Mardin'in, 1940'lı yıllarda yazılmış çok sayıda dini neşriyatı olduğu, ancak bunların önemli bir kısmının din ve ilmiyal esasları iddiasında olmasına rağmen, indiyattan ibaret ve Müslümanlıkla telif edilemeyen bir içeriğe sahip olduğu tespiti yapılmıştır. Bu tarzda yazılmış kitapların artması üzerine Riyaset müftülöklere yönelik bir tamim yayınlayarak, bunlar karşısında gayet hassas olunması ve şayet çevrenize gelecek olursa bu nevi kitaplardan birer nüsha ile Makamın haberdar edilmesini istemiştir³⁶⁷. Söz konusu tamim üzerine müftülöklere konuya daha hassas yaklaşmışlar ve bu içerikte neşriyattan Makamı haberdar etmişlerdir. Örneğin Şemsettin Yeşil tarafından yazılan ve köylerde parasız olarak dağıtıldığı ifade edilen "*İslamiyet*" adlı gazete, Beyşehir Müftülüğü'nün talebi üzerine Riyaset tarafından incelenmiş ve gazetede Şiilik propagandası yapıldığı ifade edilmiştir³⁶⁸. Ayrıca aynı kişi tarafından "*İlme, Ulemaya Açık Mektup*" ve "*Ashaba Hürmet, Sövenlere Lanet*"³⁶⁹ adlı bir broşürler yayınlandığı ve bunların da parasız olarak dağıtıldığı ifade edilmiştir. Raporda söz konusu kişinin daha önce "*Hakikat Yolu*" adlı gazetenin 41, 42 ve 43. sayılarında bu yönde yayınladıkları fikirlerin şimdi "*İslamiyet*" adlı gazetede yayınladığına değinilmiştir. Rapora göre Şiiliğin başlıca

³⁶⁵ DİYKBK, KS, 239/69, 19.09.1944, s. 79.

³⁶⁶ BYUM Selim Sarper tarafından Başvekâlete gönderilen 28.03.1944 tarihli müzekkere. BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 86.570.7.

³⁶⁷ DİB Şerafettin Yaltkaya tarafından müftülöklere gönderilen 29.03.1944 tarihli tamim BCA, Fon Kodu: 51.0.0.0 Yer No: 4.36.19.

³⁶⁸ Ayrıca, Yeşil tarafından 1947 yılında yazılan "Din Nuru" adlı 95 sayfalık eserde, "*Ey kameti mevzununa libası rububiyeti giydirdiğim habibim*" gibi sözler bulunması, müellifin diğer eserlerinde ve vaazlarında Hululiye ve Batniye fikir ve akidelerini yazıp söylemesi dikkate alınıp, bu ve bunun gibi tabirler bulunduğu dikkat çekilere eserleri yayınlanması sakıncalı görülmüştür. DİYKBK, KS: 15/2365, 12.01.1948, s. 179.

³⁶⁹ Bu broşür çeşitli yerlere dağılmış olduğu için, birçok yerden bunun incelenmesi talebi gelmiştir. Riyaset yedi sayfadan oluşan bu broşür hakkında hazırlamış olduğu raporunda, Hz. Osman'ın katli ve Hz. Ali'nin muharebelerine yer verildiği ve aynı zamanda geçen bir fitneyi uyandırmak gibi bir gaye takip edildiği ve bazı şahıslara tecavüzkârane lisan kullanıldığı için bunun toplumu kışkırtabileceğine kanaat getirmiştir. Raporda eserin sonunda "La ilahe illallah Muhammedürresulullah Ali Velîyullah" denildiğine göre bu kışkırtma hareketinin Şii propagandası olduğuna dikkat çekilmiştir. Kısaca birleştirici ve muhabbet verici fikir ve ilim yazıları yazacak yerde, şahsiyat ile nifak sokucu yazılarla uğraşmaktan ibaret olan bu broşürün yayımı mahzurludur. DİYKBK, KS, 21, 15.02.1949, s. 84.

şiarı olan “Eşhedü Enne Aliyyen Veliyullah” sözü “Ashaba Hürmet” kitabının sonunda Yeşil tarafından “Lailahe İllallah, Muhammeden Rasulüllah Ali Veliyullah” şeklinde yazılmıştır. Raporda Yeşil'e mensup bazı adamların geçen sene sonlarına doğru camilerde vaizlere bu minvalde bazı sorular sordukları ve hatta İstanbul Müftüsünü tehdit ve Cebelibereket Müftüsünü sokakta dövmeye teşebbüs ettiklerine yer verilmiştir. Teşvikiye Cami imamı ile Beyoğlu Müftüsü'nün de aynı gerekçelerle darp edildiği gazetelere yansımıştır³⁷⁰. Riyaset “gizli bir teşkilat” olduğunu düşündüğü bu grubun bazı insanlara tehdit içerikli mektuplar da yazması üzerine, toplumsal alanda olası bir karmaşanın önüne geçebilmek düşüncesiyle durumu Başbakanlığa bildirmiştir³⁷¹.

Şemseddin Yeşil ve onun hocası olan Salih Yeşil'in yazılarına karşı Ehl-i Sünnet adlı mecmuası ile cevaplar veren Abdülhalim adlı bir kişiye iki tehdit mektubu gönderilmiştir. Bu mektuplardan biri imzasızdır. Öteki ise Şükrü Soy imzasını taşımaktadır. Mektubun genel içeriği şu şekildedir: *“Ehlisünnet gazetesini çıkaran heriflerden Abdülhalim! Yahu siz de zerre kadar akıl ve iz 'an yok mu? Ne kadar kör heriflersiniz? Şemsettin Yeşil'in isminden olsun mana çıkartamıyor musunuz? Şemsettin demek din güneşi demektir. Kör herifler, bu güneşi ne zaman göreceksiniz? Bu güneş bundan 24 sene evvel parlamaya başladı, lâkin bu gün karanlık mahzenlere kadar nuru sızıyor. Bir ehl-i sünnet diye tutturdunuz, sanki ehl-i sünnet mezhebi de neymiş? Asıl yol Şemseddin ve hocası Salih Yeşilin hakikat yoludur, onun dersleridir. Siz bu kalın ve köhne kafadan vazgeçmezseniz son olarak söylüyoruz, hayatınız tehlikededir. Hayvanlığın lüzumu yoktur (8.12.947 Şükrü Soy). İmsasız ve isimsiz olarak gelen mektup ise “Eh-li sünnet herifi maşerîlerinden Abdülhalim! Sen ehl-i*

³⁷⁰ Mezhep Kavgaları mı Başlıyor” **Yeni Gazete**, 18.12.1947, s.1.

³⁷¹ Şemsettin Yeşil'in Riyaset ile karşı karşıya gelmesi sadece yayınladıkları kitaplar ile değil, yapmış olduğu izinsiz vaazlarla da olmuştur. Kadir Gecesi'nde Sultanahmet Camisi'nde izinsiz vaaz veren Yeşil, ruhsatsız vaaz vermekten Riyaset tarafından mahkemeye verilmiştir. Konuya ilişkin gazete haberinde duruşma sırasında yüzden fazla çarşafli kadın ile bir o kadar erkeğin Yeşil'i desteklemeye geldikleri ifade edilmiştir. Yeşil duruşmada kendisine istinat edilen suçları kabul etmemiştir: *“526. madde (ihbar eden hakkında zabıt tutulur) diye tasrih eder. Evvela ortada böyle bir zabıt yoktur. Ben vaaz etmiş de değilim. Sadece hatim duası yaptım. Ortada şahsi bir husumet vardır. Çıkarmakta olduğum gazetede, Diyanet İşleri Reisi hakkında yazılar yazmıştım. Cevap veremedi. Aciz duruma düştü. Elimden ruhsatıyemi aldırdı. Bu iş ya onun teşviki ile yapılmıştır yahut da kendisine yaranmak isteyenler tarafından. Vaiz verdiğimi iddia eden zabıt bir ay sonra tutulmuştur. Hâdisе anında ve yerinde zabıt tutulmamıştır. Bu bir suçtur. Nazarı dikkatinizi çeker takibat icrasını rica ederim”*. Salonda bulunan kadınlı erkekli dinleyiciler hep bir ağızdan "Biz şahidiz..., diye bağırmağa başlamışlardır. Mahkeme üç amme şehidinin dinlenmesi için başka bir güne bırakılmıştır. “Bir Vaiz Hakkında Açılan Dava”, **Hürriyet Gazetesi**, 03.11.1950, s.2. Şemsettin Yeşil'in bu şikâyetlere rağmen benzer faaliyetlerini sürdürdüğü ve bu sefer Süleymaniye Camisi'nde Kore şehitlerin için okunan mevlidin ardından vaaz ettiği anlaşılmaktadır. Aynı suçun tekrarından dolayı yeniden mahkemeye çıkmıştır. “Yeşil Hoca Yine Mahkemede”, **Milliyet Gazetesi**, 10.03.1951, s.1.

sünnet mecmuasında Salih ve Şemseddin üstatlarımıza çıkan yazılarını tenkit ediyorsun; cahil ahmak, o zatlar kendilerinden söz söylemezler. Onların sözlerini kayıtsız ve şartsız kabul etmelidir. O hazretler bu zamanın mehdileridir. Allah başımızdan eksik etmesin, bizlere hidayet yolunu gösteren o yüksek mürşitlere utanmadan dil uzatıyorsunuz. Bizler onların sözlerini kayıtsız ve şartsız kabul etmeyenleri yaşatmamağa ahdetmiş şahıslarız. Bir daha gazetede onların aleyhine yazı yazacak olursanız bu dünyada yaşamak size haram olacağına emin olunuz”³⁷² şeklindedir.

Ancak buna benzer mektuplarla tehdit ve propaganda faaliyetlerinin sürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır³⁷³. Örneğin Beyşehir Müftüsü’nün beyanatı bu faaliyetin devam etmekte olduğunu göstermiştir. Müftünün mahalli idare amiri ile teşrik-i mesai ederek bu propagandacıların önlenmesi için gerekli tedbirlere tevessül etmesi ve durumun tekrar Başvekâlet bildirilmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır³⁷⁴. Beyşehir’den sonra benzer bir talebin Alaca Müftülüğü’nden (Çorum) de geldiği görülmektedir. Söz konusu yerden Riyaset’e gönderilen bir dilekçede Salih Yeşil’e³⁷⁵ ait bir mektubun köylerde ve kasabalarda propaganda aracı olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda mektubun Şiilik propagandası yapmasının yanında, Muaviye’den “lanetlenmiş soy” olarak bahsedilerek halkın arasına nifak sokulmaya çalışıldığı tespiti yapılmıştır³⁷⁶.

Konuya ilişkin bir başka örnek ise İsmail Hakkı Kanık tarafından yazılan “İnsan-ı Kamil” adlı kitaptır. Bergama Müftülüğü’nün talebi üzerine incelenen söz konusu kitaba ilişkin raporda, Şiilik propagandası yapılmakla birlikte, yanlış ve hurafelere de yer verildiği belirtilmiştir. Yanlış tercümeler ve sahih olmayan bir takım hadislerin yanında, hurafeciliğe dalalet edecek “H”, “K” harflerinden mana çıkarmaların mahzurlu olduğuna değinilmiştir. Ayrıca kitapta Hululiyye mezheplerini çağrıştıracak ifadelerle yer verildiğine değinilmiştir³⁷⁷. Devamında ise, devre-i süfliyye ve devre-i arşiiyye gibi Müslümanlıkta olmayan devreler icat edilmiş; 10,11, 19 ve 20.

³⁷² Mezhep Kavgaları mı Başlıyor” **Yeni Gazete**, 18.12.1947, s.1.

³⁷³ Yeşil, mahkemede bu mektupları kendisi ve taraftarları tarafından değil ortalığı karıştırmak için Abdülhalim ve arkadaşları tarafından yine kendilerine yazarak sanki bu mektup Yeşil taraftarlarından gelmiş gibi bir ortam yaratmak istediklerini ifade etmiştir. “Tehdit Mektupları Hadisesinin İyçüzü Nedir”, **Yeni Gazete**, 19.12.1947, s.1.

³⁷⁴ **DİYYBK**, KS, 4549/318, 06.11.1948, s. 206.

³⁷⁵ Bazı belgelerde de görüldüğü üzere Şemseddin Yeşil, Salih Yeşil ismini de kullanmıştır.

³⁷⁶ **DİYYBK**, KS, 10139/194, 28.09.1949, s. 125.

³⁷⁷ Hululiyye mezhebinde Allah’ın gezegenleri, yıldızları yarattığına inanılmakla birlikte Allah’ın yarattıklarının suretine bürüdüğü kabul edilir. Yıldız tapma buradan gelmektedir.

sayfalarda, “*Tasavvuf tamamlanınca nifak başlar*” gibi uydurma hadislerle yer verilmiştir. Raporun buraya kadar olan kısmı hurafe, uydurma hadisler ve çeşitli yanlışlıklarla alakalıdır. Buradan sonrası ise genel olarak Şiilik ile alakalıdır ve eserde “*Bir nar tanesinin bir cephesi Peygamber, bir cephesi Ali, Bir cephesi Abdülkadir, bir cephesi insan-ı kamil ve kendisi*” olduğuna dair ifadelerle yer verilmiştir. Devamında, Muaviye ile Hasan arasında tarihi hakikate uymayan bir harp ihdas edilmekte ve neticede Müslümanlık’ta lanet caiz olmadığı halde, Muaviye’ye lanet edildiği ifade edilmektedir. Sayfa 28’de insan-ı kâmilî peygamberlerle eşdeğer görürken 30. sayfada insan-ı kâmilin şeri emirlere bağlı olmadığı ifade edilmektedir. Rapora göre İslam dininde Peygamberler dahi evamir-i şeriyye ile mukayyed olduğu halde, kullanılan bu ifadeler Batini tarikatları destekleme mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Yine rapora göre bu içerikte kitapların, yasak olmasına rağmen tarikatçılık hareketlerinin gizli gizli faaliyette bulunduğu bir sırada çıkması, bu hareketi teşvik etmekte ve hatta meşru göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca bu eserler hâlâ Ali ve Muaviye ihtilaflarını ileri sürerek nifakların ortaya çıkmasına çalışmaktadırlar. Tüm bunlardan dolayı Müşavere Heyeti bu ve bunun gibi eserlerin yayınlanmasının ve okunmasının zararlı olduğunu düşünmektedir³⁷⁸.

Selim Seyfeddin Uysal tarafından “milli bir zaruret” hissi iddiasıyla yazılan “*Nifakın Maskelerini Yırtıyoruz*” adlı eser İskenderun Müftülüğü’nün talebi üzerine incelenmiştir. Riyaset’e göre “Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir’in yalnız halifelğine biat etti. İmamlığı kendi şahsiyetinden ayırmadı ve ahfadına sakladı, on ikinci imam Mehmet Mehdi’nin tegayüp (birkaç kişinin topluca kaybolması) etmesinden sonra din mercilerine alışan Aleviler mercisiz kalmamak için büyük alimlerden Ebu Şuayib Muhammed’i din riyasetine getirdiler. Ondan sonra diğerlerini” gibi ifadeler eserde yer alan başka ifadelerle çelişmekte ve ileri sürülen prensiplerin hiç biri ilmi hakikate ve tarihi vesikaya dayanmamaktadır. Ayrıca eserde, din riyaseti Ali’ye ve evlatlarına münhasır iken sonradan başkalarına da geçmektedir. “*Vilayet? ve imamet ehlibeyte ait olup Müslümanlığın anayasası da bu idi*” denilmektedir ki, Riyaset’e göre Müslümanlıkta böyle bir esas olmamakla beraber bu layuhti (hata yapmayan) bir makam ihdası demektir ki, bu ise “*hükümet içinde hükümeti ve anarşiyi ifade eder*”. “*Bilhassa ilmin kaynağını muayyen bir aile efradına hasretmek ve gizli bir Batın ilmi kabul etmek tamamen ilim ve tefekkür hürriyetini imha eder*. Riyaset’e göre bu ve

³⁷⁸ DİYKBK, KS, 4786/372, 02.12.1948, s. 89.

bunun gibi sözler halkı cehalete sevk etmekten, toplumda ikilik yaratmaktan ve ehlibeyt perdesi altında istismarcılık yapmaktan başka bir şey değildir. Rapora göre nifakın maskesini yırtmak için "*Nifakın Maskelerini Yırtyoruz*" adlı eser ve benzerlerin yayımdan kaldırılması gerekmektedir³⁷⁹.

Daha önceki örneklerde de görüldüğü üzere bu dönemde Alevilik üzerine yazılan kitaplarda artış olduğu³⁸⁰ ve bunların bazen bedelsiz, bazen ise düşük bedellerle her tarafa dağıtılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Tokat'ta nüfus memurluğu yapan Kutbettin Türkani tarafından yazılıp binlerce nüshasının dağıtıldığının anlaşıldığı ifade edilen "*Alevilik: Doğuşu, Yayılışı ve Hususiyetleri*" adlı eser Riyaset tarafından incelenmiştir. Hazırlanan raporda, her ne kadar kitabın yazarı önsözünde, Alevilik tarihini tarafsız olarak anlatmak için bu kitabı hazırladığını ifade etse de, kitabın başından sonuna kadar hurafelerle dolu olduğu, tarihi hakikatlerin tahrif edilerek Aleviliğin meşru bir yol, Sünniliğin ise Muaviye'nin arkasından gitmek olduğu fikrinin telkin edilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir.

Kitapta Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den sonra hak halife ve Ebu Bekir'in gasıp olduğunu ispat için bir takım şeyler yazılmıştır. Devamında ise Hz. Peygamber'den şöyle bir hutbe nakledilmiştir: "*Ey nas biliniz ki, Ali'nin nefsi benim nefsim, Ali'nin atı benim atım, Ali'nin kanı benim kanım, Ali'nin ruhu benim ruhumdur... Yarab şahit ol Ali Allah'ın halifesidir ve benden sonra halifem odu*". Bu hutbe üzerine Hz. Ebu Bekir'in sinirlenerek ağladığı ifade edilmiştir. (s.4). Hz. Peygamber'in, "*Nübüvvet benimle birlikte sona erecek, benden sonra vilayet devri başlayacaktır, Ali nurumun kaynağıdır, imamet onun ve onun evladınındır*" dediği ve bunların unutulduğu ifade edilmiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in Hayber Savaşı'ndan kaçtığı da kitapta yer alan iddialar arasındadır. Ayrıca Hz. Ebu Bekir halife olduktan sonra Hz. Ali'nin ailesini zaruret içinde bıraktığı için, bu durumdan etkilen Hz. Fatıma'nın altı ay gibi kısa bir sürede hastalanarak öldüğüne yer verilmiştir. (s.5). "*Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Hz, Muhammed'in cenazesinde bulunmamaları ve ihtiras içinde dolaşmaları Hz. Ali'nin çevresinde geniş İslam cereyanının toplanmasına neden olmuştur*" ifadeleri kitaptaki başka bir iddia olarak aktarılmıştır(s.6). Yazara göre Hz.

³⁷⁹ DİYYBK, KS, 77, 12.05.1949, s.72.

³⁸⁰ Alevilik hakkında yazılan kitap ve broşürlerin sayısında artış olması gazetelere de yansımıştır. Bu içerikteki neşriyatın bazı bölgelerde vatandaşlar arasında sorunlara neden olmasından dolayı burada "yabancı parmağı"nın aranması gerektiğini ifade eden yazılar kaleme alınmıştır. "Ehl-i Sünnet Aleyhtarlığı: Bunda da Bir Yabancı Parmağı Olmasın", *Yeni Gazete*, 19.12.1947, s.1.

Ali'yi seven, onun irşadıyla Hz. Muhammed'in izinde yürüyenler Alevi, zekâsını fena şekilde kullanan Ebu Süfyan oğlu Muaviye'nin arkasından gidenler ise Sünni sayılmaktadır. Çünkü Muaviye Hz. Muhammed'in sünnetini elde etmekle övünüyordu ki, böylece doğan bu iki tabir asırlarca Müslümanların boğaz boğaza gelmelerine neden oldu (s.12).

Kitaba ilişkin raporun devamında, Alevi büyükleri başlığı altında tamamen hurafe içerikli yazılar yazıldıktan ve Hacı Bektaş ve evlatları hakkındaki akideleri aktardıktan sonra Alevi inançları bahsine geçildiğine değinilmiştir. Burada *"Hz. Ali'nin ölümünden sonra cenazesini bir pîrin alıp gittiğini, Hasan ile Hüseyin'in bu pîrin peşini takip ettiklerini ve pîrin Ali olduğunu ve deve ile pîr kaybolunca Ali'nin göğe çıktığını anladıklarını"* kaydettikten sonra (s.42) *"Allah'ın yarattığı nurun ikiye ayrıldığını ve bu nurlardan biri nur-u nübüvvet, biri vilayet olduğunu ve bunun da Ali"* olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Peygamberimizin, *Hz. Ali için onun bedeni benim bedenim, onun ruhu benim ruhum dediği iddiasını tekrarlamış bunu ispat için, ya Ali gel gömleğimin içine sokul demiş olduğunu* (s.43) *ve bunu ashap inkar edince Peygamberimiz, bakın diye bağırmış ve münkirler görmüşler ki, Hz Ali ve Hz. Muhammed bir baş ve vücuttur ve bu mucize ile karşılaşanlar Allah-ü Ekber demişler"* (s.44).

Kitapta Alevilerin namaz kılmaması ve fitre ve zekât vermemesine de yer verilmiştir. Burada Alevilerin çoğunun özellikle Sünnilerin camilerine gitmemek için namaz kılmadığı aktarılmıştır. Bunun için camilerde Yezid zamanlarından beri kendilerine lanet okunduğu ve Ali ile diğer büyüklerin camilerde öldürülmesi gerekçe gösterilmektedir. Aleviler için camiye gitmek, alınlarını Kerbela toprağına koymak ve kendilerine yapılan zulmü hoş görmekle aynı anlama geldiğine, ancak Alevilerin hiçbir zaman bu zulmü unutmak istemediğine değinilmiştir. Ayrıca Aleviler fitre ve zekât vermediklerini; çünkü bunlardan maksat yardım olduğuna göre, onlar bu yardımı her zaman yaptıkları için ayrıca zekât ve sadaka vermeye ihtiyaç duymadıkları aktarılmıştır. Alevilerin Aşure gününe ait ibadetlerinden de bahsedildikten sonra *"hükümetin Sünni olmasından dolayı gerçek Müslüman olan ve tarihi kanla yazılmış olan Alevilerin tarikatlarını gizlediklerini"* ifade etmektedirler. Raporda, kitap içerisinden buraya kadar yer verilen örnek ve ifadeleri aktardıktan sonra, *"işte kitaptan alınan bu özet, Alevilik adı altında ne gibi hurafelerin ve sakat fikirlerin bulunduğunu açıkça göstermektedir"* denilmiştir. Ayrıca rapora göre kitapta hadis diye yazılan

sözler ve tarihi vaka olarak tasvir edilen hurafeler ve Hz. Ali'ye isnat edilen vakalar tamamen akılsız ve ilmi kıymetten mahrumdur. Devamında ise, Alevilik hakkında yazılan bu gibi eserlerin müellifleri, genellikle Aleviler arasında tanınmak ve onlar tarafından mebus seçilmek gibi gayeler takip ettikleri gibi, başka suretle istismar gayesi güttüklerine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, “*masum bir imamın iş başına geçmesi ve gizli imam ve gizli ilim*” gibi telkinler ve Alevilerin camilerde öldürüldüğü iddiası menfi propaganda mahiyetinde olup memleket için tehlikelidir. Dolayısıyla yazılarda Müslümanlığı parçalamak ve milli bünyeyi tefrikaya uğratmak düşüncesi olduğu ve netice itibariyle rejim aleyhine bir hareket gayesi güdüldüğünün aşıkâr olduğu ifade edilmiştir. Bunları önlemek için Yüksek Başkanlığın gerekli tedbirleri alması gerektiği ifade edilmiştir³⁸¹.

BYUM tarafından din ve tarikat propagandası yapıldığı gerekçesiyle Riyaset'e gönderilen bir başka eser ise, “*İsmail Emre, Hayatı ve Eserleri*” ismi ile yayınlanmıştır. Söz konusu eserde yer alan manzumelerin genellikle Anadolu'nun Alevi köylülerinin dillerinde dolaşan Bektaşî nefesi şeklindeki sofuluk şiirleri ve halk şairi deyişlerinden oluştuğu ifade edilmiştir. Rapora göre Alevi köylülerinin ellerinde matbu olarak dolaşan “*Faziletname*” gibi “çok muzır” tarikatçı, tefrikacı ve doğrudan Şii ve Alevi propagandası yapan kitaplara nispetle bu eser, ya Alevilikten itizal etmiş ve normal halk şairi sistemine dönüşmüş, ya da Alevilikle alakası olmadığı halde farkında olmayarak bazı yerlerde o nevi tesirler altında kalmış bir mahiyet arz etmektedir. Diyanet bakımından bu manzumeler de diğer Alevi ve Bektaşîlik nefeslerinde olduğu gibi, dini esaslara karşı “münkir ve müstehzi” bir hava yaşatılmak istenildiğinden ve sonuç itibariyle bu durum ülkemizde ikiliğe yol açtığından ret olunması gerekmektedir³⁸².

Şiilik propagandası ve benzeri durumlar dolayısıyla Riyaset raporlarına istinaden Bakanlar Kurulu kararı ile satışı yasaklanan ve toplattırılan kitapların, sadece isim ve kapak değişikliği yaparak yeniden piyasaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin BYUM'nün, Riyaset makamına göndermiş olduğu bir yazısında, 1943 yılında İstanbul'da Maarif Kütüphanesi tarafından bastırılan “*Tekmil ve Musahhah Mevlid-i Şerif*” adlı eserin daha önce Müşavere Kurulu tarafından mahzurlu olduğu yönündeki rapor doğrultusunda Bakanlar Kurulu kararı ile toplattırılmış, yayınlanması ve satışı

³⁸¹ 112 sayfa, 300 kuruştan satılmıştır. **DİYKKBK**, KS, 4606/76, 13.05.1949, s.73-75.

³⁸² **DİYKKBK**, KS 136/110, 10.04.1945, s. 78-79.

yasaklanmış olduğu belirtildikten sonra, içeriği benzer ancak başka bir isimde yeni bir eserin çıktığı ve bunun incelenmesi gerektiği ifade edilmektedir³⁸³. Riyaset, söz konusu eserin daha önce yasaklanan eserle aynı olduğunu belirterek bunun da bir öncekinde olduğu gibi toplattırılmasını işaret etmiştir³⁸⁴. Ayrıca Şiilik propagandası amacıyla yazılan kitapların bir kısmında, Kur'an-ı Kerim'de nass-ı kati ile emredilmiş olan namaz, oruç gibi birçok farzların inkâr edildiğine değinilmiştir. Hz. Osman ve Muaviye gibi eşhasların tekfir edildiği bu gibi görüşlere sahip kişiler raporlarda “fırak-ı dalle”³⁸⁵ olarak tanımlanmışlardır³⁸⁶.

1.7.4.2. DP Dönemi (1950-1960)

Türkiye'deki dini neşriyatın genel itibarıyla Riyaset raporları üzerinden incelenmeye çalışıldığı bu bölümde, her iki dönem içerisinde hazırlanan raporlarda oldukça benzer yönler vardır. İfade edildiği üzere Riyaset'in, eser değerlendirmesinde en önemli kriterlerinden biri de, içeriğinin genelde dine, özelde ise Sünni İslam'a bakış konularında toplumsal açıdan bir ayrılığa sebep olup olmayacağıdır³⁸⁷. Bu noktada, Alevi-Şia üzerine yazılan eserler, içerik itibarıyla toplumsal karmaşaya sebebiyet vereceği üzerinden ele alınarak olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Ancak verilen örneklerde de görüldüğü üzere, raporlardaki görüşün genellikle olumsuz olmasının nedeni, sadece eserin Alevilikle alakalı olmasından değil, içeriğinde yer alan bilgilerin çoğunlukla yanlış veya eksik olmasından da kaynaklanmaktadır. Bu durum DP döneminde de devam etmektedir. Bu noktada, dini neşriyatın Alevilikle ilgili kısmında CHP'li yıllara denk gelen döneme ilişkin çokça örneğe yer verildiğinden DP döneminde daha az örnek üzerinden gidilecektir. Buradaki amaç, eserlerin içeriğinin birbirine yakın olmasından dolayı tekrara düşmeme kaygısıdır.

³⁸³ **DİYKBB**, KS, 75, 29.03.1944, s. 32. Özellikle İstanbul'da Maarif Kitabevi tarafından basılan kitapların son sayfalarında reklam edilen bazı kitapların hulasalarında batıl fikirler yazıldığından bu kitabevi tarafından basılan dini kitapların incelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

³⁸⁴ **DİYKBB**, KS, 423/104, 09.04.1945, s. 30.

³⁸⁵ Fırak-ı dalle: Kur'an-ı Kerim'in beyan buyurduğu hükümlerden ve Hz. Peygamber'in sünnetinde işaret edilen esaslardan ayrılan topluluklara verilen isimdir.

³⁸⁶ **DİYKBB**, KS, 2095/193, 24.05.1948, s. 247.

³⁸⁷ Örneğin İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından yazılan “Din ve Hayat” adlı eser değerlendirilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yalnız Ehl-i Sünnet Mezhebi üzerine, İslam'ın itikada ait usullerine ve müçtehitlerin beyanları ve İslam'a ait hüküm ve ahlakı Müslüman vatandaşlara beyan ve ifade etmek için oluşturulduğu belirtilmiştir. Daha sonra teşekkül eden Yayın Müdürlüğü de yalnız bu içerikteki eserleri yayınlamakla görevli olduğu ifade edilmiştir. **DİYKBB**, KS, 621, 02.11.1955, s. 193-194.

DP dönemine denk gelen ve Elbistan’da Halil Öztoprak tarafından yazılan “*Kur’an’da Hikmet Tarihte Hakikat*”³⁸⁸ adlı eser, bu döneme ilişkin uygulamalara ve Riyaset’in karşı hamlelerine örnek olması açısından önemli bir örnektir. EGM’nün talebi üzerine incelenen kitap hakkında hazırlanan raporda, İslami esaslara aykırı bir tutum takınarak “Sünni Müslümanları” yollarından ayırmak, Kur’an ayetlerinin anlamlarını saptırarak yeni anlayışlar ortaya koymak suretiyle Müslümanların inanç dünyasına zarar vermek gibi amaçlarla kaleme alındığı ve hiçbir ilmi değeri olmadığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca söz konusu kitapta, İslam dininde namaz gibi bir ibadetin olmadığı bunun bir softa uydurması olduğu şeklindeki yaklaşımlar da, Kur’an-ı Kerim’in tahrif edilmesi olarak yorumlanmıştır³⁸⁹. Dolayısıyla bu ve benzeri içerikteki yayınların Müslümanlar arasında ayrılıklara neden olabileceği uyarısı yapılarak, bu gibi kitapların gerekli makamlar tarafından takip edilip toplattırılması ve bunları yazanlar hakkında, “*dış bağlantılar da dâhil*” gerekli tahkikatın yapılması gerektiği ifade edilmiştir³⁹⁰. Riyaset adı geçen kişinin, üzerlerinde yanlış ve eksik olarak ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin yazılmış olduğu takvim ve çeşitli levhalarla da din simsarlığı yaptığını ifade etmektedir. Bu ve benzeri kişilerin yazmış olduğu yazıların toplumsal alanda yaratacağı karmaşanın önüne geçebilmek adına, Riyaset veya ehil bir ilim adamı tarafından bunlara karşı yazılacak reddiyelerin bütün il, ilçe, köylere ulaştırılarak toplumun bilinçlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir³⁹¹.

Riyaset’in reddiye tavsiyesi üzerine bir takım eserler neşredilmiştir. Bu anlamda Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından yazılan risale, Riyaset tarafından uygun görülmüş ve bunun çok az bir bedel karşılığında bütün köy ve şehirlerdeki insanlara ulaştırılması için çaba sarf edilmiştir³⁹². Ancak, Riyaset’in sıklıkla vurguladığı

³⁸⁸ Kitabın bazı belgelerde “Kur’an’da Hikmet, Tarihte Hakikat, Alevilerde Namaz” adıyla geçtiği görülmektedir.

³⁸⁹ **DİŸKBBK**, KS, 197, 02.05.1958, s. 484-486. Kitabın bu kısmı için Riyaset tarafından reddiye olarak “Namaz” adında bir kitap neşredilmiştir. Riyaset, Alevilik ile alakalı yazılara veya onların kendi ibadetleriyle ilgili bilgileri içeren eserlere genelde temkinli yaklaşarak sakıncalı bulurken, Süryanilerle alakalı bir ibadet içeriğini normal karşılamaktadır. Çoğu kere ayrı bir mezhep veya inanç biçimi olarak görmediği Aleviliğin, kendine ait özelliklerini, Müslümanlar arasında tefrika yaratacağı endişesi ile eleştirirken benzer bir tehlikenin Süryanilikten geleceğini düşünmemektedir. Süryani Kadim Kilisesinin Şahsi Namaz Kitabı” adlı eser BYUM’nün talebi üzerine Riyaset makamı tarafından incelenmiştir. Eserle alakalı olarak, "Deyrulzafaran rahiplerinden Hanna Dolebani'nin eseri olan ve 1944 yılında basılan bu eser Süryani kadim namazlarının eşkâlinden ve dualarından ve bu ibadetlerden arasında okunacak mezburlardan bahis olup kendilerine ait dini ibadet ve merasimden ibarettir. **DİŸKBBK**, KS: 1343/322, 27.10.1944, s.136.

³⁹⁰ **DİŸKBBK**, KS, 346, 05.07.1952, s. 44.

³⁹¹ **DİŸKBBK**, KS, 346, 05.02.1952, s. 65. Başka bir esere reddiye yazılmasına dair gerekçe için bkz. **DİŸKBBK**, KS. 374, 02.10.1957, s. 256.

³⁹² **DİŸKBBK**, KS, 564, 15.10.1953, s. 206.

toplumsal birlikteliği sağlamaktan oldukça uzak “reddiyeler” de yazılmıştır. Bunlar ise Alevi vatandaşların tepkisine neden olup mahkemelere taşınmıştır³⁹³. Örneğin Maraş Merkez Vaizi Zekeriya Güven tarafından kaleme alınan “İman ve İslam Rehberi” adlı eserde Alevilerin bir kitaplarının olmadığına dair ifadeler, olayın mahkemeye taşınmasının gerekçesi olmuştur³⁹⁴. Ayrıca, Güven’in, kitabında yazdıklarına ilave olarak, bu ifadelerin benzerlerini ve daha fazlasını vaaz ettiği camilerde tekrarlaması, konuyu meclis gündemine de taşımıştır. Çünkü bu söylemler özellikle Alevilerin yoğun olarak yaşadıkları Çorum bölgesinde sorunlara neden olmuştur. Güven, vaazlarda “*Alevîlerin, kızıl başların kitapları olmadığından onların kestikleri helâl olmaz. Onların evlerine misafir olan Müslümanın, etle pişmiş yemeklerini yemesi caiz değildir. Eğer misafir Müslüman kendi eli ile kesmiş de onlar pişirmiş ise yenilir*” gibi sözler sarf ederek Çorum’da büyük tepkiye neden olmuştur. DP Çorum mebusu Ahmet Başbüyük’e göre, Alevilik ve Sünnilik ileri sürülerek kullanılan bu tarz ifadeler milli birliğin bozulması anlamına geleceğinden engel olunmalıdır³⁹⁵.

Öztoprak tarafından yazılan kitap için Riyaset’in oldukça temkinli olmasının bir nedeni de, aynı kitap için muhtelif yerlerden şikâyetler gelmesidir. Bu durum kitabın birçok yere dağıldığı anlamına geldiğinden Riyaset bu kitabın olası etkisini bertaraf etmek istemiştir. Örneğin Sungurlu Müftülüğünden gelen yazıda söz konusu kitabın yayılmasının önüne geçmek için gerekli tedbirlerin alınması talebinde bulunulmuştur. Riyaset vermiş olduğu yanıtta gerek kitap, gerekse yazarı için kanuni sürecin başlaması için ilgili makamlara müracaatların yapıldığını, bununla birlikte müftülerin bu ve benzeri kitaplar için uyanık olması gerektiğini belirtmiştir³⁹⁶. Ayrıca söz konusu kişinin, kitaba zeyil olarak peyderpey yayınlamış olduğu kısımlar da

³⁹³ Maraş Merkez Vaizi Zekeriya Güven tarafından kaleme alınan eser örneğinde de görüldüğü üzere, Riyaset personeli tarafından yazılan eserlerin bir kısmı, yine Riyaset raporlarından takip edilebildiği kadarıyla içerik ve bilgi yetkinliği açısından oldukça yetersizdir. Bu ve benzer örnekler Riyaset personelinin “yetkinliğini” sorunu açığa çıkarması açısından önemlidir.

³⁹⁴ **DİYKBK**, KS, 769, 18.12.1953, s. 9. Farklı bir durum olarak şu örnek önemlidir: Adana Müftüsü Abdullah Develioğlu tarafından yazılan “Hz. Ali ve Evlatları” adlı eser şikâyet üzerine Riyaset makamı tarafından incelenmiştir. On iki imamın faziletlerinin anlatıldığı eserde, Resulü Ekrem’den sonra Hz. Ali’nin imametine inanmayan ashabın tekfir edildiği ve on ikinci imamın gizlendiği yerden bir gün çıkacağı ifade edilmektedir. Riyasete göre bu içerikte bir kitap yazan müftü kendisini ehl-i sünnet mezhebinden göremez ve bu eseri, görev yaptığı bölgede yaşayan Şii ve Alevilerden maddi menfaat temin etmek amacıyla yazmıştır. Bu hareketlerinden dolayı müftü Riyaset tarafından emekliye sevk edilmiştir. **DİYKBK**, KS, 77, 27.02.1957, s. 104-105.

³⁹⁵ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 434. Yine Riyaset neşriyatından çıkan bir eserde yapılan Alevilik tanımının da Aleviler tarafından tepkiyle karşılandığı görülmektedir. “Alevileri Müteessir Eden Neşriyat”, **Yeni Gazete**, 05.02.1949, s.2.

³⁹⁶ **DİYKBK**, KS, 609, 24.10.1955, s. 199). Benzer bir örnek için bkz. **DİYKBK**, KS, 278, 18.06.1958, s. 472.

Riyasete gelmiştir. Riyaset, kişi ve eser hakkında EGM nezdinde gerekli işlemlerin yapılması için uyarılarda bulunmuş olmasına rağmen, konuyla alakalı olarak herhangi bir şeyin yapılmadığını ancak bu sefer Darende Kaymakamlığı'ndan gelen şikâyetle de görüleceği üzere adı geçen kişinin kasaba kasaba köy köy dolaşarak “safdil vatandaşları” kandırdığı ve buralarda insanlar arasında ikilikler ortaya çıkardığına dikkat çekilerek İçişleri Bakanlığı'na “ehemmiyetli” yazı ile bildirilmesinin uygun olacağına karar vermiştir³⁹⁷.

Aynı kitap hakkında Ankara Cumhuriyet Savcılığı da görüş istemiş ve bu kitabın TCK'nın 161, 163 ve 312 maddelerinde belirtilen suç unsurlarını kapsayıp kapsamadığı sorulmuştur. Verilen cevapta “Müslüman Aleviler ile Müslüman Sünniler” arasında sadece Hz. Ali'yi öncelemek ve abdestin hükümleri noktasında farklılıkların görüldüğü, bunlar dışındaki unsurlarda genel olarak birleşilmesine rağmen söz konusu kitabın, Kur'an hükümlerini tağyir ve tahrif etmek suretiyle Aleviler ile Sünniler arasında bir düşmanlık yaratmak gayesinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte bu kitabın ilmi bir kıymetinin olmadığı gibi, olası etkilerinden dolayı toplum ve devlet açısından sıkıntılar meydana getireceği uyarısı yapılarak “kağıt parçaları” olarak tanımladıkları kitabın toplattırılması ve tedavülden kaldırılması istenmiştir. Ayrıca TCK'nın ilgili maddeleriyle ilişkilendirilebileceği de ifade edilerek, Öztoprak'ın hangi amaçla bu işe cesaret ettiğinin araştırılması ve gerekli kanuni işlemlerin yapılması gerektiği ifade edilmiştir³⁹⁸.

Hem CHP hem de DP dönemi örneklerinde de görüldüğü üzere dini neşriyatın Alevilikle ilgili kısmına oldukça temkinli yaklaşmıştır. Bu temkinli yaklaşımda toplumsal karmaşa ihtimalinin giderilmesi kadar, Riyaset'in ehl-i sünnet ve'l cemaat anlayışının da etkisi vardır.

1.8. Riyaset'in Denetim ve Onay Sürecinden Sonra Yayınlanan Eserler

1944 yılından itibaren dini içerikli eserleri inceleme konusunda yetkili görülen kurum, yine bu kurumun talebi üzerine Riyaset olmuştur. Bu tarihten sonra söz konusu kurum tarafından yüzlerce eser incelenmiştir. Ancak incelenen her iki eserden birinin

³⁹⁷ DİYKBK, KS, 264, 31.05.1956, s. 456.

³⁹⁸ Söz konusu kitabın mevcut internet sayfalarındaki tanıtımında “1956 yılında MEB'nın onayı ile dördüncü baskısı yapılan” şeklinde ifadeler yer almaktadır. Buna benzer ifadelerin kitabın ikinci baskısındaki kitap kapağı üzerinde de yer aldığı görülmektedir. Konuyla alakalı Riyaset MEB'ndan görüş sormuş ve böyle bir onayın verilmediği ifade edilmiştir DİYKBK, KS, 199, 08.02.1955, s. 245.

çeşitli gerekçelerle neşredilmesine onay çıkmamış, yasaklanması ya da toplattırılması istenmiştir. Bu noktada eserlerin toplattırılmasının ana gerekçelerinden biri, İslami bilgilerin doğru kaynaklardan öğrenilmesi kaygısıdır. Çünkü bu eserlerde, abdestin alınma tarifi gibi oldukça basit konularda dahi ihtilaflı içeriklere yer verilmiştir. Bununla birlikte Riyaset'in piyasadaki dini eserlerin az olmasından dolayı bu işte oldukça titiz davrandığı görülmektedir. İncelenen eserlerde tespit edilen hatalar veya yanlışlıklar giderilebilecek seviyede ise, bunlar tek tek tespit edilip gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verilmiştir. Ancak raporlardan takip edilebildiği kadarıyla bu döneme ait dini eserler genel itibarıyla niteliksizdir. Fakat Riyaset bir eserin yasaklanma sorumluluğunu üzerine almamak için, eser niteliksiz olsa dahi, içerik açısından ciddi bir sakınca taşımıyorsa neşredilebileceğini belirtmiştir³⁹⁹.

Riyaset'in, dini bilginin sahih ve doğru bir kaynaktan öğrenilmesi kaygısının yanında bir başka kaygısı daha vardır. O da, toplumun dini bilgiye bir şekilde ulaşmasıdır. Bundan dolayı, hata ve eksikleri olsa dahi kuruma gelen eserlerin toplumsal alanda bir boşluğu dolduracağına kani olunmuşsa bu eserin neşredilebileceği ifade edilmiştir. Örneğin Kocaeli'de öğretmen Muharrem Sağdıç tarafından yeni harflerle yazılmış olan tecvit kitabı ile alakalı hazırlanan raporda, yeni harflerle herkesin anlayacağı şekilde kolaylaştırılmış bir tecvidin önemine vurgu yapılmış; söz konusu eserde tespit edilen bazı gereksiz yerlerin çıkarılması istenmiştir. Ayrıca tecvit eksikliğine dikkat çekerek, gereksiz olan yerlerin atılıp eserin daha faydalı bir hale getirilmesi için Mushaflar Tetkik Heyeti tarafından incelenmesi ve gerekli düzeltmelerden sonra heyetin denetimi altında eserin müellifi tarafından bastırılması tavsiyesinde bulunulmuştur⁴⁰⁰.

Benzer durum Emekli Tuğbay H. Onal tarafından yazılan "*Ahlakı Bozan Sebepler*" adlı eserde de görülmektedir. Riyaset, incelenen eserde yer alan bahislerin faydalı olduğunu belirtmiştir. Ancak buna rağmen bazı sözlerin Kur'an ayeti gibi gösterildiği ve İsa peygamberin babası olduğuna dair fıkralara yer verildiğine değinilmiştir. Dolayısıyla bu eser basılırken ayet ve hadislerin son tashihlerinin

³⁹⁹ Numan Kurtulmuş tarafından yazılan "Kur'an Meraklılarına Hediye" adlı eser bu duruma örnektir. **DİYKBK**, KS: 3216/70, 07.03.1947, s. 56.

⁴⁰⁰ **DİYKBK**, KS: 1791, 03.07.1946, s. 85. Esere ilişkin raporun sonunda Mushaflar Tetkik Heyeti tarafından daha kaliteli ve kolay anlaşılır bir tecvidin ortaya çıkarılmasının gerekliliğine yapılan vurgu bu dönemdeki tecvit ihtiyacı ile alakalıdır.

Ankara'da Diyanet İşleri'nden, İstanbul'da Dini Eserler ve Mushaflar Tetkik Heyeti'nden bir kişi tarafından incelenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu ve bunun gibi hatalar düzeltildikten sonra söz konusu eserin, sahibi tarafından basılabileceği ifade edilmiştir⁴⁰¹.

Tespit edilen hataların giderilmesinden sonra basılabileceği ifade edilen bir başka eser ise 1944 yılında İstanbul Maarif Kütüphanesi tarafından yayınlanan “*Hüccetü'l- İslam*” dır. Eserde kullanılan bazı ifadelerin bir ilmihal kitabına yakışmayacak propaganda mahiyetinde olduğu, kaynak olarak gösterilen kitap isimlerinin yanlış yazıldığı, kaynak niteliği olmayan kitapların kaynak olarak gösterildiği eleştirilerine yer verilmiştir. Ayrıca eserin sonunda “Hoş Vakit Geçirmek”, “Mühim Hakikatler”, “Kerbela Vakası”, “Kerbela’nın İntikamı”, “Mezhepler Tarihi” gibi kısmen hükümet tarafından toplattırılmış ve kısmen incelemiden geçmemiş kitapların propagandası yapılmıştır. Bunların tamamının kitaptan çıkartılması ve işaret edilen noktalardaki hataların giderilmesinden sonra eserin basılmasına müsaade edilebileceği ifade edilmiştir⁴⁰².

Riyaset’in incelemiş olduğu eserlere ilişkin raporlara bakıldığında sadece ilmi ve dini açıdan sakıncalara değil ifade bozukluklarına ve gereksiz terkiplere de dikkat ettiği ve bunların düzeltilmesini istediği görülmektedir⁴⁰³. Çünkü bu eserler değerlendirilirken halkın anlayacağı bir dilin kullanılmış olmasına önem verilmiştir.

Dini neşriyatın tekrar görünür olmaya başladığı dönemden 1950 yılına kadar Riyaset tarafından incelenip herhangi bir sakınca olmadığını veya tespit edilen bazı hataların giderilmesinden sonra basılabileceğini ifade ettiği eserler şunlardır:

1. Numan Kurtulmuş: Yeni Amentü Şerhi⁴⁰⁴.
2. Ali Şevket Çolakoglu: “Tarih-i Mukaddes” (1948)⁴⁰⁵.
3. Ömer Fevzi Mardin: Müslümanlık Bilgi ve Ödevleri⁴⁰⁶.
4. (Yazar belirtilmemiş)Hz. Muhammed’e Göre Çok Kadın Almak⁴⁰⁷.

⁴⁰¹ DİYKBK, KS: 47, 23.02.1945, s. 86.

⁴⁰² DİYKBK, KS: 301/41, 12.04.1945, s.80.

⁴⁰³ Elbistan Müftüsü Reşit Halil İnanç tarafından yazılan "Akide-i İslam" adlı esere ilişkin Riyaset raporu için bkz. DİYKBK, KS: 593/111, 10.05.1945, s. 77.

⁴⁰⁴ DİYKBK, KS: 1544/81, 29.01.1945, s. 194.

⁴⁰⁵ DİYKBK, KS: 4290/415, 28.12.1948, s. 75

⁴⁰⁶ DİYKBK, KS: 1143/74, 30.03.1946, s. 38-40. Tespit edilen hatalar düzeltilmesi şartıyla yayınlanabilir.

⁴⁰⁷ DİYKBK, KS: 889/30, 24.05.1946, s. 58.

5. Nazım İçsel: Türk Evlatlarına Din Bilgisi⁴⁰⁸.
6. Eşref Edip: Çocuklarımıza Din Kitabı (1945)⁴⁰⁹.
7. Şükrü Eren ve Hamdi Kasapoğlu: Halka Din Bilgileri⁴¹⁰.
8. Zuhuri Danışman: “İslam Tarihi ve Hz. Muhammed’in Hayatı⁴¹¹.
9. Hacı Hafız Rahmi Şenses: Hac⁴¹².
10. Dersiam Mehmet Emin Doğu tarafından: İslam İtikadı⁴¹³.
11. Koçhisar Müftüsü Hasan Bilge: Temel İlmihal⁴¹⁴.
12. (Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti yayınlarından çıkmış, yazar belirtilmemiş) Allah Var mı?⁴¹⁵.
13. Siirtli Nurettin Mehmet: "Nur'ul İslam Fi Mevlid-i Seyyid'ül Enam. (Arapça olarak neşredilmiştir)⁴¹⁶.
14. Yeşilzade Mehmet Salih Kadiri: Büyük İlmihal (İman, Ahlak, İbadet Hocası)⁴¹⁷.
15. Hamdi Erdem: Ruh-u İslam: Namaz ve Taharet Kısmı⁴¹⁸.
16. Ömer Rıza Doğrul: İslam’ın Özü ve Kur’an’ın Ruhu⁴¹⁹.
17. Murat Öztin: Kur'an-ı Kerim Alfabeti, Din Duygusu, Ahlak ve İnsan⁴²⁰.
18. Münif Çelebi: Kur'an Dili Alfabeti⁴²¹.
19. Ömer Fevzi Mardin: Hayat ve Hakikat⁴²².
20. Münif Çelebi: Kur’an Dili⁴²³.
21. Vaiz Mustafa Naci: Allah’ın Varlığı ve İmanın Şartları⁴²⁴.
22. Esat İleri: Hadis-i Şerif Tercümesi⁴²⁵.

⁴⁰⁸ DİYKBK, KS: 1669, 18.01.1946, s. 190.

⁴⁰⁹ DİYKBK, KS: 301/41, 12.04.1945, s. 80.

⁴¹⁰ DİYKBK, KS: 301/41, 12.04.1945, s. 80.

⁴¹¹ DİYKBK, KS: 2779/158 23.08.1949, s. 58

⁴¹² DİYKBK, KS: 2779/158 23.08.1949, s. 58..

⁴¹³ DİYKBK, KS: 2779/158 23.08.1949, s. 58.

⁴¹⁴ DİYKBK, KS: 2779/158 23.08.1949, s. 58.

⁴¹⁵ DİYKBK, KS: 2779/158 23.08.1949, s. 58.

⁴¹⁶ DİYKBK, KS: 1933, 28.06.1946, s. 63.

⁴¹⁷ DİYKBK, KS: 561, 10.05.1945, s. 70.

⁴¹⁸ DİYKBK, KS: 1944/19, 04.07.1946, s. 41.

⁴¹⁹ DİYKBK, KS: 2654/351, 27.09.1946, s. 42.

⁴²⁰ DİYKBK, KS: 849/168, 29.05.1945, s. 63.

⁴²¹ DİYKBK, KS: 371/655, 02.01.1945, s. 31.

⁴²² DİYKBK, KS: 1336/150, 31.05.1947, s. 43.

⁴²³ DİYKBK, KS: 1336/150, 31.05.1947, s. 43.

⁴²⁴ DİYKBK, KS: 370/78, 05.04.1944, s. 89.

⁴²⁵ DİYKBK, KS: 1143/70, 16.10.1945, s. 39-40.

23. Merhum Ahmet Naim Babanzade: İslam Ahlakının Esasları. (1945 yılına ait kararda bu eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından sadeleştirilmiş halinin basılmasına izin verilmiştir)⁴²⁶.
24. Şemsettin Yeşil: Din-i Celil-i İslam'da En Mesut Aile Kimdir⁴²⁷.
25. Esma-ül Hüsna Yahut Tanrının Güzel İsimleri Şerhi: (1945 yılında Biga Müftüsü tarafından yazılmıştır)⁴²⁸.
26. General Pertev Demirhan: "Milletler Arası Birlik Kardeşliğin Hakiki Çaresi ve İslam"⁴²⁹.
27. Asım Köksal: Din Bilgisi 1 ve 2⁴³⁰.
28. Rahmi Şenses (İmam): İslam Dini ve Mübarek Günler⁴³¹.
29. Dr. Münif Çelebi: Kur'an Dili Alfabesi ve Okuma Kaideleri⁴³².
30. Kemal Pilavoğlu: Muhammed'in Ahlak ve Âdetler⁴³³.
31. Kemal Pilavoğlu: Hz. Ali'nin Yüz Vecibesi⁴³⁴.
32. Kemal Pilavoğlu: Din Rehberi⁴³⁵.
33. Nuri Tapçalap (Emekli Öğretmen): Ukkâşe'nin Hikâyesi. 66, 10.05.1949, s.77.
34. "İmam Hatip Kitabı ve Din Bilgileri": Yazar adı verilmeyen bu eser Riyaset tarafından özellikle köy imam hatipleri için faydalı olacağı gerekçesiyle basılması tavsiye edilmiştir⁴³⁶.
35. Hafız Naci Gürses: Yeşil Mevlüt⁴³⁷.
36. Mustafa Naci (Vaiz) : Allah'ın Varlığı ve İmanın Şartları⁴³⁸.
37. Ahmet Yaşar: İnsan ve Ruh. 99, 18.03.1949, s.80.
38. Ömer Rıza Doğrul: Dine Dönüş. 99, 18.03.1949, s.80.
39. Mehmet İlhami Tekin: Doğru Söz ve Öğüt. 99, 18.03.1949, s.80.

⁴²⁶ DİYKBK, KS: 1143/70, 16.10.1945, s. 39-40.

⁴²⁷ DİYKBK, KS: 1143/70, 16.10.1945, s. 39-40.

⁴²⁸ DİYKBK, KS: 1143/70, 16.10.1945, s. 39-40.

⁴²⁹ DİYKBK, KS: 1143/70, 16.10.1945, s. 39-40.

⁴³⁰ DİYKBK, KS: 61, 30.04.1949, s. 78.

⁴³¹ DİYKBK, KS: 61, 30.04.1949, s. 78.

⁴³² DİYKBK, KS: 61, 30.04.1949, s. 78.

⁴³³ DİYKBK, KS: 61, 30.04.1949, s. 78.

⁴³⁴ DİYKBK, KS: 61, 30.04.1949, s. 78.

⁴³⁵ DİYKBK, KS: 23, 24.02.1949, s. 82. Riyaset bu kitap için, yazarının ilmi kıyafetsizliği bir çok yerlerde göze çarpmakta, ilmihal kitaplarında yer almayacak mevza mahiyetinde bazı yazılar, tasavvufi fikirler ve bazı hatalar da görülmekte ise de yayınında bir sakınca olmadığı ifade etmiştir.

⁴³⁶ DİYKBK, KS: 1278/260, 02.10.1944, s. 76.

⁴³⁷ DİYKBK, KS: 137, 22.06.1944, s. 146.

⁴³⁸ DİYKBK, KS: 370/78, 05.04.1944, s. 89.

40. Fuat Sezgin (Tercüme. Yazar: Prof. Muhammed Ul-Behiy): İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı⁴³⁹.
41. Mustafa Kazım Dursun: Ulu Tanrı⁴⁴⁰.
42. Hafız Melek Üsküdar: 54 Farzlı Büyük ve Tam Namaz Hocası⁴⁴¹.

Aynı dönem içerisinde incelenen eserler arasında beğenilen ve Riyaset kütüphanesinde olmasını veya doğrudan Riyaset tarafından bastırılması, satın alınması istenen eserler vardır. Satın alınacak eserler belirlenirken özellikle mesleki açıdan faydalı eserler seçilmiştir. Seçilen bu eserler bütün birimlere gönderilerek hayrat hademesinin dini bilgi eksikliği kapatılmaya çalışılmıştır. Eserin niteliğine bağlı olarak bazılarının telif ödenmiştir.

43. Ferid Vecdi: Mühimmetüd-Din'il İslami Fil Alem (1941)⁴⁴².
44. Ferid Vecdi: Erruhul İslamiyet ve Te'siraha Finnufusul Beşeriyye (1941)⁴⁴³.
45. Tahir Olgun: İbadat-ı İslamiye Tarihi (1941)⁴⁴⁴.
46. Tatbikatı Feraiz ve İntikal Kanunları. (Yazar belirtilmemiş)⁴⁴⁵.
47. Mustafa Rahmi Balaban: Tarih Boyunca Ahlak⁴⁴⁶.
48. Mustafa Fehmi Gerçeker (Bursa Milletvekili) "Hilye-i Fahri Alem"⁴⁴⁷.
49. Ali Rıza Doksanyedi (Eskişehir vaizi): Şifai Şerif Tercümesi⁴⁴⁸.
50. Mehmet Celal Saygı (İzmir Milli Kütüphane Müdürü): Kible⁴⁴⁹.
51. Kamil Miras: Ramazan Muhasebeleri⁴⁵⁰.

⁴³⁹ DİYKBK, KS: 99, 18.03.1949, s. 80.

⁴⁴⁰ DİYKBK, KS: 1013/204, 13.08.1945, s. 48.

⁴⁴¹ DİYKBK, KS: 28, 17.10.1944, s. 36.

⁴⁴² DİYKBK, KS: 44, 18.09.1941, s. 87.

⁴⁴³ DİYKBK, KS: 44, 18.09.1941, s. 87.

⁴⁴⁴ DİYKBK, KS: 39, 08.07.1941, s. 72.

⁴⁴⁵ DİYKBK, KS: 173, 07.09.1949, s. 56.

⁴⁴⁶ DİYKBK, KS: 173, 07.09.1949, s. 56. İlim mensuplarına ve gençlere faydalı olduğu için bazı ilavelerle 10 bin adet daha basılmasına karar verilmiştir.

⁴⁴⁷ DİYKBK, KS: 13322/278, 09.12.1949, s. 42. Riyaset tarafından 200adet satın alınmıştır.

⁴⁴⁸ DİYKBK, KS: 13322/277, 09.12.1949, s. 43. Bu eserden yeteri kadar satın alınması ve kütüphanesi bulunan bütün müftülöklere gönderilmesi amaçlanmıştır.

⁴⁴⁹ DİYKBK, KS: 125, 09.05.1946, s. 56. *Namaz kılanlarla camiler için kiblenin tayini mühim bir mesele olduğundan bu ciheti ilmi bir surette gösteren bu eserden teşkilatımızın faydalanmasını temin için satın alınması ve eserde bir takım rakamlar ve şekiller bulunduğu bastırılırken tashihlerinin müellifine yaptırılması gerektiğine ancak eserdeki ifadeleri daha ziyade sadeleştirmek ve anlaşılmasını kolaylaştırmak mümkün ise bu cihetlere önem verilmesi ve kibleyi bulmak için mevcudiyeti malum olan ameli usullerin kitabın sonuna ek olarak yazılması ve bağlı varakada Ankara'nın kiblesi ok ile gösterildiği şekilde önemli merkezlerin kiblelerinin oklarla gösterilmesi hususlarının tavsiye edilmesine ve keyfiyetin yüksek başkanlığa arzına karar verilmiştir".*

⁴⁵⁰ DİYKBK, KS: 13321/279, 09.12.1949, s.41.

52. Ahmet Hamdi Akseki: Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri⁴⁵¹.
53. Asım Köksal: Gençlere Din Dersleri⁴⁵².
54. Mevlana Mehmet Ali: İslam Dini (İngilizceden tercüme Naciye Öncül)⁴⁵³.
55. Milaşi Dr. İsmail Hakkı: İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi (1933)⁴⁵⁴.
56. Biga Müftüsü (İsim yok): Esmâ-ül-Hüsna⁴⁵⁵.
57. (Yazar adı verilmemiş): Dini Makalelerim⁴⁵⁶.
58. Yusuf Ziya Yörükân: Din Bilgisi⁴⁵⁷.
59. Ali Kemali Aksüt: Bir Garplı Gözüyle İslamiyet (Aslı İtalyanca olup ve Fransızcadan tercüme)⁴⁵⁸.
60. İsmail Hakkı İzmirli: İslam Mütefekkiriyle Garp Mütefekkiri Arasında Mukayese⁴⁵⁹.
61. Ali Vahit Uryani: Siyer-i Nebi (1945)⁴⁶⁰.

1950 yılına kadar Riyaset'in incelemiş olduğu eserler ve bunlar hakkında hazırlanmış raporlardaki gerekçeler genel itibariyle aşağıdaki gibidir. 1950 sonrasında da Riyaset'in eser incelemesi devam etmekle birlikte bu eserlerin önemli bir kısmının yurt

⁴⁵¹ DİYKBK, KS: 28/2, 11.01.1947, s. 66. Kur'an öğretici kursları öğrencilerine faydalı olacağından söz konusu kitaptan gerekli bir adedin satın alınmasına karar verilmiştir.

⁴⁵² DİYKBK, KS: 28/2, 11.01.1947, s. 66.

⁴⁵³ DİYKBK, KS: 3297/3, 11.01.1947, s. 65. Riyaset personeline dağıtmak için 800 adet satın alınmıştır.

⁴⁵⁴ DİYKBK, KS: 1132, 09.05.1946, s. 55. Müellife telif olarak 250 lira ödenmiştir.

⁴⁵⁵ DİYKBK, KS: 46, 23.02.1945, s. 87. Müşavere Kurulu bu gibi eserlerin yayımına ve yazarlarının teşvik edilmesine imkân dâhilinde yardım edilmesinin gerekliliğine inanmaktadır. Kütüphanesi bulunan her müftülüğe birer nüsha göndermeye yetecek kadar satın alınmasının uygun olacağı ifade edilmiştir.

⁴⁵⁶ DİYKBK, KS: 152, 27.06.1944, s.170. Bu eser Allah, din, Kur'an, Peygamberlik, kaza, kader, İslam dininin çalışmaya ve işlemeye verdiği önem ve dini hükümlerde ama gibi önemli konular üzerinde faydalı bilgiler verdiği gerekçesiyle eserin riyaset makamı tarafından bastırılmasına karar verilmiştir.

⁴⁵⁷ DİYKBK, KS: 936, 17.07.1944, s.179. Bu eserin iman, ahlak ve ibadet bahislerini ve dini adap ve meseleleri bir bütün halinde bildiren ve ameli bir ilmi hal olan bu eserin faydalı olduğu ve neşrine ihtiyaç görüldüğünden satın alınıp bastırılmasına karar verilmiştir.

⁴⁵⁸ DİYKBK, KS: 3996, 11.01.1947, s.67. İslam dinini "bütün yüksekliği ile tarif ve izah ettiği" gerekçesiyle diyanet personeli tarafından okunması ve müftülük kütüphanelerinde yer alması uygun görülmüştür.

⁴⁵⁹ DİYKBK, KS: 19/11, 14.11.1944, s.9-10. Özellikle gençlerin ilim hareketlerinin gelişmesinde atalarımızın izlerini görmesi açısından önemli görülüp basılması tavsiye edilmiştir. Ancak DİB Yaltkaya, bu tavsiyenin sonuna el yazısı ile "Reislik neşriyatı arasında yayınlanmasına bütçemiz müsait değildir" notunu düşmüştür.

⁴⁶⁰ DİYKBK, KS: 219, 28.08.1945, s. 46. DİB Şerafettin Yaltkaya, Başkan Muavini Ahmet Hamdi Akseki, Müşavere Kurulu üyelerinden Ömer Özker ve emekli üyelerden Hafız Galip tarafından incelenmiştir. Adı geçen isimler söz konusu eseri okuyup inceleyerek bu eserin senelere dayanan ciddi ve sürekli bir araştırmanın ürünü olduğunu ifade etmişlerdir. Son halini almamış, kısmen fiş halinde kalmış olan bu eserin tasnif edilmiş halinin 1250 sayfa tutacağı düşünülmüş ve her sayfada ortalama 200 kelime olduğu düşünülerek sayfa başı 350 kuruş telif hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır.

dışından bir şekilde Türkiye'ye getirilen eserler olduğu görülmüştür. Ayrıca bu dönem, devletin ilgili birimlerin dini esere ilişkin kovuşturmasının daha az olduğu bir dönemdir.

Tablo 1: 1940-1950 yılları arasında Riyaset tarafından hakkında rapor hazırlanan eserler ve kararları

Yazar Adı	Eser Adı	Karar				Gerekçeli Karar
		Tarih	Uygun	Sakıncalı	Düzeltilme	
Mehmet Celal Saygı	Kıble	1940	✓	-	-	Gerekli miktarda satın alınması
-	Tam ve İlaveli Mevlid-i Nebevi ve Kurbanlık Tablosu	1941	-	✓	-	İlmi hatalar
Tahir Olgun (Tâhirü'l Mevlevî)	İbadat-ı İslamiye Tarihi	1941	✓	-	-	Telif ödenerek Riyaset tarafından basılması
Ferid Vecdi	Mühimmetüd-dinin İslamî Fil Alem	1941	✓	-	-	Telif ödenerek satın alınması
Ferid Vecdi	Erruhul İslamiye	1941	✓	-	-	Telif ödenerek satın alınması
Ahmet Hamdi Akseki	Askere Din Dersleri	1942	✓	-	-	Yeniden basılması
Abdullah Niyazi Çetintürk	İnsaniyet Güneşi	1943	-	✓	-	Dini bahisler yanlış, ilmi hatalar
Mevlana Mehmet Ali	İslam Dini	1943	✓	-	-	Gerekli sayıda satın alınması
Numan Kurtulmuş	Yeni Amentü Şerhi	1943	✓	-	-	-
						-
İzmir Müftüsü Mehmet Sabit	Peygamberimizin Son Öğütleri	1943	-	-	✓	Veda Haccı'na gereksiz ve aslında olmayan ilaveler yapılmış
İzmir Müftüsü Mehmet Sabit	İman Güneşi	1943	-	-	✓	Gereksiz ilaveler, ilmi hatalar
-	Tekmil ve Musahhah Mevlid-i Şerif	1943	-	✓	-	Şia propagandası, ilmi hatalar
Kamil Miras	Buhari Şerif Muhtasarı (Tercüme)	1944	✓	-	-	Telif ödenerek satın alınması
Hafız Ethem Okur	Din Bilgisi	1944	-	-	✓	İlmi hatalar
Hafız Naci Gürses	Yeşil Mevlit	1944	✓	-	-	-
Hafız Naci Gürses	Kasideler ve Mevlid-i Şerif Duası	1944	-	✓	-	Şiilik propagandası, halkın dini neşriyata olan rağbetini istismar
İsmail Hakkı İzmirli	İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese	1944	✓	-	-	Gençlere faydalı olacağı düşüncesiyle Riyaset tarafından basılması kararlaştırılmıştır
Şükrü Eren – Hamdi Kasapoğlu	Halka Din Bilgisi	1944	✓	-	-	-
-	Dini Makalelerim	1944	✓	-	-	Riyaset bu eseri bastırma kararı almıştır

-	İsmail Emre Hayatı ve Eserleri	1944	-	✓	-	Alevi ve Bektaşî propagandası yaptığı için toplumsal ayrışmaya neden olmak
-	İmam Hatip Kitabı ve Din Bilgileri	1944	✓	-	-	-
Muharrem Zeki Kurunal	Envarül Aşikin Tarihi	1944	-	✓	-	İlmi ve dini değeri yok
Nazım İçsel	Türk Evlatlarına Din Bilgisi	1944	✓	-	-	-
Seyyit Ahmet Rahmi	Dua Mecmuası	1944	-	✓	-	Gereksiz ifadeler
Köprülüoğlu S. F. Atatoprak	Kainat Hakkın Hüviyetidir	1944	-	✓	-	Eserin yayımı dini açıdan sakıncalıdır
M. Şakir	Tam Namaz Hocası, Namaz Sureleri ve Duaları	1944	-	-	✓	İlmi hatalar
Abdullah Korunan	Kur'an'da Neler Var	1944	✓	-	-	-
Abdullah Korunan	Tanassur Eden Selma ile Nermin ve Kamuran'a Karşı Yazılan Mektup	1944	✓	-	-	-
Şemsettin Yeşil	Hiz. Muhammet	1944	✓	-	-	-
Şemsettin Yeşil	Hiz. Ali Mührü Süleyman Peşinde	1944	-	✓	-	Dini, ilmi, ahlaki kıymeti yok, hurafeler barındırıyor
Şemsettin Yeşil	Hayber Kalesi Cengi,	1944	-	✓	-	Dini, ilmi, ahlaki kıymeti yok, hurafeler barındırıyor
Şemsettin Yeşil	Muhammet Hanefi Cengi	1944	-	✓	-	Dini, ilmi, ahlaki kıymeti yok, hurafeler barındırıyor
Şemsettin Yeşil	Hiz. Ali ve Maliki Ezder	1944	-	✓	-	Dini, ilmi, ahlaki kıymeti yok, hurafeler barındırıyor
Şemsettin Yeşil	Hiz. Ali ve Amr İbni Ma'dikerb Cengi	1944	-	✓	-	Dini, ilmi, ahlaki kıymeti yok, hurafeler barındırıyor
Ömer Fevzi Mardin	İslam Muhtırası	1944	-	✓	-	Dini reform söylemi, ilmi ve dini açıdan yetersizlik
Şerafettin Yalçın	Dini Makalelerim	1944	✓	-	-	Riyaset tarafından satın alınıp bastırılması
Mustafa Naci (Üsküdar Vaizi)	Allah'ın Varlığı ve İmanın Şartları	1944	✓	-	-	-
-	Namaz Surelerinin ve Fatiha-i Şerifin Manası	1944	-	✓	-	Şia propagandası, İslami esaslara aykırı ifadeler
-	Hucetü'l İslam	1944	-	-	✓	İlmi hatalar, gereksiz propagandalar
-	Tam ve Tekmil Mızraklı İlmihal	1944	-	✓	-	İlmi hatalar
-	Tam Namaz Hocası	1944	-	✓	-	İlmi hatalar
-	İlim Bakımından İslam Dini	1945	✓	-	-	-
Ömer Fevzi Mardin	Kurtuluş	1945	-	✓	-	Hristiyanlık Propagandası
Milaslı Dr. İsmail Hakkı	İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi	1945	✓	-	-	Telif ödenerek gerekli sayıda satın alınması
Ahmet Kemal Uçok	Tecrid-i Sarih Tercümesi	1945	-	-	✓	İlmi hatalar
General Pertev Demirhan	Milletlerarası Birlik ve Kardeşliğin Hakiki Çaresi ve İslam	1945	✓	-	-	-
Eşref Edip	Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı	1945	✓	-	-	-
Biga Müftüsü	Esmâül Hüsnâ	1945	✓	-	-	Gerekli miktarda satın alınıp müftülöklere gönderilmesi

Said-i Nursi	Asa-yı Musa	1945	✓	-	-	Eserde ebce hesabı ile birtakım remzi manalar çıkarılmasına rağmen rejim ve inkılap açısından sakıncalı değildir.
-	Hz. Muhammed'in Öğütleri, Hadis-i Şerifler ve Güzel Öğütler	1945	✓	-	-	Bazı hatalar tespit edilmekle birlikte yazarı belli olmadığı için düzeltme verilememiştir
Şükrü Eren – Hamdi Kasapoğlu	Halka Din Bilgileri	1945	✓	-	-	-
Ahmet Hüsameddin	Kur'an Tefsiri	1945	-	✓	-	İslam esaslarına aykırı içerik
-	Kainat (mecmua)	1945	-	✓	-	-
Esat İleri	Hadis-i Şerif Tercümesi	1945	✓	-	-	-
Ömer Rıza Doğrul	İslam Ahlakının Esasları	1945	✓	-	-	-
Naci Saraçlar (Üsküdar vaizi)	Taharet-İbadet	1945	✓	-	-	-
Murat Öztin (öğretmen)	Kur'an-ı Kerim Alfabeti Din Duygusu, Ahlak ve İnsan	1945	-	-	✓	Riyasetin kabul ettiği transkripsiyondan farklı bir transkripsiyon kullanılması
Şemsettin Yeşil	Din-i Celili İslam'da En Mesut Aile Kimdir?	1945	✓	-	-	Bazı ilmi hatalar olmakla birlikte yayınlanmasında sakınca yoktur
Şemsettin Yeşil	Büyük İlmihal	1945	✓	-	-	Din, ahlak, itikat, namaz bahisleri iyi yazılmış
Said-i Nursi	Zülfikar-ı Mucizat-ı Ahmediye ve Kur'aniye Mecmuası	1945	✓	-	-	Eserde ebce hesabı ile birtakım remzi manalar çıkarılmasına rağmen rejim ve inkılap açısından sakıncalı değildir.
Said-i Nursi	Kur'an-ı Hakim Mücellayı Hak ve Denizli Hapishanesinin Tatlı Bir Meyvesi	1945	✓	-	-	İnkılap aleyhinde bir tahrik içermemektedir
Said-i Nursi	Risale-i Nur Kur'an-ı Hakim Mücellayı Hak	1945	✓	-	-	İrticai bir suç teşkil etmez
-	Arapça Salavat Mecmuası	1945	✓	-	-	Devlet ve rejim aleyhinde bir içeriği yok
Ömer Fevzi Mardin	Ümit	1945	✓	-	-	-
İzmirli Mustafa Kazım Dursun	Ulu Tanrı	1945	✓	-	-	-
Yusuf Ziya Yörükan	Kutlu Bilgi Dergisi	1945	✓	-	-	Riyaset tarafından 1.100 adet satın alınıp müftülöklere gönderilmesi
Münif Çelebi (Yüksek Ziraat Enstitüsü Müdürü)	Kur'an Dili Alfabeti	1945	✓	-	-	Kur'an öğrencilerin faydalanabileceği bir eser
Şemsettin Yeşil	Kızlar Ne İçin Evlenmiyor Evlenenler Neden Çabuk Boşanıyor	1945	-	-	✓	Sofuluk propagandası, ilmi hatalar
Abdullah Develioğlu	Dini Bilgiler	1945	-	-	✓	İlmi hatalar
Reşit Halil İnanc	Akide-i İslam	1945	-	-	✓	Gereksiz terkipler, ifade bozuklukları
Emekli Tugbay H. Onal	Ahlakı Bozan Sebepler	1945	-	-	✓	Ayet ve hadislerin son tahlillerinin yapılması
Ömer Fevzi Mardin	İztırap	1945	✓	-	-	-

Biga Müftüsü Hamdi Erdem	Ruhu İslam Namaz ve Taharet Kısım	1945	✓	-	-	-
Ali Vahit Üryani	Siyerinnebi	1945	✓	-	-	Telif ödenmesi
Hasan Alkış Biga	Bal Tefsiri	1945	-	✓	-	İlmi hatalar
-	Hiz. Muhammed'e Göre Çok Kadın Almak	1946	✓	-	-	-
Ömer Rıza Doğrul	İslam'ın Özü ve Kur'an'ın Ruhu ve Fuyuzat	1946	✓	-	-	-
Ömer Fevzi Mardin	Din Dersleri	1946	-	✓	-	İslami usule aykırı ifadeler, plan ve program eksikliği, tarikat propagandası
Mustafa İnan	Kenzül Mesail Fi Hallil Müşkület	1946	-	✓	-	Karmaşık ifade ve konular, ilmi hatalar
-	Tam Ayetli Namaz Hocası	1946	-	✓	-	İlmi hatalar
Osman Altay	Allah Nasıl Anılır	1946	✓	-	-	-
-	Mematül Hayvan ve Mefatihü Ebvabı Kenzüddinil İslam	1946	-	-	✓	İlmi hatalar, sahil olmayan kaynaklara başvuru
Nurettin Mehmet	Nurulislam Fi Mevlid-i Seyyid Alem	1946	✓	-	-	-
Asım Köksal	Gençlere Din Dersleri	1946	✓	-	-	Gençlere faydalı
Numan Kurtulmuş	Kur'an Meraklılarına Hediye	1946	✓	-	-	-
Şemsettin Yeşil	Fuyuzat	1946	✓	-	-	-
Said-i Nursi	Mucizat-ı Kur'aniye Risalesi ve Zeyilleri	1947	✓	-	-	Dini siyasete alet etme kaygısı yok, ilmi içeriği dine uygun.
Abdülkadir Kemali Öğütçü	Çocuklarıma Din Kitabı	1947	-	✓	-	İslam dinine aykırı beyanlar
Ömer Fevzi Mardin	Hakikat İlmi ve İrfan	1947	-	✓	-	Hristiyanlık propagandası
Ali Kemal Aksüt	Bir Garplı Gözüyle Müslümanlık (Tercüme)	1947	✓	-	-	Müftülük kütüphanelerinde bulunması gerekir
Ahmet Hamdi Acar	Amel ve İtikat Mezhepleri Hakkında Birkaç Söz	1947	-	✓	-	Tarihe karışmış mezheplerin batıl akidelerini reddetmekle uğraşılması
Ömer Fevzi Mardin	Hayat ve Hakikat	1947	✓	-	-	-
Osman Altay	Süphaneke ve Tesbih	1947	-	✓	-	Dervişliği ve tarikatçılığı teşvik edici içerik
Münif Çelebi	Kur'an Dili Alfabesi	1947	✓	-	-	-
Mehmet Hatipoğlu	Ana Kaynaklara Göre İslam Dini	1947	-	✓	-	Ehl-i Sünnete aykırı söylemler
Said-i Nursi	Yedinci Şua	1947	✓	-	-	-
Said-i Nursi	Asayî Musa	1947	✓	-	-	-
Said-i Nursi	Ayetül Kübra	1947	✓	-	-	-
-	Talimi Kıratil Kur'an	1947	-	-	-	İlmi hatalar, usul ve bilgi eksikliği
İbrahim Rahmi	Gençlere Din Dersleri	1947	-	✓	-	İlmi ve fıkhi hatalar
Said-i Nursi	Gençlik Rehberi	1947	✓	-	-	-
Şemsettin Yeşil	Din Nuru	1947	-	✓	-	Hululîye ve Bâtîniye propagandası

Şemsettin Yeşil	İslamiyet (Gazete)	1948	-	✓	-	Şiilik propagandası
-	Rahmet Duaları	1948	-	✓	-	Hristiyanlık propagandası
Numan Kurtulmuş	Binbir Hadis Tercümesi	1948	-	-	✓	İlmi hatalar
Ali Şevket Çolakoglu	Tarih-i Mukaddes	1948	✓	-	-	-
İzmir Katolik Kilisesi Baş Rahibi	Müslümanlar Dikkat	1948	✓	-	-	Hristiyanlık propagandası
Kutbettin Türkânî	Alevilik	1948	-	✓	-	Alevi vatandaşların istismarı, toplumsal tefrika
Süleyman Külçe	İzmir Nefaset	1948	✓	-	-	Hristiyan propagandasına karşı gelmesi açısından faydalı
Mehmet İlhami Tekin	Doğru Söz ve Öğüt	1948	✓	-	-	-
Fuat Sezgin	İslam Düşüncesinin İlahi Tarafı (Tercüme)	1948	✓	-	-	-
İsmail Hakkı Kanık	İnsan-ı Kamil	1948	-	✓	-	İlmi hatalar, Hurufilik emareleri
Şemsettin Yeşil	Hakikat Yolu Dergisi	1948	-	✓	-	Batıl ifadeler, asılsız fetvalar
Ahmet Hamdi Akseki	İslam Dini	1949	✓	-	-	Yeniden basım (10.000 adet)
Ahmet Hamdi Akseki	Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri	1949	✓	-	-	Bir miktar satın alınması
Selim Seyfettin Uysal	Nifakın Maskelerini Yırtıyoruz	1949	-	✓	-	Alevilik propagandası, toplumsal ayrışmaya sebebiyet
Şemsettin Yeşil	Ashaba Hürmet, Sövenlere Lanet	1949	-	✓	-	Şia propagandası
Mustafa Fehmi Gerçekler	Hiley-i Fahri Âlem	1949	✓	-	-	Riyaset iki yüz adet satın alma kararı almıştır
M. Asım Köksal	Din Bilgisi	1949	✓	-	-	-
Rahmi Şenses	İslam Dini ve Mübarek Günler	1949	✓	-	-	-
Dr. Münif Çelebi	Kur'an Dili ve Okuma Kaideleri	1949	✓	-	-	-
Abdurrahim Zapsu	Şafii İlmihali	1949	✓	-	-	-
Ali Rıza Doksanyedi	Şifa-i Şerif Tercümesi	1949	✓	-	-	Bir miktar satın alınarak müftülöklere gönderilmesi
Etem Okur	Din Hikmetleri Yolu	1949	-	-	✓	İlmi hatalar
Kamil Miras	Ramazan Muhasebeleri	1949	✓	-	-	200 adet satın alınması kararlaştırılmıştır
Kemal Pilavoğlu	Dua dergisi	1949	-	✓	-	Kaynağı belirsiz ifadeler, ilmi hatalar
Kemal Pilavoğlu	Muhammed Aleyhisselamın Ahlakı ve Adetleri	1949	✓	-	-	-
Kemal Pilavoğlu	Hiz. Ali'nin Yüz Vecizesi	1949	✓	-	-	-
Kemal Pilavoğlu	Din Rehberi	1949	-	-	✓	İlmi keyfiyetsizlik ve hatalar
Nuri Tapçalap	Ashabdan Ukkâş'e'nin Hikâyesi	1949	✓	-	-	-
Hasan Hayri Bilgin	Müslümanlık Özetleri	1949	-	-	✓	İlmi hatalar
Ahmet Yaşnar	İnsan ve Ruh	1949	✓	-	-	-
Ömer Rıza Doğrul	Dine Dönüş	1949	✓	-	-	-

-	Yamyamlar Arasında	1949	✓	-	-	Hurafe barındırması, çocukların zihinlerini bulandıracak ifadelerle yer verilmesi
Zuhuri Danışman	İslam Tarihi ve Hz. Muhammed'in Hayatı	1949	✓	-	-	-
Hacı Hafız Rahmi Şenses	Hac Kitabı	1949	✓	-	-	-
Mehmet Emin Doğu	İslam İtikadı	1949	✓	-	-	-
-	Din Kılavuzu	1950	✓	-	-	-
-	Allah'a Yalvarışlar	1950	✓	-	-	Riyaset kütüphanesi için satın alınması
Emin Arslan	Kur'an Yolu	1950	✓	-	-	-
Emin Arslan	Nasihat	1950	-	-	✓	İlmi hatalar, amiyane ifadeler
Ali Rıza Doksanyedi	Açıklamalı Şifa-i şeri	1950	✓	-	-	-
Fehmi Gerçekler	Hilye-i Fahri Âlem	1950	✓	-	-	Satın alınıp il ve ilçe müftülüklerine gönderilmesi
Şaban Cebeli	Kur'an Alfabeti	1950	-	-	✓	Tespit edilen hataların giderilmesi
Fethi Zafir	İslam İlmihali ve Din Esasları	1950	-	-	✓	İlmi hatalar, sakıncalı ifadeler
Şükrü Varan	Din Dersleri	1950	-	-	✓	İlmi yanlışlıklar
Abdülkerim Şehristani	El Milel'ü Vennihal (Tercüme)	1950	✓	-	-	Riyaset kütüphanesi için satın alınması
Muhammedü'l Behi	Hidayetü'l Mürşidin (Tercüme)	1950	✓	-	-	Riyaset kütüphanesi için satın alınması

1.9. Genel Değerlendirme

Türkiye’de dini neşriyatın sayısı ve niteliği üzerine çalışmaların yetersiz olması dolayısıyla bu döneme ilişkin dini neşriyat büyük ölçüde Riyaset raporları üzerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Bunun nedeni ise, çalıştığımız dönem aralığında, bu neşriyat üzerinde belirleyici kurumun büyük ölçüde Riyaset olmasıdır. Riyaset’in bir devlet kurumu olması da dikkate alınarak, bu kurumun incelemiş olduğu eserlerin çokluğu ve bunlar hakkında hazırlamış olduğu raporlarda kullanılan dil, ifade edilen kaygılar ve yaklaşımlar aynı zamanda devletin-siyasetin dini neşriyata olan yaklaşımı olarak da değerlendirilebilmektedir. Çünkü hem Sünnilik dışında yazılan, hem de misyonerlik amacıyla yazılan neşriyata ilişkin rapor örneklerinde de görüldüğü üzere, hem Riyaset’in hem de siyasetin birbirine yakın bir noktada olduğu görülmektedir.

Dini neşriyatın Riyaset raporları üzerinden takip edilmesinin bir nedeni de, bu süreçte Riyaset’in bu neşriyat için hazırlamış olduğu raporların çokluğudur. Bu durum çalıştığımız döneme ait dini neşriyatın genel karakteristiği hakkında önemli bir veri sunmaktadır. Bu yayınların Riyaset’e hangi kurumlardan geldiği⁴⁶¹, devletin veya siyasetin bu alana ilişkin uygulamaları hakkında fikir verirken, Riyaset’in hazırlamış olduğu raporların içeriği ve dikkat çektiği hususlar da, dini neşriyatın niteliği hakkında fikir vermektedir. Ayrıca bu raporlar, laik devlet içindeki varlığı ile sürekli tartışılan Riyaset kurumunun öncelikleri, yaklaşımları ve diğer kurumlar üzerindeki etkisi ya da etkisizliği hakkında da bilgi vericidir.

Buraya kadar farklı başlıklar altında verilen onlarca örnekte de görüldüğü üzere dini neşriyat söz konusu olduğunda öne çıkan en önemli vurgu niteliktir. Çünkü kurucu

⁴⁶¹ Müşavere Heyeti’nin incelemiş olduğu kitaplara baktığımızda bunların çok azı vatandaş veya Riyaset personelinden gelirken önemli bir kısmının İçişleri Bakanlığı, EGM, MEB Talim ve Terbiye Kurulu, BYUM, M.M. Vekâleti gibi kurumlardan geldiği ve incelemelerin buna istinaden yapıldığı görülmektedir. Ancak bu incelemeler yapılırken “matbuatın kanunen serbestliğine” vurgu yapılarak genellikle resmi bir makamdan herhangi bir matbuatın mahzuru olup olmadığı sorulmadıkça Riyasetçe bir işlem yapılmasının kanunen uygun olmadığı uyarısı yapılmaktadır. **DIYKBK**, KS: 303, 06.06.1952, s. 49. Örneğin MMV, “*Ruh-u İslam*” adlı bir kitapta, sabah namazının sonunda istiğfar okunursa savaş meydanından kaçmanın dahi günahının af olunacağına dair ifadeler hakkında Riyasetten görüş istemiştir. Riyaset bahsi geçen hadis ile sahih hadisi kıyaslamıştır. Buna ilişkin sahih bir hadis olmakla birlikte müellifin bu hadisin tercümesini daha açık ve okuyucuların net olarak anlayacağı şekilde ifade etmeyerek yanlış ve kötü anlayışların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabileceği gerekçesiyle eserin tamamen toplattırılmasını ve tedavülden kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. **DIYKBK**, KS: 281, 20.06.1958, s. 471.

kadronun, tarihsel süreçten de beslenen tehdit algısı ve laiklik kaygısı dolayısıyla denetim ve baskı altında tutmaya çalıştığı dini neşriyat, hem nicelik hem de nitelik olarak kayıp yaşamıştır. Bu tehdit algısı ve laiklik kaygısının kısmen azaldığı dönemlerden itibaren ise, bu neşriyatın çıkmasına zımnen izin verilmeye başlanmıştır. Bu zimmi izin, çok partili döneme geçilmesinden sonra daha belirgin olmaya başlamasına rağmen, bu dönemden önce de görünür olma sıklığı artmıştır. Bu anlamda, dini neşriyat özelinde laiklik uygulamalarının kısmen esnetilmeye başlandığı zaman dilimi, genel itibarıyla 1940'lı yılların ilk dönemine denk gelmektedir. Çünkü bahsi geçen yıla kadar bir şekilde devam ettirilen İslami bilginin aktarımı, bunları aktaran insanların ölmesi veya geçim derdi dolayısıyla başka alanlara kayması ve bunlara da bağlı olarak dini neşriyatın sayısının azalması gibi sebeplerden sonra güç hale gelmiştir. Yaltkaya'nın raporuna da (1942 tarihli) yansıdığı şekliyle, toplumsal alanda dini bilgi ve din adamına duyulan ihtiyaç artık alarm seviyesindedir⁴⁶².

Bu seviyeden sonra hem bu rapor, hem de mebusların kendi seçim bölgelerinden almış oldukları şikâyetler ve talepler dolayısıyla konu meclis gündemini biraz daha fazla meşgul etmeye başlamıştır. Bu ve benzeri durum ve talepler, artık rejimin tehlike altında olmadığı ve halkın bunları benimsediği gibi ifadelerle birleşince, dini neşriyat özelinde görece bir rahatlama söz konusudur. Tabî olarak bu rahatlama sadece dini neşriyat özelinde değildir. Cami yapımı için kurulan derneklerin, toplumun yararına olan dernekler olarak görülüp kabul edilmeye başlanması gibi örnekler de, yine çok partili hayata geçilmesinden öncedir. Yani Milli Şef yıllarında laiklik uygulamalarında bazı alanlarda sertlik, bazı alanlarda ise esnemeler görülmektedir. Aslında burada yapılmak istenen şey, dini neşriyat özelinde dini alanı biraz rahatlatmaktır. Ancak geçmiş dönemin tecrübeleri, dönemin din algısıyla birleşince bu rahatlatma dönemine geçiş de sancılı olmaktadır. Ayrıca burada Sovyet Rusya'dan gelen "komünist tehlikenin" de payı da yok sayılmamalıdır. Komünizm tehlikesinin din ile bertaraf edilmesi söylemleri bu dönemde sıklaşmıştır.

Dini neşriyata sağlanan zimmi özgürlüğün, sadece çok partili hayata geçişle açıklanamayacağının ifadesiyle birlikte, tek parti dönemine denk gelen ve bu neşriyatın kayıp yılları olarak ifade edilebilecek 1930'lu yıllara ait uygulamaların bu alanda doldurulması zor bir boşluk meydana getirdiği de ifade edilmelidir. Bu süreçte

⁴⁶² Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından Başvekâlete gönderilen 14.4.1942 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.16.

dini neşriyatın devamlılığına vurulan sekte, varlığı bilinen nitelik sorununu derinleştirirken, halkın ve din adamlarının bu alana ilişkin eserlere olan ihtiyacını da ciddi seviyelere çıkarmıştır. Dini neşriyat noktasında ortaya çıkan eksiklik ise, toplumdaki hurafecilikle birlikte irticai yaklaşımların artmasına neden olmuştur. Ticanilerin yaptığı faaliyetlerde de görüldüğü üzere bu irticai yaklaşımlar buldukları ilk fırsatta kendilerini hissettirmişlerdir. Çünkü din adamı ve dini neşriyat noktasında yaşanan boşluk bir takım sahte hocalar, şeyhler ve bunlara bağlı olarak tarikat faaliyetlerini beslemiş; din adamı ve dini neşriyat eksiklikleri bu kişiler tarafından doldurulmuştur. Dolayısıyla bu dönemdeki dini neşriyat genellikle liyakatsiz kişiler tarafından yazıldığı için nitelik sorunu öne çıkmıştır.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, kaleme alınan kitap, broşür, levha ve benzeri örneklerin önemli bir kısmı liyakat sahibi olmayan kişiler tarafından ve çoğu kere ticari kazanç elde etme, tarikat propagandası yapma, misyonerlik gibi amaçlarla yazılmıştır. Ayrıca bunların önemli bir kısmında ilmiyal bilgisine dair basit hatalar göze çarpmaktadır. Aynı şekilde bazen de bilinçli olarak hadis ve ayetlerin anlamları çarpıtılmış; hadis veya ayet olmayan ifadeler sanki hadis veya ayetmiş gibi aktarılmış ve bu şekliyle belirli bir amacın propagandası yapılmıştır. Çoğu nitelik açısından sorunlu bu neşriyattan öğrenilecek din bilgisinin, özellikle genç nesilde yaratacağı tahribat ve olası bir toplumsal karmaşa gibi durumlar da hesaba katılarak Riyaset, sürece etkin bir şekilde dâhil olmuştur. Çoğu kere devletin diğer kurumları ile koordineli olarak yürütülen bu süreçle birlikte genellikle yapılan şey, dini neşriyatın varlığının denetlenmesi ya da baskılanmasından ziyade, içeriğinin niteliksel açıdan değerlendirilmesidir.

Riyaset'in eser değerlendirmelerinde öne çıkan durumlardan biri de, herhangi bir eserin ve eserde kullanılan dilin özellikle gençler üzerinde bırakacağı etkidir. Örneğin misyonerlik amacıyla yazılan eserlere genel olarak, İslam'ın esaslarını yeterince idrak edememiş veya bu esaslardan yeterince haberdar olmayan gençler üzerindeki olası olumsuz etkileri üzerinden yaklaşmıştır. Ayrıca bir eserin dilinin sade ve akıcı olmasında güdülen amaç da yine benzerdir: Yeni neslin anlaması⁴⁶³.

⁴⁶³ Riyaset'in geçlerin bu alandaki eksikliğini gidermeye yönelik çabalarından biri de M. Şerafettin Yaltkaya tarafından çocuklar ve gençler için yazılan "Benim Dinim" adlı eserin 50.000 adet basılarak parasız olarak dağıtılması kararının alınmış olmasıdır. **DIYKBK**, KS: 86, 21.07.1942. s. 99. Yine Yaltkaya tarafından yazılan "Dini Makalelerim" adlı eser Allah, din, Kur'an, Peygamberlik, Kaza ve Kader gibi konu ve kavramlar ile İslam dininin çalışmaya ve işlemeye verdiği önem ve dini hükümlerde

Riyaset'in bu alana yönelik hassasiyeti, dini eğitime ulaşma noktasında sorunların yaşandığı dönemlerde, bu eğitimden mahrum kaldığını düşündüğü yeni neslin dini açıdan eğitilmesine verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Örneğin Riyaset incelemiş olduğu “*Binbir Hadis*” adlı eserde yer alan hadis-i şerifleri iktisadi, idari ve ahlaki açıdan çok önemli olarak görmüş, ancak burada kullanılan kavramların gençler tarafından anlaşılabilmesi için her sayfanın altına bunlarla alakalı açıklamaların yapılması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁶⁴.

Yine bununla birlikte eserlerde verilen bilgilerin çok orijinal ve İslami meselelerin ilmi bir şekilde ele alınmış olmasına rağmen, kullanılan dilin sade ve konuşulan dilde kullanılmakta olan kelimelerden seçilmesine dikkat edilmektedir. Örneğin, Gerede Müftüsünün “*Envar-ul’İslam*” adlı eseri birçok açıdan faydalı ve lüzumlu görülmüş olmasına rağmen, eserde kullanılan dili anlayacak insan sayısının az olmasından dolayı istenilen amaca ulaşamayacağına dikkat çekilerek eserin yayınlanmasına sıcak bakılmamıştır. Ancak söz konusu eserin gerek olduğu gibi, gerekse dili sadeleştirilmek suretiyle müellifi tarafından yayınlanabileceği de ifade edilmiştir⁴⁶⁵. Riyaset'in, tercüme eserleri incelerken kullanılan dilin açık ve sade olmasını talep ve tavsiye etmesi de aynı gerekçeye, yani genç neslin İslami bilgiye ulaşip anlaması kaygısına dayanmaktadır. Buna ilaveten Riyaset'in eser değerlendirmelerinde doğrudan bir laiklik eleştirisinden kaçınmakla birlikte, dini eğitimin ihmal edilmesi ile misyonerlik amacıyla yazılan eserler arasında bağlantı kurması ve bunların özellikle Cumhuriyet nesli üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekmesi üstü kapalı bir dönem eleştirisi olarak da görülebilir. Çünkü doğrudan bir laiklik eleştirisinde bulunmak için dönem henüz erkendir.

Riyaset'in eser incelemesi sırasında dikkat ettiği hususlardan biri de, bu eserlerde İslam dininin ele alınma şeklidir. Özellikle İslam'ın bir akıl dini olduğu vurgusundan hareketle, bu vurguyla çelişen ve çeliştiğini düşündüğü içeriklere onay vermediği görülmektedir. İslam dininin akla dayalı bir din olması dolayısıyla bu dinin sadece akıl sahiplerine yükümlülük verdiğine dikkat çekilmiştir. İçinde yaşanan dönemin akıl ve fikir dönemi olduğu ifade edilerek, bu hasletleri taşımayan şey din

amaç gibi önemli konular üzerine faydalı bilgiler verdiği gerekçesiyle Riyaset makamı tarafından satın alınıp bastırılmasına karar verilmiştir **DİYKBBK**, KS: 800/152, 27.06.1944, s. 170.

⁴⁶⁴ **DİYKBBK**, KS: 437, 11.10.1957, s. 268.

⁴⁶⁵ **DİYKBBK**, KS: 343, 03.07.1956, s. 83. Benzer bir gerekçe ile basılmasına onay verilmeyen bir kitap için bkz. **DİYKBBK**, KS: 61, 07.02.1957, s. 223.

dahi olsa, akıl ve fikir sahipleri nezdinde bir kıymetinin olmadığı belirtilmiştir. Bu anlamda akıllı ve idraki, yaşamının merkezine koymuş herkesin nihai olarak İslam dinine ulaşacakları ifade edilmiştir. Riyasete göre bu durumun farkında olan misyonerler, “*Yukarı Oda*” adlı kitapta da olduğu gibi açıkça Hristiyanlara hitap etmeyerek ve kitapların üzerine de Hristiyan dinine ait olduğunu yazmayarak İslam dinini yeterince idrak edememiş Müslümanları kandırmak için kitaplar kaleme almaktadır. Bu haliyle bu eserler bahsi geçen içerik ve hedefleri dolayısıyla hem siyaseten hem de dinen bozuk bir düşüncenin mahsulüdürler ve takip edilmeliler⁴⁶⁶.

Riyaset, herhangi bir eserde yer alan ifadeler ve bu ifadelerle varılmaya çalışılan yerin toplumsal alanda nasıl bir karşılığı olacağına da dikkat etmektedir. Örneğin Aleviliğin tarihini anlatma iddiasında olan bir eserde yer alan ifadelerin, Alevi ve Sünni vatandaşlar arasında bir tefrika veya ikililiğe sebep olup olmama durumunu özellikle gözetmiştir. Tabi burada Riyaset, kendi varlığının sorgulanmasına dair bir durumun ortaya çıkmamasına da özen göstermiştir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılmasından sonra İslam’ın ibadet ve itikat işlerini yürütmek, halkın dinsel konulardaki ihtiyacını karşılamak ve ibadet yerlerinin organizasyonu sağlamak gibi amaçlarla ihdas edilen Riyaset, bu alana yönelik herhangi bir kurum, tarikat veya neşriyatın varlığından rahatsız olmuştur. Bu noktada Riyaset’in herhangi bir karar alırken sürekli olarak kanun ve mevzuata atıf yapması, hem devlete bağlı resmi bir kurum olması, hem de mevcut kanun ve mevzuatın kendisine sağlamış olduğu egemenlik alanını korumaya çalışması ile alakalıdır. Her ne kadar bu alan, laiklik politikaları bağlamında belirli zamanlarda oldukça daraltılsa da, Riyaset her fırsatta kendi alanını koruma güdüsüyle hareket etmiştir. Bunu, bazen devletin diğer kurum ve birimlerine yetki sınırlarını hatırlatarak, bazen ise dini neşriyat özelinde olduğu gibi aktif olabileceği alanları gözeterek yapmıştır. Ayrıca Riyaset’in, hükümetin tarikat ve Sünni Hanefi mezhepleri dışındaki mezheplerle olan takip ve mücadelesinden rahatsız olmadığı gibi, bu mücadeleyi desteklemesi de bahsi geçen durumla ilişkilendirilebilir. Eğer yazılan bir eser ehl-i sünnet geleneğine uygun ise, Riyaset bunları mevcut kanun ve mevzuat kapsamında görüp olumlu görüş beyan etmiştir.

Riyaset’in eser değerlendirmelerinde dikkat ettiği hususlardan biri de, eserin içeriğinde yer alan bilgilerin mezhepçiliği tetiklemesi ve bunun toplumsal alanda bir

⁴⁶⁶ DİYKBK, KS: 516, 04.10.1955, s. 51.

karmaşaya neden olup olmayacağıdır. İzmirli İsmail Hakkı tarafından yazılan ve daha sonra İbrahim Hilmi tarafından 1947 yılında neşredilen “Gençlere Din Dersleri” adlı eserde, mezhep farklılıklarına ilişkin verilen bilgilerin zihinleri karıştıracak mahiyette olduğuna dikkat çekerek, bunun öğrencilere ve topluma faydalı olmadığını belirtmesi bahsi geçen durumla alakalıdır⁴⁶⁷. Riyaset’in bu alana ilişkin hassasiyeti, dönem hükümetlerinin kaynaşmış ve sorunsuz bir toplum tasavvuru ile örtüştüğünden siyasi kaygıyla bütünlük arz etmektedir. Adı konmamış bu bütünlüğün ortaya çıkardığı ahenk, bu gibi eser değerlendirmelerinde siyaset ile Riyaset’in işbirliği içinde olduğu alanlar yaratmaktadır.

Riyaset’in almış olduğu kararlarda ve kuruma yöneltilen sorulara vermiş olduğu cevaplarda mevcut mevzuat ve kanunlarının dışına çıkmamaya özellikle dikkat ettiği görülmektedir. Bunu hem dönemin laiklik uygulamalarına karşı hassas olma, hem de bir devlet kurumu olarak mevcut kanunların mugayirine iş yapmama refleksi olarak açıklamak mümkündür. Örneğin Kütahya Cumhuriyet Savcılığı’nın “*Zamanın İnsanı*” adlı manzum eserin de dâhil edildiği bir yargılama sırasında bilgi aldığı Riyaset, herhangi bir eserin şahsi bir kütüphanede bulunmasının suç teşkil edip etmemesinin, o eserin tedavülde olmaması hakkında bir kanun maddesi, Bakanlar Kurulu kararı veya eserin içeriği bakımından toplumsal alanda bir karmaşaya sebep olacak mahiyette olup olmasıyla alakalı olduğunu, bunlar dışındaki eserlerin içeriği ne olursa olsun suç isnat edilemeyeceğine dikkat çekmiştir⁴⁶⁸.

Riyaset’in mevcut kanunları hesaba katarak yaptığı değerlendirmeye verilebilecek bir başka örnek “*Mızraklı İlmihal*” üzerine yaptığı değerlendirmedir. Eser, Halep’ten Ankara’ya gönderildiği sırada EGM’nün eline geçmiş ve Riyasetten incelenmesi talebinde bulunulmuştur. Riyaset, bunun İslami itikat ve amellere dair hükümleri içerdiğini ve birçok insanın evinde bulunan ve Arap harfleri ile basılan bir eser olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu eserin Arapça olmasının idari ve kanuni bir sakıncası olmadığı belirtilmiştir. Çünkü 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabulü ve

⁴⁶⁷ **DİYKKB**, KS: 117, 23.07.1949, s. 68. Ayrıca, Beyoğlu Müftü müsevvidi Ömer Lütfi Özkişi tarafından yazılan “Fırak-ı Dalle Mezhepleri” adlı kitap hakkında hazırlanan raporda çokça hata ve eksiğe dikkat çekilmiştir. Ayrıca halkın istifadesine sunulacak olan bu tarz eserlerde mezheplere ilişkin temeli zayıf olan fikirlere yer verilip bunun münakaşaya dönüşmesine neden olunmaması uyarısı yapılmıştır. Bununla birlikte Belirtilen şartlara ve düzeltme uyarılarına riayet edilmesi durumunda kitabın yayınlanmasında bir mahzur olmadığı ifade edilmiştir. **DİYKKB**, KS: 434/70, 03.07.1945, s. 60-62.

⁴⁶⁸ **DİYKKB**, KS: 696, 22.12.1956, s. 7.

Tatbiki Hakkında Kanun'un 4 ve 5. Maddeleri, Haziran 1929'dan sonra basılacak gazete, dergi, kitapları yeni alfabe ile basılmasıyla alakalıdır. Mızraklı İlmihal'in 1321'de (1905) basıldığı ve bahsi geçen tarihte 1353 sayılı kanunun yürürlükte olmadığına göre eserin Arapça olmasında bir sakınca yoktur⁴⁶⁹. Ayrıca Türkiye'deki mevcut kanunlarda Arap alfabesinin öğrenilmesiyle alakalı bir yasak olmadığını, dolayısıyla bu amaca yönelik yazılan kitapların da herhangi bir yasaklamaya maruz kalmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bununla birlikte Riyaset'in Haziran 1929'dan sonra Türkiye'de basılan hutbe ve diğer dini içerikli yayınlarda yeni harflerin kullanılması gerektiği yönündeki hassasiyeti de önemlidir. Riyaset'in Türk harflerinin kullanımı noktasındaki hassasiyetinin bir örneği de, mevcut imamları yeterlilik imtihanına tabi tuttuğunda, imtihan sorularına verilen cevapların eski yazı olması durumunda bunları değerlendirmeye dahi almaması örneğinde görülmektedir.

Son olarak, Türkiye'de dini neşriyatın içeriğinin ve devletin ilgili kurumlarının buna dâhil olma şeklinin örneklendirilmeye çalışıldığı bu bölümde dikkat çekilen hususlardan biri de, sadece eserin ismi üzerinden yapılan bir yaklaşımın eksik ya da yanlış olabileceğinin vurgulanmış olmasıdır. Bunun dışında içerik itibarıyla dini olmakla birlikte, Riyaset raporlarına da yansıdığı şekliyle faydasız ve gereksiz bulunan eserlerin sayısı da oldukça fazladır. Bu anlamda özellikle tek partili yıllara denk gelen bir dönemde, bir tecvidin yasaklanması genel itibarıyla siyasi bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Ancak bu alana ilişkin uygulamalar her zaman siyasi bir yaklaşımla açıklanamamaktadır. Örneğin içerisinde Kur'an-ı Kerim'i okumayı kolaylaştırmak gayesiyle yazıldığı ifade edilen "El Müftehü'l-ulum Li Tilaveti'l Kur'an" ve "Miftah'il Kur'an" adlı eserler Bakanlar Kurulu kararıyla toplattırılmış ve satışı yasaklanmıştır. Ancak bu eserler "Talim-i Kıraat'il Kur'an" adıyla yeniden basılmıştır⁴⁷⁰. Söz konusu kitapta Kur'an'ı kolay öğrenmenin ancak bu eserlerle mümkün olduğu iddia

⁴⁶⁹ DİYKKB, KS: 60/4, 26.01.1952, s. 67. Riyasetin kanun dâhilinde hareket ettiğinin ve bunun dışına çıkmamaya özen gösterdiğinin bir başka örneği de, MEB'nin "Mifatahül-Kur'an ve Lita'limi Lügatü'l Arabiyye" adlı eserin Arap harflerinin öğretilmesine araç olarak kullanıldığı şeklinde verilen cevapta görülmektedir. "Hükümet-i Cumhuriyetimiz, hukuk ve kanun devleti olmasına ve 1353 sayılı kanunun (1 Kasım 1928) beşinci ve dokuzuncu maddelerinde de Türkçe tedrisatın münhasıran Türk harfleri ile vukû bulacağı ve eski Arap harfleri ile tedrisatın vuku bulamayacağını amir bulunmasına ve Arap harflerinin öğrenilmeyeceğine dair bir kanunun vaz olunduğu da malum bulunmadığına göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın Arap harflerinin öğrenilmesinin yasak olduğu hakkındaki beyanı, bahis olunan kanun bildirilmedikçe mevzuatımızla te'lif edilemeyeceğinden, ancak kanuna bağlı olan heyetimizin" konuyla alakalı daha önce vermiş olduğu kararlarla aynı fikirde olduğu ifade edilmelidir (DİYKKB, KS: 749, 07.18.1953, s. 29).

⁴⁷⁰ Söz konusu kitapların toplattırılması hakkında 11.07.1944 tarihli karar için bkz. BCA, Fon Kodu: 80.18.0102, Yer No: 105.49.16.

edildiğinden, bunun ne derece doğru olduğu EGM tarafından Riyaset makamından sorulmuştur. Verilen cevap İslami isimle çıkan her eserin İslami olmadığı, olsa bile faydalı olamayacağını göstermesi açısından önemlidir: *"Cağaloğlu'nda 1947 yılında basılmış olup kimin tarafından yazıldığı belli olmayan 32 sayfalık bir formdan ibaret "Talimi Kıraat'il Kur'an" adlı Kur'an-ı Kerim alfabesi, Kur'an-ı Kerimi Arabi metinden okumak isteyenler için yazılmış alfabelerin en iptidaisi, bilgisiz ve usulsüz yazılmış en eski olanının taklididir. Bu mevzuda çok iyi alfabeler bulunduğu halde bu yanlış ve metotsuz alfabenin çocukların ellerinde bulunması yürekler acısı ise de, her dilin kendine mahsus alfabetesinin iyi ya da kötü usuldeki yayımını men edecek kanuni bir mesnede malik değiliz. Bu gibi kitaplarda alfabe için uydurma transkripsiyon işaretleri kullanılmadıkça ve Türkçe izahlar Arap harfleriyle yazılmadıkça bu alfabelerin yayınında dini ve kanuni bir mahzur görülememektedir"*⁴⁷¹.

Bu örnekte de görüldüğü üzere Türkiye'de dini neşriyatın siyaseten kovuşturulması kadar onun niteliğinin ve içeriğinin ne olduğunun denetlenmesi, amacının ne olduğunun öğrenilmesi kaygısı da vardır. Ayrıca, Türkiye'de dini neşriyatın uğradığı itibar kaybını yok saymadan ya da meşrulaştırma kaygısı gütmekten denilebilir ki, bu neşriyatın siyasi ve idari baskının dışında kalabilmesi için nitelik sorununu çözmesi gerekmektedir. En azından böyle bir çabanın içinde olması gerekmektedir. Ancak yazılan eserlerin önemli bir kısmında bu çabayı takip etmek zordur. Bu çabanın yetersizliği, tanımı ve sınırları belirlenmemiş irtica tehdidi ve laiklik algısı ile birleşince dini neşriyat genel itibarıyla bir kovuşturmaya maruz kalmıştır. Yani, Türkiye'de dini neşriyatın niteliği ve buna bağlı olarak kovuşturmaya tabi tutulmasında hem bu neşriyatın kaynağı olan din adamlarının yeterince ehil olmaması, hem de kurucu kadronun dini neşriyatı kontrol edebilmek için bazen gereğinden fazla temkinli duruşunun etkisi vardır. Bu anlamda Türkiye'de dini neşriyatın maruz kaldığı durumda, siyasi kadroların tavırları kadar, dini neşriyatın niteliksizliği ve bunun yol açabileceği muhtemel problemlerin de etkisi vardır. Dolayısıyla çift taraflı olan bu problemin çözümü de yine çift taraflı olmalıdır. Ancak bu süreçte her iki tarafın sorunu çözmekten ziyade bazı kere derinleştirmeye yönelik uygulama ve tavırları mevcut sorunun büyümesine neden olmuştur.

⁴⁷¹ DİYKKB, KS: 344/2685, 20.12.1947, s. 76.

Çok partili hayata geçişle birlikte kendisini ifade etmek konusunda rahatlayan dini neşriyatın bu rahatlığı DP iktidarının ilk yıllarında artarak devam etmiştir. Ancak dini neşriyat ve onun temsilcileri, mevcut iktidarın sağladığı görece özgürlüğü dini bilgi alanında meydana gelen boşluğu doldurmaktan ziyade, daha çok inkılap ve laiklik uygulamalarını veya bazı kere doğrudan kurucu önderleri hedef alarak kullanmışlardır. Başka bir deyişle kendine sağlanan yayın özgürlüğünü kullanamamışlardır. Menderes'in, dini neşriyatın denetlenmesi gerektiğine dair konuşmasında verdiği örneklerde de görüldüğü üzere küfre varan söylemler, bu alanın yeniden denetlenmesi ve kovuşturulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. DP döneminde dini neşriyatın denetlenmesine ilişkin kararların alınmasının bir başka nedeni de, muhalefetin hükümeti irticayı desteklemekle suçlamasıdır. Bu suçlamalar karşısında hükümet, irticayı desteklemediğini göstermek adına da bu alanı kontrol etmek istemiştir. Bunların dışında kesin etkisini tespit edememekle birlikte, DP döneminde dini neşriyatın takip edilmesinin bir nedeni olarak, bürokratik kadronun neredeyse tamamının bir önceki iktidar döneminden kalmasının etkisinden söz edilebilir. Çünkü DP'li vekiller daha iktidarlarının ilk yılında bürokratik kadrolarda gerekli değişiklikler yapılmadan DP'nin kendi siyasetini ortaya koyamayacağını ifade etmeye başlamışlardır⁴⁷²

⁴⁷² TBMMZC, D. 9, İ. S. 1, C. 3, B. 22, (22 Aralık 1950), s. 283-285. DP özellikle son dönemlerde bunu bir vehim düzeyinde yaşamakla birlikte, başlangıçta çok haksız olduğu söylenemez. Dönemin gazetecilerinden biri olan ve Ulus Gazetesi'nde çalışan Cüneyt Arcayürek, "devleti yöneten yüksek memurlar arasında" yer alan bazı kişilerin içerden CHP'ye ve Ulus'a bilgi sızdırdıklarını ifade eder. Arcayürek iç ve dış meselelerde DP'nin atacağı adımın, bir gün önceden kendilerine geldiğini belirtir. Cüneyt Arcayürek, **Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1983, s. 119. 1960 darbesine gidilen sürecin son iki yılında Menderes'in özel kalem müdürlüğünü yapmış olan Ercüment Yavuzalp, hatıralarında yukarıda bahsettiğimiz vehim durumuna değinir. Yavuzalp "Benim görevde bulunduğum sırada bazı bürokratların iktidara sadakatlerinden kuşku ve muhaliflerle işbirliği yaptığı endişeleri normal boyutları aşmış, nerede ise bir saplantı olmuş, memurlara Halk Partili kulpu takmak yaygınlaşmıştır". Yavuzalp, Menderes'in benzer imaları kendisine de yaptığını ifade etmektedir. Ercüment Yavuzalp, **Menderes'le Anılar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991, s. 37-38.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. HAYRAT ESERLERE İLİŞKİN DÜZENLEMELER: TAMİR, SATIŞ,

2.1.1. Cami ve Mescitlerin Tasnifine İlişkin Düzenlemeler

Osmanlı döneminde bakanlık seviyesinde olan Evkâf, Cumhuriyet döneminde 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı kanun ile başkanlık seviyesine düşürülmüştür. Bundan sonra Evkafa ilişkin ilk düzenleme 1926 yılında “Ticaret ve Sanayi Odalarıyla açılacak borsalar ve tesis olunacak fabrikalar için tahsisine lüzum görülecek emvali milliye ve metruke ile vakıf emlâk ve arsaların bedeli mukadderi mukabilinde itası hakkında 1/775 numaralı kanun lâyihası” ile yapılmıştır. Bu kanunun birinci maddesine göre, hükümetin doğrudan veya iştirak yoluyla dâhil olacağı fabrika ve benzeri işlerde, gerekli görülmesi durumunda mazbut vakıflara⁴⁷³ ait arsa ve araziler, belirlenen fiyatlar karşılığında satılabilecektir⁴⁷⁴. Söz konusu kanunun gerekçesinde, memleketteki iktisadi durumu düzenlemek adına önemli işlevleri olan ticaret odalarının küçük veya harap bir hanın köşesinde bir odaya sıkışmış durumda olduğu ifade edilmiştir. Örneğin Anadolu için önemli bir hububat merkezi olan Konya Ovası ve buradaki faaliyetler, harap bir hanın tek odasından idare edilmektedir. Adana ve İzmir’de de durum benzerdir. Bu durumun düzeltilmesi için harcanması gereken para kadar, para olsa dahi mevcut kanunların bunu engellediğine dikkat çekilmiştir. Bu odaların inşa edileceği yerler ve bunlar için gerekli paranın temini söz konusu olduğunda, genellikle bunların inşa edileceği arsalar vakıf ya da mütegayyip⁴⁷⁵ kişilere ait olduğundan bir düzenleme ihtiyacı hissedilmiştir. Fabrika inşalarında da benzer sorunlarla karşılaşilmektedir. Memleketin iktisadi durumunun aciliyeti gerekçe gösterilerek bu kanunun bir an önce çıkarılması gerektiği ifade edilmiştir⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Ayrı ayrı tüzel kişilikleri olmakla birlikte doğrudan Evkaf tarafından idare ve temsil olunan vakıflara mazbut vakıf denir. Mülhak vakıf ise, denetimi Evkafta olup mütevelliler tarafından idare olunan vakıflara denir. Mazbut vakıflar kamu kurumu olarak görülürken mülhak vakıflar için aynı şey söz konusu değildir. Erol Akı, Sevdâ Demirebilek, **Sosyal ve Kültürel Hayatımızda Vakıflar ve İlgili Mevzuat**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1996, s. 35.36.

⁴⁷⁴ **TBMMZC**, D. 2, İ. S. 3, C. 22, B. 56, (15 Şubat 1926), s. 209.

⁴⁷⁵ Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde sürekli hale gelen toprak kayıplarına, son on yılın neredeyse tamamına yayılan sürekli savaş hali ekli de eklenmiştir. Bunların sonucunda Osmanlı hem beşeri hem de iktisadi sermayesinin çok önemli bir kısmını kaybetmiştir. Bu durum vakıflar açısından hem bina, hem de onun sahibinin takibini güçleştirmiştir.

⁴⁷⁶ “Ticaret ve Sanayi Odalarıyla Açılacak Borsalar ve Tesis Olunacak Fabrikalar İçin Tahsisine Lüzum Görülecek Emval-i Milliye ve Metruke ile Vakıf Emlâk ve Arsaların Bedeli Mukadderi Mukabilinde

Vakıf eser ve akarlarına ilişkin düzenlemeler daha önce olmasına rağmen, camilerin tasnifi ile ilgili ilk hukuki çalışma, 1927 Sene-i Maliyesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ile yapılmıştır⁴⁷⁷. Kanunun 14. maddesinin birinci fıkrasına göre, “Diyanet İşleri Riyaseti’nce tanzim ve İcra Vekilleri Heyeti’nce tasdik edilecek bir talimatnameye tevfi kan 1927 sene-i maliyesi nihayetine kadar cevâmiin hakiki ihtiyaca göre tasnifi, zaman ve mekân itibarıyla kabil-i cem olan vazifeler tevhid edilmek suretiyle işbu cevami hademesi kadrolarının tespiti mecburidir”. Ancak bu çalışmanın 1927 senesi içerisinde bitirilemeyeceği anlaşıldığından kanuna dönüşmesi ancak 1928 senesinde mümkün olabilmıştır⁴⁷⁸.

Türkiye’de cami ve mescitlerin genel durumuna ve belirlenecek esaslara göre yeniden ele alınmasına ilişkin önemli bir düzenleme de 8 Ocak 1928 tarih ve 6061 sayılı kanun ile yapılmıştır. Bu kanun daha sonra Riyaset’in de görüşü alınmak suretiyle tadil edilmiştir⁴⁷⁹. Buraya kadar sürece dâhil edilmeyen VGM, 1931 yılında yapılan düzenleme ile sürece dâhil olmuştur. Söz konusu kanunun kapsamı da genişletilmek üzere yeniden ele alınmış⁴⁸⁰ ve VGM’nin 20 Aralık 1932 tarih ve 118860/144 sayılı tezkeresi üzerine, 25 Aralık 1932 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul olunmuştur⁴⁸¹. Bu kabulden sonra camilerin tasnifinde müftüler değil, vakıf müdürlükleri sorumlu olmuştur. İlgili kanun Türkiye dâhilindeki -köylerdeki cami ve mescitler hariç olmak üzere- cami ve mescitlerin belirli bir sınıflandırmaya

İtası Hakkında Başvekâletten Gelen 1/775 numaralı kanun lâyihası”, **TBMMZC**, D. 2, İ. S. 3, C. 22, B. 56, (15 Şubat 1926), s. 14-15.

⁴⁷⁷ Camilerin tasnifine ilişkin ilk girişim II. Meşrutiyet dönemine aittir. Buna ilişkin kanun teklifinin ilk şeklinde, gereksiz ve harap durumda olan vakıf bina ve arsalarının satılıp oradan elde edilecek para ile yenilerin yapılmasını öngörmekte idi. Kanun bu şekli ile Meclis-i Mebusan’dan geçmiş olmasına rağmen “dinen caiz olmadığı” gerekçesiyle Meclis-i Ayan’da kabul edilmemiştir. A. Kıvanç Esen, “Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13, Güz 2011, s. 95-96.

⁴⁷⁸ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 474. Camilerin tasnifine dair düzenleme sırasında meclis tartışmaları için bkz. Abdullah Kıvanç Esen, **CHP İktidarı Döneminde Diyanet İşleri Reisliği’nin Devlet İçindeki Konumu, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 37-43.

⁴⁷⁹ Riyasetten görüş alınmakla birlikte, Börekçizade’nin hazırlamış olduğu raporda belirtilen hususların bazıları dikkate alınırken bazıları alınmamıştır. Örneğin Börekçizade söz konusu kanunun ikinci maddesinde belirtilen heyetin müftü başkanlığında oluşturulmasını talep etmiştir. Ancak bu heyetin mahalli müftü ve yardımcılarının da dâhil olduğu evkaf müdür ve memurlarının başkanlığında oluşturulması kararlaştırılmıştır. **DIYKKBK**, KS: 173, 15.10.1932, s. 238-241.

⁴⁸⁰ 1928 yılına ait düzenleme sadece mazbut vakıfları kapsarken 1932 yılına ait düzenlemeye mülhak vakıflara ait cami ve mescitler de dâhil edilmiştir.

⁴⁸¹ **T.C. Resmi Gazete**, 16 Ocak 1933, Sayı: 2305. İlgili kararname için bkz. **BCA**, Fon Kodu: 030.18.01, Yer No: 32.80.6.

tabi tutulmasını öngörmüştür⁴⁸². Bunun için her vilayet ve kaza merkezinde vali ve kaymakam başkanlığı altında, vakıf müdür ve memurlarından oluşan heyetler oluşturulmuş ve bu heyetlerin almış olduğu kararlar, ilgili vakıf müdürlüğü tarafından gözden geçirildikten sonra VGM'ye gönderilmiş ve buradan çıkan karara göre uygulamaya konulmuştur. Bu noktada, bir cami veya mescidin kadro haricinde veya dâhilinde bırakılması için belirli kıstaslar getirilmiştir. Bu kıstaslar genel olarak cami ve mescidin kaç vakit ve hangi vakit namazlarında açık olduğu, civarındaki camilerle olan mesafesi, bulunduğu mevki, cemaatinin olup olmaması, eserin büyüklüğü, tarihi veya mimari değerinin olup olmaması ve herhangi bir vakfa ait olup olmaması olarak sıralanabilir. Bu değerlendirmeler yapıldıktan sonra cami veya mescit;

- 1- Beş vakit açık,
- 2- Düzenli cemaate sahip,
- 3- Etrafındaki camilerle beş yüz metreden az olmayan

mesafeye sahip ise kadro dahilinde kalabilir. Ancak bazı durumlarda beş vakit açık olmasa dahi, düzenli cemaate sahip veya tarihi değeri varsa kadro dâhilinde kalabileceği de ifade edilmiştir (Madde 4). Beş vakitte açık olmayan, ancak tarihi eser değeri olan abidelerin hem tarihi değerini korumak, hem de gerekli ihtiyacı sağlamak için beş vakit açık hale getirilmesi noktasında kararlar alınmıştır⁴⁸³. Kadro dâhilinde kalacak cami ve mescitlerin beş vakit açık kalmasını sağlamak için cami görevlileri içi sıkı denetim kararları alınmış ve buna göre vazifesini düzenli yapmayan görevlilerin işlerine son verileceği Cami Hademesi Nizamnamesinin beşinci fasıl *cezalar* bölümünde ifade edilmiştir.⁴⁸⁴ Yine bununla birlikte mesafenin beş yüz metreden az olması durumunda, caminin tarihi ve mimari bir değere sahip olması halinde kadro dâhiline alınabileceği belirtilmiştir⁴⁸⁵.

2.1.1.1. Cami ve Mescit Görevlilerinin Durumuna İlişkin Düzenlemeler

⁴⁸² Vakıflar Genel Müdürlüğü'nü 13.06. 1936 tarihinde kendi kurumlarına göndermiş olduğu bir yazı da köylerdeki cami ve mescitlerin söz konusu tasnife tabi tutulmadığını ve bunların köy kanunu mucibince düzenlendiğini anlıyoruz. **T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 73.

⁴⁸³ **T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, İdeal Matbaa, Ankara 1942, C. IV, s. 56.

⁴⁸⁴ **T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, İdeal Matbaa, Ankara 1942, C. IV, s. 32.

⁴⁸⁵ Nurettin Can, **Eski Eserler ve Müzelerle İlgili Kanun, Nizamname ve Emirler**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 36-39.

Söz konusu kanun sadece cami ve mescitlerin tasnifini değil, burada çalışacak hayrat hademesinin durumunu da belirlemektedir. Bu kanun ile özellikle kadro dâhilinde kalan cami ve mescitlerin hizmetli kadrosu ile ilgili düzenleme de yapılmıştır. Buna göre cami ve mescitlerde çalışacak imam, hatip, müezzin, kayyım veya ferraştan asgari kaç kişi ile idare edilebileceğinin belirlenmesi için cami ve mescidin büyüklüğü, kaç vakit namazda açık olduğu, vakit namazları dışında açık olup olmadığı ve müştemilatında sürekli hizmeti gerektiren bir durum olup olmadığının tespit edilmesi istenmiştir. Tasnif dâhilinde kalan cami ve mescitlerdeki hizmetlerden zaman ve mekân olarak mümkün olanların birleştirilmesi öngörülmüştür. Örneğin müezzin ve kayyımları ayrı ayrı olan cami ve mescitlerdeki hizmetler eğer zaman ve mekân olarak mümkünse birleştirilmelidir. Ancak bu sürecin belirli bir zaman aralığına yayılması gerektiği de ifade edilmiştir. Yine cami ve mescitlerde çalışan kişi sayılarının belirlenmesi aşamasında oluşturulan kriterler sonucunda kadro dâhilinde kalan bir cami de, çalışan sayısının fazla olması durumunda bu kişilerin başka bir göreve verilene kadar aynı yerde devam etmeleri öngörülmüştür. Kadro haricinde kalan camilerin görevli kadrosunun da başka hizmetlere aktarılması ve mağdur edilmemesine çalışılmıştır. (madde 13). Kadro dâhilinde kalan cami ve mescitte görevliye ihtiyaç duyulması halinde kadro haricinde kalan camilerin görevlilerine öncelik tanınmasına karar verilmiştir. Eğer görevli, hariçten alınacaksa bunun için genel müdürlükten izin alınması gerekmektedir. (madde 14). Yaşının ilerlemesine bağlı olarak bulundukları görevi yapamayacak durumda olanların daha hafif bir göreve aktarılmasında genel müdürlük yetkili kılınmıştır. (madde 17). Bunlarla birlikte din hizmetlilerinin cami dışında dini kisve ile dolaşabilecekleri kabul edilmekle birlikte aşırıya kaçılmaması konusunda uyarı yapılmıştır. (madde 20). Cami hademesi ile ilgili bu düzenlemeler, VGM tarafından yeniden hazırlanan ve Şurayı Devlet (Danıştay) tarafından 21 Nisan 1935 tarihinde görülen 3698 sayılı tezkere, İcra Vekilleri Heyetince 22 Nisan 1935 tarihinde kabul edilmiştir.

Cami ve mescitlerin tasnifine ilişkin bir başka düzenleme 15 Kasım 1935 tarihinde kabul olunan ve 19 Kasım 1935 yılında yayınlanarak yürürlüğü giren 2845 numaralı *Cami ve Mescitlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescitlerin Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanundur*. Bu kanun bir takım yeni ilaveler içermektedir⁴⁸⁶. Örneğin 1932 yılına ait kanun, kadro harici camilerin

⁴⁸⁶ T.C. Resmi Gazete, 22 Kasım 1935, Sayı: 3163.

kapınmasına ve Evkafın bunlardan ne şekilde faydalanacağına veya satacağına dair kesin bir kayıt koymazken yeni kanun bunları düzenlemiştir. Bu kanunla birlikte daha önce zamana bırakılması öngörülen cami görevlisi nakil işlemleri ve zaman ve mekân bakımından birleştirilmesi mümkün cami ve mescitlerinin birleştirilmesi işinin bitirilmesi ve son halinin verilmesi istenmektedir. (Madde 1). Yine aynı madde uyarınca tasnif harici kalan cami ve mescitlerin belirlenen usul ve mevzuatlara göre okul, kütüphane gibi başka amaçlar için kullanılması öngörülmektedir. Yine bu düzenlemeye göre kapatılan cami ve mescitlerde çalışan din görevlileri, yeni bir göreve atanıncaya kadar maaşlarının yarısını alabileceklerdir. Ancak buraya eklenen geçici bir madde ile söz konusu kişilerin Mayıs 1936 tarihine kadar maaşlarının tamamını almasına karar verilmiştir⁴⁸⁷. Eğer bunlar elli yaşını veya mesleğinde yirmi yılını doldurmuş ise bir sonraki göreve gelene kadar maaşlarının tamamını alırlar (Madde 1). Bununla birlikte kadro dâhilinde olup ancak cihet-i askeriye veya başka bir birim-kurum tarafından işgal edilen cami ve mescitlerin görevlileri de, bahsi geçen işgal durumuna bağlı olarak görev yerleri kadro harici sayılacak ve ilgili maddeye uygun olarak maaşlarını alacaktır⁴⁸⁸.

Görüldüğü üzere cami ve mescitlerin tasnifine ve bu tasnif sırasında ve sonrasında yapılacak işlemlerin düzenlenmesine ilişkin üç kanun yapılmıştır. Bu kanunların ilki olan 1928 yılına ait kanun ana çerçeveyi oluşturmuştur. 1932 ve 1935 yıllarına ait kanunlarda bazı ilave veya çıkartmalar yapılarak kanuna son şekli verilmiş ve uygulanmaya konmuştur. Bu aşamada yapılan bir düzenleme de, bu aşamada cami ve mescitlerdeki değerli eşyaların durumuna ilişkindir.

2.1.1.2. Cami ve Mescitlerdeki Eserlerin Korunması Hakkındaki Düzenlemeler

Cami ve mescitlerin tasnif edilmesi aşamasında, buralardaki eşyaların durumu ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre, kadro dâhilinde kalan camilerdeki bütün taşınmazların ve değerli eşyaların sorumluluğu ilgili camideki görevlilere

⁴⁸⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü 12.12.1935 tarihinde kendi il ve ilçe birimlerine gönderdiği yazıda kapatılan cami ve mescitlerde çalışan kişilerin yeni bir yere aktarılması mümkün değilse onlara muhtacın tertibinden maaş bağlanması gerektiğini bildirmiştir. **T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 68.

⁴⁸⁸ **T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 54.

bırakılmıştır. Bunun için merkez ve taşradaki bütün cami ve mescitlerde bulunan değerli eşyaların (teberrukat) genel tebligat uyarınca tespit edilip ilgili deftere kaydedilmesi istenmiştir. Bunun dışında kadro haricinde bırakılan, harap durumda bulunan veya tadilat dolayısıyla kapalı olan cami ve mescitlerdeki değerli eşyaların, oluşturulan komisyon üyeleri tarafından tespit edildikten sonra güvenli bir alanda muhafaza edilmesi ve ihtiyaç duyulması halinde kadro dâhilindeki camilere aktarılması uygun görülmüştür⁴⁸⁹. Bu eserlerin bir kısmının ilgili müzelerde sergilenmesi öngörülmüş, ancak bu müzelerde benzer eserlerin var olması durumunda oluşturulan bir heyetin verdiği karar sonrasında satılmasına karar verilmiştir. Gazi Mustafa Kemal imzasıyla 4.9.1934 tarihli bir kararnameye göre, İstanbul Mebusu ve önceki dönem Müzeler Genel Müdürü Halil Bey'in başkanlığında İstanbul Vakıf Müdürü Niyazi ve Mebani Müdürü Sait Bey'lerle Maarif Vekilliği tarafından seçilecek bir veya iki kişinin de katılımıyla oluşacak heyet bu iş için görevlendirilmiştir⁴⁹⁰.

Yine bu dönemde hariçten yapılacak teberruların da derhal ilgili deftere işlenerek kayıt ve muhafaza altına alınmasına çalışılmıştır. (Madde 3). Bunun için 2845 Sayılı Kanun gereğince kadro dışında bırakılan cami ve mescitlerin listeleri ve bulundukları mevkiler VGM tarafından tespit edildikten sonra bu mekânlarda bulunan eşyaların tespit ve korunması için ilgili kanuna ek bir talimatname yayınlanmıştır⁴⁹¹. Buna göre, oluşturulan komisyonlar söz konusu mekânlardaki eşyaları renk, cins, ağırlık, ebatlarına göre tasnif ettikten sonra bu durum hakkında iki rapor düzenlenecek ve bunlardan birinin Vakıf idarelerine, diğerinin ise VGM'ye gönderilecektir. Eğer bu eşyalar içinde kıymetli olanlar var ise bunlar da, bu alanda uzman kişiler tarafından tespit edildikten sonra güvenli bir ortamda muhafaza edilecektir. Tarihi ya da sanatsal değeri olmayan eşyalar ihtiyacı olan kadro dâhilindeki camilere gönderilecek, geri kalanlar ise parası, kadro dâhili camilerin ihtiyaçlarında kullanmak üzere satılacaktır. (Madde 5). İlişik talimatname de kadro harici cami ve mescitlerin hangi amaçla kullanılacağına dair esaslar da belirlenmiştir. Buna göre söz konusu eserler arasında, mahalli kültür müdürlüklerinden alınacak onaya bağlı olarak, değerli olanlar varsa

⁴⁸⁹ T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, **Mecmua**, İdeal Matbaa, Ankara 1942, C. IV, s. 52.

⁴⁹⁰ Can, "**Eski Eserler ve Müzelerle...**", s.126.

⁴⁹¹ Teberrukat defterlerinin oluşturulmasının bir nedeni de bu tarihlerde camilerden çalınan halı, kilim, seccade ve benzeri eşyalarının tespitinin yapılamamasıdır. Manisa'nın Göktaşlı, Hüsvağa gibi camilerde muhtelif zamanlarda cami eşyalarının çalındığı ancak teberrukat defterlerinde olmadığı için bunların tespitinin yapılamadığı bildirilmiştir. T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, **Mecmua**, İdeal Matbaa, Ankara 1942, C. IV, s. 84.

olduğu gibi muhafaza edilecektir. Kıymetli eserlerden olmayanların, ihtiyaç olan tadilat masrafları hesaplanıp kiradan düşüldükten sonra depo ve saire gibi akar olarak kullanılması kararlaştırılmıştır. (madde 7). Depo ve sair için kullanılmayacak durumda olanların ise satılması kararlaştırılmıştır. (madde 8). Satılması lazım gelenlerin tahmini olarak fiyatları ilgili cetvellere yazılması şartı getirilmiştir. Ancak burada gerek cami ve mescitlerdeki değerli eşyaların belirlenmesi, gerekse bir eserin depo ve sair olarak kullanılması veya satılması hakkındaki raporların hazırlanması aşamalarında, bu raporların kesin kararın verilmesinde oldukça önemli olduğu hatırlatılarak çok dikkatli davranılması istenmektedir (madde 9)⁴⁹².

2.1.2. Cami ve Mescitlerin Tasnif Edilmesi Hakkındaki Kanunun İbadet Yeri ve İbadet Üzerindeki Etkisi

Camilerin tasnif edilmesine dair 1928 yılındaki kanun ve sonrasında çıkarılan ek kanunların cami yetersizliğine neden olup olmadığı önemli bir sorudur. Ancak bu soruya yanıt vermeden önce Cumhuriyet'in Osmanlı'dan ne kadar cami devraldığına da bakmak yararlı olacaktır. Bu noktada ifade edilmelidir ki, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan kaç adet cami devraldığı, bunların ne kadarının harap ne kadarın mamur olduğu hakkında kesin bir kayıt yoktur. Nazif Öztürk konuya ilişkin bazı rakamlar vermesine rağmen o da, bu sayıların gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu görüşündedir. DİB verilerine göre, 1923 yılında Cumhuriyet'e devredilen cami sayısı 12.036'dır⁴⁹³. Ancak bunların ne kadarının mamur ya da harap⁴⁹⁴, mazbut ya da mülhak veya köy, kasaba ya da şehir merkezinde olduğuna dair bir veri yoktur. 1943 yılı vakıflar verisine

⁴⁹² T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, **Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 61-62.

⁴⁹³ Gotthard Jaschke 1927 yılında yapılan bir sayıma göre Türkiye'deki cami sayısını 28.705 olarak vermektedir. Bu sayı içerisinde köy camileri ve mülhak eserlerin olup olmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Aynı sayımda Türkiye'deki okul sayısı 14.425'tir. Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslamcılık**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1972, s. 66.

⁴⁹⁴ Türkiye'deki cami, mescit ve burada görevli imamların durumları ile alakalı Karesi Mebusu Vehbi Bey'in şu ifadeleri önemlidir: “Sonra efendiler! Hatip: Memlekette birçok yerler, bilhassa Ankara gözünüün önüne gelsin. Memlekette adım başına bir mescit, Anadolu'nun birçok yerlerini gözünüün önüne getiriniz, sokak başında bir mescit, adım başında bir mescit fakat hepsi harabe. Bendeniz Diyanet İşleri Riyasetinden talep ediyorum. Bu mescitleri akara tahvil etsin! Her mahallede bir mescit, memlekette büyük bir cami, fakat cami yok, adı cami, memleketi cem edici yer. Hani Ankara'da memleketi cem edecek bir cami? Yok hepsi birer mescitten ibaret. Sonra adım başında birer harabe, sonra ledelhace askerden kaçmak için belki bir adam sığınıyor. Adam sığınacak ise neden? O da yok. Kapısı kapalı, örümcekler, hatta köpekler yatar. Dokunursanız kıyamet kopar. Köpek yatarken neden sesin çıkmaz, gübre atılırken niçin sesin çıkmıyor efendi? Binaenaleyh bunları ıslah etmeli ve varidat temin edecek hale getirmeli, açılacak kısmında da ümmete imam olabilecek ve ön safta duracak bir zatın cübbesinin eteklerinde hayvan tersi görülmemelidir. Aldığı maaş ile karnını doyurmalı, nezafete dikkat etmeli, aklı, dimağı yalnız huzuru hakta olduğunu düşünmeli, bu mescitleri ve medrese arsalarını vesaireyi akara tahvil edip de meydana getirmek lâzımdır”. **TBMMZC**, D. 2, İ.S. 2, C. 14, B.61, (21.2.1341), s. 214.

baktığımızda ise –köy cami ve mescitleri hariç- cami sayısı 3.456’dır. Bu camiler hakkında daha somut verilere ulaşmak mümkündür. Bunlardan bin kadarı tarihi ve sanat değeri yüksek eser iken, 914 adedi bu değerleri taşımadığı için kadro haricine çıkarılmış durumdadır. Dolayısıyla bahsi geçen yıl içerisinde ibadete açık mazbut cami sayısı 2.542’dir⁴⁹⁵.

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyet’e devreden camilerin tam sayısı ve genel durumları hakkında net bilgiler olmasa da, İstanbul camileri için verilerin daha somut olduğu görülmektedir⁴⁹⁶. 1913 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’ne göre İstanbul camileri sınıflara ayrılmıştır. Buna göre birinci sınıf 7, ikinci sınıf 7, üçüncü sınıf 25, dördüncü sınıf 12, beşinci sınıf 19, altıncı sınıf 69, yedinci sınıf 232, sekizinci sınıf 258, yanmış ve yıkılmış 127 olmak üzere 756 cami vardır. 1928 sonrası başlatılan tasnif çalışmalarından sonra İstanbul’da 128 cami tasnif dışı bırakılmıştır. Daha sonra bu camilerin 12’si tekrar tasnif dâhiline alınmıştır. Dolayısıyla tasnif dışı cami 117’ye düşmüştür. Müze Müdürlüğü kadro haricine çıkarılan 30 caminin daha tarihi ve sanat değeri olduğu gerekçesiyle kadro dâhiline alınmasını istemiştir. Son haliyle İstanbul’da kadro haricine çıkarılan cami sayısı 81 olmuştur⁴⁹⁷. (Ülkenin tamamında 914). Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’nin verdiği sınıflamada 127 caminin yanmış veya yıkılmış olduğu ifade edildiğine göre, tasnif dışına bırakılan camilerin bu camiler arasında olduğu ifade edilebilir.

1932’de camilerin tasnifi yeniden ele alınmıştır. Çünkü tasnif işinin düzenli ve etkili bir şekilde yapılmadığı düşünülmektedir. Bu düşüncenin de etkisiyle bu aşamada

⁴⁹⁵ Mazbut camiler VGM’nin denetiminde olan camilerdir. VGM’nin denetiminde olmayan camiler mülhak eser olarak adlandırılır ki, bunların sayısı da net olarak bilinmemektedir.

⁴⁹⁶ İstanbul camileri hakkında ayrıca bkz. Haluk Y. Şahsuvaroğlu, **Asırlar Boyunca İstanbul**, Cumhuriyet Gazetesi Tarih Eki, Tarih belirtilmemiş. **İstanbul’un Kaybolan Kültür Varlıkları- Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescitleri I**, İstanbul, Etüd ve Projeler Daire Başkanlığı, Tarihi Çevre Koruma Müdürlüğü, Şubat 2014, **İstanbul’un Kaybolan Kültür Varlıkları- Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescitleri II**, İstanbul, Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı, Kültür Varlıkları Projeler Müdürlüğü, Aralık 2015, Halil Ethem, **Camilerimiz**, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1933.

⁴⁹⁷ Nazif Öztürk **Türk Yenileşme...** s. 484-485. Burada sadece cami ifadesi kullanılsa da mescitlerin de buna dahil olduğu söylenebilir. Çünkü Anıtlar Kurulu’nun 1927-1953 yılları arasında İstanbul camileri için verdiği rakamlar şu şekildedir: Toplam cami ve mescit sayısı 532’dir. Bahsi geçen yıl aralığında yıkılan ya da kapanan cami ve mescit sayısı 71’dir. Halen açık olan cami ve mescit sayısı ise 461’dir. H. Rahmi Saruhan, **Abidelerimiz**, İstanbul, Türkiye Anıtlar Derneği, s. 314. İstanbul camileri hakkında bir başka veriye Edhem Eldem’in eserinden ulaşılabilir. Eldem, Hicri 1320 senesine ait resmi bir deftere dayandığı bilgisinde, İstanbul’da 216 adedi yanmış ve yıkılmış halde olan toplam 910 camiden bahsetmektedir. Ancak sonraki süreçte de camilerin harap olma durumları devam etmiş ve birçok cami sadece bir duvarı ya da minaresi kalmış şekle gelmiştir. Eldem’e göre camilerin harap olmasının en önemli nedenlerinden biri de nüfusun azalmasıdır. II. Meşrutiyet döneminde bir milyon olan İstanbul nüfusu 1930’lu yılların başında 600 bin civarındadır. Halil Ethem (Eldem), **Camilerimiz**, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, 1933, s. 10-13.

esas şartlardan biri, açık bırakılacak cami ve mescit sayısının daha önceki düzenlemeden fazla olmayacağı şeklindedir. Ancak ne kadar azaltılacağı hakkında bir sınırlama yoktur. Bu durum 1932 ve sonrasında çok daha fazla caminin kadro dışı bırakılmasına neden olmuştur. Örneğin Bursa’da ilk çalışmada 64 cami kadro dâhili ve ibadete açık iken, ikinci çalışmada bu sayı 24 azalarak 40 olmuştur. Gaziantep’te bulunan 39 caminin 22’si kadro harici olup ibadete açık cami sayısı 17’dir. Genel itibariyle bakıldığında ilk tasnifte ülke genelindeki camilerin % 26.45’i tasnif dışında iken bu oran 1932 ve 1935 düzenlemelerinden sonra yaklaşık % 50 olmuştur⁴⁹⁸. Cami ve mescitlerin tasnife tabi tutulduğu ilk dönemde nüfusun az olmasından da kaynaklı, genel bir ibadet yeri sorunu oluşmamıştır. Ancak, 1932 yılındaki düzenleme ile daha fazla caminin tasnif dışına çıkarılmasına ilişkin uygulamalar böyle bir sorunun başlangıcını oluşturmuştur. Buna bir de, 1935 düzenlemesi ve Milli Müdafaa Mükellefiyetleri Kanunu (MMMK) ile cami ve mescitlerin askeriye ve TMO gibi birimler tarafından farklı amaçlarla kullanılabileceğinin eklenmesi ile bu sorun büyümeye başlamış ve ibadet yeri eksikliği ortaya çıkmıştır. Bu sorunu gerek zabıtlar, gerek Riyaset’e yansıyan şikâyetler ve gerekse diğer arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür. Bu noktada bahsi geçen sorunun yaşanmasında, örneğin II. Dünya Savaşı’nın getirdiği askeri barınma ve buğdayın stoku gibi zorunlulukların yanında, özellikle taşra bürokrasinin bazı keyfi uygulamalarının da etkisi olduğu ifade edilmelidir.

Keyfi uygulamalara ek olarak, birim ya da kurumların kendini öncelemesi böyle bir sorunun yaşanmasının bir başka sebebidir. Bu önceleme durumu bazen üst mercilerin onayını alamadığı için gerçekleşmezken, bazen ise bir oldubittiye getirilerek kadro dâhili bir caminin farklı bir amaçla kullanılmasına neden olmaktadır. Örneğin dönemin (1938) Kültür Bakanı tarafından Başvekâlete gönderilen tezkirede, İsveçli bilim adamı Profesör Person tarafından Milas’ta yapılan kazıda Karyalılar’a ait önemli eserlerin ortaya çıkarıldığı, ancak bu eserlerin en yakın müze olan İzmir Müzesi’ne götürülmesinin çok masraflı olduğu ifade edilerek söz konusu eserlerin bölgede sergilenmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Bu iş için ise Milas’taki eski eserlerden Firuz Paşa Camisi uygun görüldüğü belirtilmiştir. Söz konusu caminin Vakıflar İdaresi tarafından Maarife devredilmesi için bakanlar kurulundan bir kararın

⁴⁹⁸ Öztürk, a.g.e., s. 489.

çıkarılması istenmiştir⁴⁹⁹. Konuyla alakalı görüşü sorulan VGM, yapılan incelemeler sonucunda söz konusu caminin kadro dâhilinde ve halkın ibadetine açık olduğu gerekçesiyle başka bir amaçla kullanılamayacağını ifade etmiştir. Devamında ise *"halkın ibadetine açık bulundurulanan kadro dâhili camiler tasnif esasıyla en asgari hat üzerinden tespit edilmiş olduğundan bunların herhangi bir hususa terk ve tahsisi halkın ibadet ihtiyacından mahrum bırakılmalarını intaç edecektir. Bahusus Milas gibi nüfusu kesif bir kasabada birinci sınıftan büyük bir caminin müzeye çevrilmesi halinde bu ihtiyaç kuvvetle hissedilecektir. Kadro harici camilerin başka işlere tahsisi kanuna aykırı düşeceğinden bu caminin Maarif idaresine devrine imkân görülmediği..."*⁵⁰⁰ ifade edilmiştir. Bunun üzerine Başvekil Bayar, VGM'nin gerekçelerini sıraladıktan sonra, *"...Buna nazaran bu tasavvurdan sarf-ı nazar buyrulmasını rica ederim"*⁵⁰¹ ifadeleri ile söz konusu talebin reddedildiğini bildirmiştir.

Bu örnekte de görüldüğü üzere, herhangi bir cami veya mescidin farklı amaçlarla kullanımına yönelik talepler, mevcut mevzuat ve kanunlarla reddedilmeye çalışılmıştır. Ancak bazı durumlar bu mevzuat ve yönetmelikleri aşan durumlar ortaya çıkarmıştır. Örneğin II. Dünya Savaşı. Bu savaşın Türkiye'ye sığraması ihtimali üzerinden yapılan hesaplarla bir milyon civarındaki insan silahaltına alınmıştır. Mevcut askeri binalar ve imkânlar bu sayıda insanın barınma yeri ve depo ihtiyacını karşılamadığından ilk etapta kadro dışı camiler ve diğer tarihi yapılar bu işler için kullanılmıştır. Ancak bunların da yetersiz kalması üzerine kadro dâhili camiler de asker tarafından kullanılmıştır⁵⁰². Mevcut askeri ve ekonomik koşullar, camilerin ve diğer yapıların ve yaz dönemine göre okulların bu işler için kullanılmasını zorunlu kılsa da, bazı yerlerde bu durumu aşan uygulamalara da rastlanmaktadır. Bu noktada bazı yerel idarecilerin herhangi bir ilgili ve yetkili makama danışmadan, yetkisi dâhilinde bulunan yerlerdeki kadro dâhili ve harici bütün camileri askeri işgale terk

⁴⁹⁹ Firuz Paşa Camisi'nin Müze Olarak Kullanıma Açılması İçin Kültür Bakanlığı tarafından Başvekâlete gönderilen 16.05.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.317.4.

⁵⁰⁰ Firuz Paşa Camisi'nin Müze Olarak Kullanımın İbadet Yeri Eksikliğine Neden Olacağına İlişkin VGM'nden Başvekâlete gönderilen 28.05.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.317.4.

⁵⁰¹ Firuz Paşa Camisi'nin asli amacının dışında kullanılamayacağına dair Başvekil tarafından Maarif Bakanlığı'na gönderilen 30.05.1938 tarihli tamim **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.317.4.

⁵⁰² II. Dünya Savaşı yıllarında köy camileri TMO, kasaba camileri askeriye tarafından işgal edilmiştir. **DİYYBK**, KS: 146/1207, 09.11.1943, s.169).

ettiği de görülmektedir. Gerekli hassasiyetleri gözetmeden yapılan bu uygulamalar, bazı yerlerde ibadet yeri eksikliğine neden olmuştur.

Camilerin TSK, TMO ve benzeri kurumlar tarafından kullanılmasını mümkün kılan düzenlemenin, ibadet yeri üzerindeki etkisinin ülke genelinde incelenmesi, buna ilişkin arşiv kayıtlarının yetersiz ve düzensiz olması dolayısıyla çok mümkün değildir. Ancak bazı bölgelerden özellikle cemaatle kılınması zorunlu olan cuma ve bayram gibi namazların kılınması noktasında Riyaset'e gelen şikâyetler bu konuda bilgi vericidir. Bu içerikteki şikâyetlerin artması üzerine Akseki imzasıyla Başvekâlet gönderilen 23.12.1944 tarihli yazıda, tarihi ve sanat değeri olan camilerin de içinde olduğu pek çok caminin ofis tarafından kullanılmasının ibadetlerin aksamasına neden olduğuna dikkat çekilmiştir⁵⁰³. Riyaset'in ayrıca konuyla alakalı belirli aralıklarla müftülüklere talimatnameler gönderdiği de anlaşılmaktadır. Örneğin Ahmet Hamdi Akseki⁵⁰⁴ imzasıyla müftülüklere gönderilen 20.03.1946 tarihli talimatnamede, bölgelerinde bulunan camilerdeki genel durum hakkında bilgi istenmektedir. Burada genel olarak, bağlı bulunulan vilayet veya kazanın merkez ve köylerinde beş vakit açık cami sayısı, önceki ve şimdiki durumları karşılaştırılarak öğrenilmek istenmiştir. Ayrıca bunlardan kaçının cemaat kaçının vakıf tarafından idare edildiği de öğrenilmek istenilen konular arasındadır. Bu talimatname ile edinilmek istenen bir başka bilgi de, camilerde görevli imamların durumu, niteliği ve cami olsa bile imamsızlık yüzünden kapalı olup olmama durumlarıdır. Buna benzer talimatnamelere farklı dönem ve tarihlerde de rastlanmasına rağmen, bunlara ilişkin yapılan dönüşlerin çok azına ulaşılabilmektedir. Az sayıdaki dönüşlere, Müftü A. Tüzmen adıyla kaza ismi belirtilmeden gelen cevap örnek gösterilebilir. Müftü, kazasında bir adet beş vakit açık cami bulunduğunu, evvelce bunun 22 olup bunlardan dokuzunun harap ve kısmen de imamsızlıktan kapalı olduğunu, 12'sinin köy dernekleri tarafından ve bir tanesinin de mazbuta olarak evkaf tarafından idare edildiğini bildirmiştir⁵⁰⁵.

Bu süreçte ibadet yeri eksikliğinin nedenlerinden biri de, camilerin tasnif edilmesi hakkındaki düzenlemenin uygulanması aşamasında bölgelere göre farklılıklar göstermesidir. Kanun, oluşturulacak yetkili bir kurul ile camilerin tasnifini

⁵⁰³ Ahmet Hamdi Akseki tarafından camilerin TMO tarafından kullanıma son verilmesi için Başvekâlete gönderilen 23.12.1944 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.150.22.

⁵⁰⁴ Veli Ertan, **Ahmet Hamdi Akseki**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

⁵⁰⁵ Ahmet Hamdi Akseki tarafından camilerin durumun, sayısının bildirilmesi için müftülüklere gönderilen 20.03.1946 tarihli talimatname, **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 4.30.13.

öngörmesine rağmen, bazı bölgelerde yetkili kurul oluşturmada alınan kararlar neticesinde çok sayıda caminin kadro dışına bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu kararlar alınırken orada yaşayan nüfus ile cami sayısının yeter olma durumunun da hesaba katılmadığı görülmektedir. Örneğin Tirebolu kazasının kalabalık iki mahallesi olan Yeniköy ve Hamam mahallelerindeki cami, cemaatin çok olmasına rağmen kapalı durumdadır. Bu durumun özellikle cuma ve bayram namazlarında sorun yaşanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁶. Tirebolu'daki genel manzara şu şekildedir: Bahsi geçen dönemde kazanın nüfusu 7.000'dir. Kaza merkezinde üç cami bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Küçük Ömerzade Camisi kadro dâhili ve aktif durumdadır. Süleyman Ağa Camisi tasnif harici olduğu için kullanım dışıdır. Merkez camisi ise kadro dâhilinde bulunduğu halde hayrat kadrosu olmadığı için aktif olarak kullanılamamaktadır. Dolayısıyla 7.000 nüfusu bulunan bir kazada aktif olan sadece bir caminin olması, özellikle bayram ve cuma namazları için önemli sorundur. Bu noktada vatandaşların ve müftülüklerin kafasını karıştıran durumlardan biri de, tasnif harici olan camilerde, cami yetersizliği dolayısıyla cuma namazı kılınmasının sahih olup olmayacağıdır. Ayrıca buralarda namaz kıldırarak kişinin kim tarafından tayin edileceği mevzusu da vardır⁵⁰⁷.

Riyaset her ne kadar, bir caminin tasnif harici olması ile cumanın sahihliği üzerinde bir bağlantı bulunmadığını ifade etse de, benzer soru ve şikâyetler başka yerlerden de gelmektedir. Namazı kim kıldırarak sorununu ise Riyaset, daha önce alınmış olan imam ve hatiplik buyrultu, beraat veya başka vesikaların hangi makamdan alınmış olursa olsun geçerliliğinin devam ettiğini belirterek çözmeye çalışmıştır. Bunların dışında herhangi bir makamdan yazılı belgesi olmayan, ancak cuma namazını kıldırmaya ehliyeti ve talebi olan kişilere gerekli buyrultuyu vermenin Riyaset adına müftünün görevi olduğu ifade edilmiştir⁵⁰⁸. Cuma namazı kılınacak caminin vakıf eser olması durumunda durum biraz değişmekle birlikte, bu durumda da Riyaset belirleyici olma durumunu sürdürmeye karardır. Riyaset'e göre vakıf camilerinde imam ve hatipleri tayin edip maaş vermek Evkafın görevi olmakla birlikte, bunun namazların nerede kılınacağı ile alakası yoktur. Tasnif harici olan camilerde namaz kıldırılabilmesi gibi "kapısı açık" bir evde de cuma namazı kılınabileceği ve bunların

⁵⁰⁶ DİYKBBK, KS: 7/1389, 12.01.1944, s. 6.

⁵⁰⁷ DİYKBBK, KS: 139/1166, 5.11.1943, s. 160.

⁵⁰⁸ DİYKBBK, KS: 388/84, 11.4.1944, s. 95.

sahih olmakla alakalı bir problemi olmadığı belirtilmiştir⁵⁰⁹. Ancak Riyaset ile Evkaf arasındaki yetki karmaşası durumu burada da devam etmektedir. Bu durum ise çoğu kere vatandaşın doğru bilgiye ulaşmasına engel olduğu gibi, ibadetlerin aksamasına da neden olmaktadır.

İbadet yeri eksikliğinin nedenleri arasında II. Dünya Savaşı'nın ve bu savaş ile gelen yükümlülüklerin etkisi olduğuna dikkat çekilmişti. Bu süreçte askeriye, camileri farklı amaçlar için kullanmasının, uygulama aşamasında tasnif dâhili ve ibadete açık camileri de kapsamı özellikle cemaatle kılınması gereken namazlarda sorunlara neden olmuştur. Örneğin Diyarbakır'da birçok tasnif dâhili cami askeriye tarafından kullanıldığı için, cuma namazları sırasında kapalı durumda olan birçok mescidin açılmasına rağmen, bunların da ihtiyacı karşılamadığı anlaşılmaktadır⁵¹⁰. Aynı şekilde Şile'de bulunan bütün camiler bu süreçte askerin işgaline terk edilmiştir. Bunun üzerine ilgili müftülük cuma ve bayram namazlarının cami ittihaz edilen bir yerde kılınıp kılınmayacağını Riyaset'e sormuştur⁵¹¹. Çünkü cami dışında yapılan ibadetlerin, örneği az olmakla birlikte müdahale ile karşılanma olasılığı müftüleri daha temkinli olmaya itmiştir⁵¹². Benzer şekilde Gelibolu'da bulunan bir mescit ve iki caminin de askeriye'nin kullanımında olmasından dolayı, ilçe halkının cemaatle kılınması gereken namazları kılmakta zorluk çektiğine dikkat çekilerek, böyle zaruretler karşısında Cuma namazının terk edilmesinin uygun olup olmadığı sorulmaktadır. Riyaset, daha önceki cevabını yineleyerek namaz kılmak için illa ki belirli bir binaya ihtiyaç olmadığını, cami ittihaz olunan bir yer veya mahalde namaz kılınabileceğini ifade etmiştir⁵¹³. Bir başka yazıda ise, ilçede namaz kıldırarak bir

⁵⁰⁹ DİYKKBK, KS: 687/120, 13.06.1944, s. 135.

⁵¹⁰ DİYKKBK, KS: 257/21, 17.03.1941, s. 30.

⁵¹¹ DİYKKBK, KS: 3, 24.01.1941, s. 4. İslam'da cami kutsal bir mekân olarak tanımlanmaz, ibadet edilen her yer mabet olarak görülür. Yani yer yüzü bir mescit olarak kabul edilir ve temiz olan her yerde ibadet edilebilir. Ancak buna rağmen İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren cami ve mescit yapımına başlandığı görülür. Özellikle Hz. Peygamber'in mescit inşasına yönelik hadisleri bu yerlerin sayısının artmasına neden olmuştur. ve bu dönemlerden itibaren cami ve mescitler sadece ibadet merkezleri olarak değil eğitim, siyaset, devlet yönetimi gibi pek çok amaçlarla kullanılmıştır. Cami ve mescitlerin ortaya çıkışları ve bunların mana ve fonksiyonları için bkz. Ahmet Önkol, Nebi Bozkurt, "Cami", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 7, 1993, s. 46-56.

⁵¹² Cumhuriyet Türkiye'si'nde laikliğin uygulanması rejimin esası olarak görülmekle birlikte genellikle ibadetlere doğrudan müdahale edilmemiş, ancak kamusal alandaki görünürlüğünün azalması için alternatif yollar denenmiştir. Örneğin Ramazan kutlamaları yerine milli bayramların öne çıkarılması tercih edilmiştir. Ancak orucun yasaklanması ya da kısıtlanması gibi bir yolu da tercih etmemiştir. François Georgeon, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Ramazan**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, s. 220-221.

⁵¹³ DİYKKBK, KS: 138, 27.11.1940, s. 154. Diyarbakır'ın Çınar ilçesinde de bir cami ya da mescit olmaması ifade edilerek, bir mescidin yapımı için çalışmalara başlandığı anlaşılmaktadır. DİYKKBK,

imam ve namaz kılınacak bir cami olmaması ifade edilerek, etrafı çevrili bir musallada cuma namazı kılınıp kılınmayacağı sorulmaktadır⁵¹⁴. Örneğin Samsun Müftülüğünden gelen bir soru, okulda cuma namazı kılınıp kılınamayacağı şeklindedir⁵¹⁵. Cuma namazının kılınıp kılınmaması üzerine soruların bir kısmı da, yeni yapılan camilerden gelmektedir⁵¹⁶. Bunlara ilişkin verilen cevaplarda bu camilerde görevlendirmeye ilişkin buyrultuların müftüler tarafından verileceği ifade edilmektedir⁵¹⁷. Aynı şekilde Bursa'nın İhsaniye Köyü'nde bulunan tek cami askeriye'nin işgalinde olmasından dolayı buradaki namazların da boş durumda olan okulda kılındığı anlaşılmaktadır⁵¹⁸. Bu ve benzer cevaplar Riyaset tarafından defalarca verilmiş olmasına rağmen müftülüklerden bu içerikte soruların gelmeye devam etmesi, müftülerin de yetkilerinden haberdar olmaması ya da bilgisinin sınırlı olmasıyla açıklanabilir. Çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren din adamlarının niceliği kadar niteliği de önemli bir sorundur.

Cami yetersizliğinin bir nedeni de TMO'nun bu yapıları depo olarak kullanmasından kaynaklanmaktadır. Kocaeli Müftülüğü, şehirde bulunan caminin TMO tarafından depo olarak kullanmasından dolayı, valiliğin onayı ile mescit olarak belirlenen ancak minberi olmayan bir yerde cuma namazı kılınıp kılınmayacağını sormaktadır. Hutbenin yüksek bir yerde okunması sünnet olup cumanın şartlarından olmadığı ifade edilerek kılınmasında bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir⁵¹⁹. Benzer bir örnek de Akhisar'da yaşanmıştır. İlgili müftülükten Riyaset'e gönderilen bir dilekçede hükümet tarafından ambar, depo yapılmak üzere işgal edilen camilerin dış kısmında veya salonlarında geçici bir minber konularak cuma ve bayram namazlarının kılınıp kılınamayacağı sorulmuştur. Verilen yanıtta, camilerin işgal edilmesinden ve kapatılmasından dolayı halkın beş vakit ile cuma ve bayram namazlarını bahsi geçtiği şekilde kılmasında şer'i olarak herhangi bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir⁵²⁰.

KS: 159, 07.06.1946, s. 368. Bandırma bölgesinde "köy camileri ahvalı dolayısıyla" askeri işgal altındadır. Cuma namazının kılınması burada da meseledir. **ĐİYKBB**, KS: 33, 27.05.1941, s. 53.

⁵¹⁴ **ĐİYKBB**, KS: 1193, 12.10.1945, 173.

⁵¹⁵ **ĐİYKBB**, KS: 423, 30.05.1939, s. 136

⁵¹⁶ **ĐİYKBB**, KS: 391, 04.10.1939, s. 305.

⁵¹⁷ **ĐİYKBB**, KS: 5, 07.02.1941, s. 6.

⁵¹⁸ **ĐİYKBB**, KS: 1154/225, 22.08.1944, s. 40. Mardin Derik Müftülüğünden gelen bir yazıdan, bu ilçeye bağlı köylerde nüfus fazla olmasına rağmen cami bulunmadığı ifade edilmiştir. **ĐİYKBB**, KS: 88/717, 24.06.1943, s. 102.

⁵¹⁹ **ĐİYKBB**, KS: 315, 19.10.1944, s. 129.

⁵²⁰ **ĐİYKBB**, KS: 1545/247, 06.12.1944, s. 160.

Cami yetersizliğinin nedenleri arasında muhtelif zamanlarda yaşanan depremlerin de önemli bir etkisi vardır⁵²¹. Deprem ve diğer doğal afetlerden kaynaklı cami eksikliğinin iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi bütçe yetersizliği iken diğeri de vakıf memuru ya da sorumlusunun ihmalidir. Örneğin 1944 yılında Bolu’da yaşanan deprem sonucunda, Yıldırım Beyazıt zamanında Gerede’de inşa edilen bir cami tamamen yıkılmıştır. Ancak evkafın Bolu’daki memuru yeni bir cami yapımı için bütçenin olmadığını ifade ederek, yıkılan caminin enkazını ve caminin içinde bulunan halı, kilim gibi eşyaları satma kararı almıştır. Halkın ricası üzerine bundan vazgeçmiş ancak, yeni bir cami de yapılmamıştır. Her ne kadar halk kendi imkânları ölçüsünde kulübeyi andırır bir cami yapsa da bu, gerekli ihtiyacı karşılamamıştır. Evkafın yardım etmesi durumunda, aralarında para toplayarak bu caminin yeniden ihya edilmesi söz konusu olmuşsa da, bölge halkı evkaftan beklediği desteği görememiştir. Bolu mebusu İhsan Yalçın’a göre eğer evkaf, deprem sonrasında yıkılan hamamı, cami etrafındaki dükkânları, caminin enkazını satıp parasını almamış olsaydı halkın kendi imkânlarıyla bir şeyler yapma imkânı olabilirdi⁵²².

Deprem ve cami yetersizliği arasındaki ilişkinin bir başka sebebi de mevcut düzenleme ya da uygulamalardır. Şöyle ki, tarihi ve mimari değeri olmamakla birlikte, yapılan düzenleme gereği tasnif dâhilinde bırakılan, ancak deprem ya da diğer sebeplerle yıkılan veya harap durumda olan cami ve mescitlerin tamir edilmesine yönelik Vakıfların bir bütçe ayır(a)maması bahsi geçen sorunun önemli bir nedenidir. Örneğin bir köy veya kasabada tek olan cami veya mescidin herhangi bir sebepten dolayı yıkılmasından sonra, Vakıflar öncelikli olarak tarihi ve mimari değeri olan

⁵²¹ Çankırı mebuslarının, Çerkeş’te deprem dolayısıyla yıkılan cami enkazının kaldırılması ve yerine yenisinin yapılması için VGM’ye 02.04.1946 tarihli müracaatı, **BCA**, Fon Kodu: 490.1, Yer No: 515.2068.2. Bu fon genel itibariyle, meclisin tatil döneminde kendi seçim bölgelerini dolaşan vekillerin hazırlamış oldukları ortak raporların VGM’ye ait kısımlarından oluşturulmuştur. Bu raporların camilerle ilgili kısmı genellikle camilerin depremde gördüğü zararlara ilişkindir. Örneğin fon içinde yer alan bir belgede Balıkesir’de bulunan altı caminin deprem dolayısıyla duvarlarının çatlamasından dolayı halkın, namazı dışarlarda kılmak zorunda olduğu rapor edilmiştir. Depremin üzerinden iki yıl geçmesine rağmen henüz bir şey yapılmadığına dikkat çekilmiştir. Bigadiç’te buluna Kasımpaşa ve Yeşil Cami içinde durum aynıdır. Kastamonu’da yıkılmış olan Maraşlı Abdurrahman Paşa Camisi’nin, halkın aralarında topladığı 150 bin lira ile tamir edildiği ifade edilmektedir. Ancak aynı ilin Tosya ilçesinde bulunan Talihbey Camisi’nin yıkılan enkazının VGM tarafından satılmış olmasına rağmen yenisinin yapılması için herhangi bir girişim olmadığı ifade edilmiştir. Bölge vekillerinin ifadesine göre satılan enkazın parası üzerine biraz daha para ekleyerek bunun yapılması mümkün iken VGM bu konuda kayıtsız kalmıştır.

⁵²² “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 817-818.

camilerin tamirine odaklandığından⁵²³ bunlar ya ihmal edilmiş ya da bütçe buna imkân vermemiştir⁵²⁴. Eğer bölge halkının kendi imkânları ile bunları tamir edecek maddi gücü yoksa ki genelde yoktur, buralarda ibadet yeri eksikliği ortaya çıkmaktadır⁵²⁵.

Bu noktada köylerde herhangi bir sebepten dolayı ibadet yerinin yıkılması ya da kullanılamayacak duruma gelmesi sonrasında, buraların yeniden tamirini güçleştiren iki durum vardır. Bunlar köy ve orman kanunlarıdır. Farklı gerekçeler gözetilerek çıkarılan bu kanunların, cami yapımına ilişkin bazı sorunları beraberinde getirdiği görülmektedir. Örneğin Köy Kanunu gereğince buralardaki cami, okul gibi yapıların köylü tarafından inşa ya da tamir edilmesi gerekmektedir. Ekonomik imkânlarla doğrudan alakalı olan bu durum, yoksulluk seviyesinde yaşayan kırsal için önemli bir sorundur. Bazı köylerin ekonomik durumu cami yapımı için yeterli olsa da, bu defa orman kanununun sınırlayıcı etkisi ile karşılaşılmaktadır. Söz konusu kanun ağaç kesmeyi çok sınırladığından, camilerin yapımı için gerekli olan kereste ve diğer orman ürünlerine ulaşımı zorlaştırmaktadır. Bu ise, herhangi bir yapının inşa ya da tamirini güçleştirmektedir. Kanunun sınırlayıcı içeriğinin köylü üzerinde oldukça fazla etkisi vardır. Bu durum çok partili hayata geçildiği yıllarda siyasi bir tepkiye dönüşecektir. O kadar ki DP'nin muhalefet yıllarında seçim vaatleri arasında ormandan ağaç kesmeyi kolaylaştırmak da yer alacaktır⁵²⁶. CHP'nin, laiklik başta olmak üzere birçok uygulamaların özeleştiriyeye tabi tutulduğu 1947 Kurultayı'nda, delegelerin en fazla şikâyet ettiği konuların başında da yine Orman Kanunu gelmektedir⁵²⁷.

⁵²³ Evkaf idaresi İstanbul'daki bütün camilerin bir listesini tanzim edip müzeler idaresine vermiş, bunlardan tarihî olanlarla olmayanların ayrılmasını istemiştir. Müzeler Müdürlüğünden şimdiye kadar 160 tan fazla cami hakkında cevap verilmiştir. Bunlar arasında otuz beş kadar caminin hiçbir tarihi kıymeti olmadığı bildirilmiştir. Çoğu yangın yerlerinde birer harabe halinde bulunan ve bazıları da çökmüş olan bu camiler peyderpey satılacak, elde edilecek gelir diğer camilerin tamirine harcanacaktır. **Kurun**, 3.8.1938, s. 4-5.

⁵²⁴ VGM'ye göre deprem sonrasında tamamen yıkılmış bir caminin yeniden inşası VGM'nin görevleri arasında yer almaz. Örneğin Erzincan depreminden sonra burada bir cami eksikliği VGM tarafından da kabul edilmekle birlikte mevcut mevzuatın VGM'ye sıfırdan bir cami yapma imkan ve görevini vermediğinden bu işlerin genel bütçedeki yardımlar kısmından ödenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Camiler söz konusu olduğunda VGM'nin yeniden bir cami yapmak değil, tarihi değeri olan camileri imar, muhafaza ve idame etmekle görevli olduğu belirtilmiştir. VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 20.11.1948 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.29.

⁵²⁵ Örneğin Reşadiye (Tokat) müftülüğünden Riyaset'e gönderilen bir dilekçede, deprem dolayısıyla kasaba ve köylerde harap bir hale gelen cami kapı ve avlularında cuma ve bayram namazlarının kılınip kılınmayacağı sorulmaktadır **DİYKBK, KS**: 26, 12.02.1940, s. 44.

⁵²⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 12, B. 81, (3 Temmuz 1948), s. 672.

⁵²⁷ CHP Yedinci Büyük Kurultayı (1947), **TBMM Kütüphanesi**, Yer No: 76-1525.

Camilerin tasnifine ilişkin kanunun ve çoğu kere bunun hilafına uygulanan durumların, diğer bir takım kanun ve düzenlemelerle birleşince ülkenin çeşitli yerlerinde ibadet yeri eksikliğine neden olduğu buraya kadar verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu sorun bölgelere göre farklılıklar göstermekle birlikte genel itibariyle artış eğilimindedir. Bunun üzerine Riyaset başkanı Akseki tarafından Başvekâlete gönderilen bir yazıda, bahsi geçen durumdan dolayı birçok kişi ve bölgeden şikâyet mektupları geldiği, bu uygulamanın hem cami yetersizliğine hem de mevcut tarihi ve sanat değeri olan camilerin zarar görmesine neden olduğu ifade edilerek çözüm beklentisi iletilmiştir⁵²⁸. Mevcut uygulamaların memlekette cami yetersizliğine neden olması konuyu belirli aralıklarla meclis gündemine de taşımıştır. Burada yapılan konuşmalarda, vakit namazlarda çok sorun olmamakla birlikte özellikle cuma ve bayram gibi namazlarda Ankara’da insanların camide yer bulabilmek için birkaç saat önce gitmeleri gerektiği ifade edilmiştir⁵²⁹. Camide yer bulamayanların bir kısmı sokakta kılarken, sokakta da yer bulamayanların namaz kılmadan geri dönmek zorunda kaldıkları dile getirilmiştir⁵³⁰.

Cami yetersizliği dolayısıyla vatandaşların ibadet yeri konusunda sorun yaşamasının bir örneği de Ankara Leblebici Camisi’nde gerçekleşmiştir. Söz konusu cami kadro dâhilinde olup görevli hayrat hademesi de olmasına rağmen, 1944 yılında VGM tarafından geçici olarak ve kirasız bir şekilde Yardım Sevenler Derneği’nin kullanımına bırakılmıştır. Ancak üzerinden beş yıl geçmesine rağmen söz konusu dernek hem vatandaşlardan gelen taleplere, hem de VGM tarafından yapılan telkinlere uymayarak camiyi boşaltmak istememiştir. Gerekçeleri ise, cami içinde ciddi tadilat yaptıkları ve bunun için yirmi bir bin lira civarında para harcadıkları, çok sayıda ağır makine olduğu ve yüzden fazla kadının burada çalışıp geçimlerini sağlamasıdır. Ancak VGM tarafından yapılan çalışma sonrasında böyle bir paranın harcanmadığı gibi makinelerin de basit dikiş makineleri olduğu, derneğin camiyi boşaltmamak adına yalan söylediği anlaşılmıştır.

Söz konusu caminin merkezi bir yerde olması ve Ankara’nın her geçen gün artan nüfusu dolayısıyla camilerin yetersiz kalması üzerine, yedi mahallenin muhtarı bir araya gelerek durumu VGM’ye bildirmiştir. Bölgenin kalabalık olması dolayısıyla

⁵²⁸ Ahmet Hamdi Akseki’nin, TMO tarafından kullanılan cami ve mescitlerin boşaltılması için Başvekâlete gönderdiği 23.12.1944 tarihli tezkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0. Yer No: 26.151.22.

⁵²⁹ **TBMMZ**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1053.

⁵³⁰ Tayyip Hersegil, “Dini Bahisler: Din Tedrisatı ve Tarihçesi”, **Kudret Gazetesi**, 11.06.1951, s. 3.

özellikle cuma ve bayram namazlarında vatandaşların namazları sokakta ceketleri ve paltoları üzerinde kılmak zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Bunun üzerine VGM, caminin boşaltılması için girişimde bulunmuş olmasına rağmen başarılı olamamıştır. Aradan bir yıl geçmesine rağmen cami hala boşaltılmayınca bu sefer dokuz mahalle muhtarı hem Cumhurbaşkanlığı'na hem de Başvekâlet durumu bildiren bir yazı göndermiştir⁵³¹. Bu yazıdan sonra, ilgili makamların emri ile harekete geçilmiştir. İkinci derecede bir tarihi eser olduğu ifade edilen camide, söz konusu derneğin yaptığı tadilat ve ilavelerin caminin asli şeklini bozduğu ve mevcut hâli ile cami olarak kullanıma müsait olmadığı ifade edilmiştir. Tekrar cami olarak kullanılabilmesi için bazı işlemlerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Neticede Başvekâletten VGM'ye gönderilen yazıda, bir an önce söz konusu dernek için yeni bir yerin temin edilmesi ve caminin boşaltılıp ibadete açılması istenmiştir⁵³².

2.1.2.1. İbadet Yeri Sorunun DP Dönemindeki Seyri

DP döneminde cami sayısında artış olmasına rağmen bu sorunun çözülemediği görülmektedir. 1960 gibi geç bir tarihte CHP Sivas mebusu Ahmet Yılmaz özellikle cuma namazlarında vatandaşların cami avlusunun dışında sokaklarda, esnaf bağırıışları arasında ceketleri üzerinde namaz kılmak zorunda kalmalarından şikâyet etmektedir⁵³³. CHP Mardin mebusu Kamil Boran tarafından verilen bir önergeye verilen cevap da, başkent Ankara'da benzer bir sorunun yaşandığını göstermektedir. Boran, önergesinde cami inşası amacıyla kurulmuş olan derneklere⁵³⁴ hükümet tarafından yapılan yardımın miktarını ve Ankara'da otuz yıl önceki cami ve mescit sayısı ile birlikte mevcut sayının ne kadar olduğunu sormuştur. Bu önergeye Başbakan adına Devlet Bakanı Celal Yardımcı cevap vermiştir. Buna göre 1953 yılına kadar Türkiye'de cami yaptırma veya tamir ettirmeye ilişkin kurulan dernek sayısı 795'tir. 1952 yılı VGM bütçesi "kudretsiz hayrata yardım" tertibinden

⁵³¹ Ankara'da bulunan Leblebici Camisi'nin Yardım Severler Derneği'nden alınıp yeniden ibadete açılması için yedi muhtar tarafından Cumhurbaşkanlığı ve Başvekâlete gönderilen 12.12.1949 tarihli dilekçe, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.32.

⁵³² Ankara'da bulunan Leblebici Camisi'nin Yardım Severler Derneği'nden alınıp yeniden ibadete açılması için Başvekâlet tarafından VGM'ye gönderilen 27.01.1950 tarihli tamim, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.32.

⁵³³ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1053.

⁵³⁴ Bu derneklerin çok partili hayata geçilmeden önce kurulmasına ve halkın yararına olan dernekler arasında kabul edilmesine onay verilmiştir. "Cami ve Mescitlere Yapılan Yardımlar", **Hürriyet Gazetesi**, 14.11.1953, s.1.

bu derneklerden 63'üne toplamda 32.688 lira yardım yapılmıştır⁵³⁵. 1952 yılında “dernekler ve köyler tarafından tamir ya da inşa edilecek camilere yardım için 500.000 lira tahsisat konmuştur. 1953 yılı içerisinde bahsi geçen tertipten derneklere yapılan yardımın toplamı 297.459 liradır. Ayrıca aynı tertipten köy camileri için 114.350 lira yardım yapılmıştır.

Ankara'daki cami sayısına gelince, bundan 30 yıl önce 90 cami ve mescit vardı. 1935 yılında kabul edilen cami ve mescitlerin tasnifine dair 2845 sayılı kanun gereği 29'u kadro haricine çıkarılmıştır. Bunlar arasından 14'ü satılmış, dokuzu yıkılarak arsa haline getirilmiş, üçü akara çevrilmiş, üçü de istimlak edilmiştir. Geriye kalan ve aktif durumda olan 61 camiye ek olarak vatandaşlar tarafından yapılan 11 cami ile birlikte Ankara'daki cami ve mescit toplamı 72'dir. Cami yaptırmak veya inşa edilmek için kurulan derneklere Evkaf bütçesinden yapılan nakit yardımlara ek olarak plan, proje gibi teknik konularda da yardımlar yapılmıştır. Bununla birlikte belediyeler, kendi sınırları içerisinde yapılacak cami için arsa temininde kolaylık sağlarken, yapımı devam eden camilere de belediye bütçesinden destek verilmektedir⁵³⁶. Bu veriler gösteriyor ki, Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda Ankara belediye sınırları içerisinde kalan cami ve mescit sayısı 90 iken, camilerin tasnifinden sonra bu rakam 61'e düşmüştür. Vatandaşların inşa ettikleri cami ile bu rakam 1953 yılında 72 olmuştur. 30 yıllık süreçte yapılan düzenlemelerle birlikte Ankara'nın belediye sınırları genişlemiştir. Sınırların genişlemesinden kaynaklı nüfus artışına bir de normal nüfus artışı eklendiğinde toplam nüfus 1953 yılında bir hayli artmıştır. Ancak bu artışla orantılı olarak cami inşası gerçekleşmediği için cami eksikliği sorunu da artarak devam etmiştir.

⁵³⁵ Ancak dernek adı altında bazı vatandaşların bazen siyasetçilerden bazen ise sahte makbuzlarla vatandaşlardan para topladıkları anlaşılmaktadır. Bu durumların önüne geçebilmek adına yardım talebinde bulunan kişinin ilgili dernekle alakasının olup olmadığı araştırılmaya başlanmıştır. Örneğin Zeytinburnu'nda inşaatı devam eden bir cami için Hilmi Subaşı isminde bir vatandaş dernek adına yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Emniyet Müdürlüğü'nün yaptığı tetkikatta söz konusu kişinin bahsi geçen dernekle alakası olmadığı tespiti yapılmıştır. **İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, (İBBA)** İstanbul Genel Meclisi Daimi Encümeni Kararları (İGMDEK), Karar No (KN): 7351. Tarih belirtilmemiş. İBB meclisinde alınan bir karar da sahte makbuzlarla yardım talebinin önüne geçme yönündedir. Çağaloğlu Camilerinin tamiri için ihtiyaç duyulan paranın makbuz karşılığında toplanması kararı vardır. Ancak bahsi geçen durumun önüne geçmek için kalan makbuzların imhasına karar verilmiştir. **(İBBA)**, İGMD, KN: 16074, 12.12.1951.

⁵³⁶ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 25, B. 4, (13 Kasım 1953), s. 214.

Türkiye’de cami yaptırma derneklerinin kamu yararı statüsüne alınmaya başlanmasından sonra çok sayıda dernek kurulduğu görülmektedir⁵³⁷. Ancak toplumun genel ekonomik durumu düşünüldüğünde, herhangi bir caminin yapımı için gerekli paraların toplanması kolay olmamıştır. Örneğin Ankara Yenışehir’de bir cami yapılması için oluşturulan derneğin topladığı para beş bin lira iken, planlanan caminin tamamlanması için ihtiyaç duyulan miktar 3 milyon liradır. CHP Mardin mebusu Kamil Boran bu durumu “bu işler için gönlü zengin olanların parası yok, parası olanların gönlü zengin değil” şeklinde yorumlamaktadır⁵³⁸. Yine Silvan’da bulunan Kara Behlül Camisi’nin tamirine vatandaşlar tarafından başlanmış, ancak gerekli paranın tamamı toplanamamıştır. Bunun üzerine CHP Diyarbakır mebusu Kâzım Sevüktekin konuyu meclis gündemine getirerek, Evkafın buraya 1.000-1.500 lira yardım yapması çağrısında bulunmuştur. Sevüktekin ayrıca Lice’deki bir cami ile merkezdeki Ulu Cami’nin de tamire ihtiyacı olduğunu bildirmiştir⁵³⁹. Bu ve benzer örneklerde de görüldüğü üzere DP döneminde ve sonrasında da esaslı tamir edilmeyi bekleyen cami ve mescit sayısı fazladır. Ancak bununla birlikte çok partili döneme geçilmesinden sonraki seçim dönemlerinde gerek derneklerin faaliyetleri, gerekse belediye ve hükümet desteklerinin de artması üzerine cami yapım ve tamirlerinde artış olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin 1950-1955 yılları arasında, vatandaşın girişimleri ve belediyenin yardımlarıyla birlikte Ankara sınırları içerisinde 15 cami yapılmıştır⁵⁴⁰. Ancak özellikle seçim dönemlerinde bahsi geçen yerlerden gelen yardım ve desteklerin artmasına rağmen, burada paranın asıl kaynağı yine vatandaşın kendisidir. Belediyenin ve diğer ilgili kurumların yaptıkları yardımlar, vatandaşın kendi imkânları ile topladığının çok azını oluşturmaktadır⁵⁴¹.

DP döneminde camilerin yeter olma durumu ve bunların tamirine ilişkin durumların zabıtlar üzerinden takibi CHP dönemine göre daha kolaydır. Çünkü artık çok partili hayata geçilmiştir ve 27 yıllık CHP iktidarı muhalefet sıralarına oturmuştur. Dolayısıyla bu süreçte camilerin ve imamların genel durumu hakkında bilgi talebi CHP’den gelmektedir. Ayrıca cami ve diğer dini alanlara ilişkin sorunların çözümünün

⁵³⁷ Bu derneklerin kurulma şekilleri, faaliyetleri ve etkileri için bkz. Ahmet N. Yücekök, **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Yapısı, (1946-1968)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, s. 104.135.

⁵³⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 25, B. 4, (13 Kasım 1953), s. 215-216.

⁵³⁹ TBMMZC, D. 7, İ.S. 2, C. 17, B. 49, (13 Kasım 1953), s. 3.

⁵⁴⁰ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 425.

⁵⁴¹ TBMMZC, D. 11 İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1064-1065.

oy için önemli bir kriter haline gelmesi her iki parti tarafından da keşfedilmiştir. Bu süreçte muhalefet, özellikle Vakıflar ve Riyaset bütçeleri görüşülürken hükümeti bu konular üzerinde sıkıştırıp yapılan işlerin bir listesini vermeye zorlamıştır. Bu ise, DP döneminde cami tamirine ve yapımına ilişkin işlerin ayrıntılı dokümanlarına ulaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum aynı zamanda DP için adeta bir propaganda haline dönüşerek, kendi dönemlerinde yapılan veya tamir edilen cami ve mescit sayıları gerek meclis gerekse basın aracılığıyla duyurulmaya çalışılmıştır. Örneğin DP Antalya mebusu Burhanettin Onat, on yıllık DP iktidarı döneminde 24.000 cami yapıldığını ifade etmektedir. Onat, önceki iktidar döneminde cami yapılmasıyla alakalı bir sorun olmadığını, ancak özellikle köylünün fakirlik dolayısıyla bunları yapamadığını, maddi durum düzeldikten sonra manevi durumu düzeltmek için harekete geçtiklerini ifade etmektedir⁵⁴².

CHP döneminde köy camilerinin yapım ve tamiri köy kanunu mucibince köylüye bırakılırken⁵⁴³, DP döneminde gerek bu kanunda yapılan düzenleme, gerekse bu düzenlemenin dışında hükümet tarafından yapılan yardımlarla köy camilerinin de tamir edildiği görülmektedir. Bu dönemde köy camilerinin de tamire dâhil edilmesinin çeşitli nedenleri vardır. Çok partili hayatın gereği olan sandık, bunun en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Sandığın etkisine eklemli olarak, DP kadrolarının bu işlere daha istekli olmaları da önemli bir etken olarak ileri sürülebilir. Ayrıca CHP dönemine denk gelen uzun süreçte tarihi ve sanat değeri olan camilerinin tamir işlerinde alınan yol, DP'nin işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Çünkü burada alınan yol, DP'nin köy camileri için bütçe ayırabilmesini mümkün hale getirmiştir. Cami yapım ve tamir işlerinin bu dönemde artış göstermesinin önemli gerekçelerinden biri de, yıllara göre artış gösteren bütçedir. Gerek Evkaf'ın gerekse Riyaset'in bütçe içerisindeki aldığı pay ve sıralama bir önceki iktidara göre çok değişmemekle birlikte, bu kurumlar genel bütçenin artışından nasibine düşeni almıştır. Bu ise hem şehirde, hem de kırsalda cami tamirine olanak sağlamıştır. Ayrıca DP dönemindeki politikalara bağlı olarak kırsalın ekonomik durumunda yaşanan iyileşme cami tamirlerinde de etkisini göstermiştir. Artık köylü camisini tamir ettirmek için daha iyi ekonomik koşullara sahiptir. Bununla birlikte DP döneminde Evkaf, yapılan tamir ve bakımları

⁵⁴² TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 44, (22 Şubat 1960), s. 231.

⁵⁴³ Eğer herhangi bir köy sınırı içerisinde bulunan cami vakıf eser ise uygulama Köy Kanunu'na göre değil mevcut vakıf kanununa göre yapılır. **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 340-341.

daha sistemli hale getirmeye çalışılmıştır. Çünkü Vakıflar Bankası'nın kurulması hem kaynakların takibini kolaylaştırmış, hem de bankanın “faiz gelirleri”⁵⁴⁴ bu işler için daha fazla kaynak aktarılmasına olanak sağlamıştır. Sistemli olma durumunda, restorasyon ve tamir için ihtiyaç duyulan mimar ve mühendis sayısının artmasının da önemli payı vardır. Yine bu dönem, dernek faaliyetlerinin, hükümet ve belediye yardımlarıyla desteklendiği bir dönemdir. Tüm bunlar bir araya gelince cami yetersizliği sorunu yıllara göre azalmıştır. Ancak Türkiye’de bu işin çözümü DP döneminde tamamlanmamış, sonraki iktidarlar döneminde benzer sorunlarla uğraşmıştır.

2.1.3. Cami Dışında Cemaatle Namaz Kılınması Meselesi

Tarihi süreçler, savaşlar, depremler ve yokluklara bir de ihmaller ve suiistimaller⁵⁴⁵ eklenince belirli yerlerde ibadet yeri eksikliği yaşanmıştır. Yukarıda anlatılan süreçte de görüldüğü üzere caminin hiç olmaması ya da yetersiz olması durumunda cami ittihaz edilen bazen kapalı, bazen ise açık alanlarda cemaatle namaz kılınmaktadır. Ancak özellikle kış dönemine denk gelen Ramazan aylarında dışarıda namaz kılma imkânı ortadan kalktığı için namazın nerede kılınacağı sorun haline gelebilmektedir. Riyasetten Başvekâlet gönderilen 20.10.1939 tarihli tezkirede bu duruma dikkat çekilmiştir. Tezkirede, camilerin tasnif edilmesinden sonra bazı yerlerde mevcut camilerin yetersiz kalmasından dolayı Riyaset’in, evde cemaatle namaz kılmak konusunda talep edenlere "resmi" izin vererek bu sorunu çözmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Ancak daha önce de böyle izinlerin verilmiş olmasına rağmen Atıfbey Mahallesi’nde cemaatle namaz kılanlarının emniyet tarafından engellendiği kaydedilmektedir.

⁵⁴⁴ CHP iktidarının son dönemlerinde sözü edilmeye başlanan bir bankanın kurulması, gerekli işlemlerin uzaması dolayısıyla DP döneminde mümkün olabilmıştır. Her iki hükümet döneminde bankanın kurulmasının gerekliliği üzerine söz alan vekillerin ortak söylemi, bir bankanın kurulması ile hem vakıfların gelirleri daha sistemli hale gelebilecek, hem de bu bankanın işletilmesinden kaynaklı faiz gelirleri daha fazla caminin ve diğer hayratların tamir edilmesine olanak sağlayacaktır. Ancak burada ilginç olan durum, Osmanlı sisteminde genel itibariyle bir hayır müessesesi olan ve temelini genel itibariyle İslam’dan alan Evkaf sistemi, kaybedilen topraklar ve diğer sebeplerle azalan gelirlerinin bir kısmını yeniden kazanabilmek için İslam’ın haram saydığı “faiz”e müracaat etmek durumunda kalmıştır. Bu ise hem Evkaf sisteminin dönüşümünü adına önemli bir noktadır. Artık Evkafın sağladığı toplumsal yararların önemli bir kısmı yeni oluşturulan resmi birimler üzerinden yapıldığı için, Cumhuriyet ile birlikte Evkaf genel itibariyle tarihi eserlerin tamirine odaklanmıştır. Evkaf defterlerinde yer alan şartnamelerin uygulanması da, yaşanan aksaklıklar da biraz bununla ilintilidir.

⁵⁴⁵ Manisa’daki camilerin tamiri sırasında suiistimallerin yaşandığına dair Manisa Valisi’nin Başvekâlete gönderdiği 24.07.1950 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192, 318, 33.

Ayrıca bulundukları mevkide cami bulunmadığı için Akköprü halkının da on beş senedir bir handa namaz kıldıkları ve bu güne kadar hiçbir müdahale olmadığı halde, emniyet müdahalesinin burada da yaşandığı ifade edilmektedir. Rıfat Börekçizade tarafından kaleme alınan bu tezkirede, bir Müslümanın cemaatle veya yalnız başına namaz kılması için herhangi bir daireden izin almasına gerek olmadığı, eğer böyle bir durum için izin alınması gerekiyorsa, bu iş için tek yetkili merciinin Riyaset olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda kendileri tarafından verilen resmi izin vesikasının namaz kılınan yere asılmış olmasına rağmen, emniyetin bunu yok sayarak cemaatle namaz kılınmasını yasaklamış olmasının Riyaset'i "hiç saymak ve bizden şüphe etmek" anlamına geleceği ve bu durumun halk üzerinde olumsuz etki yapacağı beyan edilmektedir. Devamında Börekçizade *"Bir Müslümanın namaz için polise haber vermeye mecbur olduğu malumumuz değildir ve şimdiye kadar böyle bir şey olmamıştır. Herhangi bir mazeretle camiye gidememiş olan Müslümanların, evlerinde veya bir han odasında cemaat olarak namaz kılmalarının men'i suretiyle namaz ve ibadet işlerine karışmak, halkımızın en mukaddes, en ulvi ve en nazik hislerini rencide etmek olduğu gibi, vaziyeti ve salahiyeti kanun ile tayin edilmiş bulunan Diyanet İşleri Reisliğiniz tarafından verilmiş bir vesikaya da ehemmiyet verilmemesi azim teessürümüzü mucip olmuştur.*

Vicdan hürriyeti serbest, itikat ve ibadet her türlü tecavüzden masun olan milli ve laik bir hükümetin idaresinde yaşamakla müftechir bulunan muhterem dindaşlarımızın böyle mukaddes hisleri ile oynanılmaması için lazım gelenlere yüksek emirlerini bekler ve neticeden makam-ı senâverinin de acele haberdar edilmesini ta'zimlerimle arz ve rica ederim" ⁵⁴⁶.

Börekçizade'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere cami dışında cemaatle namaz kılınmasına karşı gelinmesi pek sık rastlanan bir durum değildir. Ancak buna rağmen böyle bir durumla karşılaşılması ve emniyet mensuplarının Riyaset'in vermiş olduğu vesikayı yok sayması, kurumlar arasında bir yetki tartışmasına da beraberinde getirmektedir. Bu durum üzerine Başvekâlet, Vali Tandoğan'dan ilgili iddialarla alakalı "acele" olarak cevap vermesini istemiştir. Tandoğan vermiş olduğu cevapta, Atıfbey mahallesinde cami olarak kullanılan bir kaç odalı evde öğle vakti cemaate vaaz

⁵⁴⁶ Diyanet İşleri Reisliğinin hususi ikametgâhlarda ibadet yapılması için verdiği iznin valilikçe engellendiğine dair Rıfat Börekçizade tarafından Başvekâlete gönderilen 20.10.1939 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 26.151.14.

eden Hasan Hüseyin Tunçel'in aynı zamanda İzzettin Cami ikinci vaizi olması münasebetiyle, cami dışında bu işi yapmasının doğru olmadığı ve bununla ilgili görüşün daha önce yapılan müracaatlar sonucunda müftülüğe bildirildiğini ifade etmiştir. Tandoğan devamında, bugüne kadar Ankara'da cami dışında cemaatle teravih namazı kılınmasına yönelik bir örnek olmamasına rağmen, Akköprü'de bir hanın odasında ezan okutturulup cemaatle namaz kılındığını, yine Altındağ'da bir kulübede ezan okutturulup teravih namazı kılındığını ve bunların mevzuata aykırı olması sebebiyle engellendiğini ifade etmiştir. Ayrıca Börekçizade'nin iddia ettiği gibi halkın vicdan ve ibadet etme hakkına müdahale edilmediğini belirtmiştir.

Tandoğan'a göre cami dışında toplu ibadete müdahale edilmesinin nedeni, Ankara'da kadro dâhilinde bırakılan camilerin halkın ihtiyaçlarını karşılayacak durumda ve sayıda olduğu, yine mevcut kanunlara göre din görevlilerinin bu vazifelerini ancak cami ve mescit gibi tespit edilmiş alanlarda yapmaları gerekmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Tandoğan, 13.12.1934 tarih ve 2596 sayılı kanunda mabet tanımı yapıldığından ve bu tanımın da ibadet yeri olarak mabetleri göstermesinden hareketle, cami ittihaz edilen bir yerde namaz kılınmasının uygun olmayacağı görüşündedir. Bununla birlikte 2800 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat ve vazifeleri hakkındaki kanunun⁵⁴⁷, söz konusu başkanlığa veya onun alt birimlerine cami dışında bir alanda cemaatle namaz kılınmasına izin verecek bir hüküm içermediği, buna rağmen böyle bir izin verilmesi durumunda kanuna mugayir hareket edilmiş olunacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca mevcut kanunun herhangi bir din adamının cami dışında dini kisve ile bulunmasını da yasakladığına dikkat çekmiştir⁵⁴⁸.

Müslümanların cami dışında cemaatle namaz kılmasının bir ülkenin laik kimliğine zarar verip vermeyeceği laiklikten ne anlaşıldığı ile alakalıdır. Börekçizade zaviyesinden bakıldığında bir Müslüman'ın namaz kılması için herhangi bir makamdan onay almasına gerek olmadığı gibi, istediği yerde namazını kılabilir ve bu, ibadet hürriyeti bağlamında değerlendirilmelidir⁵⁴⁹. Tandoğan zaviyesinden bakıldığında ise, mevcut kanunların ve mevzuatın uygulanmasına dönük bir kaygı vardır. Bu mesele hakkında son sözün kim tarafından ve nasıl söylendiğine dair bir

⁵⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat tarihçesi için bkz. Nihat Aytürk ve diğerleri, **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi**, Diyanet Dergisi, Dini-İlmi-Edebi üç Aylık Dergi, Ocak-Şubat-Mart 1989, C. 25, S. 1, s. 31-66.

⁵⁴⁸ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 26.151.14.

⁵⁴⁹ Konuya ilişkin başka bir yorum için bkz. Cemil Koçak, **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 53-54.

kayıt yoktur. Ancak Boyabat'ta da yaşanan benzer durum hükümetin konuya yaklaşımı hakkında fikir vermektedir. Ramazan ayının bu defa yaz aylarına denk gelmesinden dolayı vatandaşların teravih namazını bahçelerde kılmasına, ilgili kanunlar gerekçe gösterilerek mahalli idarenin emri üzerine jandarma tarafından müdahale edilmiştir. Durum Riyaset'e oradan da İçişleri Bakanlığı'na yansımıştır. Bunun üzerine ilgili bakanlığın Sinop Valiliği'ne göndermiş olduğu yazı şu şekildedir: *"Şimdiye kadar mescit, cami, namazgâh gibi tespit edilmiş ve ibadete tahsis edilmiş olan yerlerde açık veya kapalı olsun namazı mani tedbir alınamaz. Bunun haricinde ve hükümetin haberi olmadan toplu olarak şu veya bu mahallin namaz kılma yeri ittihaz edilmesi bir nevi toplantı mahiyetindedir. Binaenaleyh büyük toplantı şeklinde mutat ibadet mahelleri dışındaki açık veya kapalı yerlerde hükümetten izin almadıkça ibadet vesilesiyle toplananların cemaat haline inkılap etmesi caiz değildir"*⁵⁵⁰. Akseki bu yazıdan yola çıkarak mescit, cami, namazgâh olan yerlerde açık olsun kapalı olsun cemaat halinde toplanmak ve namaz kılmak, ibadet etmek için herhangi bir yerden izin alma gereği olmadığını ifade etmiştir. Ancak, belirtilen ve belirlenen yerler dışında teravih kılmak, rahmet duası okumak gibi durumlar için toplanmadan önce mahalli müftülük tarafından o yerin en büyük idari amirine haber verilmesinin Riyaset tarafından da uygun görüldüğü ve bunun genel usul olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir⁵⁵¹.

Gerek cami dışında namaz kılınıp kılınamaması, gerekse laikliğin alanına girmesi muhtemel diğer tüm olaylarda olan şey, siyasal iradenin, din özgürlüğü ile irticaa veya hükümete karşı bir hareketin arasında sıkışmasıdır. İçişleri Bakanlığı'nın yazısından da anlaşılacağı üzere ibadete tahsis edilmiş herhangi bir yerde namaz kılınmasının mahzurlu olmadığı, ancak cami dışında toplu olarak namaz ve diğer ibadetlerin yerine getirilmesinden önce gerekli yerlere haber verilmesi gerekmektedir. Bu ve benzeri yaklaşım ve tutumlar, bazı bölgelerde taşra bürokrasisi veya jandarmanın tavrı ile de birleşince dinsel alanın sınırlanması gibi örnekleri beraberinde getirmiştir. Çünkü herhangi bir yerde mevcut bir uygulama ya da bölge jandarmasının tavrından kaynaklanan bir tutum, farklı bölgelerde temkinli ve tedirgin duruşu beraberinde getirmiştir. Bu ise, dini ibadet ve özgürlüklerin yasaklandığı algısını

⁵⁵⁰ Mescit, cami, namazgâh gibi ibadet yerlerinin dışında cemaatle namaz kılınacağı zaman, mahalli hükümetten izin alınması gerektiğine dair Ahmet Hamdi Akseki tarafından müftülüklerle gönderilen 09.09.1947 tarihli genelge, **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0. Yer No: 4.30.25.

⁵⁵¹ **BCA**, Fon Kodu: 51.0.0.0. Yer No: 4.30.25.

pekiştirmiştir. Bu durumlara yönetici kadronun tavrı ile bakıldığında genel yaklaşım ibadet hürriyetinin kısıtlanmasından çok, temkinli duruşun bir yansıması olarak görünmektedir. Çünkü siyasi irade kendisinden bağımsız İslami faaliyetleri bir tehdit olarak algılamıştır. Bunu besleyen tarihsel örnek olaylar da vardır. Dolayısıyla bu süreçte yapılan genel olarak, dinin veya ibadetin yasaklanması değil, siyasi iradenin dini alanı kendi tekeli ve kontrolüne alma çabasıdır. Bu çaba huzur ve istikrarın korunması için zorunluluk olarak görülmüştür. Çünkü kamusal alanda siyasi iradenin denetimi ve bilgisi dışında gerçekleşen dini faaliyetler ulus-devlete karşı, eski düzenin destekçileri olarak algılanmıştır. Bu algının dini özgürlükleri sınırlandırdığı da bir vakıadır.

2.1.4. Camilerin Yetersizliği Durumunda Yönetici Kadronun Tavrı

Laikliğin uygulanma alanları ülkelere göre farklılıklar göstermektedir. Bu anlamda herhangi bir ülkede sanat tarihinin ya da mimarinin alanına girmesi muhtemel tarihi camilerin tamiri işi, Türkiye’de bu alanlardan çok laiklik kapsamında ele alınmaktadır. Çünkü camilerin tasnif edilmesine ilişkin kanunun özellikle uygulanması aşamasında ortaya çıkan sorunlar, camilerin tasnifi ve tamiri meselesini bir anda laiklik alanına taşımaktadır⁵⁵². Bunun sebebi, bu alana ilişkin kanun ve uygulamaların büyük ölçüde suiistimal edilmesi neticesinde ortaya çıkan ibadet yeri eksikliğidir. Bu eksiklik ise, Türkiye’de uygulanan laikliğin bir sonucu olarak görülmektedir.

Ancak gerek zabıtlara, gerek tamimlere ve gerekse belgelere yansıyan durumlar incelendiğinde Türkiye’de camilerin ibadet noktasındaki yetersizliği, birkaç sebebin bir araya gelmesinin sonucudur. Uzunca bir savaş sürecinin sonunda Osmanlı Devleti’nin bakiyesi üzerine kurulan Cumhuriyet Türkiye’sinin devraldığı ekonomik miras ve borçlar, bahsi geçen sebebin en önemli nedenini oluşturmaktadır. Ayrıca yine bu savaşlar ve diğer birçok sebep dolayısıyla yeteri kadar nitelikli insana ulaşmak da güçtür. Aynı güçlük nitelikli ve yeterli bina noktasında da kendini göstermektedir. Örneğin nitelikli insanın eksikliği, camilerin restorasyonu veya tamiri söz konusu olduğunda kendisini göstermektedir⁵⁵³. Bu noktada, incelediğimiz dönemin özellikle

⁵⁵² Türkiye laikliğini mikro bir anlayışla camiler üzerinden inceleyen bir eser için bkz. Deniz Parlak, **Laikleşme Sürecinde Camiler – Genç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

⁵⁵³ Vakıflar İdare Meclisi Üyesi Halim Baki Kunter, son dönemlerde abidelerin tamir edilmesi aşamasında ortaya çıkan güçlüklerin başında maaşların düşüklüğü geldiğini belirtirken ikinci sebep

ilk evresinde, VGM bünyesinde çalışabilecek donanımlı mimar sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Yeterli ve nitelikli bina sorunu da, ibadet yeri eksikliğinin bir başka nedenidir. Bu sorun özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında askere alımların yoğun olduğu dönemlerde ve tarımsal faaliyetlerin artmasından sonra hububatın depolanması aşamasında kendisini göstermektedir. Çünkü herhangi bir sebepten dolayı tasnif harici bırakılan bir caminin, buğday ve benzeri tarım ürünlerinin depolanması için uygun koşulları taşımadığı belgelere yansımaktadır. Bundan dolayı daha sağlam ve iyi durumda olan camiler bu iş için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu camiler, halkın ibadeti için tahsis edilmiş camiler olduğu için, sorun artık buğdayın depolanmasından çok özellikle toplu ibadetin nerede yapılacağı sorunudur. Bir de bunların üzerine dönem din algısı ve bürokrasinin suiistimali eklenince şikâyetlere varan ibadet yeri eksikliği ortaya çıkmaktadır⁵⁵⁴. Yani ibadet yeri sorunu, ekonomik ve diğer yetersizliklerin üzerine, suiistimallerin eklenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: İbadet yeri eksikliğinin ortaya çıkması yönetici kadronun bilinçli bir tercihi midir? Ya da böyle bir eksikliğinin yönetici kadroya ulaşması durumunda alınan tavır nasıl olmuştur? Bu başlık altında bu sorulara yanıt aranacaktır.

1928 tarihli camilerin tasnif edilmesine ilişkin kanun ve maddeleri incelendiğinde, bu maddelere riayet edilerek yapılan bir tasnifin bir cami veya mescit eksikliğine sebebiyet vermeyeceği, ayrıca tarihi ve mimari değeri olan eserlerin zarar görmeyeceği ifade edilebilir. Ancak uygulama aşamasında bu maddelerin hilafına bir takım örneklerle rastlanmaktadır. Örneğin 1930 yılında Ankara’da bazı caddelerin

olarak çalışan kişi sayısının az olmasını göstermektedir. Kunter’e göre, abide sınıfında dâhil bulunan camilerde yer alan mahfiller, tabakalar bazılarında yer alan kasırlar ve harici müştemilatlar ve bunların içlerinde çok fazla teberrukat eşyası bulunduğu ve bunların her birinin bakımı ve temizliği için ayrı ayrı elemanlara ihtiyaç duyulduğu halde bu alandaki elaman eksikliği birtakım aksaklıkları beraberinde getirmektedir. Örneğin İstanbul Yenicami’de 2 imam 1 hatip ve 9 müezzin 1 kayyım olmak üzere toplam da 12 kişilik bir kadro, Sultanahmet Cami 2 imam-hatip 8 müezzin 1 kayyım olmak üzere toplamda 11 kişilik bir kadro ile idare edilmektedir. Ancak Yeni Cami yapıldığı zaman müştemilatından olan türbe, mektep, sebilhane ve kütüphane hizmetleri ile akarat kiralalarını tahsile ve vakfı idareye memur kimseler hariç olmak üzere yalnız cami hizmetleri için 268 kişilik bir kadro tespit edilmiş ve bunlarının her birine yaptıkları işin önemine göre an az 2 akçe en fazla 50 akçe olmak üzere yevmiye verilmiştir.⁵⁵³ Halim Baki Kunter, “Abidelerin ve Hayrat Binaların Bakım ve Korunması Meselesi”, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, 1952. Milli Eğitim Basımevi. s. 70.

⁵⁵⁴ 1936 yılında Başvekâlet tarafından yayınlanan ve tasnif harici dahi olsa VGM’nin haberi olmadan herhangi bir caminin başka amaçlarla kullanılmasını yasaklayan emre rağmen buna devam edildiği görülmektedir. Buna ilişkin bir örnek Aksaray’da yaşanmıştır. Aksaray’da yer alan Çarşı Cami, cemaati çok olmasına rağmen farklı amaçlarla kullanılmak istenmiştir. Kaza müftüsü bu cami yerine mahalli mescitlerin kullanımının daha doğru olacağını ifade edince kaymakamın tepkisiyle karşılaşmıştır. **DİYYBK**, KS: 3289/18, 21.01.1947, s. 370.

geniştirilmesi, yenilerinin yapılması aşamasında Hoca Paşa Camisi'nin yola denk gelen 12 metrelik bölümün, cami içerisinde yer alan süslemelere, kitabelere zarar vermeden ve ortaya çıkan bedelin ödenmesi koşuluyla istimlak edilip yıkılmasına ilişkin Başvekâletten Riyaset'e bir yazı gönderilmiştir. Ancak Riyasetten verilen cevapta da görüleceği üzere, istimlak kararının uygulanması aşamasında usulsüz davranıldığı ve EGM'nin durumdan haberdar edilmediği yazılmaktadır. Bu aşamada cami görevlisinden anahtarı alınmak suretiyle, mübarek addolunan bir takım eşyaların dahi alınmasına gerek görülmeden cami içerisine kamyonlarla taş döküldüğü ve bundan dolayı caminin ibadete kapandığı ifade edilmektedir⁵⁵⁵.

Bazı yerlerde camilerin de içinde olduğu tarihi eserlerin bir oldubitti ile ortadan kaldırılmasına ilişkin bir örnek de, CHP Konya mebusu Osman Şevki Uludağ'ın ifadelerinde görülmektedir. Uludağ, memleketin her tarafında imar faaliyetlerinin olduğunu, ancak bunların çok azının projeli olduğunu ifade etmektedir. Projeli imar hareketlerinin çok yavaş ilerlediğini ifade eden Uludağ, projersiz imarların “valinin veya belediye reisinin bastonunun ucu ile gösterdiği istikametler” doğrultusunda ilerlediğini ve bu aşamada birçok eserin çok kolaylıkla kazma tahribatına uğradığını belirtmektedir. *“Şu halde bu projersiz imar hareketlerine ön ayak olanlar memlekette tarihî kültürel ve medeniyet abidesi olarak mevcut olan birçok eserleri hiç lüzum, iç sızısı duymadan ortadan kaldırmakta beis görmüyorlar. Her hangi bir yolun ortasına gelen kümbet, mescit, cami veya her hangi bir medeniyet hatırası veya büyük bir zatın, hâtıra olarak yaptırdığı eserleri ortadan kaldırmaktan hiç bir iç sıkıntısı dahi duymuyorlar. Maarif vekâleti gerçi bu işlerle iştigal ediyor, fakat tabir mazur görülsün, bu hareket çok cılızdır. Maarif vekâletinin imar hareketlerinde çalışmak üzere bir teşkilâtı vardır. Bu teşkilâtın topu topu, bir mimarı vardır... Maarif vekâletinin lüzum görüp müzeler şubesine mensup olan mimarını da muhtelif yerlerde dolaştırmakla beraber vilâyetler tarafından bunlar itibar görmezler. Maarif vekâleti geçen sene Bursa abidelerini bilmem kaçınıcı defa olarak tespit etmek üzere kıymetli bir mimarını gönderdi. Bu kıymetli mimarın hazırladığı rapor vilâyetçe de haber alındığı halde mimar oradan çekilir çekilmez o abidelerden birisi derhal ortadan*

⁵⁵⁵ Ankara'da Hoca Paşa Camisi'nin Yol Geniştirme Dolayısıyla 12 Metrelik Kısımının İstimlak ve Yıkılan Mihrabın Yeniden İnşa Edilmesine Dair 17.11.1930 Tarihli Karar, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No:192.315.1.

kaldırıldı. Bunu bir misal olarak arz ediyorum. Bu kıymetli eser Sarı Abdullah camisidir”⁵⁵⁶.

Bu ve buna benzer uygulamalar mevcut kanun ve döneme ilişkin hatıralarda olumsuz bir algının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak gerek caminin istimlakı sırasında yapılan usulsüzlük, gerekse Sarı Abdullah Camisi örneğinde yaşanan durum, dönemin cami politikalarını anlamak için yeterli değildir. Bahsi geçen örneğin yanında, uzun süren savaşların birçok alanda olduğu gibi dini eserler üzerinde bıraktığı tahribatla mücadele; fırtına⁵⁵⁷, deprem ve benzeri sebeplerden dolayı ortaya çıkan hasarın giderilmesine ilişkin kararlar, uygulamalar ve bunlara ilişkin heyet raporları da yine bu döneme aittir. Yani usulsüz bir şekilde caminin yıkılabileceğine dair örnekler bulunabileceği gibi, yıkılmaya yüz tutmuş camilerin tamirine ilişkin örnekler de bulunabilir. Bu noktada tıpkı din adamı eksikliğinin ülke genelinde değil de bazı il ve ilçelerde görülmesi gibi, camilerin mevcut kanunun hilafına olacak şekilde yıkılması, depo vesair olarak kullanılması da yine ilden ile bazı kere de camiden camiye değişebilmektedir. Bu noktada asıl belirleyici olan faktör taşra bürokrasinin tavrıdır⁵⁵⁸.

Camilerin tasnif edilmesinden sonra uygulama aşamasında aşırıya kaçıldığı ve tarihi ve sanat değeri olan bir takım camilerin bazen kaderine terk edildiği, bazen ise amacından farklı işler için kullanılıp yıprandığı anlaşılmaktadır⁵⁵⁹. Örneğin Aydın’da tarihi ve mimari değeri olan camilerden Ahmet Şemsi, Hasan Çelebi, Veysi Paşa ve Süleyman Bey camilerinin asker tarafından işgal edildiği, bunlardan Ahmet Şemsi Paşa Camisi’nin tahrip edildikten sonra boşaltıldığı ve diğer camilerin her geçen gün daha fazla zarar gördüğü ifade edilmektedir. Söz konusu camilerden biri olan Cihanoğlu Aziz Camisi’nin içine doldurulmuş olan otların tutuşmasıyla yandığı ifade

⁵⁵⁶ **TBMMZC**, Vakıflar Umum Müdürlüğü Bütçesi, D. 6, İ.S. F, C. 2. B. 17, (25 Mayıs 1939), s. 244-245. Uludağ, ayrıca imar namına nereye kazma atsak muhakkak karşımıza mimarî eser veya bir tarihî kıymet ifade eden bir şey çıkıyor diye de imarcılar şikâyet ettiğini ve tarihten, bültenden bahsedenele hücum ettiklerini de belirtmiştir. Yalovaç Su Kemerleri’nin böyle bir imar faaliyeti sırasında yıkılmaktan son anda kurtulduğunu dile getirmektedir.

⁵⁵⁷ Örneğin 1930 yılında Edirne’de yaşanan fırtına dolayısıyla Selimiye ve diğer camilerde oluşan hasarın giderilmesi için Başvekelat’ın emri ile 11.000 liralık bir tahsisat ayrılmıştır. **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 191.314.20.

⁵⁵⁸ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1283.

⁵⁵⁹ Kültür Bakanlığı’ndan Başvekâlete gönderilen bir tezkirede cemaati olmamasından dolayı bazı tarihi değerdeki camilerin kaderine terk edildiği ifade edilmektedir. **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.317.3.

edilmiştir⁵⁶⁰. Aydın dışında Konya’da Alaettin Cami, Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camisi, İstanbul Kumbarhane Camisi, Yozgat Yeni Cami, Antalya Murat Paşa Camisi, Kocaeli Pertev Mehmet Paşa Camisi, Afyon Gedik Ahmet Paşa Camisi’nin de askeri işgal altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine Babaeski’de bulunan Mimar Sinan eserlerinden Fatih Camisi’nin de asker tarafından ot doldurulan camiler arasında yer aldığı belirtilmektedir. VGM, bütün girişimlere rağmen söz konusu camilerin boşaltılmasını sağlayamadıklarını ve bölgede bu camilere çok ihtiyaç olduğunu ifade ederek Başvekâletin olaya dâhil olmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Başvekâlet, söz konusu camilerin hayır sahipleri tarafından tamir edilmesi ve daha fazla tahribat görmesinin engellenebilmesi için, “tez elden boşaltılıp vakıflar idaresine teslimi için alakadarla emir verilmesini” MSB’den istemiştir⁵⁶¹. Camilerin farklı amaçlarla kullanılması ve bu süreçte bu camilerin zarar görmesi üzerine şikayetler artmıştır.

Bu şekilde kullanılan cami, mescit ve vakfa ait diğer binaların artması üzerine Dahiliye Vekaleti’nden bundan kaçınılması hususunda 9.4.1936 tarihinde bir uyarı yapılmıştır. “Cami, mescit ve vakfa ait diğer binaların hiçbir sebep ve bahane ile işgal edilmesine ve yahut yıktırılmasına izin verilmemesi” emredilmiştir. Ayrıca bu emirin hemen yerine getirilerek işgal edilen yerlerin boşaltılması ve “bundan sonra bu gibi yolsuzluğa sebebiyet verilmemesinin şiddetle takibi” istenmiştir⁵⁶²:

"Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri olan ve her birinin gerek mimari gerek medeniyet bakımından ayrı ayrı ve hususi ehemmiyeti olan tesislerin ve bu meyanda vakfa ait tarihi kıymeti haiz abidelerin yer yer muhtelif bahane ve sebeplerle tahrip edilmekte olduğu elemle görülmektedir.

Her millet tarih ve medeniyetine ait olan bu kabil eserlerin idamesi hususunda büyük hassasiyet ve fedakarlıklar gösterir ki, bizim bunlar üzerinde imar vesaire

⁵⁶⁰ Aydın Cihanoğlu Camisi’nin tamiri 1938 yılında gündeme gelmiş ancak Kültür Bakanlığı, bu caminin tarihi değerde olmasını kabul etmekle birlikte, daha önemli değerdeki camilerin öncelikli tamiri için bu caminin tamirini ertelemiştir. Söz konusu camisi Milli Mücadele döneminde Yunanlılar tarafından yıkılmış, sonra bir tamir görmüştür. Daha sonra askeriye tarafından ot deposu olarak kullanılan bu cami 1933 yılında yıldırım düşmesi sonrasında yanmıştır. **BCA**, Fon Kodu: 490.01, Yer No: 1198.199.1.

⁵⁶¹ Başvekil tarafından MSB’na gönderilen 28.05.1936 tarihli talimatname: **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.315.22.

⁵⁶² Cami ve mescitlerin işgal edilmemesi için Dahiliye Vekilliği’nden umum müfettişliklere gönderilen 08.05.1936 tarihli tamim, **BCA**, Fon Kodu: 189.09.0.0. Yer No: 31.168.16. NOT: Konuyla alakalı Şükrü Kaya’nın İkinci Umum Müfettişliğe gönderdiği bir başka tamimde, özellikle belediyelerin herhangi bir gerekçe veya bahane ile bu tarz eserlere zarar verdikleri dile getirilerek bunun önüne geçilmesi için gerekli takibatın yapılması istenmektedir. **Aynı yer.**

düşünceler ile tahribe müntehi icraat ve hareketlerde bulunmamız hiçbir suretle mazur görülemeyecek ve af edilemeyecek hareketlerdendir.

Her ne sebep ve suretle olursa olsun vakfa ait gayrı menkuller ve alelittlak tarihi eserler üzerinde yapılacak bu kabil müteaddi hareketleri şiddetle takip ve tecziye olunacaktır. Avarız ve saire telakkilerle belediyeler tarafından hak mevzu telakki edilen gayrı menkullere ait malların kanun yoluyla usulü dairesinde tevsiki (belgeleme) ve mahkemelerden kati hüküm alınmadıkça bunlar üzerinde vaziyet ve saire gibi hiçbir hareket ve muameleye tevessül edilmemesi icap eder.

Maili inhidam olmak veya menafi-i umuma ait her hangi bir işte kullanılmak sebep ve suretleriyle istimlaki yoluna gidilecek tarihi eserler hakkında salahiyyetli mercilerin mütalaa ve müsaadeleri alınmadan tatbikata geçilmemesi muvafık olur.

Bu tebliğ hükmüne muhalif harekette bulunacak belediye reislerinin derhal takibe tabi tutulması ve keyfiyetten merkeze haber verilmesi idare amirlerinin çok dikkatli olacakları vazifeler cümlesindendir.

Aksi takdirde netayicinden kendilerinin de muhatap tutulacaklarının bir kere daha ehemmiyetle ve tamimen bildiririm.

Umum Müfettişliklere ve vilayetlere tebliğ edilmiştir"⁵⁶³.

İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan bu tamimden sonra belirli bir hareketlilik olmakla birlikte istenilen netice alınamamış; camiler farklı amaçlarla kullanılmaya devam edilmiştir. Bunun üzerine Başvekil İnönü tarafından 14.9.1936 tarihli yeni bir tamim daha yayımlanmıştır. Bu tamimin hazırlanmasında Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper tarafından Başvekâlete gönderilen 8.4.1936 tarihli bir tezkirenin etkisi vardır: “Şu hallerden anlaşılıyor ki, asarın ne tarihsel ehemmiyeti, ne bedii ehemmiyeti ve ne de bir halkın ibadet inanı hala layık olduğu hürmetle karşılanmayarak bunların zahire ambarı yapılması hayrete şayandır. Koca bir vilayet merkezinde zahire koyacak camilerden başka yer bulunmaması hakikatte ambar olmamasından değil, abidat ve asar-ı evkafın sahipsiz gibi telakki edilmesinden başka manası olamaz. Evkafın zarar ve ziyan isteme hakkı baki kalmak üzere, işgal altında olan Hüsreviye ve Behramiye camilerinin hemen boşaltılarak Evkafa teslimi hususunun telgrafla Diyarbakır Valiliği’ne ve tasfiye harici kalmış olsa bile ne bir caminin ve ne de herhangi bir hayrat ya da abidatın, müdürlüğümüzün malumat ve

⁵⁶³ Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından İkinci Umum Müfettişliğe gönderilen 9.4.1936 tarihli tamim, BCA, Fon Kodu: 189.09.0.0. Yer No: 31.168.16.

*muvafakati olmadan asla işgal ve başka tarafa tahsis edilmemesinin de bütün valiliklerle bakanlıklara tez elden emir ve tebliğine müsaadeleri lütfunu saygılarımla arz ederim*⁵⁶⁴. Bunun üzerine valilikler başta olmak üzere vekillikler, umumi müfettişlikler vesair ilgili kurumlara gönderilen tamimde, bahsi geçen konularda dikkatli olunması istenmiştir.

Söz konusu tamimde, daha önce askeriye tarafından işgal edilen, ancak gelen şikâyetlerden sonra Başvekâletin emri üzerine boşaltılan, fakat bu sefer de Valilik tarafından Ziraat Bankasının kullanımına verilen camilerin bir an önce boşaltılması ve aslına uygun olarak kullanılması istenmektedir. Eski sanat eserlerinin her türlü tehlikeye karşı korunması için gösterilen hassasiyete ve bunun için yapılan kesin tebligata rağmen camilerin, buna en önce mani olması gereken valiler tarafından başka amaçlar için kullanıma verilmesinin uygun olmadığı ifade edilmiştir. *“Hangi daireye ait olursa olsun Türk sanat ve medeniyetinin kıymetli belgeleri olmak itibariyle memleketin malı olan bu gibi eserlere karşı gösterilecek ihmâl ve lakaydıyı hiçbir sebep mazur göstermez”*. Dolayısıyla tasnif harici dahi olsa VGM’nin onayı alınmadıkça hiçbir cami, mescit ve vakfa ait diğer binaların herhangi bir sebep ve bahane ile işgal edilmemesi veya yıkılmasına meydan verilmemesinin son defa olarak tebliğ ve talep edildiği ifade edilmiştir⁵⁶⁵. Bu tamimden sonra cami boşaltılmış, ancak bu sefer caminin tamiri meselesi gündeme gelmiştir. Diyarbakır ahalisinden altı vatandaşın imzası ile Cumhurbaşkanlığı’na gönderilen bir dilekçede, Behramiye ve Hüsreviye camileri ile bazı han ve hamamların da olduğu vakıf eserlerin *“bir önceki vakıf müdürünün ihmâline”* dolayı yıkılmak üzere olduğu ifade edilmiştir. Dilekçede uzun yıllar ihmâl edilen Hüsreviye Camisi’nin kurşunlarının önemli bir

⁵⁶⁴ Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper tarafından Başvekâlete gönderilen 8.4.1936 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9. VGM tarafından Başvekâlete gönderilen bu yazının içeriğinin de anlaşılacağı üzere, yaşanan dönem itibariyle asker veya ziraat bakanlığı-bankası için bir takım yer sıkıntıları mevcut olabilir. Ancak bununla birlikte herhangi bir yer sıkıntısının da ilk olarak akla camilerin ve mescitlerin gelmesi, Kiper’in de ifade ettiği üzere bu vakıf eserlerinin sahipsiz gibi görünmesi ile alakalıdır. Atike Valide Cami’nin bir kısmına atların bağlanması meselesinde olduğu üzere biraz zorlama ile Üsküdar’da bu atları bağlayacak uygun bir yer bulunabileceği gibi, tarihi ve mimari değeri olan Hüsreviye ve Behramiye Camilerinin de önce asker sonra Ziraat Bankası işgalinde bulunmasının engellenmesi mümkün gibi görünmektedir. Ancak burada ifade edilmelidir ki, her iki durumda da ilgili ve yetkili mercilere danışılmadan bu uygulamalara geçilmiştir. Ve yine her iki örnekte de ilgili ve yetkili makamların haberi olması üzerine bu eserlerin halkın ibadetine açılmak üzere tekrar vakıflar müdürlüğüne teslim edildiğini görmekteyiz. Örneğin söz konusu camilerin tekrar ibadete açılması için Başvekil doğrudan müdahil olarak ilgili yerlere tebligat veya talimatlar yoluyla ulaşmış ve durumun düzeltilmesine ön ayak olmuştur.

⁵⁶⁵ Başvekil İsmet İnönü tarafından valiliklere, vekilliklere, umum müfettişliklere ve diğer ilgili makamlara gönderilen 14.09.1936 tarihli tamim, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 15.84.4.

kısımının çalındığı da belirtilmektedir⁵⁶⁶. Camilerin genel durumu hakkında bilgi verdikten sonra, bu hallerin tarihi eserlerin korunması ve camilerin farklı amaçlarla kullanılmasını yasaklayan Başvekâlet emri ile çeliştiğine dikkat çekilmiştir⁵⁶⁷.

Başvekil tarafından ilgili yerlere gönderilen tamimden sonra vali ve kaymakamların, tarihi ve sanat değeri olsun olmasın farklı amaçlarla kullanılan camilerin boşaltılması için harekete geçtikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine MMV'den Başvekâlete gönderilen yazıda, askeri garnizonların yetersiz olmasından ve bunların acil olarak inşa edilmesi için gerekli bütçenin olmaması gerekçe gösterilerek cami, mescit, medrese gibi yapıların zaruri olarak asker tarafından işgal edildiği ve yeni binalar yapılmadıkça bunların boşaltılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Yeni binalar yapılmadan buraların boşaltılmasının, binalar içindeki harp malzemeleri ve iaşelerin açıkta kalıp mahvolmasına sebep olacağına dikkat çekilmiştir⁵⁶⁸. Bunun üzerine Başvekâletten VGM'ye gönderilen yeni bir yazıda, MMV'nin gerekçeleri ifade edilerek tarihi ve sanat değeri olan cami ve diğer hayrat eserlerin boşaltılması, onun dışında kalan eserlerin ise boşaltılması konusunda ilgili makama baskı yapılmaması ifade edilmiştir⁵⁶⁹.

Yukarıda bahsi geçen tamimlerle gerekli uyarıların yapılmış olmasına rağmen, uygulamada hala çok sayıda caminin askeriye'nin işgaline terk edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki Başvekil İnönü tarafından ilgili birimlere gönderilen yeni bir talimatnamede, alakadar daire ve makamın izin ve muvafakati alınmadıkça tasnif harici dahi olsa cami, mescit ve vakfa ait binalarla, vakıftan gayri idarelere ait eski eserlerin hiçbir sebep ve bahane ile işgal veya hedmine meydan verilmemesi 14.4.1936 tarihli ve 6/1250 sayılı

⁵⁶⁶ VGM mecmuasında yer alan bir tebliğde, adı verilemeyen bir camide kurşunların müezzin tarafından çalınıp satıldığı ifade edilerek, bundan sonra işe alımlarda sabıka kaydı sorgulaması uyarısı yapılmıştır. **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. 4, s. 82-83. Yine Manisa'da bulunan Çeşengir, Göktaşlı, Nişancı, Velioğlu ve Hüsrevağa camilerinden muhtelif zamanlarda altı seccade ve üç kilim çalınmıştır. Yakalanan hırsızlar verdikleri ifadede, müezzin ezan okumak için minareye çıktığı sırada bu işi gerçekleştirdiklerini itiraf etmişlerdir. **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. 4, s. 84.

⁵⁶⁷ Bu dilekçeden sonra ilgili yerlerle irtibata geçilmiş ve söz konusu camilerin keşifleri yapılmıştır. Mimar Sinan Mimaroglu tarafından yapılan keşiflerde bu iki caminin tamiri için 48.435 liraya ihtiyaç olduğu tespiti yapılmıştır. Vakıflar Genel Müdürü Kiper söz konusu camilerin tarihi ve mimari değerine dikkat çekerek bu tamiratların yapılacağını Başvekâlete bildirmiştir. Diyarbakır'dan altı vatandaş imzasıyla Cumhurbaşkanlığına gönderilen 19.01.1939 tarihli dilekçe **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0. Yer No: 192.317.13.

⁵⁶⁸ MMV'nden Başvekâlet'e gönderilen 28.09.1936 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.316.2.

⁵⁶⁹ Başvekâlet'ten VGM'ne gönderilen 15.10.1936 tarihli tamim, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.316.2.

tamimle kati surette bildirilmiş olmasına rağmen Maraş'ta, on biri halkın ibadetine açık ve mazbutaya ait, dördü kapalı ve keza mazbutaya ait, dördü cemaate ve biri de mülhak vakfa ait olmak üzere 20 caminin tamamının Evkafın muvakkatini almak şöyle dursun malumat bile vermeğe lüzum görülmeden Maraş Valiliği'nce oradaki alayın ve şubenin emrine teslim edildiği VGM'den bildirilmiştir. Bu bildiride, şehirdeki 20 caminin tamamının işgalindeki lüzum ve zaruret anlaşılmamakla beraber askeri ihtiyaç için bazı yerlerin geçici olarak işgali bir zorunluluğun neticesi olsa dahi usulen alakadar daireye müracaatla izin almanın mümkün ve gerekli olduğu ifade edilmiştir. Nitekim görülen kati zaruret üzerine Kilis'te üç caminin çadıra çıkma mevsimine kadar cihet-i askeriye emrine verilmesi 19 Ocak 1938 tarihinde İcra Vekilleri Heyetince tensip edilmiştir. Maraş Valiliği'nin tarz-ı hareketi maslahat icabına ve bu husustaki kati tebligata muhalif ve kınama gerektiren bir karar olduğundan hakkında gereken muamelenin yapılarak malumat verilmesini ve bundan sonra da bu kabil hareketlere meydan bırakılmamasının temini rica edilmiştir. İşgal edilen camilerden bilhassa halkın ibadetine açık olanların şimdiden ve diğerlerinin de askerin çadıra çıkma mevsiminde boşaltılarak alakadar daireye tesliminin gerekliliği belirtilmiştir⁵⁷⁰. Başvekâletten gönderilen bu tamimden de anlaşılaacağı üzere, uygulama aşamasına mevcut kanun, düzenleme ve tamimlerin dışında hareket edilmektedir. Bu hareketler ise birçok caminin tahrip olmasına ve hatta yok olmasına neden olabilmektedir. Bu talimatnamenin yayınlanmasından sonra VGM, 14.03.1938 tarihinde kendi alt birimlerine göndermiş olduğu yazıda "*umum müdürlüğün mezuniyeti alınmadıkça hiç bir cami in veya vakfa ait diğer mebaninin her ne sebep ve suretle olursa olsun işgaline mahal bırakılmaması ehemmiyetle tebliğ olunur*" uyarısında bulunmuştur⁵⁷¹.

Çalıştığımız dönem aralığında bir tarihi caminin tahrip ya da yok edilip cami eksikliğinin ortaya çıkmasında belediyelerin de çok etkili olduğu görülmektedir. Belediyelerin imar faaliyetleri ve bu aşamada vakıf eserlere ilişkin uygulanacak kurallar belirlenmiş olmasına rağmen, bazı eserlerin uydurma bir takım gerekçelerle ve hatta herhangi bir gerekçe dahi sunulmadan yıkıldığı anlaşılmaktadır. 07.07.1939 tarih ve 3710 sayılı Belediye İstimlak Kanunu'nun 2. maddesi belediyelere yolun veya meydanın genişletilmesi ya da yeniden açılması aşamasında söz konusu alanların sağından ve solundan yirmişer metreyi istimlak etme hakkını vermektedir. 10.06. 1933

⁵⁷⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 79.

⁵⁷¹ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 79.

tarikh ve 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunu'nun 44 maddesi ise, bir eserin veya yapının hangi durumda ve ne sürede yıkılacağını belirlemiştir. Buna göre, *"yıkılacak halde bulunan ve imarı kabil olmayan bırakılmış binalar veya duvarlar belediyeler tarafından belediye encümeni kararı ile hemen yıktırılacaktır. Bu kabil bina veya duvarların sahipleri varsa yıktırılması için belediye tarafından en az on beş gün müddet tayin edilerek sahiplerine bir ihbarname gönderilir. Bu müddet zarfında sahipleri tarafından yıktırılmazsa belediyeler tarafından derhal yıktırılır. Yıkırma masrafına tekabül edecek miktarda enkaz satılır ve masraf bundan tesviye olunur. Yıkırılması icap eden binaların on beş gün müddete tabi tutulması tehlikeli görüldüğü fen memuru tarafından tahriren beyan olunduğu takdirde sahiplerine çabuk ihbarname gönderilir ve sahibi tarafından 24 saat içinde boşaltılmaz veya yıktırılmazsa belediye tarafından gene belediye encümeni kararı ile yıktırılarak bedeli evvelki fıkra mucibince tahsil olunur".*⁵⁷²

Fakat bu uyarılara rağmen VGM'nin kendi alt birimlerine göndermiş olduğu 05.02.1935 tarih ve 157355/5 sayılı yazıda söz konusu kanuna mugayir hareket edildiği anlaşılmaktadır. VGM, bazı bölgelerde vakıflara ait binaların yıkılmaya müsait olduğu ileri sürülerek yapı ve yollar kanununda belirtilen süreye uyulmaksızın yıkıldığını belirtmektedir. Eğer yıkılmak üzere olan vakfa ait bir binanın yıkılması ve enkazının kaldırılması gerekiyorsa, ilgili makamlardan gerekli onaylar ve hukuki süreçler tamamlandıktan sonra bu işlemin yapılması gerektiği, aksi takdirde bir takım sorunlar doğuracağı ifade edilmiştir⁵⁷³. Buna rağmen kanuna mugayir yıktırma işlemleri devam edince⁵⁷⁴, İçişleri Bakanlığı konu ile ilgili genel bir yazıyı valiliklere göndermiştir. Müteaddit tebliğlere aykırı olarak yine bazı vilayetlerde idare amir ve belediye reislerinin vakıflar akar ve hayratına karşı kanunsuz ve yolsuz harekette bulundukları ve yıkılmak üzeredir diye sapasağlam binaları çarçabuk yıktırdıkları ve daha buna benzer hareketlerle hem evkafı hem de ulusal kültürü zarara uğrattıklarına dikkat çekilmiştir⁵⁷⁵.

⁵⁷² Resmi Gazete, Tarih: 21.06.1933. Sayı: 2433.

⁵⁷³ Vakıflar Umum Müdürlüğü Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s, 253-254.

⁵⁷⁴ Samsun eski belediye başkanı İhsan Kefeli ve belediye fen heyeti mühendisi Ali Ragıp Rutkay, Saitbey Camisi'nin yıkılmak üzere olduğuna dair ihtilaflı bir rapor hazırlayarak bu camiye yıkılmışlardır. Bunun üzerine her ikisi hakkında Amasya Asliye Ceza Mahkemesi'nde görülen davada haklarında üçer ay hapis cezası verilmiştir. Bu mahkeme sürecinin detayları ve bu iki ismin affedilmesi için mecliste yapılan görüşmelerin detayı için bkz. TBMMZC, D. 6, İ.S. 3, C. 27, B. 81, (14 Ağustos 1942), s. 88-90.

⁵⁷⁵ Vakıflar Umum Müdürlüğü Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s, 259-260.

Konuya ilişkin VGM'nin yazısı da benzer durumları ifade etmektedir:

“Vakıf gayr-ı menkullerin musakkaf⁵⁷⁶ olanlarının istimlakinde bunlara takdir edilecek kıymetlerin tıpkı eşhasa ait olanlarda yapıldığı gibi kıymet-i hazıralarının hakiki miktarının verilmesi lazım geleceğine ve arsalarını parasız almak maksadıyla vakıf binaların mail-i inhidam⁵⁷⁷ olduğu ileri sürülerek yıktırılması gibi, kanunun tecviz etmediği emrivakilere meydan verilmemesine dair milli abidelerimizin yüksek değerlerin ve bunların hüsn-ü muhafazasında Cumhuriyet hükümetimizin gösterdiği şayan-ı iftihar hassasiyeti tebarüz ettirmek suretiyle Başvekâlet Yüksek katından tamimen tebliğ olunan 12.03.1940 gün ve 6131/1198 sayılı emrin örneği yukarıya çıkarılmıştır.

Belediyelerce 2290 sayılı Yapı ve Yollar Kanunu ile 2497 sayılı Belediye İstimlak Kanunu mucibince müstakbel şehir haritalarında yol, meydan, yeşillik gibi maksatlarla yapılacak istimlaklerde bu emrin daima göz önünde bulundurulması ve bazı mahallerde vakıf gayr-i menkullerin menafi-i umumiye namına istimlaklerinden sonra belediyelerce akar yaptırılmak, kısmen veya tamamen dolgun bedellerle başkalarına satılmak gibi başka maksatlara matuf ve kanunsuz hareketler vuku bulduğu takdirde bu gibi hallere de meydan bırakmayacak tedbirler alınmakla beraber idare mercilerine ve Umum Müdürlüğümüze müracaat olunması ehemmiyetle ve tamimen tebliğ olunur”⁵⁷⁸.

Bu ve benzeri uyarı ve tamimlere rağmen süreç, belediyeler tarafından suiistimal edilmeye devam edilerek, il ve ilçe belediyelerinin mevcut ve gelirleri mahalli ihtiyaçları karşılayan vakıf akarlara çeşitli bahanelerle el uzattıkları anlaşılmaktadır. Belediyeler, evkaf arsalarının parasız alınması ve üzerinde bina olan yerlerde mevcut binanın yıkmak üzere olduğu kaydıyla 24 saatlik ve hatta bazı zamanlarda iki saatlik bir oldubitti ile o yapıyı yıkabilmektedirler. Ortadan kaldırılan binaların yerine yenisini yapmak için yapılan müracaatlar söz konusu olduğunda ise, yeni bir arsa göstermedikleri gibi vakıf arsasını çoğu kere parasız veya çok az

⁵⁷⁶ Üstü örtülü, tavanı bulunan.

⁵⁷⁷ Yıkılmaya yüz tutmuş. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 2001, s. 573.

⁵⁷⁸ **Vakıflar Umum Müdürlüğü 1940-1941 Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, s. 12.

miktarlarla kendi kaydına geçirmişlerdir⁵⁷⁹. Bu benzer uygulamaların artması üzerine Dahiliye Vekaleti yeni bir tamim daha yayınlamıştır: “*Bir kısım belediyelerin şehir ve kasabaların müstakbel imar planları tanzim edilmediği halde hiçbir esasa müstenid olmaksızın ve bedelleri de tediye edilmeden vakfa ve eşhasa ait gayr-i menkulleri yol açmak bahanesiyle istimlak ettikleri ve bazı yerlerde de mail-i inhidam olduğu ileri sürülerek alakadarlara tebligat yapılmadan ve bazen encümen kararı da alınmadan tasarruf haklarına da tecavüz edildiği bina ve meskenlerinin kanunsuz olarak yıktırıldığı vaki şikayet ve cereyan eden muamele ve muhabereleden anlaşılmaktadır*”⁵⁸⁰. Bu ve bunun gibi tebligatlara rağmen benzer uygulamaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Dahiliye Vekaleti, daha önce yayınlamış olduğu iki tamimi de hatırlatarak üçüncü bir tamim daha yayınlamıştır. Genel itibariyle, belediyelerin mevcut kanunların dışına çıkmaması ve gerekli imar planları hazırlanmadan istimlak işine girmemeleri istenmiştir⁵⁸¹.

Yine Başvekil İsmet Paşa tarafından Maarif Vekaleti'ne gönderilen yazıda, yapılan bütün tebliğ ve çıkarılan kanunlara rağmen⁵⁸² yurdun çeşitli yerlerinde tarihi değere sahip eserlerin, uzman olmayan kişiler tarafından tarihi değeri yoktur gerekçesiyle yıkılmasına karşı çıkılmaktadır:

"Hükümetçe mühim maddi fedakarlıklar ihtiyar edilerek memleket içindeki mili ve tarihi eserlerin tarihine ve hatta çok eski zamanlara ve yabancı medeniyetlere ait eserlerin toprak altından çıkarılmasına çalışıldığı halde sarih nizamlara ve mükerrer tebliğ ve ihtarlara rağmen imar mefhumunu yanlış anlayan bazı memurların bu hususta ufak ihtisası olmadığı halde görüş ve muhakemeleri bakımından ehemmiyetsiz sandıkları çok kıymetli milli eserlerimizi bimuhaba (kayıtsız, çekinmeden) yıkmakta ve yıktırmakta oldukları teessüfle görülmektedir. Ezcümle en yakın misaller olmak üzere İstanbul vilayetinde Üsküdar'da Mimar Sinan'ın kıymetli bir eseri olan Mihrimah imaretinin, alakadar dairenin ikaz ve mümanaatına rağmen yıktırıldığı, Edirne'de gene Mimar Sinan asarından iki kapılı hanın ve Ürgüp-Kayseri yolu

⁵⁷⁹ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 258-259.

⁵⁸⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 267.

⁵⁸¹ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 267.

⁵⁸² Şevket Süreyya Aydemir'in 1930'lu yılların ortalarından itibaren başka bir mesele dolayısıyla ifade ettiği “memlekette ipin uçları, artık Hareket Adamı'nın değil, bürokrasinin ve bürokratin elindedir” söylemi burada da kendisini göstermektedir. Başbakanlık seviyesinden yapılan uyarı ve telkinlere rağmen, camilerin farklı amaçlarla kullanımı veya herhangi bir gerekçe ile yıkımı devam etmiştir. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, C. 2, s. 326.

üzerinde Alâettin Keykubat zamanından kalma Sarı Han'ın aynı akıbeta uğratıldığı anlaşılmış ve müsebbipleri hakkında kanuni takibat icrası alakadar makamlara bildirilmiştir.

Milli varlığımızı ve birliğimizi bugün ve gelecek asırlarda dünyaya tanıtan ve tanıtacak olan kıymetli abidelerin manalı, manasız bahanelerle yıkılması değil, bilakis beşerin ve tabiatın tahribatına karşı titiz bir itina ile korunması mültezemdır. Yalnız kanuni bir vazife değil mili bir borçtur.

Bir eserin kıymetini, muhafazası lazım olup olmadığını ancak mütehassıs olan daire tayin edebileceğinden bundan sonra şehir ve kasabalarda, köylerde ve kırlarda mevcut bulunan eski eserlerin her gün tahribata karşı muhafazalarına itina olunmasını ve Maarif Vekâlet'inin muvafakati alınmadıkça hiçbir eserin hiçbir bahane ile yıktırılmasına katiyen meydan verilmemesini talep ve aksi takdirde yıktıranlar ve müsamaha edenler hakkında şiddetle takibat yapılacağını tamimen beyan ederim efendim. Tamimen vilayetlere ve malumat için vekâletlere ve müstakil makamlara yazılmıştır⁵⁸³.

Tarihi değerdeki eserlerin gerek farklı amaçlarla kullanımı sırasında, gerekse belediyelerin suiistimali ile bazılarının yok edildiğine dair bir örneğe Başbakan Refik Saydam tarafından 12.03.1940 tarihinde ilgili yerlere gönderilen tamimde de rastlanılmaktadır. Bu tamimde de görüleceği üzere, camilerin de içinde bulunduğu herhangi bir tarihi ve vakıf eserinin durumu, konuya ilişkin kanun ve mevzuatın yeterli ve açık olmaması ile belediyelerin insafı arasında sıkışıp kalmıştır. Bu ise bazı eserlerin yıkılıp yok olmasına neden olmuştur. Söz konusu tamim şu şekildedir:

“Maarif Vekilliği'ne

Milletimizin insaniyet âleminde eriştiği yüksek mevkiin birer canlı şahidi olarak varlıklarıyla iftihar ettiğimiz abidelerin yaşatılması, Cumhuriyet hükümetinin en önde gelen vazifelerinden biridir. Bu itibarla bu eserlerin onarma işleriyle vazifedar olan Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne her hususta muavenet edilmesi 31.01.1934, 10.04.1936 tarih ve 6/370, 6/1200, 6/1386 numaralı yazılarla Makamımızdan bildirilmiş idi.

⁵⁸³ Nurettin Can, **Eski Eserler ve Müzelerle İlgili Kanun, Nizamname ve Emirler**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 96-97.

Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün abidelerin gerek korunmasına ve gerek daimi hizmetlerine karşılık gelirini teşkil eden vakıf gayr-ı menkullerin hem memleketin imarı bakımından, hem de iradın yükseltilmesi cihetinden çoğaltılmasına çalışıldığı halde belediyelerce, imar kanunuyla yapı-yollar kanununun 8 ve 9. maddelerinde imar planlarına göre istimlak edilecek vakıf arsaların parasız alınmasını takdir hususunda İcra Vekilleri Heyeti'ne verilen salahiyetin mutlak olarak tatbik ettirilmek yoluna gidildiği ve üzerinde bina olan vakıf mahallerin hali hazır kıymetleriyle alınması, bu maddelerin sarahati icabından iken yalnız binaların enkazı kıymeti üzerinden istimlak edilmek istenildiği gelen evraktan ve konulan kıymetlerden anlaşılmaktadır.

Vakıflar Umum Müdürlüğü bütçesinin muvazenesini temin noktasından vakıf gayr-i menkullerin istimlakinde, hususi mülkiyet hakkındaki esasların tatbiki muvafık olacağına, Devlet Şurasınca karar verilmiş olduğu gibi kanun da, istimlak lüzumu İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tahakkuk eden mahal ve arsaların parasız veya hali hazır kıymetleriyle alınabileceği amirdir.

Binaenaleyh:

Yukarıda yazılı hali hazır kıymetleriyle alınacağı gösterilen binalı vakıf mahallerin enkaz kıymeti üzerinden alınmasına, ibarenin sarahati mani olduğu gibi, İstanbul'da Eminönü Meydanı'nın istimlakine ait kanun da bunu açık olarak göstermiş bulunmuş olduğundan bu gayr-i menkullerin de bina ve arsasına usulen konacak kıymet üzerinden istimlak edilmesi icap eder. Bu dairede hareket edilmesini ve bir de bazı belediyelerce arsasının parasız alınabilmesi için üzerinde bina olan mahallerin mail-i inhidam olduğu ileri sürülerek ilk önce binası yıkıldıktan bir müddet sonra arsasının bilâbedel alınması yoluna gidilmek istendiği de görülmekte olduğundan kanunun tecviz etmediği bu gibi emrivakilere meydan verilmemesini ehemmiyetle dilerim. Tamimen valiliklere ve takip için vekilliklere ve umumi müfettişlere, müstakil makamlara⁵⁸⁴.

Buraya kadar verilen örneklerde de görüldüğü üzere, belediyeler başta olmak üzere çeşitli kurum ve birimlerin, bazen bir şehrin yeniden imarı, bazen ise ucuz arsa mantığı üzerinden tarihi ve sanat değeri de olan bazı camilerin yıkılıp yok olmasına

⁵⁸⁴ Can, a.g.e., s. 127-128.

neden oldukları görülmektedir. Ancak gerek bu durum, gerekse bu durumun neden olduğu cami eksikliği meselesi yönetici kadroya ulaştığında, genel itibariyle camilerin aslına uygun olarak kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Örneğin Manisa’da bulunan yedi camiden altısının 1926 yılından beri askeri işgal altında bulunduğu, tarihi ve mimari değeri olması dolayısıyla boşaltılmaları için gerekli müracaatların yapılmış olmasına rağmen olumlu bir sonuç alınamadığının Manisa Valiliği’nden bildirilmesi üzerine, durum VGM tarafından Başvekâlete bildirilmiştir. Bu bildirim üzerine Başvekil, MMV’den bu eserlerin daha fazla zarar görmeden boşaltılmasını istemiştir⁵⁸⁵.

Benzer bir örnek olarak, Şile’den Hafız Sadi imzasıyla Başbakan Recep Peker’e gönderilen telgrafta, kazada bulunan iki camiden birinin askeri işgal altında olduğu, ikincisinin de işgal edilmek istendiği belirtilmektedir. İkinci caminin işgal edilmemesi için ilgili yerlere gerekli emirlerin verilmesi rica edilmektedir⁵⁸⁶. Bunun üzerine durum MSB’ye bildirilmiş ve söz konusu bakanlıktan gelen, caminin işgal edilmeyeceği cevabı bir yazı ile Hafız Sadi’ye iletilmiştir⁵⁸⁷. Yine Diyarbakır’da yer alan Şeyh Mattar (Mutahhar) Camisi’nin (Dört Ayaklı Minare Cami) asker işgalinden alınıp ibadete açılması için söz konusu caminin imamı tarafından Cumhurbaşkanlığı’na bir telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine süreç başlatılmış ve gerekli tahkikatlar yapıldıktan sonra MMV söz konusu camiyi boşalttığını belirtmiştir⁵⁸⁸.

Camileri asli amaçları dışında kullanan veya kullanmak durumunda kalan bir başka kurum TMO’dur. Bununla alakalı olarak Çankırı’da yaşanan bir örnekte, hem bina yetersizliklerini, hem bu yetersizliklerden kaynaklı sebeplerden dolayı cami yetersizliğini, hem de ilgili birim ve yöneticilerin tavrını takip etmek mümkündür. Şöyle ki, VGM’den Başvekâlet gönderilen 21.10.1939 tarihli yazıda, Çankırı’da kadro

⁵⁸⁵ Manisa’da işgal altında bulunan tarihi değere sahip camilerin tahliye edilmesi için Başvekâletten Milli Müdafaa Vekilliği’ne gönderine 14.05.1936 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.315.21. Buna benzer şikâyetlerin artması üzerine Başvekâletten yayınlanan bir tamimle tarihi eser değeri olsun olmasın hepsinin boşaltılması istenmiştir. Ancak MMV’den yapılan dönüşlerde herhangi bir yer belirlemeden bunların boşaltılmasının içerideki erzak, eşya ve teçhizata zarar vereceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Başvekâlet 14.10.1936 tarihinde yeni bir tamim yayınlarak, mezkur tamimden maksadın tarihi ve sanat değeri olan eserleri kapsadığı, bunlar dışındaki eserlerin askeriye tarafından derhal boşaltılması için tazyik yapılmaması istenmiştir. **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. 4, s. 74.

⁵⁸⁶ Hafız Sadi imzasıyla Başbakan Recep Peker’e gönderilen 18.11.1946 tarihli telgraf, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No:56.344.8.

⁵⁸⁷ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No:56.344.8.

⁵⁸⁸ Şeyh Mattar Camisi’ndeki askeri işgalin sonlandırıldığına dair MMV’den Başvekâlete gönderilen 22.06.1940 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu, 30.10, Yer No: 139.998.6.

dâhilinde olan bir caminin bazı gerekçeler ileri sürerek TMO'ya kiralanmak istendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıda askeri gerekçeler nedeniyle birçok caminin ciheti askeriye tarafından işgal edildiği, geride kalan camilerin halkın ihtiyacını karşılamak noktasında yetersiz kaldığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca, zaten yetersiz olduğu ifade edilen camilerden, kadro dâhilinde olanların bir kısmının da buğday deposu olması için TMO'ya verilmesine mevcut mevzuatın izin vermediği ifade edilmiştir. Kaldı ki Çankırı'daki Yeni Cami'nin buğday deposu olarak kullanılması talebinin kabul edilmesi durumunda, bu doğrultuda gelen taleplerin artacağına ve bunun da tarihi camilerde telafisi zor zararlar bırakılacağı belirtilmiştir. Devamında ise, ilgili idarelerin cami ve mescitleri amacı dışında kullanma taleplerinden vazgeçmesini ve bunun için başka binaları tercih etmeleri hususunun Başvekâlet kanalı ile ilgili yerlere bildirilmesi rica olunmuştur⁵⁸⁹.

Çankırı örneğinde kurumlar ve birimler arasındaki yazışmalar takip edildiğinde ilgili kurumların, ya kendi inisiyatifleri ile ya da valilerin ilgili herhangi bir kuruma danışmadan vermiş oldukları kararlar neticesinde cami ve mescitleri amaçları dışında kullandıkları görülmektedir. Ancak yaşanan bu durumların bir takım “haklı” gerekçelerle de yapıldığı söylenebilir. Bu temkinli bir “haklılık” olarak da değerlendirilebilir. Şöyle ki, konuyla alakalı Başvekâlet şikayet gitmesi üzerine valilikten durum hakkında bilgi istenmiştir. Bahsi geçen dönemde Çankırı valisi olan Refik Noyan tarafından hem Başvekâlet hem de VGM'ye verilen cevapta genel olarak bazı zaruretlere dile getirilmiştir. Buna göre Çankırı'daki TMO'nun kendine ait bir deposu olmadığı için Devlet Demir Yollarına ait depoların kullanıldığı, kadro harici camiler ve halka ait binaların alt katlarının kiralanarak depo yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bir milyon kilodan fazla olduğu ifade edilen buğday için bahsi geçen depoların dolduğu dile getirilmiştir⁵⁹⁰. Sevkiyat yapılamadığı için depoların boşaltılamadığı,

⁵⁸⁹ Çankırı'da buğday ambarı olarak kullanılmak istenilen Yeni Cami'nin ibadet gayesi dışında kullanılamayacağına dair VGM'den Başvekâlete gönderilen 03.11.1939 tarihli tezkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.318.1.

⁵⁹⁰ Camilerin zahireyi depo etmek için mahzen olarak kullanılması, kuşkusuz Osmanlı döneminde de uygulanagelen bir yöntemdi. Mevcut ambarların zahireleri depo etmeye yetmediği durumlarda, bu tarz yöntemlere sıkça müracaat edildiğine dair örneklerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin; XIX. yüzyıl başlarında Tuna üzerinde İbrail şehri, Osmanlı merkezinin ve ordusunun zahire antreposu durumundaydı. Tedarik edilen zahirenin depolara sığmadığı durumlarda, burada bulunan mevcut cami ve mescitler, bunun için kullanılmıştı. Bkz. **BOA**, C. AS (Cevdet Askeriyye) 407/16804 (5 S 1235/23 Kasım 1819); 1829 yılına kadar bir Osmanlı şehri İbrail, günümüzde Romanya topraklarında Tuna kıyısında yer almaktadır. Bu kale-kent ile ilgili Hakan Engin tarafından doktora tezi hazırlanmaktadır. Belgeyi temin etmemde yardımları dolayısıyla kendisine teşekkür ederim. Ayrıca benzer örnekler olarak şunlar verilebilir: Priştine'de askeri bir depo olmamasından dolayı askeriye'nin silah ve mühimmatları cami ve mescitlerde depolanmıştır. H. Baha Öztunç, **Rumeli – II. Abdülhamit**

ancak halkın sürekli olarak buğdayını getirmeye devam ettiği, yeni gelen buğdaylar için şehirde yeni depolar aranmış olmasına rağmen bulunamadığı, dolayısıyla kadro dâhilinde olan Yeni Cami'nin depo olarak kullanılması için VGM'ye başvurulduğu aktarılmaktadır.

Devamında ise VGM'nin kadro dâhilinde olan camilerin depo olarak kullanılmasının mümkün olmadığına dair cevabının alındığı belirtilmektedir. Buna ilaveten, kadro dâhilinde olan bir caminin amacı dışında depo olarak kullanılmasının uygun olmadığına farkında olduklarını, ancak kadro haricinde bırakılan camiler büyük ölçüde yıkık durumda olduklarından buraların buğday deposu olmaya elverişli olmadıkları ifade edilmiştir. Valiliğe göre, talep ettikleri cami her ne kadar kadro dâhilinde bırakılmış olsa da, söz konusu caminin çok yakınında kadro dâhili büyük bir caminin olduğu, ayrıca “şehir halkının yalnız cuma günleri namaz kıldıkları için” depo olarak kullanmak istedikleri caminin zaten cemaatsiz olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca adı geçen caminin imam ve müezzininin kadro haricinde bırakılan, ancak namaz kılmaya müsait olan başka bir camide istihdam edileceği dile getirilmiştir. Devamında ise şehirde ambara elverişli yer olmadığından dolayı buğday alımı yapamadıkları, bunun ise hemen fiyatlara yansiyarak 4,5 - 5 olan buğday fiyatının 4 kuruşa düştüğü, eğer alım yapılamazsa fiyatların daha da düşeceği dile getirilmiştir. Fiyatların düşme gerekçesini Vali Noyan şu şekilde açıklamaktadır: “Çünkü, buraya buğday getirenler merkez kazası köyleriyle İskilip, Sungurlu ve Kalecik kazaları köyleridir. Ofisin ne İskilip'te ne Sungurlu'da ne de Kalecik'te mübayaa merkezleri bulunmadığından halk uzun zahmetlere katlanarak mahsullerini buraya getirip satmaktadırlar. Şehirde ise mahsul alım satımı ile uğraşan birkaç tüccar olup, onlar da bu gibi vaziyetlerden istifade ile gayri meşru yollara her zaman saptmaktadırlar. Böyle uzun zahmetlere katlanarak malını getirmiş ve bu malları tekrar geri götüremeyen köylülerin bu adamların ellerine bırakılması hiçbir suretle caiz olmadığı gibi vaziyet memleketin iktisadiyatına tesir yapacaktır.

Binaenaleyh bütün bu arz edilen vaziyetlere mahal kalmamak için ambar ittihazında hiçbir mani ve mahzuru bulunmayan Yeni Cami'nin ofise kira ile

Döneminde Bir Muhabirin Rumeli İzlenimleri (1896-1907), İstanbul, Kitabevi, 2020, s.70. Yine Manastır'da Haydar Kadı Camisi'nin 1842-1845 yılları arasında askeri depo olarak kullanılması hakkında bkz. H. Baha Öztunç, **Manastır – Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Sosyo Ekonomik Yapı (1839-1876)**, İstanbul, Kitabevi, 2020, s. 56-57.

verilmesine müsaade buyrulmasını hassaten istirham eylerim"⁵⁹¹. Ancak Noyan, hem Başvekâletten hem de VGM'den istediği yanıt alamamış, yaptırılan tahkikat sonucunda söz konusu caminin amacı dışında kullanılmasına mevzuatın uygun olmadığı her iki makamdan bildirilmiştir⁵⁹².

Görüldüğü üzere camilerin boşaltılması konusunda yapılan müracaatlar genelde olumlu karşılanmıştır. Ancak farklı örnekler de vardır. Örneğin Bursa'da asker işgalinde olan Altıparmak Camisi'nin Ramazan aylarında boşaltılması için dilekçe yazan bahsi geçen caminin imam ve hatibi Mehmet Emin Gönün'e olumlu yanıt verilmemiştir. Gönün, Reis-i Cumhur'a yazmış olduğu dilekçede imam ve hatibi olduğu Altıparmak Camisi'nin Ramazan'dan 25 gün önce 20 günlüğüne işgal edildiğini, ancak üstünden 29 gün geçmiş olmasına rağmen caminin hala boşaltılmadığını ve konuyla alakalı olarak Bursa Tümen Komutanlığı'na müracaat ettiğini ifade etmektedir. Tümen komutanlığının caminin tahliyesi için telefonla emir vermesine rağmen alay komutanının caminin tahliyesinden kaçındığı da dilekçede belirtilmektedir. Devamında ise mahalle civarında yakın bir cami bulunmadığı, cemaati çok olduğu ve beş vakit açık olduğu halde bu ve benzeri camilerin geçici olsa dahi işgal edilemeyeceğinin ilgili düzenlemelerde yer aldığı ifade edilmiştir⁵⁹³. Tüm bunlara rağmen, verilen cevapta durumun değerlendirildiği ancak "...askeri barındıracak başka hiçbir yer bulunmadığından işgalin devam etmekte olduğu" ifade edilmiştir⁵⁹⁴.

Yine Bursa'nın Karacabey ilçesinde bütün camilerin askerin işgalinde olmasından dolayı ilçe halkı VGM'ye gönderdiği dilekçesinde özellikle Ramazan aylarında namaz kılınması hususunda sorunlar yaşandığını ifade etmiştir. Bu sorunun halli için özellikle cemaati fazla olan Karacabey Ulu Camisi'nin boşaltılması talep edilmiştir. Bunun üzerinde VGM'den Başvekâlete gönderilen tezkirede halkın bu "haklı isteğinin" yerine getirilmesi talep edilmiştir. Başvekâlet bu talebi uygun bularak, "kasabada namaz kılınacak hiçbir cami bırakılmadığına göre halkın ibadetini

⁵⁹¹ Çankırı'da bulunan Yeni Cami'nin buğday ambarı olarak kullanılması talebiyle Vali Refik Noyan tarafından Başvekâlete gönderilen 18.10.1939 tarihli tezkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.318.1.

⁵⁹² Başvekâletten Çankırı Valiliği'ne gönderilen 6.11.1939 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.318.1.

⁵⁹³ Bursa Altıparmak Camisi imamının camideki askeri işgalin sonlandırılması için Cumhurbaşkanına gönderdiği 20.11.1939 tarihli dilekçe, **BCA**, Fon Kodu, 30.10, Yer No: 139.998.2, Tarih: 20.11.1939.

⁵⁹⁴ MMV'den Başvekâlete gönderilen 24.11.1939 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu, 30.10, Yer No: 139.998.2.

temin için bahsedilen Ulu Cami'nin boşaltılması esbabının temin buyurulmasını ve sonucunun bildirilmesini" MMV'den istemiştir. Ancak MMV, Karacabey'de uygun başka bir yerin bulunmamasından dolayı "zaruret hasıl olduğu ve halkın ihtiyacı için de başka bir caminin tahsis edildiğini bildirmiştir. MMV'den gelen bu cevap Başvekâlet tarafından VGM'ye iletilmiştir⁵⁹⁵.

Genel itibariyle bakıldığında, camilerin farklı amaçlarla kullanımı, tasnifi, tamiri CHP döneminde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşmanın CHP dönemine denk gelmesinin sebebi ise, genel itibariyle kurumsallaşmanın bu döneme denk gelmesidir. Tabi bununla birlikte evkafa ait eserlerin paylaşım, kullanım, tamir ve bakımları için yeni kurumlar-birimler arasında yapılan dağıtımın iyi yönetilememesi ve sahada yaşanan suiistimaller, hayrat eserlere yönelik bir tahribat durumu ortaya çıkarmıştır. Yine II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu yükümlülükler de çok sayıda hayrat eserin farklı amaçlarla kullanımını beraberinde getirmiştir. Genel itibariyle bir zorunluluğun gereği olarak görülebilecek bu kullanımlar sırasında, camilerin dokusuna zarar veren uygulamalar ve bazı yerlerde halkın ibadet ihtiyacını gözetmeden yapılan işgaller, CHP döneminin en fazla eleştiri aldığı yerlerin başında gelmektedir. Bu eleştirilerin fazlalığında, uzunca bir savaş sonrasında kurulmuş bir devletin, bir önceki dönemden devraldığı sorunlarla mücadelenin getirmiş olduğu yeni sorunlar, yeni döneme ilişkin din algısı ve taşra bürokrasinin "yağmacı" zihniyetinin benzer oranlarda sorumlu olduğu söylenebilir.

2.1.5. Cami ve Mescitlerin Farklı Amaçlarla Kullanımı: Zaruret mi Keyfiyet mi?

Bugünkü şartlar ve düşünce algısı ile baktığımızda bir caminin buğday deposu, askeriye için yatakhane ya da bir sanat galerisi olarak kullanılması çok olası bir durum değildir. Ancak dönemi itibariyle baktığımızda iktisadi kalkınmasını yapmaya çalışan, ancak içeride ve dışarıda karşılaştığı birçok sorundan dolayı istenilen aşamayı yakalayamayan bir oluşum söz konusudur. Çankırı valisi Noyan'ın ifadelerine de yansıdığı üzere, camilerin depo olarak kullanılması birçok yerde bir tercih olmaktan ziyade bir zorunluluk olarak gözükmektedir. Örneğin deposuzluk dolayısıyla

⁵⁹⁵ Karacabey'de tüm camilerin askeri işgal altında olmasından dolayı ortaya çıkan şikâyet ve ilgili kurum ve birimler arasındaki 06.11.1941 tarihli yazışmalar. **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 192.318.13.

üreticinin elindeki buğdayın alınamaması durumu, ürün fiyatlarını aşağıya çektiği için üretici, tüccar grubunun eline düşmekte ve çoğu kere elindeki ürünü istediği fiyata satamamaktadır. Buna ilişkin meclis zabıtlarını da incelediğimizde yeterli depo-fiyat ilişkisine dikkat çekildiği görülmektedir. CHP Eskişehir mebusu Emin Sazak’a göre eğer üreticinin daha fazla üretmesi isteniyorsa, ürettiği ürünleri kolaylıkla satabileceği sistemin kurulması gerekmektedir. Yeterli depoların olmaması ve gerekli siloların kurulmamış olmasından dolayı halkın, elindeki ürününü satmak için günlerce yol gitmek zorunda kaldığını ve gittiği yerde de yine günlerce beklemek zorunda kaldığına işaret etmektedir⁵⁹⁶.

Zabıtlara yansıyan bu ve benzeri açıklamaların tek parti dönemi meclisinde yapılmış olmasına dikkat çekilmesi gerekmektedir. Çünkü bu dönemde herhangi bir konu hakkında yapılan açıklamalar, olası bir muhalefete ya da bir muhalefet partisine karşı savunma ya da izah edilmesi gereken bir durumun değil, memleketin içinde bulunduğu koşulların ifadesidir. Dolayısıyla cami-depo ilişkisinin zabıtlar üzerinden takibi yapıldığında ulaşılan yer, genel itibarıyla bir zaruretin sonucu olduğudur. Kaldı ki Sazak, camilerin depo olarak kullanıma uygun olmadığına dikkat çekerek “buğdayı camilerde sığana yedirmekten kurtarmalıdır” diyecektir⁵⁹⁷. Bir başka oturumda konuyla alakalı söz alan Aydın mebusu Nazmi Topçuoğlu da, depo yetersizliğine dikkat çekmiştir. Topçuoğlu, 1939 yılına kadar buğday satın alan 57 merkezin olduğunu, 1940 yılında açılanlarla birlikte bunun 64’e çıktığını, ancak bu sayının çok yetersiz olduğunu belirtmiştir. Satın alma merkez sayısının az olmasının en önemli nedeni olarak ise ambar ve depoyu işaret etmiştir. Memleket içinde pek çok yerde satın alınan buğdayların bir kısmının camilerde, mescitlerde ve hatta kale burçlarında dahi muhafaza edildiğini ifade eden Topçuoğlu, bunların bir kısmının ihraç edilmemesi durumunda, ambar ve depo bulanamamasından dolayı daha fazla alım yapılamadığına dikkat çekmiştir⁵⁹⁸.

Savaş ekonomisinin ürünü olan Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV), depo sorununu bir kez daha gündeme getirmiştir. Bu süreçte bu vergilerin aynı olarak toplanan kısımlarının nerelerde muhafaza edileceği önemli bir sorundur. Amasya mebusu Zeki Tarhan da bu duruma dikkat çekmiş; birçok vilâyet ve kaza

⁵⁹⁶ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 7, B.16, (22 Aralık 1939), s. 109.

⁵⁹⁷ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 7, B.16, (22 Aralık 1939), s. 109.

⁵⁹⁸ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 8, B. 20, (3 Ocak 1940), s. 9.

merkezlerinde aynı olarak alınan vergileri koymak için hususi ve muntazam depo olmadığını belirtmiştir. “Bu vergiler, kârgir ve ahşap camilerde depo edilmektedir. Vergilerini teslim etmeye gelen yüzlerce mükellef, teslim memurlarına müracaat ederler. Bunlar, filân mahalledeki filân camide bulunan depo memuruna teslim edilmek üzere mükelleflerin ellerine birer numara verirler”⁵⁹⁹ diyerek depo sorununa dikkat çekmiştir. Buğdayın stoklanması kaygısı bu dönemde köy camilerinin de bu işler için kullanılmasını getirmiştir.

Cami ve diğer eski eserlerin asli amaçları dışında kullanıldığı bir başka alan ise cezaevleridir⁶⁰⁰. Örneğin 1946 yılına ait bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Adalet Bakanı, imkânların sınırlı olması dolayısıyla yeni bir bina yapmanın çok zor olduğunu ve özellikle II. Dünya Savaşı’nın ekonomi üzerindeki olumsuz etkisinin bu durumu daha da zorlaştırdığından bahsetmektedir. Ayrıca devralınmış olan eski hapishanelerin durumlarının çok kötü olduğunu, bunların bir an önce tadilat ve tamirattan geçirilmesi gerektiği; bunun için de yeni bütçelere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bina yetersizliği dolayısıyla hapishanelerin kapasitesinin üzerinde insan barındırdığı, dolayısıyla bunu engellemek için hemen her çarenin düşünüldüğünü dile getirmiştir⁶⁰¹. Düşünülen çarelerden biri de, özellikle tasnif dışında kalan cami ve mescitlerin bu amaçla kullanılması olmuştur. Ancak cami ve mescitlerin bu ve benzeri amaçlar için kullanılmasının halk nezdinde çeşitli etkilere sahip olduğu tutanaklara yansıyan bir durumdur. Örneğin Kırşehir’in Mucur ilçesinde harap bir caminin hapishane olarak kullanılmasının bölge halkı üzerinde olumsuz bir etki yaptığı ifade edilmektedir.

Ayrıca caminin harap durumundan dolayı korunaksız olduğu ve burada yatan mahkûmların kışın soğuktan ölebileceği uyarısı yapılmıştır. Bölge halkı gerekli malzeme ve arsa gösterilirse istenildiği şekilde bir hapishanenin yapımında çalışabileceklerini Kırşehir Mebusu F. Seler’e iletmişlerdir. Seler’e göre harap dahi olsa bir kubbesi bulunan bu cami içerisinde her türlü suçlunun barındırılması doğru değildir. Seler ayrıca memleketi olan Kayseri’de bulunan ve hükümet işgalinde olan

⁵⁹⁹ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 1, Cilt. 9, B. 48, (24 Mayıs 1944), s. 196.

⁶⁰⁰ Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından 27.07.1946 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıda Ünye’de bulunan Saray Camisi’nin yıllardan beri cezaevi olarak kullanıldığı ve birkaç defa müracaat edilmesine rağmen boşaltılmadığı ve bu durumun halkın tepkisine yol açtığı ifade edilmiştir. Yaltkaya, yaklaşmakta olan Ramazan ayına dikkat çekerek, caminin acil olarak boşaltılması için ilgililere gerekli emrin verilmesi konusunda rica da bulunmuştur. DİB Şerafettin Yaltkaya tarafından Başvekalâte gönderilen 27.7.1946 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.24.

⁶⁰¹ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 3, C. 20 8. B. 15, (20 Aralık 1945), s. 220-224.

bir Ermeni kilisesinin de belirli bir müddet hapishane olarak kullanıldığını belirtmiştir⁶⁰². Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Türkiye’de sadece camiler değil, uygun olmasına bağlı olarak pek çok yapı farklı amaçlarla kullanılmıştır. Çünkü bu süreçte Türkiye’deki en önemli sorunlardan biri de uygun ve nitelikli binaların azlığıdır. Örneğin, DP Manisa Milletvekili Muhlis Tümay’ın Türkiye’deki adalet sistemi ve ceza evlerini nitelik ve nicelik olarak değerlendirdiği konuşmasında da yer verdiği üzere, mevcut 502 ceza evinin sadece 55 tanesi sağlık ve güvenlik açısından uygun koşulları taşımaktadır. Onun dışında kalanlar bahsi geçen açılardan oldukça yetersizdir ve bu da, mahkûmların verem başta olmak üzere çeşitli hastalıklara yakalanmalarına neden olmaktadır. DP dönemindeki genel affa kadar Türkiye’deki mahkum sayısının 33.414 olduğunu ifade eden Tümay, bina yetersizliği dolayısıyla cami ve mescitlerin yanında adliye binaları, karakol, hastane, medrese, kilise ve ahırların da aralarında olduğu toplam 33 farklı yerin ceza evi olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Ayrıca ceza evlerinin 305 tanesinin kiralık olması bina yetersizliğini göstermesi açısından önemlidir⁶⁰³.

Adalet Bakanlığı’nın 1947 yılına ilişkin bütçe görüşmelerinde hapishanelerin fiziki yeterlikleri ve mahkûmlara sağladığı imkânlar gündeme gelmiştir. Konuyla alakalı söz alan CHP Hatay mebusu Eyüp Durukan, Dört Yol’da bulunan hapishanenin bir “hayvan kümesini” andırdığını ifade etmiştir. Bu alandaki ihtiyacı karşılamak için oldukça iyi bir şekilde yapıldığı ifade edilen Antakya ve İskenderun hapishanelerinin ise çok kalabalık olmasından dolayı sağlık koşullarını yitirdiğini ifade etmiştir. Bölgede mevcut sorunu gidermek için düşünülen çarelerden biri, gayr-i müslimlerin Reyhanlı’da bırakmış oldukları kilisedir. Buranın bir hapishaneye dönüşmesi için gerekli hukuki şartların uygun olduğuna karar verilmiş ve bu konuda girişime başlanmıştır. İkinci çare olarak ise, daha önce de hapishane olarak kullanılan ve mevcut durumu ile hapishane olmaya elverişli olan Payas Kalesi’nin gerekli

⁶⁰² TBMMZC, D. 7, İ.S. 3, C. 20 8. Birleşim 15, (20 Aralık 1945), s. 228-229. DP Sivas Milletvekili İlhan Dizdar’ın ceza evlerinin durumu üzerine verdiği soru önergesine Adalet Bakanı Halil Özyörük’ün verdiği cevapta memleket dahilindeki 502 ceza evinin 445 gayri sıhhi şartlar altında bulunan binalardan oluşmaktadır. Konuyla alakalı bütçeye konulabilen miktar üzerinden Türkiye’deki ceza evlerinin istenilen seviyeye gelmesi için yirmi yıla ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere Türkiye’nin her alan da bir yapı-bina sorunu-eksikliği vardır. TBMMZC, D. 9, İ. S. 1, C. 5, B. 44, (16 Şubat 1951), s. 194. Hakkari’de Selçuklu döneminden kalan Meydan Camisi’nin hapishane olarak kullanılmasına değinen Van mebusu Arvas, bu yapının özellikle bodrum katının hapishane olmaya elverişli olmaması dolayısıyla buradaki mahkumların önemli bir kısmının romatizma başta olmak üzere çeşitli hastalıklara sahip olduğunu ifade edip bir an önce bölgeye uygun bir hapishanenin yapılmasını ifade etmiştir. TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 46, (14 Şubat 1950), s. 572.

⁶⁰³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 47, (21 Şubat 1951), s. 475.

müdahaleler yapıldıktan sonra yeniden hapisane olarak kullanılmasıdır⁶⁰⁴. Ceza evi olarak kullanılan binaların bu iş için uygun olmamasına bir de personel yetersizliği eklenince firarlar kaçınılmaz olmuştur. Bu durumlar dolayısıyla yılda ortalama 260-270 civarında firar olayının yaşandığı anlaşılmaktadır. DP dönemi imar faaliyetlerin yoğun olduğu bir dönem olması hasebiyle, cezaevi yapımında da artış yaşanmıştır. 1929-1950 yılları arasında toplamda 87 cezaevi yapılırken, DP'nin ilk iki yılında yapılan cezaevi sayısı 60 olmuştur⁶⁰⁵. Bu durum hem cezaevi koşullarının iyileşmesi, hem de cami ve diğer hayrat eserlerin bu işler için kullanılmasının önüne geçilmesi açısından olumlu olmuştur.

Vekillerin söylemlerine yansıdığı şekliyle kale, kilise ve benzeri yapıların da farklı amaçlarla kullanımı bir soruyu gündeme getirmektedir. Sadece camiler mi asli amacı dışında kullanılmıştır? Hem zabıtlara hem de belgelere yansıyan bilgilere bakıldığında cami dışında diğer yapıların da farklı amaçlarla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu işler için kullanılan cami sayısının örneğin kilise sayısından çok fazla olması memleketteki cami sayısının fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Onun dışında özellikle kadro dâhili camilerin bilinçli bir şekilde farklı amaçlar için kullanıldığı, kiliselere ve benzeri yapıların bunun dışında tutulduğu yaklaşımı çok gerçekçi durmamaktadır. Örneğin 17.11.1941 tarihinde VGM tarafından Başvekâlet gönderilen yazıda, Hatay'da askeriye tarafından toplamda beş kilise ve dokuz cami ve mescit işgal edilmekle birlikte, buna askerlerin celp ve sevk durumlarında geçici olarak işgal edilen cami ve mescitlerin de eklendiği ifade edilmiştir. Ancak bu noktada VGM'nin şikâyet ettiği şey, cami ve mescitlerin asker tarafından kullanılması değil, askerlerin çanta ve saire asmak için duvarlara çivi çakmaları ve yine yontma taştan yapılmış camilerin duvarlarına badana sürerek tarihi değeri olan eserler tahribata uğratmalarıdır. *"3634 numaralı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu, işgal yüzünden doğacak bütün zararlardan devleti mesul tutarak binalarla içlerinde kullanılmak üzere bırakılan eşyanın hal ve vaziyetlerinin bunlardaki zarar ve hasar derecesinin komisyon marifetiyle tespitini mecburi kılmış ve kıymetli camilerin tamirleri büyük masraflara yol açtığı ve muhafazaları Milli hamiyet ve fen icaplarından olmakla yüksek makamlarının umumi tebliğleri iktizasından bulunmuştur. İşgal olunan vakıf mahallerin tahrip edilmemesi ve işgal eden askerlerin kullanmalarından ileri gelen*

⁶⁰⁴ TBMMZC, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.19, (19 Aralık 1946), s. 292-293.

⁶⁰⁵ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 17, B. 6, (19 Kasım 1952), s. 223.

hela çukurlarının da ciheti askeriyece boşalttırılması hususunda Milli Müdafaa Vekaleti'ne muktezi tebligat yapılmasına müsaadelerini derin saygılarımla arz ederim"⁶⁰⁶. Bunun üzerine Başvekâletten MMV'ye gönderilen yazıda VGM'den gelen yazının incelenerek gereğinin yapılması istenmiştir⁶⁰⁷.

Yine arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Mardin'de yer alan ve Süryanilerin kadim kiliselerinden biri olan Deyrulzafaran Manastırı da askerlerin işgal ettiği yerler arasındadır. Bunun üzerine, 8 Ocak 1945 tarihinde Mütevelli Vekili Cemil Alkan imzasıyla VGM'ye gönderilen yazıda, Mardin'de bin beş yüz senelik tarihi ve mimari kıymeti haiz olmakla beraber içinde yüz binlerce lira kıymetinde antika eşyayı ve mukaddes kitapları barındıran Deyrulzafaran Manastırı'nın, Mardin Valiliği'nin emri olduğu halde boşaltılıp teslim edilmediği ifade edilmiştir. Manastırın tahliye edilmesi için Mor Mihail kilisesinin tadilatı yapıldıktan sonra ranzalar yerleştirilerek teslim edilmesi, eğer bu da kabul edilmezse er okulu arkasındaki garnizona çok sayıda ranzanın yerleştirilmesi için yardım edileceğinin teklif edilmiş olmasına rağmen söz konusu manastırın boşaltılmadığı ifade edilmiştir. Gösterilen yerlerin ve yapılan tekliflerin kabul edilmemesinin yanında daha önce askerlerin ikamet ettiği garnizonun boşaltılarak askerlerin manastıra yerleştirilmiş olmasının ilgili kanuna, mevzuata ve Asar-ı Atika Kanunu'na uymadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla müsaade buyrulduğu takdirde Mormihal Kilisesi'nin işgaline onay verileceği, olmadığı takdirde eski garnizona yapılacak olan ranza tesisatının bütün masrafı Deyrulzafaran Mütevelli Heyeti tarafından karşılanacağını ilgili yerlere ulaştırılması talep edilmiştir⁶⁰⁸. Bu talebin bir gün sonra VGM tarafından Başbakanlığa ve Dahiliye Vekâletine ulaştırıldığı bilinmekle birlikte nihai karar hakkında bilgi yoktur⁶⁰⁹. Aynı şekilde, Bakanlar Kurulu kararı ile askerlik şubesi tarafından depo olarak kullanılan hazineye ait Torbalı'daki kilise binasının MSB'ye terk ve tahsis edildiği anlaşılmaktadır⁶¹⁰. Ancak bu ve benzeri uygulamaların bir kısmı doğrudan tahsis şeklinde gerçekleşirken, bir kısmı da genellikle savaş yıllarına denk geldiği için ihtiyaca binaen yapılmış, ancak

⁶⁰⁶ Hatay'da asker işgali altındaki beş kilise ve dokuz caminin bazılarında yapılan tahribatın giderilmesi için Vakıflar Genel Müdürü Fahir Kiper tarafından Başvekâlete gönderilen 17.11.1941 tarihli tezkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.15.

⁶⁰⁷ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.15.

⁶⁰⁸ Mardin'de Süryani kadim vakfı mütevellisi Cemil Alkan tarafından kiliselerinin boşaltılması için Başvekâlete gönderdiği 08.01.1945 tarihli tezkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 191.306.12. Tarih: 08.01.1945.

⁶⁰⁹ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 191.306.12. Tarih: 09.01.1945.

⁶¹⁰ Torbalı'da bulunan kilisenin MSB'ye terk ve tahsis edildiğine dair 02.08.1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon No: 30.18.1.2. Yer No: 114.56.14.

sonraki süreçte bu uygulamalardan vazgeçilmiştir. Örneğin 1947 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla MSB'ye terk ve tahsis edilen Giresun'daki Rum Orta Okul ve Kilisesi 1951 yılında yine bir Bakanlar Kurulu kararıyla, MSB'ye terk ve tahsis edilmesi hakkındaki kurul kararının kaldırılmasına karar verilmiştir⁶¹¹. Safranbolu'da hazineye ait bir kilise binasının MSB'ye tahsis edilmesine karar verilmiştir⁶¹².

2.1.5.1. Genel Bir Sorun Olarak Nitelikli Bina Eksikliği – CHP Dönemi

Türkiye'de camiler başta olmak üzere diğer tarihi yapıların asli amaçlarının dışında kullanılması hem bir dönüşümün, hem de mevcut binaların yetersizliğinin bir sonucudur. Genç Cumhuriyet döneminin en başından itibaren oluşturulmaya çalışılan yeni sisteminin binaya duyduğu ihtiyaç yadsınamaz. Yukarıda da ifade edildiği üzere camilerin tasnifi, farklı amaçlarla kullanımı ve bu süreçte yaşanan suiistimallerin neticesinde bir ibadet yeri sorunu ortaya çıkmıştır. Ancak bu sorun sadece ibadet yeri noktasında değil, hemen her alanda kendisini göstermektedir. Meclis zabıtlarından derlediğimiz aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere eğitimden adliyeye oradan maliyeye kadar hemen her alanda bir bina sorunu olduğu görülmektedir. Örneğin 1950 yılında Mudurnu'da bir hükümet konağı olmadığı için kaymakam, belediyenin bir odasını makam odası olarak kullanmaktadır. Aynı ilçede adli işler, bir dükkânın üst katından yürütülmektedir⁶¹³. Bina veya yer sorununa ek olarak hâkim ve savcı sayısında da sorunlar vardır. 1952 yılı Adalet Bakanlığı'nın bütçe görüşmelerinde de dile getirildiği üzere, birçok kazada savcı yokken, hâkim sayısı genelde biri geçmemektedir. Bundan dolayı insanlar kazalar, ilçeler arasında dolaşmak zorunda kalmıştır⁶¹⁴.

Cumhuriyet döneminin en önemli sorunlarından biri de yeterli okulun olmamasıdır. Örneğin Köy Enstitüleri'nin teşkili hakkında kanun üzerine söz alan Konya mebusu Osman Şevki Uludağ, Konya'da 890 köy olduğunu, ancak bunun sadece 155'inde okul olup 735'inde olmadığını ifade etmiştir. 155 köy mektebinde toplamda 225 öğretmen olduğunu ifade eden Uludağ, Konya'da insanların okumaya istekli oldukları, imkânı olanların bir şekilde okula ulaşmaya çalıştıklarını, imkânı

⁶¹¹ Giresun'da bulunan Rum Orta Okulu ve Kilise binasının MSB'ye terk ve tahsis edilmesi hakkındaki kurul kararının kaldırılmasına dair 20.02.1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon No: 30.8.1.2. Yer No: 125.14.16.

⁶¹² Safranbolu'daki kilisenin MSB'ye terk ve tahsis edilmesine dair 8.1.1946 tarihli kararname, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 109.78.16.

⁶¹³ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 49, (17 Şubat 1950), s. 774.

⁶¹⁴ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C. 13, B. 46, (24 Şubat 1952), s. 662.

olmayanların ise eğitim hakkından mahrum kaldıklarını belirtmektedir. Devamında verdiği rakamlar çok az insanın eğitime ulaşabildiğini göstermektedir. İl merkezlerinde durumun nispeten iyi olduğunu ifade eden Uludağ, köylerde durumun oldukça sorunlu olduğuna dikkat çekmektedir. 890 köyün toplamında 14.000 çocuğun okula gidebildiğini ve bu sayının mevcut il nüfusunun % 80 ini teşkil eden köylünün ancak % 2 sine denk geldiğine işaret etmektedir⁶¹⁵.

Orta ve Batı bölgelerde durum böyle olmakla birlikte, Doğu bölgelerinde durumun biraz daha kötü olduğu anlaşılmaktadır. CHP Diyarbakır mebusu Osman Ocak, son dönemlerde özellikle Diyarbakır'a özel bir önem verilmiş olmasına rağmen, buradaki okul ve öğrenci sayılarının çok yetersiz olmasından şikâyetçidir. Ocak'a göre, yaklaşık 300 bin nüfusu olan ve 640 muhtarlık içinde 1436 parça köyü bulunan Diyarbakır'da ancak 123 tane ilkokul vardır. Bunlardan 15'i ilçe merkezlerinde 108'i köylerdedir. İlçe merkezindeki okulların bir kısmı, Kulp ilçe merkezindeki binaların ise tamamı kiralıktır. Eğil ve Çermik ilçe merkezlerindeki okullar öğretim yapılamayacak derecede harap ve yıkılmak üzeredir. Diyarbakır merkezinde iki okul ile Bismil ve Çınar merkezindeki okullar müstesna olmak üzere diğer bütün okullar eskidir ve hemen hepsi esaslı surette tamire muhtaçtır. Köylerde mevcut 108 okuldan birçoğu kerpiçtir. Ve okul olmaya elverişli olmayan binalardır. Bir kısmı yıkılmak tehlikesi ile karşı karşıyadır. Binaların ve yapıların durumu dolayısıyla yıkılan okul sayısını aşacak sayıda yeni okullar yapılmazsa, bu durum daha da kötüye gideceğine dikkat çekmiştir. Kulp, Ergani, Silvan gibi ilçelerde okullar olmakla birlikte mevcut nüfusu karşılayacak sayıda değildir ve buraya da mutlaka okullar yapılması gerekmektedir⁶¹⁶. MEB'in bütçesinde her yıl düzenli bir artış yaşanmasına rağmen bu artışlar birikmiş sorunları ve artan nüfusun okullaşma ihtiyacını karşılayamamıştır. Örneğin 1950 yılında Erzurum merkezinde okuma çağında 7.150 çocuk olup, bunların

⁶¹⁵ **TBMMZC**, D. 6, İ.S. 1 Cilt. 10. Birleşim 41, (17 Nisan 1940), s. 71. Bilindiği üzere köy kanunu mucibince camiler ve okullar köy bütçesinden yapılacaktır. Ancak köylerin genel ekonomik durumu kötü olduğu için bunlar ya yapılamamış ya da çok ilkel ve eksik malzeme ile inşa edilmeye çalışılmıştır. Köylerdeki cami ve okul yokluğu çok partili döneme geçilmesinden sonra DP'nin, iktidara yönelik eleştirilerinin başında gelmiştir. Uran'a göre, bunların yapımı köylü üzerinde takatinin üstünde bir yük oluşturduğundan iktidara yönelik hoşnutsuzluk yaratmış bu ise muhalefet tarafından yoğun olarak kullanılmıştır. Uran, 1950 seçimlerinin kaybedilmesinin bir nedeni olarak bu durumu görmektedir. Hilmi Uran, "**Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**", İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2017, s. 438.

⁶¹⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 50, (18 Şubat 1950), s. 824. 1950 Bütçesinde eğitimin payı oldukça yüksek olmasına rağmen (200.000) köylerin önemli bir kısmının okul eksikliği yaşamaya bütçenin dağılımındaki adaletsizlik ile ilgilidir. Söz konusu bütçenin % 90'ı İstanbul, İzmir, Ankara çevresinde toplanmaktadır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 50, (18 Şubat 1950), s. 841.

3.622'si ilk tahsilin zorunlu olmasına rağmen okulsuzluk dolayısıyla eğitime devam edememişlerdir⁶¹⁷.

Cumhuriyetin ilanından itibaren eğitim en fazla üzerinde durulan konuların başında gelmiştir. Rakamlardaki sürekli artışa rağmen, hem devralınan rakamların düşük olması⁶¹⁸ hem de ekonomik sebepler başta olmak üzere diğer sebeplerin birleşmesi üzerine, hedeflerin gerçekleştirilemediği görülmektedir. 1928 yılında yaklaşık 40.000 köy içinde okul bulunan köy sayısı 5.100 civarındadır⁶¹⁹. Bu rakam 1946 yılına gelindiğinde 14.000'lere ulaşmıştır. Ancak bu rakam hala 26.000 köyde okul olmadığı anlamına gelir. Okul bulunan köylerin 6.500'ünde öğretmen yerine eğitimcilerle süreç yönetilmeye çalışılmaktadır. Dönemin MEB Şemsettin Sirer'e göre eğitimcinin bulunması, öğretmenin yerini alacağı zamana kadar geçecek intikâl devrinin geçici tedbiridir. Bu böyle olduğuna göre okulun bulunmadığı 26.000 rakamına öğretmenin olmadığı 6.500'ü de katınca, yani eğitimcilerin ders okuttuğu köyler de dikkate alındığında, Türkiye'nin 32.000 köyünde gerekli şartları taşıyan öğretmenin bulunmadığı görülür. Sirer, köy için öğretmen yetiştirmek üzere kurulan kaynakların, her sene 3.000 öğretmen yetiştireceğini ve önümüzdeki on sene içinde Türk köylerinin okul ve öğretmen sorunlarını büyük ölçüde çözebileceklerini ifade etmektedir⁶²⁰.

2.5.1.2. DP Dönemi

1950 yılında ilköğretim çağındaki kişilerin gerek öğretmen gerekse bina açısından okula ulaşma oranı %54'tür. Bu orana herhangi bir sebeple ilköğretime gidememiş 16 yaşına kadar olan grup dâhildir. Eğer bunlar hesaba dâhil edilmeze ilköğretimde bu oran % 60 olmaktadır. Cumhuriyet ilan edildiğinde bu oran yaklaşık % 12'dir. Bu anlamda okul ve okula ulaşma konusunda önemli bir ilerleme olmasına rağmen, ilköğretimde hala yapılması gereken çok iş vardır⁶²¹. DP döneminde de eğitim önemli bir hedef olmasına rağmen, 1958 yılına gelindiğinde hala 17.000 köyde okul

⁶¹⁷ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 50, (17 Şubat 1950), s. 842.

⁶¹⁸ Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı eğitim rakamları şu şekildedir: 5062 okul 12 437 öğretmen 358 548 öğrenci. TBMMZC, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 429.

⁶¹⁹ Hayat Dergisi, "Laiklik Karşısında Vazifelerimiz", C. 3, S. 72, 12 Nisan 1928.

⁶²⁰ Aynı dönemde şehir ve kasabalarda ilkokul açısından okullaşma oranı yüzde seksen olarak ifade edilmektedir. 1946 yılında bakanın da ifade ettiği üzere iki il ve 330 kasabada ortaokul yoktur. TBMMZC, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 460-462.

⁶²¹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 51, (20 Şubat 1950), s. 847-849.

yoktur. İlköğretim çağında bulunup herhangi bir şekilde okula ulaşamayan çocuk sayısı bir milyonun üzerindedir⁶²².

Hem camilerin hem de diğer yapıların önceki ve güncel durumları hakkında verilen bilgiler DP döneminde daha ayrıntılıdır. Burada çok partili hayatın bir gereği olan iktidar muhalefet ilişkilerinin önemli bir payı vardır. Türk siyasetinin kendine has koşulları içerisinde bu iktidar muhalefet münasebetleri, belli aralıklarla iktidar muhalefet husumetlerine dönüştüğü için, mevcut iktidar kendisini savunmak adına yapılan işlerin ayrıntılarını daha net olarak vermektedir. CHP'nin iktidar yıllarında böyle bir zorunluluktan bahsetmek güçtür. Ancak bu süreçte yapılan veya herhangi bir sebep dolayısıyla yapılamayan işlerin hesabı verilirken, CHP ve DP aynı yolu izlemiş; bunların sorumlusu olarak kendinden önceki iktidarlara göstermiştir. Yani CHP döneminde Osmanlı, DP döneminde CHP dönemi icraatları eleştirilmiştir. Örneğin 1954 yılı MEB bütçe görüşmelerinde, DP iktidarının devraldığı ilköğretimde okul binası bakımından genel durum şu şekildedir: 587 okul binası tamamen yıkılmış veya tehlikeli durumda olduğu cihetle tahliye edilmiştir. 98 ilkokul binası vaktinde tamamlanamadığı için tamamen harap olmuştur. 918 büyük bina, büyük ölçüde tamire muhtaç olduğu için bir an önce tamirlerinin yapılması gerekmektedir. 303 okul binasının damları toprak olduğu için genel durumları kötüdür. 1.759 okul binasının inşaatı tamamlanmayı beklemektedir. DP iktidarında yapılmış olan ilkokul binalarının miktarı 2.331'dir. Buna ek olarak 1.802 ilkokul binası da tamir edilmiştir⁶²³. Okul sayısındaki artış liseler için de kendisini göstermiştir 1950'de 58 olan lise 1954'te 68 olmuştur. 1954 yılında 15 ilde hala lise yoktur⁶²⁴. 1954-1955 yılı istatistiklerine göre 1.735'i şehir ve kasabalarda, 17.387'si köylerde olmak üzere toplam okul sayısı 19.122'dir. Bahsi geçen dönemde mevcut ihtiyaç, şehirler için 592, köyler için ise 16.912 olmak üzere toplamda 17.504 yeni okul yapılmasıdır. Okul eksikliği dolayısıyla, okul çağında olmasına rağmen okula gidemeyen çocuk sayısı 1.085.166'dır. Bahsi geçen dönem rayicine göre bir okulun ortalama maliyeti 40.000 lira olarak belirtilmiştir. Buna rağmen acil ihtiyacın karşılanması için gerekli miktar yaklaşık 700 milyondur. 1955 yılı maarif bütçesine okul inşaatı için konabilen miktar ise 20 milyondur. İhtiyaca binaen bütçenin yetersizliği hesaba katılıp bu hızla devam

⁶²² TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 47, (26 Şubat 1958), s. 718.

⁶²³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 49, (24 Şubat 1954), s. 852.

⁶²⁴ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 49, (24 Şubat 1954), s. 853.

ettiğinde okul ihtiyacının 36 yılda tamamlanacağı hesaplanmıştır. Tabi bu süreçte eskiyen okullar için gerekli tamirat veya yeniden inşayı da hesaba katmak gerekir⁶²⁵.

Görüldüğü üzere yetersiz bina her iki dönemin sorunudur ve bunlar belirli süreç ve bütçelere bağlı olarak çözülmeye çalışılmaktadır. Ancak kısıtlı bütçeyle, artan nüfusun ihtiyacını karşılamaya yeter sayıda okul yapılamadığı gibi, MEB’e bağlı fen heyetlerinin hazırlamış olduğu raporlar doğrultusunda birçok okul yıkılma tehlikesi karşısında kapatılmış ve buradaki öğrencilerin başka okullara sevk edilmesi zorunda kalmıştır. Bu durum beraberinde özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde zorunlu olarak okullarda çift eğitimi yani, sabahçı öğlenci ayrımını getirmiştir. Tabi bu durum hem öğrenci, hem öğretmen, hem de veli açısından bir takım sorunlara neden olmuştur. Bu süreçte yıkılmak üzere olan okulların bir kısmı camilere, tekkelere, medreselere, eski köşk ve konaklara sığınmak zorunda kalmışlardır. Çok partili hayatın ilk dönemlerinde MEB bünyesinde yapılan bir çalışmada okul binası işinin halledilebilmesi için ihtiyaç duyulan miktar 300 milyon olarak belirlenmiştir. Ayrıca okullardaki sorun sadece bina sorunu da değildir. Okullarda kullanılan sıraların neredeyse kullanılamaz hale geldiği, her sene yapılan tamiratlar dolayısıyla artık çivi dahi tutmaz halde olduğu ve bu durum böyle devam ederse evden iskemleler getirilmek zorunda kalınacağı ifade edilmektedir⁶²⁶. MEB Banguoğlu imkân ve bina yetersizliği dolayısıyla hiç tasvip etmedikleri halde ikili eğitime geçmek zorunda kaldıklarını, bina sorunu çözülebilirse tekrar tekli eğitime geçeceklerini ifade etmiştir⁶²⁷.

Tüm bunlar, okullaşma ya da okullaşamamanın her iki dönemin sorunu olduğunu göstermektedir. DP İstanbul Mebusu Mükerrer Sarol, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan hem öğretmen hem de bina sorunu dolayısıyla, “mektep yapma işini köylüye bir inkılap gibi tahmil etmek” işine girildiğini ifade etmiştir⁶²⁸. Ancak DP döneminde bütçede yaşanan artışlara rağmen bina sorunu devam etmektedir. Hatta İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlerde “dörtlü tedrisata” geçilmiştir. Öğrenciler bina yokluğu dolayısıyla gün aşırı ve yarım gün eğitim alabilmektedir. Örneğin Bakırköy’de dört bin çocuk bu şekilde eğitim almaktadır⁶²⁹. Tüm bunlardan sonra

⁶²⁵ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 803.

⁶²⁶ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 8, B. 26, (29 Aralık 1947), s. 595.

⁶²⁷ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 676.

⁶²⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 768.

⁶²⁹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 47, (26 Şubat 1957), s. 869.

camiler üzerinde alınan kararlar, uygulamalar ve bunların toplumsal hafızada yarattığı tahribatı da yok saymadan denilebilir ki, yetersizliği hissedilen şey sadece camiler değil, yoksulluğun sebep olduğu bina yetersizliğidir.

2.1.6. Cami ve Mescitlerin Farklı Amaçlarla Kullanımına Dair Söylem ve Örnekler

Cami ve mescitlerin tasnife tabi tutulması sonrasında bunların bir kısmı belirlenen kanuna göre ibadetler için ayrılırken, bir kısmı da gelir sağlaması için kiraya verilmiş, satılmış ya da farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bu noktada genel mevzuat ve kanunlar, zaruri ihtiyaçlar hâsıl olduğunda özellikle kadro harici camilerin asker ve TMO gibi kurumlar tarafından kullanılabilceği şeklinde düzenlenmiştir. Ancak sahaya bakıldığında sadece kadro harici cami ve mescitlerin değil, kadro dâhili cami ve mescitlerin de farklı kurum ve birimler tarafından kullanıldığı görülmektedir⁶³⁰. Kadro dâhili camilerin kullanılmasına ilişkin gerekçeler ise genellikle, kadro harici camilerin yıkık dökük olmasından dolayı farklı bir amaç için kullanıma uygun olmadığı şeklindedir. Bu gerekçenin bir örneğini Antalya Orman Koruma Alayı tarafından işgal edilen camiler ve bunların halkın ibadetine açılması için yapılan girişimlerde takip etmek mümkündür. VGM tarafından Başvekâlete gönderilen bir yazıda, adı geçen alay tarafından işgal edilen camilerden dördünün tahliye edilmesi istenmektedir. Söz konusu camilerin kadro dâhilinde olduğu ve bu camiler arasında yer alan Kesik Minare Camisi'nin önemli bir eser olduğu vurgulanmaktadır. Devamında ise, TSK için kabul olunan istisnaların orman koruması gibi teşekküllere verilmesinin kanuni mevzuata uygun olmadığı gibi, kullanımlarının ilgili kurum ve makamların onayı alınmaksızın yapıldığı beyan edilmektedir. Bölgede söz konusu alayın işgaline müsait kadro harici camilerin olmasına rağmen kadro dâhili camilerin işgal edilmesi durumunda, halkın ibadet için yeterli yer bulmakta sorun yaşadığı ifade edilmekte ve caminin boşaltılması için gerekli yerlere emirlerin verilmesi rica edilmektedir⁶³¹. Konuyla alakalı görüşü sorulan Orman Koruma Genel Müdürlüğü,

⁶³⁰ Cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanımının toplumsal hafızadaki etkisinin takibi önemlidir. Bu anlamda 1966 yılında Yeni İstiklal Gazetesi'nin çağrısı üzerine okuyuculardan gelen mektuplara bakılabilir. Ancak bu işin siyasallaşmış içeriği dolayısıyla mektup ve içerikte yer alan ifadelere temkinli yaklaşılması gerekir. Mehmet Şevki Eygi, Yakın Tarihimizde Cami Kiyımı, İstanbul, Tarih ve İbret Yayınları, 2003, s. 27-112.

⁶³¹ VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 3.2.1941 tarihli tezkire, BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 139.998.10.

Antalya’da evkafa ait kadro harici camilerin yıkık ve dökük durumlarından dolayı iskâna müsait olmadığı için adı geçen caminin, Antalya valiliğinin oluru ile işgal edildiğini belirtmiştir⁶³². Ancak Antalya Valisi Haşim İşcan tarafından VGM’ye gönderilen bir yazıda, kendilerinin böyle bir onayı olmadığı ifade edilmiştir⁶³³. Bunun üzerine Başvekâlet, Ziraat Vekaleti’nden (Çünkü bu dönemde Orman Koruma Alayı Ziraat Vekaleti bünyesinde) adı geçen camilerin boşaltılmasını ve erlerin ikameti için başka yerlerin temin edilerek camilere müdahale olunmamasını istemiştir⁶³⁴.

Bu isteğin üzerinden iki ay gibi bir zaman geçmesine rağmen söz konusu camilerin boşaltılmaması üzerine VGM yeniden Başvekâlete müracaat etmiştir. Yeni müracaatta, 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu’nun (MMM) 11. maddesine dikkat çekilmiştir. Bu maddede devlet, hususi idare ve belediyelere ait binalar kâfi gelmediği takdirde ve olağanüstü durumlarda vakfa ait binaların da özellikle askeriye tarafından işgal edilebileceği ve bunun da belirli şartlara ve sıralamaya bağlanmış olduğu ifade edilmiştir. Ancak buna rağmen Orman Koruma Teşkilatının cami işgal etmesinin kabul edilebilir bir durum olmadığı ve caminin boşaltılması için ilgili yerlere gerekli emirlerin verilmesi rica edilmiştir⁶³⁵. Bunun üzerine Başvekâlet, Ziraat Vekaletine yeni bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını ve sonucun bildirilmesini istemiştir. Bu örnekte de görüldüğü üzere, bir cami ya da mescidin farklı bir kurum-birim tarafından işgali ve bunun boşaltılması sürecinin takibi yapıldığında, genellikle karşılaşılan şey, cami ve mescidin kanun ve mevzuata aykırı bir şekilde ve gerekli yerlere danışılmadan işgal edilmiştir. Gerekli yazışmalar yapıp camiler boşaltına kadar geçen süreçte, vatandaşın yaşadığı cami eksikliği mevcut hükümete fatura edilmeye devam edilecektir. Bu ise beraberinde hükümetin, dine karşı olduğu algısını artıracaktır.

Cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanılmasının genellikle bir oldu bitti neticesinde gerçekleşmesinin nedeni, yetkili birimlere danışıldığında genellikle istenilen sonuca ulaşamamasıdır. Örneğin Trakya Umumi Müfettişliği (TUM)

⁶³² Orman Koruma Genel Komutanlığı’ndan VGM’ye gönderilen 25.1.1941 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 139.998.10.

⁶³³ Antalya Valisi Haşim İşcan tarafından VGM’ye gönderilen 17.2.1941 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 139.998.10.

⁶³⁴ Başvekâletten Ziraat Vekâlet’ine gönderilen 4.3.1941 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 139.998.10.

⁶³⁵ VGM’den Başvekâlete gönderilen 04.05.1941 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 139.998.10.

tarafından Başvekâlete gönderilen bir yazıda, Çorlu Süleymaniye Camisi'nin Balkan Savaşları sırasında Bulgarlar tarafından minaresinin ve bir kısım duvarlarının yıkılarak tahrip edildiği belirtilmektedir. Söz konusu caminin tamirâtı gerektiği ve bunun için 1935 yılında Başvekâletten para yardımı yapıldığı belirtilmektedir. Kütüphane olarak kullanılması düşünülen eserin tadilat ve tamirâtı için III. Kolordu Komutanlığı mimarları tarafından hazırlanan raporda neler yapılması ve bu alanlara yönelik ne kadar para gerektiği belirtilmiştir. (10.650 lira 84 kuruş). Söz konusu raporda caminin minaresinin tadilatı da yer almış olmasına rağmen, caminin kütüphane olarak kullanılması düşünüldüğünden yıkık durumda olan minarenin tekrar yapılmasına gerek olmadığı, minare yapım fiyatı çıkarıldıktan sonra geriye kalan meblağ olan 8.136 lira ile eserin orijinalliği muhafaza edilmek suretiyle kütüphaneye dönüştürüleceği belirtmiştir⁶³⁶.

Başvekâlet, caminin kütüphaneye dönüştürülme talebini VGM'ye bildirmiştir. Bunun üzerine VGM konuyla ilgili inceleme yapmak üzere Çorlu'ya bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet hazırlamış olduğu raporunda, gerek hava ve ışık alma duruma, gerekse kütüphane masa ve dolaplarının yerleştirilmesi meselelerine dikkat çekerek adı geçen caminin kütüphaneye dönüştürülmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte söz konusu cami kütüphaneye dönüştürülse de, dışarıdan bir mabet görünümünde olmaya devam edeceği için bunun uygun olmayacağı, ayrıca tarihi ve mimari değeri olan bu mabedin tadilat ve tamirâtı yapılarak yine mabet olarak kullanılmaya devam edilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir⁶³⁷. VGM'den gelen bu rapor sonrasında Başvekâletten adı geçen müfettişliğe gönderilen yazıda, Evkaftan gelen bilgilere de yer verildikten sonra Süleymaniye Camisi'nin kütüphane olarak kullanılamayacağını belirtmiştir⁶³⁸.

15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı kanun, ihtiyaç durumunda herhangi bir cami ya da mescidin farklı amaçlarla kullanımını mümkün hale getirmiştir. Öncesi de

⁶³⁶ Trakya Umum Müfettişliğinden Başvekâlete gönderilen 22.1.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 73.480.4.

⁶³⁷ VGM'den Başvekâlete gönderilen 11.3.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 73.480.4.

⁶³⁸ Başvekâletten TUM'e gönderilen 14.3.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 73.480.4. Ancak adı geçen caminin tamirâtı için ayrılan tahsisat daha sonra başka bir caminin tamirâtına aktarılmıştır. 20.05.1938 tarihinde Başvekâletten VGM'ye gönderilen yazıda Çorlu'daki Süleyman Paşa Camisi'nin tamiri için ayrılmış olan 13 bin liralık tahsisatın Havsa'daki (Edirne) Sokullu Mehmet Paşa Camisi'nin tamirine aktarılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30.10. Yer No: 73.480.9.

olmakla birlikte özellikle bu tarihten sonra cami ve mescitler⁶³⁹ TMO, Ziraat Müdürlükleri, TSK, MEB gibi kurumlar tarafından farklı amaçlarla kullanılmıştır. Bunların bir kısmı da CHP il ve ilçe teşkilatları tarafından halkevleri ve benzeri amaçlar için kullanılmıştır. Örneğin Adana'da Ali Dede Mescidi ile Sinanzade Mescidi CHP tarafından parti ocağı olarak kullanılmıştır⁶⁴⁰. Bu örneklerin bir kısmı evkafa gelir sağlamak düşüncesi ile yapılan uygulamalar iken, bir kısmı ise bu aşamadaki düzenlemelerin suiistimal edilmesinden kaynaklanan uygulamalardır. İktisadi koşullar açısından bakıldığında söz konusu düzenlemelerin anlaşılır bir yönü olmasına rağmen, uygulama aşamasında ortaya çıkan tablo düzenlemenin dışına çıkıldığını göstermektedir. Özellikle tasnif harici cami ve mescitler başta olmak üzere, bu yapıların satılması veya kiraya verilmesinden sonra kullanım alanlarının sınırı ile alakalı herhangi bir düzenleme ya da denetimin olmaması, durumu bambaşka bir alana taşımıştır. Düzenleme ve denetim yokluğu, bu yapıların bazen bir ot deposu, bazen bir tekstil atölyesi bazen ise bir mahzene ya da meskene dönüşmesine neden olmuştur⁶⁴¹.

Belirli bir düzen içinde yapılan farklı kullanımlarda ise, askeriye ve TMO ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada camiler çoğunlukla müze, barınma, erzak deposu gibi amaçlar için kullanılmıştır⁶⁴². Bu yapıları satın alan ya da kiralayanların gayr-i müslim vatandaşlar olması durumunda ise, bir iki yerde meclis zabıtlarına da yansdığı şekliyle bunların ahır olarak kullanıldığı iddia edilmektedir⁶⁴³. DP Tokat mebusu Ahmet Gürkan Ankara'daki cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanımında şu örneklerle yer vermektedir: Ankara'da Ahituğra Mescidi kapalı, Papağani Mescidi Konyalı Şefik isminde birine kiraya verilmiş, Helvacılar Mescidi ise Pol isminde bir Ermeni

⁶³⁹ Cumhuriyet Türkiye'sinde bir hayrat eserin amacı dışında kullanılmasının ilk örneğini 1922 tarihinde görmekteyiz. Hamdullah Suphi, Selçuklulardan kalma ve Duyun-u Umumiye İdaresi arkasında bulunan ve "içi pislik dolu" olarak ifade ettiği bir caminin kütüphane olarak kullanıldığını ifade etmiştir. **TBMMZC**, D. 1, İ.S. 2, C. 17, B. 162, (20.02.1338-(1922), s. 68.

⁶⁴⁰ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 53, (27 Şubat 1951), s. 1140.

⁶⁴¹ Fahir ERSİN "Yıllardan Beri İkametgah Olarak Kullanılan Cami", **Milliyet**, 15.02.1955, s.3. İkametgah olarak kullanılan cami ve mescitlerin listesi için bkz. H. Rahmi Saruhan, **Abidelerimiz**, İstanbul, Türkiye Anıtlar Derneği, s. 312-313.

⁶⁴² Bahriye Nazırı Cemal Paşa zamanında Kasımpaşa'da ihdas edilen Bahriye Müzesi bir müddet sonra Dolmabahçe Camisi'ne taşınmıştır. Ancak bu caminin söz konusu müzenin envanterinde bulunan eserleri içine alacak büyüklükte olmaması dolayısıyla buradaki eserler Beşiktaş'taki Maliye Kağıt Deposu'na taşınmıştır. Camilerle birlikte kiliselerin de bu amaçlar için kullanıldığı görülmektedir. Saint İren Kilise'si de bir dönem askeri müze olarak kullanılmış ancak buranın bir müzeden ziyade bir depoyu andırmasından dolayı taşınma kararı alınmış ve Maçka Kışlası'na taşınmıştır. Buranın deposuna yerleştirilen silahlar kısa bir süre sonra rutubetlenmiş ve paslanmış. Bu pası temizlemek için yapılan çalışmalar silahların üzerindeki yazı ve işlemelerin zarar görmesine neden olmuştur. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 545.

⁶⁴³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 53, (27 Şubat 1951), s. 1140.

vatandaşı kiraya verilmiş ve ahır olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Kızılay'da bulunan Gedik Mescidi Hububat ambarı, Hacıkoca Mescidi CHP'nin işgali altındadır⁶⁴⁴. Ankara Samanpazarı'nda bir mescidi satın alan Ermeni bir vatandaşın bu mescidin alt kısmını ahır olarak kullandığı dile getirilmiştir. Müslüman vatandaşların itirazı üzerine VGM söz konusu mescidin kullanım durumuna müdahale etmiştir⁶⁴⁵.

Gürkan bir başka konuşmasında İstanbul'daki cami ve mescitlerin durumu hakkında şu bilgileri vermiştir: Sultanahmet'te Nakilbent Camii, enkaz kereste deposu, Şehzadebaşı'ndaki Burmalı Mescit kereste atölyesi, Babiâli yokuşunda Fâtıma Sultan Camii elbise deposu, Fatih'te Hafız Paşa Camii kereste enkazı deposu, Uzunçarşı'da Atık İbrahim Paşa Camii muhtelif sanat sahipleri tarafından işgal edilmiş ve bu camiin arsası gece kondularla kapatılmıştır. Ayrıca Uzunçarşı'daki Bayezid-i Cedit Camisi, minaresi fabrika bacası haline getirilmek suretiyle boya fabrikası olarak kullanılmaktadır. Kantarcılar'da yer alan Demirtaş Camisi yumurta deposu olarak kullanılmaktadır. Çarşıkapı'da bulunan Hüseyin Ağa Camisi marangoz atölyesidir. Küçükusu'da bulunan Mihrişah Camisi CHP tarafından kullanılmaktadır. Burada güreşler organize edildiği, içki içildiğini ifade eden Gürkan, bu iddiaların CHP tarafından tekzip edilmediğini iddia etmektedir. CHP Kars Mebusu Sırrı Atalay, böyle bir şey olmadığını ifade ederek Gürkan'ı dini siyasete alet etmekle suçlamıştır. Gürkan, bu örneklerin çoğaltılabileceğini ifade etmiştir⁶⁴⁶. Bölge halkı, kiraya verildikten sonra farklı amaçlar için kullanılan bu yapıların, ibadethane durumlarını bildiklerinden mevcut durumu kabul etmek istememişlerdir. Bundan dolayı bu yapıları kiralayanlardan bazıları, mümkün mertebe tadilat ve tamiratını yaptıktan sonra yeniden ibadete açmaya çalışmışlardır.

2.1.6.1 DP Dönemi

Camilerin satıldıktan sonra kullanım alanlarının en iyi takip edilebileceği yerlerden biri de DP dönemi tutanaklarıdır. Çünkü kurucu parti konumundaki CHP'nin 27 yıllık iktidarı son bulmuş ve yine onun içinden çıkmış bir parti olan DP iktidar olmuştur. Türk siyasetinin kendisine has koşullarının da şekillendirdiği, dini siyasi amaçlara alet etmek bu dönemde çok canlı olarak kendisini gösterecektir. Bu aşamada DP sıklıkla kendi dönemlerinde tamir ya da imar edilen camiler ve bunların sayıları

⁶⁴⁴ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 595.

⁶⁴⁵ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 690.

⁶⁴⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.77, (18 Mayıs 1955), s. 347.

hakkında bilgi verirken, CHP döneminde bunların farklı amaçlarla kullanımını aynı sıklıkla dile getirmiştir. Bu eleştirilerin merkezinde CHP'nin laiklik anlayışı vardır. CHP'li vekillerin bu iddialara verdikleri cevaplar da, dönem uygulamalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Meclis konuşmalarına ilaveten bu alana ilişkin verilen soru önergeleriyle de, CHP dönemi uygulamalarına dair hafıza canlı tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin DP Trabzon Milletvekili Salih Esad Alperen, Dolmabahçe Camisi'nin Bahriye Müzesi olarak kullanılmasının sebebini, bu süreçte VGM'nin tavrının ne olduğunun sözlü olarak cevaplandırılmasını istemiştir. Vakıflar Genel Müdür Yardımcısı Orhan Çapçı, söz konusu caminin müze yapılması fikrinin ilk olarak 1946 yılında Şehircilik uzmanı Prost tarafından Osmanlı dönemi donanma ve denizciliğinin yaşatılması için ortaya atıldığını ifade etmiştir. VGM bu dönüşümü kabul etmekle birlikte cami ve avlusunun mülkiyetinin kendisinde kalmasını gerektiğini ileri sürmüştür. Bu süreçte belediyenin İnönü Stadyumu'nun önündeki meydanın düzenlenmesi aşamasında cami avlusunun bir kısmının yola ve meydana dâhil edilmesi fikri, VGM tarafından eserin aslının korunması kaygısı ile onaylanmamıştır.

VGM'nin bu tavrı üzerine Yapı ve Yollar Kanunu'nun sekizinci maddesi uyarınca parasız olarak belediyeye bırakılması İçişleri Bakanlığı'nın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından 28 Mart 1946 tarihinde kabul edilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra MSB, VGM'ye müracaat ederek Sepetçiler Köşkü'nün deniz müzesi olarak kullanıp kullanılamayacağını sormuştur. Bunun üzerine MEB'e bağlı uzmanlar tarafından hazırlanan raporda söz konusu köşkün hem tamir masrafının çok olması hem de mevcut eşyayı almayacak olması gerekçe gösterilerek buranın deniz müzesi için uygun olmayacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte İstanbul'un şehir düzenlemesinde hükümetçe de tasdik edilmiş plana göre Barbaros Türbesi'nin yakınlarında bir yer tahsis edilmiş olmasına rağmen bina yapılarına kadar söz konusu caminin geçici olarak müze olarak kullanılması istenilmiştir. VGM verdiği cevapta cami ve mescit gibi yapıların amacının dışında kullanılmasına sıcak bakmadığını ifade etmiş olmasına rağmen, MSB'nin teklifi üzerine 7 Mart 1947 tarihinde Bakanlar Kurulu, bakım ve onarım masrafları devlet bütçesinden ödenmesi şartıyla adı geçen caminin müze olarak kullanılmasını onaylamıştır. Süreçten de anlaşılacağı üzere VGM başlangıçta bu duruma belirli şartlar karşılığında sıcak bakmasına rağmen, sonra fikir değiştirerek camilerin amacı dışında kullanılmasının doğru olmadığını ifade etmiştir.

VGM'nin bu yöndeki beyanatına rağmen Bakanlar Kurulu adı geçen caminin müze olmasını onaylamıştır. Bu onaydan sonra süreç başlamış ve caminin 6.281 metre kare olan ve duvarlarla çevrili avlusunun 3.107 metre karesi yıkılarak yol ve meydana dahil edilmiştir⁶⁴⁷.

Dolmabahçe Camisi'nin müze olarak kullanımı DP iktidarının ilk beş yılına kadar devam etmiştir. DP Trabzon Milletvekili Alperen'in soru önergesine Devlet Bakanı Muammer Alakant cevaben, Bahriye Müzesi'nin devri için uygun bina için arayış içinde olduklarını, ancak henüz bir yer bulunamadığını ifade etmiştir⁶⁴⁸. VGM'nin 1955 yılına ait bütçe encümeni mazbatasında, başta Dolmabahçe Camisi olmak üzere İstanbul içindeki ve dışındaki camiler arasında depo ve diğer işler için kullanım durumuna son verilmesi Başvekâletten talep edilmiştir⁶⁴⁹. Bu kullanım süresinin uzamasında, asker için yeterli ve gerekli binaların halen tam anlamıyla tamamlanmamış olmasının da etkisi vardır. Örneğin DP Balıkesir mebusu Müfit Erkuyumcu, MSB'den, Balıkesir'de bulunan ve tarihi-sanat değeri olan Yıldırım Beyazıt Camisi'nin asker işgalinden kurtarılması için bir ricada bulunduğunu, ancak üzerinden üç ay geçmesine rağmen olumlu bir dönüş alamadığını ifade etmektedir⁶⁵⁰. MSB Refik Şevket İnce, konuya ilişkin verdiği yanıtta, daha önceki iktidar döneminde de, camileri depo olarak kullanarak halkın ibadetine engel olunmaması yönünde bir emir olduğundan bahsetmiştir. “Boşalt demek kolay boşalması lazım gelen şeylere yer bulmak zor” diyerek bu sorunun zaman içerisinde çözüleceğine işaret etmiştir⁶⁵¹.

Bir başka Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu, Trabzon'daki Ayasofya Camiinin akaryakıt deposu olarak kullanılmasına dair yazılı soru önergesini Başbakanlığa göndermiştir⁶⁵². Söz konusu önergede, tarihi ve sanat değeri olan ve bulunduğu mahallede başka cami olmamasına rağmen bu caminin akaryakıt deposu olarak kullanılmasının doğru olup olmadığı sorulmuştur. Verilen cevaptan, 1945 yılında askeriye tarafından işgal edilmeye başlanan caminin, 1949 yılından itibaren akaryakıt deposu olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. İhtiva ettiği freskler ve mozaikler ve dış mimari açısından oldukça değerli olan bu eserin depo olarak kullanılmasının

⁶⁴⁷ TBMMZC, D. 9, İ. S. 1, C. 4, B. 34, (24 Ocak 1951), s. 335-336.

⁶⁴⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 18, B. 17, (15 Aralık 1952), s. 246.

⁶⁴⁹ “Vakıflar Umum Müdürlüğü 1955 yılı bütçe kanunu lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası (1/139)”, TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (27 Şubat 1955), s. 26.

⁶⁵⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 49, (23 Şubat 1951), s. 551-552.

⁶⁵¹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 49, (23 Şubat 1951), s. 578.

⁶⁵² TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 18, B. 12, (3 Aralık 1952), s. 37.

uygun olmadığı ifade edilmiştir. Mazbut ve kadro dâhili olmasına rağmen, 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyetleri Kanunu uyarınca askeriye tarafından işgal edilen bu caminin birkaç ay sonra tekrar ibadete açılmasının planlandığı ifade edilmiştir⁶⁵³.

DP döneminde, camilerin farklı amaçlarla kullanımı meselesinde olduğu gibi, il ve ilçe belediyelerin uygulamalarına ilişkin durumlara çözüm bulmaya çalışılırken yine bir önceki döneme atıf söz konusudur. Bir önceki dönemden az olmakla birlikte bu dönemde de belediyelerin, yıkılmak üzere olduğu gerekçesiyle bazı akar ve hayratları yıktıkları görülmektedir. Bu aşamada, VGM'den, Vakıflar Mıntika Müdürlüğü'ne gönderilen bir yazıda, 1935 yılında Başvekâlet ve İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan tamimlere atıf yapılarak, bu tamimlerde yer alan ifadelerin çok açık olmasına rağmen bunların uygulanmadığına dikkat çekilmiştir⁶⁵⁴.

Camilerin farklı amaçlarla kullanılmasına karşı çıkma durumu iktidar muhalefet ilişkisine bağlı olarak değişmektedir. Muhalefet yıllarında DP bu işe karşı çıkarken, DP'nin iktidar yıllarında camilerin “korunması” rolünü CHP üstlenmiştir. İddiaya göre, işi meyhanecilik olan DP il encümen azası Büyükçekmece'de bir camiye depo olarak kullanmaktadır ve işi dolayısıyla depo olarak kullandığı camide içki bulundurmaktadır. CHP Niğde Mebusu Asım Eren, buna ilişkin meclis konuşmasında “Dini müesseseleri dini işlerde kullanalım, çünkü oralar Müslüman cemaatin ibadeti için tesis edilmiştir” çağrısı yapmaktadır⁶⁵⁵.

Buraya kadar verilen örneklerde de görüldüğü üzere cami ve mescitler birçok farklı amaç için kullanılmıştır. Bu farklı kullanımlar arasında içki mahzeni veya ahır olarak kullanma durumlarına ait örneklerle özellikle dikkat çekmek gerekir. Çünkü bunlar tek-parti döneminin cami politikasının genel bir yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir. Bunların yaşanmış olması elbette bir vakıadır ve yönetici kadro olmasından dolayı CHP'nin hanesine eksi yazılmasının nedenidir. Bir cami ya da mescidin satılması ya da kiraya verilmesinden sonra buranın ne için kullanılacağıının sorgulanmaması ve bunun sonucunda ortaya çıkan bu tablo, CHP'nin ilk muhalefet yıllarında hatta bugün dahi hesabını vermek zorunda kaldığı bir tablodur. Bu tablonun ortaya çıkmasındaki yaklaşıma örnek olması açısından CHP Kars Milletvekili Mehmet

⁶⁵³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 40, (9 Şubat 1953), s. 185-186.

⁶⁵⁴ Vakıflar Umum Müdürlüğü Muhasebe Müdürlüğü 1957 Yılı Umum Yazılar Dergisi, Ankara, Akın Matbaası, 1958, s. 13-14.

⁶⁵⁵ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 690.

Hazer'in ifadeleri önemlidir. DP Tokat mebusu Ahmet Gürkan'ın, cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanılmasının önüne geçilmesi hususundaki ifadelerine CHP Kars Mebusu Mehmet Hazer şu şekilde cevap vermiştir: “*Malûmu âliniz bir yeri cami yapan onun yalnız şekli haricisi değildir. Cami hizmetinde kullanılmayan bir yer, şekli haricisi cami dahi olsa, cami değildir. Buna mukabil şekli haricisi cami olmayan yer cami hizmetine tahsis edilmişse oraya cami muamelesi yapmaya mecburuz. Esasen camiler bir tasnife tâbidir. Beş vakit namaza açık ve cemaati bulunan yerler camidir. Buralar ne satılır, ne kiraya verilebilir ve ne de camiden gayrı bir şekilde kullanılabilir. Veçhi tahsisi değiştiği takdirde o bina da cami olmaktan çıkar, kiraya da verilebilir ve başka bir işte de kullanılabilir. Maruzatım bundan ibarettir*”⁶⁵⁶. Hazer'in bu ifadeleri aslında dönem uygulamalarının izahı niteliğindedir. Ancak bu uygulamalar ve bunların vatandaş üzerinde bıraktığı etki, dinin ve dinsel alanın siyasallaşmasıyla birleşince CHP için hem o günlerde hem de bugünlerde güç bir durumu beraberinde getirmiştir. O kadar ki bu durum, CHP döneminde tamir edilen binlerce cami ve mescidin görünür olmasını da engellemiştir.

2.1.7. Cami ve Mescitlerin Askeri Amaçlarla Kullanımı

Türkiye’de vakıf eserlerin kurumlar arasında paylaşımı ve özellikle 1928 tarihli camilerin tasnifi hakkında düzenlemenin ardından tasnif harici bırakılan camiler, askeriye başta olmak üzere farklı kurum ve birimler tarafından muhtelif amaçlarla kullanılmıştır. Özellikle yeterli ve nitelikli bina eksikliği nedeniyle tasnif dışı camiler askeriye tarafından cephanelik, ot deposu, barınma ve benzeri amaçlarla işgal edilmiştir. Askeriye tarafından cami ve mescitlerin kullanımı yaygın bir durum olmakla birlikte bunların daha da yaygınlaşması ve yasal bir statüye taşınması II. Dünya Savaşı arifesinde çıkarılan 7.6.1939 tarih ve 3634 sayılı “Milli Müdafaa Mükellefiyetleri Kanunu” ile olmuştur. Söz konusu kanunun on birinci maddesi askeriyenin iskan ve barınmasına ilişkindir. Buna göre, askeri kıtalara mensup kişi ya da malzemeler için askeri binaların yeterli gelmemesi durumunda devlete, hususi idarelere, belediyelere, vakfa, cemaatlara, şirket ve cemiyetlere ait bina, ahır, mağaza

⁶⁵⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 280. Bir yerin cami-mescit olarak kabulü ve bu yerin cami-mescit olma durumunu hangi şartlarda koruyup korumadığı hakkında bkz. Ahmet Onay, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Camilerin Finansmanı”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 7, S. 18, Aralık 2009, s. 45-47.

ve ambarlara müracaat edilecektir. Bunların da yeterli gelmemesi durumunda ise, içinde oturanların oturma hakkı korunmak şartıyla vatandaşa ait olan yapıların da kullanılabileceği ifade edilmektedir. Söz konusu kanunun on yedinci maddesine göre, bu konaklamalar sırasında askeri kıtaların sebep oldukları bütün zararlardan devletin sorumlu olacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla, kullanım sonrasındaki olası tahribatı tespit edebilmek için, konaklama ya da iskân öncesinde yapının durumunu belirleyen bir raporun hazırlanması istenmiştir⁶⁵⁷. Ancak bu kanuna aykırı birçok uygulama gerçekleşmiş ve bundan dolayı birçok cami zarar görürken, gerekli tespit tutanakları da hazırlanmadığı için bu zararların ya çok azı karşılanmış, ya da hiç karşılanmamıştır.

Söz konusu kanun gerekli durumlarda evkafa ait binaların da kullanılabileceğini belirlemiş olmasına rağmen, doğrudan cami ya da mescit kullanımı hakkında bir ifadeye yer vermemiştir. Ancak daha sonra MSB ile VGM arasında alınan bir koordinasyon kararıyla gereklilik durumunda, başta kadro harici olmak üzere camilerin de geçici kaydıyla askerin emrine verileceği kayıt altına alınmıştır⁶⁵⁸. Ancak bazı kanun maddelerinde yer alan “belirsizlik” durumu bu koordinasyon kararında da kendisini göstermiştir. Şöyle ki, “başta kadro harici camiler” denilmiştir ancak, kadro dâhili camilerin bu düzenlemenin dışında tutulduğuna dair bir ifadeye yer verilmemiştir. Bu ise “gerekli” hallerde tasnif dâhili camilerin de kullanımını getirmiştir. Bu kullanımın artmasında ise, İçişleri Bakanlığı’nın vilayetlere gönderdiği 6.9.1939 tarih ve 51786/3 sayılı yazının etkisi olduğu söylenebilir. Söz konusu yazıda, II. Dünya Savaşı koşullarından dolayı bu savaş halinin sonuna kadar, mahal komutanlarının göstereceği kati lüzum ve hakiki ihtiyaca göre önce kadro harici, sonra tarihi ve sanat değeri bulunmayan kadro dâhili camilerin, askerin kullanımına bırakılabileceği ve bu konudaki inisiyatifin valiliklerde olduğu ifade edilmiştir. Bu yazıya, ecdad yadigârı olan abidatın tamirleri için çok paralar harcandığı ilave edilerek, zaruri haller dışında kullanımına sıcak bakılmadığı uyarısı eklenmiştir⁶⁵⁹. Bu süreçte ne kadarı tarihi olduğu bilinmemekle birlikte askeriye tarafından kullanılan cami sayısı 400 civarındadır⁶⁶⁰.

⁶⁵⁷ **Resmi Gazete**, Sayı 4234, Kanun No: 3634, 16.6.1939. s, 11981.

⁶⁵⁸ Mehmet Bulut, **Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Umum Müdürlüğünce İdaresi (1931-1950)**, Diyanet İlmi Dergi C. 55, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2019, s. 452.

⁶⁵⁹ VGM’den Başvekâlete gönderilen 5.11.1949 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.6.

⁶⁶⁰ Başvekâletten MMV’ye gönderilen 26.07.1943 tarihli talimatname, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.25.

Gerek bahsi geçen kanun, gerek adı geçen bakanlığın yazısı, gerekse koordinasyon kararında öncelikli kullanımlar olarak tasnif dışı camiler işaret edilse de, bu camilerin depo ve barınma için elverişli olmamaları gerekçe gösterilerek, tarihi ve mimari değeri olan camilerin de cihet-i askeriye tarafından işgal edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Üsküdar'daki Atik Valide Camisi (Eski Valide Cami) ve Tekkesi için VGM tarafından Başvekâlete gönderilen yazıda, mevcut kanunun dışına çıkıldığı ve adı geçen eserlerin amacı dışında kullanıldığı belirtilmektedir: *"Tarihi ve mimari bakımdan çok değerli olan Üsküdar'da Atik Valide Cami ve müştemilatından Atik Valide Tekkesi ve Çinili'deki Efgan Tekkesi Milli Müdafaa mükellefiyeti kanunu hılaflına vakıflar müdürlüğüne haber bile verilmeksizin işgal edilmiş ve yapılan teşebbüs sonunda yalnız Efgan Tekkesi'nin havuzlu odası boşaltılarak içinde hayvan bağlı bulunan Atik Valide Tekkesi odalarının işgaline devam edilmekte bulunmuştur.*

*Bu eserler ve Efgan Tekkesi'nin havuzu, emsalsiz ince ve kıymetli yadigarlardır. Bunca tebligata karşı yine vuku bulan bu gibi tecavüzler şüphesiz ki layıksız ve acıklıdır. Üsküdar'da birkaç hayvan alacak kiralık bina bulmak zor bir şey değildir. Milli eserlerin korunması, bunlara el uzatılmaması ve boşaltılması lazımdır. Cumhuriyet idaresi tarihinde yanıklı iz bırakacak olan bu gibi hallere son verilmesinin icap edenlere tebliğine müsaade buyrulmasını önemle arz ve rica ederim"*⁶⁶¹. Bu yazının kaleme alınmasından bir gün sonra Başvekâlet, MSB'ye bahsi geçen durumun düzeltilmesi ve zikredilen cami ve eserlerin bir an önce boşaltılmasını istemiştir: *"Üsküdar'da Atik Valide Cami ve müştemilatından Atik Valide Tekkesi ie Çinili'deki Efgan Tekkesi'nin birlikler tarafından işgal edilerek buralara asker yerleştirildiği ve bazı kısımlarına da hayvan bağlandığı Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün işarından anlaşılmaktadır.*

*Tarihi ve mimari bakımdan büyük değerleri olan ve memleketin birer sanat nefisesi bulunan bu gibi yerlerin tahripten korunması önem vereceğimiz bir iş olduğundan askeri ihtiyaçların tedarik edilecek başka binalara temin edilmesin ve bu tarihi abidelerin boşaltılarak Vakıflar emrine bırakılmasını rica ederim"*⁶⁶². Başvekâletten MSB'ye gönderilen bu yazıdan sonra adı geçen yerlerin boşaltılıp boşaltılmadığına dair kayıtlara rastlanılmamıştır. Ancak ilgili kanunlarda açık olan

⁶⁶¹ VGM'den Başvekâlete gönderilen 4.11.1941 tarihli tezkire **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.318.16.

⁶⁶² Başvekâletten MMV'ye yazılan 5.12.1941 tarihli tamim **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.318.16.

hükümlere ve Başvekâlet tarafından yapılan tebligat ve tamimlere rağmen bu gibi eserlerin asker tarafından işgal edilip bir bölümüne de hayvanların bağlanmış olduğu görülmektedir. Belgede de ifade edildiği üzere, Üsküdar'da birkaç hayvanı bağlayabilecek uygun bir yerin bulunması mümkün müdür bilinmez ama bu gibi uygulamaların "Cumhuriyet idaresi tarihinde yanıklı iz bıraktığı" kesindir.

Bu içerikteki örneklerin yaşanmasında zaruretlerle suiistimallerin birbirine karışması kadar, üst mercilerden yapılan tebligat ve tamimlerin birbirinin içeriği ile çelişmesinin de etkisi vardır. Şöyle ki, daha önceki kısımlarda da değinildiği üzere, Başvekâlet tarafından herhangi bir vakıf eserin, tasnif dışı dahi olsa kullanmadan önce bu alandan yetkili olan evkaf müdürlüklerine haber verilmesi konusunda kesin bir tamim yayınlanmış olmasına rağmen, İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan tamimde bu işlerdeki yetki valiliklere bırakılmıştır. Yine Başvekâlet tamiminde, kadro dâhili camilerin kesinlikle kullanılamayacağı ifade edilmiş olmasına rağmen, İçişleri Bakanlığı'nın tamiminde böyle bir kesinlik yoktur. Tüm bunlar ve bunun gibi nedenlerin yaratmış olduğu yetki karmaşaları nedeniyle birçok tarihi cami farklı amaçlarla kullanılmıştır. Bu kullanımlar sırasında ise camiler zarar görmüştür. Konya Alaeddin Camisi ve Şerafettin Camisi bu duruma örnektir. Bu camilerin asker tarafından kullanıldığı dönemlerde askerlerin ısınmak ve yemek pişirmek için mangal yakmaları, levha ve çinilerin zarar görmesine neden olmuştur⁶⁶³. MSB bu kullanımlar sırasında oluşan zararların bir kısmını karşılamasına rağmen genel itibariyle mevcut haliyle bırakmıştır⁶⁶⁴. Burada kurumlar arası işleyiş ve buradaki kopuklukların da etkisine işaret etmek gerekir. Çünkü MMMK, herhangi bir yapının işgal edilmeden önceki ve işgalden sonraki son durumunu kayıt altına almayı zaruri görmektedir. Fakat bazen bir oldu bitti ile bir cami ya da mescidin asker tarafından işgali, bazen ise bölge vakıf memurlarının ihmali dolayısıyla işgal öncesinde ve sonrasında genel bir rapor hazırlamaması, ödemelerin sadece bir kısmının yapılmasına neden olmuştur.

Bu süreçteki ödemeler ise genellikle şu şekilde belirlenmektedir: Savaşın bitmesinden sonra yapılan tahliyeler sırasında tespit edilen tahribat ya işgal eden idare tarafından onarılmakta, ya da Evkaf tarafından onarılmak üzere keşifle tespit edilen onarma bedeli Evkafa verilmektedir. Bu suretle meydana gelen tahribat için 1946

⁶⁶³ TBMMZC, Vakıflar Umum Müdürlüğü Bütçesi, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 428-431. Cami ve mescitler, Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'na istinaden cihet-i askeriye ve Milli Korunma Kanunu'na istinaden de Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işgal edilebilmektedir.

⁶⁶⁴ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 960.

yılında ciheti askeriye ve TMO'dan 2.943,46 lira alınmış ve tahrip edilen camilerin onarımlarına harcanmıştır⁶⁶⁵. Konuyla alakalı MSB'ye yapılan başvurular sonucunda tahribatı belgeleyen gerekli evrakın sunulması durumunda bu ödemenin yapılacağı ifade edilmiş, ancak bu evrakın olmadığı durumlarda ödeme yapılmamıştır. Evkaf, tarihi değeri olan ve askeri kullanımlar sırasında zarar gören bu camileri tamir için ayırdığı bütçeler dolayısıyla, tamir sırası bekleyen diğer camileri tamir edememiştir. Bu ise tamir sırası bekleyen bazı camilerin tamamen yok olması gibi örnekleri beraberinde getirmiştir.

İfade edildiği üzere, Türkiye'de camilerin askeriye tarafından kullanımının yasal bir zemine taşınması 1939 yılında yapılan MMMK ile gerçekleşmiştir. Ancak gerek camilerin farklı amaçlarla kullanımı, gerekse bu yapıların zarar görmemesi için boşaltılması girişimi çok daha önce başlamıştır. Bu noktada, cami ve mescitlerin boşaltılmasına ilişkin asıl hareketlenme, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1931 yılına denk gelen Konya gezisinde gördüğü manzara karşısında, tarihi eserlerin tamiri için Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği bir telgraf ile olmuştur. Çünkü bu telgraftan sonra, kurumlar arasındaki yazışmalardan da takip edilebildiği üzere, hem bu yapıların boşaltılması için yer arayışları, hem de bazı camilerin neden hemen boşaltılmasının mümkün olmadığına gerekçelerini görmek mümkündür. Bununla birlikte, bunların boşaltılması ve tamir edilmesi için yapılan tamim ve tebligatlar dönem uygulamaları ve yaklaşımları hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin Konya camilerinin kullanımı ve bunlar arasında özellikle tarihi değeri olan camilerin boşaltılması için kurumlar ve birimler arasındaki yazışmalar ve burada sunulan gerekçeler dönemi anlamak adına önemlidir. Bu anlamda denilebilir ki, camilerin işgali ve işgal edilen camilerin boşaltılıp tarihi değerinin korunmaya çalışması aynı hükümet dönemine rast gelmektedir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, bahsi geçen telgrafında İstanbul, Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya ziyaretleri sırasında burada yer alan müzelerin ve eserlerin durumunun ihmalden dolayı kötü olduğunu, bunlar arasında özellikle Karatay Medresesi, Alaettin Cami, Sahipata Cami, medrese ve türbesinin... acilen tamire ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Bu tamirlerin gecikmesi söz konusu eserlerin tamamen

⁶⁶⁵ "Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1946 bütçe yılı kesin hesabına ait uygunluk bildiriminin sunulduğu hakkında Sayıştay Başkanlığı tezkeresi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü 1946 yılı kesin hesabı hakkında kanun tasarısı ve Sayıştay Komisyonu raporu (3/216, 1/11)", **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C. 14, B. 56, (2 Nisan 1952), s. 9.

yok olması anlamına geleceğinden evvela asker işgalinde olan camilerin boşaltılması ve mütehassıs kişilerin denetiminde tamir edilmesini istemiştir⁶⁶⁶. Bunun üzerine söz konusu yazının da ilişik olarak sunulduğu bir tamim bütün vekâletlere, VGM'ye ve ilgili birimlere gönderilmiş, eski sanat ve medeniyet eserlerinin iyi muhafaza edilmesi ve konuyla alakalı arkeoloji uzmanlarının yetiştirilmesi istenmiştir⁶⁶⁷. Bu istek hemen karşılık bulmuş ve VGM, askeriye'nin Karatay Medresesi ve İnce Minare Camisi'nin tahliye ettiğini, diğerlerinin tahliyesi için vilayetle birlikte hareket edilerek uygun yer arandığını belirtmiştir⁶⁶⁸. Bu haber üzerine Başvekâlet, Konya Valiliği'nden söz konusu yerlerin son durumlarının ne olduğunu incelemesini ve gerekli tespit ve tamirlerinin yapılmasını isterken⁶⁶⁹, Dâhiliye Vekâletinden de, vilayetle birlikte hareket edilerek gerekli tahsisatın konulması istenmiştir⁶⁷⁰. Bunun üzerine Dâhiliye Vekâleti tarafından vilayet bütçesine 1.500 lira tahsisat konmuştur.

Yapılan girişimlere rağmen bu yapıların boşaltılması hemen gerçekleşmemiştir. Başvekâletten MMV'ye gönderilen yazıda, Cumhurbaşkanı'nın Konya'da asar-ı atıkadan olan bütün cami ve medreselerin boşaltılması noktasındaki 29.07.1931 tarih ve 930/2801 sayılı tamimine rağmen Alaettin ve Sahipata Camilerinin halen askerin işgalinde olduğunun haber alındığı ifade edilerek adı, geçen camilerin “acilen” boşaltılması istenmiştir⁶⁷¹. Başvekil İnönü, ayrıca söz konusu camilerin boşaltılması sürecinin Konya Valiliği tarafından “alaka gösterilerek süratle tahliyelerinin teminini” istemiştir⁶⁷². Valilik bu emir üzerine vermiş olduğu izahatta,

⁶⁶⁶ Gazi M. Kemal imzasıyla Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilen 22.03.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁶⁷ Başvekâletten Vilayetlere, VGM'ye ve ilgili birimlere gönderilen 26.03.1931 tarihli tamim, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12. Gazi'nin bu emri üzerine bütün kurumlar harekete geçmiştir. Maarif Vekillikinden Başvekâlete gönderilen bir yazıda, bu emirden sonra yapılan işler izah edilmiştir. Örneğin, arkeolog yetiştirmek konusunda bu iş için daha önce Avrupa'ya iki öğrencinin gönderildiğini, ancak bütçe tasarrufu dolayısıyla yenilerinin gönderilmesinin 1931 senesi için mümkün olmadığını ifade etmiştir.

⁶⁶⁸ MMV'den Başvekâlete gönderilen 25.04.1931 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁶⁹ Başvekâletten Konya Valiliği'ne gönderilen 14.05.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12. Konya Valiliğinden verilen cevapta söz konusu yerlerin tamiri işinden VGM sorumlu olduğundan vilayet bütçesinde böyle bir tahsisat olmadığı ifade edilmiştir.

⁶⁷⁰ Başvekâletten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25.05.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷¹ Başvekâletten MMV'ye gönderilen 07.12.1931 tarihli yazı: **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12. Daha önce tahliye edilen binalardaki hasarların giderilmesi için Vilayet bütçesinden ayrılan 1500 lira ve evkaftan alınan 500 lira ile ancak İnce Minare ve Karatay Medreselerinin dış duvarlarının yapılabildiği ifade edilmiştir. Söz konusu eserlerin esaslı bir tamir görmesi için gerekli tedbirlerin alınması Maarif Vekaleti'nden istenmiştir. Başvekâlete Maarif Vekaletine gönderilen 12.07.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷² Başvekâletten Konya Valiliği'ne gönderilen 07.12.1931 yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

Alaettin Camisi'nin boşaltılması çalışmalarının başladığını, ancak buradaki malzemenin aktarılması düşünülen Şerafettin Camisi'nin küçük ve rutubetli ve aynı zamanda tarihi değeri olmasından dolayı vazgeçildiğini dile getirmiştir. Bunun dışında Konya'da yer alan diğer seçeneklerden Sultan Selim Camisi'nin asar-ı atikadan olması, Aziziye Camisi'nin mevcut malzemenin ancak dörtte birinin alabilecek büyüklükte olması, Kapu (Kapı) Camisi'nin çarşı içinde olmasından dolayı cemaatinin çok olmasına bağlı olarak vazgeçildiği belirtilmiştir. Cemaati olmadığı için Hacı Hasan Camisi'nin tercih edilebileceği ancak bunun mevcut malzemenin onda birini alabileceği ifade edilmiştir. Ancak durumun aciliyetine binaen, yeni yapılmış ancak henüz elektrik, su, kalorifer tesisatı tamamlanmadığı için boş duran memleket hastanesinin geçici olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir. Vali söz konusu yazısında Alaettin Camisi'nin tarihi değeri olan ve olmayan olarak iki bölümden oluştuğunu, buraların tespit edilebilmesi için VGM'den birinin gelmesi gerektiğini, ancak tüm bunların geçici çözümler olduğunu en kısa sürede hangar şeklinde yeni bir deponun yapılması gerektiğini dile getirmiştir⁶⁷³.

Başvekâletten gelen istek üzerine, askeriye tarafından ecza deposu olarak kullanılan Konya Sahipata Camisi 1931 senesinde boşaltılmıştır. Aynı süreçte Alaettin Camisi'nin de boşaltılmaya başlandığı, ancak içerisinde çok fazla askeri malzeme olmasından ve bunların hepsini alacak büyüklükte başka bir yapı olmamasından dolayı mezkur caminin boşaltılmasının biraz zaman alacağı ifade edilmiştir. Alaettin Camisi'nde yer alan bu malzemelerin MSB tarafından bir depo yapıncaya kadar geçici olarak Şerafettin Camisi'ne naklinin yapıldığı, ancak bu caminin malzemelerin tamamını almak için yeterli olmadığı belirtilmiştir⁶⁷⁴. Söz konusu camide bulunan iki yüz ton hacminde ve iki yüz milyon tutarında levazım eşyasını alabilecek bir yer arandığını, bulunan yerlerin rutubetli ve genelde ahşap olmasından dolayı yangın tehlikesine karşı tercih edilmediği ifade edilmiştir. Devamında ise, Alaeddin Camisi'nin mimari değeri olan kısmının koruma altına alınması şartı ile mimari değeri olmayan kısımlarının askerin hizmetinde kalması talep edilmiştir⁶⁷⁵.

⁶⁷³ Konya Valiliği'nden Başvekâlete gönderilen telgraf, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷⁴ Konya Valiliği'nden Başvekâlete gönderilen 12.12.1931 tarihli telgraf, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷⁵ MMV'nden Başvekâlete gönderilen 16.12.1931 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

Başvekâlet, gerek Konya Valisi'nin gerekse MMV'nin ifadeleri üzerine, Alaettin Camisi'nin tarihi değeri olmayan kısımlarının askeriye tarafından kullanılabileceğini ifade ederken, tarihi değeri olan Şerafettin Camisi'nin asker tarafından işgaline son verilmesini istemiştir⁶⁷⁶. Ayrıca diğer cami, mescit, medreselerin tamiri için gerekli tespitlerin yapılması için salahiyyetli bir mimarın bölgeye gönderilmesi VGM'den istenmiştir⁶⁷⁷. Konya'da Alaettin Camisi'nin bir kısmının asker tarafından işgal edilmesinden dolayı yapılan itirazlar üzerine Evkaf ve Maarif mimarları tarafından hazırlanan raporda, bu caminin bir bütün olarak tarihi bir değer taşıdığı ve dolayısıyla herhangi bir kısmının askerinin kullanıma bırakılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Evkafa göre bu şekilde bir kullanım, caminin tahliyesinden amaçlanan durumun yerine gelmesine engel olacaktır⁶⁷⁸. Bu rapordan sonra Başvekâlet, MMV'den söz konusu caminin bir an önce tahliye edilmesi ve sonucunun kendilerine bildirilmesini istemiştir⁶⁷⁹. Burada da dikkat çekilmesi gereken husus Başvekâletin, sahadan gelen bilgiler üzerine karar aldığıdır. Konya Valisi ve MMV'nin ifadeleri üzerine Alaettin Camisi'nin bir kısmının asker tarafından kullanılabileceğini ifade eden Başvekâlet, VGM raporu sonrasında bu kısmî kullanımın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Aynı şeyi, ne kadar caminin tasnif edileceği konusunda da görmekteyiz. Dolayısıyla bu alana ilişkin alınan kararlarda, kurumlardan gelen bilgi ve talepler doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir. Bu noktada denilebilir ki, camilerin tasnifi hakkında yapılan düzenleme siyasi bir karar veya laik devlet ve toplumun inşası olarak değerlendirilse dahi, ne kadar caminin farklı amaçlarla kullanıldığı ve ne kadarının tasnif dışı bırakıldığına ilişkin karar ve uygulamalar, aşağıdan gelen bilgiler doğrultusunda gerçekleşmektedir.

Askeri işgal altında olan camilerin boşaltılması için irade ortaya konmuş ve gerekli girişimlere başlanılmış olmasına rağmen, beklenen sonuçlara ulaşmak bazen

⁶⁷⁶ Başvekâletten Konya Valiliği'ne gönderilen 27.12.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷⁷ Başvekâletten VGM'ye gönderilen 17.12.1931 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷⁸ Maarif Vekâleti Müfettişlerinden Ali Rıza Bey'in başkanlığında teşekkül eden heyetin hazırlamış olduğu raporda şu ifadeler yer verilmiştir: "*Selçuki devrinin mimari, bedii ve tarihi birçok manalarını taşıyan eski abidelerimizden Alaettin Cami, muhtelif zamanlarda yapılan aksamıyla plan, tarzı inşa nokta-i nazarından bir küll teşkil etmekte ve erbab-ı tetkik ve tettebbu için her zaman heyet-i umumiyesiyle mütalaaya açık bulundurulması lüzumu bedihi bulunmakta ve binaberin bu nokta-i nazardan bu eserin mimari kıymeti haiz ve gayri haiz yerlere tefrikine imkân görülmemekte olduğundan caminin tamamen tahliyesiyle emniyet ve muhafaza altına alınmasına lüzumu kati vardır*". **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

⁶⁷⁹ Başvekâletten MMV'ne gönderilen 22.02.1932 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.445.12.

çok zaman almıştır. Örneğin 1931 yılında Alaeddin Camisi içindeki malzemenin koyulacağı uygun yerin bulunmasından sonra boşaltılacağını ifade edilmesine rağmen, 1938 yılında dahi kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Türkiye genelinde cami tamirlerinin belirli bir program dâhilinde başladığı yıl olan 1936 yılında, Konya camileri de tamir edilmeye başlanmıştır. Ancak Alaeddin Camisi'nde askeri işgalin sürmesi dolayısıyla buranın tamiri mümkün olmamıştır. Kültür Bakanı tarafından Başvekâlet gönderilen bir yazıda, birinci sınıf tarihi eser olan Alaeddin Camisi'nde askeri işgalin devam ettiği ve bu kullanımdan kaynaklı bazı yerlerin çatladığı ve yıkılma tehlikesinin ortaya çıktığı ifade edilmiştir⁶⁸⁰. Bunun üzerine Başvekâlet söz konusu caminin tamiri için VGM'ye bir talimat göndermiştir⁶⁸¹. VGM bu caminin tamiri için çok önce girişimde bulunulduğu, ancak askeri işgalin devam etmesinden dolayı tamirin yapılamadığını belirtmiştir. Cami tahliye edildiği takdirde tamire başlanacağını, ancak bunun bu sene (1938) içerisinde yapılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü mevcut bütçe ile topyekûn tamirat mümkün olmadığından bu işin sıraya konduğu ve bu sene tamir edilecek camilerin belirlendiği ifade edilmiştir⁶⁸². Caminin boşaltılmasına ilişkin MMV'nin cevabında genel olarak, caminin içindeki eşyaların kira ile tutulacak bir yere nakledilmesi için genel komutanlığa yazıldığı, ancak bütün aramalara rağmen eşyaların konulabileceği uygun bir yerin bulunamadığı ifade edilmiştir. 1939 yılında yeni bir askeri ambar yapılanaya kadar söz konusu caminin askeri işgalde kalmaya devam edilmesi Başvekâletten rica edilmiştir⁶⁸³. Bu rica ilgili yerlere bildirilmiş ve 1939 yılına kadar kullanımın devam etmesinin bir zaruret olduğu ifade edilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ilgili tamimi neticesinde Konya camilerinin boşaltılması ile ilgili bir hareketlilik olsa da, camilerin işgali sadece Konya ile sınırlı değildir. Özellikle 1930'lu yıllar çok sayıda caminin askeriye tarafından işgal edildiği yıllardır. Gerek bu işgallerin yasal hale gelmesi, gerekse öncesinde herhangi bir caminin farklı amaçla kullanılabilmesi için tarihi ve sanat değeri olmaması şartı aranmasına rağmen, bu vasıftaki camilerin de memleketin birçok noktasında

⁶⁸⁰ Kültür Bakanı tarafından Başvekâlete gönderilen 8.7.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.9.

⁶⁸¹ Başvekâletten VGM'ye gönderilen 9.7.1938 tarihli talimat, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.9.

⁶⁸² VGM'den Başvekâlete gönderilen 4.8.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.9.

⁶⁸³ MMV'den Başvekâlete gönderilen 22.11.1938 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.9.

kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Aydın'da tarihi ve mimari değeri olan camilerden Ahmet Şemsi, Hasan Çelebi, Veysi Paşa ve Süleyman Bey camilerinin asker tarafından işgal edildiği, bunlardan Ahmet Şemsi Paşa Camisi'nin tahrip edildikten sonra boşaltıldığı ve diğer camilerin her geçen gün daha fazla zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu camilerden biri olan Cihanoğlu Aziz Camisi ot deposu olarak kullanıldığı dönemde bir yıldırım düşmesi sonucunda otların tutuşmasıyla yanmıştır. Bunlardan başka Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camisi, İstanbul Kumbarhane Cami, Yozgat Yeni Cami, Antalya Murat Paşa Camisi⁶⁸⁴, Kocaeli Pertev Mehmet Paşa Cami, Afyon Gedik Ahmet Paşa camileri askeri işgal altında bulunan camilere örneklerdir. Yine Babaeski'de bulunan Mimar Sinan eserlerinden Fatih Camisi'nin de asker tarafından ot deposu olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu ve benzer örneklerin artması üzerine, başka bir başlık altında da ifade edildiği üzere ibadet yeri eksikliği sorunu ortaya çıkacaktır. Bu noktada VGM, bu soruna çare olabilmek ve ondan daha önemlisi, tarihi camilerin tahrip olmasının önüne geçebilme düşüncesiyle, bu camilerin boşaltılması için girişimlerde bulunmuş, ancak yukarıda da değinildiği üzere her zaman olumlu sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Başvekâletin olaya dahil olmasını istemiştir. Bu aşamada Başvekâlet yayınladığı tamimde, söz konusu camilere vatandaşların da çok ihtiyaç duyduğunu ifade ederek, hayır sahipleri ve evkaf tarafından tamir edilmesi ve daha fazla tahribat görmesinin engellenebilmesi için bunların, "tez elden boşaltılıp vakıflar idaresine teslimi için alakadarlar emir verilmesini" MMV'den istemiştir⁶⁸⁵. Benzer bir durum Manisa'daki camilerde de yaşanmıştır. Manisa'da askeri işgal altında bulunan

⁶⁸⁴ Antalya'nın kıymetli ve büyük eserlerinden olan Murat Paşa Cami senelerden beri asker işgali altında bulunmaktadır. İnşa edilmekte olan askeri binalar bitmediği için içinde bulunan levazım nakil edilmeyerek cami tahliye edilememiştir.

Bu kere Antalya Belediye Reisi ve encümen azalarından mürekkep bir heyet müracaatla orada bulunan alayın nakil edildiğini ve camideki levazımın konulması için müsait yerler boşaldığını ve icap ederse taşınma masrafına belediyece yardım edilebileceğini beyan ile caminin halkın ibadetine açılmasını temenni etmişlerdir.

Tamire muhtaç olan bu kıymetli eser işgal dolayısıyla tamir edilememiş ve tahliye edilmedikçe de tamirin icrası kabil bulunmamış olması hasebiyle esaslı tamirat geciktikçe ileride mühim masrafları mucip olacağı şüphesizdir. Alayın naklinden dolayı müsait yerler boşalmış olduğuna göre caminin tahliye ve idaremize teslimi hususunun Milli Müdafaa Vekaleti'ne ısharına emir ve müsaadelerini hürmetle arz ve rica ederim"⁶⁸⁴. Bu talep üzerine Başvekâletten Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda, "Asker işgali altında bulunan Antalya'daki Murat Paşa Camisi'nin boşaltılarak mahalli vakıflar müdürlüğüne teslim edildiği Milli Müdafaa Vekaleti'nden alınan 03.09.1941 gün ve 2199-6079 sayılı tezkerede bildirilmiştir."⁶⁸⁴ ifadeleri yer almıştır.

⁶⁸⁵ Başvekil tarafından MSB'ye gönderilen 28.05.1936 tarihli talimatname: **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.315.22.

yedi camiden altısının tarihi değerde olduğu ve kullanımının devam etmesi durumunda telafisi zor zararların oluşacağı ifade edilmiştir⁶⁸⁶.

Ancak MMV, 1931 yılında Konya camileri için ifade ettiği gerekçeleri sürdürmüştür. Bu süreçte askeri garnizonlarının birçok yerde tamamlanmamış olması ve kısa sürede tamamlanması için gerekli bütçenin olmaması dolayısıyla cami, mescit ve medreseler asker tarafından işgal edildiği ve yeni binalar yapılmadıkça bunların tahliye edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Yukarıda zikredilen tamimden sonra vali ve kaymakamların tarihi ve mimari değeri olsun olmasın bütün camilerin boşaltılmasını istediklerini ancak bunun yapılmasının, söz konusu yerlerde bulunan asker ve harp malzemesi teçhizat ve iaşelerin açıkta kalarak mahvına sebep olacağından, gerekli binalar yapılan kadar boşaltılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁶⁸⁷. Bunun üzerine Başvekâletten VGM'ye gönderilen yeni bir yazıda, MMV'nin ifadelerine de yer verilerek, tarihi ve sanat değeri olmayan camilerin boşaltılması hususunda askeriye tazyikte bulunulmaması istenmiştir⁶⁸⁸. Ancak söz konusu tarihi ve sanat değeri kadro dâhili camiler olduğunda tavrı biraz daha farklı olmuş ve bunların boşaltılması için gerekli talimatlar verilmiştir. Örneğin Gebze'de Mimar Sinan'ın eserlerinden biri olan Çoban Mustafa Paşa Camisi bölge askeriyesi tarafından mühimmat deposu olarak kullanılmıştır. Türk Tarih Kurumu (TTK) asbaşkanı Afet İnan tarafından Başvekâlet gönderilen yazı üzerine Başvekâlet, söz konusu caminin boşaltılması için VGM ve MMV'den "gereğinin yapılmasını" istemiştir⁶⁸⁹.

Buraya kadar anlatılanlardan görüleceği üzere tarihi camilerin farklı amaçlarla kullanımını sınırlandırmak adına tamim ya da tebligatlar yayınlanmış olmasına rağmen, "gereğinin yapılması" her zaman sağlanamamıştır. Örneğin Bolu'da iki cami ve bir mescidin 135. Alayın işgali altında bulunduğu, bunların sefer ve barış dönemlerinde silah, teçhizat ve un deposu olarak kullanılmakta olduğu, söz konusu alayın bina veya depo kiralaması için yeterli tahsisatın olmadığı, tahsisat bulunsa bile

⁶⁸⁶ Başvekil tarafından MSB'ye gönderilen 14.05.1936 tarihli talimatname: **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.315.21.

⁶⁸⁷ Tarihi değerde olmayan cami ve mescitlerdeki askeri işgalin sonlandırılmayacağına dair MSB'den Başvekâlete gönderilen 28.9.1936 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.2.

⁶⁸⁸ Başvekâletten VGM'ye gönderilen 14.10.1936 tarihli talimatname, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.2.

⁶⁸⁹ Başvekâletten VGM ve MMV'tine gönderilen 11.10.1935 tarihli talimatname, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.446.5.

uygun bir binanın olmadığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla yeni binalar yapılınca kadar tarihi ve mimari değeri olan Kadı Camisi ve diğer cami ve mescidin kullanılmasının zaruret olduğu ifade edilmiştir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarihi ve mimari değeri olmayan cami ve mescidin askerin işgalinde kalmasında sakınca olmadığını, ancak Kadı Camisi'nin tahrip olmaktan kurtarılması için tahliye edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir⁶⁹⁰. Bunun üzerine Başvekâlet, VGM'den durumun tekrar tetkik edilmesini istemiş⁶⁹¹ ve tetkikin sonucunda, söz konusu alay için gerekli bina ve depolar yapılınca kadar Tabaklar Camisi ile mescidinin kullanılabileceğini, fakat Kadı Camisi'nin boşaltılması gerektiği ifade edilmiştir⁶⁹². Kadı Camisi'nin boşaltılması için gelen yazıya MMV, Bolu'daki alayın silah ve teçhizatını koyacak bir depo yapılmadıkça söz konusu caminin boşaltılmasına imkân olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Adı geçen caminin tarihi ve mimari değerinin farkında olduklarını ve bunu korumak için dikkatli davrandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca bu ve bunun gibi askeriye tarafından işgal edilen cami, mescit, medrese ve başka hususi binalar inşa edilmiş şekli ile askeriye için gerekli şartları taşımadığından boşaltmanın ve daha uygun binalara geçmenin kendileri için de uygun olduğunu, ancak inşaat tahsisatının az olmasından dolayı gerekli olan depo, cephanelik ve kışlaların yapılamadığından bahsetmiştir. Devamında ise söz konusu caminin boşaltılabilmesi için Valiliğe müracaat yapıldığı ve uygun bina arandığı ifade edilmiştir⁶⁹³.

Benzer bir gerekçeye Siirt'te rastlanmaktadır. Siirt'te Ulus Mahallesi muhtarı ve üyesi tarafından Başbakanlığa gönderilen yazıda, askeri işgal altında olan Münkedir ve Cumhuriyet Camisi'nin boşaltılması talep edilmiştir. Bu talep İçişleri Bakanlığı'na aktarılmış ve söz konusu bakanlık bir takım gerekçeler sunarak adı geçen camilerin hemen boşaltılmasının mümkün olmadığını bildirmiştir. Buna göre, Siirt'te bulunan Seyyar Jandarma Alayı Birliklerinin halen bir takım camilerde ve on beş parçadan ibaret ve gayri sıhhi binalarda kiralık olarak iskan ettirildikleri ifade edilmiştir.

⁶⁹⁰ Dâhiliye Vekilinden Başvekâlete gönderilen 20.11.1936 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.316.5.

⁶⁹¹ Başvekâletten VGM'ye gönderilen 21.11.1936 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.316.5. VGM yaptığı tetkik sonucunda Tabaklar Camisi ile hükümet konağı yakınındaki mescidin tarihi ve mimari değeri olmamasından dolayı asker tarafından kullanılabileceğini ifade ederken, Kadı Camisi'nin değerli milli anıtlarımızdan biri olması hasebiyle boşaltılması için MMV'ye yazı gönderilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir.

⁶⁹² Başvekil tarafından MSB'ye gönderilen 24.12.1936 tarihli yazı, **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.316.5.

⁶⁹³ MSB'den Başvekâlete gönderilen 05.02.1937 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu:30.10, Yer No: 192.316.5.

Bakanlığın, durumun farkında olduğunu ve bunun için 1948 ve 1949 yıllarında ayrılan bütçelerle adı geçen askeri birlikler için inşaat çalışmaları başlamış olup halen bu inşaatların devam etmekte olduğu aktarılmıştır. Tekrar gelen talep üzerine söz konusu askeri birliğin başka bir yere yerleştirilmesi için bir takım girişimlerde bulunulduğu, ancak Siirt'te bu alayın iskanı içi uygun bir yerin bulunamadığı ifade edilmiştir. Devam eden askeri inşaatların kış ayına kadar bitirilmesi ve askerlerin bu yeni binalara yerleştirilmesi için Bayındırlık Bakanlığı'na istirham edildiği ve konuyla alakalı durumun imza sahibi muhtara bildirildiği ifade edilmiştir⁶⁹⁴.

Söz konusu yazışmanın yapıldığı tarih 02.09.1950. Yani Demokrat Parti iktidarının ilk dönemleri. DP iktidarının daha çok yeni olduğunu kabul etmekle birlikte, herhangi bir mabedin askerin işgalinde bulunması durumunun bu iktidar döneminde de devam ettiği görülmektedir. Belgeden anlaşılabacağı üzere caminin işgal meselesinin daha eskilere dayandığı, ancak yeni binalar için bir önceki iktidar döneminde bütçe ayrılmış olmasına rağmen binaların bitirilemediği ve yeni binalar tamamlanıncaya kadar adı geçen camilerde askeri işgalin devam etmesinin bir zorunluluk olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, Siirt'te bulunan söz konusu birlik kötü şartlar altında parça parça binalarda iskan edilmektedir. Dolayısıyla askerin camileri işgal meselesi sadece ideolojik ve laiklik uygulamalarına dönük bir süreç olmaktan ziyade çoğu kere bir zorunluluğun neticesidir. Bu zorunluluk durumunun, ilgili kanun ve mevzuata rağmen bazı durumlarda ve yerlerde ihmal edildiği, bazen bir valinin bazen bir askeri komutanın emri üzerine keyfiyete dönüştüğü örnekler de oldukça çoktur. Ancak, keyfiyete varan bir uygulamanın üst makamlara yansması üzerine, eğer o bölgede askerin ihtiyacını karşılayacak uygun bir yer varsa, askerin oraya nakli yapılmış ve caminin ibadete açılması sağlanmıştır.

2.1.8. Ziraat Vekaleti - TMO Tarafından Depo Olarak Kullanılan Cami ve Mescitler

TSK tarafından mühimmat, teçhizat depoları ve barınma yeri gibi amaçlarla kullanılan cami ve mescitler, TMO ve Ziraat Vekaleti tarafından da depo olarak kullanılmıştır. Askeriyeden sonra en fazla kullanım bu kurum-birimler tarafından yapılmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı hazırlıkları ve harp sırasında bu kullanımın

⁶⁹⁴ İçişleri Bakanlığı'ndan Başvekâlete gönderilen 02.09.1950 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.1, Yer No: 66.414.7.

arttığı görülmektedir. Ancak bu kullanım sırasında belirli miktarda kira vermek, tasnif harici olan cami ve mescitleri kullanmak, kullanım sırasında ortaya çıkacak hasarı telafi ve tamir etmek gibi belirli kıstaslar olmasına rağmen buna pek uyulmadığı görülmüştür. Haşarata karşı cami içlerinin ilaçlanması, cami duvarlarındaki süsleme ve hatt sanatlarına dikkat edilmeden kullanılması, bazı duvarların kireçle badana edilmesi gibi uygulamalar tarihi değerdeki yapıların zarar görmesine neden olmuştur. Bunların boşaltılmasından sonra ortaya çıkan hasarın telafi edilmesi konusunda askeriye ile yaşanan sorunlar, TMO ve Ziraat Vekaleti ile de yaşanmıştır. Bu zarar ve ziyanların tedariki için mahkeme yoluna başvurulmuştur. Ancak daha sonra VGM anlaşma yolunu tercih ederek, TMO ve Ziraat Vekâlet'inin kendi rızasıyla vermeyi kabul ettiği miktarları alarak davadan vazgeçmiştir⁶⁹⁵.

Tıpkı askeriye tarafından kullanımlarda olduğu gibi TMO ve Ziraat Vekaleti kullanımlarında da suiistimallerle zorunluklar iç içe geçmiş durumdadır. Bu durumu Diyarbakır'daki Behramiye ve Hüsreviye camilerinin işgali, boşaltılması ve bu süreçte ileri sürülen gerekçeleri takip ederek anlamak mümkündür. Uzun süre askeri işgal altında bulunan bu camilerin, VGM'nin girişimleri neticesinde boşaltıldığı, ancak bu sefer de valiliğin oluru ile TMO'ya kiraya verildiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır Anıtlar Komisyonu raporunda, bu camilerinin mihraplarına kadar doldurulan buğdayların, camilerin asli şekline zarar vereceği ifade edilip bir an önce boşaltılması gerektiği belirtilmiştir. Konuyla alakalı Valiliğe ulaşılmış, ancak verilen cevapta daha uygun bir yer bulunana kadar bu işgallerin devam edeceği gibi, gelmeye devam eden buğday için yeni cami ve mescitlerin de işgal edilebileceği ifade edilmiştir⁶⁹⁶. Durum VGM tarafından Başvekâlete iletilince, Başvekil imzasıyla ilgili valiliğine gönderilen bir yazıda, bu camilerin “derhal” boşaltılması ve sonucunun bildirilmesi istenmiştir⁶⁹⁷. Bunun üzerine camilerin tahliyesine başlanmıştır. Duruma ilişkin verilen yanıtta dört yüz bin kilo buğday bulunan Hüsreviye Camisi'nin tahliye edildiği, bir milyon iki yüz otuz üç bin kilo buğday zahire bulunan Behramiye Camisi'nin ise tahliyesine

⁶⁹⁵ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 516-517.

⁶⁹⁶ Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper tarafından Başvekâlete gönderilen 8.4.1936 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9.

⁶⁹⁷ Başvekil tarafından Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen 9.4.1936 tarihli tebligat, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9.

başlandığı ifade edilmiştir⁶⁹⁸. Kısa bir süre sonra onun da tahliyesinin bittiği haber verilmiştir.

Ziraat Vekâlet'inden Başvekâlete sunulan yazıda, satın alınan buğdaylarla birlikte siloların ve bazı yerlerdeki ambarların dolması üzerine, yeni alımların yapılabilmesi için asar-ı atika olarak kabul edilen camilerin, esere zarar vermeden kullanmak üzere kendilerine tahsis edilmesi istemiştir. Örneğin Diyarbakır'da buğday koyacak depo olmadığı için üreticinin elindeki buğdayların alınamamasından dolayı buğday fiyatlarının düştüğü ve üreticilerin zarar ettiği ifade edilmiştir⁶⁹⁹. Konuyla alakalı görüşü sorulan VGM, mimari ve tarihi kıymeti haiz olan eserler üzerinde meydana gelebilecek tahribatın telafisinin mümkün olmayacağını ileri sürerek, bu talebin karşılanamayacağını ifade etmiştir. VGM bu noktada dayanak noktası olarak, tarihi ve mimari değeri olan Diyarbakır'daki Behramiye ve Hüsreviye Camilerinin depo olarak kullanılması durumunun Başvekâlet tarafından sonlandırılmasını örnek göstermiştir. Ayrıca Başvekâletin *"...Hangi daireye ait olursa olsun Türk sanat ve medeniyetinin kıymetli belgeleri olmak itibariyle memleketin malı ve muhafazaları herkesçe milli bir vazife telakki edilmesi lazım olan emsali eserlere karşı gösterilecek ihmal ve lakaydın hiçbir sebeple mazur görülemeyeceği bütün vilayetlere ve malumat ve takip için de Vekilliklere, Umumi Müfettişliklere ve Müstakil makamlara yazılmıştı"* ifadeleriyle bu taleplere sıcak bakılmadığı aktarmak istemiştir. Bu vesileyle tarihi ve mimari değeri yüksek camilerin olası bir zarara karşı bu ve benzeri işlerde kullanılmasının mümkün olmadığı, ancak kadro dışı bırakılan camilerden tarihi ve mimari değeri olmayanlarının bir zarara meydan vermeden kullanılabilmesinin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Bu durumlarda VGM'nin kolaylık sağladığı vurgulanarak 02.10.1937 tarihinde Diyarbakır'da buğday konulmak üzere tasnif harici dört caminin talep edilen kiranın ödenmesi karşılığında Ziraat Bankası'na tahsis edildiğine de değinilmiştir⁷⁰⁰.

⁶⁹⁸ Diyarbakır Valiliği'nden Başvekâlete gönderilen 9.4.1936 tarihli telgraf, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9.

⁶⁹⁹ Ziraat Vekâleti tarafından Başvekâlete gönderilen tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9.

⁷⁰⁰ VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 12.10.1937 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.316.9. VGM'nin tasnif dışı cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanılmasına sıcak bakmamasının bir nedeni de, bunların işgal edildiği süre boyunca satılamamasıdır. VGM'ye göre bu satışların gecikmesi diğer tarihi eserlerin tamirini de geciktirmektedir.

Diyarbakır'da yaşanan durumun bir benzeri Elazığ'da da yaşanmıştır. VGM tarafından Başvekâlet gönderilen yazıda, Elazığ'da bulunan Saray Camisi'nin buğday deposu yapılmak üzere Ziraat Bankası'na verilmesinin yanlış olduğuna değinilmiştir. Söz konusu caminin özellikle minberi itibarıyla önemli bir eser olduğu, ayrıca Elazığ merkezde buğday deposu olarak kullanılmaya müsait yerlerin olduğu ifade edilmiştir. Esasen Elazığ Vakıflar İdaresi tarafından depo olarak kullanılmak üzere mahalli birkaç caminin gösterilmiş olmasına rağmen Saray Camisi'nin bu iş için kullanılmasının yanlış olduğuna dikkat çekilmiştir. VGM burada 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'nun 11. maddesine göre işlem yapılması gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu maddeye göre, "... cihet-i askeriye ihtiyacı için evvela devlete, sonra belediyelere, sonra hususi muhasebelere ve bunlar yetişmezse vakıflar idaresinin ve halka ait yerlerin işgal edileceği tasrih olunmuştur". Ancak bu sıralamaya uyulmadığı söz konusu yazının devamından anlaşılmaktadır: " 452 sayılı koordinasyon heyeti kararının 14. maddesinde de, son olarak mahalli ihtiyaç fevkinde bulunduğu valiliklerce tespit edilecek mabetlerin işgal edilebileceği ve bu takdirde bunların iyi bir halde muhafaza edilmesine ofisçe itina edilmekle beraber tarihi ve mimari kıymeti bulunanların da bu kıymetlerini korumak için masrafları ofisçe verilmek üzere valiliklerce icap eden tertibatın alınacağı yazılıdır. Kanunla kabul edilmiş olan istisnai haller tatbikatta ehemmiyet ve maksattan tamamen uzak tutularak ehemmiyetli ve ehemmiyetsiz herhangi bir ihtiyaç halinde ilk önce camiler işgal edilmektedir. Bu yüzden birçok sanat eserleri harap olmaktadır.

*Ofis emrine verilen camilerin bir kısmının içerisine konulan zahirenin tazyikiyle duvarları çatlamış veya döşemeleri çökmüştür. Bu hal ise hiçbir suretle muhafazalarına itina edilmediği göstermektedir. Tarihi ve mimari kıymeti bulunanların bu kıymetlerini korumak için tedbir alındığına tesadüf edilememiştir. Hayat ve memat savaşı yapan memleketlerin harp sahalarında bile eski eserlere karşı gösterdikleri himayeler, titizlik dikkati celbedecek surette sık sık görülen neşriyatta belirtilmektedir"*⁷⁰¹. Harp dolayısıyla bazı camilerin farklı amaçlarla kullanımına ilişkin düzenlemeler olmakla birlikte, bunların en son çare olarak görülmesi gerektiği de düzenlemelerde yer almıştır. Ancak uygulamalara ve Vakıflar Genel Müdürü Kiper'in ifadelerine bakıldığında, en son yapılması gerekenin en başta yapıldığı, tarihi

⁷⁰¹ VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 8.8.1944 tarihli tezkire, BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.26.

ve sanat değeri de olan birçok caminin, VGM'nin onayı olmadığı halde farklı amaçlarla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin bu kullanımlar sırasında İskele Camisi'nin (Mihrimah Cami) dış kısımlarına kadar ot ve saman, Nusretiye Camisi'ne ise kösele doldurulmuştur. Bu kullanım sırasında Nusretiye Camisi'nde ortaya çıkan hasar 32.000 liradır. Yine bu kullanımlar sırasında Babaeski'deki Cedid Ali Paşa Camisi'nin kurşunları çalınmış; Anadolu Kavağı'ndaki Mihrişah Camisi ise tamamen yanmıştır. Yine Üsküdar'da bulunan Nurbanu Sultan, Salkım Söğüt'te Zeynep Sultan ve Hüsambey, Kasımpaşa'da Piyale Paşa camileri buğday deposu olarak kullanılan camilere örnek olarak verilebilir ve bu kullanımlar sırasında bunların da zarar gördüğü anlaşılmaktadır⁷⁰².

Farklı kullanımlar sırasında karşılaşılan durumla burada da karşılaşılmaktadır. Hayata geçirilmesi planlanan bir durumla ilgili kanun veya mevzuat uygun bir şekilde hazırlanmış olmasına rağmen, uygulamada ciddi aksaklıklar veya suiistimaller söz konusudur. 3634 sayılı kanunun ilgili maddesinde belirtilen sıralamada vakıf eserlerin depo ve benzeri amaçlar için kullanılması son çare olarak belirtilse de, belgeden de anlaşılacağı üzere buna dikkat edilmeyip, depo ihtiyacı gündeme geldiğinde ilk akla gelen yerlerden biri de bölgedeki camiler olmuştur. Bu durum kimi bölgedeki yetkili kişiler için bir zihniyet meselesi, kimi yerdeki yetkililer için ise ucuz ve kolay mekân temini olarak görülebilir. Ancak her iki durumda da özellikle kadro dâhilinde tutulan tarihi ve mimari değeri olan mabetlerin, korunmasına da dikkat edilmeksizin depo olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bu ve benzer uygulamalarda görülen durum, ifade edildiği üzere mevcut kanun ve düzenlemelerin dışında hareket edilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin İstanbul Valiliği, kadro dâhili ve tarihi değerdeki Dolmabahçe Camisi'nin müstemilatıyla birlikte TMO'nun emrine verilmesini Beyoğlu Vakıflar Müdürlüğü'ne tebliğ etmiştir. Bunun üzerine Vakıflar Genel Müdürü Kiper, Başvekâlete gönderdiği yazısında, söz konusu düzenlemelerden sonra zaten az sayıda caminin kadro dâhili bırakıldığını, dolayısıyla bu camilerin de farklı amaçlarla kullanılmasının ibadet yeri eksikliğine

⁷⁰² VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 8.8.1944 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.26.

sebebiyet vereceğinden⁷⁰³, bu işgal girişiminin sonlandırılmasını istemiştir⁷⁰⁴. Bunun üzerine Başvekâlet ilgili valilikten, depo için başka yerler bulmasını ve adı geçen caminin mabet olarak kalmaya devam etmesini istemiştir⁷⁰⁵. Bu belgenin bize sunduğu en önemli bilgi, *camiler mahalli ihtiyaçlara göre sınırlandırılıp sayıları en az dereceye indirilerek lüzumsuzları kadro dışına alınmış* ifadesinde yatmaktadır. Camilerin tasnif edilmesi aşamasında kadro dâhilinde bırakılan camilerin en az seviyede tutulduğu ifadesi önemlidir⁷⁰⁶. Az sayıda tutulan camiler için bir de askeri işgal ya da depo olarak kullanma talepleri olunca veya herhangi yetkili bir kuruma danışmadan camilerin amacı dışında kullanılması söz konusu olduğunda, özellikle cemaatle kılınması gereken namazlarda ibadet yeri eksikliği ortaya çıkmıştır. Bazı bölgedeki camilerin özellikle Ramazan ve Cuma namazlarında yetersiz olduğuna dönük bazen sıradan bir vatandaşın, bazen de VGM tarafından bildirilen yazılardan anlaşılmaktadır. Ancak tekrar ifade edilmelidir ki, kadro dâhilinde bırakılan bir caminin amacı dışında kullanılmasına Başvekâlet, gerçek bir zorunluluk durumu olmadığı sürece karşı çıkmakta ve camilerin ibadetgâh olarak kullanılması için gerekli talimatı vermektedir.

2.1.9. Cami ve Mescitlerin Kiraya Verilmesinin Yasaklanması

Camilerin tasnif edilmesine dair 2845 sayılı kanun, belirlenen kıstaslar etrafında cami ve mescitlerin tasnifine onay vermiştir. Hem bu kanunun verdiği salahiyetler, hem de bu kanunun suiistimal edilmesi üzerine beş yüzden fazla cami ve

⁷⁰³ Kadro dâhilinde bırakılan camilerden bir kısmının ofis olarak kullanılmasının cemaatle kılınması zorunlu olan namazlarda ortaya çıkardığı sıkıntı hakkında DİB'nin 23.12.1944 tarihli yazısı şu şekildedir: *"İçlerinde tarihi kıymeti haiz olanları da bulunan bazı mescit ve camilerin ofis tarafından işgal ve ancak cemaatle kılınabilecek Cuma ve Bayram gibi namazlardan halkın bu suretle mahrum edildikleri, mahalleri müftülüklerinden ve halk tarafından Reisliğimize çekilen tel ve yazılarda bildirilerek sızlanılmakta olduğundan hem ibadethanelerin harap olmalarını hem de ahalinin Cuma ve Bayram namazlarından mahrum kalmalarını intaç eden bu işgal keyfiyetinin Yüksek Makamlarınca da tecviz buyrulmayacağı meczum (kesin karar) bulunduğu cihetle gereğinin yapılmasına emir ve müsaadelerini tazimlerle arz ve rica ederim"*. DİB Ahmet Hamdi Akseki tarafından Başvekâlete gönderilen 23.12.1944 tarihli tezkire **BCA**, Fon No: 30.10, Yer No: 26.151.22.

⁷⁰⁴ VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 19.12.1941 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.17.

⁷⁰⁵ VGM tarafından Başvekâlete gönderilen 19.12.1941 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.318.17.

⁷⁰⁶ Fazla cami için gösterilen yaklaşımın fazla sinagog için de gösterildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı Galata'da mevcut bir okulun tamir edilmesinden sonra Sinagog'a dönüştürülmesi talebi olmuştur. Konu Maarif tarafından İçişlerine sorulmuştur. İçişleri'nden Başvekâlete gönderilen yazıda, Yahudilerin yaşadıkları bölgelerde yeterli sinagogları olduğu halde sinagog sayısını artırmaya yönelik girişimde oldukları, bu içerikteki taleplerin şimdiye kadar içişleri tarafından reddedildiği ifade edilerek ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Başvekâletten verilen cevapta bu girişime müsaade edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Galata'da yeni bir sinagog kurulmasının reddedilmesine dair Başvekil'in 15.3.1939 tarihli yazısı, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 110.736.4.

mescit satılmış, kiraya verilmiş ya da kapatılmıştır. Bunlardan bir kısmı vatandaşlar tarafından alınarak veya tamir edilerek asli işlevine uygun olarak kullanılmıştır. Ancak bir kısmı özellikle ülke içindeki gayr-i müslimler tarafından alınarak veya kiralanarak amacı dışında kullanılmıştır. Milli Korunma Kanunu (MKK) dolayısıyla bunların kiralari da oldukça düşüktür⁷⁰⁷. Örneğin İstanbul Fatih’te bulunan Hocapiri Camisi Dikran adında bir Ermeni tarafından 8 liraya kiralanmıştır. MKK’de kira bedelleri üzerinde yapılan düzenlemeyle bu rakam 12 liraya çıkarılmıştır. Söz konusu vatandaş bu camiye kadın iskarpinleri imal etmek için kullanmıştır. O camiye yaptıran kişinin türbesi de kiraya verilenler arasındadır ve bu konu 1955 yılında meclisin gündemine geldiğinde hâlâ kiradadır⁷⁰⁸.

DP Tokat mebusu Ahmet Gürkan bahsi geçen yılda İstanbul sınırları içerisinde kirada olan cami ve mescit sayısının 200’den fazla olduğunu ifade etmektedir. Gürkan, “Gayr-ı Menkul Kiraları Hakkında Kanun” a bir ilave yapılarak, cami ve mescitlerin hiçbir surette kiraya verilemeyeceği ve asli görevi dışında kullanılamayacağına dair bir ifade eklenmesinin gerektiğini dile getirmiştir⁷⁰⁹. Bunun için bir de önerge vermiştir. Muvakkat Komisyon Mazbata Muharriri Pertev Arat, kiralanen cami ve mescidin ibadet yeri olarak kullanılması durumunda bir sorun olmadığını, ancak başka amaçlarla kullanılması durumunda buraların kiraya verilip verilmeyeceğinin mütevellilerin veya Evkafın bileceği bir iş olduğunu ifade etmiştir. Bu yapıların ibadet yeri olma durumunu karşılamayacak halde olmasını da hesaba katarak, kira kanununa mabetler kiraya verilemez şeklinde sınırlayıcı bir hüküm koymaya gerek olmadığını belirtmiş⁷¹⁰, söz konusu önergeye komisyonca iştirak etmediklerini ifade etmiştir⁷¹¹.

⁷⁰⁷ MKK vakıf eserlerin başka amaçlarla kullanılmasına onay vermektedir. Örneğin Malatya’da Hüsrev bey Camisi 1927 yılında bir tekel idaresine depo olarak verilmiştir. Ancak zamanla buranın nüfusu artıp mevcut camiler yetmez olunca, halk bu caminin boşaltılması için Evkafa müracaat etmiştir. Bu müracaatı haklı gören Evkaf durumu Tekel idaresine bildirmiştir. Tekel idaresi talebin haklı olduğunu kabul etmekle birlikte MKK uyarınca kendilerini çıkarmaya yetkilerinin olmadığını ifade etmiştir. Çünkü MKK mucibince kiracının çıkarılması da zordur. **TBMMZC** D. 10, İ.S. 10, C. 8, B. 2, (5 Aralık 1955), s. 206. Bu kanunun uygulanma aşamalarının kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi** (1938-1945), İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, C. 2, s. 371-432.

⁷⁰⁸ DP döneminde, cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanımının sonlandırılmasına dair taleplerden biri DP Elazığ mebusu Ömer Faruk Sanaç’tan gelmiştir. Sanaç gündeme getirdiği kanun teklifinde, camilerin tasnifine ilişkin kanuni düzenlemelere dayanılarak CHP döneminde 800 civarında cami ve mescidin kapatıldığını ifade ederek bu uygulamaya bir son verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Camilerin Tasnifi, **Milliyet**, 11.01.1954, s.1.

⁷⁰⁹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 278.

⁷¹⁰ İftar Gözaydın, Yargıtay Birinci Hukuk Dairesi’nin mabetlerin kiraya verilmesi hakkında vermiş olduğu bir kararı da ilişik olarak sunmuş ve aslında böyle bir düzenlemeye ihtiyaç olmadığını ifade etmiştir. İftar Gözaydın, **Diyanet – Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 226-228.

⁷¹¹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 283.

Gürkan, Vakıfların yüzlerce dava açmasına rağmen kiralık durumdaki camilerin boşaltılmasının MKK dolayısıyla engellendiğini ifade etmiştir. “Eğer at nallanan bir cami görmek istemiyorsanız” bu durumun düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁷¹².

İlk aşamada DP komisyonu adına, ilgili maddede mabetlerle alakalı bir ifadenin yer almasının uygun görülmediği dile getirilse de, yapılan istişare ve görüşmelerden sonra camilerin farklı amaçlarla kiralanabileceğini mümkün hale getiren 2845 sayılı kanunda düzenlemeye gidilmiştir. 27.05.1955 tarihinde kabul edilen bu düzenleme ile “Mabetler kiraya verilemez ve ibadethane haricinde hiçbir iş için de kullanılamaz” şeklinde bir ifade birinci maddeye ilave edilmiştir. Bu madde ile kadro harici olanlar da dahil olmak üzere, mabetlerin kiralanamayacağı ve ibadethane dışında herhangi bir amaçla kullanılamayacağı kayıt altına almıştır⁷¹³. Kira da olanların ise tahliyesine çalışılacaktır. Ancak uzun yıllar, cami ve mescit iken kiraya verilmiş olup, aradan geçen süreçte yapılan ilave ya da eksiltmelerle dış ve iç görünüş itibarıyla mabet olma durumunu kaybetmiş yapılar bu düzenlemenin dışında tutulmuştur. Aynı şekilde cami hariminde bulunan medreseler de bu düzenlenmenin kapsamında değildir. Kanunun açık hükmü dolayısıyla, kirada bulunan mabetlerin mukavelelerinin devamına imkan görülmediğinden, kiracıların kendilerine verilen mühlet zarfında buraları boşaltması istenecektir. Buna direnenlere karşı sulh mahkemelerinde tahliye davası açılması öngörülmüştür. Söz konusu kanunun ikinci maddesi MKK mucibince kirada bulunan mabetler için de bir düzenleme öngörmüştür. Bunun için 1939 yılında imzalanmış ve söz konusu düzenleme dolayısıyla herhangi bir artış yapılmamış kiralarda zam yapılmasını kararlaştırmıştır. Buna göre mesken olarak kullanılan yerler için % 200, mesken dışı kullanımlar için ise % 400 zam öngörmüştür. (MKK hükümlerine göre belediye encümenleri 1939 rayicini baz alarak kiralama işini gerçekleştirmişlerdir.)⁷¹⁴.

⁷¹² TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 283.

⁷¹³ “İbadethaneler Kiralanamayacak”, *Milliyet*, 17.05.1955, s.7. Verilen önerenin ilk şeklinde bahsi geçen mabet kelimesine sadece cami ve mescitler değil, kilise, havra gibi yapılar da dâhildir. CHP Kars Mebusu Hasan Erdoğan, boşaltılacak mabetlere cami dışındaki ibadethanelerin eklenmesini eleştirmiştir. “Bizler, serhat şehrin acılarını çekmiş hudut çocukları, bir Konyalı gibi konuşamayız. Seksen tane minaresi yıkılmış, içinde yüzlerce, binlerce Müslüman kardeşlerimiz, babalarımız, amcalarımız kesilmiş. Camilerin yerine dikilen kiliseleri bir elektrik atölyesi veya toprak ofis ambarı yapmışsak çok değildir” Bunun üzerine Gürkan, önergesindeki mabet kelimesini cami ve mescit olarak değiştirmiştir. Gürkan, eklenen bu maddenin işlemesi için bazı ilavelerin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Mabet denildiğinde Ayasofya’da bir mabettir ancak bu Gürkan’a göre müze olarak kalmaya devam etmelidir. TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.77, (18 Mayıs 1955), s. 349.

⁷¹⁴ Resmi Gazete, Sayı 9019, Kanun No: 6566, 18.5.1955.

MKK'nın 30. maddesi, kira bedellerinin belirlenmesine ilişkindir. Buna göre kiralar, kanunun yürürlüğe girdiği 1940 senesinin bir önceki yıl olan 1939 senesi rayicine göre düzenlenir. Ayrıca bu kanun yürürlükte kaldığı müddetçe kiracı aleyhine herhangi bir değişiklik yapılamaz⁷¹⁵. Gayr-ı Menkul Kiraları Hakkında Kanun'un ikinci maddesinin B bendi şu şekildedir: “1939 yılı kira bedelleri mukavele ile belli olmayan veya 1939 yılından sonra kiraya verilmeye başlanan yahut kullanma tarzı tamamen değiştirilerek kiralanan gayrimenkullerin kira bedelleri belediye encümenince 1939 rayici esas alınarak o mahal veya semtteki mümasillerine göre takdir edilen kira bedellerine yukardaki nispetlerde⁷¹⁶ zamlar yapılmak suretiyle taayyün eder”⁷¹⁷. 1955 yılında yapılan bu düzenlemede 1939 yılının temel alınması, MKK'nın 1940 yılında çıkarılmış olması ile alakalıdır. 1940'dan önce yapılan kira sözleşmeleri üzerinde tasarruf hakkı tamamen taraflarda olduğu, yani herhangi bir düzenlemeye veya denetime tabi olmadığı için serbest piyasa koşullarını yansıtmaktadır. Ancak söz konusu kanunun çıkmasında sonra kiraların belirlenmesinde belirleyici unsur taraflar değil, tamamen kanun maddeleridir. Bu durum yukarıda da bahsedildiği üzere, vakıf gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Bu süreçte vakıf eserlerin yaşamış olduğu kiradan kaynaklı gelir kaybı hakkında fikir sahibi olmak için şöyle bir örnekleme yapılabilir. 1939 senesinde yapılan kira kontratlarında Maçka, Şişli, Nişantaşı için konut kiraları azami 25 liradır. 1955 senesinde bunlara % 300 'lük bir zam öngörülmektedir. Bu zam konut dışı durumlar için % 500'dür. Yani on beş yıllık süreçte vakıf kiraları % 300 ile 500 arasında değişen gelir kaybına uğramıştır⁷¹⁸.

Devlet Bakanı İzzet Akçal, “1935 senesinde kabul edilen ve 1950 senesine kadar tatbik edilmek suretiyle tasfiyeleri yapılan, yani ibadethane vasfı kaybettirilmek suretiyle kısmen satışa arz edilen, kısmen de ibadethane olarak kullanılmasından sarfinazar etme salâhiyetini veren kanun yaşamış olduğu halde, 1950 den sonra tek bir mabet gösteremezler ki, biz kadro dışı yapalım ve ibadethane vasfını kaybettirmiş olalım. O zaman bu kanun şu veya bu sebeple çıkarılmış olabilir. Tatbikatı kötü olmuştur”⁷¹⁹. Akçal, kendi iktidarlarından önce vakıf eserlere ait müştemilat ve

⁷¹⁵ Resmi Gazete, Sayı 5780, Kanun No: 4648, 11.8.1944.

⁷¹⁶ Konutlar için % 300, konut harici yerler için % 500'e kadar zam yapılabilir. Ancak bunlar üst sınırlar olarak belirlenmiş olup, bu oranların altında zam yapma kararı taraflara bırakılmıştır.

⁷¹⁷ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 284.

⁷¹⁸ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 7, B.76, (16 Mayıs 1955), s. 287.

⁷¹⁹ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 688-689.

dükkanların önemli bir kısmının satıldığını ve bunların şahıs malına dönüştüğünü ifade etmektedir. Bunun için ecdat yadigarı olan cami mescit ve diğer eserlerin tekrar satın alınıp gelecek nesillere aktarımını sağlamak için bir kanun layihası hazırlandığını ifade etmiştir. Ancak bu kanun layihası 27 Mayıs Darbesi dolayısıyla hayata geçmek için beklemek zorunda kalacaktır. Akçal'ın bu ifadelerine CHP tarafından verilen cevaplarda hala bir çok caminin tamir beklediği ve bunların bir kısmının yıkıldığı ifade edilmiştir. Örneğin Selçuklular devrinden kalma 1954 yılına kadar ayakta olan ve Bor'da bulunan Ortamahalle Camisi'nin bakımsızlık yüzünden yıkıldığı iddia edilmiştir. Ayrıca, Mimar Sinan eserlerinden olan Gediz Kurşunlu Camisi ile Salur Camisi'nin de halen harap bir durumda olduğu belirtilmiştir⁷²⁰.

2.2. SATIŞ VE TAMİRAT

2.2.1. Tasnif Harici Cami ve Mescitlerin Satılması

Cami ve mescitlerin tasnifi hakkında ilk yasal düzenleme 1928 yılında yapılmış olmasına rağmen, metruk eserlerin satışına onay veren düzenlemeler daha öncedir. Örneğin 1924 yılı bütçe Kanunu'nun beşinci maddesi, hayri ve içtimai bir kıymeti kalmamış olan vakıfların satılmasına ve bunlardan elde edilecek para ile yeni vakıfların alınmasına ilişkindir⁷²¹. Bu alana ilişkin diğer bir düzenleme de 7.3.1926 tarih ve 748 sayılı kanunla yapılmıştır. Bu kanunla vakıf bina, arsa ve arazilerin satışı mümkün hale gelmiştir. Üç maddeden oluşan kanunun birinci maddesine göre, *“menafi-i umumiye hadim müessesat ile belediyelere ve ticaret ve sanayi ve ziraat odalarıyla borsalara ve hükümet veya sanayi ve Maadin Bankası tarafından gerek re'sen ve gerek iştirak suretiyle vücuda getirilecek fabrika ve müessesata, emval-i milliye ve metrukeden veya mazbut vakıflardan lüzumu görülecek arazi ve arsalar İcra Vekilleri Heyeti kararıyla idare heyetlerince takdir olunacak bedel mukabilinde satılabilir”*⁷²². 1935 yılına kadar cami satışlarının bu kanun dâhilinde yapıldığı söylenebilir⁷²³. Ancak 5 Haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı kanun⁷²⁴ ve 15 Kasım 1935

⁷²⁰ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 691.

⁷²¹ 20 Cumhuriyet Yılında Vakıflar, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s. 7.

⁷²² Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 87.

⁷²³ Nazif Öztürk 1935 yılına kadar camilerin satış işinin herhangi bir düzenlemeye dayanılmadan yapıldığını iddia etmektedir. Aynı iddia Mehmet Bulut tarafından da sürdürülmektedir. Mehmet Bulut, Camilerin ve Cami Hizmetlerinin Evkaf Umum Müdürlüğü'nce İdaresi (1931-1950), Diyanet İlmi Dergi, C. 55, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2019, s. 451.

⁷²⁴ T. C. Resmi Gazete, 13.06.1935, S. 3027.

tarih ve 2845 sayılı kanun ile tasnif dışında kalan camilerin satışı yasal bir düzleme taşınmıştır.

Camilerin tasnif edilmesine ilişkin 1932 tarihli düzenlemeden sonra, kadro harici ve kadro dahili camilerin listeleri belirlenmiştir. Bundan sonra 2845 sayılı kanun ile tasnif harici bırakılan camilerin kapanması kararlaştırmıştır. Sonraki süreçte kapalı durumda olan camilerin durumları incelemeye alınmıştır. Bu aşamada yapılan işlemlerden biri de, bu camilerin Vakıflar Kanunu'nun onuncu maddesi uyarınca satılmasıdır. 1935 yılına kadar cami satışları olmakla birlikte esas artış bu düzenlemeden sonra yaşanmış ve 1937-1939 sürecinde deyim yerindeyse zirveyi görmüştür⁷²⁵. Örneğin 1937'de 436, 1938'de 568 adet cami ve mescit satışı gerçekleşmiştir⁷²⁶. 1935-1940 yılları arasında cami, mescit ve bunlara ait arsa satışlarından elde edilen miktar 392.977 liradır⁷²⁷.

1935 yılına ait düzenlemeler cami ve mescit satışlarını yasal hale getirmekle birlikte⁷²⁸, tarihi ve sanat değeri olan camilerin satılmayacağı kaydını da düşmüştür. Ancak uygulama aşamasında bunun da dışına çıkmıştır. Şöyle ki, herhangi bir eserin satılması aşamasında bahsi geçen değerleri taşımadığına dair raporların Maarif ya da müze idarelerinden alınması gerekli görülmekle birlikte, bazı vakıf müdürlükleri bu işlemleri yapmadan eseri satışa çıkarmıştır. Bunun üzerine genel müdürlükten mahalli müdürlüklere gönderilen bir uyarı yazısında, harap ve yıkık vaziyette olsa bile satılmasına lüzum gösterilecek hayrat eserin, tarihi ve mimari değeri olmadığından satılmasında mahzur olmadığına dair raporun alınması istenmiştir⁷²⁹. VGM'nin, benzer uyarıları birkaç kez daha yaptığı anlaşılmaktadır. Örneğin, VGM'den kendi alt birimlerine gönderilen 17.12.1937 tarih ve 225203/72 sayılı genel yazıda, yıkılmak üzere olan veya tadilat edilemeyecek durumda olan eserlerin yıkılmasından sonra enkazın satılması ile elde edilen para ile, kadro harici kalan camilerde sanatsal ve tarihi değeri olmayan eşyaların satılmasından gelen paranın tahsisat olarak kaydedilmesi ve ilgili cetvellere işlenmesi istenilmektedir. Ancak bir eserin durumu kötü dahi olsa

⁷²⁵ Nazif Öztürk, cami satışlarının 1928 yılından itibaren başladığını ifade ederek 1935 yılına ait kanunu, mevcut uygulamalara “kılıf hazırlama” olarak değerlendirmektedir. Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi** ..., s. 477.

⁷²⁶ Öztürk, **a.g.e.**, s. 492.

⁷²⁷ “Hayrat Satışı” **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 34.

⁷²⁸ Tek parti döneminde cami satışları hakkında bir değerlendirme için bkz. Yasin Ersin, Fahri Sakal, Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması, **Vakıflar Dergisi**, 2021, S. 56, s. 163-182.

⁷²⁹ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 77.

yıkmadan önce, tarihi ve mimari kıymetleri hakkında kültür idarelerince son bir inceleme yapıldıktan sonra, eğer herhangi bir değere sahip değil ise yıktırılması, aksi takdirde yıktırılmaması uyarısı yapılmaktadır⁷³⁰.

Yine 1.9.1937 tarih ve 217010/57 sayılı genel yazıda, oluşturulan heyetler tarafından satılması uygun görülen eserlerin satış evraklarının gönderilmesi aşamasında ilgili makamlardan onay alınmaması durumunda satışın gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir. Veleve ki, harap ve yıkık dahi olsa satılması uygun görülen hayrat eserleri kesin olarak müze, maarif veya kültür idarelerinden gerekli onayı aldıktan sonra satış işlemlerinin gerçekleşeceğine dikkat çekilmektedir⁷³¹. Gerçi bu noktada bu raporları kimlerin hazırladığının da önemi vardır. Çünkü herhangi bir eserin satılması hususunda kararların çok azı işin ehli uzman ya da mimarlar tarafından verilirken, yeterli mimar olmamasından dolayı bu kararlar çoğu kere öğretmenler ya da memurlar tarafından verilmiştir.

Ayrıca herhangi bir cami ya da mescidin satış kararı çıkmasından sonra, toplumsal tepkiden de çekinildiği için, iyi bir restorasyonla kurtulması mümkün bazı camiler, sanki tamamen yıkılmış gibi raporlanarak satışa çıkarılmıştır. Bahsi geçen olası tepkiden dolayı cami yerine arsa kelimesi de kullanılarak satış işlemleri gerçekleştirilmiştir. Öztürk, “tarihi eser niteliği taşımadığı”, “tamiratla kurtarılmasının mümkün olmadığı” gibi ifadelerle hakkında rapor hazırlanan bazı camilerin bugün dahi ayakta olduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde hazırlanan raporların bir kısmı Anıtlar Kurulu tarafından incelenmiş ve tarihi değerinde olduğu görülerek satış kararları iptal edilmiştir⁷³². Ancak söz konusu kurulun onay ya da denetiminden kaçan uygulamalar neticesinde cami ve mescit satışları gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dönem uygulamalarına bakıldığında plan ve programı olan bir süreçten söz etmek gerçekten zordur. Sağlam veya kurtarılabılır olduğu halde tarihi eser niteliği taşımadığı gerekçesiyle satışına karar verilen eserler olduğu gibi, yıkılmak üzere olan bir eserin “acilen” tamir edilmesi kararına dair uygulamalar da yine bu döneme aittir. İşin ilginç olan tarafı ise, bu tezat kararların altında aynı dönem bürokrat ve devlet adamların imzası vardır⁷³³.

⁷³⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 76.77.

⁷³¹ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 77.

⁷³² Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi..., s. 485-487.

⁷³³ İstanbul Edirnekapı'daki Neslişah Camisi'nin tamiri hakkında 1.5.1932 tarihli kararname: BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 28.36.8. Söz konusu caminin tamiri için 1830 lira 80 kuruş tahsisat ayrılmıştır.

Tasnif harici bırakılan camilerin satışına başlanmış olmasına rağmen, alıcı bulmak her zaman kolay olmamıştır. İnsanlar vakıf mal ve özellikle cami ve mescit satın alınmaz anlayışla ya bu satışlara itibar etmemişler, ya da bazı kişiler bu camilerin parasını ödemekle birlikte üzerine almamış ve cami olma durumunu korumuştur. Maraş'ta Adliye Mescidi buna örnektir. Haznedarlı, Haydarlı, Nuh mescitleri de aynı durumdadır⁷³⁴. Bu alanda ilginin az olması üzerine VGM Varidat Müdürü Kemal Güç, *“kadro harici camileri hemen satmak lazımdır. Bunun için her tarafta tasnifler yapılmış ise de, satılabilecek camiler tamamen anlaşılmamıştır. Ankara'da bile kadro harici camilerden hangilerinin tarihi hangilerinin mimari kıymetinin olduğu tespit ettirilememiştir ki, satılacaklar ayrılınsın da satılığa çıkarılsın... Bir de camiler, cami halinde satılığa çıkarıldığı takdirde isteklilerin çok az olacağı anlaşılıyor. Rağbeti artırmak için enkazını ayrı, arsalarını ayrı satmak muvafık olur”*⁷³⁵ fikrini ileri sürmüştür. Benzer bir durumu VGM müavini İsmet Berkil imzasıyla Tekirdağ Valiliği'ne gönderilen yazıda da görmek mümkündür. Berkil söz konusu yazıda *“satılmasına Vekiller Heyeti'nce karar verilip tebliğ edilmiş ve edilecek olan cami ve mescitlerin satış ilanlarının mevkii, mahalle sokak ve vakfın adı tasrih edilmek suretiyle harap vakıf bina şeklinde neşrettirilmesi, cami veya mescit denilmemesi”* istenmiştir⁷³⁶.

Cami ve mescitlerin satılması aşamasında izlenen yollardan biri de taksitli satış uygulamasıdır. 20.04.1936 tarih ve 2950 sayılı “Vakıf Mallarının Taksitle Satılması ve Kiraya Verilmesi ve Satış Paralarının Kullanılması ve Emaneten İdare Edilen Mülhak Vakıflardan İdare ve Tahsis Masrafı Alınması Hakkında Kanun” adıyla bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre:

Madde 1: 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 10 ve 12. maddelerinde yazılı hayrat vakıflar ile mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve topraklardan kıymetleri 2.000 liradan fazla olanları, bedel-i azami beş yılda alınmak üzere taksitle satılabilir. Bu takdirde satılan mal, bedeli tamamen ödeninceye kadar evkaf lehine birinci derece ve sırada ipotek gösterilir.

Satış paralarından 10. maddeye ait olanları (Hayrat satışlar vakıf bedeli) ve 12. maddeye ait olanlardan (Mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve topraklar satış bedeli)

⁷³⁴ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 497.

⁷³⁵ Öztürk, *a.g.e.*, s. 488.

⁷³⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s. 488.

adlarıyla VUM (VGM) bütçesinin varidat kısmında açılacak hususi fasıllara da tahsisat kaydolunur.

Eski hükümlere göre satılan bu kabil vakıf mallar bedelinden 1935 mali yılı nihayetine kadar sarf edilmeyen paralar da nevilerine göre bu fasıllara ilave edilir.

Bu tahsisatın yılı içinde sarf olunmayan kısmı ertesi yıl bütçesine devredilir.

Madde 2: Mazbut ve mülhak vakıflara ait satış bedelinden 200.000 lirasının (Hayrat vakıflar satış bedeli) faslına nakline abidatın esaslı tamirlerinde sarfına umum müdürlük mezundur⁷³⁷.

Şu kadar ki, bu para tamamen ödeninceye kadar hayrat vakıflar satışından elde edilecek paralar (mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve topraklar satış bedeli) faslına irad kaydolunur.

Madde 3: 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun hükümleri mucibince VUM tarafından niyabeten idare edilecek mülhak vakıfların emaneten idare edildiği müddet zarfındaki tahsilatından % 10 idare ve tahsil masrafı alınarak umum müdürlükçe irad kaydolunur.

Madde 4: Vakıf akar ve arazinin ve mahsullerinin ne suretle kiraya verileceği ve idare olunacağı hakkında 8 Mart 1934 tarih ve 2387 sayılı kanuna müsteniden yapılmış olan nizamname hükmünün eskisi gibi tatbikine devam olunur.

Vakıf akar ve arazinin en çok on seneye kadar müddetle icarına VUM mezundur.

Madde 5: Bu kanun 1 Haziran 1936 tarihinden muteberdir⁷³⁸.

Cami ve mescitlere ilişkin yapılan yasal düzenlemeler kadar, belirli tarihlerde yayınlanan tamim ya da talimatnameler de dönem uygulamaları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. VGM'nin, "lüzumundan fazla" cami ve mescidin kadroda bırakıldığına dair ifadelerinden sonra Başvekâlet tarafından yayınlanan bir talimatname bu anlamda önemlidir. VGM'nin bu yaklaşımında daha fazla gelir elde

⁷³⁷ Satış gelirlerinin 200.000 liradan fazla olan kısımları Vakıf Paralar Müdürlüğü'nde toplanacaktır. Tahsil edilen paraların toplanma şekli ve detayları için bkz. **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 207.108.

⁷³⁸ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 4-5.

etme kaygısı olduğu söylenebilir. Ancak bu söylem üzerinden yapılan talimatnameden sonra çok sayıda cami ve mescidin daha kadro dışına çıkarıldığı, kiralandığı ya da satıldığı anlaşılmaktadır.

24.4.1937 tarihli talimatnamede özetle şu ifadelere yer verilmektedir:

1. *Yayılmış olan vakıflar teşkilatının, gerekli tasarrufu yapabilmesi için bölgelerinde bulunan “gereksiz akarların ve kadro harici hayratın” satılmasından sonra o bölgedeki teşkilatı ilga etmesi,*
2. *Vakıflar bütçesindeki kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi için satış ve tahsil işlerinin zamanında yapılması,*
3. *1936 senesinde hayratların tamirine tahsis edilmiş olan paranın 200.000 bin lirası diğer hayratların satışından elde edilen paralardan sağlandığı için, bir sonraki yılda aynı tahsisatın ayrılabilmesi için kadro dışı “cami ve mescitlerin ve sair lüzumsuz hayratın ve arsalarının mevzuata göre hemen satılmaları,*
4. *İşe yaramaz ve yapılacak tamir masrafına uygun gelir getiremeyecek durumda olan akarların hemen satılarak vakfa daha esaslı gelir sağlanması,*
5. *“Son tasnifte de birçok yerlerde lüzumundan fazla cami ve mescit bırakıldığı yapılan teftişlerle anlaşıldığından hakiki ihtiyacın –tasnif talimatnamesindeki esaslar dairesinde- valilerce çok yakından tetkik olunarak bu işin bir kere daha gözden geçirilmesi ve fazlalarının kadro dışına çıkarılması”⁷³⁹.*

İfade edildiği üzere bu talimatname sonrasında cami ve mescit satışları zirve noktalarını görmüştür. Ancak buraya kadar bahsi geçen gerek kanuni düzenlemeler ve gerekse tamimlere rağmen cami satışlarının beklenildiği seviyede gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Başvekâlet’ten VGM’ye gönderilen 17.11.1937 tarihli tamimin içeriği şu şekildedir:

⁷³⁹ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 324-325. 2845 sayılı Vakıflar Kanunun onuncu maddesi satılan ya da kapatılan cami ve mescitlerdeki hayrat hademesinin maaş ve görev durumları hakkında da düzenlemeye gitmiştir. Buna göre kadro haricinde kalan hayrat hademesinin maaşı mayıs 1936’ya kadar tam olarak verilecektir. (Herhangi bir yere yerleştirilinceye kadar)Haziran 1936’dan itibaren ise, yaşı ellinin üzerinde olanlarla hizmet yılı yirmi yılın üzerinde olanların tam maaş alması kararlaştırılmıştır. Bunlar dışında kalanlara ise maaşların yarısı ödenmektedir. Bunlar herhangi bir görev yapmasa da maaş almaya devam ettiklerinden, herhangi bir kadro dahili camide hayrat hademesine ihtiyaç duyulduğunda, hariçten bir atama yerine bunlardan alım yapılması öngörülmüştür. Bu hem onların mağdur edilmemesi hem de bütçe üzerinde yük olma durumlarının kaldırılmasına ilişkin bir uygulama olarak görülmektedir.

“Gerek 1926 Evkaf Bütçesi Kanunu’nun altıncı ve gerek Vakıflar Kanunu’nun onuncu maddeleri hükümlerine tevfikane satılmalarına izin verilmiş olan vakıf akar ve topraklara, evvelce tahmin olunan bedellerin, aradan vakit geçmesiyle şimdiki rayici tutmamasından veya bedel tahmininde isabet olmamasından istekli çıkmadığı ve yahut çıkıp da pazarlık safhasında verilen bedelin muhammen bedeli bulmadığı cihetle satış yapılamadığı anlaşılmıştır.

Ekseriyetle çok zaman evvel tahmin edilmiş olan bedellerin bu suretle rağbet görmediği hallerde bugün için de aynen muhafazası doğru olmadığı ve satılacak mahallerin pazarlık safhasından sonra tekrar müzayedelerine avdetle beyhude artırmaların ila nihaye uzatılmasında fayda yerine zarar görüldüğü cihetle, evvelce tahmin edilen bedellerin hükümsüz addiyle bugünkü alım satım durumuna göre yeniden bedel tahmin ettirilerek bunun üzerinden müzayedeye çıkarılması ve bundan böyle satılmalarına lüzum gösterilecek mahaller için de, tahmin olunacak ilk bedellerinin satışı temin edecek tarzda piyasaya uygun olmasına dikkat edilmesi ve pazarlık müddeti olan bir ay içinde muhammen kıymet verilmediği takdirde esbab-ı mucibe gösterilerek satışı temin edecek surette tekrar kıymet takdiri cihetine gidilmesi ve bu suretle indirilen kıymetler 3 bin liradan fazla olduğu takdirde evvelki gibi merkezden islizana tatikan? ihalelerin yapılması hususlarının ehemmiyetle Vakıflar Müdürlüğü ve memurluklarına tebliğ buyurulmasını saygılarımla rica ederim”⁷⁴⁰.

Cami ve mescitlerin satışına onay verilmekle birlikte, bu satışlardan elde edilecek paraların genel bir fonda toplanıp, aciliyet durumlarına göre diğer camilerin tamirinin planlandığı kurumlar arası yazışmalara yansıyan bir başka durumdur. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Başvekâletten VGM’ye gönderilen bir yazıda, 1936 mali yılında hayrat ve abidelerin tamiri için yapılan 200.000 liralık borçlanmanın ödenebilmesi için, kadro harici bırakılan hayrat eserlerin bir an önce satılması istenilmektedir. Çünkü söz konusu borçlanmanın bedellerine karşılık kadro harici camilerin satışından gelecek paralar gösterilmiştir. Tamiri düşünülen abidelerin bir an önce tamir edilebilmesi için bazı camilerde açılacak hizmetlere yarım aylıklı kişilerin

⁷⁴⁰ Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 323.

tain edilmesi suretiyle buradan sağlanacak 800.000 liralık tasarruf ile camilerin tadilatının yapılması düşünölmektedir⁷⁴¹. Birini sat, diğerini tamir et anlayışı olarak formöle edilebilecek bu uygulama yukarıda zikredilen 20.04.1936 tarih ve 2950 numaralı kanun üzerinden yapılmıştır. Söz konusu kanun ise 05.06.1935 tarih 2762 sayılı Vakıflar Kanunun 10. ve 12. maddelerine göre işletilmiştir. Kanunun 10. maddesi "*Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmalari kanuna veya amme intizamına uygun olmayan veyahut işe yaramaz bir hale gelen hayrat vakıflar, idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Heyetinin kararı ile mümkün mertebe gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi bu kabil hayrat ayın veya para ile değiştirilerek elde edilecek ayın veya para dahi aynı suretle diğer hayrata tahsis olunabilir. Mimari ve tarihi değer olan eserler satılamaz*".12. madde ise, "*Mevkilerine ve temin ettikleri menfaate göre kalmaları gerekli görölmeyen mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve toprakları idare meclisinin kararı ile satmağa veya başka gayri menkulle değiştirmeğe Umum Müdürlük selahiyetlidir. Bu satışlarla elde edilecek paralar tercihan mahallerinde akar satın almağa veya yaptıрмаđa veya o vakfın mevcut akarının tamirine sarf olunur. Mülhak vakıflarda, idare meclisi, karar vermeden evvel o vakıf mütevellisinin mütalaasını alır*"⁷⁴² şeklindedir. Söz konusu maddelerde geçen durumdaki hayrat vakıflar, mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve topraklardan değer 2.000 liradan fazla olanların tamamı beş senede ödenmek koşuluyla satılmasına karar verilmiştir. (Madde 1). Buradan elde edilecek paralarla abidelerin tamir edilmesi öngörölmüřtür⁷⁴³. (Madde 2). Vakıf eser ve arazinin ne suretle kiraya verileceği hususu 8 Mart 1934 tarih ve 2387 sayılı kanuna göre devam edilecektir⁷⁴⁴. (madde 4).

⁷⁴¹ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, C. IV, s. 324. Çünkü caminin kapalı olması, kadro harici olması ya da askeri işgal altında bulunması gibi sebepler dolayısıyla aktif görevde bulunmayan hayrat hademesine maaş ödenmeye devam edilmektedir ve Evkaf bütçesi için ciddi bir yükür.

⁷⁴² **Resmi Gazete**, Tarih: 13.06.1935 Sayı: 3027.

⁷⁴³ Edremit'te bulunan Yıldırım Camisi, bedeli gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilmek üzere 6.5.1937 tarihinde satılmıştır. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 74.37.14.

⁷⁴⁴ "Vakıf Yerlerinin Nasıl Kiraya Verileceğinin ve Mahsullerini Ne Surette Satılacağını" gösterir ilişik nizamname, icra vekilleri heyetinin 19.05.1934 tarihinde kabul edilmesiyle yürürlüğe girmiştir. Söz konusu düzenlemeye göre kiraya verilecek yerler için müzayede sistemi öngörölmüştür. Kiraya verilen yerlerdeki eşyalar, daha önceki kanunlarda belirtilen şartları taşıımıyorsa onların satışı da yine müzayede ile yapılır. Müzayede sistemi açık ve kapalı olmak üzere iki şekilde uygulanır. Eğer kiraya verilecek yerin yıllık gelir beklentisi beş bin lira ve altında ise müzayede açık sistem üzerinden uygulanır. Eğer bu miktarın üzerinde ise kapalı zarf sistemi ile kira ve mahsullerinin satış işlemi gerçekteşir. (Madde 3) kapalı müzayede usulünde şartları haiz bütün teklifler kabul olunur ve eğer bu zarflar içinde aynı fiyatı verenler varsa bunlar arasında açık müzayede yapılır ve en yüksek teklifi verene vakıf eser kiralanır. T.C. Evkaf Umum Müdürlüğü, "**Vakıf Yerlerinin Nasıl Kiraya Verileceğine ve Mahsullerinin Ne Surette Satılacağına Dair Nizamname**", Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1934, s.3-6.

Mevcut kanun ve düzenlemeler bir caminin satışından elde edilecek paranın başka bir caminin tamirine harcanmasını öngörmekle birlikte uygulamada bunun tam işletilmediği anlaşılmaktadır. VGM Hakkı Kamil Beşe, 1949 yılında gazeteye verdiği bir demecinde şunları söylemiştir: *“Bu arada işletmelerimizi bir merkezi idareye bağlamak için Vakıflar Bankası kurmak istiyoruz. Şimdiye kadar muhtelif zamanlarda satılmış arsa ve emlakten toplanmış 8-10 milyonluk bir paramız mevcuttur. Bu paranın sarf edildiği yolundaki söylentiler asılsızdır ve satış paralarına dokunulmamıştır. Muhtelif yerlerde bulunan ve tamiri şimdilik bizce mümkün olmayan kervansaray, han gibi tesisleri mülkiyetleri bize ait olmak, ciheti tahsisi tarafımızdan tayin edilmek suretiyle tamir edip işletmek isteyenlere vereceğiz*⁷⁴⁵. Bu ifadeler çok sayıda cami satışını onaylamakla birlikte, satış gelirlerine dokunulmadığı anlamına gelmektedir. Gerçi bu paralar 1954 yılında Emlak Bankası’nın kurulmasından sonra DP döneminde harcanacaktır. Bu ise cami tamirleri konusunda DP’nin daha iyi anılmasını sağlayacaktır.

DP döneminde satışlar azalmakla birlikte bu işin sonlandırılmadığı görülmektedir. DP döneminde cami satışlarının azalması, çok partili hayatın gerekliliklerinden kaynaklanan durumlarla birlikte, satılacak cami ve mescit sayısının azalması ile de alakalıdır. Çünkü DP iktidarının ilk dönemlerinde görülen cami ve mescit satışları son dönemlerine ve hatta onları da aşp 1972 yılına kadar sürmüştür. Örneğin DP döneminin ilk satışlarından biri, mülhak eserlerden olup ve İstanbul’da bulunan İmam-i Sultan-i Bektaş Mehmet Efendi vakfından kadro dışı Hacı Bektaş Mescidi’nin satılmasıdır. VGM’de alınan karar Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır⁷⁴⁶. Bu satış DP iktidarının onuncu gününde gerçekleşmiştir. Son döneme ilişkin bir örnek ise, İstanbul’da mazbut Nevfidan Kadın vakfından, altında beş dükkânı olan ve imar planı gereğince yıktırılıp yola katılmış olan caminin belediyeye satılmasıdır. Aynı şekilde VGM’nin teklifi Bakanlar Kurulu’nun onayı ile satış gerçekleşmiştir⁷⁴⁷. Uşak’ta on parça hayrat arazisi ile Ayvalık’ta kiliseden

⁷⁴⁵ Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur”, **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

⁷⁴⁶ Hacı Bektaş Mescidi’nin satılması hakkında 2.6.1950 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 122.46.3.

⁷⁴⁷ Nevfidan Kadın Vakfı’ndan bir caminin satılmasına ilişkin 10.12.1959 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 154.68.3.

dönüştürülmüş harap bir cami bulunan 2.066,50 metrekarelik arsanın satılması da ilgili yöntem dairesinde gerçekleşmiştir⁷⁴⁸.

Evkafa ait eserlerin satışına ait tarih aralığı 1926-1972'dir. İfade edildiği üzere özellikle 1935 tarihinde yapılan ve vakfin satışını yasal bir zemine taşıyan düzenlemeden sonra satışlarda gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Bahsi geçen tarih aralığında 3.900 adet vakıf eser satılmıştır. Bunun 3.279'u 1926-1949 yılları arasında gerçekleştirmiştir. En düşük fiyata satılan mescid 1940 yılında 2.5 liraya Melikşah Mescidi iken an pahalı mescid 1968 yılında 57.000 liraya satılan Kayseri Hacet Mescidi'dir⁷⁴⁹. Çoğunluğu cami ve mescitlerden oluşan, ancak onun dışında kervansaraydan hana, çeşmeden sebile, türbe arsasından medrese enkazına kadar elli sekiz kalemde satış gerçekleşmiştir. Bu satışların artış göstermeye başladığı yıl, bu alana ilişkin düzenleme ve kanunların yapıldığı 1935 sonrasındadır. 1936 yılında başlayan artış 1938 yılında zirveyi görmüştür. Genel itibariyle satışların en yoğun olduğu tarih aralığı 1936-1940'dır. Bu tarihten sonra belirli iniş çıkışlar olmakla birlikte satışlar genellikle düşüş eğilimindedir. Bahsi geçen tarih aralığının Atatürk'ün son, İnönü'nün ilk dönemine denk geldiği düşünüldüğünde, liderler nezdinde Evkaf satışı açısından farklı bir yaklaşım söz konusu değildir. Aslında bu satışlar, yapılan bir takım düzenlemeler sonrasında genel itibariyle sahaya bırakılan uygulamalar olduğundan, parti içi lider değişikliği ya da iktidar değişikliklerinde belirgin bir artış veya azalışa işaret etmez. Bu anlamda 1940 yılında başlayan düşüş 1944 yılına kadar aşağı yukarı sabit kalmış; bu tarihten sonra 1947 yılı hariç birbirine yakın aralıklarda seyretmiştir. 1947'den sonra başlayan düşüş, 1950 yılında yaşanan iktidar değişikliğinden sonra da yaklaşık aynı seyirde devam etmiştir. Benzer şekilde 1960 Darbesi'nden sonra, İnönü liderliğinde kurulan üç koalisyon döneminde de yeni bir artış söz konusu değildir.

Satış oranlarının zirveyi gördüğü dönemin 1936 ve sonrasına denk gelmesi, alana ilişkin düzenlemelerin bu zamanda yapılmış olmasına bağlıdır. 1936'dan sonra başlayan artışın 1940 yılından sonra düşmesi ise bir zihniyet ya da lider değişikliğinden değil, satılacak eser sayısının her geçen gün azalmasından

⁷⁴⁸ Uşak'ta on parça hayrat arazi ile Ayvalık'ta kiliseden çevrilme harap bir caminin satılması hakkında 20.05.1958 tarihli kararname, **BCA**, Fon Kodu:30.18.1.2, Yer No: 149.29.17. 30.05.1958. Benzer örnekler için bkz., **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 145.106.2, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 149.36.18, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 126.59.5, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 128.16.8, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 129.52.7.

⁷⁴⁹ Öztürk, **Türk Yenileşme...**, s. 492.

kaynaklanmaktadır. Bu satışların DP döneminde artmamakla birlikte sıfırlanmamış olması ve belirli periyotlarla devam etmesi, bu işlerin belli ölçüde iktidarlardan bağımsız olarak yürüdüğüne işarettir. Çünkü DP'nin iktidar yılları Türkiye'de gerçek anlamda iktidar muhalefet ilişkisinin takip edilebildiği, dinin neredeyse bütün partiler tarafından belirli oranlarda siyasete malzeme yapıldığı ve bu anlamda tamir edilen cami ve mescitlerin her fırsatta birçok mecrada dile getirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Buna rağmen cami ve mescit satışları bu dönemde de görülmeye devam etmektedir. Bir de DP döneminde yapılan imar ve şehir düzenlemelerinde yol, meydan veya yeşil sahaya dâhil edilen camileri de buna ilave etmek gerekir. Farklı rakamların telaffuz edildiği bu uygulamalar aşamasında ortadan kaldırılan cami ve mescit sayısını Öztürk 50 olarak vermektedir⁷⁵⁰.

⁷⁵⁰ Öztürk, a.g.e., s. 484.

Toplam Satış Adedi

Camii Satışı

Mescid Satışı

Cami Mescid Satış Oranı

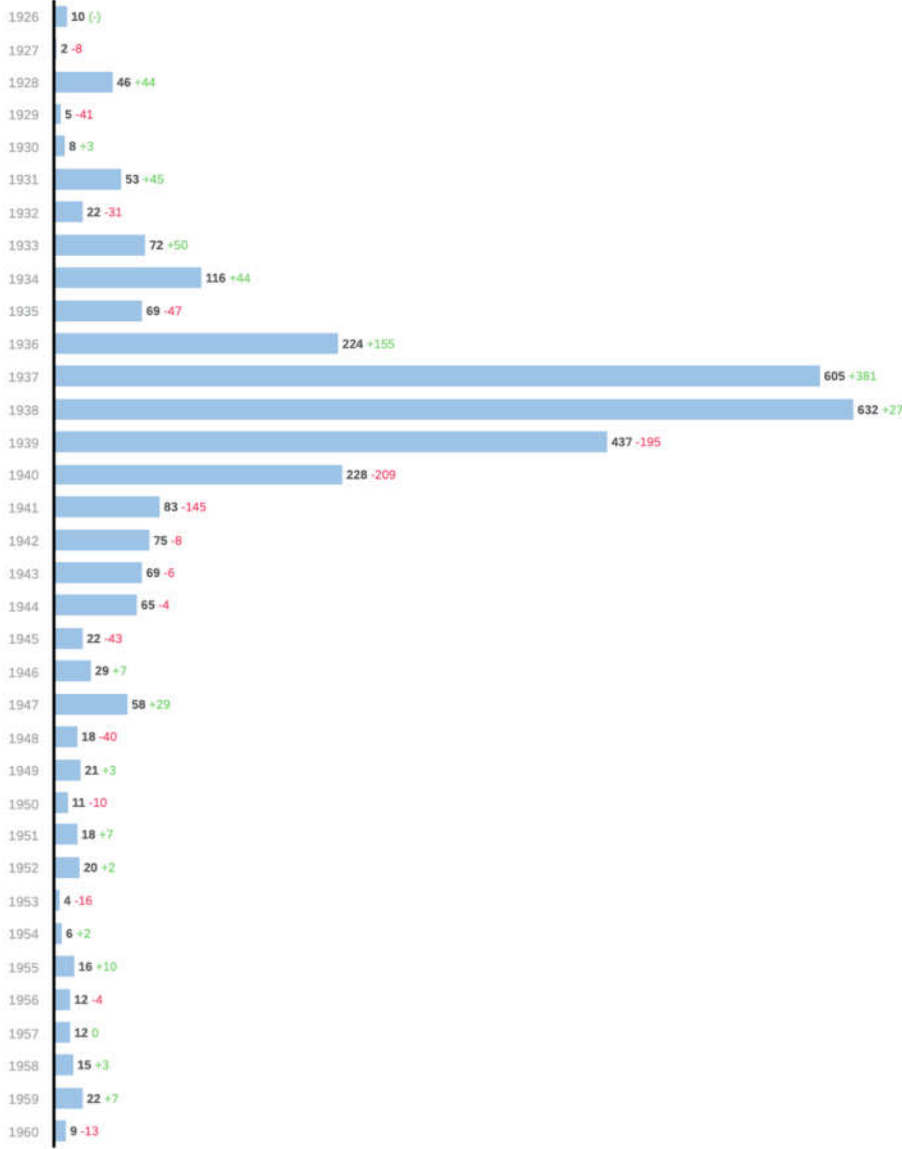
3,114

469

976

46.40%

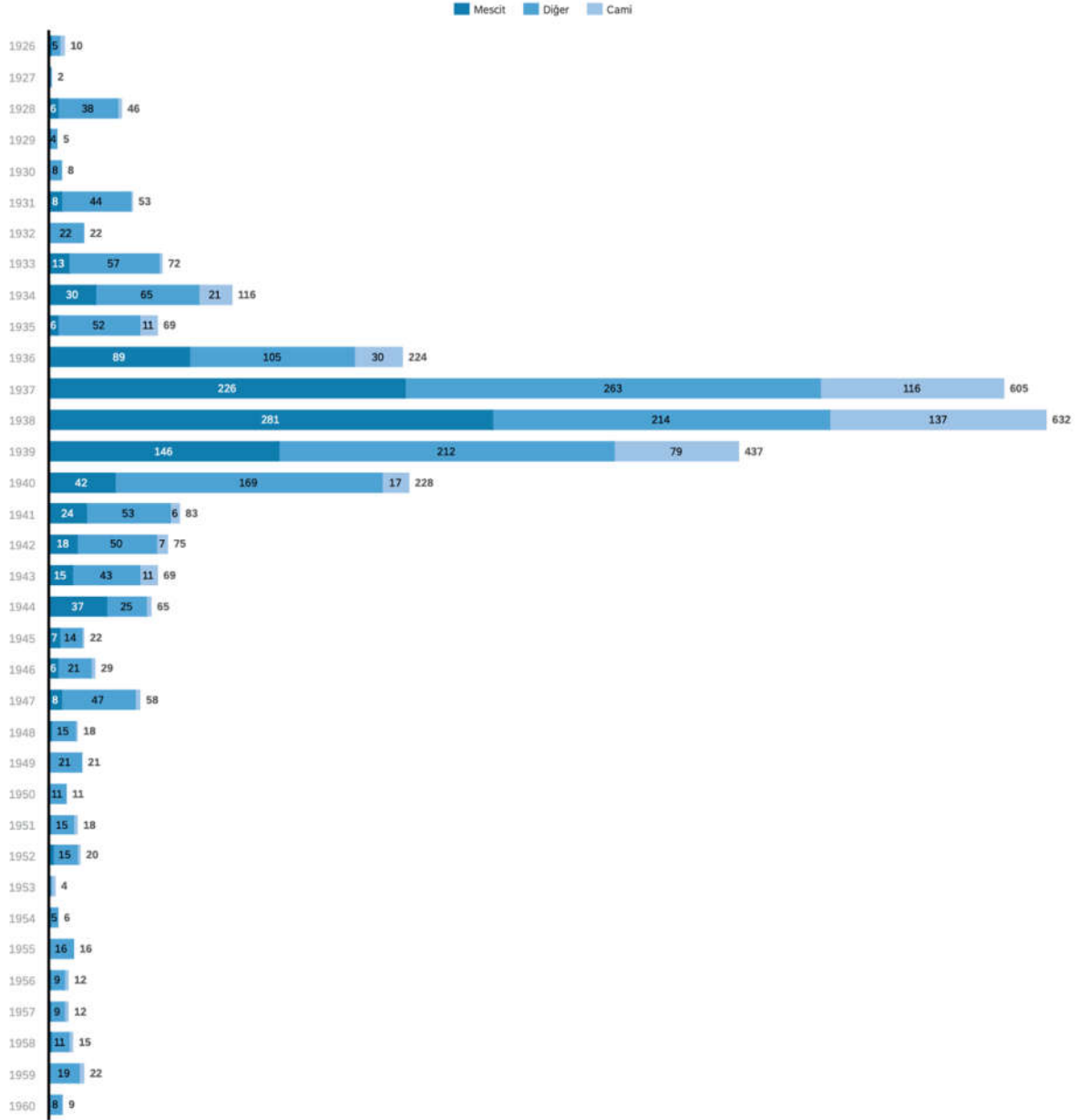
Tarih Bazlı Satış Adetleri

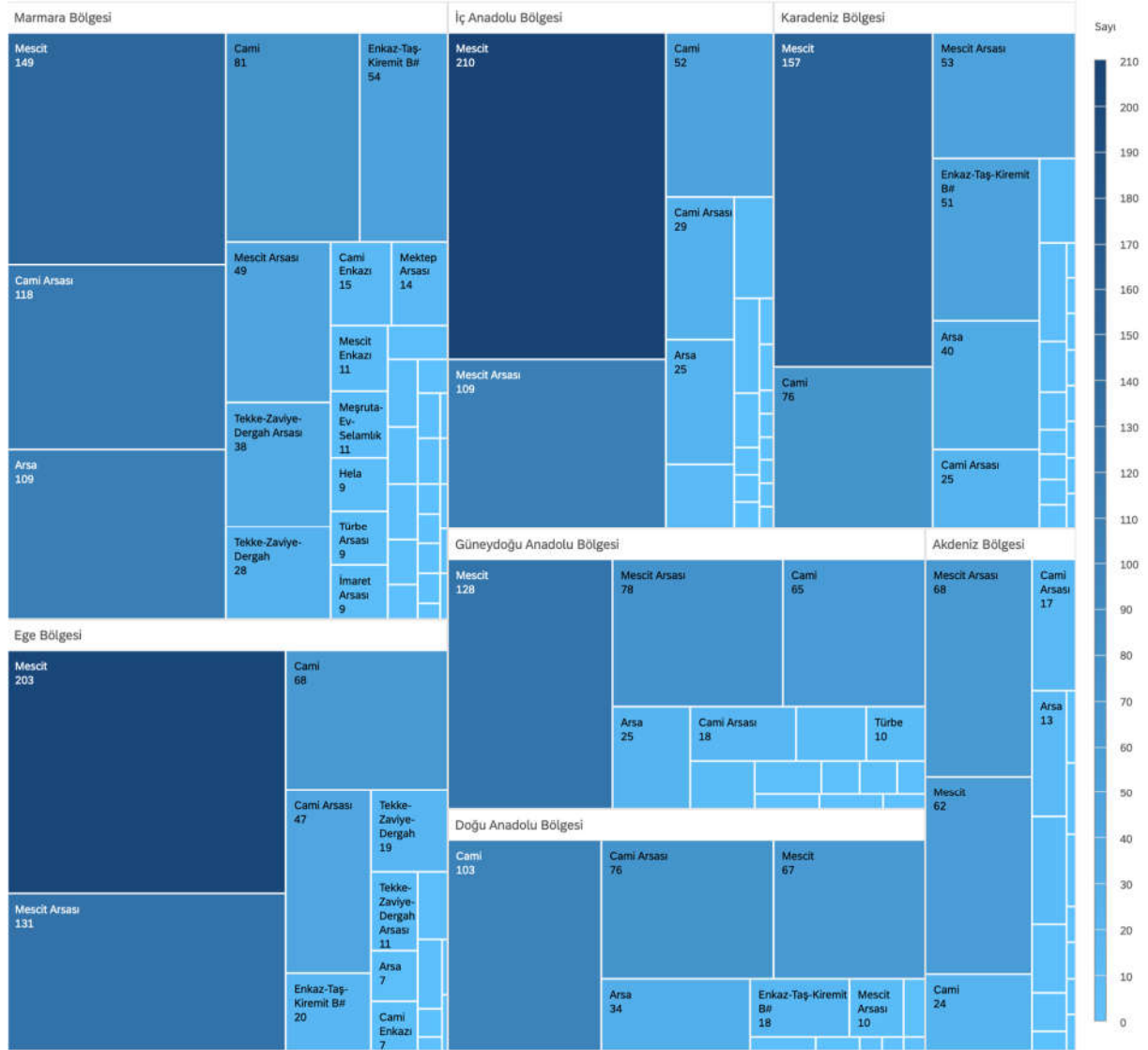
Grafik 1 Hayrat müzayede satış defteri verilerine göre 1926-1960 yılları arasında toplam hayrat satışı ve yıllara göre dağılımı.

Bu grafik VGM'nin arşivinde bulunan Hayrat Müzayede Satış Defteri'nin tasnif edilmesinden elde edilen verilerle oluşturulmuştur. Burada da görüldüğü üzere 1926 yılından başlamak üzere çeşitli vakıf eserlerin satışı gerçekleşmiştir. Cami ve mescid dışında hela, çeşitli imaretler, zeytinlikler, türbe, kervansaray, tekke-zaviye, kilise-manastır gibi yapılar ve bunlara ait arsaların olduğu 58 kalemdede satış gerçekleşmiştir. Çıkarılan kanunlara istinaden yapılan hayrat satışlarının son örneği 1975 yılında bir minarenin satılmasıdır. Bu tabloda ise çalışmamızın kapsamı dolayısıyla 1960 yılına kadar olan satışlara yer verilmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere satışların en yoğun olduğu dönem, 1936-1940 yılları arasındır. Vakıf eserlerin satışını onaylayan düzenlemelerin 1935-1936 sürecinde yapılması bu yoğunluğun nedenini oluşturmaktadır. Kanunun çıkmasından sonra zirveyi görmüş ve satılacak eser sayısının azalmasıyla satış rakamları da azalmıştır.

Yıllara Göre Toplam Satışın Tür Dağılımı

Grafik 2 1926-1960 yılları arasında yapılan satışların cami, mescit ve diğer olmak üzere tür dağılımları gösteren grafik. Burada da görüleceği üzere sadece cami ve mescit değil onun dışında farklı vakıf eserlerin satışı da gerçekleşmiştir.

Grafik 3 Satışı yapılan vakıf eserlerin tür ve bölge dağılımını gösteren grafik.

2.2.2. Cami ve Diğer Yapıların Tamirinde Yaşanan Sorunlar – Uygulamalar – İhmaller

1931 yılında Türkiye’deki mevcut eski eserlerin muhafazası ve harap bir hale gelmiş olanlarının tamir ettirilmesi için alınacak önlemleri kararlaştırmak için Bakanlar Kurulu kararıyla bir heyet oluşturulmuştur. Heyet Başvekâlet, Dahiliye, Maarif Müsteşarları, Evkaf Umum Müdürü, Müzeler Müdürü ve Etnografya Müze Müdürü’nden müteşekkildir. Bu heyetin tarihi abidelerin tamir edilememesi ya da harap edilmesi hususundaki tespitleri özetle şu şekildedir:

1. Tarihi abidelerin tamir ya da bakımları Evkaf, Maarif, Müzeler, belediyeler ve diğer bazı kurumlar arasında paylaştırılmıştır. Bu kurumların bir kısmı, bu işler için bütçelerine gerekli ve yeterli tahsisatları koyamamakta, koysalar bile asli halleri üzerinden tamir edecek gerekli vasıtalarla sahip olmadıklarından abideleri ihmal etmektedir.

2. Eski eserlerin korunması ve bunların değeri hakkında belediye ve özel idareler gerekli bilgiye sahip olmamalarından dolayı bazen yol açmak, bazen yer ve arsalarını satarak gelir elde etmek gibi sebeplerle bunları yıkmak istemektedir. Bunun için abidelerin harap duruma getirilmesine adeta göz yumulmaktadır.

Heyete göre bu durumların önüne geçmek için şunlar yapılmalıdır:

A. Abidelerin MEB tarafından tescil edilmesi gerekmektedir ki Asar-ı Atika Nizamnamesi’ne göre bu MEB’in görevidir. Bu tescil edilen abidelerin asli hallerini koruyarak tamir ve muhafaza etmek, bir merkezden idare edilmelidir. Bunun için MEB bünyesinde Abideleri Muhafaza Heyeti kurulmalıdır.

B. “Yalnız bakımsızlık değil, hatta kasdi tahrip yüzünden çok fena hale gelmiş olan bu eserlerin muhafazası için çok masrafa ihtiyaç vardır”. Bunun için Evkaf’ın ilgili bütçelerine bu işler için düzenli tahsisatlar konarak belirli programlar dahilinde tamir işlerine başlanmalıdır. Belediyeler de, abidelerin etrafındaki binaları istimlak edip abideleri daha görünür hale getirmek için bütçe ayırmalıdır.

C. Evkaf, tarihi binaların tamirini asli işi olarak görüp, bu işler için gerekli ve yeter miktarda bütçe ayırmadan başka hiçbir işe bakmamalıdır.

Ç. Milli Müdafaa Vekaleti’nin kullandığı tarihi eserleri tahliyesi sağlanmalıdır.

D. Mülki idarelerin tarihi eserleri tahripten koruması için MEB tarafından hazırlanacak olan bir kanun tasarısının mecliste kabul edilmesi gerekmektedir.

E. MEB başlamış olduğu abidelerin tescil işini bir an önce bitirmelidir.

F. MEB, abidelerin önemi ve korunması için toplumu ve kurumları aydınlatacak yayınlar yapılmalıdır⁷⁵¹. Bu raporda yer alan ifadelerde de görüldüğü üzere, ülke genelindeki tarihi abidelerin durumu ve bunlar için yapılması gerekenler noktasında tespitler yapılmıştır. Ancak bunların tespitinden daha da önemlisi, bunların sahaya nasıl yansıtılacağı ve bu aşamada gerekli olan bütçe ve nitelikli, yetişmiş elemanların nasıl bulunacağıdır. Çünkü bunların eksikliği, abidelerin gerekli tamiri görmesinin önündeki en önemli engel olarak durmaktadır. Tüm bunlara ilaveten sahada yaşanan sorun ve imkânsızlıklar, suiistimal ve ihmallerle birleşince cami ve mescitlerin de dahil olduğu birçok tarihi yapının zarar gördüğü; hatta yok olduğu bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu tablonun ortaya çıkma gerekçeleri ve çözüm önerileri özellikle Evkaf ve Riyaset bütçeleri sırasında zabıtlara da yansımıştır. 1938-1960 yıllarına ait bu zabıtların günbegün taranmasıyla elde edilen veriler ışığında, abidelerin tamirine ilişkin süreçte ortaya çıkan aksaklıklar ve suiistimaller genel itibariyle şu şekilde sıralanabilir:

1. Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafya üzerinde hükümran olmuştur. Bu genişliğe bağlı olarak bugünkü dünyanın birçok bölgesinde vakıf eserler ve bunların sağlıklı bir şekilde işletilmesi için farklı yerlere akar (gelir) sistemleri kurmuştur. Ancak Karlofça ile başlayan ve sonrasında sürekli hale gelen toprak kayıpları, bu vakıf eserlerin sınırlar dışında kalmasına neden olmuştur. Vakfın kendisi sınırlar içinde kalsa dahi, akarı sınır dışında kaldığı için sistemde aksaklıklar yaşanmıştır. Örneğin Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan birçok selatin camisinin akarları bu sınırların dışında kaldığı için bunların tamir ve bakımında aksaklıklar yaşanmıştır⁷⁵². CHP Ankara Mebusu Mümtaz Ökmen de (Başbakan yardımcısı) bu duruma dikkat çekerek özellikle fütuhât devri padişahlarının yaptırmış olduğu birçok esere ait çiftlik, işletme ve benzeri gelirlerin Cumhuriyet sınırlarının dışında kaldığını ifade etmiştir. Selatin camilerin akarlarının önemli bir kısmını kaybettiğine dair söylemler mecliste farklı kişiler tarafından tekrar

⁷⁵¹ Can, **Eski Eserler ve Müzelerle...**, s. 79-81.

⁷⁵² III. Ahmet, Girit'e ait bütün gelirleri kendi adını taşıyan Sultan Ahmet Camisi'ne vakfetmiştir. Ancak Girit elden çıkınca söz konusu cami gelirlerin önemli bir kısmını kaybetmiştir. Nadir Nadi, **"Perde Aralığından"** İstanbul, Çağdaş Yayınları, Aralık 1979 s. 275.

edilmekte ve bu durumun vakıflar açısından ciddi bir olumsuzluk oluşturduğuna dikkat çekilmektedir⁷⁵³. Örneğin DP Çanakkale mebusu Servet Sezgin'e göre Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrasında vakıfları besleyen gelir kaynaklarının Rumeli ve Balkanlar'da kalması dolayısıyla vakıf sistemi işlemez hale gelmiştir. Sezgin ayrıca, Türk milletinin canlı abideleri olan vakıflar, camiler, ve medreselerin yaklaşık yüz elli seneden beri yeterince tamir edilmediğini, fakat asıl ihmalin 1923-1950 arasında yaşandığını belirtmiştir⁷⁵⁴. Bu noktada tarihi abidelerin harap durumda olmalarının "suçunu" CHP genellikle Osmanlı'nın özellikle son dönemine, DP ise genellikle CHP'nin laiklik uygulamalarına yüklemektedir.

2. Sınırların değişmesinden sonra vakıf eser ve akarlarının önemli bir kısmı sınırlar dışında kalınca burada yaşanan gelir kaybı zeytinlik, orman, turunç tarlaları gibi yerlerin işletilmesinden, kiralanmasından kazanılmaya çalışılmıştır⁷⁵⁵. İlerleyen süreçte otel ve apartman inşa edip bunları kiraya verme yoluna da gidilmiştir⁷⁵⁶. Ancak bu işlerin iyi yönetilememesi, kaybedilen akarın yerini tamamlayamadığı gibi vakıfları, asli işinin dışında bir alana taşımıştır. Örneğin bazı vakıflardan toplanan paralarla başka bölgelerde yeni zeytinlikler, portakallıklar meydana getirilmeye çalışılmıştır. Evkaf, sahip olduğu bu ürün tarlalarını, bazı bölgelerde düşük fiyatlar üzerinden icara verdiği için gelir çok düşük kalmış, bu ise gerekli tamiratların yapılmasında aksaklıklar yaşanmasına neden olmuştur⁷⁵⁷.

⁷⁵³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 246. Lozan Antlaşması'nın 60. Maddesi: "Gerek Balkan muharebeleri neticesinde ve gerek işbu muahede ile lehlerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan arazi ayrılmış veya ayrılmakta olan Devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun işbu arazi üzerinde bulunan kâffe emval ve emlakini meccanen iktisap edeceklerdir". TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 18, B. 72, (18 Nisan 1949), s. 460. Lozan Antlaşması tutanakları için ayrıca bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No 291, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.

⁷⁵⁴ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1049-1050.

⁷⁵⁵ Evkaf Umum Müdürlüğü, **Vakıf Yerlerin Nasıl Kiraya Verileceğine...** 1934. Söz konusu düzenleme hakkında Bakanlar Kurulu kararı için bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 45.33.20.

⁷⁵⁶ Yeni yapılan ve gelir kaynağı olarak kullanılan binaların bazıları için bkz. **20 Cumhuriyet Yılında...**, s. 14. Evkafın öşür ve intikal vergileri başta olmak üzere birçok gelirini kaybetmesi üzerine kendisine gelir sağlamak için yaptığı eserler için bkz. İktisadi Müesseselere Örnek Bir Bütçe: Vakıflar Bütçesi, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S.32, 1.4.1941, s. 4. Burada da görüleceği üzere 1924'ten 1936 yılına kadar vakıf gelir gider dengesi kurulamamıştır. İlk defa 1936 yılında vakıf gelirleri giderleri geçmiştir.

⁷⁵⁷ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 251. Ayrıca mevcut tarlaların daha işlevsel hale getirilmesi için bazı kanuni düzenlemelerin eksikliğinden de bahsetmek gerekir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Hakkı Kamil Beşe konuya ilişkin yapmış olduğu açıklamada şu verilere dikkat çekmektedir: "Ayvalık'ta 165 bin ağaçlık bir zeytin işletmemiz, Antalya'da 220 bin dönümlük Murat Paşa Çiftliği vardır. Bu işletmeler devam edecektir. Burada 10-15 bin narenciye yetiştirilmiştir, ağaç sayısı 350 bine kadar çıkarılacaktır. Buna mukabil işletme bakımından ticarî değeri olmayan küçük araziye de tasfiye edeceğiz. Fakat bütün bunların yapılması kanun tasarılarının çıkmasına bağlıdır ve şimdi halde bu

3. 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında işgale uğramış bölgelerde, düşmanın bilinçli olarak tarihi eserlere ve camilere zarar vermiş olmasından dolayı tamir edilmesi gereken cami, türbe, medrese sayısı artmıştır. Özellikle Doğu'da Ruslar, Batı'da Yunanlılar birçok yapıyı bilinçli olarak tahrip etmişlerdir. Örneğin MEB Yücel, son tamirini bundan 20 ila 25 (takriben 1915-1920 arası) yıl önce Mimar Asım Kömürcü tarafından yapıldığını ifade ettiği Yeşil Türbe'nin 1939 yılından itibaren yeniden ele alındığını, ancak Milli Mücadele yıllarında bu eserlere bilinçli olarak zarar verildiğini belirtmiştir. Yunan ordusunun işgalinde olan Bursa'da bulunan bu türbedeki çinilerin bir kısmının söküldüğünü, bir kısmına ise bilerek kırıldığını ifade etmiştir⁷⁵⁸. Benzer şekilde Erzurum'da Mimar Sinan eserlerinden olan Lala Paşa Camisi'nde bulunan çinilerinin bir kısmı umumi harp zamanında Ruslar tarafından sökülüp götürülmüştür⁷⁵⁹.

Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti tarafından TBMM İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına gönderilen 22.10.1338 (1922) tarih ve 6/1753 tezkireye verilen cevapta, Batı Anadolu Bölgesi'nde Milli Mücadele yıllarında tahrip edilen, yakılıp yıkılan cami ve vakıf akaratlarının uğradığı zararların bölgeye gönderilen heyetlerin raporlarıyla tespit edildiği belirtilmiştir. Bazı yerlerdeki çalışmaların devam ettiği ifade edilmekle birlikte Bursa, Eskişehir, Konya, Kütahya, Bilecik, Balıkesir, Denizli ve Aydın bölgelerindeki tahribat ve zararın miktarı 7.319.196 lira olarak tespit edilmiştir⁷⁶⁰.

hususla hiç bir salahiyetimiz yoktur". "Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur", **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

⁷⁵⁸ **TBMMZC**, D. 6, İ.S. 2, C. 17, B. 45, (28 Nisan 1941), s. 135-136.

⁷⁵⁹ "Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu", **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 818-819.

⁷⁶⁰ Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti tarafından TBMM İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına gönderilen 29.09.1922 tarihli tezkire: **BCA**, Fon Kodu: 30.10 Yer No: 140.4.12.

Tablo 2: Yunan İşgali Sırasındaki Zarar Gören Dini Yapıların Zarar-Ziyan Tablosu.

Tahribatın Yapıldığı İl	Dini Yapılardaki Tahribatın Maddi Tutarı (TL)	Mefruşatlarındaki Tahribatın Maddi Tutarı (TL)	Tahribatın Toplam Tutarı (TL)
Kütahya	86.371	82.000	168.371
Eskişehir	68.883	90.000	158.883
Afyon	37.801	65.000	102.801
Manisa	1.277,94	873.000	2.150,94
İzmir	219.000	120.000	339.000
Bursa	430.937	250.000	680.937
Bilecik	425.000	180.000	605.000
Bandırma	400.000	90.000	490.000
Balıkesir	250.000	85.000	335.000
Denizli	3.259	5.000	8.259
Aydın	1.450.000	830.000	2.280.000
TOPLAM (TL)	4.649,19	2.670.000	7.329,19

4. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte birçok kurum yeni sisteme göre yeniden ele alınmıştır. Bu süreçten en fazla etkilenen alanlardan biri de dini alanlardır. Cumhuriyet döneminde vakıf anlayışının değişmesine ek olarak, vakıf eserlerin tamir, onarım ve kullanım hakkı gibi işlerin bir birim ya da kurum üzerinden yürütülmemesi karmaşalara neden olmuştur. Vakıflar Genel Müdürü Hakkı Kamil Beşe (1948-1950), genellikle vakıflara ait olacağı sanılan binaların çoğunun sekiz muhtelif daire arasında paylaşılmış bulunduğunu belirtmektedir⁷⁶¹. Örneğin medreselerin tamirinden Maarif sorumlu iken, camilerin tamirinden ise Evkaf sorumludur. Evkaf bir camiye restore etmesine rağmen, sorumluluğunda olmadığı gerekçesiyle caminin hariminde bulunan medrese veya imam odası gibi yapıları tamir etmemektedir. Bu ise topyekûn bir imara engel olmaktadır. Vakıflar Genel Müdürü F. Kiper (1935-1947) bu durumdan rahatsızlığını dile getirmektedir⁷⁶². Bunun dışında, Evkafın sorumluluğunda olan

⁷⁶¹ “Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur”, **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

⁷⁶² Vakıflar Genel Müdürü Fahrettin Kiper tarafından Başvekâlete yazılan 22 Haziran 1936 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 213.447.3.

camiler ise eserin mazbut ya da mülhak olmasına da bağlı olarak değişmektedir. CHP döneminde Evkaf genel itibariyle mazbut vakıfları tamir ederken, DP döneminde buna ek olarak mülhak vakıflara yardım edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tekke, zaviye ve türbelerin tamirine ilişkin de bir netlikten söz edilemez. Örneğin İstanbul’da tamir edilecek türbelerin listesi belirlenmiştir. Bu liste dışında kalan türbeler genel itibariyle ihmal edilmiştir. “Tezveren Baba Türbesi” gibi türbelerin bu süreçte tamir edilmemesi dönem anlayışı itibariyle anlaşılır bir durum iken, Gazi Osman Paşa Türbesi’nin de ihmal edilmesini anlaşılır bulmak biraz güçtür⁷⁶³.

5. Genel itibariyle paylaşım ya da vakıf eserlerinin aktarımı, bu aktarımın uygulanması aşamasında yaşanan sorun ve ihmaller de söz konusudur. Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan bir takım düzenlemelerle birlikte vakıflara ait bir kısım gelirler belediyeler ve özel idareler gibi başka birim ve kurumlar arasında dağıtılmıştır. Bu dağıtımlar bazen doğrudan vakfın kendisi iken, bazen ise vakfın akarı üzerinden gerçekleşmiştir. Bu ise vakıflar açısından gelir kaybına neden olduğundan tamiratlar için bütçe yetersizliği sorununu beraberinde getirmiştir. Ayrıca tarihi abide ve eserlerin tamiri konusunda Kültür Bakanlığı, Müzeler Müdürlüğü, MEB, VGM, Belediyeler gibi birimler arasında koordinasyonun iyi sağlanamaması sahada sorunların yaşanmasına neden olmuştur⁷⁶⁴.

6. Osmanlı dönemindeki vakıf camilerinin bakım ve tamiri ile hayrat hademesinin maaşlarının ödenmesi için akarlar oluşturulmuştur. Buralardan elde edilen gelirler o camilerdeki işleyişin iyi yürümesini sağlamaktaydı. Ancak ifade edildiği üzere kaybedilen topraklarla birlikte akarların elde çıkması, diğer alanlarda olduğu gibi vakıf camilerindeki işleyiş ahengini de bozmuştur. Cumhuriyet Türkiye’si’ne devrettiği haliyle özellikle selatin camileriyle diğer büyük ve önemli camilerin akarlarında ciddi kayıplar söz konusudur. Vakıflar Genel Müdürü Hakkı Kâmil Beşe, Evkafın bütçesine ilişkin Türk Basın Birliği’nde yapmış olduğu konuşmasında, Yunanistan’ın yalnız mübadeleye tâbi bölgelerinde vakıfların bıraktığı gayri menkul malların o zamanki defter kaydıyla değeri 450 milyon altın lira olduğunu, bunun şimdiki rayicinin milyarları bulacağını ifade etmiştir. Kaybedilen bu muazzam gelir kaynaklarına karşılık bugün elimizdeki onarım tahsisatı ancak 525 bin liradır. 200 milyonluk ihtiyaç

⁷⁶³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 49, (17 Şubat 1950), s. 797-798. Beş altı yıl evvel Gazi Osman Paşa Türbesi’nin durumu Poroy tarafından meclise taşınınca dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından aynı yıl içerisinde tamir ettirilmiştir.

⁷⁶⁴ Aynı yer, s. 246.

karşısında bu para ile ne yapılabilir? demiştir⁷⁶⁵. Dolayısıyla artık camilerin tamir ve diğer işlemleri için bireysel gelirlerden bahsetmek zordur. Bundan dolayı eski sistemden devreden ve yeni gelir kaynaklarından elde ediler gelirler VGM'deki ortak bir havuzda toplanmakta ve ihtiyaca göre ilgili yerlere sevk edilmektedir. Ancak bu uygulama, gelirleri olduğu halde bazı yerlerdeki cami ve diğer evkaf yapılarının tamirinde aksamalara neden olmuştur. Örneğin Erzurum'da vakıfların sahip olduğu yıllık gelir 300.000 lira civarında olmasına rağmen, bu miktar üzerinden buradaki camilerin tamiri için ayrılan para 5.000 liradır. CHP Erzurum mebusu Vehbi Kocagüney'e göre herhangi bir hayrat için yapılan vakfiyelerde iki önemli amaç vardır. Birincisi abideleri harap olmayacak surette tamir ettirmek, ikincisi de o abidelerde hizmet edenlerin hayatını idame ettirmek ve geçimini sağlamaktır. Kocagüney'e göre burada belirtilen amacı gerçekleşmesi için vakıflar kanununun yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü bu düzenlemeler sırasında bir takım gayrimenkuller belediye ve özel idare gibi kamu müesseselerine aktarılmıştır. Bu durum dolayısıyla evkaf bütçesinde ortaya çıkan eksiklikler hükümet yardımı ile kapatılmaya çalışılmıştır. Bu yardımlar genellikle Maliye Nezaretinin yardımlar kısmından yapılmaktadır. Örneğin bu yardım miktarları 1947 yılında 2.400.000 iken 1948 yılı için 2.200.000 olarak belirlenmiştir⁷⁶⁶.

7. Bütçe yetersizliği dolayısıyla tamir ve onarım işlerinin belirli bir sıraya konması da bazı eserlerin yok olmasına neden olmuştur. Çünkü bu süreçte öncelikli olarak tarihi ve sanat değeri yüksek eserler tamir edilirken, diğer eserlerin tamiri sonraya bırakılmak durumunda kalınmıştır. Ancak bu sıra aşamasının çeşitli nedenlerle uzun sürmesi dolayısıyla tarihi yapılar her geçen gün daha kötü hale gelmiştir.

8. Tarihi yapıların kötü hale gelmesinin bir başka nedeni de definecilerdir. Örneğin İshak Paşa Sarayı içerisinde bulunan caminin kubbelerini taşıyan mermer sütunlar defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Eğer acil müdahale edilmezse, bu eserde meydana gelen tahribatın engel olunamayacak seviyelere ulaşacağı ifade edilmiştir⁷⁶⁷. Bunun dışında cami ve türbe gibi yapıların kubbelerindeki kurşun ve bakırların çalınması da bu eserlerin zarar görmesinin önemli bir nedenidir. Kurşunu sökülen bir

⁷⁶⁵ “Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur”, **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

⁷⁶⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 238-239.

⁷⁶⁷ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 3, C. 20 8. Birleşim 17, (24 Aralık 1945), 1946 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu s. 334.

kubbe kolaylıkla su alıp çürümekte ve yıkılmaktadır. Örneğin Evkafın 1944 yılına ilişkin bütçe görüşmesinde söz alan Cevdet Kerim İncedayı, İshak Paşa Sarayı içerisinde yer alan Behlül Paşa Camisi'nin durumu için şu ifadeleri kullanmaktadır: “muazzam sanat eseri ve abide olan bu eser birtakım gaddar insanların eliyle ve bizim de ihmalemizle her gün taşları sökülerek taşınarak harap olmaktadır. Oraya dört sene evvel gittiğim zaman oradaki tümen komutanından rica ettim: “Şuraya bir manga asker gönder de muhafaza ettir dedim. O arkadaşta bugüne kadar gidip gelenlerden anlıyorum ki, bir manga ile muhafaza etmektedir”⁷⁶⁸.

9. Deprem başta olmak üzere sel, yangın⁷⁶⁹, şiddetli rüzgâr gibi doğal afetler dolayısıyla birçok cami ve mescit zarar görmüş veya yıkılmıştır⁷⁷⁰. Gerek Cumhuriyet öncesinde, gerekse sonrasında meydana gelen doğal afetler dolayısıyla yıkılan eserleri tamir etmek ya da yenisi inşa etmek zaman almıştır. Bu durum bazı yerleşim yerlerinde cami yokluğu şikâyetlerinin oluşmasına neden olmuştur. Örneğin 1939 Erzincan depreminde burada bulunan altı caminin hepsi yıkılmıştır. Bu olağan bir durumun sonucudur. Olağan olmayan ise, bunların enkaz ve arsasından Evkafın elde ettiği gelir 3.400.000 lira olmasına rağmen, bu şehrin yeniden imarı sırasında büyük bir caminin yapılması gerektiğinde Evkaf'ın geri planda kalmasıdır⁷⁷¹. Tarihi bir yapının tamiri veya yeniden inşasının bütçe meselesi olduğu bilinmekle birlikte Evkafın, satarken istekli yaparken isteksiz olduğu hem CHP, hem de DP dönemine ait zabıtlardan takip edilebilmektedir⁷⁷². Ancak burada genel bir koordinasyon sorununa da dikkat çekmek

⁷⁶⁸ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 428- 430. Askerin cami önünde nöbet beklemesinin bir örneği de, tarihi eserlerin saklandığı camilerde yaşanmaktadır. Laiklik uygulamalarında bazı aşırılıklar görülmekle birlikte bunlar doğrudan ibadetin engellenmesi saikiyle yapılmış işler değildir. Yani asker cami önünde ibadeti engellemek için değil, “ibadet edenden” camiye ve eserleri korumak için nöbet tutmaktadır.

⁷⁶⁹ 1918 İstanbul yangınında Fatih'te bulunan Bali Paşa Camisi'nin önemli bir kısmı yanmış ve bu cami 1935 yılında VGM tarafından restore ve tamir edilmiştir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bali-pasa-camii>, Erişim tarihi: 16.10.2020. Yine Fatih'te bulunan Mesih Ali Paşa Camisi'nde aynı yangında zarar görmüş ve bu cami 1936-1939 yılları arasında tamirat görmüştür. **Cumhuriyet'ten Önce ve Sonra Vakıflar**, İstanbul, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1937, s. 32.

⁷⁷⁰ Tahsin Öz, İstanbul Camileri adlı eserinde 1918 yangınında 40 cami, 16 mescit, 29 medrese, 54 türbenin yandığını belirtmektedir. Tahsin Öz, **İstanbul Camileri**, C. 1. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962, s.2.

⁷⁷¹ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, TBMMZC, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 822. Sabit Sarioğlu'na göre (Erzincan-CHP) 1939 Erzincan depreminden önce burada bulunan camilerin sahip olduğu akarlardan olan dükkan, tarla, su kanalları Evkaf tarafından satılmış, ancak depremden sonra bu camiler yıkılınca Evkaf bunların yeniden imarı için herhangi bir şey yapmamıştır. 2726 sayılı vakıflar Kanunu'nun 10, 11, 12, 13 ve 14. maddelerine göre bunların vakıflar tarafından yapılması gerekmektedir. TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1279.

⁷⁷² Depremde hasar gören bir caminin tamir edilmesine ilişkin bir örnek: 20 Nisan 1933 tarihinde meydana gelen depremde, İstanköy'de yer alan Defterdar Camisi'nin zarar görmesi üzerine buranın tamir edilmesi için ada Müslümanları, İstanbul'da bulunan vakıf mütevellisine durumu bildirmişlerdir.

gerekir. VGM'den, vakıf müdürlük ve memurluklara gönderilen 11.1.1940 tarihli bir yazıda, bahsi geçen doğal afetler dolayısıyla hasar gören herhangi bir cami ya da akarın durumu hakkında genel merkezin ya hiç ya da eksik bilgilendirildiğinden şikâyet edilmektedir⁷⁷³. Bu durum haliyle yıkılan bir cami yerine yenisinin yapılmasını geciktirmekte ve cami eksikliği şikayetine neden olmaktadır.

10. Tarihi yapıların tamir ve restorasyonu için yüksek bütçelere ihtiyaç vardır. Cumhuriyet döneminin iç ve dış şartlarından kaynaklı durumlar hemen her alanda bir bütçe sıkıntısı meydana getirmiştir. Ancak tarihi yapıların, camilerin restorasyonu söz konusu olduğunda bütçe sıkıntısının dışında sorunlar vardır. Örneğin özellikle belediyeler tarafından bir tarihi yapının onarım maliyeti hesaba katılarak işin kolayına kaçılmış ve tamir edilebilecek durumda olan yapılar yıkılarak hem olası maliyet “önlenmiş” hem de arsasına sahip çıkılarak gelir elde edilmiştir. Bazı yerlerde sorun bunu da aşmış, gerek enkazların gerekse arsaların satılması değerinin çok altında gerçekleşmiştir. Örneğin Bursa Karacabey’de dört bin liraya satılan bir vakıf eser, kırk bin liraya başkasına satılmıştır⁷⁷⁴.

Söz konusu mütevellî durumu bir yazı ile İçişleri Bakanı’na bildirmiştir. Bu yazıda depremde zarar gören caminin bölge idaresi tarafından bir bahane ile yıkılarak bir kısmının kütüphane diğer kısımlarının ise başka amaçlarla kullanılması planlandığı ifade edilmiştir. Rodos’taki Müslümanların önemli dayanak noktalarından biri olan bu caminin yok edilmesi ile ada Müslümanlarının burayı terk etmek zorunda kalabilecekleri ifade edilerek, depremde zarar gördükleri için ekonomik açıdan caminin tamirine ayıracak paralarının olmadıklarını bildirmişlerdir. Eğer bu yapılmazsa İtalya’nın adada Türk-İslam kültürünü yok etmeye yönelik izlemiş olduğu politikaya katkı vereceği ifade edilmiştir. Gelen bu yazı üzerine Türkiye, bu olaya kayıtsız kalmamış ancak Rodos Konsolosluğu’nun bu caminin tamirine resmi olarak dahil olması, misilleme olarak İtalya ve başka diğer devletlerin Türkiye’deki kilise vesaire tamirine kalkışmalarına neden olabileceği durumu hesaba katılarak başka bir yol izlenmiştir. Böyle bir durumun ortaya çıkmaması için bu işin konsolosluk tarafından güvenilen birine verilmesi ve buradaki harcamaların konsolos tarafından gayri resmi olarak takip edilmesinin uygun olacağı Hariciye Vekaleti tarafından ifade edilmiştir. Milli sınırlar dışında bulunmakla birlikte adada meskun Türkler için varlığı önemli olan bu caminin 5.500 lira bir ödenek ile tamir ettirilebileceği ifade edilmiştir. Söz konusu camiye ilişkin vakfın muhasebesi İstanbul Evkaf Müdürlüğü tarafından görüldüğü için mevcut mevzuata göre tamir ettirilebileceği ifade edilmişse de yukarıda bahsi geçen durumdan dolayı bundan vazgeçilmiştir. Durum üzerine Başvekile bir yazı gönderen Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, mahalli hükümetin Adadaki Türk unsuruna uyguladığı siyasetten dolayı caminin yıkılmasından yana olduğunu, “bu vaziyet karşısında anavatanın hemen yan başında bir avuç kalmış Türkler şimdi hiç olmazsa bu caminin ve iratlarının kurtarılacak harap olan Türk mekteplerinin ihyasına imkan verilmesini Cumhuriyet hükümetinden dilemektedirler”. Dolayısıyla gerekli işlerin yapılabilmesi için VGM’ye emir edilmesini istenmektedir. Bunun üzerine Başvekil gerekli işlemlerin yapılması için VGM’ne talimat vermiştir. Deprem nedeniyle hasara uğrayan Rodos İstanköy’deki Defterdar Camisi’nin Rodos Konsolosluğu’nun gayri resmi olarak yürütmesine dair **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 191.308.7.

⁷⁷³ **Vakıflar Umum Müdürlüğü 1940-1941...**, s. 3.

⁷⁷⁴ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 8, B.20, (22 Aralık 1947), s. 135. CHP Bolu mebusu İhsan Yalçın’a göre, Vakıflara kendi bünyesinde bulunan eserlerin tamir edilmesi ve korunması görevi verilmiş olmasına rağmen, Vakıflar kanunun birinci maddesine istinaden bazı yapılar gelir getirmiyor, yıkılmak üzeredir gibi gerekçelerle elden çıkarılmaktadır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B.56, (25 Şubat 1950), s. 1277-1278.

11. Hem CHP döneminde hem de DP döneminde cami ve diğer yapıların tamiriyle alakalı uygulamaların İstanbul’da yoğunlaştığı görülmektedir. Bu yoğunluğun bir sebebi tarihi yapının burada çok olması iken diğer bir sebebi de, bu şehrin aynı zamanda bir turizm kenti olmasından kaynaklanmaktadır. Camiler ve diğer tarihi yapılarının tamirine ilişkin belge diline ve meclis zabıtlarına baktığımızda tarihi ve sanat değeri olan camilerin öncelikli olarak tamir edilmesindeki ana kaygılardan biri de, bunların ziyaretinden gelecek olası turizm geliri olduğu görülmektedir⁷⁷⁵. Bununla birlikte sınırlı bütçe ile İstanbul’un öncelenmesi diğer şehirlerdeki yapıların tamirini geciktirmiş ve bu ise her iki dönemde de şikâyetlere neden olmuştur.

12. 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu’nun 12. maddesine göre geliri azalan akarların satılarak yerine tercihan mahallinde yenilerinin yaptırılması konusunda Vakıflar İdare Meclisi yetkilidir. Ancak bölgesel şikâyetlerden de anlaşıldığı üzere gelir azlığı dolayısıyla birçok emlak ve arazi satılmasına rağmen bunların yerine geliri fazla olacak bir tesis, sistem kurulmamıştır. Burada ileri sürülen gerekçe, kanunun da izin verdiği üzere, gelir getirecek işin başka yerde yapılabileceğine yöneliktir. Bunun aynı mahalde olması gerekmez.

2.2.3. Bir Bütçe Meselesi Olarak Abidelerin Tamiri

Bilindiği üzere Cumhuriyet Türkiye’si, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra adeta onun devamı olarak kurulmuş bir devlettir. Dolayısıyla gerek din adamlarının niteliği ya da niceliği, gerekse camilerin sayısı, tamire muhtaç olup olmama durumları da bir önceki sistemin bıraktıkları üzerinden ele alınmalıdır⁷⁷⁶. Bu noktada, Osmanlı vakıf sisteminde yaşanan sorunlara ek olarak⁷⁷⁷, daha öncesi olmakla birlikte özellikle Balkan Savaşları ile başlayıp Cihan Harbi ile devam eden ve Milli Mücadele ile son bulan on yıllık kesintisiz savaş yılları camiler ve diğer tarihi yapıların harap bir duruma düşmesine neden olmuştur. Ayrıca Osmanlı son

⁷⁷⁵ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 43, (19 Şubat 1955), s. 306-307.

⁷⁷⁶ Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde camiler başta olmak üzere dini yapıların genel durumu hakkında bilgi vermesi açısından şu pasaj önemlidir. “II. Abdülhamit’i eğitimin İslami niteliğini artırma hususunda harekete geçmeye zorlayan diğer bir sebep de, en küçük yerleşim birimlerine kadar kilise, okul, hastane tamiri ya da yeniden inşası için başvuran Gayrimüslim cemiyetlerin çokluğu idi. Hâlbuki camileri, medreseleri, tekkeleri, han ve hamamları yıkılma durumuna gelmiş olmasına rağmen Türklerin müracaatları son derece azdı”. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019, s. 232-233.

⁷⁷⁷ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme...**, s. 276-285.

dönemlerinde işleyen bir vakıf sistemi olmasına rağmen gerek bu sistemde ortaya çıkan sorunlar⁷⁷⁸, gerekse kaybedilen savaşlar dolayısıyla bazı eserlerin gelir kaynaklarını kaybetmesi gibi sebepler dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'si'ne oldukça masraflı bir yük kalmıştır. Türk tarihinin uzunluğuna bağlı olarak Anadolu coğrafyasında tamir edilmesi gereken tarihi yapının oldukça fazla olduğu da hatırd tutulmalıdır. Yani Cumhuriyet Türkiye'si, tamirat açısından diğer tarihi yapılarda olduğu gibi tarihi camiler konusunda da bir yük devralmıştır. Bu durum Riyaset'in kurulmasından kısa bir süre sonra müftülöklere gönderdiği talimatnamesinde, tamire muhtaç cami, mescit, tekke gibi yapıların sayısını ve durumlarını istemesinden takip edilebilir. Yapılan geri dönüşler çok sayıda caminin harap durumda olduğunu ve bunların acil olarak tamir edilmemesi durumunda asli ve tarihi değerlerini kaybedeceklerini ortaya koymuştur⁷⁷⁹.

Ancak bu dönemde bütçe yetersizliği başta olmak üzere, teşkil edilen VGM'de yeterli ve ihtisas sahibi mimar, mühendis ve benzeri elemanların bulunamaması gibi sebeplerden dolayı bu yapılar esaslı bir tamire tabi tutulamamıştır. Bu durum tarihi yapıların tamiri konusunda sorunları her geçen gün artırmıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka durum ise, VGM sadece tarihi ve sanat değeri olan camileri değil han, hamam, kervansaray, köprü, çeşme gibi diğer tarihi yapıları da tamir etmek durumundadır. Ve dönem anlayışından da etkilenen bir durum gereği, bir dini yapının diğer yapılara karşı tamir önceliği yoktur. Bu noktada öncelikli amaç, dini yapı olsun ya da olmasın tarihi ve sanat değeri yüksek olan yapıları öncelikli kurtarmak ve korumaktır. Tarihi eserlerin çokluğuna karşın vakıf bütçesinin çok yetersiz olması dolayısıyla bunların esaslı bir tamirden ziyade, ayakta kalmasını sağlayacak kadar müdahaleler yapıldığı anlaşılmaktadır. Yani VGM kendi bütçesi ölçüsünde bu yapıların tamirini öncelikli olanları başta olmak üzere sıraya koymuşsa da, tamir sırasını bekleyen yapıların bir kısmı bu süreçte yok olmaya yüz tutmuştur. Bunların asli şeklini kaybetmesinin önüne geçmek için, en azından ayakta kalacak kadar tamir etmek veyahut bunların bir maketini hazırlayıp veya fotoğraflayıp, imkânlar el verdiğinde aslına uygun olarak tamir ya da yeniden inşa etmek çareleri düşünülmüştür. Başka bir seçenek olarak ileriye dönük borçlanma ile bunların tamir edilmesi farklı bir

⁷⁷⁸ Nazif Öztürk, **Batılılaşma Döneminde Başlatılan ve Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Bir Uygulama**, Diyanet İlmi Dergi, C. 28, S.4, Ekim-Kasım-Aralık 1992.

⁷⁷⁹ Mehmet Temel, **Atatürk Dönemi Din Hizmetleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2010, s. 86-87.

çözüm önerisi olarak sunulmuştur. Aksi takdirde bu eserlerin beş on yıl sonra asli hüviyetlerini kaybedecekleri uyarıları yapılmıştır⁷⁸⁰.

Tamir edilmesi gereken eserlerin çokluğu dolayısıyla bunları bir anda tamir etmenin maliyetinin çok yüksek olması hesaba katılarak onar yıllık periyotlar belirlenmiştir. Belirlenen bu periyotlar içerisinde tarihi ve sanat değeri olup yıkılmaya yüz tutan eserler öncelikli olarak ele alınmıştır⁷⁸¹. Örneğin 1934 yılında tarihi yapıların tamiri için 200 bin liralık bir bütçe ayrılmış ve bunun 150 bin lirası genellikle İstanbul ve Ankara'daki camilerin tamirine harcanmıştır. Sınırlı bir bütçe ile tamir işleri yapılmaya çalışılmasına rağmen bahsi geçen rakamlarla bunun yapılamayacağı da açıktır. Örneğin 1934 yılı içerisinde sadece İstanbul'daki abideleri yıkılmayacak kadar ayakta tutabilmek için harcanması gereken para 1.3 milyon olarak belirlenmiştir⁷⁸². Diğer şehirlerdeki tamirat da bu miktara eklendiğinde harcanması gereken miktar çok daha artmaktadır. Mevcut bütçe imkânları bu kadarına müsaade etmediği için öncelikli olarak belirlenen yapıların tamir edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda bahsi geçen dönemde İstanbul'da, Süleymaniye, Laleli, Azapkapı'daki Mehmet Paşa, Beyoğlu'ndaki Hüseyin Paşa, Edirnekapı'daki Mihrimah, Fatih'teki Mesih Paşa, Mahmut Paşa, Atik Ali Paşa, Çorlulu ve Kılıç Ali Paşalar, Sultan Selim, Sinan Paşa, Yeni Cami ve Dolmabahçe gibi tarihi değeri yüksek camiler tamir edilmiştir. Aynı dönemde Ankara'da tamir edilmesi planlanan ve tahsis edilen miktarlar ise şu şekildedir: Zincirli Cami için 9.682 lira, Mimar Sinan eserlerinden olan Cenâb-i Ahmet Paşa Camisi Cami'si için 14.515 liradır. Bütçenin imkân vermesi durumunda Hacı Bayram Camisi'nin de tamiri edileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca Heybeliada'da 17.000 lira harcanarak bir cami yapılmıştır. Bunların dışında Kırklareli'ndeki Hızır Bey Camisi'nin tamiri ve yeni bir minare yapımı için 4.183 lira, Kütahya'daki Karagöz Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri için de 2.400 lira tahsisat ayrılmıştır. Ayrıca fırtınada zarar gören İstanbul camileri için 8.940 lira ayrılırken, Edirne'deki camiler için 15.800 lira ayrılmıştır. Bunlardan başka çeşitli yerlerdeki camilerin genel bakımları için 66.000 liralık bir tahsisat ayrılmıştır⁷⁸³.

⁷⁸⁰ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1282.

⁷⁸¹ "Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu", **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 813-814.

⁷⁸² Cumhuriyetin On Üçüncü Yıl Dönümünde Evkaf, **Ulus**, s. 13.

⁷⁸³ Cumhuriyetin On Üçüncü Yıl Dönümünde Evkaf, **Ulus**, s. 13. Edirne'nin imar faaliyetleri sırasında tamir edilmesi gereken camiler ve bunlar için hazırlanan raporlar için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 213.448.3.

Vakıflar Genel Müdürü Hakkı Kâmil Beşe, Türk Basın Birliği'nde gazetecilere yapmış olduğu açıklamada, sınırların değişmesinden kaynaklanan gelir kayıplarından bahsettikten sonra, mevcut gelir ve imkânlarla bunların tamirine çalıştıklarını ancak yetersiz kalındığından bahsetmiştir. *“Vakıflar idaresinin ilk iş olarak ele alması gereken, tarihî abidelerin tamiridir. Bunun ne kadar masrafa bağlı olduğunu tetkik ettirdik. 165 milyon lira lâzım geleceği bildirildi. Bu kadar büyük bir masraf karşısında, hele bugünkü şartlar altında, devlet bütçesinden yardım istenemeyeceğini düşünerek yeni bir tetkik yaptıрмаğı düşündük. Milli Eğitim, Bayındırlık Bakanlıklarının mütehassıs mimarları, Evkaf mimarları, serbest mimarlar ve arkeologlardan müteşekkil dokuz kişilik bir heyet kurarak yeni bir tetkik yaptırıldı. Bu esaslı tetkikler sonunda sarfı lâzım gelecek paranın 200 milyon lira tutacağı tespit edildi ki, bu para ile de abideler restorasyon şeklinde esaslı tamir görmeyecek, yalnız yirmi beş sene zarfında bir nesilden ötekine intikal edebilecek şekilde ayakta tutulabilecektir. Tabiatıyla bu paranın tedariki de kabil değildir. Bu vaziyet karşısında bir kolaylık bulalım dedik. Evvelâ idamesi devlet ve millet haysiyeti bakımından birinci plânda gelen şaheser abidelerin tamiri cihetine gitmeği ve bunları kurtarmağı düşündük. Bu eserlerin sayısı 194'tür ve aralarında Divriği'deki Türk Elhamrası (Ulu Cami) ve Konya'daki Karatay ve İnce Minare vardır. Bu gibi birinci sınıf şaheserlerin tamiri için 35 milyon liraya ihtiyaç olduğu tespit edildi. Esasen elimizde kâfi sayıda restoratör, mimar da yoktur. Mevcut elemanlarımızla senede ne kadarlık tamir yapabileceğimizi de hesaba katarak, senede 2,5 milyon lira serfetmek üzere bir kanun layihasıyla devletten bu parayı istedik”⁷⁸⁴. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, tarihi eserlerin tamiri her şeyden önce bir bütçe meselesidir. Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu da, sınırlı bütçeyi gerekçe göstererek öncelikli amacın bunları tamir etmek değil yıkılmasını engellemek olduğunu ifade etmiştir:*

“... Şunu arz etmek isterim ki, zengin dedelerimizin bize bıraktıkları zengin, büyük ve kıymetli eserler çoktur ve çok pahalı yapılmış eserlerdir. Bunların tamiri de çok pahalıdır. Yapılan takribi hesaba göre tamirleri için 200 milyon lira ihtiyaç vardır. Bizim elimizdeki imkânlar ise pek azdır. Yavaş yavaş, adım adım bulların tamirine çalışacağız. Benim bu husustaki düşüncem ilk önce, sadece bunları kurtarmak için tedbir almaktır. Yağmur almasın, çatlamasın, su almasın, yıkılmasın. Ondan sonra içinin restorasyonuna geçeceğiz. Biz, bugünkü paramızla Mimar Sinan'ın, Sultan

⁷⁸⁴ Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur”, **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

Süleyman'ın parasıyla yaptığı camiyi pek kolay tamir edemiyoruz. Çünkü çok pahalıdır, çok pahalıya mal olmuş eserlerdir. Bunun için bu sene ancak bunların kurtarılmaları tedbirini alacağız”⁷⁸⁵.

Bütçe encümenliğinin 1940 yılı müzakeresinde yer alan ifadeler de, tarihi eserlerin tamiri için uğraşıldığı ancak bütçe yetersizliği dolayısıyla hepsine yetişme imkânı olmadığı dile getirilmektedir:

“Umum müdürlük; âbidatın tamirini, en mühimlerini başta almak üzere, esaslı bir programa bağlayarak seksenden fazla âbidatın tamirine başlamış bulunmaktadır. Geçen yıl, iki kanunla almış olduğu salâhiyete istinaden vakıf paralardan yapmış olduğu istikrazlarla devam etmekte bulunan bu tamir işinden bir kısmının ikmal edildiği ve diğerlerinin de bitirilmesine çalışıldığı ve bu suretle Türklüğün mefahirinden olan büyük eserlerinin harabiden korunmasının temin edildiği öğrenilmiştir. Ancak memleketin her noktasında daha binlerce ecdat eserinin canlı olarak muhafazasını temin edecek böyle bir gayret ve hizmete ihtiyacı bulunduğu ve fakat malî imkânsızlık yüzünden bu işlerin hepsine yetişilemediği ve bütçeye konan tahsisatla en müstacel olan tamirâtı yapmakta olduğu ve bilhassa zelzele mintikasındaki çok kıymetli eslâf eserlerinden kalanlarını muhafaza maksadıyla bazı tedbirler ittihaz edildiği anlaşılmış ve Vakıflar Bütçesiyle bu işlerin kâmil bir şekilde başarılmayacağı da müşahade edilmiştir. Ehemmiyetli işin Devletçe de düşünülerek malî imkânlar aranmasını ve lazım gelen yardımlar yapılmasını temenniye şayan bulan encümen, böylece bir taraftan eski eserleri kazılar yapılarak yer altından çıkarmaya çalışırken kıymetli Türk eski eserlerinin toprağa gömülmesine meydan verilmeyeceğine emniyetinin berkemal olduğunu mazbataya kayıt ve işareti münasip görülmüştür”⁷⁸⁶.

Birçok sebebe bağlı olarak oldukça sınırlı bir bütçe ile faaliyet gösteren Evkaf, mevcut geliri ile tarihi eserlerin esaslı tamirine yetişemediği için belirli aralıklarla bu kuruma hazineden yardımlar yapılmıştır. Örneğin 1945 bütçesi için âbidelerin tamir masrafına maliyenin yardımlar kısmından yedi aylık devre için 300.000 lira ayrılmıştır. Ancak encümen raporunda da ifade edildiği üzere, tamir için gerekli paraların bulunması da yeterli değildir. Bu paralar bulunsa bile “kudretli ellere, iyi

⁷⁸⁵ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 676.

⁷⁸⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu-Gerekçe Umumi İzahat, TBMMZC, D. 7, İ.S: 2 Cilt. 17. B. 49, (2 Mayıs 1945), s. 4-5.

elemanlara, uygun malzemeye ve zamana” ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Bu ve bunlara benzer zorluklar göz önüne alınarak:

- İleride zamanın vereceği müsaadeye uyularak iş tutumumuz genişletilmek üzere şimdi, bu yıl konulan 600 bin liralık tahsisatın, küçük tamirlerle ilgili masrafları önleyecek kadarının ayrıldıktan sonra kalacak kısmın ileri senelerde de aynı miktarda konulacağına göre programın çerçevelenmesi:
- Her biri hemen tamirine girişilmeği icap eden birinci sınıf abidelerin içinden mimarlarımızca görülüp hakikate yakın bir hesapla 10.922.243 lira olarak rakamlanabilen 222 tanesinin on senelik ilk programa konulması ve geri kalan 207 abidenin ikinci on senelik programa alınması yolunda hareket edilmiştir. Arz edilen tertip uyarınca 1945 bütçe yılı içinde tamir olunacak âbideler 21 tanedir. Bunların 15’ine yeniden başlanacaktır. Altı adedi tamirine geçen yıllarda başlanmış olanlardandır⁷⁸⁷.

Evkaf ve Riyaset’in bütçe görüşmelerinde cami ve mescitlerin tamir ve diğer durumları genellikle söz konusu olmaktadır. 1943 yılına ilişkin bütçe görüşmelerinde de bu yapıların tamiri gündeme gelmiştir. Siirt Mebusu Saffet Tuncay, Siirt’te bulunan Ulucami’nin tamir edilmesi için geçen sene Evkaf Müdürlüğü’ne müracaat ettiğini, ancak olumlu bir sonuç alamadığını ifade etmiştir. Vakıflar Genel Müdürü Kiper, gerek Siirt’te gerek başka vilayetlerde tamire muhtaç birçok cami ve diğer tarihi yapıların olduğundan haberdar olduğunu, ancak bunların hepsinin aynı anda tamir edilmesi için bütçenin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Daha önce tamirine başlanan camilerin bitmesi durumunda Siirt Ulucami’nin tamirine başlanacağını ifade eden Kiper, bütçe sorunu dolayısıyla bu caminin kesin olarak tamir edileceği sözünü veremeyeceğini ifade etmiştir. Kiper de, Evkafın sadece dini yapıların değil, onun dışında örneğin Guraba Hastanesi, Darüşşafaka, şehitliklerin imarı gibi işlerle de ilgilenmek durumunda olduğunu belirtmiştir⁷⁸⁸. Kiper ayrıca, Osmanlı döneminde çok önemli işler görmüş vakıf sisteminin Cumhuriyet’e intikal ettiği haliyle birçok sorunu devraldığına dikkat çekmektedir:

“Vakıflar idaresi ta bidayeti teessüsünden birçok zaman çok iyi işler görmüş ve bütün vakfiyelerdeki hayır işleri yerine getirilmiştir. Sonra sâkıt

⁷⁸⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu-Gerekçe Umumi İzahat, **TBMMZC**, D. 7, İ.S: 2 Cilt. 17. B. 49, (2 Mayıs 1945), s. 4-5.

⁷⁸⁸ **TBMMZC**, D. 7, İ.S Olağanüstü, C. 2, B. 30, (28 Mayıs 1943), s. 320-323.

hükümdarlar zamanında birçok işlerimizde olduğu gibi bunun da varidatı kaybolmuş, birçok suiistimaller karışmıştır, idareye lâzım gelen karşılık yok olmuş, fakat işlevi kalmıştır. Bu düşünüldüğü vakit ve Cumhuriyet Hükümeti vakıf işleri üzerinde işlemeğe başladığı zaman elimizdeki programa göre üç esas karşısında kalıyoruz. Birisi ecdadın memleketin her tarafında yarattığı çok kıymetli eserler. Bunların hepsini Cumhuriyet idaresi harap bir vaziyette ele almıştır. Bunların hepsini büyük paralar içerisinde bir kaç senede 7, 8, 10 sene gibi müddetler içinde meydana getirilmiş iken sonra yüzlerce sene harabeye maruz kalarak Cumhuriyet devrine harap bir vaziyette girmiştir. Bunlara başlanılmış olması semt semt her taraftan arzular uyandırmıştır. Bunların elden geldiği kadar tamirine muvaffak olunmuş ve devam edilmektedir. Bir kısmı yalnız bu bütçede görülen tahsisatla değil, bir milyon lira istikraz edilerek ve sarfedilerek yapılmıştır. Bugün 60 abide üzerinde işler yapılmıştır”⁷⁸⁹.

Vakıfların 1947 yılına ilişkin bütçe görüşmelerinde dile getirilen sorunlar ve bunların çözülmesine yönelik yapılanlar önemli veriler sunmaktadır. Burada da, Evkafın öncelikli yani yıkılmaya yüz tutan eserleri kurtarmaya yönelik bir politika izlediği, hepsinin tamirine bütçenin imkân vermediği dile getirilmektedir. Örneğin tarihi eserlerin tamiri için 1947 bütçesine konan 452.000 liranın, acil olarak tamir edilmesi gereken eserler için yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Bir miktar daha bütçe ayırabilmek adına Milli Korunma Kanunu’nda değişiklik öngören 5020 sayılı kanunla akar kiralara zam yapılmıştır⁷⁹⁰. Bu zamlarla birlikte eser tamirine yaklaşık 150.000 liralık bir bütçenin daha ayrılması mümkün hale gelebilmiştir⁷⁹¹. Bu zammın Evkafın genel bütçesine katkısı ise 450 bin lira civarındadır⁷⁹². Ayrıca Maliye hazinesinin yardımlar kısmından 50.000 liralık bir bütçe daha tahsis edilerek ek bütçe 200.000 liraya, toplam tamir bütçesi ise 652.000 liraya çıkarılmıştır. Kanuna ilişkin komisyon

⁷⁸⁹ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. F Olağanüstü, C. 2, B. 30, (28 Mayıs 1943), s. 322.

⁷⁹⁰ Söz konusu kanunla birlikte konut olarak kullanılan binaların kiralara % 20 ve konuttan gayri işlerde kullanılan binaların kiralara % 50 oranında zam yapılmıştır. VGM açısından bu zamların bir aylık tutarı 47.645 liradır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 3.

⁷⁹¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Kanununa bağlı (A) işaretli cetvelde değişiklik yapılması hakkında kanun tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/200)”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 6, B.73, (16 Haziran 1947), s. 1.

⁷⁹² 1947 yılı Bütçe Kanununa bağlı (A) işaretli cetvelde değişiklik yapılması hakkında kanun tasarısıyla İdareci Üyeler Kurulunun, Büyük Millet Meclisi ve Sayıştay 1947 yılı Bütçelerinde değişiklik yapılması hakkında kanun teklifleri ve Bütçe Komisyonu raporu (1/197,2/53,55)”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 6, B.74, (17 Haziran 1947), s. 10.

raporunda, milli abidelerin tamiri için bu miktarların birkaç misline ihtiyaç duyulduğunun farkında olunduğu, ancak bunun bütçe meselesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu bütçe ile sadece tarihi camiler değil diğer yapılar da tamir edilmeye çalışılacaktır. 1947 yılı içerisinde tamiri devam eden cami sayısı 21'dir. 1947 yılına kadar tamiri tamamlanan cami sayısı 127 olup, acil olarak tamire alınması gereken cami sayısı 58'dir. Ancak bütçe raportörü CHP Diyarbakır Milletvekili Şeref Uluğ, bunlar dışında gündeme alınıp tamir edilmesi gereken tarihi cami sayısının bunlardan birkaç misli fazla ve eğer geç kalınırsa yıkılma tehlikesinin olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda halk tarafından tamirine başlanan ya da cami tamiri için Evkafa yapılan yardımlarla bu işin hızlandırılması gerektiğine dikkat çekmiştir⁷⁹³.

VGM hem sınırlı bütçesi, hem de vakıf gelirlerinin iyi işletilememesinden dolayı her yıl bütçe açığı vermeye de devam etmektedir. Bu açık Maliye Bakanlığı'ndan yapılan yardımlarla kapatılmaya çalışılmaktadır. Örneğin 1947 yılı için ortaya çıkan açık 2.300.000 liradır ve bu maliye tarafından kapatılmıştır⁷⁹⁴. Başbakan Yardımcısı Barutçu da, Evkafın mevcut bütçe ve gelirleri ile üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Barutçu'ya göre buradaki en önemli neden, vakıf gelirlerinin milli sınırların dışında kalmasıdır. Bunun dışında yapılan düzenlemelerle, Evkafa ait bazı gayr-ı menkuller belediye ve kamu adına iş gören bazı özel idarelere tahsis edilmiştir. Bu ise Evkafın gelir gider dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Bu ve bunun gibi sebeplere kurumun iyi idare edilememesi de eklenince Evkaf, beklentilere cevap veremez hala gelmiştir. Çünkü tamir edilmesi gereken abide sayısında herhangi bir azalma olmamasına rağmen gelirlerde azalma vardır⁷⁹⁵.

⁷⁹³ "1947 yılı Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçesi" **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (30 Aralık 1946), s. 13. 1946 yılında halk ve Evkaf ortaklığı ile yapılan camilerin bir kısmı şunlardır: Örneğin 1946 senesi için Tosya'da Maraşlı Abdurrahman Paşa Camisi, Samsunda Hançerli Cami, Maraş'ta Alâüddeve Camisi, Merzifon'da Tacettin İbrahim Camisi, Seyhan'da Abdülkadir Cami, Mersin'de Anamur Cami, İstanbul Yedikule'de Hacı Evhat Camisi, İstanbul'da Sirkeci'de Hoca Paşa, Denizli'de Kayalık Camisi.

⁷⁹⁴ "Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu", **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 813-814. Burada verilen rakamlara göre Türkiye'de mazbut vakıflara ait olmak üzere 2.115 mülhak vakıflara ait 392 cami ve mescit vardır. Bundan başka çeşitli yerlerde halk tarafından idare edilen 2.005 cami ve mescit vardır. Vakıfların bünyesinde bulunan yapı ve mabetler için hayrat hademesi sayısı 4.500 civarındadır. Bunlara ödenen para her sene biraz artmakla birlikte bunların genel ekonomik durumu oldukça kötüdür.

⁷⁹⁵ Evkafın gelirlerin azalma olmakla birlikte giderler sürekli artmaktadır. Evkaf, tamir ve maaş ödemesi dışında içtimai yardım müesseseleri için de ciddi harcamalar yapmak durumundadır. Örneğin 1935'ten 1945'e kadar Darüşşafaka, Gureba Hastanesi gibi kurumlar için 1. 9 milyon lira harcanmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu", **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 814. Yine kamulaştırma giderleri de bütçe üzerine önemli bir yük

Vakıf eserler içinde özellikle hayrat eserlerin tamiri meselesinin sürekli olarak meclis gündemine geldiğine değinen Barutçu, buradaki talepleri haklı görmekte birlikte, sınırlı bir bütçe ile topyekûn bir onarımın da mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bunların tamir ve bakımlarında yetersiz kalındığını kabul eden Barutçu, belirli bir plan dâhilinde bunların onarılmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Bu anlamda son on yıl içinde gerek abidatın onarılması ve gerek hayratın onarılması için toplam 4,5 milyon lira harcandığını belirtmiştir. Bunun 2,5 milyondan biraz daha fazlası hayratın onarımına harcanmıştır. Bu miktar ile 94 abidenin tamamen restore edildiğini belirten Barutçu, 43 abide üzerinde çalışmaların sürdüğünü dile getirmiştir. Bu süreçte tamiri devam edenler 70 kadardır. Onarılması lâzım gelen ve keşifleri yaptırılmış 228 hayrat daha olduğunu belirten Barutçu, 1947 yılı için tahsis edilebilen paranın âbidat için 453.000 lira, hayrat için 102.500 lira olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte keşifleri yapılmış olanlarla birlikte, deprem ve diğer afetlerle zarar gören veya yıkılan hayratın tamiri için acil olarak 3 milyon; genelinin tamiri için ise 10 milyon civarında bir paraya ihtiyaç vardır⁷⁹⁶.

Barutçu'nun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere VGM sadece hayrat eserleri değil, birçok tarihi yapıyı tamir edip korumakla görevlidir. VGM ve diğer kurum ve birimler üzerinden tamir edilmeye çalışılan tarihi eserlerin çeşitliliği için 1947 bütçesi örnek olarak gösterilebilir⁷⁹⁷. Söz konusu bütçe ile onarılması planlanan yapılar şunlardır: Mahmutpaşa Bedestanı'nda emaneten yapılacak tamir, Ankara Etnografya Müzesi onarımı ve portatif bekçi kulübesi inşası, Sivas anıtlarının acil onarımı, Ahlat Türbelerinin onarımı, Alanya'da Kızılküle onarımı, Erzurum anıtlarının acil onarımı, Konya Türbelerinin onarımı, İstanbul Türbelerinin onarımı, Nuri Mehmet paşa Camii onarımı, Kuşadası kale duvarlarının onarımı, Bergama'da Çandarlı Kalesi'nin onarımı, Ankara Etnografya Müzesi bekçi kulübesinin onarımı, Kayseri anıtlarının acil onarımları, Atatürk'ün geçici kabri ile ilgili onarımlar, İstanbul anıtlarının onarımı,

getirmektedir. Yeni şehir planlamalarının yapıldığı dönemde milli abidelerin ve camileri daha görünür kılmak için, etrafının en az on metre açık olma şartını yerine getirmek için yapılan kamulaştırma ve bunların yıkım faaliyetlerinin de ciddi bir bütçe gerektirdiği anlaşılmaktadır. Şehirlerin yeniden imarı, park, meydan yapımı, yolların genişletilmesi, okul, hastane adliye gibi kamu binaların yapılması için 1937-1947 yılları arasında sadece İstanbul'da 675 ev yıkılmıştır. Toplam kamulaştırma 2144 parçadır. Buna sarfedilen para 13.820.011 liradır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 6, B.72, (13 Mayıs 1947), s. 165-166.

⁷⁹⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 246-247.

⁷⁹⁷ 1947 yılında Evkaf Bütçesi 6.716.500 liradır. Bunun içinde yapı ve onarımın miktarı 676.877, hayrat giderleri 77.000 lira, Hayrattaki kıymetli eşyanın inceleme ve ayırma giderleri 200 lira, Kudretsiz hayratın imar ve ihyası 13.776 liradır. ⁷⁹⁷.

Edirne Onarım Bürosu giderleri, Bostancı'daki Çatalçeşme'nin onarımı, Hatay müze binasının onarımı, Diyarbakır müze damının onarımı, Niğde Dışarı Hüsamettin Camisi'nin acil onarımı; Topkapı Sarayı acil onarımları, Ankara Türbelerinin onarımı, Amasya'da Bimarhane (akıl hastanesi) kapısı onarımı, Gevaş'ta İçkale üzerindeki tarihî kümbetin acil onarımı, İzmir Müzesinde bahçe duvarlarının onarımı; Akşehir Sahip Ata Medresesinin onarımı; Manisa'da Dere Hamamı'nın tamiri, Mardin Zinciriye Medresesi'nin kapı ve pencere onarımı, Erzurum'da İçkale kümbetinin onarımı⁷⁹⁸. Bu örnekler tamir edilmesi gereken tarihi abidelerin çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Tüm bunların ve daha fazlasının tamiri için ise ciddi bütçelere ihtiyaç vardır.

Başbakan Yardımcısı Nihat Erim de, VGM'nin sahip olduğu mali imkânların, kendi üzerine düşen görevleri yapması için oldukça yetersiz olduğu görüşündedir. Erim'in verdiği bilgilere göre, yapılan çalışmalar neticesinde tamir edilmesi gereken eser sayısı 2.900 olup bunların tamiri için 200 milyon liraya; bunlar arasında şaheser olarak belirlenen 194 eser için ise 35 milyon liraya ihtiyaç vardır. Erim, vakıfların sahip olduğu gelirlerin bir kısmının kötü idare edildiğini kabul etmekle birlikte, sahip olunan gelirlerin tamamının mevcut olandan birkaç misli daha iyi yönetilmesi durumunda dahi ihtiyaç duyulan kaynağın yaratılamayacağını ifade etmektedir⁷⁹⁹. Tamirat ve onarım maliyetlerinin yüksekliğine rağmen 1950 yılı için Evkaf bütçesine bu işler için konulabilen miktar 722.000 liradır⁸⁰⁰. Bu miktarla o günün şartlarında ancak Süleymaniye, Fatih gibi bir iki selatin caminin esaslı tamirleri yapılabileceği ifade edilmektedir. Öncelik ve aciliyet durumlarına göre bunların tamir edilmeye çalışıldığını ifade eden Banguoğlu, Konya Alaeddin Camisi ve Mevlana Türbesi için tamirat işlerinin sürdüğü ve bunun için de 1949 yılı için 15.000 lira tahsisat ayrıldığını ifade etmiştir⁸⁰¹. Ayrılabilen bütçelerle cami ve diğer yapıların esaslı tamirlerinin çok

⁷⁹⁸ “1948 Yılı Gider Bütçeleri”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 8, B.23, (26 Aralık 1947), s. 186.

⁷⁹⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 963-964. 1951 yılı verilerine göre Vakıfların elinde 5903 parça çatılı emlak, 2954 parça arsa ve tarla vardır. Bunların yıllık işletme ve kira gelirleri 2.250.000 liradır. Vakıflar Genel Müdürlüğü 1951 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/91), **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 53, (27 Şubat 1951), s. 18.

⁸⁰⁰ Bütçe sorununu çözmek için farklı fikirler gelmektedir. Örneğin CHP Ankara Mebusu Naci Tınaz, evkafın bütçe sorunu gidermek için Milli Müdafaa Vergisi gibi herkes için zorunlu bir vergi koymak gerektiğini ifade etmiştir. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1283-1284. Abidelerin tamiri için farklı birimlerden bütçeler ayırmaya çalışılmıştır. Örneğin Vakıflar idaresi bütçesinden Milli abideler ve camilerin tamiri için 500.000 lira ödenek ayrılmıştır. **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 3, C. 20, B. 17, (24 Aralık 1945), s. 316.

⁸⁰¹ Herhangi bir caminin tamiri için Evkaf'ın ilgili bütçesi dışında farklı kaynaklardan da bütçeler ayrılabilir. Örneğin Konya Alaeddin Camisi için, Konya Eski Eserleri Sevenler Derneği tarafından Başvekâlete bir yazı gönderilerek yardım talebinde bulunulmuştur. Bu cami için Bayındırlık

mümkün olmadığı ortadadır. Ancak daha fazlasına bütçenin müsaade etmediği de ortada duran başka bir gerçektir. Ayrıca bu sadece bir bütçe meselesi de değildir. CHP Tokat Milletvekili Nazım Poroy, bahsi geçen 200 milyon lira bulunsa bile, bu kadar çok sayıdaki tarihi yapının restorasyonu için yeterli sayıda uzman olmamasını da önemli bir sorun olarak dile getirmektedir. Bunun için hükümetin sadece restorasyon işlerinde uzmanlaşmış bir mühendis ve mimar kadrosunu oluşturmasının zorunluluk olduğunu ifade etmektedir⁸⁰².

Buraya kadar ifade edilenler, gerek meclise, gerekse diğer kurumlara yansıyan durumlar, VGM'nin sahip olduğu bütçe ile üzerine aldığı yükün altından kalkma imkânı olmadığını göstermektedir. VGM, sınırların daralmasına bağlı olarak vakıf akarlarının yurt sınırları dışında kalmasından dolayı kaybettiği gelirler başta olmak üzere, kötü idare ve nitelikli ve uzman eleman eksikliği, gerekli malzemelerin bulunamaması gibi sebeplerle yaşamış olduğu bütçe sorununun bir kısmını telafi etmek için narinceye ve zeytin işletmeciliği gibi işler yapmaya çalışmıştır. Ayrıca bunun dışında eski işletmelerin otele dönüştürülmesi veya yeni otel ve konaklama alanları inşa ederek buralardan gelir temin etme yoluna gitmiştir. Ancak özellikle tarımsal arazilerin işletilmesinde yapılan eksik ya da yanlışlıklar, buradan yeterince gelir elde edilmesini engellemiştir. Bu süreçte ortaya çıkan aksaklıklar, bütçe yetersizliğinin sebep olduğu durumla birleşince “şart-ı vakfın” yerine getirilmesi mümkün olmamıştır. Bu ise vakıflara olan güveni sarsmıştır. Bazı vakıfların şartlarında, vakıf gelirlerinin o bölge vakıfları için kullanılması şartı getirilmişse de, mecliste kabul edilen bir kanunla satılan bir vakıf veya emvalden elde edilen gelir ile başka bölgelerdeki vakıfların tamir edilmesinin önü açılmıştır. Çünkü Balkan coğrafyası başta olmak üzere Osmanlı'nın hüküm sürdüğü alanların elden çıkması ile buralardaki vakıflar ve akarlar elden çıkmıştır. Özellikle Selatin camilere ait olup Misak-ı Milli sınırları dışında kalan akarların telafi edilebilmesi için, bazen şartı vakıf hükmünün de dışına çıkan bir kanun uygulaması kabul edilmek durumunda kalmıştır. Çünkü sahip olunan sınırlar içinde kalan vakıf, emval selatin camileri ve

Bakanlığı bütçesinden bir kaynak aktarım kararı olduğu için konu ilgili bakanlığa sorulmuştur. Bayındırlık Bakanı 1948 bütçesinden bu cami içi 150 bin liralık bir ödenek ayrıldığını, ancak 5240 sayılı kanun sözü geçen maddedeki ödenekten 1.700 bin lira başka hizmetlere ayrılmış olduğunu ve MEB'den alınan son iş programına göre Alâeddin Camisi için 43.275 liralık bir ödenğin ayrılabilceğini söylemiştir. Konya Alaeddin Camisi'nin tamir bütçesi hakkında Bayındırlık Bakanı tarafından Başvekâlete gönderilen 27.08.1948 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0, Yer No: 74.467.12.

⁸⁰² **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 49, (17 Şubat 1950), s. 796.

diğer önemli ve büyük yapıların korunması için gerekli akarı sağlamaktan çok uzaktır. Dolayısıyla bu düzenleme bilinen vakıf sistem ve anlayışına zarar vermekle birlikte, bir zorunluluğun da sonucudur. İstanbul'daki Selatin yapıları başta olmak üzere diğer önemli yapıların tamir edilebilmesi için nispeten önemsiz, geliri az olan yapılar satılmış ve bunların satılmasından elde edilen paralar bir havuzda toplanmıştır. Ancak buna rağmen gerek işleyiş, gerekse bütçe açısından sorunların olduğu da kabul edilmektedir. Bu durumun önüne geçebilmek adına evkaf teşkilatı üzerine çalışmalar yapılmış; sahaya ait alanlarda uzmanlığı ile bilinen kişilerden bir komisyon oluşturulmuştur. Toplanan paraların daha iyi değerlendirilebileceği bir Vakıf Bankası'nın kurulması için gerekli çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır⁸⁰³.

Tüm bunlardan sonra söylenebilir ki, hayrat eserlerin tamir edilmesi zihniyet meselesinden daha önemli olarak bir bütçe meselesidir. Kaldı ki Anadolu coğrafyası Sümer, Eti, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı gibi büyük devletlerin ortak vatani olması dolayısıyla birçok tarihi ve sanat eserini bünyesinde barındırmaktadır. Bu eserlerin tamamının zayıf bir bütçe ile ıslahlarının mümkün olmaması dolayısıyla belirli öncelikler gözetilerek tamir ve tadilatları yapılmaya çalışılmıştır. Binbir ihtiyacın üzerine gelen binbir eserin onarılması işinin kolay olmadığını kabul etmek gerekir. Baltacıoğlu, “minarenin aleminden abdesthanesinin taşına” kadar bir çok tarihi eser barındıran Türkiye’de bunların tamir edilmesi için Amerikan eğitim bütçesinin dahi yetersiz kalacağını ifade etmiştir⁸⁰⁴. Dolayısıyla, Türkiye’de camilerin tamiri ya da farklı amaçlarla kullanılması hususunda yapılan eleştiriler ne kadar haklı ise, bunların tamamen ihmal edildiği ve bilinçli bir şekilde kaderine terk edildiği şeklindeki eleştiri ya da söylemler de aynı oranda haksızdır. Çünkü on yıldan daha fazla VGM inşaat müdürü olarak görev yapan Mehmet Nihat Nigizberk’in 1936 yılından itibaren Osmanlıca olarak tuttuğu defter Türkiye’de çok sayıda caminin tamirine başladığını ve bunlar için harcanan meblağları göstermektedir. Nigizberk’in defterinin ayrıntılı incelemesine geçmeden önce, CHP dönemine denk gelen yıllarda cami ve mescit tamirleri ve buna ilişkin genel yaklaşımları ele almak gerekir.

⁸⁰³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1286.

⁸⁰⁴ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 50, (18 Şubat 1950), s. 834.

2.2.4. CHP Döneminde (1938-1950) Hayrat Eserlerin Tamiri: Cami ve Mescit

Cumhuriyet'in ilanından sonra hayrat eserlerin de içinde olduğu abidelerin belirli ölçülerde tamir ya da restorasyonlarından söz edilebilir. Ancak bunlar genel itibariyle esaslı tamirden ziyade eserlerin yıkılmasını engelleyecek müdahalelerdir. Bu anlamda 1924-1935 yılları arasında çoğunluğu İstanbul'da olmakla birlikte tamir edilen camiler için 293.608 lira harcanmıştır. Bu miktara 1.000 liranın altında yapılan harcamalar dâhil değildir⁸⁰⁵. Ancak abidelerin belirli bir program dâhilinde esaslı bir tamire tutulmaya başlandığı yıl 1936'dır⁸⁰⁶. Çünkü 1930'ların başında başlayan tespit ve keşif işlemleri 1936 yılında tamamlanmıştır. Esaslı tamir aşamasında öncelik sırası şu şekilde belirlenmiştir:

1. Mimari ve tarihi kıymeti haiz ve en ziyade harap olan birinci derece camiler,
2. Haraplık derecesi hemen tamirine başlanması icap eden ikinci derecede camiler,
3. Şehirlerin önemli caddelerinde manzaraları bir sefalet hali gösteren mabetler,
4. Tarihi ve mimari kıymeti haiz olan binalarda, binaların asli haline zarar vermeden yapılacak tamiratlar,
5. Kıymetli abidelerin mahfel, mihrap, minber, kürsü, medhal, pencere ve saire gibi kısımlarında herhangi bir taş ya da mermer veya ahşap üzerine işlenmiş oymalar ve maden ve sedef işlemler, özellikle çiniler ve mozaik aksam ve orijinal kıymetli kalem işleri bu esaslı tamirde mevzu teşkil etmemek üzere yalnız binanın hayatını idame edecek esaslı kısımları tahkim ve takviye etmek⁸⁰⁷.

Bahsi geçen yıla kadar, acilen tamir edilmezse asli şeklini korumanın zor olacağı ifade edilen 1000'in üzerinde eser tespit edilmiştir. Ancak mevcut bütçe ile bu kadar eserin bir anda tamir ve restorasyonun imkân dâhilinde olmadığı ifade edilerek, bunlar arasından en acil olan 82 eser belirlenmiştir. Bu eserler ise kendi arasında değer ve aciliyet sıralamasına tabi tutulmuş, belirlenen yıl aralıklarında tamir edilmesi

⁸⁰⁵ Cumhuriyet Devrinde Camilerimiz ve Mescitlerimiz, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 31.

⁸⁰⁶ 1936-1940 yılları arasında ülkenin muhtelif yerlerinde tamir edilen camiler ve bunlar için harcanan miktarlar için bkz. Cumhuriyet Devrinde Yapılan, Devam Eden ve Yapılacak Olan Tamirler, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 14-15.

⁸⁰⁷ Cumhuriyet Devrinde Camilerimiz ve Mescitlerimiz, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 31.

öngörülmüştür⁸⁰⁸. Ancak bu süreçte tamir sırasını bekleyen eserler harap olmaya devam etmektedir. Bu süreçte, küçük bir takım tamiratların gecikmesi, ileride tamir imkânı olmayan bazı sorunlara dönüşmüştür. Bunun bir sebebi eksik bütçe iken, diğer sebebi ise vakıfların özellikle taşra memurlarının içinde bulundukları sorumluluğun yeterince bilincinde olmamaları gösterilmektedir⁸⁰⁹.

Evkafın 1936-1937, 1937-1938 yılları arasında İstanbul’da tamir önceliği bulunan camileri esaslı bir tamire tabi tuttuğu anlaşılmaktadır. Aralarında Süleymaniye, Atıkali Paşa, Laleli, Yenicami, Sultan Selim, Dolmabahçe, Küçük Ayasofya, Hırka-i Şerif camilerinin de olduğu 23 caminin tamiratları, yapılan işlemler ve bunlar için harcanan miktarları VGM inşaat müdürü Mehmet Nihat Nigizberk’in detaylı raporundan takip etmek mümkündür⁸¹⁰. Nigizberk, bahsi geçen ayrıntılı raporundan sonra, Türkiye’de acil olarak tamir edilmesi gereken camilerin tamir edilebilmesi için 10 milyon liraya ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ancak bunlar arasında “en acil” olarak tamir edilmesi gerekenler için 2 milyon liraya ihtiyaç olduğunu ve bunun avans olarak maliye bakanlığından VGM’ye verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Nigizberk’in bu talebi kabul olunacak ve maliyeden ilk dönemlerde yıllık 400.000 sonraki dönemlerde 600.000 lirayı bulan tahsisatlar ayrılacaktır. Nigizberk’in, “hatta geri ödenmemek” notuyla istediği bu avansın, hangi illerde hangi camiler için tahmini ne kadar harcanacağını ayrıntılı bir listesini de ekte sunmuştur. Örneğin İstanbul’daki bütün camiler için keşif raporlarının hazırlandığını ve bunlar arasında önemli ve aciliyet sırasına göre toplamda 50 cami için 1.950.000 liraya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu rakam Bursa’daki 16 cami için 525.000 liradır. Ancak bu 16 cami dışında kalan camilerin de küçük tamir ve bakımlara ihtiyaç duyduğunu ifade ederek, bunun 700.000 liraya kadar çıkacağı notunu düşmüştür. Edirne’de acil tamiri gereken 10 cami için 380.000, diğer küçük tamir ve bakımlarla birlikte bu rakamın 500.000 liraya çıkacağı öngörülmüştür. Bundan sonra ülkenin muhtelif yerlerindeki il ve cami adlarını verdiği 48 caminin tahmini tamir masrafını 1.606.000 lira olarak

⁸⁰⁸ Abidelerin esaslı tamiri, yeni hayrat inşası ve bunların harimlerinde yapılacak istimlakler için vakıf paralar idaresinden istikraz akdi hakkında kanun lâyihası ve Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/25), **TBMMZC**, D. 6, İ.S. F, C. 2. B. 13, (17 Mayıs 1939), s. 1-4.

⁸⁰⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1283.

⁸¹⁰ 1936-1938 seneleri arasında İstanbul’da büyük camilerde yapılan esaslı tamirler hakkında umumi rapor, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.317. 6.

belirtmiştir. Listede yer almayan cami tamirleri ile birlikte bunun 2.000.000 liraya çıkacağını ifade etmiştir. Genel olarak şu şekilde bir tablodan bahsedilebilir⁸¹¹:

Tablo 3 Tamir Edilecek Camiler ve Yapılacak Toplam Tamir Masrafı.

İl	Tamir Edilecek Cami Miktarı	Tamir Masrafı (TL)
İstanbul	50	2.500.000
Ankara	18	300.000
Bursa	16	700.000
Edirne	10	500.000
Muhtelif vilayetler	48	2.000.000
Toplam	142	6.000.000

Önemli sarfiyatlar neticesinde ortaya çıkan bu abide eserlerin, tamir edilmesi de aynı oranda sarfiyat gerektirmektedir, ancak genç Cumhuriyetin yeterli birikime sahip olmadığı da bir vakıdır. Dolayısıyla ifade edildiği üzere bu dönemde camilerin tasnif edilmesi hakkında düzenleme yapıldıktan sonra, İstanbul camileri başta olmak üzere çeşitli şehirlerde eserler belirli bir öncelik sırasına göre tamir edilmeye başlanmıştır⁸¹². CHP Tokat mebusu Nazım Poroy, evkafın yeterli bütçeye ulaşmasından sonra bu alana ilişkin tamirat işlerinin artacağını ifade etmekle beraber, bunun için biraz zamana ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Ancak bununla birlikte

⁸¹¹ Abidelerin tamirleri için Maliye Bakanlığınca VGM namına iki milyon liralık avans açtırılmasına müsaade verilmesine dair takdim edilen arıza hülasası, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.317.6.

⁸¹² Refik Halit Karay bir yazısında İstanbul'daki camilerin tamirine değinmiştir. İstanbul'da birinci derece eserler olan Sultanahmet, Beyazıt, Süleymaniye gibi camilerin tamirinden sonra ikinci derece tamirlerin devam edeceğini ifade etmiştir. Karay, bazı yerlerde neredeyse birbirine bitişik halde yapılan ve çoğu harap durumda olan camilerin tamir edilmeyeceğini ve şehir imarı için bunların yıkılması gerektiğini ifade eder. "Bir taraftan pek yerinde, pek kıymetli, irili ufaklı, birbirinden güzel camiler kurulurken mahalle aralarına da kulübe azmanı mescitler çatıldı. Hâlâ onlardan nasılsa kendini ayakta tutabilmişlerine rastlamaktayız. Çöktükçe çökmektedirler ve insana hüzün, sokağa kasvet vermektedirler. Peki, bu iratsız, bakımsız, cemaatsiz, üslûpsuz ve ahşap binalar ne olacak? Tamir edilmeğe değmezler; o halde kalmaları da imkânsızdır. Hele bazısı yenileşen sokaklar arasında pek tuhaf görünmekte, cami mefhumuna uymamakta, taşıdığı kutlu isme rağmen kimseye saygı telkin etmemektedir. Demek ki mimarî kıymeti ve yapı bakımından hiç bir güzelliği olmayan, ayrıca hikmeti vücudu kalmayan o gibi enkaz yığınları umumi bir tasfiyeye tâbi tutulmalıdır. Ne akıl almaz iştir ki meselâ koca Yenicalı'nın burnu dibinde ve Eminönü ile Bahçekapı'sı arasında bulunan iki camiden ahşap olanı, yani Arpacılar camisi bugün galiba ve hâlâ mescit vazifesi görmekte iken dört adım ötesindeki kubbeli ve taş cami ardiye gibi kullanılmaktadır, önce, prensip meselesi yapıp hiçbir caminin depo olarak kullanılmamasını temin etmeliyiz. Tamir işinde de kurşun yerine beton sıvanmış kubbeden katıyen vazgeçmeliyiz. Görülüyor ki camiler meselesi hem mimarlık, hem şehircilik, hem din bakımlarından incelenmeğe ve esaslı bir kaideye bağlanmağa muhtaçtı" Refik Halit Karay, "Günler Geçerken: Camiler ve Mescitler", **Akşam Gazetesi**, 29.03.1946, s. 1.

“imkânlar ölçüsünde” İstanbul’un çeşitli semtlerinde yapılan cami tamiratlarının önemine de dikkat çekmektedir. Örneğin 1938 yılında Üsküdar’da bulunan Çinili Cami ciddi bir restorasyondan geçmiştir. Yine aynı yıl içerisinde Mimar Sinan eserlerinden olan Şemsi Paşa Camisi’nin tamirine başlanmıştır. Ancak Poroy, burada camilerin tamirine gösterilen özenin, cami hariminde bulunan medreselere gösterilmediğinden şikâyetçidir. Çünkü Cumhuriyet kurumları oluşturulurken, tarihi eserlerin bakım ve onarım işleri farklı birim ve kurumlar arasında paylaştırılmış ve farklı kanuni düzenlemeler yapılmış olduğu için VGM bir camiyi restore etmesine rağmen aynı caminin yanında bulunan medreseyi tamir etmemektedir. Bu ise bu yapıların her geçen gün biraz daha harap olması anlamına gelmektedir⁸¹³.

Abidelerin tamir edilmesinin gerçek anlamda bir bütçe meselesi olduğuna işaret etmiştik⁸¹⁴. Cami ve diğer yapıların tamiri için belirli bütçeler ayrılrsa da bunların yeterli olmadığı görülmektedir. Örneğin 1936 yılında abidelerin tamiri için Evkaf bütçesinden yardım ve diğer tahsisatlar hariç 400.000 liralık bir bütçe ayrılmış; bunun 30.000 lirası Ankara’daki camilerin tamirine tahsis edilmiştir⁸¹⁵. Ancak bu bütçenin yetmediği durumlarda ek bütçelerin ayrılması gerekmiştir. Örneğin Ankara’da Cenâbî Ahmet Paşa Camisi’nin tamir edilmesi için 14.515 lira bütçe ayrılmıştır⁸¹⁶. Ancak tamirat sırasında da ortaya çıkan ek tamiratlar için 10.166 liralık ek bütçe ayrılması da Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilmiştir⁸¹⁷. Evkafın hayrat eserleri tamir etmeye yönelik düzenli olarak ayırdığı bütçe dışında, farklı tertip ya da yardımlar kısmından

⁸¹³ **TBMMZC**, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 484-485. Tarihi eserlerin tamirlerinin farklı kurumlar arasında paylaştırılmasının ve herhangi bir yapının tamirâtı sırasında gerekli koordinasyonun sağlanamamasından dolayı ortaya çıkan durumların önüne geçilmeye çalışıldığına dair örnekler de vardır. Örneğin Başvekâlet ’ten VGM’ye gönderilen bir talimatnamede, İstanbul camilerinin tamiri sırasında, şehrin imarı açısından sadece camiler değil etrafındaki türbe, medrese, sebîl gibi yapılarında alakadar kurum ya da birimler tarafından restore ve tamir edilmesi ve bu işlerin takibi için bir komisyon kurulması istenmiştir. Bu komisyonun kurulduğu ve bu bağlamda Mihrimah, Haseki ve Mahmutpaşa camilerinin ve etrafındaki yapıların tamir edildiği Başvekâlete rapor edilmiştir. Bu raporların detayları için bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 213.447.7.

⁸¹⁴ Örneğin, Rize valisi kendi il sınırları içinde inşaatı devam eden bir cami inşaatı için Başvekâletten yardım talep etmiştir. Daha önce VGM’nin de 3.000 lira yardım alındığını ancak bunun yeterli olmadığı ifade edilerek üç ton demir talebinde bulunulmuştur. Başvekâletten Rize valisine verilen cevapta, bütün demir mevcudunun Milli Müdafa ihtiyacına tahsis edilmesini gerekçe gösterilerek, talep edilen yardımın yapılamayacağı belirtilmiştir. Cami inşaatı için Rize Valiliğinin Başvekâletten 17.04.1941 tarihli yardım talebi, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.6.

⁸¹⁵ Vakıflar Genel Müdürü Fahrettin Kiper tarafından Başvekâlete yazılan 22 Haziran 1936 tarihli müzekkere, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 213.447.3.

⁸¹⁶ Cenab-ı Ahmet Paşa Camisi’nin tamiri için 01.10.1936 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 68.78.19.

⁸¹⁷ Cenab-ı Ahmet Paşa Camisi’nin tamirine ek bütçe tahsisatı için 23.11.1937 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 80.96.8. Benzer bir karar için bkz.: İstanbul’da bulunan Mesihpaşa Camisi’nin tamiri için Bakanlar Kurulu’nun 11.11.1936 tarihli ek bütçe kararı, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 69.87.10.

ayırıldığı bütçelerle bu tamiratlar organize edilmeye çalışılmıştır. Örneğin hayrat tamiri tertibinden camilere yedek kurşun ve levhaların alınması için 1938 bütçesinden 157.000, 1939 bütçesinden 55.000 lira ek yardımlar ayrılmıştır⁸¹⁸.

Ayrıca yapılan bu tamiratların aslına uygun olup olmadığının denetlenmesi için Başvekâletin emri ile bir komisyon oluşturulmuştur. Maarif, Dâhiliye ve Nafia bakanlıklarına gönderilen yazıda, Ankara'daki eserlerin tarz ve esaslarının tespit edilip tamir çalışmalarının başlaması için Ankara İmar Umum Müdürü başkanlığında Maarif, Nafia, il fen ihtisas heyetlerinden ve Evkaf tarafından seçilecek mimarlardan bir heyet oluşturulması istenmiştir⁸¹⁹. Bu ve benzer faaliyetler cami ve diğer dini yapıların tamirine kayıtsız kalınmadığını göstermektedir. Ayrıca bu eserlerin tamirinin ekonomik sebepler dolayısıyla istenilen seviyede yapılamamasından dolayı bazı düzenlemelere de gidilmiştir. Örneğin 1939 yılında "Abidelerin esaslı tamiri, yeni hayrat inşası ve bunların harimlerinde yapılacak istimlâkler için vakıf paralar idaresinden istikraz akdi hakkında kanun lâyihası (1/25)" şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Söz konusu kanunun birinci maddesi şu şekildedir: "*Abidelerin esaslı tamirine ve bunların harimlerinde eşhasın temellük ve tasarrufunda bulunan gayr-i menkullerin istimlâkine ve yeni hayrat inşasına sarf edilmek ve hazineden taviz bedeli olarak filen yapılacak tediye miktarını geçmemek üzere vakıf paralar idaresinden 600.000 liraya kadar istikraz akdine Vakıflar umum müdürlüğü salahiyyettardır*"⁸²⁰. Toplamda 4 maddeden oluşan bu düzenleme mecliste bulunan 316 vekilin oybirliği ile kabul edilmiştir⁸²¹. Söz konusu kanunun esbab-ı mucibesinde 2950 ve 3386 sayılı kanunlara göre abidelerin tamiri için ayrılan yıllık 400.000 liranın mevcut tamiratlar için yeterli olmadığı ve yurdun muhtelif yerlerine dağılmış çok değerli eserlerin tamir edilebilmesi için 600.000 liralık ilave bir bütçe öngörülmüştür. Bu bütçe ile tamiratların yapılmasının yanında, herhangi bir tarihi yapının hariminde bulunan, ancak bir şekilde şahısların eline geçmiş bina ve arsaların da istimlak edilmesi de öngörülmektedir.

⁸¹⁸ 1939 Vakıflar Umu Bütçesi", **TBMMZC**, D. 4, İ.S. F, C. 2. B. 8, (5 Mayıs 1939), s. 16.

⁸¹⁹ Ankara'daki abidelerin tamiri için Başvekâlet tarafından Dâhiliye, Maarif ve Nafia bakanlıklarına gönderilen 28.06.1936 tarihli talimatname, **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 213.447.3. Bu talimatname üzerine oluşturulan heyet bazı konularda mutabık kalamamıştır. Örneğin cami hariminin duvarla çevrilip çevrilmeyeceği, cami avlularının çocuk bahçesi olarak kullanılıp kullanılmayacağı konularında ittifak sağlanamamıştır. Söz konusu heyet Ankara'da 17 cami için rapor hazırlamıştır.

⁸²⁰ **TBMMZC**, D. 6, İ.S. F, C. 2, B. 13, (17 Mayıs 1939), s. 96.

⁸²¹ **TBMMZC**, D. 6, İ.S. F, C. 2, B. 13, (17 Mayıs 1939), s. 111.

Cami ve diğer abidelerin tamiri için belirli oranlarda bütçe artırımına gidilse de, mevcut sayılar ve yapılması gereken işler hesaba katıldığında, bu artışların da yeterli olmayacağı görülmektedir. Ankara’da kurulan, Türkiye’deki Tarihi Anıtların Korunma ve Onarılmasına Yardım Derneği adlı kuruluşun yaptığı araştırmaya göre Türkiye’de acil olarak tamir edilmesi gereken 2.900 cami ile türbe, çeşme, medrese, sebil, hamam, kervansaray gibi yapılardan oluşan 9.000 anıt vardır. Dernek, bunların tamiri işinin çok ciddi bütçe gerektirmesi dolayısıyla özellikle varlıklı vatandaşlardan derneğe üye olunması ve yardımda bulunması çağrısı yapmıştır. Bu çağrı karşılık bulmuş ve vatandaşın yardımlarıyla Hacı Bayram ve Ahi Şerafettin türbeleri tamir edilmiştir⁸²². Söz konusu derneğin camilerin tamir edilmesi için yapmış olduğu uygulamalardan biri de, camilerin girişine konan yardım kasalarıdır⁸²³. Üç anahtar bir araya getirince açılan bu kasalar dernek tarafından cemaat huzurunda mühürlenip açılmakta ve anahtarlar cemaatin itimat ettiği kimselere teslim olunmaktadır⁸²⁴. Özellikle İstanbul’da başlanan bu uygulamayla ilk olarak 21 camiye bu kasalardan konmuştur. İki ayda bir açılan bu kasalardan Yeraltı Camii kasasından 418 lira, Beyazıt kasasından 553 lira, Rüstem Paşa kasasından 430 lira, Cihangir Camii kasasından 270 lira çıkmış ve paralar adı geçen camilerin tamir ve diğer ihtiyaçları için kullanılmıştır⁸²⁵. Bu yardımlar camilerin tamir ve bakımı için katkı sağlamakla birlikte esaslı tamirler için yeterli değildir. Bunun için hazine ya da vatandaşın yardımları veya Evkafa bu işler için konan sınırlı bütçelerle bu işin yapılamayacağını dolayısıyla tarihi abidelerin tamiri işinin Evkaftan alınarak doğrudan devlet eliyle yürütülmesi

⁸²² “Memleketimiz bir eski eserler hazinesidir. Camiler, türbeler, çeşmeler, sebiller, hamamlar, medreseler, imaretler, köprüler, kervansaraylar, hanlar ve misafirhaneler yurdun her tarafına öylesine yayılmıştır ki, ecdadın bıraktığı ve çoğu tarihî, mimari kıymeti haiz bu kadar kalabalık eseri korumak bugün mühim bir dâva teşkil ediyor. Yukarıda saydığım eserlerden yalnız İstanbul’dakilerin bakımsızlık yüzünden günden güne harap olduklarını görmekteyiz. Bir zaman şehrin süsünü teşkil eden İstanbul çeşmelerinin hali yürekler acısındır. Hamamların çoğu depo olmuştur. Medreselerin en meşhurları bile içine fakir fukaranın sığındığı harabeler halindedir. Hanlarla misafirhaneler unutulup gitmiştir. Şimdiye kadar kaçının yıkılıp ortadan kalktığını bile bilmiyoruz”. “2900 Cami ile 9000 Anıt Tamire Muhtaç”, **Akşam Gazetesi**, 18.08.1948, s.4.

⁸²³ Bu camilerin isimleri ve kasalardan çıkan yardım miktarları için bkz. Saruhan, **Abidelerimiz...**, s. 84.90.

⁸²⁴ Şaheser Camilerimizi Kurtarma Davasını Millete Mal Etmekten Başka Çare Yoktur”, **Yeni Gazete**, 18.03.1949, s.1.

⁸²⁵ Camilerde Yardım Kasaları” , **Hürriyet Gazetesi**, 29.11.1949, s.2. “Camilere Yardım Kasası Konuluyor”, **Yeni Gazete**, 02.03.1949,s.1.Türkiye’deki camilerin tamiri için yapılan bu uygulamanın ardından bazı kişiler bu derneğin adını kullanmak suretiyle “ibadet” adlı makbuzlarla çeşitli noktalarda yardım toplamıştır. Camilere Konulan Kasaların Sayısı 26’yı Buldu, "ibadet" adlı makbuzla teberru toplayan cemiyet hangisidir? ”, **Vakit Gazetesi**, 04.12. 1949, s.3.

gerektiğini ifade edenler olmuştur. Örneğin Bingöl mebusu Feridun Fikri Düşünsel şunları ifade etmiştir:

“Türklüğün hakikî paha biçilmez eserleri olan cetlerimizin bu kıymetli yadigârlarını kurtarmak bizim için en büyük bir borçtur, bir vazifedir. Bunu tekrar arz ederim, Evkaf yapamaz. Bu, Devlet işidir ve bunu devletin eline alması lâzımdır. Arkadaşlar, bu sefer Harput kasabasını gezerken orada Malazgirt Muharebesi’nden 50 sene sonra yapmış olduğumuz ilk eser binayı gördüm. Bu bina her kısmı havi, camisi mevcut, medreseleri mevcut, mükemmel bir Türk eseridir. Artukoğulları tarafından yapılmış. Orada da levhası durmaktadır. Hakikaten, gören insan, cetlerinizin böyle büyük bir zaferi kazandıktan sonra gelip orada ilk defa Türk varlığını derhal tesis ettiklerini ve medeniyetin her müessesesini kurduklarını gösteren bu abideyi görünce hayran oluyor. Fakat bu abide bugün yıkılmaktadır. 1071 tarihli Malazgirt Muharebesi’nden 50 sene sonra yapılmış olan bu abide demek ki, aşağı yukarı Anadolu’nun bu kısmında bizim yapmış olduğumuz ilk eserdir. Aynı suretle Harput kasabasında gene böyle birçok eserlerimiz vardır. Osmanlılardan evvel muhtelif Türk kavimlerinin kurmuş olduğu abideler vardır. Harput kasabası, vilâyet merkezinin Elâzığ’a inmesi münasebetiyle acınacak bir haldedir. Bu kasabanın düzetilmesini ileri sürmüyorum, amma orada Türklüğün ebedî şerefini teşkil edecek güzel abidelerimiz vardır. Bunu Evkaf yapamaz. Bunu devletin eline alması lâzımdır, bunları korumak vazifemizdir, İncedayı ile beraber ben de rica ederim. Aynı suretle yine Çemişgezek kasabasında Selçuklular zamanında yapılmış gayet güzel camilerimiz vardır. Bunlar da yıkılıp gitmektedir. Hâlbuki biz mazimize ait bu kıymetli camilerimizi yaşatmak ihtisasını duyduğumuz için tekrar arz ediyorum, bir devlet meselesi olarak bu abideleri ele almak zaruretindeyiz. Bunların harap olması günahtır”⁸²⁶.

Tamirat işinin evkaftan alınarak doğrudan devletin kendisi tarafından yapılması gerektiği üzerinde duran bir başka mebus Zonguldak mebusu Dr. R. Barkın’dır. Bununla birlikte Barkın, sınırlı bütçe ile bazı camilerde tamiratlar yapıldığını, ancak bu işler yapılırken eserin orijinalliğine zarar verildiğine değinmiştir. Bu anlamda Üsküdar’da bulunan Şemsi Paşa Camisi’nin minaresi yapılırken minare kapısı genel kaide olarak kibleye dönük olması gerekirken burayı yapan kişinin bir

⁸²⁶ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 430-431.

Ermeni olması dolayısıyla buna dikkat etmeyerek kapıyı başka bir yere yaptığına değinmiştir⁸²⁷.

Vakıflar Genel Müdürü Kiper camilerin tamirine ilişkin verdiği bilgilerde II. Dünya Savaşı'nın yarattığı güçlüklerle ve malzeme yokluğuna rağmen genel müdürlük çalışmalarının tespit edilen programa uygun olarak devam ettiğini ve özellikle tarih ve sanat bakımından büyük önemi olan abidelerin tamirleri üzerinde büyük bir dikkatle durulduğunu ifade etmiştir:

*"Bir taraftan geçen yıllarda başlamış olduğumuz tamir işlerinin tamamlanmasına çalışırken, diğer yandan da yeniden bazı camilerimizin tamirine başlamış bulunuyoruz. Bugün üzerinde çalışmakta olduğumuz camiler, başta İstanbul'da Süleymaniye, Beyazıt camileri olmak üzere Kadırgada ve Azapkapı'daki Sokullu, Üsküdar'da Şemsipaşa, Eminönü'nde Yenicami, Nuruosmaniye, Sultanahmet, Diyarbakır'da Behrampaşa, Manisa'da Muradiye, Yozgat'ta Çapanoğlu, Afyon'da Gedikpaşa, Kayseri'de Ahmetpaşa, Beyşehir'de Eşrefoğlu, Bursa'da Muradiye, Hudavendigâr, İzmirde Hisar, Şadırvan, Divrikte Ulu Cami, Akhisar'da Yenicami, Antalya'da Muratpaşa, Tekeli Mehmet Paşa, Kocaeli'nde Pertevpaşa, Konya Ereğli'de Ulu Cami, Ceyhun'da Abdülkadiraga camileridir"*⁸²⁸. Adı geçen camilerin tamirine yıl boyunca devam edileceğini, tamamlanmayanların ise ileriki yıllarda tamamlanacağı ifade edilmiştir.

Tarihi camilerin İstanbul'da yoğunlaşmasından dolayı en fazla tamirat da bu şehirde gerçekleşmiştir. Bu anlamda VGM, mütehassıs bir heyete İstanbul'daki cami ve mescitlerle, çeşme, sebil, türbe, mektep, darüşşifaların fotoğraflı bir sicilini yaptırmıştır. Bütün bu abidelerin birçok fotoğrafı aldırılmıştır. Bu iş İbrahim Hakkı Konyalı'nın başkanlığında bir heyete yaptırılmıştır. Konyalı, bütün abidelerin birer tarihçesini yapmış, fotoğraflarını çıkarttırmış, kitabelerini tespit etmiş, böylece şimdiye kadar evkaf tarafından bile bilinmeyen birçok gizli eserler ve arsalar meydana çıkarmıştır. Konyalı, İstanbul'daki kadro dâhili ve harici bütün mabetlerin bir de haritasını hazırlatmıştır. Bu işte vazife alan iki mimar da abidelerin krokilerini yapmışlardır.⁸²⁹.

Tarihi eserlerin tamir edilmesi için ayrılan bütçelerin yetersizliği konuyla alakalı söz alan vekillerin ortak fikridir. Örneğin 1944 yılı bütçesinde toplam bütçesi

⁸²⁷ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 433-434.

⁸²⁸ "Tarihi Camilerimiz Tamir Ediliyor", **Vakit**, s.1, Sütun 2-4, Tarih: 08.10.1941.

⁸²⁹ "Vakıflar Umum Müdürlüğü Camilerin Sicilini Yaptırdı", **Vakit**, 16.10.1942, s. 3.

3.5 milyon olan Evkaf, bunun yaklaşık 400.000 lirasını tamirat gideri olarak ayırabilmektedir. Afyon Milletvekili İ. H. Baltacıoğlu bu miktarla Evkafın bu işin altından kalkmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir⁸³⁰. Başvekil Saraçoğlu da bütçe yetersizliğine dikkat çekmiş, ancak bir ihmal durumunu da kabul ederek bir de özeleştirme yapmıştır:

“Arkadaşlar ortada büyük bir hakikat vardır. O da memleketimizin bir abideler memleketi olmasıdır. Tarihin tanıdığı günden beri milletin üstünde oturduğu yerlerde yaptığı eserler o kadar çok, o kadar büyük ve âbideler o kadar zengindir ki, bunların ince bir hesaptan geçirilmeksizin hepsini ayakta tutmak istemek korkarım ki, en büyük abide olan hayatta olanları fazla rencide eder. Bunları bir üslub-u hakimane ile tasnif ve tespit ederek - ki Evkaf Umum Müdürlüğü de bunun üzerindedir - bunların başta gelenlerini, kaç mal olursa olsun, ihya etmek veya ayakta tutmak için elden gelen gayretin kâffesi yapılır, bunda ben de tamamen sizinle beraberim. Yine doğru olan bir hakikat vardır ki, o da bu, işe şimdiye kadar kâfi ehemmiyet vermemiş olmamızdır. Şimdiye kadar fakir bir bütçe ile, fakir bir teşekkülü bu işi başarmağa memur etmiş bulunuyoruz. Bu nispeten çok az para ile çalışan idare, elinden geleni yapmış ve kurulduğu günden beri büyük abide sayılan müesseselerden yüze yakınına ya ihya etmiş veya ayakta duracak hale getirmiştir. Eğer bu teknik itibarıyla, para itibarıyla biraz daha takviye edilecek olursa bunun verimi, biraz önce arz ettiğim sahaya intikal etmiş olacaktır. Arkadaşlarımla beraberim, verdikleri izahatı dinledim, Evkaf Umum Müdürü ile de konuştum, ümit ediyorum ki, gelecek sene daha az kusurlu olarak huzurunza çıkmış bulunacağız”⁸³¹.

Ancak gelecek dönem zabıtları incelendiğinde bu ifadelerin bir ümit olmaktan çok öteye geçemediği görülecektir. Bununla birlikte camilerin tamir edilmeye başlandığı yıldan itibaren bu işler için ayrılan bütçe ve hazine yardımlarında belirli ve düzenli artışlar yapılmışsa da, bu artışlar mevcut ihtiyacı karşılamamanın gerisinde kalmıştır.

Cami ve mescitlerin tamiri önemli olmakla birlikte, bunların kim ya da kimler tarafından tamir edildiğinin de önemi vardır. Çünkü, işin ehli olmayan insanlar tarafından yapılmaya çalışılan tamirat ya da restorasyon neticesinde tarihi yapılar zarar

⁸³⁰ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 433.

⁸³¹ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 434-435.

görebilmektedir. Ancak tamir aşamasında bazı hatalar yapılmakla birlikte, bu işin tamamen ihmal edilmemiş olması da ayrıca önemlidir. Örneğin Karagümrük'teki Atikali Paşa Camisi'nin tamir edilmesi aşamasında, son cemaat yeri tamamen kaldırılmıştır. Bu ise caminin giriş kısmının açıkta kalmasına ve yağmur sularının camiye girmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Mesih Ali Paşa Camisi'nin restorasyonunda hata yapılarak, caminin iç ve dış duvarları tamamen raspa edilmiş, yapının süslemelerine zarar verilmiştir. Pencerelerinin değiştirilmesi sırasında da tarihi değer hassasiyeti gözetilmemiştir. Sultan Ahmet Camisi'nin tamir edilmesi sırasında birçok alçı süslemenin zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür⁸³².

Tüm bunlardan sonra denilebilir ki, Cumhuriyet Türkiye'si'nde tarihi camilerin tamir edilmesi, birçok açıdan iç içe geçmiş bir meseledir. Bu camilerin bir kısmı nitelikli kişiler tarafından aslına uygun tamir edilirken, bir kısmı ise niteliksiz kişiler tarafından aslı tahrif edilerek tamir edilmeye çalışılmıştır. Örneğin tarihi bir camideki alçı ve kabartmalar bozularak yerine yeni dönem inşaat malzemesi olan çimento kullanılabilmektedir. Yine yukarıda ifade edildiği üzere tarihi eserlerin bakım ve onarımları farklı kurumlara bırakılmış olduğundan çeşitli aksaklıklar yaşanmaktadır. Örneğin Üsküdar'da Mimar Sinan eserlerinden olan Mihrimah Cami aslına uygun olarak tamir edilirken, onun hariminde yer alan medrese mevcut hali ile çocuk bakım evi olarak kullanılmıştır. Bu kullanımlar ekonomik ve mekân sıkıntıları dolayısıyla bazı zaruretlerin bir sonucu olarak görülse dahi, bu kullanım aşamasında tarihi eserlere zarar verilebilmektedir. Örneğin bu caminin hariminde bulunan medresenin bir duvarı yıkılmak suretiyle kapı açılmış ve kömürlük yapılmıştır. Bu durum CHP Tokat Milletvekili Nazım Poroy, tarafından sert bir şekilde eleştirilmektedir. Ancak buraya kömürlük yapılması aşamasında yaşanan durum, dönem imar ve tamir çalışmalarının yerleşik ve belirli bir düzen üzerinden oluşturulmamasından kaynaklı sıkıntıların neticesidir. Örneğin bu durum belediye ile evkaf arasında dava konusu olmuş ve neticede kömürlüğün kaldırılmasına karar verilmiştir. Ancak burada bir başka sorun başlamıştır. Alınan kararın üzerinden üç yıl geçmesine rağmen kömürlüğün hâlâ kaldırılmadığı anlaşılmaktadır⁸³³. Döneme ait uygulamalara ait bir başka örnek olarak Rüstem Paşa Camisi gösterilebilir. Bu cami tamir edilmesi planlanan yapılardan

⁸³² TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 482-484.

⁸³³ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 485.

olmasına rağmen, ekonomik gerekçelerle tamirine başlanamamıştır. Caminin ihtiyaçlarının karşılanması için altına yapılan dükkânlar VGM tarafından kiraya verilmiş ve burası şeker fabrikasına dönüştürülmüştür. Ancak fabrikanın etrafı temiz kullanmamasından kaynaklanan durum dolayısıyla cami harap bir durumda görünmektedir.

Cami ve diğer tamirlerin restorasyonunda yaşanan sorunlara yanıt veren Vakıflar Genel Müdürü Kiper, kendi kurumları dışından memleketin yetişmiş kişilerinden bir ekip kurduklarını ve yapılan işlerin, bunların denetim ve olurundan sonra hayata geçirildiğini ancak bununla birlikte tarihi eserlerin çokluğu ve çeşitliliği yüzünden her biri için ayrı uzman bulunamamasından dolayı bazı hataların olduğundan bahsetmiştir⁸³⁴. Camilerle birlikte bunların hariminde bulunan medreselerin de tamir edilmesi meselesi üzerine Kiper şunları söylemiştir:

“Bir de tamiri ve bunların bir kül halinde bulunduğu, birisinin tamir edilirken diğerlerinin de tamirsiz kalmamasını söylediler. Bunun için Başvekâlet yüksek makamından istirhamda bulunduk. Vakıflar idaresinden, Maarif vekâletinden, İstanbul vilâyetinden müşterek bir heyet teşkil edilerek İstanbul’u semt semt gezdiler. Süleymaniye camisinin altındaki demirci dükkânları senelerden beri orada devam eden bir bozukluktur. Lâleli Camisi’nin bir kapısında iki tane kömürcü dükkânı vardır. Sultanahmet’in yanı başında turşucu dükkânı vardır Rüstem Paşa Camisi’nin altında belki de meyhane ve buna mümasil bir takım şeyler hemen hepsinde vardır. Kadırgadaki Şehid Memedpaşa camisinde çerçeve şeklinde dükkânlar vardı ve

⁸³⁴ Camiler ve diğer tarihi yapıların tamir ya da restorasyonu sırasında yapılan işlemlerin bu eserlerin aslına ve tarihi dokusuna zarar verdiğine yönelik şikâyetler olmuştur. Örneğin Yeni Cami, Ağa Cami gibi eserlerin restorasyonu sırasında yapılan işlerin tarihi ve sanat değeri açısından sorunlu olduğu ve aslına uygun olarak yapılmadığı yönünde Ulus Gazetesi’nde çıkan bir yazı üzerine konu Başvekâletin gündemine gelmiş ve yapılan işlerin eski eserlerin aslına uygun olarak yapılıp yapılmadığının sorgulanması gereği duyulmuştur. VGM bu süreçte yapılan işlerin fen ve ihtisasa uygun olarak yapıldığını ve bunun tespiti için oluşturulacak yetkili bir heyetin yapılan işlerle alakalı bir rapor hazırlayarak bu konudaki bilgi kirliliğinin ortadan kalkmasının doğru olacağı yönünde bir kanaat bildirmiştir. Bunun üzerine Başvekâletin emri ile “eski eserler ve sanat abideleri hakkındaki yüksek bilgi ve ihtisasları dolayısıyla fikir ve mütalaalarına herkesin kanaat bahşedeceği” Halil Ethem Eldem başkanlığında İstanbul Belediyesi İmar Müdürü Ziya Bey ve Yüksek Mühendis Mektebi Profesörü Fikri Bey’den oluşan bir heyet teşkil edilmiştir. Söz konusu heyet hazırlamış olduğu raporunda, tamirleri yapılan ve yapılmakta olan camilerin her birini ayrı ayrı ziyaret ettiklerini ve bazı teferruatlar dışında yapılan işlerin takdire şayan olduğunu ifade etmiştir. Bu süreçte tamiri yapılan veya devam ederek rapora giren camiler arasında şunlar vardır: Mihrimah Cami, Zincirlikuyu Cami, Mesih Paşa Cami, Laleli Cami, Atikali Paşa Camisi, Mahmut Paşa Cami, Ağa Cami, Sinan Paşa Cami. Tamir ettirilen camilerin tekniğe uygun yapılıp yapılmadığının tespiti için kurulan komisyon ve bu komisyonun vermiş olduğu 30.07.1937 tarihli rapor **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 213.447.6.

pis pis, kirli kirli bezler asılı vaziyetler vardı. Bunları yavaş yavaş istimlâk ederek eski haline kalbetmeğe çalışıyoruz. Fakat bunların hepsine birden yetişmeğe bu gün imkân yoktur. Zaten bu iş ufak, tefek bir iş değil milyonlara mütevakkıf bir iştir. Muntazam bir programla yavaş yavaş üzerinde işlemek zarureti vardır”⁸³⁵.

Özellikle Rüstem Paşa Camisi’nin altında bulunan dükkânlar daha önce (zaman belirtilmemiş) satılmış olduğundan şahıs malı halindedir⁸³⁶. Dolayısıyla buraların boşaltılması için tekrardan satın alınması gerekmektedir. Ancak bütçenin imkânın buna uygun olmadığı ifade edilmiştir. Devamında Türkiye’deki tarihi abideleri “milli mefkure ve Türk tarihi meselesi” olarak tanımlayan Kiper, memleketin çeşitli yerlerindeki abidelerin senelerce bakımsızlıktan dolayı harap olduğunu, bunların tamir edilmesi için uğraşıldığını, ancak bunun bir bütçe meselesi olduğunu ifade etmiştir. Medreselerin durumundan haberdar olunduğunu, ancak yine bütçe gerekçe gösterilerek yapılamadığını belirtmiştir. Bazı yerlerde bu işler belediyeler tarafından yapılırken, çok az belediyenin bunları tamir için imkânı olduğuna değinilmiştir. Medreselerin genel sorumlusu olan MEB ise Kiper’e göre “en mühim işlerini bırakıp bunlara fazla bakamıyor”. Örneğin 1938 yılı için Maarif, türbelerin tamiri için 13 bin lira tahsisat ayırmıştır. Kiper ayrıca İstanbul’un her noktasına özellikle “*Cumhuriyet hükümetinin çalıştığı görülsün*” düşüncesiyle ulaşmaya çalıştıklarını dile getirmektedir. Ancak buralara ulaşılmasına ve öncelikli tamir

⁸³⁵ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 488.

⁸³⁶ Akşam Gazetesi’nde “Camilerin Dış Duvarlarındaki Barakalar Kaldırılacak” başlıklı haberde, cami kemerlerinde ya da etrafındaki aralıkların Evkafa gelir sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti zamanında satıldığı ifade edilmektedir”. Selatin camilerinin harimini teşkil eden üstü örtülü, önü açık kemerler, cami duvarları içindeki aralıklar imparatorluğun son yüzyılı içinde Evkaf İdaresi tarafından — Evkafa yeni bir gelir temin etmek düşüncesiyle — dükkân, mağaza; hattâ ikametgâh yapılmak üzere kiraya verilmişti. Bu suretle bu kıymetli eserlerin harimi birer pis, köhne kulübe halini almıştı. Zaman geçince Evkaf bu yerleri ya içlerinde oturanlara, yahut da — müzayedeye çıkarmak suretiyle — daha fazla para verenlere satmıştı. Hele meşrutiyetin ilânından sonra bu hatalı yolda daha süratle devam edilmiş, büyük camilerin dış duvarlarında ne kadar açık yerler, kemer altları, kovuklar varsa hepsi şuna buna satılmıştır. Hattâ Evkaftan burayı satın alanlar, sonradan başkasına satmışlardır. Bu arada bazı garip vaziyetler olmuştur. Meselâ Süleymaniye camisinin müstemlâtından bulunan eski Tiryaki çarşısındaki bir dükkân, muhtelif mal sahibi değiştirdikten sonra bir Rum’a geçmiş ve bu Rum da mirasçı olarak hiç kimseyi bırakmaksızın ölünce dükkân Rum patrikhanesine İtikal etmiştir. İstanbul’un imarına, - bilhassa beş yüzüncü yıldönümüne ...” ehemmiyetli surette hazırlanmağa başlanması üzerine Evkaf İdaresi, abidelerimizi çirkinleştiren mazinin bu feci hatasını tashih etmeğe karar vermiştir. Bu kararın tatbiki maksadıyla bu gibi yerler birer birer istimlâk edilerek mimari ve tarihi kıymeti olan büyük camiler temizlenecektir. Evkaf İdaresi, nihayet bir iki sene, içinde -bu işi neticelendirecek; ve dükkân; ev olarak kullanılan bu yerleri caminin asıl mimarî üslûbuna uygun bir şekilde tamir edecektir. Küçük sanat kooperatifleri mümessilleri dün de dokumacılar kooperatifinde toplanarak muhtelif ihtiyaç maddeleri üzerinde görüşmüşlerdir”. “Camilerin Dış Duvarlarındaki Barakalar Kaldırılacak”, **Akşam Gazetesi**, 19.02.1947, s.3.

edilmesi gereken eserler tespit edilmesine rağmen bütçe yetersizliği dolayısıyla bunları tamir etmekten ziyade ayakta tutacak kadar işlemler yapıldığını ifade etmiştir⁸³⁷. Sadece cami konusunda değil darüşşifa, köprü, bedesten konularında da bütçe ve uzman kişi eksikliği dile getirilmektedir. Örneğin Edirne Darüşşifası'nın durumunun farkında olmalarına rağmen bu işe kalkışmak için gerekli şartların sağlanamadığından bahsedilmiştir. Örneğin 1939 yılı için VGM bütçesinin tamiratlar için ayırdığı bütçe 400.000 liradır. 1939 depreminde yıkılmış olan Amasya'daki Beyazıt Camisi'nin tamiri için ihtiyaç duyulan paranın 200.000 lira olduğu hesaba katıldığında tamirat için ayrılabilen miktarın azlığı ortaya çıkmaktadır⁸³⁸.

Buraya kadar anlatılardan da anlaşılacağı üzere tek parti döneminde camilerin tamir ve bakımı ihmal edilmiş değildir. Ancak bu dönemde cami tamir edilmesine taraftar olunmakla birlikte bu eserler genel itibarıyla İslam'ın değil Türklüğün mirası olarak görülmüştür. Bu konuda söz alan vekillerin söylemlerinde bu vurgular oldukça nettir. Ayrıca vekillerin ifadelerinden bu alana ilişkin bazı ihmalleri de yakalamak mümkündür Örneğin İstanbul mebusu G. B. Göker'in ifadeleri şu şekildedir:

“Evkaftan bahsedildiği zaman büyük bir Türk medeniyetinin delillerini görmemek imkânı yoktur. Bugün Evkaf idaresinde bulunan birçok eserler Türk medeniyetinin, Türk ilerlemesinin büyük âbideleridir. Demin İncedayı arkadaşımızın bu meseleden bahsederken bir noktayı tebarüz ettirmek lüzumunu hissettim. Son zamanlarda Garpte büyük bir cereyan vardır. Site, üniversite, darülfünun beldeleri mi diyelim, ne diyelim. Sanki yeni bir şeymiş gibi bahsediliyor. Hâlbuki bunu evvelâ Türkler; ecdadımız tesis etmişlerdir. Biz bunlara külliye diyoruz. Bu külliyeler içinde ümran eserleri sosyal tekâmül eserleri vardır. Meselâ Süleymaniye Külliyesi'ne baktığımız zaman bunun içerisinde tıbbiyesi, her türlü yüksek mektebi, ümrana ait birçok şeyler görürüz, aşhaneleri vardır. Velhasıl şimdi Garbın bir türlü beceremediği, bin zorlukla bulunduğu tekâmülleri biz Türkler yüzlerce yıl önce bulmuş ve yaşatmışızdır. Hâlbuki biz bunların kimisini medrese filân diye bir tarafa atmışızdır, birçok şeyleri kaybetmişizdir. Şimdi bunları ihya etmenin zamanı gelmiştir. Bu eserlerden çoklarının az bir külfetle modern bir hale konması kabildir. Diğer memleketlerde yeni buluş gibi ortaya attıkları bu eserler bunları bizim

⁸³⁷ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 489.

⁸³⁸ TBMMZC, D. 6, İ.S. 1, C. 11, B. 60, (31 Mayıs 1940), s. 490-491.

dedelerimiz, babalarımız çok evvel bulmuşlardır. Yalnız bunlara bir elden bakmak ve imar etmek lâzımdır. Evkaf ayrı bir şey düşünüyor, Maarif başka bir şey düşünüyor. O yüzden bunlar da böyle ortada kalmıştır. Bunların içerisinde içini sızlatacak birçok manzaralar oluyor. Hâlbuki bunları düzeltmeye imkân vardır. Buralara elektrik, kalorifer gibi tesisat yapılarak vilâyetlerden gelecek talebeyi oralarda barındırmak imkânı vardır... İkinci ricam, bazı camilerde canlı bir manzara hâsıl oluyor. Bunları müze diye kullanıyorlar. Geçen devrede Tire'ye gittiğini zaman Aydınoğulları tarafından yapılmış bir caminin ön tarafında garip bir manzara gördüm. Oraya bir takım eşya getirmişler, yığmışlar: Hafız kütüp diye de birisini koymuşlar eşya içinde Tandağa (?) heykelcikleri vardır ki, bir iki tanesi çok kıymetli parçalardır. Hakikaten böyle kıymeti bin lirayı bulan kıymetli eserler vardır ki, bunların birçoğu belki bugün kaybolmuştur. Bu camiye hizmet eden bu zatla görüştim. Kendisi eskiden müezzin imiş. Cidden muhafazaya azami derecede çalışmaktadır. Böyle birçok kıymetli şeylerimiz gün geçtikçe kaybolmaktadır. Bu gibi camilerin tamirinin yapılmasında ve muhafaza edilmesinde bugün bir zaruret vardır. Bunlar herhalde kıymetli şeylerdir. Onun için bu ricamı Evkaf idaresi nazar-ı itibara alarak bu abideleri muhafaza ettirsin, bunun tamiri için ne lâzımca yapıp ve elektrikle tenvir etsinler”⁸³⁹.

2.2.5. Mehmet Nihat Nigizberk’in Defterine⁸⁴⁰ Göre Türkiye’de Cami Tamirleri

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Evkaf, belirli aralık ve ölçülerde tamir ve tadilat işlerini yapmaya başlasa da, bunun bir program dâhilinde yapılmaya başlanması ancak 1936 yılında mümkün olabilmiştir. Çünkü söz konusu kurum ve eserler, uzun yıllar boyunca çeşitli gerekçelerle yıpranmış ve gelirleri büyük ölçüde azalmış olduğundan, Cumhuriyet döneminde tarihi eserlerin tamirine hemen başlamak mümkün olmamıştır. Bu tarihe kadar genel itibarıyla Evkaf, merkez ve taşra

⁸³⁹ TBMMZC, D. 7, İ.S.1 C. 10. B. 65, (30 Mayıs 1944), s. 431.

⁸⁴⁰ Söz konusu defter genel itibarıyla 1936 yılı ile 1942 yılı arasında Türkiye’de mazbut eser olup ve tamir edilmesi gereken camilerin listesini ve bunlar için peyderpey harcanan miktarları içermektedir. Bahsi geçen dönemde aktif olarak görev yapan birisi tarafından hazırlanmış olmasından dolayı tarihi bir vesika niteliği taşımaktadır. Nigizberk, söz konusu defterin girişinde Türkiye’de bulunan tarihi değerdeki camileri kapalı açık olması, kadro haricinde olup olmaması, müze ve diğer işler için kullanıp kullanılmaması, ahşap, kerpiç, tuğla gibi malzemelerden yapılmasına göre gruplara da ayırmıştır. 1000 liranın altındaki cami ve mescit tamirlerine bu defterde yer verilmemiştir.

kadrolarının oluşturulması, tarihi eser tespitlerinin yapılması ve bütçede yaşanan kayıpları giderip dengelenmeye çalışmak gibi işlerle meşgul olunmuştur. Çeşitli sebep ve ihmallere bağlı olarak bunun ne kadar başarılabilirdiği tartışmaya açık bir husus olmakla birlikte, il ve ilçelere göre farklılık göstermesine rağmen tarihi camilerin tamirine önem verildiği söylenebilir. Şöyle ki, 1936-1944 yılları arasında abide ve cami tamiri için bütçeye konulmuş ve istikraz suretiyle elde edilmiş olan para toplamı 2.521.583 liradır. Bunun 1.543.022 lirası restorasyon kaidelerine dikkat edilerek âbidatın (caminin) temelli tamirlerine, 978.561 lirası da âbidatın ayakta kalmasını sağlamak için harcanmıştır. 47 abidenin tamiri tamamlanmış ve 37 abide de kısmen onarılmıştır⁸⁴¹. Nigizberk'in, tamir olunan camiler hakkında 1941 senesinde kaleme aldığı umumi raporunda bu rakamlar ve harcanan miktarlar şu şekilde verilmiştir: *"1936 mali senesi ibtidasından 1942 mali senesi iptidasına kadar hayrat tamiri için 1.234.782,88 lira sarf olunmuş ve bununla 72 cami tamir edilmiştir. Bin liradan aşağı yapılan tamirler bunların içine dâhil değildir. 1940 senesi gayesinde (sonunda) bunlardan 58 tanesi tamir ve inşaatları bitmiştir. Mütebakisinin tamirleri devam etmektedir. Bugün tamir görmekte olan camilerin sayısı ise 83 bulmuştur. Geçen senelerde her birini ayrı ayrı keşf-i sanilerini yapıp hesapları kapanan bu 58 caminin tamirine 480.056,96 lira sarf olunmuştur"*⁸⁴². Cumhuriyet Türkiye'si'nin Osmanlı'dan devraldığı cami ve mescit sayısının, bunların ne kadarının harap ya da mamur devralındığının⁸⁴³, tasnif kanunundan sonra ne kadarının farklı amaçlarla kullanıldığı veya satıldığı ya da tamir edildiği hakkında bilgiler çok net değildir. Ancak bunlara ilişkin belge, zabıt ya da buradaki defter örneğinde de görüldüğü üzere verilen

⁸⁴¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu-Gerekçe Umumi İzahat, **TBMMZC**, D. 7, İ.S: 2 Cilt. 17. B. 49, (2 Mayıs 1945), s. 4-5.

⁸⁴² İstanbul ve Anadolu'daki çeşitli camilere ilişkin rapor, notlar ve çizimler içeren defter (1941-1948). <https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/p21054coll3/id/6223/rec/8>, Erişim Tarihi: 28.07.2020.

⁸⁴³ Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra Vakıf sisteminin genel ahenginde yaşanan bozulma ve sonraki süreçte yapılan düzenlemelerle devam etmiştir. Cami ve mescit vakfiyeleri hariç vakıf mallarının satılmasına onay veren "Müstağn'en-anhı Kalan ve Harap Bulunan Mebabi-i Vakfiye ile Vakıf Arsaların Nakd İle İstibdalı Hakkında Kanun" ile birçok vakıf eser ve akar satılmıştır. Bunlardan elde edilen gelirlerin bir kısmı diğer vakıflara aktarılacak yerine, ekonomik gerekçeler dolayısıyla hazineye aktarılmıştır. Bu durum ise birçok vakfın gelirini kaybetmesine ve harap olmasına neden olmuştur. Nezih Velikahyaoğlu, "Vakıf Eserlerin Gayeleri Dışında Kullanılması", **İlim ve Sanat Dergisi**, S. 9, Eylül-Ekim 1986, s. 67-68.

rakamlar birbiri ile tutarlıdır. Nigizberk'in kaleme aldığı deftere göre tamir edilen camiler ve bunlar için harcanan miktarlar şu şekildedir⁸⁴⁴:

Tablo 4: 1936 Yılında Tamiri Biten Camiler İçin sarf edilen tutar.

Camiler	Masraf (TL)	Camiler	Masraf (TL)
Heybeli	17.000	Ağa Cami	22.432,30
Sinan Paşa	9.982,14	Sultan Selim	28.008,95
Dolmabahçe	8.936,44	Yalı Paşa	6.447,55
Laleli	21.299,18	Eyüb	13.089,34
Çinili Taş Atik Ali Paşa	15.003,93	Çinili	1.0058,94
Mihrimah	6.181,56	Nişancı Mehmed Paşa	4.979
Hırka-i Şerif	1.224	...Minare Sokullu	10.058,94
Küçük Ayasofya	539	Zonguldak Cami-i Kebir?	1.547
Çorlulu Ali Paşa	1.330,83	Atik Valide	8.291,26
... ⁸⁴⁵	6.379,11	Sarıyer	1.797
Sütlüce'de Mahmud Paşa	1.560	Malatya'da Arslan Bey	15.594,1
Ortaköy	2.927,28	Bolayır'da Süleyman Paşa	1.357,6
Faik? Paşa	1.500	Gebze'de Orhan Bey	1.010
Cafer Ağa	1.401,67	Sinop'ta Alaaddin	10.000
Kılıç Ali Paşa	4.199,34	Bolu'da Yıldırım	15.451,44
....	3.891,28	Gülbahar Hatun	4.290,87
...	1.519	Kars'ta Kiremit	751,60
...	8.159,90	Erzincan'da İzzet Paşa	7.408,10
Zincirli	9.470,42	...’de Kilise	1.700,89
Ahmed Paşa	32.898,75	Bursa'da	1.261,40
Lüleburgaz Sokullu	3.056	Bursa'da İbrahim Paşa	1.827,37
Edirne Bayezid-i Evvel	342,5	Bursa'da Kayahan	189,43
Edirne Sultan Selim	5.025,25	Bursa'da Maksem?	412,40
Edirne Bayezid-i Sani	651,25	Bursa'da Ulu Cami	14.239,58
Edirne Üç Şerefeli	2.190	Bursa'da Yeşil	1.429,60

⁸⁴⁴ Türkiye’de Çeşitli Şehirlerde Bulunan Camilerin Onarım Masraflarına İlişkin Defter (1936-1942), <https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/p21054coll3/id/6612/rec/44>, Erişim Tarihi: 28.07.2020. s. 228-233.

⁸⁴⁵ Söz konusu defter Osmanlıca olarak ele alınmış olup bazı yerler silik olması dolayısıyla okunamamıştır. Üç nokta konulan yerlerdeki yer ya da mekân adları okunamamıştır.

Çankırı Ulu Cami	10.993	Bursa'da Yıldırım	16.757,20
Mahmud Paşa	29.776,80	Mesih Paşa	31.233,14
TOPLAM	480.056,94		

Tablo 5: Türkiye'deki Çeşitli Vilayet ve Bağlı Kazalarında Bulunan Camilerin Onarıma Tabi Tutulanların Yer ve Adetleri⁸⁴⁶ (1935-1936)

Vilayet	Adet	Kaza	Adet	TOPLAM
Afyon	6	Dinar, Bolvadin, Çay, Aziziye, Sandıklar	9	15
Ağrı	2	-		2
Amasya	15	Gümüş Hacı köyü, Merzifon	12	27
Ankara	37	Ayaş, Beypazarı, Bala, Keskin, Nallıhan, Kalecik, Yabanabad, Polatlı, Haymana, Çubuk, Koçhisar	23	60
Antalya	18	Akseki, Elmalı, Alanya, Korkud, Manavgat, Serik	23	41
Aydın	20	Söke, Nazilli, Bozdoğan, Karacasu	20	40
Balıkesir	17	Ayvalık, Bandırma, Burhaniye, Dursun Bey, Sındırgı, Gönen, Havran, Aydıncık	46	63
Bilecik	3	Bozüyük, Söğüt, Osmanlı	6	9
Bitlis	8	Norşin	1	9
Bingöl	1	Genç	1	2
Bolu	17	Düzce, Gerede, Dörtdoğan, Mudurnu, Göynük	26	43
Burdur	12	-	-	12
Bursa	37	Gemlik, İnegöl, Burhaniye, Orhan Gazi, Karacabey, Yenişehir, Kemal Paşa, İznik, Mudanya	31	68
Çanakkale	5	Gelibolu, Bozcaada, Ezine, Ayvacık, Bayramiç, İmroz, Yeniceköy, Çardak	28	33
Çankırı	9	Çerkeş	11	20
Çoruh (Artvin)	4	Hopa, Şavşat, Pazar, Artuş	5	9
Çorum	15	İskilip, Osmancık, Mecidiköy, Alaca, Sungurlu	31	46
Denizli	13	Acıpayam, Çal, Sarayköy, Tavas, Kale	10	23
Diyarbakır	10	Çermik, Lice, Hani, Kulp, Osmaniye, Silvan, Çüngüş	18	28
Edirne	27	İpsala, Keşan, Uzunköprü, Enez, Hafsa	12	39
Elazığ	12	Çemişgezek, Mazgird, Hozat, Palu, Keban, Pertek, Nazin	9	21
Erzincan	7	Kemah, Cimin, ?, Kuruçay	11	18
Erzurum	42	İspir, Hınıs, Oltu	4	46

⁸⁴⁶ A.g.e., s. 157-167.

Eskişehir	20	Alpu, Işıklar, Sivrihisar, Mihaliç, Seyyid Gazi	10	30
Gaziantep	18	Kilis, Nizip	17	35
Giresun	11	Görece, Şebinkarahisar, Alacura	9	20
Gümüşhane	3	Torlu (Torul), Bayburt, Kelkit	7	10
İçel Mersin	5	Silifke, Tarsus, Mut	10	15
Isparta	11	Eğirdir, Barla, Şarki Karaağaç, Keçiborlu, Yalvaç, Görgü, Uluborlu, Senirkent, Atabey	30	41
İstanbul	467	İstanbul, Aksaray, Fatih, Süleymaniye, Adalar, Eyüb, Beyoğlu, Üsküdar, Bakırköy, Yeşilköy, Küçükçekmece, Çatalca, Büyükçekmece, Şile, Ağva, Ümraniye, Yalova	12	479
İzmir	46	Bayındır, Bergama, Çeşme, Dikili, Foça, Kuşadası, Kemalpaşa, Menemen, Emiralim, Ali Ağa, Ödemiş, ?, Kiraz, Sefirhisar, Tire, Urla, Torbalı, Karaburun,	65	111
Kars	4	Ardahan, Sarıkamış	5	9
Kastamonu	3	Devrekani, Araç, Cidee, İnebolu, Çatalzeytin, Küre, Taşköprü, Tosya	30	35
Kayseri	18	Tolos (Talas), Bünyan, Pınarbaşı, İncesu, Karahisar, Bağlı-Karahisar, Ürgüç, İspirli, Ortahisar	25	43
Kırklareli	5	Pınar, Lüleburgaz, Babaeski, Demirköy, Vize	10	15
Kırşehir	10	Avanos, Mucur	5	15
Kocaeli	6	Geyve, Gebze, Karamürsel, Kandıra, Karasu, Adapazarı, Akpazar, Sapanca, Hendek, Tuzla	25	31
Konya	55	Akşehir, Hadim, Bozkır, Ereğli, Beyşehir, Ermenek, Karaman, Seydişehir, Uşak, Pırlerkonudu, ?, Çumra, Erkilet, ?,	47	102
Kütahya	20	Simav, Tavşanlı, Uşak, Emet, Gediz	26	46
Malatya	29	Pötürge, Hekimhane, Kemaliye, Kahta, Darende, Akçadağ, ?, Arabgir, Adıyaman	?	29
Manisa	22	Akhisar, Palamut, Alaşehir, Soma, Kula, Turgudlu, Kırkağa.	43	65
Maraş	26	Göksun, Elbistan, Efsus	6	32
Mardin	12	Cizre, Kızıltepe, Derik, Midyat, Savur	12	24
Muğla	10	Bodrum, Fethiye, Köyceğiz, Milas, Marmaris	19	29
Muş	7	Bulanık, Malazgird	2	9
Niğde	14	Bor, Nevşehir, Aksaray, Arapsun, Ulukışla	35	49
Ordu	3	Mesudiye, Fatsa, Ünye	8	11
Rize	7	Pazar	1	8
Samsun	12	Bafra, Alaçam, Havza, Kavak, Terme, Çarşamba, Ladik, Vezirköprü	27	39
Seyhan Adana	24	Kara İsalı, Kadirli, Kozan, Ceyhan, Osmaniye, Cebel-i Bereket	8	32
Siirt	10	-	-	10
Sinop	13	Gerze, Ayancık, Boyabab	10	23
Sivas	38	Koyulhisar, Suşehri	23	61
Tekirdağ	7	Çorlu, Hayrabolu, Malkara, Saray, Sarıköy	13	20
Tokat	12	Zile, Niksar, Reşadiye, Erba	25	37

Trabzon	2	Of, Akçaabad	4	6
Tunceli	-	Elazığ, Ayazili	-	-
Urfa	26	Siverek, Viranşehir, ?, Suruç, Birecik	18	44
Van	6	Erciş, Gevar, Gevaş	3	9
Yozgad	16	Boğazlıyan, Akdağ Madeni	2	18
Zonguldak	6	Bartın, Amasra, Kurucuşile (Kurucuşile), Devrek, Safranbolu, Ereğli	32	38
Hatay	4	-	-	4
Toplam	1.363	Kazada Toplam	1.004	2.367

Tablo 6 Muhasebenin Tamir Masrafı Olarak verdiği Cetvel (İstanbul dâhil diğer vilayetlerde toplam 73 cami için)⁸⁴⁷

2950 sayılı kanunla 936-937 seneleri sarfiyatı	3386 sayılı kanunla 938-940 seneleri sarfiyatı	3609 sayılı kanunla 939-940 seneleri sarfiyatı	Genel Toplam
443.511,19	196.199,25	595.072,44	1.234.782,88

Tablo 7: 1936-1940 Yılları Arasında Camilere Harcanan Tamir Tutarları⁸⁴⁸

⁸⁴⁷ A.g.e., s. 284-291.

⁸⁴⁸ A.g.e., s. 306-318.

CAMI	1936	1937	1938	1939	1940	GENEL SARFİYAT
Süleymaniye	30.034,24	15.753,99	17.519,50	15.000	18.000	96.307,73
Mahmud Paşa	?	5.260,25	3.973,78	6.272,52	-	15.506,55
Mesih Paşa	14.456,83	6.936,50	5.362	4.477,80	-	31.233,13
Ağa Cami	18.663	2.486,10	-	1.283,20	-	22.432,30
Bali Paşa	-	-	1.988,50	4.458,55	-	6.447,05
Heybeliada	17.000	-	-	-	-	17.000
Sinan Paşa	9.982,14	-	-	-	-	9.982,14
Dolmabahçe	8.936,44	-	-	-	-	8.936,44
Atik Ali Paşa	8.956,13	6.047,80	-	-	-	15.003,93
Sultan Selim	17.216, 53	9.475,20	-	1.217,12	-	27.908,85
Laleli	15.147,30	6.151,81	-	-	-	21.299,11
Mihrimah	6.851,65	-	-	-	-	6.851,65
Hırka-i Şerif	1.224	-	-	-	-	1.224
Çorlulu Ali Paşa	135,85	-	-	-	-	135,85
Küçük Ayasofya	589	-	-	-	-	589
Okçu...	-	5.476	903,66	-	-	6.379,66
Mahmud Ağa	-	1.560	-	-	-	1.560
Mahmud Ağa	-	2.516,33	-	-	-	2.516,33
Azebkapı	-	9.920	-	19.999,96	7.526,42	37.446,38
Yeni Cami	4.018,66	4.466,70	15.504	20.000	16.000	59.989,36
Sultan Ahmed	-	-	4.855,49	10.000	20.000	34.855,49
Ortaköy	-	-	2.927,28	-	-	2.927,28
Faik Paşa	-	-	1.500	-	-	1.500
Cafer Ağa	-	-	1.401,67	-	-	1.401,67

Bali Paşa	-	-	1.988,50	4.458,55	4.458,55	10.905,60
Eyüb Sultan	-	-	2.897,08,	10.292,39	-	13.189,47
Kılıç Ali Paşa	-	-	4.199,34	-	-	4.199,34
Fethiye	-	-	3.893,28	-	-	3.893,28
Cihangir	-	-	1.519	-	1.519	1.519
Teşvikiye	-	-	8.159,90	-	-	8.159,90
Şemsi Paşa	-	-	10.000	15.000	9.773,40	34.773,4
Çinili	-	-	5.995,24	4.063,70	-	10.058,94
Kadırga Sokullu Mehmed Paşa		--	14.988,30	19.999,96	-	34.988,26
Zincirli	16.846,81	2.623,61	-	-	-	19.470,42
Cenabi Ahmed Paşa	14.516	10.166,75	8.216	-	-	32.898,75
Kırklareli Hızır Bey	2.689,57	-	-	-	-	2.689,57
Lüleburgaz Sokullu	3.056	-	-	-	-	3.056
Havza Sokullu	-	-	14.466,60	18.081,45	-	32.548,05
Edirne Bayezid	342,25	-	-	-	-	342,25
Edirne Sultan Selim	5.025,25	-	-	-	-	5.025,25
Edirne Üç Şerefeli	2.190	-	-	-	-	2.190
Edirne Bayezid-i sani	651,25	-	-	-	-	651,25
Çankırı Ulu Cami	10.993	-	-	-	-	10.993
Bozüyük Kasım Paşa	-	-	20.000	2.315,36	11.940,09	34.255,45
Afyon Gedik Ahmed Paşa	-	-	15.000	29.000	14.592,50	58.592,50
Elmalı Ömer Paşa	-	-	14.459,28	15.000	17.451,50	46.910,78
Nişancı	-	-	-	4.979	-	4.979
Haseki İmaret	-	-	-	5.560	-	5.560
Bursa Yeşil	-	-	-	14.239,60	-	14.239,60

Bursa Yıldırım	-	-	-	1.675,20	-	1.675,20
Trabzon Hatuniye	-	-	-	3.563	681,87	4.244,87
Kars	-	-	-	7.516	-	7.516
Zonguldak	-	-	-	1.547,20	-	1.547,20
Çerkeş	-	-	-	8.974	-	8.974
Sinop Alaaddin	-	-	-	10.000	-	10.000
Hacı Bayram	-	-	-	2.457,79	47.831,92	50.289,71
Kayseri	-	-	-	15.000	13.890	28.890
Atik Valide	-	-	-	10.259,90	-	10.259,90
Bolu Yıldırım	-	-	-	1.541,44	-	1.541,44
Malatya Arslan Bey	-	-	-	6.547	-	6.547
Rize Ortacami	-	-	-	3.000	-	3.000
Erzincan İzzet Paşa	-	-	-	7.408,10	-	7.408,10
Diyarbakır Behram Paşa	-	-	-	-	15.000	15.000
Divriği	-	-	-	-	15.000	15.000
Bayezid	-	-	-	-	5.000	5.000
Tokat Ali Paşa	-	-	-	-	9.193	9.193
Toplam	192.305,37	88.841,04	178.821,32	305.189	227.858	1.012731,88

Tablo 8 1941-1942 Yılları Arasında Camilere Harcanan Tamir Tutarları

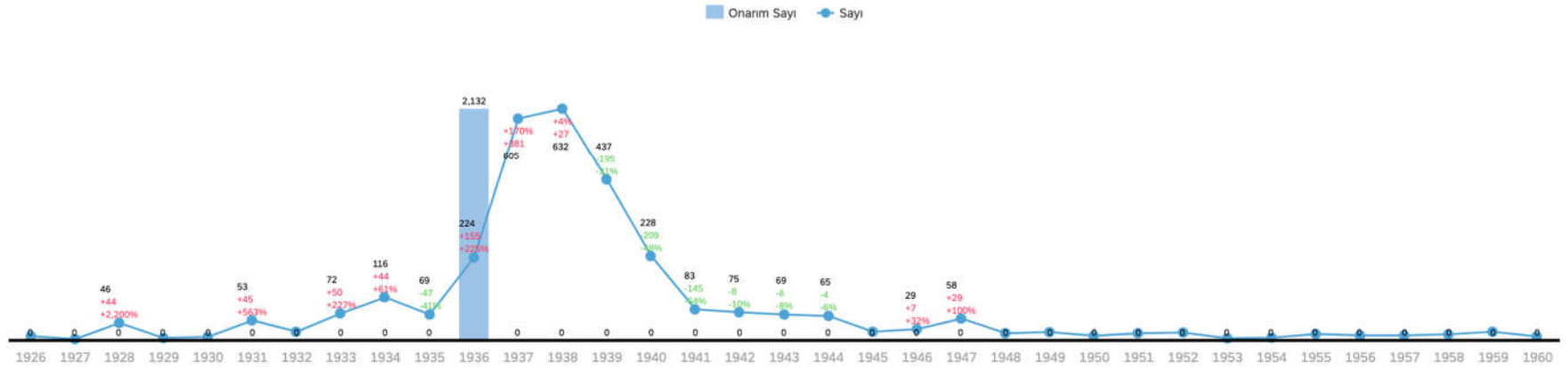
Tahsisat-ı fevkalade		250.000	
1941 bütçesine konulan hayrat masrafı		61.500	
1942 bütçesi (keşf-i sani yapıldığı ...)		95.000	
Cami İsmi	Evvelce Verilmiş	1941’de verilmiş	1942’de 95.000 liradan verilmiş
Süleymaniye	63.307,73	4.989,18	4.000
Süleymaniye	33.908,05	-	-
Kadırga Sokullu	14.988,30	7.526,42	2.000 + 473,58
Kadırga Sokullu	19.999,96	-	-
Azebkapı Sokullu	9.984,44	20.498,99	1.000
Azebkapı Sokullu	38.996,97	-	-
Şemsi Paşa	10.000	7.454,55	1.000
Şemsi Paşa	23.773,40	-	-
Yeni camii	23.989,30	-	6.000
Yeni camii	35.723,22	-	-
Sultan Ahmed	4.855	-	-
Sultan Ahmed	9.588,80	-	-
Sultan Ahmed	12.206,33	-	-
Diyarbakır Behram Paşa	15.000	9.459,02	6.000 + 528,18
Manisa Muradiye	9.999,79	18.500	6.000
Yozgat Çapanoğlu	15.000	5.000	2.000
Afyon Gedik Ahmed Paşa	14.312,08	10.701,85	8.000 + 2298,15
Afyon Gedik Ahmed Paşa	43.592,20	-	-
Kayseri Ahmed Paşa	28.890	6.856,10	2000 + 144,48
Yenişehir Eşrefoğlu	9.876,89	9.468,13	-
Ziverbey Ulu Cami	15.000	5.201,60	-
Elmalı’da Ömer Paşa	44.492,97	10.476,41	5.000 + 2.611,39
Hacı Bayram	50.289,71	2.000	-
Bozöyük Kasım Paşa?	11.940,09	53.673,56	-
İzmir Hisar	3.983,83	13.157,69	3.051,76
İzmir Şadırvan	5.310,61	7.990,91	-
Bayezid	5.000	8.921,50	3.000
Akçahisar Yenicami	4.949,35	9.020,50	-
Bursa Muradiye	-	9.991,12	-
Bursa Hüdavendigâr	-	9.976,46	-
Antalya Murad Paşa	-	10.000	2000
Antalya Tekeli Mehmed Paşa	-	7.574,54	-
İzmit Pertev Paşa	-	11.348,09	3.000 + 3.651,91

Gülnuş Valide	-	5.019,59	3.000 + 53,30
Şehzade	-	3.455,19	5.000 + 1.344,41
....Ulu Cami	-	7.698	-
Nur-ı Osmaniye	2.127,70	4.041	1.302
Ceyhan Abdulkadir Ağa	-	-	-
Çerkeş 4. Murad	8.974,88	-	-
İstanbul Kanlıca	-	-	3.634,46
....Gazi Mihal Cami	-	-	1.818

Nigizberk'in defterinin tahlil edilmesinden elde edilen verilere göre, keşif işlemlerinin tamamlanması ve gerekli kanuni düzenlemelerin yapılmasından sonra özellikle 1936 yılından sonra cami ve mescit tamirlerine önem verildiği görülmektedir. Bu tamiratlar sırasında kullanılan finansmanın bir kısmı VGM'nin ilgili bütçeleri ve bunun yetersiz kalmasından sonra çıkarılan fevkalade bütçelerle sağlanmıştır. Finansmanın bir kısmı ise, çoğunluğu cami ve mescitlerden oluşan vakıf eserlerin satılmasından elde edilmiştir. "Sayıyı azaltıp değeri yükseltmek" olarak ifade edilen bir program ile dağınık ve küçük emlak, idaresi güç ve aynı zamanda gayr-i iktisadi olmaları gerekçe gösterilerek satışa çıkarılmıştır⁸⁴⁹. Bu satışlardan elde edilen para büyük ölçüde diğer eserlerin tamirine harcanmıştır. Nigizberk'in ilgili defterindeki tamir sayıları ile vakıf satışların arasındaki bağlantıya bakıldığında, bu satışların diğer hayratların tamirine harcandığı söylenebilir.

⁸⁴⁹ Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün Yeni Tasavvurları: Emlak İşleri, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 17-18.

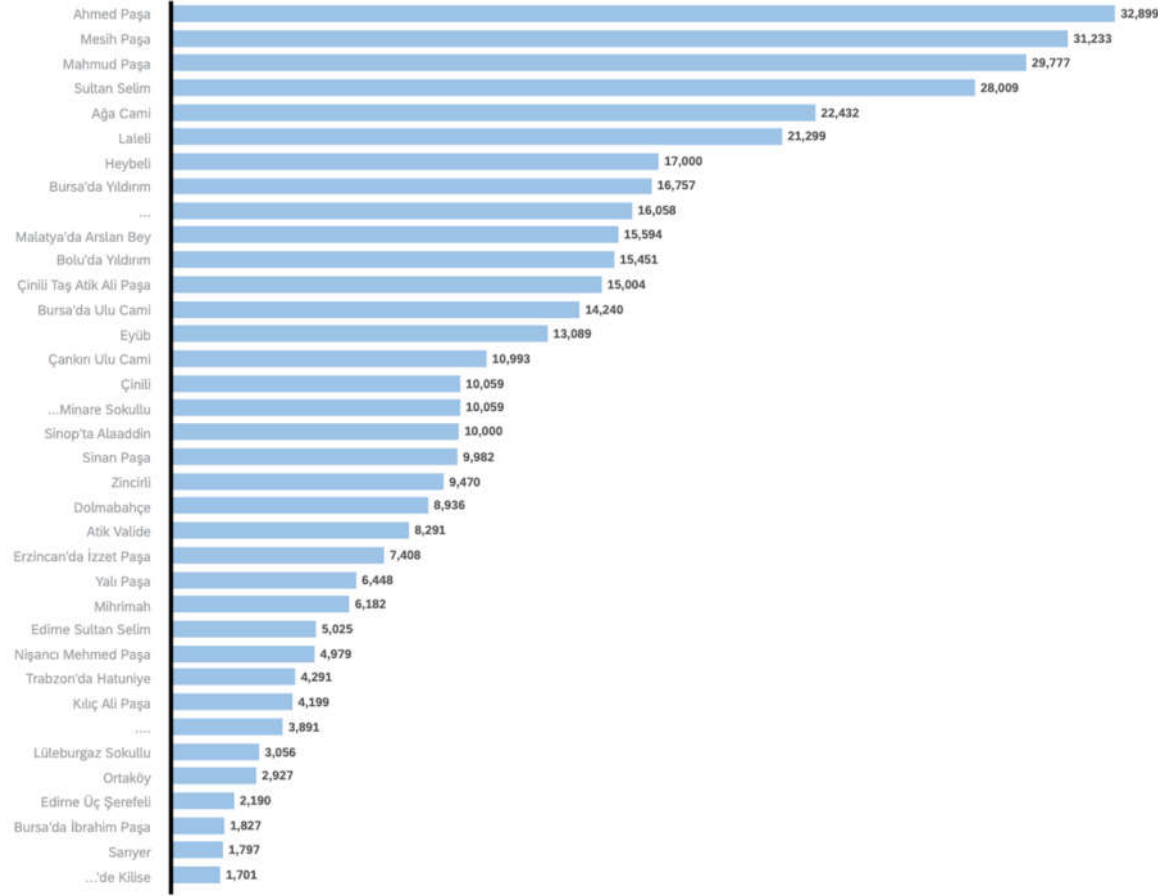
Yıllara Göre Toplam Satış, Onarım Sayısı Karşılaştırması

Grafik 4 1928-1960 yılları arasında satış ve onarım miktarlarının karşılaştırılmasına dair grafik.

Nigizberk'in defteri dışında CHP döneminde yapılan tamir ve buna ilişkin detaylara ulaşmak mümkün olmamıştır. Söz konusu defterin değerlendirilmesinden elde edilen verilerle satış verileri kıyaslandığında, satış rakamları ile tamir rakamları arasında doğru bir orantı olduğu görülür. Bu ise genel itibarıyla "birini sat diğeri yap" olarak tarif edilen programın uygulandığı anlamına gelmektedir.

Cami Onarım Harcamaları (1936, TL)

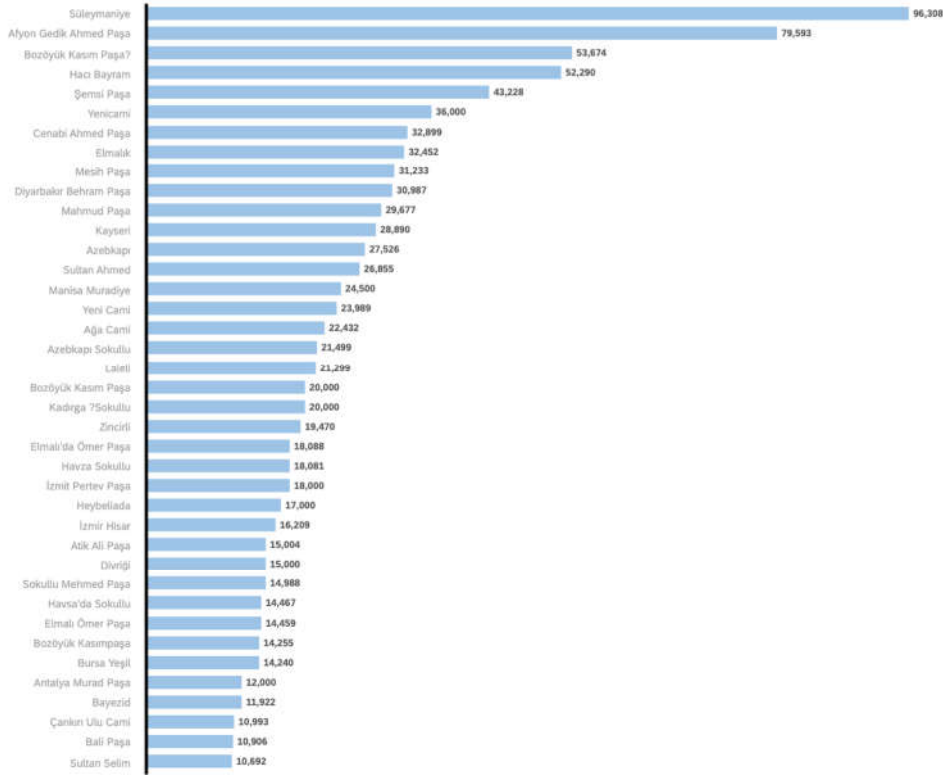

Toplam Harcanan (1936, TL)

439,064

Grafik 5 Cami tamirlerin belirli bir program dâhilinde yapılmaya başlandığı 1936 yılında tamir edilen bazı camiler ve tamirat için harcanan tutarlar

Cami Bazlı Harcama Tutarı (1936-1942, TL)

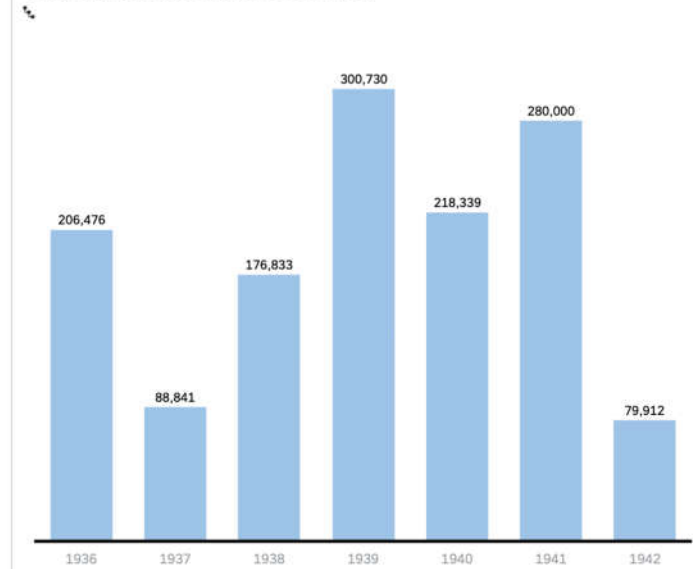

Toplam Harcama Tutarı (1936-1942, TL)

1,351,131

Tutar

Cami Bazlı Harcama Tutarı (1936-1942, TL)

Grafik 6 1936-1942 yılları arasında tamir edilen camiler ve yıllara göre harcanan paranın dağılımı gösterir grafik.

1936-1942 yılları arasında toplamda 2.367 caminin tamirleri yapılmıştır. Bunlar için harcanan toplam tutar 1.351.131 liradır. Bu tamirlerin bir kısmı başladığı yıl içerisinde biterken bir kısmı ise beş altı yıl sürmüştür. Bu tabloda 1.000 liranın altındaki harcamalar yer almamıştır. Bunların da dâhil edilmesi durumunda hem tamir edilen cami sayısı hem de bunlar için harcanan miktarlarda artış olacaktır.

2.2.6. DP Döneminde Cami ve Mescit Tamirleri

Cami ve diğer hayrat eserlerin tamirinin belirli bir program dâhilinde yapılmaya başlandığı yıl 1936'dır. Bundan sonra belirli bir düzen içinde ve her yıl artan bütçelerle cami tamirlerine devam edilmiştir. Örneğin CHP döneminde belirlenen son bütçe ile 1950 yılında, VGM tarafından küçüklü büyüklü 49 cami ve mescit tamir edilmiştir. DP'nin belirlediği ilk bütçede, yani 1951 yılında tamir edilmesi planlanan cami ve mescit sayısı 61'dir⁸⁵⁰.

Tarihi ve sanat değeri olan eserlerin tamir edilmesinin her şeyden önce bir bütçe meselesi olduğuna işaret etmiştik. CHP'nin sıklıkla dile getirdiği bu sorunun DP döneminde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ait, Efes, Antalya Aspendos Tiyatrosu, Kaariye Cami, Melek Turan Darüşşafakası gibi eserlerin tamirini için ayrılmış olan 500.000 lira tutarındaki meblağ, tasarruf tedbirleri açısından bütçeden çıkarılmıştır. Bunun tekrar bütçeye konması için 50 vekil ortak bir önerge vermiştir. Bunun üzerine bahsi geçen meblağ geri konmuştur. Ancak bu sefer bu meblağın çok yetersiz olduğu ve bunun iki milyona çıkarılması gerektiğine dair yeni bir önerge verilmiştir⁸⁵¹. Bütçe komisyonu adına söz alan DP Çanakkale Mebusu Emin Kalafat, tarihi eserlerin durumu ile ilgili yapılan tespitlerin ve yapılması gereken işlerin farkında olduklarını, bunun için bütçeyi mümkün olduğu kadar zorladıklarını, ancak bütçe imkânlarının oldukça sınırlı olmasından dolayı bunların hepsinin bir anda yapılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir⁸⁵². Tarihi eserlerin onarılması için bütçenin artırılmasına yönelik önergeye karşılık olarak, DP'li iki vekil, önceliğin yaşama standardının yükseltilmesi için yol, su gibi ihtiyaçların karşılanması olduğunu ifade ederek, 500.000 lira olan bütçenin 400.000 lira olmasını isteyen bir önerge vermişlerdir. Ancak bu önerge kabul edilmemiştir. Bununla birlikte bütçenin artırılmasına yönelik olarak verilen üç ayrı önerge de oya sunulmuş ve hiçbiri kabul edilmemiştir⁸⁵³.

CHP döneminde hayrat olsun veya olmasın, herhangi bir eserin yok olmasına giden süreçte özellikle Evkaf personelin yetersizliğinin de önemli etkisi olduğuna

⁸⁵⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 753.

⁸⁵¹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 796-797.

⁸⁵² TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 801.

⁸⁵³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 802.

dikkat çekilmişti. DP döneminde bu işin üstüne gidildiği ve çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu anlamda, vakıflarda çalışan özellikle alt rütbe memur ve diğer çalışanlara, vakıf mevzuatını öğretmek ve vakfa ait işlerde bilgi sahibi yapıp kalifiye olmasını sağlamak için 1951 bütçesine 10.000 liralık bir tahsisat konmuştur. Vakıf memurların nitelik açısından yetersiz olması bir vakıa iken, bunun en önemli sebebinin bu kişilere verilen maaşların çok düşük olması ile alakalı olduğu söylenebilir. 30 - 35 lira arasında değişen maaşlara yüksek tahsil sahibi insanlar çalışmadığı için, bu kurumda genel olarak bilgi ve becerileri sınırlı kişiler çalışmıştır⁸⁵⁴.

DP döneminde tamir edilen hayrat eser sayısının zabıtlardan takibi bir önceki döneme göre biraz daha kolaydır. Çünkü artık çok partili hayata gerçek anlamda geçilmiştir ve muhalefet partileri ya da bağımsız vekiller tarafından, iktidarın faaliyetleri daha fazla sorgulanmaktadır. Bazen soru önergeleri, bazen ise doğrudan herhangi bir bütçe görüşmesinde gündeme gelen konulara, iktidar partisinin ayrıntılı olarak verdiği cevaplarla, cami ve diğer yapıların tamiri konusunda daha net bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Ayrıca, çok partili hayata geçilmesinden sonra, hemen her partinin belirli oranlarda dini siyasete alet etmesinden dolayı⁸⁵⁵ cami ve diğer hayrat eserler konusunda, yapılanlarla birlikte yapılmayanları da meclisin gündemine taşımıştır. Muhalefet yıllarında CHP, özellikle bu konularda hükümeti sıkıştırmıştır. Örneğin CHP Malatya mebusu Nuri Ocakçıoğlu, cami ve diğer hayrat eserlerin durumu, tamiri, kiraya verilmesi gibi konuların ne aşamada olduğuna dair bir soru önergesi vermiştir⁸⁵⁶.

Bununla birlikte değişen ve gelişen şartlara da bağlı olarak, DP döneminde tamir edilen cami sayısı veya bu iş için harcanan paranın bir önceki döneme göre daha fazla olduğu görülmektedir. Cami ya da herhangi bir tarihi yapının tamiri için DP'yi CHP'den biraz da şanslı kılan durum ise, CHP döneminde hayata geçirilmeye çalışılan düzenlemelerin DP döneminde sonuçlanması ya da sonuçların DP döneminde

⁸⁵⁴ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 53, (27 Şubat 1951), s. 1145-1146.

⁸⁵⁵ İsmail Kara, bu dönemde ayakları yere basan bir muhalefetin güçlü ve etkili olabilmesi için dinle irtibatlı olmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'si'nde...**, s. 42.

⁸⁵⁶ Maarif vekili tarafından verilen cevapta, Türkiye'de bulunan, menkul ve gayri menkul abide ve eski eserlerin sistemli ve ilmi bir tescilinin olmadığı ifade edilmiştir. Kendi iktidarları döneminde eleman ve imkanlar ölçüsünde bu işe başladığını ve her eser için bir fiş temine hazırlandığı belirtilmiştir. Bu fişlerde eserin adı, bulunduğu yer, nitelikleri, tamir edildiği tarih, tamir ettiren kişi ya da kurum ve bugünkü durumu yer almaktadır. Konuşmada bugüne kadar tamir edilen camiler ilişik olarak sunulduğu ifade edilmiştir ancak zabıtlara konmamıştır. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 6, C. 8, B. 2, (25 Kasım 1955), s. 150-152.

meyvelerini vermesi ile de alakalıdır. Örneğin CHP'nin son dönemlerinde, evkafa ait olup tarihi ve mimari değeri olan eserlerin korunma, restorasyon ve bakım işlerinde uyulması gereken kural ve prensipleri kararlaştırmak üzere bir danışma kurulu oluşturulması için bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. (20.02.1950). Söz konusu tasarının ortaya çıkmasında, evkaf kurumunun elinde bulunan iki binden fazla cami ile aralarında türbe, medrese, han, kervansaray, hamam gibi önemli yapıların olduğu üç bine yakın tarihi eserin, şimdiye kadar ciddi ve teknik kontrole tabi tutulmadığı için tamir ve bakımdan beklenen sonuçların istenilen seviyede olmaması gerekçe gösterilmiştir. Söz konusu tasarının son şekli, 14 Mayıs seçimleriyle ülkede yaşanan iktidar değişikliği dolayısıyla DP döneminde oluşturulmuştur. Tarihi eserlerin bakım ve korunmasının ilmi metotlara göre yapılmasını öngören bu kanun tasarısı, DP döneminde “şükranla” karşılanmıştır. Ancak son şekli oluşturulurken kanunun kapsamı genişletilmiştir. Evkafa ait eserlere ilaveten özel idare, belediye, köy hükmi şahsiyetleri ve hakiki şahıslar elinde bulunan eserler de kanuna dâhil edilmiştir. Bu ilaveyle, vakıf eser olmayan cami ve mescitlerin belirli bir plan ve proje kapsamında tamiri amaçlanmıştır.

DP iktidarı döneminde Evkafın başına getirilen Orhan Çapçı ve önceki dönemlerde de bu kurum içinde görev yapan Faruk Çeçen, oluşturdukları bir ekiple memleketin her noktasına giderek tamir edilmesi gereken vakıf eserleri (cami, medrese, türbe..) tespit etmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte bir önceki dönemde, genelde büyük şehirlerdeki meşhur camilerin tamirine odaklanılmışken, bu dönemde Anadolu'nun her noktasına ulaşmaya çalışılmıştır. 1952 yılında Kastamonu'da bulunan ve mülhak bir vakıf eser olan Küre Camisi'nin tamiri buna örnektir⁸⁵⁷. Bu ve benzeri faaliyetler DP'nin kırsaldaki desteğini daha da artırmıştır. Çünkü CHP döneminde genel itibarıyla VGM'nin bünyesindeki mazbut eserlerin tamirine odaklanılırken, bunun dışında kalan mülhak eserlere pek fazla dokunulmamıştır. Söz konusu kanun düzenlemesi ile ayrıca, memleketin muhtelif yerlerinde bulunup kısmen bakımsızlık, kısmen ise asli değerinin tespit edilememesinden kaynaklı ihmaller neticesinde kötü durumda olan eserlerin tamir edilmesi de amaçlanmıştır. Bu kanunun

⁸⁵⁷ Akşamsettin tarafından yaptırılmış bir camidir. **Köylü Gazetesi**, s.12 Eylül 1952, s. 3.

içerik ve kapsamın görüşülmesi için oluşturulan ön komisyon, oluşturulacak danışma kurulunun adını “Anıtlar Yüksek Kurulu” olarak belirlemiştir⁸⁵⁸.

Türkiye’de vakıf anlayışının değişmesi⁸⁵⁹, vakıf gelirlerinin milli sınırlar dışında kalması, vakıf eser ya da akar olup herhangi bir şekilde başka bir şahsın eline geçmesi gibi sebeplerle vakıf gelirlerinde yaşanan azalmaya çeşitli çözümler getirilmeye çalışılmıştır⁸⁶⁰. Tarihsel sürece bakıldığında herhangi bir şekilde başka biri ya da kurumun eline geçmiş vakıf eserlerin, asli haliyle kullanılabilmesi için farklı zamanlarda düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Örneğin 15 Haziran 1330 (1914) tarihinde yapılan bir kanun ile caminin hariminde ya da etrafında olup, caminin akarı ya da müstemilatı olarak kullanılan ancak bir şekilde başkasının eline geçmiş bulunan eserlerin Emlak Nezareti tarafından istimlak edileceği ifade edilmiştir⁸⁶¹. Bu düzenleme akarların bir şekilde el değiştirmesi uygulamasının Osmanlı’nın son dönemlerinde de görüldüğüne işaret eder. Benzer bir düzenlemenin 1933 yılında da yapıldığı görülmektedir. “Gayr-i menkule tecavüzün def’ine dair kanunun tatbik şekillerini gösterir nizamname”⁸⁶² adıyla yapılan bu düzenlemeden sonra VGM, ilgili birimlere bir tamim göndererek, bu nizamname uyarınca herhangi bir hayrat ya akarının farklı kişiler tarafından kullanılmasının önüne geçilmesini istemiştir⁸⁶³. Benzer bir düzenleme 1957 yılında çıkarılan bir kanunla yapılmış; farklı kişi ya da kurumların uhdesinde bulunan vakıf eserlerin VGM’ye devredileceği belirlenmiştir⁸⁶⁴.

⁸⁵⁸ “Vakfa ait tarihî ve mimari kıymeti haiz olan eserlerin korunma, bakım ve restorasyon işlerinde uyulacak prensipleri kararlaştırmak üzere bir danışma kurulu kurulması hakkında kanun tasarısı ve İçişleri ve Bayındırlık Komisyonları raporları (1/14)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 7, B. 78, (18 Mayıs 1951), s. 1. MEB’e bağlı olarak çalışacak olan bu kurum Ankara, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversiteleri, Güzel Sanatlar Akademisi, Bayındırlık, İçişleri, Milli Eğitim bakanlıkları, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nden ikişer üyeden oluşmaktadır. Seçilecek üyelerin tarih, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık, estetik şehircilik sahalarının birinde veya birkaçında önemli eser veya etütler yapmış kimseler arasından seçilmesi şartı aranmaktadır. Vakıflar Genel Müdürü ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürünün tabii üye olarak kabul edildiği bu kuruldaki üyeler, ancak ölüm, istifa ve mazeretsiz olarak üç kez arka arkaya toplantıya katılmamaları durumunda görevleri bitmiş olur.

⁸⁵⁹ Adnan Ertem, “**Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, 1997, s. 130-137.

⁸⁶⁰ Cumhuriyet döneminde vakıf gelirlerini artırmak için yapılan yeni vakıf akarlar için bkz. “Vakıflar Kanunu Meriyete Girdikten Sonra Yeni Vakıf Akarlar”, **İktisadi Yürüyüş Dergisi**, S. 32, 1.4.1941, s. 24. Herhangi bir şekilde başka kurum ya da kişinin eline ya da kullanımına geçmiş olan vakıf eserlerinin kurtarılmasına ilişkin düzenlemelere hem Osmanlı’nın son hem de Cumhuriyet döneminde rastlanılmaktadır.

VGM’ye devri için 1957 yılında bir kanun düzenlemesi yapılmıştır. **T.C. Resmi Gazete**, S. 9705, Kanun No: 7043, Kabul Tarihi: 10.09.1957.

⁸⁶¹ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 220.

⁸⁶² **T.C. Resmi Gazete**, S. 2592, Kararname No: 15479, 31 Ekim 1933.

⁸⁶³ **Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua**, Ankara İdeal Matbaa, 1941, C. III, s. 253.

⁸⁶⁴ **T.C. Resmi Gazete**, S. 9705, Kanun No: 7043, Kabul Tarihi: 10.09.1957.

Vakıf eser ya da akarların farklı kişi ya da kurumlar tarafından kullanılması, vakıf gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Bu gelir kaybını önlemek için her iki dönemde de benzer yollara başvurulmuştur. Örneğin narenciye tarlalarını işletime açmak, yenilerini satın almak, otel ve kaplıca yapıp ya da restore edip işletmek gibi girişimlerle, Evkaf için ek gelirler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda CHP döneminde, vakıf eser olup kullanılamaz durumda olan binaların tamir edilip kira getiren hale dönüştürülmesi için bütçeye her yıl 75.000 ile 95.000 arasında bir tahsisat ayrılmıştır. Bu miktar 1951 bütçesinde 110.000 liraya çıkarılmış ise de, 1952 yılında bütçenin sınırlı olması gerekçe gösterilerek 95.000 liraya düşürülmüştür⁸⁶⁵. Hayrat ve abidelerin tamir edilmesi için 1951 bütçesine konmuş olan 839.935 lira ile 115 cami tamir edilmiştir. CHP döneminde bu işler için ayrılan bütçe maksimum 650.000 lira civarındadır. Bu miktar 1951 yılında görüldüğü üzere yaklaşık 230 bin lira artırılmış, 1952 yılında ise 848 bin liraya çıkarılmıştır. Ayrıca İstanbul'un fethinin 500. yılı için Fatih Camisi ve etrafındaki yapıların tamiri için Evkafın 1951 ve 1952 yılı bütçelerine hükümet tarafından toplamda bir milyon liralık yardım yapılmıştır⁸⁶⁶.

DP Afyon Milletvekili Gazi Yiğitbaşı tarafından 14 il için verilen önergede 1951 yılında tamir edilen camiler, bunlar için harcanan miktar ve 1952 yılı içerisinde tamiri düşünülen cami adedi sorulmuştur⁸⁶⁷. Verilen cevaba göre veriler şu şekildedir:

Tablo 9 1951-1952 Yılları Arasında Tamir Edilen ve Edilecek Camiler ve Yapılan Masraflar

İl	1951 Yılı		1952 Yılı	
	Tamir Edilen	Masrafı (TL)	Tamir Edilecek	Yapılacak Masraf (TL)
Afyon	4	15.047,77	4	-
Konya	5	59.077,89	6	-
Bursa	4	6.915,11	4	-
Balıkesir	4	1.850,34	1	-
Denizli	1	75,00	-	-
Niğde	3	3.061,15	4	-
Erzurum	5	42.724,11	8	-
Kayseri	2	13.619,31	3	-

⁸⁶⁵ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1952 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/282)”, **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 50, (28 Şubat 1952), s. 16.

⁸⁶⁶ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1952 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/282)”, **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 50, (28 Şubat 1952), s. 22.

⁸⁶⁷ **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 2, C. 14, B. 65, (28 Nisan 1952), s. 536.

Samsun	-	513.27	1	-
Gümüşhane	2	21.729,08	-	-
Isparta	2	11.893,35	3	-
Aydın	5	38.585,23	5	-
Sivas	3	6.426,16	2	-
Kocaeli	3	27.085,26	3	-
TOPLAM	45	248.603,23	44	-

Türkiye’de yıllara göre herhangi bir tarihi eser ya da hayrat eserin tamir edilmesi aşamasında harcanan miktarların tam tespiti mümkün değildir. Dolayısıyla farklı kişi ya da kurumlar tarafından verilen rakamlar arasında bazı farklılıklar görmek mümkündür. Örneğin konuyla alakalı bir başka yerde Menderes, 1951 yılında 927.000 lira harcayarak 47 ilde 115 cami, 1952 yılında ise bir milyondan fazla bir harcama yapılarak 130 abide ve caminin tamir edildiğini ifade etmiştir⁸⁶⁸. 1952 yılında tamir programına dâhil edilen camiler için ayrılan bütçe yardımlar ve diğer ilave ödenekler hariç 848.000 liradır. Ancak özellikle kubbelerinin tamir edilmesi sırasında ortaya çıkan durum mevcut bütçeyi yetersiz hale getirmiş ve bunun için bütçeye 100.000 lira ilave yapılmıştır⁸⁶⁹. 1952 yılında bu para ile tamiri yapılan cami sayısı 135’tir⁸⁷⁰. Camilerin tamiri için ayrılan bütçe 1953 yılında 112.000 lira artışla 960.000 lira olmuştur⁸⁷¹.

CHP döneminde de cami tamirleri önemslenmekle birlikte, DP döneminde bu işin biraz daha hız kazandığı görülmektedir. Örneğin 1950 yılına kadar, senede ortalama 600.000 lira harcanmak suretiyle 50-60 civarında cami ve mescit tamiri yapılırken, DP’nin ilk dört yılında 4.5 milyon lira harcanmak suretiyle 500’e yakın caminin tamiri yapılmıştır. Bu oran CHP döneminin yaklaşık iki katına denk gelmektedir. Tabi burada Evkaf gelirlerindeki artışın da önemli bir payı vardır. 1950

⁸⁶⁸ Menderes’in söyleminde Vakıflar sisteminde sorunlar olduğu kabul edilmekle birlikte, bunun uzun yıllar ihmal edilmesinden kaynaklı olduğu belirtilmiş ve esaslı bir program ile bu kurumun daha işlevsel hale getirileceği ifade edilmiştir. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 19, B. 35, (30 Ocak 1953), s. 554-556.

⁸⁶⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1952 yılı Bütçe Kanununa bağlı (A/1) v« (A 2) işaretli cetvellerde değişiklik yapılması hakkında kanun lâyihası ve Bütçe Komisyonu raporu (1/552) **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 54, (26 Şubat 1953), s. 2.

⁸⁷⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1953 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/485), **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 55, (27 Şubat 1953), s. 21.

⁸⁷¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1953 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/485), **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 55, (27 Şubat 1953), s. 16.

yılında 4.570.000 lira olan Evkaf geliri, 1953 yılında 6.755.000 lira olmuştur⁸⁷². Evkaf gelirlerinde yaşanan bu artış, tamir edilen cami sayısının da artmasını sağlamıştır. Camilerin tamiri için ayrılan esas bütçeye ilaveten hazine ve vatandaş yardımları ile camilerin tamirine harcanan bazı yıllara ait tutarlar şu şekildedir: 1951 de 971.000, 1952 de 1.448.000, 1953 te 2.000.000'dur. 1954 senesinde ise bu işler için 5.000.000 liranın harcanması planlanmaktadır⁸⁷³. Abide ve hayrat eserlerin tamiri için 1949 yılı bütçesine 626.000 lira tahsisat konulup 50 cami tamir edilmiş iken, 1951 yılında 971.000 lira tahsisatla 116 cami tamir edilmiştir. Takip eden yıllar ve miktarlar şu şekildedir: 1952 yılında 1.448.000 lira tahsisatla 130 cami, 1953 yılında 1.928.000 lira tahsisatla 170 cami, 1954 yılında 2 milyon lira tahsisatla 200 cami onarılmıştır. 1955 yılında ise 2,5 milyon lira ödenekle 250 caminin tamiri öngörülmektedir. Bu rakamlar üzerinden baktığımızda 1949'dan 1955'e kadar üç katı bir artış söz konusudur⁸⁷⁴. Camilerin tamiri için ayrılan bütçenin ilerleyen yıllarda da arttığı görülmektedir. Örneğin 1956'da beş milyon olan bütçe, 1957 için ise sekiz milyon olarak belirlenmiştir⁸⁷⁵.

Aynı şekilde, 1940'lı yılların başlarında, halkın yararına dernekler olarak görülüp kurulmasına müsaade edilen ve belirli oranlarda yardım edilen cami yaptırma derneklerine⁸⁷⁶, DP döneminde yapılan yardımlarda artış yaşanmıştır. Bu dönemde gerek halkın yardımı, gerekse hükümetin desteği ile Ankara'nın Maltepe, Yenimahalle, Yenışehir, Cebeci, Çankaya gibi semtlerinde cami inşaatları devam ettirilmiştir. DP döneminde, siyasetin üst temsilcileri de bu derneklerde faaliyet göstermiştir. Örneğin Başvekâlet Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Yenışehir Cami Yaptırma Derneği başkanlığını da yürütmüştür. Çünkü Türk siyasetinin kendine özgü koşulları içinde bir caminin tamiri, inşası ya da bu süreçteki hükümet desteği, siyasetin ya da siyasi propagandanın önemli bir unsuruna dönüşmüştür. Sadece DP değil, artık hiçbir parti bu duruma kayıtsız kalamayacaktır. Ankara'nın simgelerinden olan Kocatepe Camisi'nin 1957 yılında ilk temeli atıldığında (1957 yılında atılan temel 1963 yılında sökülerek yeniden yapılmış ve cami ancak 1987 yılında tamamlanmıştır)

⁸⁷² **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 1147.

⁸⁷³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 1152.

⁸⁷⁴ "Vakıflar Umum Müdürlüğü 1955 yılı bütçe kanunu lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası (1/139)", **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (27 Şubat 1955), s. 25.

⁸⁷⁵ 1957 bütçesi ile İstanbul'da tamir edilen bazı camiler için bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0, Yer No: 116.734.39.

⁸⁷⁶ 1944 yılında Ankara Kocatepe, 1945 yılında Şişli camileri için dernekler kurulmuştur.

Menderes'in, bu cami derneğine şahsi hesabından 100.000 lira olan yardımı bu bağlamda düşünülebilir⁸⁷⁷.

Cami tamir ya da inşası ile siyaset arasındaki bağlam bazen ödüllendirme, bazen ise cezalandırma olarak kendisini göstermektedir. CHP Kars mebusu Kemal Güven tarafından verilen bir soru önergesine verilen yazılı cevaptan da takip edilebileceği üzere, 1954'ten önergenin verildiği 1958 yılına kadar Kırşehir'de tamir edilen cami sayısı yalnız iki olup, bunlar için harcanan miktar da 7.000 lira ile sınırlı kalmıştır⁸⁷⁸. Yani tercihini DP'den yapmayan Kırşehir, bunun bedelini sadece ilçe yapılarak değil, aynı zamanda tüm ülkede cami tamirin en az yapıldığı yer olarak da ödemiştir. Dolayısıyla camilerin yapım ya da tamirleri için bütçelerde yaşanan artışı ve bunların mecliste sıklıkla dile getirilmesini siyasal propagandanın tamamıyla dışında düşünmek de doğru değildir. Cami tamir ya da inşası ile siyaset arasındaki ilişkinin özellikle 1957 ve sonrasında yoğunlaştığı görülmektedir. Artık tamir ya da inşa edilen cami sayıları gazetelerde ya da meclis gündeminde daha fazla yer almaya başlamıştır⁸⁷⁹.

⁸⁷⁷ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 669-670. Menderes'in yaptığı yardımlara ek olarak doğrudan Menderes'e yardım talepleri gelmiştir. İzmir Kızılçullu'da vatandaşların yardımıyla yapılan caminin minaresi için 3.500 liraya ihtiyaç olduğu ifade edilerek Menderes'ten bu yardım talep edilmiştir. Mektupta şu ifadelerle yer verilmiştir: "Pederiniz merhumun hayırsever bir adam olduğu hesabıyla o kan da sizde mevcut olduğundan 3.500 liraya çıkacak caminin minaresini size veriyoruz". **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0, Yer No: 96.601.7. Aynı konu için başka bir mektup da Kaş'tan gelmiştir. Kaş'ın Sütleğen Köyü'nde yapımı devam eden caminin inşası parasızlık dolayısıyla durmuş ve köylü gerekli parayı bulabilmek için bir yağlı pehlivan güreşi tertip etmiştir. Köy muhtarı, Menderes'e göndermiş olduğu dilekçesinde, "DP'nin kalesi olarak" tanımladığı köyde düzenlenecek müsabakaya Menderes'in katılımının "seçmenlerin bahtiyarlığını" sağlayacağını ifade etmiştir. **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0, Yer No: 123.791.5ç

⁸⁷⁸ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 10, B. 6, (25 Kasım 1959), s. 168-173.

⁸⁷⁹ Menderes, Türkiye'de 1950'denberi 15 bin yeni cami yapıldığını, Süleymaniye'den başlayarak 86 caminin tamir edildiğini, sekiz ay sonra Süleymaniye'nin 400 üncü senesi devriyesini kutlamak için Müslümanların İstanbul'a dâvet edileceğini söylemiştir. "Menderes, 7 Yılda 15 Bin Cami İnşa Edildiğini Söyledi", **Vakit Gazetesi**, 20.10.1957, s.5. Yenişehir'de Cami Yaptırma Derneğinden bildirildiğine göre Başvekil sahibi olduğu çok kıymetli saf kan beş Arap kısırağını yapılacak olan camii şerife teberru etmiş ve bunlar kurumca 85 bin liraya satılmıştır. Başvekil ayrıca 15 bin lira daha vererek teberrularını 100 bin liraya yükseltmiştir "Başvekil Ankara Camisi için 100 bin lira teberru etti", **Milliyet Gazetesi**, 15.02.1957, s.1. Rize'de yapılan bir cami için farklı bir yardım talebi 1959 yılında gerçekleşmiştir. Beş Rize mebusunun imzası ile Menderes'e gönderilen bir dilekçede şu ifadelerle yer verilmiştir: Rize merkezinde hükümet konağının karşısında hemşerilerimizin yardımıyla dernek tarafından inşa edilmekte bulunan caminin bakiye inşaatının vakıflar idaresi tarafından ikmal edilmesi hususu, seçim dolayısıyla Rize'ye teşekkürünüzde vait buyrularak alakalıları gerekli emir verilmişti". Dilekçenin devamında VGM'nin yalnız kubbe kurşunlarını gönderdiği onun dışında herhangi bir yardım yapmadığı ifade edilerek 120.000 lira yardım talebinde bulunmuşlardır. Ancak 33.000 lira yardımda bulunulmuştur. Rizeli beş mebusun cami inşaatının tamamlanması için Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği 15.04.1959 tarihli dilekçe, **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 96.602.8.

CHP Kars mebusu Kemal Güven'in söz konusu önergesi DP döneminde tamir edilen cami sayısı ve bunlar için harcanan paraların yıllara göre dağılımını ve toplamını vermesi açısından önemlidir. Güven, VGM'nin 1950 -1959 yılları arasında tamir edilen camilerin illere göre dağılımını ve bunlar için harcanan paraların bir dokümanını talep etmiştir. Ayrıca yardımların dağıtılmasında ve miktarların belirlenmesinde izlenen yolun ne olduğu da sorulmuştur. Buna istinaden Devlet Bakanı İzzet Akçal tarafından verilen yazılı cevapta, tamir edilecek camilerin belirlenmesi ve bunlara tahsisat ayrılması işlemi açıklanmıştır. Buna göre büyük şehirlerdeki camilerin tamir ve tanziminin doğrudan VGM'nin inisiyatifinde olduğu ifade edilmiştir. Hangi caminin tamir edileceğinin ve buna ne kadar bütçe ayrılacağı, ilgili müdürlüğün elemanları tarafından belirlendiği dile getirilmiştir. Dernekler ve köylüler tarafından yapılan veya tamir edilmeye çalışılan camilerde ise, buralara ilişkin dernek veya köy ihtiyar heyetinin VGM'ye yazılı müracaatına ve buradaki taleplerine göre hareket edildiği belirtilmiştir⁸⁸⁰. Tüm bunlardan sonra verilen listenin tablolastırılmış hali aşağıdaki gibidir:

⁸⁸⁰ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 10, B. 6, (25 Kasım 1959), s. 168-173.

İL	1951		1952		1953		1954		1955		1956		1957		1958		TOPLAM	
	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL	ADET	Masraf-TL
Adana	-	-	-	-	4	2.800	3	1.900	16	8.500	30	32.200	45	25.500	-	-	98	70.900
Adıyaman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24	38.998	43	42.500	50	50.000	117	131.498
Afyon	-	-	2	700	21	10.250	7	14.400	50	14.600	96	70.280	26	95.300	86	80.500	288	286.030
Ağrı	-	-	-	-	5	30.000	4	18.000	1	3.000	3	26.000	27	364.500	5	50.000	45	491.500
Amasya	-	-	1	400	3	1.700	4	2.800	6	6.500	80	51.900	130	49.350	66	31.000	290	143.650
Ankara	14	3.852	17	4.325	39	26.500	50	59.450	44	54.350	33	759.500	210	1.531.547	32	296.350	439	2.735.874
Artvin	2	750	-	-	3	15.450	4	6.500	6	15.200	36	70.250	31	92.400	36	71.500	118	227.050
Antalya	1	1.000	1	350	4	5.500	9	5.400	9	11.500	23	27.500	28	74.300	29	50.810	104	176.360
Aydın	3	1.400	3	2.000	38	21.300	118	41.500	58	22.300	114	113.450	78	157.100	87	145.500	499	504.600
Balıkesir	3	600	5	1.650	17	12.300	21	8.650	41	27.900	34	120.700	36	77.500	27	63.500	184	312.800
Bilecik	1	500	-	-	1	300	82	32.700	1	1.000	125	98.700	248	210.500	73	48.100	531	391.800
Bingöl	-	-	-	-	1	500	1	150	7	4.750	94	50.850	57	65.750	86	50.000	246	172.000
Bitlis	-	-	-	-	-	-	9	1.700	1	500	12	36.000	37	38.900	55	52.100	115	129.200
Bolu	2	2.100	3	350	5	8.000	7	4.100	12	14.600	46	61.450	89	76.450	57	31.050	221	198.100

Burdur	-	-	-	-	1	1500	8	8.900	9	8.250	78	52.500	89	101.500	62	54.000	247	226.650
Bursa	-	-	-	-	6	5950	4	10.761	20	14.950	37	118.500	43	261.126	21	23.400	131	645.287
Çanakkale	-	-	2	1.100	20	9.300	221	41.750	187	44.725	98	175.050	96	174.000	102	108.900	726	554.825
Çankırı	2	2.000	5	1.400	17	9.200	28	15.250	94	28.950	17 3	85.240	188	119.930	71	56.000	578	317.970
Çorum	-	-	2	350	14	8.500	17	10.550	47	24.400	13 5	152.050	215	173.450	157	56.500	587	425.800
Denizli	1	1.500	4	600	11	9.000	11	7.100	40	16.350	61	44.750	145	80.800	162	54.500	435	214.600
Diyarbakır	-	-	-	-	1	1.000	4	7.000	4	16.500	33	54.300	85	69.750	109	55.900	236	204.450
Edirne	-	-	-	-	1	100	10	7.300	7	4.500	9	10.500	16	17.000	20	18.000	63	57.400
Elazığ	-	-	2	800	8	3.050	4	4.000	17	34.800	33	47.500	66	81.000	23	47.000	133	218.150
Erzincan	-	-	4	400	5	21.800	2	22.000	36	23.550	44	101.000	98	88.000	81	60.700	270	314.450
Erzurum	1	1.546	2	1.100	13	5450	4	10.200	14	18.600	16	52.500	80	96.000	16	60.000	147	245.396
Eskişehir	-	-	2	600	21	20.000	23	40.000	20	26.000	56	95.250	183	176.500	68	52.000	373	410.350
Gaziantep	-	-	-	-	32	8.700	18	4.300	51	14.100	10 9	73.100	219	146.300	59	51.200	488	297.700
Giresun	1	500	5	500	9	10.250	7	8.000	13	5.600	33	67.300	27	60.000	96	48.200	191	200.350
Gümüşhane	3	1.500	2	450	3	1.250	4	1.300	1	1.000	79	44.750	97	69.750	93	52.000	282	172.000

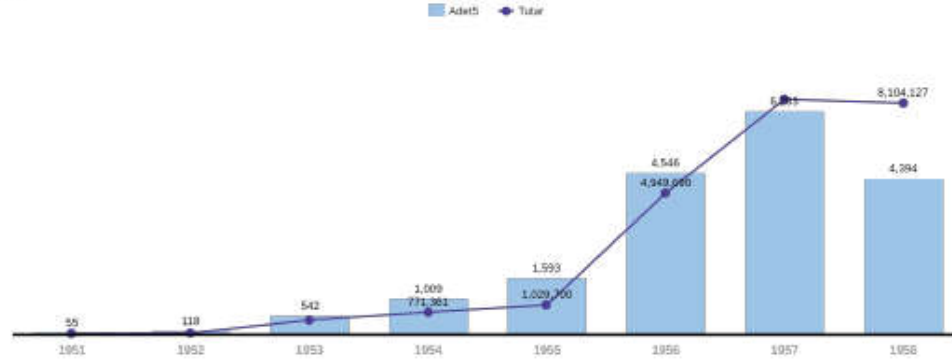
Hakkâri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	68.300	-	-	5	68.300
Hatay	-	-	1	100	3	5750	1	250	31	1.500	23	42.000	75	61.500	84	59.000	218	183.600
İçel	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7.000	71	47.300	43	69.750	142	49.750	258	174.000
Isparta	-	-	1	600	7	7.300	9	7.000	12	13.500	31	45.000	170	95.700	57	59.000	287	228.100
İstanbul	-	-	7	5.500	19	17.550	15	35.300	25	31.475	46	215.542	30	321.900	41	4.230.190	183	7.657.657
İzmir	2	1.000	7	2.938	10	7.600	11	26.350	8	6.800	30	71.200	50	111.000	26	59.000	144	285.888
Kars	-	-	1	100	5	7.300	5	1.500	4	11.500	47	81.500	3	133.000	77	48.100	142	283.000
Kastamonu	1	400	2	1.300	11	5.900	35	13.600	62	14.900	161	70.150	125	70.925	129	67.057	426	244.232
Kayseri	-	-	-	-	16	9.000	2	2.000	23	19.700	85	61.300	204	149.150	66	16.500	396	257.650
Kırklareli	-	-	5	2.200	8	7.300	7	10.2500	16	7.150	710	64.850	72	56.000	29	86.500	847	234.250
Kırşehir	-	-	2	600	4	3.800	1	1.000	1	2000	-	-	-	-	1	5.000	8	12.400
Kocaeli	-	-	1	1.000	7	4.350	9	8.350	52	34.050	67	62.150	72	82.950	84	84.500	292	277.350
Konya	-	-	3	400	6	2.650	5	3.100	50	26.100	115	104.000	211	158.500	81	70.990	471	365.740
Kütahya	5	3.500	2	100	10	5.050	11	3.950	35	14.650	116	52.200	181	71.100	144	50.000	503	200.550
Malatya	1	250	2	600	8	3.250	54	41.800	32	15.500	41	71.100	86	88.000	21	43.300	245	263.800
Manisa	1	500	3	3.500	3	7.500	6	9.500	8	16.250	14	42.500	30	67.500	57	105.500	92	252.250

Maraş	-	-	-	-	1	300	8	7.100	19	14.050	69	33.825	36	25.800	68	62.000	201	143.075
Mardin	1	700	-	-	5	14.000	-	-	4	12.000	13	41.000	49	61.500	41	46.850	113	175.050
Muğla	-	-	2	1.250	6	13.000	8	3.250	44	15.400	64	55.000	109	147.072	111	81.000	347	315.972
Muş	-	-	-	-	5	7.000	4	1.300	21	9.750	41	27.200	63	74.750	32	50.000	166	170.000
Nevşehir	-	-	-	-	-	-	-	-	16	13.100	44	47.555	69	78.000	64	49.500	193	188.155
Niğde	3	450	-	-	15	6.650	33	13.300	75	15.550	20 1	55.750	167	70.500	113	60.000	608	222.500
Ordu	-	-	-	-	6	27.100	4	8.300	12	45.000	33	75.000	28	83.750	34	53.000	117	292.150
Rize	4	2.200	2	750	11	17.000	10	4.500	8	26.750	22	54.400	20	67.000	25	60.500	102	233.100
Sakarya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	10.650	249	103.500	176	54.180	446	168.300
Samsun	2	1.359	3	1.200	-	-	6	23.950	8	14.800	21	80.000	79	115.200	55	50.000	174	286.509
Siirt	-	-	-	-	6	6.450	-	-	11	10.250	60	50.800	124	58.800	70	49.300	271	175.600
Sinop	-	-	-	-	1	500	5	6.000	18	10.500	23	43.300	209	120.000	109	50.000	165	230.300
Sivas	1	1.250	1	1.250	10	8.300	8	2.900	8	16.450	61	12.550	87	182.300	152	50.700	328	275.700
Tekirdağ	-	-	2	700	8	12.800	10	3.950	22	13.400	70	54.750	72	91.250	47	55.000	231	231.850
Tokat	-	-	1	500	1	300	1	3.500	15	10.850	10 0	87.350	133	85.350	68	51.000	319	238.850
Trabzon	-	-	2	450	9	11.400	8	9.600	19	14.200	39	52.300	58	105.000	32	53.500	167	246.450
Tunceli	-	-	2	700	5	7.300	2	10.250	-	-	8	40.700	10	56.000	22	50.000	49	164.950

Urfa	-	-	-	-	12	7.750	6	1.500	7	13.000	14	111.250	10	48.000	119	50.000	168	218.500
Uşak	-	-	-	-	-	-	25	8.000	26	12.300	18 4	60.250	371	126.600	17	65.000	623	272.150
Van	-	-	-	-	5	5.950	2	7.000	2	8.000	5	42.000	3	95.000	11	48.000	28	205.950
Yozgat	-	-	1	100	5	1.350	8	2.500	49	14.950	77	46.800	157	84.550	111	59.000	408	209.250
Zonguldak	-	-	3	500	11	4.300	6	2.600	28	23.600	53	50.000	51	70.100	24	42.000	176	193.100
TOPLAM																	18.099	26.094.868

Tablo 10 1951-1958 Yıllar Arasında Yurt Genelindeki Camilerin Tamirine Yapılan Masraf

DP Döneminde Yıllara Göre Camii ve Mescid Tamir Adet ve Tutarları (1951-1958, Adet, TL)

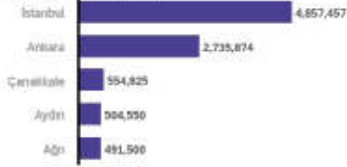
DP Döneminde Tamir Edilen Camii ile Mescid Tutarı (1951-1958, TL)

23,661,548

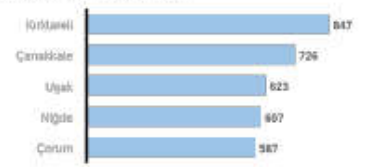
DP Döneminde Tamir Edilen Camii ile Mescid Sayısı (1951-1958, Adet)

18,520

Şehir Bazında En Çok Harcama Yapılan Şehirler (1951-1958, TL)

Şehir Bazında En Çok Tamir Yapılan Şehirler (1951-1958, Adet)

	Tutar	Adet
İstanbul	4,857,457	189
Ankara	2,735,674	438
Çanakkale	554,825	726
Aydın	304,550	499
Ağrı	481,500	45
Bursa	434,687	131
Çorum	425,600	587
Eskişehir	419,350	373
Bilecik	391,800	531
Konya	365,740	471
Korkuteli	326,500	847
Çankırı	317,970	578
Erzincan	317,450	270
Muş	315,972	344

Grafik 7 1950-1960 Yılları Arasında Camilerin Tamirine Harcanan Meblağ ve yıl dağılımını gösterir grafik

Benzer bir soru önergesi yine bir başka CHP Milletvekilinden gelmiştir. Sivas Milletvekili Halim Ateşalp, önergesinde cami yaptırma ve tamir ettirme dernekleri için 1957 bütçesine konan sekiz milyon bütçeye ek üç milyon yani, (ek üç milyon bütçe 1957 seçim arifesine denk gelmektedir) toplamda 11 milyon bütçenin vilayetlere taksim edilmesindeki kıstasın ne olduğunu sormuştur. Kendi seçim bölgesi olan Sivas ve köylerine bu bütçeden ne kadar pay ayrıldığını, ayrıca bu derneklerin yaptıracağı camilerin ihtiyaç ve planlarının kimler tarafından yapıldığı ve bu paraların kimlere aktarıldığı da sorulmuştur. Verilen cevapta, bahsi geçen dernekler için 1957 bütçesine konan 11 milyonluk yardımın tamamının bu derneklere aktarılamayıp, bir kısmının VGM tarafından şehirlerdeki camilerin tamirine harcandığı ifade edilmiştir. Sivas özelinde ise, köy ve kasabalar dâhil ayrılan paranın 182.300 lira olduğu ve bunun 50.000 lirasının Ulucami Derneği'ne ödendiği belirtilmiştir. Medeni Kanun'un kabulünden itibaren halk tarafından yaptırılan camilerin, söz konusu kanunda belirtilen hükümlere tabii olduğu ve plan ve bütçelerin bu dernekler tarafından belirlendiği ifade edilmiştir. Bu dernekler tarafından talep edilen bütçeler, Evkaf tarafından ilgili müdürlük ya da memurluklara, dernek hesaplarına ya da makbuz karşılığında muhtarlara ödenmektedir. 1958 yılında her vilayet için 50.000 lira ayrılmış ve bunların vilayet içindeki dağılımı gelen talepler üzerine valilere bırakılmıştır. Buna göre valilikçe tanzim edilen listeye göre Sivas'taki 151 dernek ve köy muhtarlıklarına 49.700 lira ödenmiştir⁸⁸¹.

Ateşalp'ın soru önergesinde yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere, bu paraların aktarımı ve gerçekten camilerin yapım ve tamirinde mi harcandığı konusunda muhalefetin şüphesi vardır. Bu şüphenin oluşmasının nedeni ise bazı muhtarların, cami yaptırma derneği başkanı olduğunu söyleyerek para aldığı halde böyle bir dernek olmadığı, bazı kere de dernek kurulduğu halde ortada cami için çakılmış bir çivi olmadığına yönelik iddialardır⁸⁸². Önerge sahibinin iddiasına göre bu

⁸⁸¹ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 10, B. 10, (4 Aralık 1959), s. 278. Sivas'ta bulunun VGM'den yardım talep eden dernek ve muhtarlıkları gösteren 151 adet başvuru listesi ve bunlara yapılan yardım için bkz. **TBMMZC**, D. 11 İ.S. 3, C. 13, B. 52, (4 Nisan 1960), s. 17-21.

⁸⁸² Cemiyetler Kanunu'na göre bir kişi veya muhtar dernek kurmadan önce cami yaptırmak üzere müracaat eder. Bu müracaat sırasında caminin planı ve projesi ve bunun yaklaşık kaç mal olacağı belirtilir. Bu müracaat onaylandıktan sonra gerekli işlemlerin yapılması için muhtarın emrine 300 ila 500 arasında değişen bir miktar yatırılır. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 10, B. 10, (4 Aralık 1959), s. 279.

paraların belirli bir kısmı cami yaptırma derneği olan muhtarlara değil, “Vatan Cephesine” geçtiğini beyan eder muhtarlara verilmektedir. Bu haliyle camilerin tamirine harcandığı ifade edilen paranın, seçim harcamaları olarak kullanıldığı iddia edilmektedir⁸⁸³.

Türkiye’de hangi bölgede ne kadar cami yapıldığı, bunların ne kadarının devletin ilgili kanalları, ne kadarının vatandaşlarının yardımı ile yapıldığının tespiti neredeyse imkânsızdır. Ancak bazı şehirlere ilişkin verilen soru önergelerine verilen cevaplar bize bu konuda yol gösterici olmaktadır. Örneğin CHP Kars Mebusu Osman Yeltekin, 1958 yılında, Kars sınırları içerisindeki camilerin yapımına ve tamirine harcanan paraların miktarını sormuştur. VGM’den alınan bilgiye göre, 1958 yılı içerisinde bu il sınırları içerisinde dernekler ve köylüler tarafından inşa ve tamir edilecek camilere verilmesi gereken 50.000 liranın 48.100 lirasının dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Toplamda 78 camiye, 100 lirayla 10.000 lira arasında değişen yardımlar yapılmıştır. Bu süreçte en çok yardım 10.000 lira ile Kars Merkez Camisi’ne, onun dışındaki en büyük meblağ 2.500 lira ile Susuz Bucağı Camisi’ne yapılmıştır. Diğer camiler için ayrılan miktarlar daha az olmakla birlikte, neredeyse bütün cami derneklerine bir şekilde ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum bir önceki dönem ile kıyas edildiğinde, sadece tarihi ve sanat değeri olan camilere değil, herhangi bir tarihi değeri olmayan camilere de ilgisiz kalınmadığını göstermesi açısından önemlidir⁸⁸⁴.

CHP döneminde köy camilerine yaklaşım genel itibariyle köy kanunu mucibince, bu camilerin köylü tarafından yapılması ve burada çalışan hayrat hademesinin maaşının yine köylü tarafından ödenmesi şeklindedir. Bu tutum, laikliğin bir gerekçesi olarak görülmüş ve sunulmuştur. DP döneminde ise, -siyasi propagandaların da gölgesinde- gerek Köy Kanunu’nda bazı değişiklikler yapma yoluyla, gerekse bu kanunla çalışmamak koşuluyla, köylünün dini ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir tutum söz konusudur. Örneğin 1953 -1959 (ilk üç yıl köy camilerine yardımlar ya yok, ya da çok az yerde var, 1953 yılından itibaren düzenli hale geliyor) yılları arasında Kars sınırları içerisindeki dernek ve muhtarlıkları camiler için yapılan yardımlar şu şekildedir: 1953’te 7.300, 1954’de 1.500, 1955’te 11.500,

⁸⁸³ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 10, B. 10, (4 Aralık 1959), s. 279-280.

⁸⁸⁴ 1958 yılı içerisinde Kars sınırlarına dahil köy ve dernek camilerine yapılan yardımın miktarı ve tarihlerini gösterir tam liste için bkz.: **TBMMZC**, D. 11 İ.S. 3, C. 13, B. 52, (4 Nisan 1960), s. 15-16.

1956'da 81 500, 1957'de 133 000, 1958'de 48, 100 ve 1959'da ise 76.000 lira olup toplam 358.900 lira yardım yapılmıştır⁸⁸⁵.

DP döneminde vakıf eser ya da tarihi ve sanat değeri yüksek abidat dışında köy camilerine yapılan yardımlara ilişkin bir veri yine CHP'li bir milletvekilinin önergesi neticesinde gelmiştir. CHP Kars Milletvekili Hüsametdin Tugaç, verdiği önergesinde 1950 senesinden itibaren Ağrı'da yapılan veya tamir edilen camilerle, Karaköse'de tamir edilecek camiler için yapılacak olan yardımların miktarını sormuştur. Buna ilişkin cevapta, Ağrı'da bulunan Sıddıkiye (Sıtkiye) Camisi için 1952 yılında 27.703 lira, 1953 yılı için ise 5.000 lira yardımda bulunulduğu belirtilmiştir. Ayrıca hiç caminin bulunmadığı Doğu Beyazıt'ta halkın cami yapmak için topladığı 20.000 liraya, 10.000 lira yardım yapıldığı ifade edilmiştir. Oldukça harap bir durumda olduğu iddia edilen Aleşkirt, Tutak ve Patnos camilerine beşer bin lira yardım yapılmıştır. 1953'te Molla Süleyman Camisi için 500 lira yardım yapıldığı ifade edilmiştir. Yani 1952 ve 1953 yılları içerisinde Ağrı camileri için toplamda 58.203 lira yardım yapılmıştır. (1953 bütçesinde camilere yardım için 200.000 liralık bütçe teklifi üzerine 500.000 liralık bir bütçe ayrılmıştır. Bahsi geçen sene içerisinde bu paranın 411.809 lirası camilere yardım olarak verilmiştir)⁸⁸⁶.

DP döneminde camilerin yapım ve tamiri için harcanan paranın sadece hükümet yardımlarından ibaret olmadığı, evkafın konuyla alakalı bütçesinin artırıldığı ve bu işlerin yapılması için Türkiye'nin hemen her yerine paralar gönderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bazı yerlere gönderilen para miktarının düşük olmasından dolayı listeye alınmadığı verilerde, illere ve yıllara göre para dağılımı şu şekildedir:

Tablo 11 1952-1953 Yıllarında Yurt Geneline Camilerin Tamir ve Onarımı için Yapılan Ödemeler

İL	1952	1953
Afyon	52.531	-
Ağrı	27.703	-
Amasya	54.641	-
Ankara	-	39.000
Antalya	26.000	33.000

⁸⁸⁵ TBMMZC, D. 11 İ.S. 3, C. 13, B. 52, (4 Nisan 1960), s. 21. Kars ve Ardahan için yıllara ve cami adlarına göre yapılan yardım miktarlarının tam listesi için bkz. TBMMZC, D. 11 İ.S. 3, C. 13, B. 52, (4 Nisan 1960), s. 22-28.

⁸⁸⁶ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 25, B. 6, (18 Kasım 1953), s. 299-300.

Aydın	55.000	95.000
Balıkesir	-	66.000
Bilecik	26.000	-
Bingöl	-	41.000
Bursa	-	30.000
Çorum	23.000	37.000
Diyarbakır	34.000	-
Edirne	-	245.00
Erzurum	89.000	88.000
Gaziantep	-	53.000
Isparta	29.000	-
İstanbul	588.000	679.000
İzmir	-	28.000
Kars	-	7.300
Kastamonu	-	38.000
Kayseri	-	42.000
Kırklareli	43.000	-
Konya	-	57.000
Manisa	77.000	46.000
Maraş	-	70.000
Muş	-	35.000
Niğde	34.000	31.000
Ordu	-	50.000
Sivas	-	25.000
Tekirdağ	30.000	-
Tokat	30.000	-
Trabzon	28.000	26.000
Urfa	-	61.000
Uşak	-	14.000
Zonguldak	-	28.000
TOPLAM	1.246.875	1.964.300

Bunlar dışında miktarları daha az olmakla birlikte bütün illere yardım gitmiştir. 1952 yılına ilişkin verilen tabloda illere giden yardımın toplamı 1.246.875 lira olarak

görünmesine rağmen, daha az miktarlarda olmasından dolayı bu tabloda yer almayan miktarlarla birlikte bu rakam 1.445.000 liraya çıkmaktadır. 1951, 1952 ve 1953 yılları içerisinde toplam miktar ise 4.648.382 liradır. Bu para ile toplamda 296 caminin tamiri ve 552 caminin yapımına çeşitli miktarlarda yardımlar yapılmıştır⁸⁸⁷. Köy ve kasabalarda vatandaşlar tarafından yapılan camilere, hükümet tarafından yapılan yardım 1950 öncesinde bazen artış göstermekle birlikte, genellikle 15.000 lira iken, DP ile birlikte artış yaşanmıştır. Bu rakam 1951 ve 1952 yıllarında 45.000 lira, 1952 yılında 545.000 lira, 1954 yılında ise 700.000 lira olarak belirlenmiştir⁸⁸⁸.

DP'nin ilk beş yılında toplamda 11.283.879 lira harcanarak 831 adet abide ve cami tamiri yapılmıştır. Ancak bunların ne kadarının hayrat eser olduğu belli olmamakla birlikte hayrat eser tamirine öncelik verildiği söylenebilir⁸⁸⁹. Sadece 1955 yılı içerisinde üç milyon harcanmak suretiyle küçüklü büyüklü 215 adet cami ve abide tamir edilmiştir. 1956 yılı için tamir edilmesi planlanan eserler arasında camilere öncelik verileceği anlaşılmaktadır⁸⁹⁰. Örneğin 1949 yılında 626.000 lira harcanarak 50 cami tamir edilirken, 1955 yılında bu rakam adet olarak üç, miktar olarak dört katı artırılmıştır⁸⁹¹. 1950-1957 yılları arasında tamir edilen cami ve mescit sayısı 1952'dir⁸⁹². Bunlar için harcanan toplam miktar 18.897.135 liradır. Aynı yıllar içerisinde kasaba ve köylerdeki cami tamiri ve yapımına harcanan miktar 18.446.000 liradır. Yani DP iktidarın sekiz yıllık sürecinde cami ve mescit yapım ve tamiri için harcanan miktar 37.344.021 liradır. Bu miktar 1923-1950 yılları arasında 6.790.000 liradır⁸⁹³. Ancak burada 1923 yılını değil de, 1936 yılını baz almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü ifade edildiği üzere camilerin esaslı tamirine ancak bu yılda başlanabilmektedir.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere DP döneminde, bir önceki dönemden farklı olarak bir eserin mazbut ya da mülhak olduğuna bakılmaksızın bütün

⁸⁸⁷ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 25, B. 6, (18 Kasım 1953), s. 303-306.

⁸⁸⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 1151.

⁸⁸⁹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 47, (28 Şubat 1956), s. 18.

⁸⁹⁰ "Ayasofya Ziyaretçilere Açıldı, Cami ve Türbelerin Tamirlerine Devam Ediliyor", **Dünya Gazetesi**, 19.11.1957, s.1.

⁸⁹¹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 47, (28 Şubat 1956), s. 19.

⁸⁹² Türkiye'de cami ve mescitlerin durumu ve hangi birim ya da kurum tarafından tamir edileceğinin netlik kazanmamasından dolayı verilen rakamlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Örneğin DP Çanakkale Mebusu Servet Sezgi'ye göre, 1950-1960 arasında tamir edilmesi gereken üç bin camiden 1041 adedi tamir edilmiştir. Ona göre, sabık iktidar döneminde özellikle ihmal edilmiş olan köy camilerinden sekiz bini yine kendi dönemlerinde tamir edilip ibadete açılmıştır. TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1050-1051.

⁸⁹³ TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 465.

camii ve mescitler tamir edilmeye çalışılmıştır. CHP döneminde çok az örneği olmakla birlikte genel itibarıyla köy camii ve mescitlerinin tamir, bakım ya da inşaları Köy Kanunu mucibince köylüye bırakılırken, DP döneminde biraz da oy kaygısı ile bunların tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. CHP döneminde başlayan, DP döneminde devam eden Evkaf kurumunu iyileştirmeye yönelik çabalar sonucunda Evkaf gelirleri artmış ve bu gelir artışı daha fazla caminin tamirini mümkün hale getirmiştir. Örneğin 1956 yılına ait vakıf bütçesinde kudretsiz hayrat için ayrılan tahsisat 1.040.000 liradır. Verilen bir önerge ile buna 4 milyon ilave yapılarak toplam 5.040.000 lira olmuştur. Aynı bütçede mülhak vakıflara ait camii ve mescit hayrat hademesi için 437.000 lira tahsisat ayrılmıştır⁸⁹⁴. Bu yardım 1957 bütçesinde 477.000 liradır⁸⁹⁵. 1959 bütçesinde 490.000, 1960 bütçesinde ise 755.000 lira olarak belirlenmiştir⁸⁹⁶. Çünkü 1960 yılında dahi, geliri sınırlı olan mülhak vakıflarda 10-15 lira gibi maaşlarla çalışan hayrat hademesi vardı. Bu maaşa bu işleri yapacak adam bulanamayacağı için, buradaki işlerin aksamaması gayret gösterilmiştir. Bunun için burada çalışan insanların maaşı, mazbut vakıflarda çalışan ve asgari 200 lira olan insanların maaşına denk getirilmeye çalışılmıştır⁸⁹⁷.

Bu dönemde camii tamir sayısının daha fazla olmasının ve bu şekilde kırsala daha fazla ulaşılabilmesinin bir nedeni de, genel bütçe artışına da bağlı olarak Evkafın, hazineden aldığı yardımın artmasıdır. Örneğin 1955 bütçesine hazineden 1.725.000 liralık bir yardım yapılmıştır. Bunun 500.000 lirası Fatih Külliyesi'nin onarımına, 225.000 lirası mülhak vakıf hayrat hademesine, 1.000.000 lirası da köyler ve dernekler tarafından tamir ve inşa edilen ve esası vakıf olmayan camii ve mescitlere tahsis edilmiştir. 1956 yılı için hazine yardımı 1.607.000 liradır. Bu miktarın bir önceki yıla göre azalması, tamiri dört yıldır süren Fatih Külliyesi'nin tamamlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu yıl için tamiri planlanan eser, Mimar Sinan'ın Şehzade Medresesi ve Seyit Battal Gazi Türbesi ve Külliyesidir. Birincisi için 100.000

⁸⁹⁴ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 47, (28 Şubat 1956), s. 1182-1183. DP döneminde vakıflar kanunu yeniden ele alınmış ve mülhak vakıflarda çalışan hayrat hademesinin az olan maaşlarını takviye etmek için bir fasıl açılmıştır.

⁸⁹⁵ “1957 Masraf Bütçeleri”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 Şubat 1957), s. 256. 1958 bütçesinde de aynı miktarda yardım yapılması kararlaştırılmıştır. “1958 yılı Masraf Bütçeleri”, **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 40, (19 Şubat 1958), s. 200.

⁸⁹⁶ “1960 Yılı Vakıflar Umum Müdürlüğü Bütçesi”, **TBMMZC**, D. 11 İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 32.

⁸⁹⁷ “1960 Yılı Vakıflar Umum Müdürlüğü Bütçesi”, **TBMMZC**, D. 11 İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 19. DP döneminde tamir edilen camii ve eski eser sayısı 1399 olup bunlar için harcanan para 55.142.236 liradır. Aynı yer.

lira, ikincisi için 307.000 lira tahsisat ayrılmıştır. Yine köyler ve dernekler tarafından yapılan ve tamir edilen hayrat eser için 1.000.000 tahsisat ayrılmıştır⁸⁹⁸. DP döneminde ayrıca belediyelerin de camilerin tamirine ilişkin bütçeler ayırdığı görülmektedir. Örneğin Köprülü Mehmet Paşa Camisi'nin tamiri için İstanbul Belediyesi 2.000 liralık bir yardım kararı almıştır⁸⁹⁹. Benzer bir kararın Beykoz'a bağlı Akbaba Köyü için verildiği görülmektedir. Köy derneği 1.000 lira talep etmiş il meclisi 500 lira verilebileceğine karar vermiştir⁹⁰⁰. Kadıköy ve çevresindeki camilerin tamiri için ise 2.500 liralık bir yardım kararı alınmıştır⁹⁰¹. Yalova'nın köyleri için gelen yardım talebi de geri çevrilmemiştir⁹⁰². Kartal ilçesine bağlı sekiz köy için farklı tutarlarda toplamda 8.000 liralık yardım yapılmasına karar verilmiştir⁹⁰³. Beylerbeyi Küplüce Cami için 1.000 liralık yardım yapılmıştır⁹⁰⁴.

2.3. Genel Değerlendirme

Bu bölümde genel olarak hem CHP, hem de DP döneminde Türkiye'de cami ve mescitlerin durumu, tasnifi, tamiri, satışı, farklı amaçlarla kullanımı gibi durumlar ele alınmıştır. Ele alınan süreçte, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı cami ve mescit sayısı ile bunların genel durumları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Genel metin içinde de dikkat çekildiği üzere, Osmanlı'nın Cumhuriyet'e devrettiği camiler başta olmak üzere, dini yapılar genel itibarıyla iyi durumda değildir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri savaşlar iken, diğeri ise bu savaşların sebep olduğu toprak kayıplarıdır. Çünkü, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan sürekli toprak kayıplarının neden olduğu durum, vakıf anlayış ve yapısının zarar görmesine neden olmuştur. Bununla birlikte kaybedilen topraklarda kalan vakıf eser ve akarların (gelirlerin), ekonomik koşullar dolayısıyla telafi edilememesi, vakıf sisteminin Evkaf-ı Hümayun Nezareti altında tek merkezden yönetilmesi durumunu adeta dayatmıştır. Yani merkezi bir gelir sistemi üzerinden vakıf anlayışı ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Ancak uygulama aşamasında, hangi vakfın merkezi gelirden ne kadar pay alabildiği

⁸⁹⁸ 1956 Yılı Vakıflar Umum Müdürlüğü Bütçesi - Vakıflar Umum Müdürlüğü 1956 yılı bütçe kanunu lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası (1/366), **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 47, (28 Şubat 1956), s. 2.

⁸⁹⁹ **İBBA**, İGMDE, KN: 4610, 29.6.1954.

⁹⁰⁰ **İBBA**, İGMDE, KN: 5479, 24.7.1954.

⁹⁰¹ **İBBA**, İGMDE, KN: 5872, 2.7.1955

⁹⁰² **İBBA**, İGMDE, KN: 377, 19.1.1953.

⁹⁰³ **İBBA**, İGMDE, KN: 4610, 29.6.1954.

⁹⁰⁴ **İBBA**, İGMDE, KN: 4610, 29.6.1954.

önemli bir sorundur. Ayrıca Osmanlı'nın son döneminde savaşların kaybedilmesine bağlı olarak yaşanan ölümlerin çokluğu dolayısıyla, birçok vakfın mütevellî heyetleri kaybolmuş ve bunların sahip olduğu vakıf ve akarlar, alakasız kişilerin eline geçmeye başlamıştır⁹⁰⁵. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı Osmanlı vakıf sisteminde yaşanan sorunlar, Cumhuriyet dönemine intikal etmiştir.

Cumhuriyet döneminde vakıf, farklı bir anlayış ile ele alınmış; bu süreçte vakıf yerine daha çok “tesis” ifadesi kullanılmıştır. Bu “tesislerin” birçok farklı kurum-birim arasında paylaştırılması, laik bir sistem içerisinde vakıf anlayışının yeniden ele alındığı şeklinde yorumlanabilir. Yeni yorumda vakıflar, bir hayrat müessesesi olmaktan ziyade, birer devlet teşekkülü olarak görülmüştür. Vakıflara ilişkin bir meclis oturumunda CHP adına söz alan Faik Ahmet Barutçu, Evkafa ait gayrimenkullerin bir hayrat eseri olduğu düşüncesiyle himaye edilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığını ifade etmiştir. Barutçu'ya göre, Evkaf ve ona ait eserler, ilk tesis zamanlarından farklıdır ve bunlar artık bir devlet teşekkülüne ve dolayısıyla bir devlet hizmetine dönüşmüştür. Ancak bu durumun, İslami vakıfların icap ettirdiği itinanın ihmali olarak anlaşılmaması, gerekli itinanın devlet kurumu olan VGM tarafından gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir⁹⁰⁶.

Aynı oturumda söz alan DP Sivas mebusu Halil İmre de, Barutçu'yu destekler açıklamalar da bulunmuştur. İmre'ye göre vakıflar dine değil, hayra tahsis edilmiştir. Vakıfları “bu memlekette sosyal müesseselerin bulunmadığı, dinî bir cemiyet hayatı devam ettiği zaman tesis edilmiş hayır müesseselerinden başka bir şey olmadığı” şeklinde tanımlayan İmre, hayır işlerinin artık sadece vakıflar üzerinden değil, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Darüşşafaka gibi devlet teşekkülleri ve belediyeler⁹⁰⁷ tarafından da icra edildiğine işaret etmiştir⁹⁰⁸. Yani hem CHP, hem de DP söyleminde vakıflar, benzer bir noktada konumlandırılmış ve konumlandırma, gelenekçi bir anlayıştan ziyade laik bir anlayışa uygun olarak şekillenmiştir. Vakıf anlayışında yaşanan bu dönüşüm ve bununla ilintili olarak yapılan düzenlemeler, hangi dini

⁹⁰⁵ Öztürk, **Batılaşma Döneminde Başlatılan Ve Vakıfların...** a.g.m., s. 29.34.

⁹⁰⁶ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 76, (4 Mayıs 1953), s. 9.

⁹⁰⁷ Osmanlı Devleti zamanında yol, köprü, su, aş evi gibi birçok ihtiyacın karşılanmasında oldukça etkili olan vakıf sistemi Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra başka bir şekle bürünmüştür. Burada sayılan işlerin önemli bir kısmı belediyelerin görev alanına dâhil edilmiştir. Bu işlerin belediyelere devredilmesine rağmen, eski vakıf sisteminin ürünü olan türbe, medrese, cami, mescit gibi birçok tarihi ve sanat değeri olan yapının kim ya da hangi kurum tarafından korunacağına dair bir netlik yoktur.

⁹⁰⁸ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 76, (4 Mayıs 1953), s. 15.

yapının hangi birim- kurum tarafından bakılacağı, tamir edileceği sorusunu gündeme getirecektir. Denilebilir ki, diğer tüm alanlarda olduğu gibi vakıf alanında bir dönüşüm söz konusudur.

Türkiye’de camiler başta olmak üzere dini yapılar üzerinde ortaya çıkan yaklaşımlar, dönüşümler ve buna ilişkin yeni kullanım alanlarının belirlenmesi laik bir zihniyet kadar, iktisadi durumun da bir sonucudur. Yani Türkiye’de laikliğin tesis edilmesi hedefi, iktisadi problemlerle iç içe geçmiş durumdadır. Şöyle ki, uzunca bir savaşın ardından kurulan Cumhuriyet Türkiye’si’nin devraldığı dini yapıların genel itibariyle iyi durumda olmadığı belge ve zabıtlara yansıyan bir durumdur. Sadece Batı cephesinde Yunan ordularının tahrip ettiği cami ve vakıf gelirlerinin uğradığı zararın miktarı 7.319.196 liradır⁹⁰⁹. Cumhuriyet Türkiye’si’nin ilk genel bütçesinin 472.000 lira olduğu hesaba katıldığında, tahribatın büyüklüğü daha net olarak anlaşılır⁹¹⁰. Bu hesaba, Milli Mücadele’nin diğer cephelerinde ve daha önceki savaş ve yıllara ait tahribat da eklendiğinde, bahsi geçen miktarın çok daha fazla olacağı aşikârdır. Dolayısıyla Cumhuriyet’in, camiler başta olmak üzere dini yapılar açısından pek parlak bir tablo devralmadığı söylenebilir. Bu tablo, kuruluş ve kurumsallaşma döneminin fikri yaklaşımları ve laiklik uygulamaları ile de birleşince, cami ve mescitlerin de içinde olduğu dini yapılar genel bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu tasnif kararları ve sonrasında bunların tadil edilmiş halleri ve konuya ilişkin emir ve nizamnameler, meclis zabıtları ile birlikte ele alındığında, dini yapıları doğrudan hedef alan bir yaklaşımdan söz etmek zordur. Ancak genelde vakıf eserler, özelde ise dini eserlerin genel bir tasnifle birlikte, bazı kere tasfiyeye de tabi tutulduğu ifade edilebilir.

Vakıf eserler için yapılan siyasi ve hukuki düzenlemeler ve bunların sonrasında bu eserlerin farklı kurum ve birimler arasında paylaştırılması ve bu paylaşımın sahaya yansıyan uygulamaları, bazı dini yapıların yok olduğu veya genel itibariyle etkisizleştiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Denilebilir ki, çoğu harap durumda devralınan dini yapıların, tasnif ve tamirine ilişkin yaklaşım ve uygulamalar, dönem laiklik uygulamaları ve bunun sahaya yansıyan halleri ile birleşince daha da zarar görmüştür. Ancak bunu, camilerin doğrudan hedef alındığı şeklinde yorumlamak da doğru değildir. Çünkü bu dönemde cami gibi anıtsal yapıların simgesel varlıklarına

⁹⁰⁹ Şeriye ve Evkaf Vekâleti’nden TBMM İcra Vekilleri Riyaseti’ne gönderilen 22.10.1338 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 140.4.12.

⁹¹⁰ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 456.

müdahale söz konusu olmadığı gibi, bunlar korunmaya çalışılmıştır. Örneğin Rodos'ta yaşanan deprem sonrasında yıkılan caminin bölgede yaşayan Türkler için önemine kayıtsız kalınmamış ve bölge Türklerinden gelen yardım talebine sıcak bakılmıştır⁹¹¹. Benzer bir şekilde Hatay'ın anavatana katılmasından sonra yapılan ilk atamalar arasında din adamları da vardır. Ancak bununla birlikte bu korumanın veya tavrın hedefi, cami etrafında dini bir kamusal alan oluşturmak değildir. Çünkü cami ve mescit hakkında alınan kararlar laiklik bağlamında ele alındığında, yapılmak istenenin, cami merkezli bir toplum inşasından kaçınmak olduğu söylenebilir. Bu anlamda genel itibariyle cami ve çevresinde verilen dini eğitim, buralardan alınarak, laik eğitim sistemi içerisinde değerlendirilmiştir. Bu durum doğal olarak cami ve etrafındaki insan sayısının azalmasına da neden olmuştur.

Türkiye'de cami ve mescitlerin tasnife tabi tutulması ve buna ilişkin uygulamalar, dönem laiklik anlayışının bir yansıması olduğu kadar, tarihi yapıların mevcut fiziki durumları ile bunları tamir edecek gerekli uzman, mimar olmamasıyla da doğrudan alakalıdır. Alanın önemli isimlerinden Halil Ethem Eldem 1933 yılında kaleme aldığı "Abidelerimizin Hali" başlıklı yazısında, Anadolu'nun çeşitli noktalarında birçok uygarlık ve medeniyet tarafından yapılan abidevi eserlerin genellikle "tahsisatsızlık" dolayısıyla yıkılmak üzere olduğuna ve eğer müdahale edilemezse tamiri mümkün olmayan hasarların olacağına dikkat çekmektedir. Eldem aynı yazısında, Türkiye'de çok acil olarak tamir ve tadilat görmesi gereken eserleri iller bazında sıralar. Sadece Amasya'da acilen tamir edilmesi gereken eserler olarak Beyazıt Paşa Cami, Gök Medrese, Burmalı Minare, Torumtay Türbesi, Bimarhane, Halfet Gazi Türbesi, Şat Geldi Çeşme ve Makberi, Mehmet Paşa Cami, Yürgüç Paşa Cami (Evkaf), İkinci Beyazıt Medresesi'ni sıralar. Diğer illerde de benzer sayılarda tamire muhtaç abidelerden bahsetmektedir. Tabidir ki, bunların hepsinin kısa bir zamanda tamir edilmesi çok mümkün görünmemektedir. Çünkü bunlar hem çok ciddi ihtisas, hem de ciddi tahsisat gerektiren işlerdir. Ancak bahsi geçen dönemde ne ihtisas sahibi insana, ne de gerekli tahsisata ulaşmak mümkün olmuştur. Bu durum cami ve mescitlerin tamiri için gerekli bütçelerin ayırılmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca sürekli savaşların, ekonomik sermaye kadar beşeri sermayeye de ciddi zarar verdiği hatırd

⁹¹¹ Deprem nedeniyle hasara uğrayan Rodos İstanköy'deki Defterdar Camisi'nin tamiri faaliyetlerinin Rodos Konsolusluğu'nun gayri resmi olarak yürütmesine dair **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 191.308.7.

tutulmalıdır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son on yılına yayılan sürekli savaş durumu, tarihi eserlerin tamirinde aktif olabilecek meslek gruplarını büyük ölçüde yok etmiştir. Osmanlı millet sistemi içerisindeki iş dağılımında, bahsi geçen meslekleri icra edenlerin genellikle gayr-i Müslim vatandaşlar olduğu hesaba katıldığında, ulus devletin bu vatandaşlardan yararlanması da çok mümkün olmamıştır. Dolayısıyla ekonomik sorunlar halledilip gerekli tahsisatlar ayrılabilse bile, bu sürecin sağlıklı yürümesinin önündeki en önemli engel, gerekli sayıda mimar, uzman, restoratörün olmamasıdır. Dolayısıyla bütçe eksikliğine, bahsi geçen uzmanlıklardaki eksiklikler eklenince, camiler belirli bir sraya konularak tamir edilmeye çalışılmıştır. Ancak sıra bekleyen camiler harap olmaya ya da yok olmaya mahkûm kalmıştır.

Gerekli tahsisat ve ihtisas sahibi insan konularında yaşanan sorun, yapıların-camilerin tamirinde “ehemmi mühimme” tercih etmek durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise, tamir edilmesi gereken cami ve mescitlerin belirlenmesinde, tarihi ve sanat değerinin öncelenmesini getirmiştir. Bu anlamda belirli bir programa alınmaya çalışılan, ancak herhangi bir sebep dolayısıyla planın dışında kalan hayrat eserler harabe olmaya, yok olmaya devam etmiştir. Çünkü ifade edildiği üzere, cami ve mescitlerin hepsinin tamiri her şeyden önce bir bütçe meselesidir. Buna ilişkin söylemler hem CHP, hem de DP dönemlerinde dile getirilmektedir. Örneğin CHP Kocaeli Mebusu Sedat Pek, mevcut bütçe ile camilerin topyekûn tamirinin mümkün olmadığını ve bu eserlerin ayakta kalmalarını sağlayacak kadar onarımları için yaklaşık 11 milyon liraya ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir⁹¹².

Bununla birlikte camilerin bazen “ecdad yadigârı”, bazen ise muhtemel bir turizm getirisi için tamir edilmesi gerektiği, yine her iki dönemin ortak söylemidir. Tıpkı CHP döneminde olduğu gibi, DP döneminde de eski eserlerin tamir edilmesi hususu gündeme geldiğinde, bunun turistik açıdan da önemli olduğuna değinilerek, cüzi paralarla yapılması mümkün olan tamiratların yapılıp, bunların kurtarılması ve turizme kazandırılması ile ihtiyaç duyulan dövizin bir kısmının buradan sağlanacağı ifade edilmektedir. Tamir edilmesi gerektiği ifade edilen eserler arasında tiyatro, kule, kale, camiler yer almaktadır⁹¹³. Yani her iki dönemde de aslolan, herhangi bir ayırım

⁹¹² “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 813-814.

⁹¹³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 753-754.

yapmaksızın tarihi ve sanat değeri olan abidevi eserleri tamir ederek bunun turizme ve dolayısıyla dövize olacak olası katkısını hesaplamaktır.

Bazı camilerin harap olmaya devam etmesinin bir nedeni de, bunların tasnifi aşamasında yapılan düzenlemelerde ve uygulamalarda belirli bir standardın olmayışıdır. Örneğin cami ve mescitlerin tasnifi hakkındaki düzenlemenin yedinci maddesi, beş yüz metreden yakın olmakla birlikte tarihi ve sanat değeri olan camilerin kadro dâhilinde bırakılıp tamirini öngörmekle birlikte, yapılan uygulamada bunun dışına çıkıldığı ve tarihi değerdeki bazı camilerin de kadro harici bırakıldığı görülmektedir. VGM'den vakıf müdürlük ve memurluklarına gönderilen yazıda, tarihi değerde olup kaderine terk edilen camilerin neye göre kadro haricinde bırakıldıklarının yeniden gözden geçirilmesi istenmiştir. Bu iş için, gerekli uzmanların yeniden bir tetkik yapmak suretiyle tarihi değeri olup kadro haricinde olan camileri, yeniden kadro dâhiline alıp gerekli tamirat çalışmalarını yapmaları ifade edilmiştir⁹¹⁴.

Türkiye'de dini yapıların da aralarında olduğu birçok tarihi yapının zarar görmesinin en önemli nedenlerinden biri de, vakıf eserlerin kurum ve birimler arasında paylaştırılmasıdır. Bu eserlerin tanzimi ve sonrasında yapılan düzenlemeler, uygulama aşamasında bazı sorunlara neden olmuştur. Bu sorun genel itibarıyla hangi eserin hangi kurum ya da birim tarafından restore, tamir ve bakımlarının yapılacağına dair bir netlik olmamasından kaynaklanmaktadır. Camiyi tamir eden VGM, aynı caminin hariminde bulunan medreseyi MEB'in görevidir diyerek tamir etmekten kaçınmaktadır. Çünkü yapılan düzenlemelere göre, medrese ve türbelerin bakım ve onarımından VGM değil, MEB ve belediyeler sorumludur. Ancak bunların hangi medrese ya da türbelerle sınırlı olduğuna dair de bir netlik yoktur. Bu durum MEB ile VGM arasında ihtilaflara sebep olmakta ve bunun neticesinde bazı yapılar zarar görebilmektedir. Örneğin bu ihtilafın bir neticesi olarak Karesi Beyliği'nin önemli isimlerinden Paşa Sultan Türbesi tamir edilememiş ve bu süreçte türbenin kubbesi çökmüştür⁹¹⁵. Benzer şekilde Türkiye'deki türbelerin tamir ve ihyası için bir birim belirlenmiş olmasına rağmen bu birim, belirlenen sayıdaki türbenin⁹¹⁶ işleriyle ilgilendiğinden kendilerine verilen listede olmayan türbelerin tamirleriyle ilgilenmemiştir. Bu ise beraberinde, bir şekilde o

⁹¹⁴ **Vakıflar Umum Müdürlüğü Muhasebe Müdürlüğü Mecmualarından 1944 Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası**, S. 7, Ankara, Recep Uluşoğlu Basımevi, 1945 s. 28.

⁹¹⁵ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 242.

⁹¹⁶ İstanbul'da tarihi ve mimarî kıymetlerinden dolayı eski eserlerden sayılan türbelerin adedi ancak 72'dir. Bunların dışında kalanlar genelde bakımsızdır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 249-250.

listenin dışında kalmış türbelerin tahrif olmaya devam etmesini getirmiştir. Yani bu dönemde nereyi kim tamir edecek sorusunun net bir cevabına ulaşmak güçtür. Bu durum Tokat Mebusu Nazım Poroy tarafından da gündeme getirilmiştir: *“bütün âbidatımız, başta camiler olmak üzere, medreseler, çeşmeler, kütüphaneler, sebiller bizim kabahatimiz olarak arkadaşlar, ahkâm-ı kanuniyenin perişan bir halde olması yüzünden hangisi nereye tâbidir, medreselerin hangisi Evkafa aittir, hangisi belediye aittir, bilinmediğinden perişan olmaktadır. Bu vaziyet perişan bir şekle girmiştir ve perişan hali ile devam etmektedir. Bundan başka bu işlere karışan bir de MEB vardır. İstanbul'daki türbelerin birçoğu MEB tarafından gayet şayanı şükran bir iş olmak üzere alınmış ve onların da tamirine, ihyasına çalışılmıştır. Fakat bu türbelerin alınmasında bendenizce türbelerin adedi mahdud olduğu için kati bir şey de yoktur. Hangisi abidedir, hangisi abide değildir. Bunu MEB tefrik etmek için çok esaslı noktalara istinat etmiyor kanaati vermektedir. Esasen bu âbidatın böyle muhtelif yerlere tâbi olması ve bunların restorasyonunun, tamirinin azim bir paraya muhtaç olup, bunun da hiçbir tarafta bulunmaması itibariyle bu işler böyle sürüklenmekte ve yürümektedir, daha doğrusu yürümemektedir”*⁹¹⁷. Kurumlar arasında yaşanan koordinasyonsuzluğun neden olduğu durumlar İstanbul Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın da gündemindedir. Kırdar, şehirlerin imarı konusunda ilgili kurumlar tarafından koordinasyonun iyi sağlanamaması üzerine birçok tarihi eserin yok edildiğini ifade etmektedir. Ona göre, evkaf, belediye ve eski eserler idareleri arasında koordinasyon olmaması, yerine yenisinin konması mümkün olmayan en tabî ve tarihi güzellikleri “inşa ve imar anarşisine” kurban etmektedir⁹¹⁸. Baltacıoğlu'na göre ise evkaf meselesi, Cumhuriyet'le birlikte bir “muammaya” dönüşmüştür. O, bunu bir yaklaşım ya da zihniyet meselesi olarak görüp ve “Evkaf müessesemize karşı hepimizin içinde gayrimeşru bir mukavemet vardır” demektedir. O'na göre bunun altında yatan neden, dini müesseselerin semavi ve metafizik müesseseler olarak görülmesidir. Ancak bu müesseseler sadece dini müesseseler olarak değil milli, mimari, sanat, hattatlık müesseseleri olarak değerlendirilmelidir⁹¹⁹.

⁹¹⁷ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (30 Aralık 1946), s. 819-820.

⁹¹⁸ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 43, (19 Şubat 1955), s. 307.

⁹¹⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 242-244.

Özellikle tek parti döneminde cami ve mescitlerin tasnifi, tamiri, ya da farklı amaçlarla kullanımına ilişkin süreçler belge ve zabıtlarından takip edildiğinde, bu uygulamaların laiklik ile olan ilişkine genellikle temas edilmediği görülür. Bu süreç genel olarak, tarihi ve sanat değeri olan yapıların korunması gibi teknik bir mevzu olarak ele alınır. Bununla birlikte hem içinde bulunulan ekonomik şartlar, hem de ideolojik ve dinsel yaklaşımlardan dolayı, dönem hükümetlerinin önceliğinin cami ve benzeri hayrat eserlerin tamiri olmadığı da ifade edilebilir. Tarihi yapıdaki öncelenme şartı, dini yapı olmasından değil, dini olsun olmasın tarihi ve sanat değeri olmasından ileri gelmektedir. Ancak camilerin tasnif ve tamiri aşamasında ortaya çıkan sorunlar, suiistimaller; tarihi değeri olmayan cami ve mescitlerin ihmal edilmesi ya da farklı amaçlarla kullanılması ve bu süreçte ortaya çıkan ibadet yeri eksikliği gibi durumlar bu “teknik” konuyu bir anda laikliğin merkezine taşımaktadır. Tarihi ve sanat değeri olmayan cami ve mescitlerin farklı amaçlarla kullanılmasına ek olarak, özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında birçok tarihi caminin de askeri amaçlar için kullanılmasının yarattığı ibadet yeri eksikliği de, bu konunun laiklik çerçevesinde ele alınmasına neden olmuştur. Özellikle çok partili hayata geçilmesi ve 1950 yılında yaşanan iktidar değişikliğiyle ortaya çıkan iktidar-muhalefet ilişkisi, camilerin tamiri ya da tasnifi konusunun, artık bir imar ya da tamir faaliyetinden ziyade laik bir anlayış üzerinden ele alınmasını getirmiştir. Hatta bunun kapsamı genişlemiş ve cami tamirleri ile dini duygulara hassasiyet arasında doğrudan bağlantı kurulmuştur. Bu süreç, laikliğin diğer alanlarına giren konularda olduğu gibi, cami ve mescitlerin tamiri konusunda da partiler için “dinli”, “dinsiz” ayrımını doğurmuştur

DP’nin iktidar dönemi Türkiye’de gerçek anlamda iktidar-muhalefet ilişkisinin yaşandığı bir dönemdir. Bu anlamda karşılıklı suçlamalarının dozajı da her geçen gün artacaktır. CHP döneminde, tarihi yapıların harap bir durumda olmasının sorumluları genel itibariye Osmanlı döneminde aranırken; DP döneminde bu sorumlular CHP döneminde aranmıştır. Ve genel itibariyle DP söylemlerinde CHP döneminde eski eserlerin tamir edilmesi ve korunmasına yeterli zaman ve para harcanmadığı fikri ağırlıktadır. Ancak bu noktada DP’nin CHP’ye göre daha iyi durumda olduğu ifade edilmelidir. Çünkü CHP kurucu parti olarak, uzun süren savaşların sonucunda dağılmış bir imparatorluğun enkazı üzerine kurulduğu için, onun sorunlarını devralan konumundadır. Savaşlara bağlı olarak tarihi eserlerin harap durumda olması, eğitim sisteminde yaşanan sorunlar dolayısıyla nitelikli insan sayısında yaşanan azalma ve

yine savaşlara bağlı olarak az sayıdaki nitelikli kadroların kaybedilmesi... Bu ve benzer sorunları doğrudan devir alan parti CHP'dir. Bu ve benzer sorunların çözümünün yıllar alacağı hesaba katıldığında DP'nin daha şanslı olduğu görölmektedir. Çünkü nitelikli insanın yetişmesi ya da yaptıklarının görünür olmaya başlaması DP döneminde daha somut hale gelebilmiştir. Aynı zamanda DP dönemi II. Dünya Savaşı'nın seferberlik halinin son bulduğu bir döneme denk geldiği için ibadet yeri eksikliği de büyük ölçüde çözülmüştür. Yine belirli süreçlerde inşasına başlanan kışla, depo gibi yerlerin tamamlanması bu alandaki sorunun azalmasını sağlamıştır. Tüm bunlara DP döneminde dini yapılara karşı hassasiyetin artması da eklenmiştir.

Ayrıca bu dönemde vakıf sisteminin daha işler hale getirilmesi ile gelirlerde artış yaşanmıştır. Bu artış daha fazla eserin tamir edilmesini sağlamıştır. Sürecin geneline bakıldığında her iki dönemde de belirli ölçülerde tamir ve bakımlar yapılmış olmasına rağmen, CHP döneminde özellikle tarihi ve sanat değeri olan camilere yoğunlaşılırken, DP döneminde tarihi ve sanat değeri olduğuna bakılmaksızın bütün camilere bir şekilde ulaşılmaya çalışılmıştır. Burada, CHP döneminde tarihi değerdeki camilerin tamir edilmesinin, DP döneminde tarihi değeri olmayan camilere de kaynak aktarımını kolaylaştırdığını da ifade etmek gerekir. Ayrıca çok partili hayata geçilmesinden dolayı bütün partilerin, vatandaşın talep ve beklentilerine cevap vermek zorunda hissetmesinin etkisinden de söz edilebilir. Bu beklentileri de karşılamak üzere DP döneminde, köy kanununda yapılan bir takım düzenlemelerle birlikte bu camilere de imkân ölçüsünde yardımlar yapılmış veya bu cami ve mescitlerin tamir edilip ibadete açılması teşvik edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. HADEME-İ HAYRAT VE DİNİ EĞİTİM

3.1.1. Hademe-i Hayrat Maaşları

Hayrat hademesi ya da hademe-i hayrat olarak tanımlanan cami ve mescit görevlilerinin ve bunların aldıkları maaşın belirlenmesi, miktarı ve ödeme şekilleri birçok sebep ve düzenlemeye bağlı olarak farklılık göstermektedir. İl ve ilçelerde bulunan cami ve mescitlerde görev yapan hayrat hademesinin maaşları, cami-mescidin mülkiyetine göre değişkenlik göstermektedir. Burada asıl belirleyici olan, cami-mescit mülkiyetinin mazbut ya da mülhak olma durumudur. Eğer cami-mescit mazbut vakıf bünyesinde ise, buradaki maaşların belirlenmesi ve ödenmesi bir merkez (bazen Riyaset bazen ise Evkaf) üzerinden yapılır. Ancak bununla birlikte buralarda görev yapan hayrat hademesinin maaş miktarları da birbirinden farklı olabilmektedir. Cami-mescidin mülhak vakıf bünyesinde olması halinde durum biraz daha değişmektedir. Bu durumda, herhangi bir cami-mescitte görev yapan hayrat hademesinin maaşı, o vakfın geliri ile doğrudan alakalıdır. Yani mülhak vakıflarda görevli din adamlarının maaş miktarı, o vakfın gelirine ya da geliri olmama durumuna bağlı olarak değişkenlikler göstermektedir.

İl ve ilçelerde durum genellikle bu şekilde iken, yaklaşık 40 bin köyde durum daha da farklıdır. Köylerde görev yapan imam-hatibin maaş ödemeleri, Köy Kanunu mucibince köylü tarafından ödenmektedir. Ancak bu maaşların da bir standardı yoktur. Buralarda görev yapan imam-hatibin maaşları, köyün gelir durumuna göre ödenmektedir. Bu ödemeler bazı yerlerde ayni, bazı yerlerde nakdi olarak yapılmaktadır ki, burada da belirleyici olan yine ilgili köyün ekonomik durumudur. Yani ister ayni, isterse nakdi ödensin, oradaki imam-hatibin maaş miktarlarında da bir standart yoktur. Dönem uygulamaları ekonomik koşullarla birlikte düşünüldüğünde, köylerin neredeyse tamamına yakınında varlığı bilinen ekonomik sorunlar, burada yaşayan vatandaşların imam-hatibe yeterli maaş vermesini engellemiştir. Yeterli maaş

alamayan nitelikli imam-hatipler ise köylerde bu işi yapmaktan vaz geçmişlerdir⁹²⁰. Bu durumda ise, daha düşük ücrete daha niteliksiz imam-hatiplerin görevlendirilmesi yapılmak zorunda kalınmıştır⁹²¹. Niteliksiz din adamları ise köylerdeki mevcut hurafeyi daha da artırmıştır⁹²². 1950’li yılların başından itibaren DP’nin tarım politikası ile kendisini gösteren kırsal hayattaki ekonomik canlılık dini hayata da yansımıştır. Bu dönemlere kadar yetersiz bütçe dolayısıyla genellikle “Ofllu Hoca” diye anılan pek çoğu cahil, tutucu, tembel imamlarla yetinmek zorunda kalan köylüler, artık daha iyi yetişmiş imam talebinde bulunabilmişlerdir. Çünkü artık daha nitelikli imamlara maaş verebilecek bütçelere sahiptirler. Bu imamlar ise köydeki dini hayatın tutuculuktan, dinsel sahtekârlıklardan arınarak kendi mecrasına oturmasına önemli katkı sağlamıştır. 1953 yılından itibaren DP bir karar alarak köydeki din adamlarının kalitesini artırmak istemiş ve bin kadar köye din adamı yetiştireceğini ifade etmiştir⁹²³.

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyet Türkiye’sinde din adamlarının maaşları ve bunların miktarları hakkında bir standart yoktur. Kurulma ve kurumsallaşma döneminde ve sonrasında yapılan değişikliklerle bu maaşların nereden ve nasıl alınacağı ve miktarları üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin 1931 yılına kadar maaşlarını genel itibariyle Riyasetten alan hayrat hademesi, 1931 yılında yapılan bir düzenleme ile maaşlarını Evkaf’tan almaya başlamıştır. 1950 yılına kadar bu uygulama devam etmiş, bahsi geçen yılda yapılan bir düzenleme ile maaşlar yeniden Riyasetten alınmaya başlamıştır. Ancak maaşların gerek Riyasetten gerekse Evkaf’tan alındığı dönemde, vaiz ve dersiamlar dışında din adamları grubu, maaşlarını genel bütçeden değil, ilgili başkanlıkların bütçesinde yer

⁹²⁰ Tavşanlı Müftülüğü, köylerdeki imam ve hatiplik görevlerinin boş olduğu ve bu görevler için talip de olmadığını ifade ederek Cuma ve bayram namazlarının kılınması hususunda sorun yaşadıklarını ifade etmiştir. **DİŸKKB**, KS: 748/201, 24.18.1938, 248.

⁹²¹ İspir müftülüğü, köylerde görev yapan imamların, bu görevi yapacak bilgiden mahrum oldukları ifade ederek, bunların bir şekilde kursa tabi tutulmalarının zaruret olduğunu ifade etmiştir. **DİŸKKB**, KS: 5310/137, 11.8.1949, s. 16.

⁹²² Köylerdeki hayrat hademesinin mesleki açıdan yetersizliği genel kabullerdendir. DP’ye göre bu durumun sebebi bir önceki iktidar döneminde din adamlarına uygulanan baskı ve din adamı yetiştiren kurumların olmamasıdır. Daha önceki dönemde yetişmiş ehil din adamları köylerde verilen maaşın çok az olmasından dolayı bu işleri yapmaktan vazgeçip geliri yüksek olan işlerde çalışmışlardır. Köylü ise en azından vakit namazlarını kıldırarak, cenazelerini yıkayacak kişiye olan ihtiyacı karşılamak için çoğu kere az ücretle ve dini açıdan ehliyetli kişilerle çalışmak zorunda kalmıştır. Bu ise manevi boşluğun ve aynı zamanda taassubun, hurafenin artmasına neden olmuştur. DP Afyon mebusu Gazi Yiğitbaşı’na göre buradaki suç ne ehil olmayan din adamlarında, ne de onlara görev vermek zorunda kalan köylüdedir. Buradaki suç laikliğin yanlış telakki edilerek buraları ihmal edenlerdedir. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 536.

⁹²³ Howard A. Reed, “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi” **Türkiye’de İslam ve Laiklik- Derleme**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.161.

alan fonlardan almışlardır. Din adamlarının genel bütçeden maaş alması ancak 1965 yılında DİB Teşkilat Kanunu'nda yapılan değişiklik ile mümkün olabilmıştır⁹²⁴. Bu anlamda kıyasını yapmaya çalıştığımız CHP ve DP dönemlerine baktığımızda, din adamlarının genel bütçeden maaş alan bir devlet memuru olarak kabul edilmedikleri görülür. Bu noktada her iki dönemde de ileri sürülen gerekçeler birbirine benzerlik göstermektedir. İleri sürülen gerekçe bazen, laik bir sistemde din adamlarının devletten maaş alamayacağı iken, bazen ise bunların tamamının genel bütçeden maaş almalarının devlet bütçesi üzerinde yaratacağı yük olarak belirlenmiştir. Tüm bunlardan sonra bu başlık altında yapılmak istenen şey, Türkiye'de din adamlarının maaş miktarlarını, nereden maaş aldıklarını, maaş miktar farklılıkları ve bunların sebeplerini belirlemeye çalışmaktır. Bunlar yapılırken zabıtlar, arşiv kayıtları, Riyaset arşivi ana kaynakları oluşturacaktır. Bu kaynaklar üzerinden CHP ve DP dönem uygulamaları analiz edilmeye çalışılarak iki dönem arasındaki farklılıklar ve benzerlikler ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca, laik bir sistemde devletten maaş alan din adamlarının varlığının laiklik ilkesi ile olan ilişkisine ya da çelişkisine değinilmeye çalışılacaktır.

3.1.1.1 Osmanlı Sisteminde İmam-Hatibin Belirlenmesi ve Maaş Ödemeleri

Cumhuriyet Türkiye'si'nde din adamlarının belirlenme ve maaş ödenmesi uygulamasına geçmeden önce Osmanlı uygulamalarına ait birkaç söz söylemek, dönemin ve sürecin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Çünkü burada ana hatlarıyla anlatılacak olan süreçte de görüleceği üzere, Cumhuriyet dönemindeki uygulamaların ana esin kaynağı Osmanlı dönemidir. Bazı noktalarda, özellikle laiklik kaygısı ile yapılan düzenlemelerle birlikte Osmanlı uygulamasından kopuşlar olmasına rağmen, bu hattın genel itibarıyla korunduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu hattın korunması bazen sürecin olağan bir sonucu iken bazen ise, meşrulaştırma aracı olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin 1931 yılında yapılan düzenleme ile din adamlarının Riyaset yerine Evkaf'tan maaş alması uygulamasına

⁹²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, T.C. Resmi Gazete, 2 Temmuz 1965, Kanun No: 633.

geçilirken ileri sürülen gerekçelerden biri de, Osmanlı uygulamasında da bu işin benzer şekilde yapıldığı şeklindedir.

Osmanlı uygulamasına bakıldığında cami hizmetlerinin vakıf sistemi içerisinde yapılandırıldığı görülmektedir. Bu dönemde camiler, kurucularının belirlediği müteveli heyetleri tarafından idare edilmekteydi. Ancak bu heyetin kararlarının da merkezi bir idare tarafından kontrol edildiği bilinmektedir. Örneğin söz konusu heyet, vakfa ait muhasebe kayıtlarını her yıl kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmek zorundadır. Camide herhangi bir din adamının görevlendirilmesinde de benzer bir süreç vardır. Bu anlamda cami heyetinin doğrudan bir imam atama yetkisi yoktur. Örneğin bir camiye bir görevli atanması gerektiğinde, cami müteveli heyeti durumu kadıya, kadı da Divan-u Hümayun'a yani şeyhülislama göndermekteydi. Makam tarafından söz konusu kişinin uygun görülmesi durumunda gerekli atama ya da görevlendirme yapılmaktaydı. Bu görevlendirmelerden sonra cami hademesinin maaşları, vakıf gelirleri üzerinden müteveli heyeti tarafından ödenmiştir⁹²⁵.

Ancak zamanla vakıfların asli kimliklerini kaybetmeye başlaması ve yaşadıkları gelir kayıpları ile birlikte bu maaşların ödenmesinde farklı kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur⁹²⁶. Bu anlamda devlet hazinesinin çeşitli kademelerinden imam maaşlarına takviyeler yapılmıştır. Cami ve mescidin herhangi bir geliri olmaması durumunda da, buradaki görevli imamların maaşlarının tamamı devlet bütçesinin çeşitli kaynaklarından ödenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde imamlara yüklenen misyon dolayısıyla onların düzenli ve yeterli maaş almasına önem verilmiş olmasına rağmen, gerekli ve yeterli başarı sağlanamamıştır. Birçok sebebe bağlı olarak vakıf sisteminde yaşanan sorunlar, imamlara yeterli maaş verilmesini engellemiştir⁹²⁷. Görev yaptıkları caminin vakıf gelirine veya görev yerlerinin durumuna göre değişiklikler göstermekle birlikte, maaşların genel itibarıyla düşük olduğu söylenebilir. Bu düşük maaşlar genellikle zam, iane, ihsan, tayinat yardım ve tahsisleri gündemde tutmuştur. Bu içerikteki taleplere olumlu karşılık verilmek istenmesine

⁹²⁵ Mehmet Bulut, **Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Umum Müdürlüğünce İdaresi (1931-1950)**, Diyanet İlmî Dergi C. 55, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2019, s. 437.

⁹²⁶ Kemal Beydilli, "Osmanlı Devleti'nde İmamlık", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, 2000, s. 184.

⁹²⁷ Osmanlı döneminde imam maaşlarının düşük olmasının bir nedeni de, Evkaf gelirlerinin önemli bir kısmının askeri harcamalar için kullanılmasıdır. Kemal Beydilli, **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001, s. 39-61.

rağmen, beklentileri karşılamak her zaman mümkün olmamıştır. Ancak bu noktada başkent İstanbul'u ayrı bir yere koymak gerekir. Çünkü İstanbul'da görev yapan imamlar diğer şehirlere göre daha şanslıydı ve onların zam talepleri genel itibariyle kabul edilmekteydi. Ancak bu zam çoğunlukla İstanbul ile sınırlı kalmış ve farklı şehirlere sirayet etmemiştir. Bunun dışında askeriyede görevli imamların maaşı, vakıf ve mahalle imamlarının maaşından oldukça yüksektir. Örneğin XIX. yüzyılın ortalarında bir vakıf cami imamı 40-100 kuruş arası maaş alırken tabur imamları 160, alay başimamları 500 kuruş maaş almaktaydı. Yüksek maaş alan diğer bir imam grubu ise padişahların birinci imamlardır. Ancak ikinci ve üçüncü imamlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Ayrıca bu maaşların uzunca bir dönem değişmediği görülür. Örneğin III. Selim'in (1790) ikinci imamının aldığı maaş ile II. Mahmut'un (1816) ikinci imamın maaşları aynı olup, günde 50 akçedir⁹²⁸.

XIX. yüzyılın başına kadar cami ve vakıf işleri genel itibariyle bu çerçevede yürütülmüştür. Ancak bahsi geçen yüzyılın başında vakıf sisteminde yaşanan sorunlar ve biraz da dönem gelişmelerinin dayattığı merkezileşme faaliyetleri neticesinde, 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur. Bu nezaretin kurulmasına kadar her cami-mescit kendi akarları ile idare olunurken, nezaretin kurulmasından sonra geliri çok olan vakıfların bir kısım gelirleri, geliri az olan vakıflar için kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu düzenleme ile mazbut vakıfların idaresi doğrudan, mülhak vakıfların ise denetimi ilgili nezaret bünyesine alınmıştır. Böylece vakıfların idare ve kontrolü devlete geçmiştir⁹²⁹. Tanzimat dönemi merkezileşme faaliyetleri bu durumu daha da pekiştirmiştir. Cumhuriyet döneminde bu süreç büyük ölçüde sürdürülecektir.

Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra, bu nezaretin kapsamı dışında kalan mülhak vakıflarda gelirlerin az olması durumunda buralarda görev yapan imamların maaşlarının ödenmesinde de yine bu nezaret belirleyici olmaya çalışmıştır. Bununla birlikte söz konusu nezaretin kurulmasından sonra imamların belirlenme şekli de değişmiştir. İfade edildiği üzere, nezaretin kurulmasına kadar imamlar, müteveli heyetin teklifi şeyhülislamın onayı ile belirlenirken, nezaretin kurulmasından sonra imamın belirlenmesi ve tayininde de bu nezaret etkili olmuştur.

⁹²⁸ Beydilli, "Osmanlı...", s. 182.183.

⁹²⁹ Bulut, *Camiler ve Cami Hizmetlilerinin...*, s. 437. 438.

Osmanlı döneminde imamlar mahalli alanlarda devletin temsilcisi olarak görülmüştür. Bundan dolayı imamlar salt din işleriyle değil, idari işlerle de meşgul olmuşlardır. Birçok alanda kadıların yardımcısı gibi faaliyet gösteren imamlar, mahallenin asayiş ve düzeni sağlamak, içki içilen yerleri tespit etmek, fuhuş yapan kadınların tespit edilip mahalleden sürülmesi gibi işleri takip etmiş, yani mahallelerde gündelik yaşamın İslami adap ve ahlaka göre yürütülmesi ile meşgul olmuşlardır. Bunun dışında ikamet bilgileri ve mahallelerde yaşayanların kimliklerinin belirlenmesi, mahalleye taşınanların kayıt altına alınması ile; ölüm, defin, doğum, nikah gibi işlemlerin yapılıp kayıt altına alınmasında da etkilidirler. Mahallelerde dinsel alanın dışında idari ve yönetim alanında da etkili olan imamların bu etkinliği büyük ölçüde Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Ancak II. Mahmut döneminde oluşturulmaya başlanan muhtarlık teşkilatının Tanzimat sonrasında yaygınlaşması ile birlikte, imamların özellikle idari alandaki etkinliğinde bir azalma olmuştur. Bu durum imam gelirlerinin azalmasını da beraberinde getirmiştir. Defin ve nikâh dışında diğer idari alanlardaki etkinliğini muhtarlara kaptıran imamlar, çeşitli kalemlerden sağladıkları harç gelirlerini kaybetmiştir. 1917 yılında çıkarılan Hukuk-Aile Nizamnamesi ile nikâh gelirlerini de kaybeden imamlar, asli gelirleri dışında sadece cenaze gelirleri ile yetinmek zorunda kalmışlardır⁹³⁰.

Tanzimat dönemindeki kanunlaşma - hukûkileşme süreci din görevlilerini de etkilemiş ve bu dönemde bu alana ilişkin birçok düzenleme yapılmıştır. Zikredilen dönemde din adamlarının göreve başlama şartları, atamaları ve görevden alınmalarına ilişkin kuralları belirleyen nizamnameler yürürlüğe girmiştir. Bu anlamda 1870, 1873 ve 1913'te olmak üzere üç nizamname çıkarılmıştır. Camilerde görev yapacak din adamlarının mesleki standartlarını belirleme, göreve getirme ve görevden alma gibi şartları belirleyen bu nizamnameler hem çıkarıldığı dönem hem de Cumhuriyet dönemi için oldukça önemlidir. Çünkü, 1913 yılına ait Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin bir çok maddesi Cumhuriyet döneminde ya küçük değişikliklerle ya da aynı olarak uzun süre kullanılmışlardır⁹³¹.

⁹³⁰ Beydilli, "Osmanlı...", s. 182.

⁹³¹ Ahmet Onay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 7, S. 18, Aralık 2009, s. 49-50. Ayrıca Osmanlı döneminde imamlık için bkz. Faruk Tut, Osmanlı'da İmam-Hatiplik Müessesesi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1991.

3.1.1.2 Cumhuriyet Döneminde İmam-Hatipler ve Maaş Ödemeleri

Cumhuriyet dönemine baktığımızda, TBMM'nin açılmasından 1924 yılına kadar vakıfların, bakanlık olarak kendisine yer bulduğu görülmektedir. Bu dönemde vakfa bağlı camilerde görev yapan din adamlarının maaşları Vakıflar İdaresi tarafından ödenmiştir. Ancak bu dönem aralığında da cami hizmetlileri aylıklarını genel bütçeden değil, müstakil bir bütçeden almışlardır⁹³². 1924 yılında çıkarılan 429 sayılı kanun ile DİR'in kurulmasıyla, cami ve mescitlerin idaresi, buralarda görevli kişilerin tayin ve azilleri adı geçen Riyasete bırakılmıştır. 1925 yılı bütçesine göre, Riyasetten maaş alan cami görevlisi sayısı 15 bin civarındadır. Bunların maaşlarının düşük olmasından dolayı bahsi geçen yıl bütçesinde bir düzenleme yapılmış; maaşları 100 kuruştan az olanların maaşı 100 kuruşa tamamlanmıştır. Ancak bu, bütün hayrat hademesinin maaşlarının 100 kuruş olduğu anlamına gelmez. Bu dönemde hayrat hademesi maaşları genel itibariyle 100 ila 300 kuruş arasında değişmektedir. Fakat genel ortalama itibariyle bakıldığında bu maaşlar, genel bütçeden maaş alan bir devlet memuru maaşının üçte biri oranındadır.

Bu süreçte hayrat hademesi maaşının düşüklüğü meclis zabıtlarına da yansımıştır. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey, bu maaşların azlığına dikkat çekerek, Evkaftan hazineye verilen yıllık 600 bin lira ile bu maaşların artırılabilmesine dikkat çekmiştir. Ayrıca gerek Evkaf, gerekse Riyaset, çeşitli kanun tasarıları hazırlayarak hayrat hademesinin memur olarak görülmesini istemiştir. Çünkü böyle bir düzenleme, hayrat hademesi maaşlarının artması ve belirli bir düzene kavuşması anlamına gelecektir. Buna ilişkin hazırlanan tasarılar Maliye encümenliğine gitmiş, ancak üzerinden birkaç yıl geçmesine rağmen meclis gündemine gelmemiştir. Bu ifadelere cevap veren Maliye Vekili Hasan Bey (Trabzon), hademe-i hayrata memur gibi maaş verilmesi için gerekli olan paranın Evkaftan maliyeye ödenen miktarla karşılanabileceği yaklaşımının doğru olmadığını, zaten bu paranın Riyaset'e aktarılan parayı bile karşılanamadığını dile getirmiştir. Hasan Bey sözlerini şu şekilde sürdürmüştür:

“...Bunu, Heyeti Celile esas itibariyle kabul ederse bir madde ilâve edelim. Ne kadar vaktiyle evkafa ait olup da maliyeye devredilmiş olan hidemat varsa bunların

⁹³² Bulut, *Camiler ve Cami Hizmetlilerinin...*, s. 438-439.

muadilini evkafın maliyeye vermesi şeklinde yazalım, mesele hallolur. Bu madde Muhasebe-i Umumiye ile Divan-ı Muhasebat arasında tetkik edilmiş ve son kabul edilen şekle göre kanunun icap ettirdiği muamele hademe-i hayrattan mühim bir kısmını mağdur ettiği için onların müracaatıyla bu madde Muvazene-i Maliye Encümeninizce tespit edilmiştir, Hademe-i hayrata vazife mukabili verilen paraları - ki vaktiyle evkaf bütçesinde idi - memurin-i devlet maaşı gibi addedip o nispette tahsisat-ı fevkalâde-i şehriye verdiğimiz takdirde maaş hakkındaki bütün ahkâm-ı kanuniyeyi, ahkâm-ı maliyeyi bunlara tamamen tatbik etmek lâzım gelir. Bunları tatbik edince birçok vilâyetlerde, kazalarda müftü efendiler hazeratı aynı zamanda hidemat-ı evkaftan bir kısmı ile muvazzaftırlar. Bilmem hangi camiin hatibi, aynı zamanda vazaiif-i devletin birisinde müstahdemdir. Böyle olunca ikisi için birden tahsisat-ı fevkalâdeli maaş vermek imkânı olmadığı için, mevzuatı maliyeye mugayir bulunduğu binaen Maliye Vekâleti, iki yerden maaş alamazlar vazifelerini tayin etsinler demiştir ve mahallerinde yapılan masraf cetvelleri Divan-ı Muhasebatınızın murakıplarına, Divan-ı Muhasebatınızın vazife heyetine ibraz edildiği zaman; iki türlü maaş olmaz ve iki türlü tahsisatı fevkalâde olmaz, ikisinden birisini almak lâzımdır, diyecek. Böyle olunca vaktiyle hidemat-ı hayrat mukabili maaş alanlar evkaf bütçesinden tahsisat aldıkları zaman - memuriyeti asliye mahiyetinde, resmî memuriyet mahiyetinde - maaş mukabilinde olmadığı için müftüler hitabet ve diğer vazaiif-i resmiye-i devletten birini deruhte edebiliyorlardı; bu ahkâmın bu şekle tebdilinden dolayı vaziyetleri fenalaşmış ve birçok müftü efendi hazeratı ve diğer zevat eski esas dairesinde, hademe-i hayrat esas dairesinde tahsisat almak üzere vazifelerine devamını istirham ettiler. Muvazene-i Maliye Encümenimiz bu vaziyeti düşünerek onların mağduriyetine mahal kalmamak için bu maddeyi tespit etti. Eğer Heyet-i Celile tevhidini arzu ediyorsa Maliye Vekâletinin bir diyeceği yoktur, ahkâm-ı umumiye-i maliyeyi ifa eder. Bendeniz diyorum ki onların menafiini himaye etmek içindir ki, Muvazene-i Maliye Encümeni bu maddeyi tespit etmiştir. Yoksa onlara memuriyet derecesinde tahsisatı fevkalâde vermeyip daha az nispette tahsisatı fevkalâde vermek suretiyle bütçede tasarruf yapılmış değildir. Madde arz ettiğim esbabı mucibe ve ihtiyaçtan doğmuştur⁹³³.

Maliye Bakanı Hasan Bey her ne kadar yapılan bu düzenlemenin müftüler başta olmak üzere iki farklı yerden maaş alan din adamlarını korumak olduğunu ifade

⁹³³ TBMMZC, D. 2, İ.S. 3, C. 25, B. 106, (23 Mayıs 1926), s. 437-438.

etse de, D.İ.Başkanı Börekçizade aynı görüşte değildir. 20 Haziran 1927 tarihli maaş kanunun görüşülmesi sırasında, hayrat hademesinin genel bütçeden maaş alan memur olarak görülüp görülmeyeceği hususu, Maliye Vekaleti ile Riyaset arasında Börekçizade'nin ifadesiyle “hayli muhaberat cereyan etmiş” ancak, yapılan düzenlemede hayrat hademesi bunun dışında tutulmuştur⁹³⁴. Bununla birlikte din adamlarının genel bütçeden maaş almakla birlikte memur sayılmayacakları kabul edilmiştir⁹³⁵. Bahsi geçen yılda Danıştay kararı ile imam, hatip, mahyacılık, kayyımlik gibi hizmetler devlet memurluğu sınıfında görülmemiş ve bunlar genel itibariyle hademe-i hayrat olarak adlandırılmışlardır⁹³⁶.

Daha sonra söz alan Denizli mebusu Mazhar Müfit Bey ise, Maliye Bakanı'nın söylediklerini destekler açıklamalarda bulunmuştur. Mazhar Müfit Bey, hayrat hademesi maaşı belirlenirken, 25 Aralık 1919 tarihinde vakıf hademelerin maaşıyla alakalı çıkarılan kararnamenin temel alındığını ifade etmiştir. Çünkü söz konusu kararnamede imam, müezzin gibi kadrolarda yer alan kişilerin namaz vakitleri dışında ticaret ve benzeri işler yapabileceği belirlenmiştir. Hal böyle olunca bu insanların hayrat hademeliğinden aldıkları maaş az dahi olsa ilave işler yaparak maişet sorununu çözebilecekleri ifade edilmiştir. Mazhar Müfit'e göre, sadece memur olmaları durumunda tek maaş alacaklar ve onunla geçinmeleri zor olacaktır. Ayrıca bütün din adamlarının devlet kadrosuna alınmasının genel bütçe üzerinde bir yük oluşturacağı görüşünü taşımaktadır⁹³⁷.

Cumhuriyet Türkiye'si'nde din adamı maaşları ile ilgili düzenlemelerin bir kısmı Osmanlı mirası üzerine bina edilirken bir kısmı ise, laik düzenin oluşturulması kaygısı ile ele alınmıştır. Çünkü bu aşamada, laik bir düzende devletten maaş alan bir din adamı grubuna da sıcak bakılmamıştır. Her ne kadar yapılan düzenlemelerin din adamlarının “hayrına” olduğu ifade edilse de, daha sonraki süreçte meclis

⁹³⁴ **DİYYKBK**, KS: 51, 20.02.1932, s. 55. 429 sayılı kanunla DİB kurulmasına rağmen bir teşkilat kanunu ve kadrolarına yer verilmediği gibi 1927 yılına gelene kadar bütçe kanunlarında kadrolar zikredilmemiştir. Tarihsel sürecin etkisiyle Cumhuriyet dönemindeki din adamlarının genel durumları, terfileri, maaşları çok çeşitli ve dağınık bir görünüm arz eder. DİB'in idari yapısı ve kadroları ilk olarak 1927 yılı bütçesinde gündeme gelmiştir. Bu tarihte tespit edilebilen kadrolu din adamı sayısı 5668'dir. Bu sayı 1928'de 4856'ya, 1929'da 4651'e, 1930'da da 4264'e inmiştir. İrfan Yücel, “Cumhuriyet Döneminde İmamlik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, 2000, s. 186.187.

⁹³⁵ Yücel, **a.g.m.**, s. 186-187.

⁹³⁶ Onay, “**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin...**”, s. 52.

⁹³⁷ Evkaf kendi gelirleri olan bir kurum olduğu için, bu gelirler üzerinden ödenen hayrat hademesi maaşının laiklik ile daha uyumlu olduğu noktasından hareket edilmiştir. Çünkü Riyaset böyle bir gelire sahip değildir ve doğrudan maliyeden aldığı pay ile maaşları ödemektedir. **TBMMZC**, D. 2, İ.S. 3, C. 25, B. 106, (23 Mayıs 1926), s. 437-438.

zabıtlarından da takip edilebileceği üzere, bunların ekonomik durumları oldukça sorunludur ve birçoğu ciddi geçim sıkıntıları içinde yaşamını sürdürmektedir.

Maaşlara ilişkin önemli bir düzenleme de 1931 yılında yapılmıştır. Bahsi geçen yılda yapılan düzenleme ile hayrat hademesinin maaşları Riyaset yerine Evkaf tarafından ödenmeye başlamıştır. Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Efendi'ye göre buradaki gerekçe, zaten Riyaset'in ödediği maaşların kaynağının Evkaf'tan hazineye aktarılan 600 bin lira olmasıdır. Bu düzenleme ile Evkaf, Riyaset'e para aktarmayı bırakıp kendi uhdesine verilen hayrat hademesinin maaşını ödeyecektir. Bu şekliyle hayrat hademesi maaşı ile devlet bütçesinin doğrudan alakası da kesilmiş olacaktı⁹³⁸. Bu düzenleme Riyaset'in onayı ya da görüşü alınarak yapılan bir düzenleme değildir. Yapılan düzenleme hem Osmanlı dönemi, hem de 1920-1924 döneminde olduğu gibi, hayrat hademesinin evkaf sistemi ya da gelirleri üzerinden maaş alımını düzenlese de, bunun Riyaset makamı üzerinde oldukça önemli ve olumsuz bir etki yaptığı da ifade edilmesi gereken bir gerçektir⁹³⁹. Çünkü bu düzenlemeden sonra Riyaset, kendi alanı olan dinsel alanı ve bu alanda faaliyet gösteren din adamlarını belirleme ve denetleme yetkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu durum bazı yerlerde Evkaf ile Riyaset makamlarını karşı karşıya getirmiştir⁹⁴⁰. Ayrıca bu düzenleme ile Riyaset bir merkez, müşavere heyeti ve bazı il ve ilçelerdeki müftülük teşkilatlarıyla sınırlı, işlevini büyük ölçüde kaybetmiş bir birime dönüşmüştür⁹⁴¹.

1931 yılında Evkaf bütçesinde yapılan kanuni düzenleme ile din adamlarının maaşları bu birim tarafından ödense de, bu alana ilişkin sorun ve tartışmaları bitirmemiştir. Çünkü bu kanun, din adamlarının tek bir merkezden maaş almasına ilişkin değildir. Daha çok, Riyaset yetkisinin Evkaf'a aktarılmasına ilişkin bir kanuni düzenlemedir. Ayrıca bu kanun, memur olarak görülen dersiam ve vaizlerin maaşlarını Riyasette bırakmıştır. Yine bu kanun sadece mazbut vakıflarda çalışan din adamlarının maaşına ilişkindir. Mülhak vakıflarda çalışan din adamlarının maaşı, miktarı ile ilgili herhangi bir atıfta bulunmaz. Mülhak vakıfların yaşadığı gelir kaybından dolayı buralarda görevli din adamlarının maaşları genelde çok düşüktür. Benzer şekilde bu kanunla köy imam ve hatipleri içinde bir düzenlemeye gidilmemiştir. Köy imam ve

⁹³⁸ TBMMZC, D. 4, Fevkalade İctima, C. 2, B. 11, (8 Haziran 1931), s. 46.

⁹³⁹ Bu düzenleme ile 4107 Riyaset görevlisi VGM'ye aktarılmıştır. Bu aktarımdan sonra Riyaset'in merkez teşkilatında 29 taşra teşkilatında 451 kişi kalmıştır. Parlak, **Laikleşme Sürecinde Camiler...** s. 262.

⁹⁴⁰ Buna ilişkin bir örnek için bkz. **DiYKBK**, KS: 877, 06.04.1946, s. 441.

⁹⁴¹ Bulut, **Camiler ve Cami Hizmetlerinin...**, s. 443.

hatisleri Köy Kanunu mucibince maaşlarını alırlar. Bunlar ise köyün gelirine göre maaş almaktadırlar. Bu maaşlar köyün durumuna göre bazen aynı bazen nakdi olarak verilmektedir. Ancak bahsi geçen dönemde köylerdeki genel iktisadi şartlar hesaba katıldığında köylünün bu maaşları ya ödeyemediği, ya da az maaşla daha niteliksiz imam ve hatipler tutmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. 1932 yılında yaşanan bir sorun dolayısıyla DİB Börekçizade'nin Şura-yı Devlete gönderdiği bir yazıda mevcut maaşlarla nitelikli hayrat hademesinin bulunmasının zor olduğu ifade edilmiştir⁹⁴².

23 Mart 1950 tarihinde yapılan yeni bir düzenlemeye kadar hayrat hademesi, VGM'den maaş almaya devam etmiştir. Bahsi geçen tarihte çıkarılan 2800 sayılı kanun ile DİB teşkilatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden biri de hayrat hademesinin yeniden Riyasetten maaş almasıdır. Ayrıca bu düzenleme ile bir de Hayrat Hademesi Müdürlüğü kurulmuştur. Yine bu düzenleme ile hayrat hademesinin maaşları genel bütçeden karşılanmaya başlanmıştır⁹⁴³. Ancak buna rağmen hayrat hademesi hem CHP hem de DP döneminde memur olarak görülmemişlerdir. Köy imam ve hatipleri dâhil, hayrat hademesinin tamamının genel bütçeden maaş alıp memur olarak görülmeye başlaması 1965 yılında çıkarılan 633 sayılı yasa ile mümkün olmuştur.

3.2. Köy İmam-Hatipleri: Atamalar – Yetki Tartışmaları

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti tarafından 5 Temmuz 1921 tarihinde Köy İmamları Hakkında Kanun Layihası hazırlanmıştır. Bu layihada bütün köylerde imamların imtihana tabi oldukları ve imtihanlarda yeterli liyakati gösterenlere bahsi geçen vekâlet tarafından bir icazetname verileceği belirlenmiştir. İcazet alamayan fakat istihdamı uygun görülmüş imamların, heyetlerin belirleyeceği şekilde geçici olarak istihdam olunabileceği kayıt altına alınmıştır. Ayrıca köyler vakıf gelirleri, nüfus ve ekonomik durumlarına göre üç sınıfa ayrılmıştır. Vakıf geliri olmayan veya yetersiz olan mahallerde imamların maaşlarını köy heyeti idaresince köyün servetine göre Müslüman ahaliye tevzi edilerek tahsil olunacağı belirlenmiştir. Bu imamlar müftülerin başkanlığı altında bulunan bir encümen tarafından seçilecek; azil, tayin, denetim ve teftişleri mezkûr encümene ait olacaktır. Ayrıca imamların, kanuni vazifelerinden başka işlerle meşgul olamayacakları gibi kendileri mesleklerinin

⁹⁴² DİYKBK, KS: 51, 20.02.1932, s. 55.

⁹⁴³ Onay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin. s. 54-55.

vakarını ihlal edebilecek işlerle meşgul olamayacakları da kanun maddesine ilave edilmiştir⁹⁴⁴.

Söz konusu kanunun gerekçesine baktığımızda, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylülerin maruz kaldığı dini ve içtimai ihtiyaçlarının karşılanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Köylünün tenvir ve irşadının tanzim etmek için imamların bir imtihana tabii tutulması öngörülmüştür. Buradaki maksat, halkı aydınlatmak kudretinden mahrum olan imamların tasfiyesi olarak açıklanmıştır. Bu şekliyle imamlık mesleğinin layık olduğu dereceye yükseleceği dile getirilmiştir. Vakıf gelirleri olmayan köylerde imam maaşlarının Müslüman ahaliye yüklenmesi köylüler için fazla bir zorluk teşkil etmeyeceği ifade edilerek, bu surette imamların sırtlarında çuvallarla harman harman dolaşmak zorunda kalmayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, şimdiye kadar köy imamları, köyler tarafından seçilip tayin edildiği için, suret-i resmiyede müseccel bulunmadığından birçok yolsuzluk ve keyfi hareketler meydana geldiği gibi imamlara layık olduğu mevki verilmediği ifade edilmiştir. Bundan dolayı köy imamların tayin ve azillerinin tescili müftülerin yönetimindeki encümene bırakılarak, bu işler kayıt altına alınmaya çalışılmıştır⁹⁴⁵.

Ancak bu kanunun yürürlüğe girmediği anlaşılmaktadır. Çünkü, Riyaset'in teşkilinden sonra söz konusu kurum, Başvekâlet bir arzuhal göndererek köy imamları hakkındaki kanunun işletilmesini istemiştir. Ancak verilen cevapta 18 Mart 1924 tarihli Köy Kanununun 9. faslının köy imamları hakkındaki maddelerinin mevcut durumu yeniden düzenlediğine işaret edilerek, söz konusu kanunun işletilmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir⁹⁴⁶. Ancak Köy Kanunu'nda imamlara ilişkin olan 9. fasıl, 1921 tarihli kanunla kıyaslandığında bazı belirsizliklerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada dikkat çeken değişiklik, Riyaset'in köy imamları üzerindeki azil, denetim gibi yetkilerinin belirsizleşmesidir. Çünkü Riyaset ya da ona bağlı müftülüklerin görevi büyük ölçüde, köy derneği tarafından seçilen imamlara bir buyrultu vermekle sınırlandırılmıştır. Ancak bu buyrultunun verilmesi ilçelerde müftülük teşkilatlarının bulunup bulunmamasına, köy ihtiyar heyeti tarafından seçilen bir imamdan ilçe

⁹⁴⁴ Köy İmamları Hakkında Kanun Layihası, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 3.29.12.

⁹⁴⁵ Köy İmamları Hakkında Kanun Layihası Esbab-ı Mucibesi, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 3.29.12.

⁹⁴⁶ Başvekâlet tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen yanıt, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 3.29.12 ve Köy imamlarının sureti intihap ve tayinleri hakkında (1/272) numaralı kanun lâyihası ve tayini muameleye mahal olmadığına dair Dahiliye encümeni mazbatası, **TBMMZC**, D. 2, İ.S. III, C. 23, B. 66, (4 Mart 1926), s. 49.

müftülüklerinin haberdar edilip edilmemesi gibi durumlara göre değişiklik göstermiştir. Dolayısıyla uygulama örneklerine bakıldığında birçok köyde bu buyrultuların da veril(e)mediği, sadece köy derneğinin seçtiği kişilerin herhangi bir imtihana tabi tutulmadan göreve başladıkları görülecektir. Denilebilir ki, köy imamları konusunda Riyaset büyük ölçüde pasif bir durumda bırakılmıştır. Bununla birlikte Riyaset hem teşkilat, hem de bütçe açısından köylerdeki imam sorunlarıyla ilgilenebilecek durumda olmadığından, köylerde imam ya da imamsızlık dolayısıyla ortaya çıkan sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır. Ayrıca 1921 tarihli köy imamları hakkındaki kanunda, imamların asli işleri dışında herhangi bir işle ilgilenmemeleri kayıt altına alınırken, 1924 tarihli kanunun imamlar faslında böyle bir ifadeye yer verilmemiştir. Ayrıca yine 1921 tarihli kanunda köylerin gelirine göre değişmekle birlikte imam maaşlarının belirlenmesine ilişkin bazı kriterler getirilirken, 1924 kanununda bu konuda da bir netlik yoktur. Bu iki durum imamların maaşlarının belirli bir standarda kavuşmasını engellemiş, maaşı düşük kalan imamlar geçim sorunları dolayısıyla farklı işlerle uğraşmışlardır. Düşük maaş hem nitelikli imama ulaşmayı, hem de maaşa bağlı olarak imamların farklı işlerle ilgilenmelerinden dolayı asli işlerin hakkıyla yapılmasını engellemiştir.

İfade edildiği üzere köy imamlarının atanması ya da belirlenmesi, Köy Kanunu'nun 9. faslına göre yapılmıştır. Buna göre köy imamları, muhtarın başında bulunduğu köy derneği tarafından seçilir ve müftülerin buyrultu vermesiyle göreve başlar. Bu imamların maaşları köy ihtiyar heyeti tarafından ödenir. Bu şekilde göreve başlayan imamlar, köy ihtiyar meclisinin daimi üyesi olarak kabul edilirler⁹⁴⁷. Köy Kanunu üzerinde farklı dönemlerde düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, 1950 yılına kadar imamlar faslına dokunulmamıştır. Aynı zamanda cami görevlileri hakkında çeşitli düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, bu düzenlemeler köy imam-hatiplerini kapsamamıştır. 1963 yılına kadar köy imamları genel itibarıyla bu kanun çerçevesinde atanmış ve görev yapmışlardır⁹⁴⁸.

Köy imamlarının durumu, maaşı hakkında 1950 yılına kadar yeni bir düzenleme yapılmamakla birlikte, 1931 yılında yapılan düzenleme ile hayrat hademesinin, maaşları VGM'den almaya başlamasıyla köy imamlarının atanması konusunda bir yetki karmaşası ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu düzenleme köy

⁹⁴⁷ T.C. Resmi Gazete, 7 Nisan 1924, Kanun No: 442.

⁹⁴⁸ Onay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...* s. 50-51.

imam-hatipleri için yeni bir şey içermese de VGM, bazı yerlerde buradaki atamaların da kendi yetkisinde olduğu noktasından hareket etmiştir. Maaşları VGM'den verilmeyen köy imamlarının müftülükçe tayinlerinin icra kılınacağı DİB'ten bildirilmiş olmasına rağmen, VGM konuya ilişkin bir yazısında Vakıflar bütçesinden maaş alan ve almayan köy hatiplerinin Evkaf tarafından tayinleri yapılmakta olduğunu ifade etmiştir. Bu durum Antalya Müftülüğü tarafından Riyaset'e sorulmuştur. Riyaset verdiği cevabında, DİB'in kurulmasına dair 429 sayılı kanunun birinci maddesinde itikat ve ibadete dair bütün ahkâm ve mesalihin tedvirinin kendilerinde bulunduğunun açıkça belirtildiğini hatırlatmıştır. Daha sonra mali bir düşünce üzerine bütçe kanunuyla Vakıflar tarafından idare edilen camilerin imam ve hatiplerinin azil ve tayinleri Vakıflar idaresine devredilmiştir. Ancak vakıflarla ilgisi olmayan bütün köy camileriyle, halk tarafından idare edilen camilerin denetimi, imamlarının ve hatiplerinin atanması Riyaset uhdesine bırakılmıştır. Dolayısıyla VGM sadece kendi idaresine bağlı olan camilerde yetkilidir. Bu noktada ortaya çıkan sorunların çözüm yolu olarak Riyaset şu öngöründe bulunmuştur: "Gerek Köy Kanunu hükümlerinde ve gerek vakıflar idaresinin iş'arında ve diğer mevzuatta açık olan ve vakıf idaresiyle hizmet ve vazife bakımından ilgisi bulunmayan cami imam ve hatiplerini tayin ve azilleri hususunda müftülerle vakıf memurları arasında münakaşaya son verilmek için bu bapta VGM'ye gerekli tebligatta bulunulmasının Başbakanlığa ve bir suretinin Antalya Müftülüğü'ne yazılmasının uygun olacağı mütalaa edilmiştir⁹⁴⁹.

Vakıflar idaresine bağlı memurlar ile mahalli müftülükler arasında köy camilerine imam-hatip atama noktasında ortaya çıkan sorunun bir nedeni, bu alana ilişkin düzenlemelerde bir netlik olmaması iken, diğer bir nedeni de bazı köylerdeki camilerin vakıf eser olmasıdır. Çünkü bu camiler Köy Kanunu'nun kapsamı dışındadır ve bu şekildeki camilerde imam ve hatip atanması VGM'ye aittir⁹⁵⁰. Son kertede Riyaset, sorunun çözümü olarak eğer Evkafa ait bir camiye atama yapılacaksa, Cami Hademesi Nizamnamesi'ne göre muamele yapılması, Evkafa ait olmayıp köy veya cemaatle idare edilen bir cami ise, Riyaset'in bölgelerdeki temsilcileri olmalarından dolayı mahalli müftüler tarafından verilen bir buyrultu ile göreve başlanmasının uygun olacağını ifade etmiştir⁹⁵¹. Ancak bu durum, ilçelerde müftülük teşkilatının olması

⁹⁴⁹ DİYKBBK, KS: 8492/186, 23.09.1949, s.128.

⁹⁵⁰ DİYKBBK, KS: 169/74, 15.02.1939, s. 358.

⁹⁵¹ DİYKBBK, KS: 91/688, 02.07.1943, s.105. Konu hakkında yetkinin kimde olduğu konusunda var olmayan netlik bazı adli durumlarda da kendisini göstermiştir. Seyhan kazasına bağlı bir mahalde

durumunda geçerlidir. Bazı yerlerde müftülüklerin teşkil edilmemesinin yanında, yeni ilçe yapılan birçok yerde henüz müftülüklerin oluşturulmadığı durumlarda, köy cami ve mescitleri ile cemaatle idare olunan camilerde imamı kimin atayacağı da yine sorunlara neden olmuştur⁹⁵². Riyaset ile Evkaf arasındaki yetki karmaşası durumunu çeşitli yerlerden Riyaset'e gelen yazılardan da takip etmek mümkündür⁹⁵³. Örneğin Samsun Müftülüğü'nden gönderilen bir yazıda, köy imamlarına buyrultu vermek mahalli müftülüklerin salahiyetlerinden olduğunun bilindiği, ancak halen bu yetkinin devam edip etmediği sorulmuştur. Riyaset, Köy Kanunu'nun 83. ve 84. maddelerine atıf yaparak mevcut kanunlar ortada iken nizamnamelerden bahsetmenin doğru olmayacağını ifade ederek bu yetkinin kendilerinde olduğunu belirtmiştir⁹⁵⁴.

Bir de söz konusu kanun, köy imamların durumunu düzenlemekle birlikte köy hatipleri için herhangi bir ifadeye yer vermemiştir. Her ne kadar birçok köyde imamlar aynı zamanda hatiplik yapsa da, geliri iyi olan bazı köylerde imamların yanında hatipler de görevlendirilmiştir. Bu noktada tıpkı imam atama sürecinde olduğu gibi, hatip olarak seçilen kişinin görev yaptığı cami vakıf eser değilse, buradaki atamalardan Riyaset'in sorumlu ve yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Riyaset, konu hakkında kendisine gelen bir yazıyı, köy ve imam ve hatiplerin sureti tayini Vakıflar idaresince tatbik edilen talimata tabi değildir şeklinde cevaplandırmıştır. Dolayısıyla bunların imtihanlarının müftülerin başkanlığı altında teşekkül eden bir komisyon tarafından yapılarak yeterli görülmesi durumunda ilgili kanun maddesine göre atamanın yapılacağını belirtmiştir⁹⁵⁵. Bu süreçte Riyaset'in sorun yaşadığı tek birim VGM değildir. Bazı bölgelerde kaymakamların da, Köy Kanunu'nda hatiplik olmamasını gerekçe göstererek bu sürece müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Gediz Müftülüğünden Riyaset'e gönderilen bir yazıda, köylerde boş olan veya boşalan hatiplikler için müracaat edenlere Kaymakamlık tarafından, "köy kanununda hatiplik yoktur, hatiplik mülga ve vazife köy imamları tarafından görülecektir" denilerek hatip

yaşanan sorunun emniyete yansımaları üzerine konu Riyasetten sorulmuş ve Riyaset, köylerde yetkinin kendisinde olduğu şeklinde cevap vermiştir. **DİYKKBK**, KS: 617/166, 08.11.1938, s. 212.

⁹⁵² **DİYKKBK**, KS:443/40, 31.3.1942, s. belirtilmemiş.

⁹⁵³ Buldan Müftülüğü'nden gelen yazıda köylerde imamlık yapacak kimse bulunmadığından Cuma ve bayram namazlarının kılınabilmesi için köyden birine bu görev verilmek istenmiş ancak ilçe vakıf müdürlüğü, imam adayının imtihan edilmesi gerektiği ifade etmiştir. Bu durumda köyde Cuma namazı kıldırarak kimsenin olmadığı ifade edilmiştir. Riyaset verdiği cevabında köy imamlarını imtihan etmek konusunda vakıfların bir yetkisinin bulunmadığını ancak köyden herhangi birinin de imam olarak atanmasının doğru olmadığını ifade etmiştir. **DİYKKBK**, KS: 446, 4.6.1946, s. 365.

⁹⁵⁴ **DİYKKBK**, KS: 734/202, 28.12.1938, s. 249.

⁹⁵⁵ **DİYKKBK**, KS: 2094/184, 18.05.1948, s.250. Benzer bir örnek için bkz. **DİYKKBK**, KS: 1023, 27.08.1943, s.130.

görevlendirilmeleri reddedildiği aktarılmıştır. Riyaset verdiği cevapta, boşalan hatiplik için kurallara uygun bir şekilde ilan ve sonrasında yapılan imtihan neticesinde ehliyeti yeterli görülen bir kişinin bu işe atanmasının doğru olacağını, köy imam ve hatiplerine buyrultu (vesika) vermek Riyaset adına mahalli müftülüklerle ait bir vazife olduğunu hatırlatarak kaymakamlığın bu işte doğrudan dahlinin uygun olmadığını ifade etmiştir⁹⁵⁶.

Kaymakamlıklar ile Riyaset'i karşı karşıya getiren bir başka husus, Osmanlı sistemi içinde yetişmiş ve genelde ilerlemiş yaşları dolayısıyla yeni yazı ve bazı kere özellikle Doğu bölgelerinde Türkçe konuşamayan imamların varlığıdır. Bu süreçte, imamlık açısından yeterli ancak yeni yazı ve Türkçe bilmemelerinden dolayı bazı köy imamlarının vazifeleri ya sonlandırılmış ya da kaymakamlık tarafından bir sınava tabi tutulmak istenmiştir. Örneğin Siirt'te Baykan Kaymakamlığı'nın teşkil edilmesi ve burada henüz bir müftülük teşkilatının olmamasından dolayı ilgili kaymakamlık, köy imamlarını imtihana tabii tutmak istemiştir. Bunun üzerine çevre ilçelerden biri olan Kurtalan Müftülüğü'nden Riyaset'e gönderilen yazıda, bölgede görev yapan imamların dini liyakatleri olmasına rağmen yeteri kadar Türkçe bilmemeleri ve yeni yazıyla okuyup yazamadıkları için bu imtihanlarında başarılı olmalarının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu durumda söz konusu imamlara buyrultu verilip verilemeyeceği hususunda bir tereddüt ortaya çıktığı belirtilip yapılması gereken Riyasetten sorulmuştur. Riyaset köy imamların belirlenmesi ve maaşlarının ödenmesiyle ilgili kanunların oldukça açık olduğuna işaret ederek, kaymakamlığın bu konuda yetkili olmadığını ifade etmiştir⁹⁵⁷. Benzer bir durum Diyadin'de de yaşanmıştır. İlçe kaymakamlığı, yeni yazıyı bilmeyen kişilerin imamlık yapmasının kanuni olmadığını ifade ederek, köylerdeki bütün imamların vazifelerini sonlandırmıştır. Bu durumda ise, cenazeleri kaldıracak görevli bulunamadığından bazı köylerde cenazelerin günlerce kaldırılamadığı ifade edilmiştir⁹⁵⁸. Aynı şekilde Uşak'ın köylerinde 60, 65 yaşlarında olup yeni yazı bilmeyen ancak imamlık vazifelerini yerine getirecek ehliyeteye sahip insanların olduğu, ancak mevcut kanun dolayısıyla bu vazifeyi yapamadıkları ve köylerde cenazelerin kaldırılamadığı ifade edilmiştir⁹⁵⁹. Yine Hilvan Müftülüğü'nden gelen yazıda, köylerde imam bulmanın her geçen gün

⁹⁵⁶ DİYKBBK, KS: 1215/58, 10.11.1941, s. 104.

⁹⁵⁷ DİYKBBK, KS: 107, 21.2.1939, s. 106.

⁹⁵⁸ DİYKBBK, KS: 49, 24.10.1936, s. belirtilmemiş.

⁹⁵⁹ DİYKBBK, KS: 617, 29.11.1939, s. 331.

güçleştiği ve Köy Kanunu'nda belirtilen şartlara sahip imam bulmanın neredeyse imkânsız olduğu belirtilmiştir. Riyaset'e göre, köy imamlarının asli vazifesi camide namaz kıldırmak olduğundan imamlarda aranacak ilk şart, bu vazifeyi yapacak ehliyeti olup olmadığıdır⁹⁶⁰. Riyaset'in burada dikkat çektiği durum, Köy Kanununda belirtildiği üzere imamların tarih, coğrafya bilmek, sağlık işlerinden anlamak ya da güzel yazı yazmak gibi özelliklerinin öncelikli aranması gereken şeyler olmadığıdır.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere, ilgili kanun veya yönetmeliklerin boş bıraktığı alanların farklı şekilde doldurulmasının yarattığı sorunlar kadar, bazı merkezi ve yerel idarecilerin sahip oldukları yetkileri din adamlarının aleyhine olacak şekilde kullanması da çeşitli sorun ve mağduriyetleri beraberinde getirmiştir. Bu örnekler aynı zamanda tek-parti dönemi laiklik uygulamalarının çıkmazı olarak görülebilir. Gediz Kaymakamlığı özelinde yaşanan örnek memleketin tamamında görülen bir durum olmamakla birlikte, bu şekildeki örneklerin yaratmış olduğu genel hava, laiklik kaygısıyla dinsel alanın ve hatta bazı kere doğrudan dinin yaşama hakkına müdahale olarak görülmüş veya algılanmıştır. Bu algı ise CHP'nin, dine olan yaklaşımdaki genel hafızanın oluşmasında oldukça etkili olmuştur.

3.2.1. Maaşlar

Köy imamlarının aldıkları maaş görev yaptıkları köyün büyüklüğüne, sahip olduğu gelire göre değişiklik göstermiştir. Bu maaşlar bazı köylerde nakit para olarak ödenirken, bazı köylerde buğday olarak ödenmiştir. İmamlar bu buğdayın bir kısmını satıp nakde çevirirken, bir kısmını da kendi yemeği için kullanmıştır⁹⁶¹. Maaşların alım şekli köyün durumuna göre, ayni ve nakdi olarak değişmekle birlikte bunların miktarı da yine köyün ekonomik durumuna göre farklılık göstermiştir. Maaşlarını ayni olarak alan hayrat hademesi, maaş karşılığı olarak hak ettiği buğdayı o köyden ileri gelen biri, manevi açıdan önemli görülen biri ve köy muhtar ve bekçisini de yanına alarak ev ev,

⁹⁶⁰ **DİŸKBB**, KS: 592, 4.10.1939, s. 306. Örneğin Eskipazar'a (Karabük) bağlı 48 köyün çok azında imam olduğu ilgili müftülük tarafından ifade edilmiştir. **DİŸKBB**, KS: 6233/195, 28.9.1949, s. 124. Şereflikoçhisar ilçesine bağlı 100 civarındaki köyün üçte ikisinde imam ve hatip olmadığı ilgili müftülükçe beyan edilmiştir. **DİŸKBB**, KS: 1516/339, 2.12.1944, s. 154.

⁹⁶¹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 449. Ancak maaşları düzensiz olan sadece din adamları değildir. 1947 yılının sonunda genel bütçeye dâhil edilene kadar ilköğretmenlerin de düzenli bir maaş aldıklarından bahsetmek zordur. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 754.

harman harman gezerek toplamaya çalışmıştır⁹⁶². Ancak bazı dönemlerde yaşanan kuraklık sebebiyle köyün gelirinin azalmasından dolayı bu maaşların ödenmesinde güçlükler yaşanmıştır⁹⁶³. Köylerde imamlar genelde yıllık olarak tutulmakla birlikte ekonomik durumun iyi olmamasına bağlı olarak bu süre bazı köyler için altı aydır. Bu altı ayın Ramazan ayını kapsamasına özen gösterilmiştir. Ancak diğer altı aylık süreçte imam olmamasından dolayı cenaze ve nikâh işlemlerinin yürütülmesi başta olmak üzere birçok sorunun yaşanmasına neden olmuştur⁹⁶⁴.

Köy imamının yıllık ya da altı aylık tutulabilmesinin yarattığı sorunlar kadar, bunların niteliği de önemli bir sorundur. Hem Osmanlı'dan devreden durum, hem de Cumhuriyet'in özgül koşulları ile ortaya çıkan durumlar, nitelikli din adamına olan ihtiyacı her geçen gün artırmıştır. Köylerde, nitelikli din adamının talep ettiği ücretin fazla olması ve birçok köyde bu talebin karşılanamamasından dolayı⁹⁶⁵, nitelikli din adamına ve dolayısıyla nitelikli dini bilgiye ulaşmak zor olmuştur. Bu zorluk, din adamı yetiştiren kurumların kapanması-kapatılması ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişen din adamlarının emekliye ayrılması, ölmesi veya ücretlerini az bularak farklı alanları yönelmesi ile her geçen gün artmıştır. Bu ise beraberinde, özellikle kırsal alanda varlığı bilinen hurafenin daha da fazla artmasına neden olmuş

⁹⁶² TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 466.

⁹⁶³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1280-1281.

⁹⁶⁴ Köy imamları yıllık ücretleri dışında cenaze ve nikâh işlemlerinden ek gelir elde ederlerdi. Topaloğlu'nun aktardığına göre Haymana'nın bir köyünde evlenmek isteyen damadın annesi, köyün imamından nikâh kıymasını istemiş ancak, bunun için gerekli olan ücreti şimdi ödeyemeyeceğini ifade ederek gelecek bir zaman için anlaşılmış. Bunun üzerine imam, nikâhı kıymış ancak belirlenen zamanda ücreti ödenmeyince damadı çağırarak birkaç güne kadar ücreti ödememesi durumunda nikâhı bozmakla tehdit etmiştir. Damat yalvar yakar bir imamdan biraz daha süre istemiş ve vadettiği günde borcunu ödeyerek nikâhının bozulmasından kurtulmuştur. Bekir Topaloğlu, **Günlerim Böyle Geçti – Hatıra ve Günlükler**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2021, s. 41.

⁹⁶⁵ Topaloğlu, hatıratında imamlık, hafızlık gibi işlerin bir gelir kapısı gibi görülmeye başlandığından da bahsetmektedir. Dönemin gayr-i resmi din adamları olarak tanımladığı bu kişilerin özellikle köylerde bu işleri yaparak aile fertlerinin geçimlerini sağladıklarını ve bunların sosyal ve ekonomik durumunun kömür madenlerinde çalışanlardan daha iyi olduğunu belirtmektedir. Topaloğlu, **Günlerim Böyle...**, s. 40. Türkiye'de açılan imam hatip okulunun ilk mezunlarından biri olan ve bu anlamda ailesinin ifadesiyle "imam hatip ve ilahiyat neslinin ağabeyi" olarak tanımlanan ve mezun olduktan sonra genel olarak dini eğitim sahasında faaliyet gösteren ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden biri olan Bekir Topaloğlu'nun zikredilen hatıratı Türkiye'de dini hayatı ve çevreleri tanımak için oldukça önemlidir. Tek partili yıllar dâhil dini eğitimin neredeyse hiç kesintiye uğramadan devam ettiği Trabzon'da doğmuş olması ve burada aldığı dini eğitimin detayları kendi kaleminden takip edilebilir. Topaloğlu'nun, "ulema ve din adamlarının zaafı" üzerinden yaptığı değerlendirmeler ve bunun kendi üzerinde bıraktığı etki, üstünde durulması gereken bir durumdur. Topaloğlu, **Günlerim Böyle...**, s. 17-20. Gökaçtı'da din görevliliğinin bizzat muhafazakar kesimler tarafından da teknik ve idari bir meslek olarak algılandığını, maddi getirisi ile ölçülür hale geldiğinden bahsetmektedir. Gökaçtı, **Türkiye' de Din Eğitimi...** s. 145.

ve hurafeler halkın dini ve günlük yaşamında, dini bilgilerden daha fazla yer almaya başlamıştır⁹⁶⁶.

Farklı dönemlerde Riyaset belgelerinden de takip edilebildiği kadarıyla, köy imamlığına liyakatli kişiler seçebilmek ve bunlardan en üst düzeyde faydalanabilmek için köy bütçelerinin düzenlenmesi aşamasında, imam maaşları için ayrılan tahsisatın artırılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çünkü birçok yerde köy bütçesinden alınan maaşlar üç dört çocuklu bir ailenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinden, liyakat sahibi imamlar geçim sıkıntısını gerekçe göstererek başka işlerle uğraşmışlardır⁹⁶⁷. Riyaset makamı, durumun düzeltilmesi için İçişleri Bakanlığı tarafından tedbir alınması ve gerekli tebligatın kaymakamlıklara bildirilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁹⁶⁸. Riyaset'in bu konudaki talebini İçişleri Bakanlığı'na iletmesinin nedeni, söz konusu bakanlığın köy imamlarının maaşlarına ilişkin sınırlayıcı bir hüküm getirmesiyle alakalıdır. İfade edildiği üzere, Köy Kanunu'na göre buradaki imamlar maaşlarını köyün gelirinden almaktadırlar. Köylerde alınan maaşlar köyün gelirine göre değişmekle birlikte, İçişleri Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu bir genelge ile köylerdeki imam maaşları, ilgili köylerin nüfuslarına göre bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur. Buna göre nüfusu 500'den az olan köyler için 6 lira, nüfusu 500-1000 arasında olan köyler için 10 lira, nüfusu 1000-2000 arası olan köyler için 15 lira sınırı belirlenmiştir. Söz konusu bakanlık, bu düzenlemenin köylü üzerindeki yükü kaldırmaya yönelik bir tedbir olduğunu, imkânı olan köylerde bu miktarların valiliklere bildirilmek koşuluyla % 50 oranında artırılabilceğini ifade etmiştir. Bakanlığa göre, 1938 yılında Köy Kanunu'nun uygulandığı 25.409 köy vardır ve bu köylerin tamamına köy idareleri imam ataması yaptığı takdirde toplanması gereken miktar 2.240.772 liradır. Yine Bakanlığa göre toplamda 38.494 olan köyün üçte biri muhtar, imam, korucu ve sığırtaç gibi görevlilerin maaşlarını ödeyebilecek durumda

⁹⁶⁶ Mardin, Türkiye'de dini alana ilişkin reformların sunni İslam'ın Ortodoks şekline yeni ve medeni bir şekil vermek üzerine kurgulandığını ifade eder. Bunu kurgulayanların, halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir bütün olduğunu anlamadan bunu "hurafe" olarak niteliğinden bahseder. Bu ise uzun vadede, bir halk İslam'ı olduğu bilen ve onu ciddiye alan şihlara, hocalara, batıl itikat ticareti yapanlara yaradığını söyler. Çünkü onlar "hurafe"yi ciddiye aldıkları için köylü ve alt tabakadan gelen insanlarla aynı dili konuşabilmişlerdir. Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 119.

⁹⁶⁷ Topaloğlu, hatıralarında imamların bu işi sadece maaş olarak görmesini eleştirmektedir. Topaloğlu, Nurettin Topçu ile yaptığı bir konuşmasında din görevlilerinin çoğunun bir davasının olmamasından "salla başını al maaşını" mantığıyla hareket etmelerinden yakınmıştır. Dedesi ve köy medresesinde ders aldığı hocalarından yola çıkarak başlangıçta Topçu'nun bu yaklaşımına katılmadığını ifade eden Topaloğlu, sonraki gözlemlerinden sonra Topçu'ya hak verdiğini "üzülerek" beyan eder. Topaloğlu sadece din görevlilerinin değil, dinin eğitim araştırma kısmında yer alanların büyük kısmının da aynı zihniyetle hareket ettiğini ifade etmektedir. Topaloğlu, **Günlerim Böyle..** s. 66.

⁹⁶⁸ **DİYYBK**, KS: 316, 29.10.1948, s. 207.

değildir. Bu köylerden 11.175'inin nüfusu 150'den azdır. 11.296 köyün nüfusu ise 150-500 arasındadır. Bu köylerdeki ekonomik şartların asgari düzeyde olduğu ifade edilerek, köylünün salma ücreti olarak ödediği aylık miktarın 20 lirayı geçmemesinin amaçlandığı ifade edilmiştir⁹⁶⁹.

Muhtar, korucu, danacı, sığırtmaç gibi görevlilerin maaşlarının sınırı hakkında bir düzenleme yapıp yapılmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Bununla birlikte bu sınırlayıcı düzenlemenin köylünün yükünü hafifletmeye yönelik bir uygulama olduğu ifade edilse de, bu durum bazı imam-hatiplerin şikâyetlerine neden olmuştur. Çünkü mevcut maaşlarıyla geçinemeyen köy imam-hatipleri, maaşlarının sınırlandırılması üzerine imam-hatiplik görevlerini bırakarak başka işlerle meşgul olmuşlardır. Konuyla alakalı şikâyetlerin artması üzerine durum, Riyaset tarafından Başvekâlet'e bildirilmiştir. Ancak bu noktada Riyaset tarafından imam maaşlarına ilişkin verilen rakamlarla, Bakanlığın verdiği rakamların birbirine uymadığı da ifade edilmelidir. Riyaset verisine göre nüfusu 1000'in altında olan köylerdeki imam maaşları 600 kuruştur ve imamlar bu maaşın 800 kuruşa çıkarılmasını istemektedirler. Aksi takdirde bu maaşla imamlık vazifesini ifa edecek kişi bulmakta zorlanılacağı belirtilmiştir. Çünkü bu süreçte bazı köylerin imamsız kaldığı ifade edilerek "hiçbir sebep ve bahane" ile maaşların eksiltilmesi ya da sınırlandırılması noktasında hareket edilmemesi istenmiştir⁹⁷⁰.

İlgili bakanlık genel itibarıyla köyün kalkınması noktasından hareket ederken, Riyaset daha nitelikli din adamına ulaşma kaygısındadır. Bu süreçte, ilgili bakanlığın genelgesinin bağlayıcılığının veya etkisinin kuvvetli olduğu hesaba katılmalıdır. Gerek bahsi geçen genelge ve gerekse diğer düzenlemelerle, kalkınma programları gereğince köylerin bütçe tanzimine mecbur tutulmalarından dolayı, köy imamlarının maaşlarında eksiltme yapılmıştır. Bunun üzerine imamlar köyleri terk etmeye başlamış

⁹⁶⁹ Dâhiliye Vekâletinden Başvekâlete gönderilen 24.1.1939 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.11. Türkiye'de köy ya da mahalle nev'inden 1947 rakamlarına baktığımızda durum şu şekildedir: Köy Kanunu'nun tatbik edildiği 28.579 köy olup mahalle ve parça olarak bağlı 26.040 muhtarsız köy denebilecek iskân yerleri dâhil olmak üzere 54.619 iskân parçası üzerine Köy Kanunu tatbik edilmeyen, 5.222 köy ve buna bağlı 1403 mahalle ve parça ki, topyekûn 6.625 köy ve parça zammedildiği takdirde memleketimizde köy nev'inden 61.244 iskân yeri vardır. Bu parçaların üzerinde 33.801 muhtar, 6.130 köy kâtibi, 25.409 imam, 985 sağlık koruyucusu, 73 diplomalı ebe, 43.494 korucu, 42.804 sığırtmaç köylerin muhtelif işlerini görmektedir. Köy bütçelerinden bunlara bir yılda verilen para 12.779.245 liradır. Cumhuriyet devrinde köylerin gelişimi hakkında bir fikir verebilmek adına 1935 senesinde 10.153.998 lira olan köy bütçeleri 1947 yılında 100.736.918 liraya ulaşmıştır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.20, (20 Aralık 1946), s. 336.

⁹⁷⁰ Riyasetten Başvekâlete gönderilen 8.1.1939 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.317.11.

ve birçok köy imamsız kalmıştır. Örneğin İznik bölgesinde 15 köyün imamsız kaldığı belirtilmektedir. İznik Müftülüğü, Köy Kanunu'nun 85. maddesine atıfla, evvelce imam ne alıyorsa yine öyle verilmesinin ve idare memurlarının bu konuda teşebbüste bulunmasının bu sorunu çözebileceğine işaret etmiştir. Dönemin DİB Börekçizade imzasıyla verilen cevapta, köy imamlarına verilmek üzere köy bütçelerine konulacak ücrete müdahale edilmemesi için Başvekâlet bir tezkire yazılmasının uygun olacağı belirtilmiştir⁹⁷¹. Hem İznik Müftülüğünün yazmış olduğu hem de Riyaset'in vermiş olduğu yanıtta, idare memurlarının köy bütçelerindeki imam maaşlarının kesintiye uğramasında etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Köylerin kalkınma programları kapsamında yapılan bütçe düzenlemelerinde, imam maaşlarına öncelik verilmediği ve kesintinin yapıldığı görülmektedir. Buna ilişkin bir örneğin İskenderun'da da yaşandığı görülmektedir. Burada, köy imamları ücretlerini karşılamak için köy ihtiyar heyeti tarafından köy bütçelerine yıllık üç yüz liradan fazla tahsisat konulduğu halde özel idare tarafından fazla görülmüş ve bu ücretler Tahsili Emval Kanunu'na göre tahsil edilememiştir. Bu yüzden dört beş nüfuslu aile sahibi olan imamların görevi bıraktıkları ve yerlerine başka imam bulunamadığından köylerin imamsız kaldığı ilgili müftülükten bildirilmiştir⁹⁷².

Köy imamlarına verilen maaşların az olmasında İçişleri Bakanlığı'nın bir dahli olduğu Karaburun Müftülüğü'nden Riyaset'e gönderilen bir yazıdan da anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıda adı geçen bakanlığın, nüfusu bin kişinin altında olan yerlerde görev yapan imamlara verilen maaşın 600 kuruşu geçmemesi gerektiğine dair bir emir yayınladığına değinilmiş, ancak köyler genellikle ellişer, altmışar haneden oluştuğundan bahsedilen nüfus rakamına ulaşmanın çok zor olacağı ifade edilmiştir. Bunun ise köylerin imamsız kalması ile sonuçlanacağı uyarısı yapıldıktan sonra, bir köy imamının maaşının o günkü şartlarda 800 kuruş civarında olması gerektiği ifade edilmiştir⁹⁷³. Riyaset söz konusu müftülüğe verdiği cevabında, cemaatle idare edilen vakıf paralar, köy sandığına alınarak bu vakıf paradan muhtar ve kır bekçileri ücretleri verildikten sonra, nüfusu 500'den az olan köylerde imamlara verilen ücretlerin pek az kalmasından ve kaza dâhilinde 500 nüfuslu ancak dört köy olup müteakip köylerin bundan aşağı olması dolayısıyla bazı köy imamları vazifelerini terk ederek köylerin imamsız kaldığına işaret etmiştir. Ancak bu gibi sebeplerle bu

⁹⁷¹ DİYKBK, KS: 279/23, 21.05.1938, s. 67.

⁹⁷² DİYKBK, KS: 412, 28.12, 1948, s.186.

⁹⁷³ DİYKBK, KS: 578/161, 31.10.1938, s. 207.

köylerin imamsız kalmasının uygun görülemeyeceği ifade edilerek, vakıf paralar sandığa alınmazdan evvel olduğu gibi aynı paranın yine imamlara verilmesi hususunda lazım gelenlere emir buyrulmak üzere Başvekâlet bir tezkire yazılması kararı alındığı da cevap olarak iletilmiştir⁹⁷⁴. Karaburun Müftülüğü bir başka dilekçesinde Köy hatipleri için Riyaset makamından ücret tahsisi talebinde bulunmuş, verilen cevapta bunun mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁹⁷⁵.

Görüleceği üzere, Türkiye’de din adamı eksikliğinin tarihsel bir süreçten beslenen tarafı olmakla birlikte, mevcut din adamlarının bu görevi bırakmasının ve sorunun daha da büyümesinin en önemli sebeplerinden biri de imam ücretlerinin düşük olmasıdır. Örneğin Mudanya Müftülüğü’nden Riyaset’e gönderilen bir dilekçede köy imamlarının, değişim zamanı olan Ağustos ayından sonra ücret azlığından dolayı imamlık vazifesini bırakıp şehirlere gittikleri, ancak daha sonra bu işin ehli olan imam bulmanın çok zor olduğu, bu işe talip olanların ise ayrı ayrı eğitime muhtaç olduğu belirtilmiştir. Verilen cevapta Riyaset’in bu mesele üzerinde çalıştığı ifade edilmiştir⁹⁷⁶. Yine Mudanya’dan bildirilen bir duruma göre, bazı kaza merkezlerinde imam ve hatiplerin resmi maaşlarının azlığından dolayı görevi bıraktıkları anlaşılmaktadır. Camilerin boş kalmaması için imam ve hatiplere, resmi maaşlarına ek olarak mahalle halkının para verdiği de ifade edilmektedir⁹⁷⁷.

Yine İzmit Derbent’e bağlı Tepetarla Köyü hatibi Hasan Subaşı yazmış olduğu dilekçesinde, görevli olduğu caminin gelir getirecek herhangi bir meşrutası olmaması dolayısıyla ücretsiz olarak çalıştığını ve bundan dolayı sıkıntı ve sefalet içinde olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde bu işi yapamayacağını ifade eden hatip, maaşının ya Evkaf tarafından tahsis edilmesi, ya da köylü tarafından verilmesini talep etmiştir. Riyaset verdiği cevabında, köy imam ve hatiplerinin vazifelerine karşılık olarak verilen maaşın Köy Kanunu’nun gereği olarak ya köy sandığından ya da ihtiyar heyeti aracılığıyla toplanıp verilmesi gerektiğini ve bu konudaki uygulamanın gayet sarih olduğunu ifade etmiştir⁹⁷⁸. Bu dilekçede ifade edilen durumdan da anlaşılacağı üzere bazı yerlerdeki sorunun kaynağı, mevcut kanunların yeterince veya doğru bir şekilde uygulanmıyor ya da uygulanamıyor olmasıdır.

⁹⁷⁴ DİYKBK, KS: 2, 02.01.1939, s. 2.

⁹⁷⁵ DİYKBK, KS: 7/10, 12.01.1940, s. 14.

⁹⁷⁶ DİYKBK, KS: 1692/120, 05.08.1940, s. 137.

⁹⁷⁷ DİYKBK, KS: 227, 19.02.1946, s.481.

⁹⁷⁸ DİYKBK, KS: 1236/57, 10.11.1941, s. 103.

Tüm bunlardan sonra, sorun ister mevcut kanunların uygulanmamasından, ister ilgili bakanlık ya da yerel idarecilerin müdahalesinden, ister Evkaf ya da Riyaset'in yeterince teşkilatlanamamasından, isterse kırsaldaki mevcut ekonomik sorunlardan kaynaklansın köylerde din adamının niceliği ya da niteliğinden kaynaklı ciddi bir sorun olduğu ifade edilmelidir. Köy Kanunu mucibince imamların, büyük ölçüde köyün ekonomik şartlarına göre belirlenmesi ve yine bazen kanunların açık bıraktığı alanların, bazen ise Riyaset'in teşkilatsızlığının neden olduğu durumlardan dolayı köy imamları genel itibariyle denetim dışı bir alandır. Bundan dolayıdır ki, bazı köylerde yetersiz imamların halkı tembelliğe ve hatta ahlaksızlığa meylettiklerine dair örnekler vakidir. Yine bu denetimsizlik dolayısıyla bazı köylerde imam ve hatiplerin hutbeleri istedikleri gibi okudukları, Türkçe kısımlarını okumadıkları dile getirilen şikâyetler arasındadır. Ayrıca Cumhuriyet ilk dönemlerinde yaşanan imam hatip okulu ve ilahiyat fakültesi deneyimi dışında din adamı yetiştirilmemesi ve Osmanlı son döneminde yetişmiş din adamlarının ölmesinden sonra, özellikle kırsalda türedi imamlar peyda olmuştur. Herhangi bir köye birden fazla imam gelmesi durumunda ise cemaatle kılınacak namazlarda tartışma çıktığı anlaşılmaktadır⁹⁷⁹. Yani genel bir düzensizlik havası hâkimdir.

Buraya kadar anlatılan sorunlarda da görüleceği üzere, köy imamlarının niteliği, niceliği ve maaşları gibi meselelerin CHP döneminde genel itibariyle kendi haline terk edildiği söylenebilir. Yani bu dönemde köy imamlarının maaşını günün şartlarına göre düzenlemeye yönelik bir girişim ya da çabadan söz etmek zordur. Konuyla alakalı bir sorun ya da bir talep ortaya çıktığında dönem bürokratlarının genel yaklaşımı, köy imamlarının maaşlarını köy bütçesinden aldıkları ve dolayısıyla bir şey yapılamayacağı şeklinde olmuştur. Bununla birlikte, bahsi geçen bakanlık genelgesinin yarattığı sonuç, sorunun daha da büyümesine neden olacaktır. Bu ve benzer sorunlar ise, laiklik ilkesinin kırsal alandaki algısının din karşıtlığı olarak yorumlanmasına neden olacaktır. Çünkü Davison'un da ifade ettiği üzere, bu dönemdeki uygulamalar akla hitap ettiği kadar gönle hitap etmiyordu⁹⁸⁰.

3.3. DP Döneminde Köy İmamları ve Maaşları

⁹⁷⁹ DİYYKBK, KS: 392, 5.2.1946. s. 83.

⁹⁸⁰ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 250.

1924 yılında kabul edilmiş olan Köy Kanunu üzerinde, DP'ye gelinceye kadar yedi kez düzenleme yapılmıştır⁹⁸¹. Ancak ifade edildiği üzere bu düzenlemelerin hiçbirinde imamlarla alakalı 9. fasla dokunulmamıştır. DP döneminde yapılan bir düzenleme ile köy sınırları içerisinde kalan vakıf veya vakıf akarlarından elde edilecek gelirin bir kısmının köy hayratının yapım ve tamirinde harcanması mümkün hale getirilmiştir⁹⁸². Çünkü söz konusu kanun, köylerde bulunan vakıf camilerinin tarla, zeytinlik gibi gelirlerini Evkaf'a aktarırken, aynı zamanda tarihi değeri de olan cami ve mescitlerin tamir ve bakımını büyük ölçüde köylüye yüklemiştir⁹⁸³. Köy hayratının lehine yapılan bu düzenleme, tarım politikaları ile köydeki ekonomik iyileşmeyle birleşince, köylerde ibadet yerinin ve din adamının kalitesinde artış yaşanmasını sağlamıştır. Çünkü köylerdeki ekonomik iyileşmeyle birlikte daha fazla para vererek daha nitelikli din adamına sahip olunabilmektedir. Örneğin 1953 yılında Riyaset bütçesinden imamların bir kısmı 60 lira civarında maaş alırken, aynı dönemde 60 liranın üzerinde maaş alan köy imamı sayısı epey fazladır. Bu anlamda devletin köy imamlarından daha az maaş veriyor olması eleştirilmiştir⁹⁸⁴. Köyün zenginliğine göre değişmekle birlikte örneğin 1953 yılında hayrat hademesi yıllık 600 ile 1200 lira arasında maaş almaktadırlar. Bazı köylerde bu rakamın üstüne bir de yiyecek buğday eklenebilir⁹⁸⁵. Ancak bunu köylerin geneli için söylemek oldukça zordur. Çünkü nitelikli hayrat hademesi bulunamamasının bir nedeni parasızlık ise, diğer sebebi de nitelikli din adamının eksikliğidir. Dolayısıyla gelir durumu iyi olan veya sonraki süreçteki iyileşen köylerin dahi nitelikli din adamına ulaşmak konusunda sorun yaşadığı görülmektedir. Ancak bu dönemde bahsi geçen sorunların çözümüne yönelik girişimlerden söz edilebilir. Bu noktada, tüm köylerde uygulanmasının zaman ve parayla alakası olmakla birlikte yapılan düzenlemelerden biri de, köy imamları için imam hatip mezunu olma şartının getirilmesidir⁹⁸⁶. Bunun mümkün olmadığı yerlerde müftülükler tarafından verilen bir vesika ve köy ihtiyar heyetinin oluru ile bu vazife

⁹⁸¹ “Köy kanunu lâyihası ve Adalet Komisyonu düşüncesi ile İçişleri Komisyonu raporu (1/185)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 80, (11 Mayıs 1953), s. 1.

⁹⁸² **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 80, (11 Mayıs 1953), s. 48.

⁹⁸³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 1151.

⁹⁸⁴ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 542-543.

⁹⁸⁵ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 46, (18 Şubat 1953), s. 447.

⁹⁸⁶ Türkiye’de hem kırsalda hem de şehir merkezlerinde görev yapan imamların önemli bir kısmının eğitim seviyesinin oldukça düşük olduğu görülmektedir. 1962 verilerine göre Türkiye’deki 60.000 imamdan sadece 5.000’i farklı seviyelerde eğitim almıştır. Bunlardan 370’i yüksek, 417’si lise, 1298’i orta ve 3106’sı ilkokul mezunudur. “55 Bin İmamın İlkokul Diploması Dahi Yok”, **Milliyet**, 19.02.1952. s. 1.

icra edilmeye çalışılmıştır⁹⁸⁷. Yine herhangi bir sebep dolayısıyla imamı bulunmayan bazı köylere imam gönderilmiştir. Örneğin 1952 yılında 868 köye imam ve hatip gönderilmiştir⁹⁸⁸.

Köylere imam göndermek veya imamların durumları ile ilgilenmek hususunda DP döneminde daha istekli davranıldığı söylenebilir. Ancak bu istekli olma hali resmi bir durum olmayıp, köylerdeki talebin karşılanmaya çalışılmasıyla ilgilidir. Çünkü, köy cami ve mescitlerinde hayrat hademeliği yapan insanların Riyaset'e bağlılığı doğrudan değil, dolaylıdır. Şöyle ki, 1950 yılında yapılan düzenleme ile hayrat hademesinin atanması, maaşının verilmesi veya denetimi gibi yetkiler Evkaftan alınıp Riyaset'e verilmiş olmakla birlikte, bunlar sadece mazbut vakıflardaki görevlileri kapsamaktadır. Mazbut olmayan veya köy sınırları içerisinde kalan cami ve mescitlerdeki hayrat hademesinin özellikle maaş konusunda Riyaset ile doğrudan irtibatı yoktur. Bunların ehil olma durumu Riyaset tarafından kontrol edilip bu işe uygun görülmeleri halinde bir "buyrultu" verilmektedir. Yani Riyaset için başlangıç kısmında vardır. Bundan sonraki süreç köylü ile imam arasında yürütülmüştür. Bunlar müftülük denetiminden tamamen muaf olmamakla birlikte, bunların denetlenmesi bölgelere, köylerin bağlı olduğu ilçe merkezlerindeki müftülük teşkilatının varlığına, varsa dahi aktif olup olmamasına göre değişmektedir⁹⁸⁹.

İfade edildiği üzere 1950 yılındaki düzenleme köy imam ve hatiplerinin Riyaset ile olan bağlantısını kesin olarak sağlamamıştır. Dolayısıyla, cami ve mescit sayısının toplamda 60.000 civarında olmasına ve önemli bir kısmında hayrat hademesinin bulunmasına rağmen, Riyaset kadrosundan maaş alan kişi sayısı sekiz binden biraz fazladır. Bu rakamın dışında kalan hayrat hademesinin önemli bir kısmı Riyaset'in resmi denetiminin dışındadır. Bunları Riyaset denetimine almak için tamamının Riyaset bütçesinden maaş almasına dair bir önerge verilmiş olmasına rağmen, bütçenin durumu gerekçe gösterilerek buna onay verilmemiştir. Ancak bu önergeden sonra asgari 60 lira olan maaşlar 75 liraya çıkarılmış ve bu artıştan 1250 kişi faydalanmıştır. DP döneminde daha fazla olmakla birlikte her iki dönemde de (CHP-DP) hayrata hademesi maaşlarına belirli oran ve aralıklarla zam yapılmasına rağmen bu zamlar, her iki dönemde de hayrat hademesinin geçim şartlarını sağlayacak

⁹⁸⁷ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 117.

⁹⁸⁸ Köylü Gazetesi, 19.12.1952, s. 3. "Bin Köye İmam Tayin Ediliyor" Köylü Gazetesi, 20 Mart 1953, S. 36. s. 2.

⁹⁸⁹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 439.

seviyelere gelememiştir. Örneğin maaşların asgari 75 lira yapıldığı 1955 yılında ortalama bir ev kirasının da aynı rakamlarda olduğu anlaşılmaktadır⁹⁹⁰.

DP döneminde, köy imamlarının devlet bütçesinden maaş alması için teklif, önerge verilmesi ya da bu durumun mecliste gündeme gelmesi sık rastlanan bir durumdur. Örneğin DP Çorum mebusu Ahmet Başbüyük, köylerde hem imam kalitesini artırmak, hem de köylü üzerindeki yükünü hafifletmenin bir yolu olarak köy imamlarının da devlet kadrosuna alınmasını istemiştir⁹⁹¹. Bu talep farklı yıllarda farklı vekiller tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin DP Diyarbakır mebusu Mustafa Ekinci'nin de benzer bir talebi vardır⁹⁹². Ancak, köy imamlarının maaşlarının devlet tarafından ödenmesi talepleri CHP döneminde olduğu gibi DP döneminde de hem bütçe, hem de o güne kadar yapılan uygulamalar gerekçe gösterilerek hayata geçmemiştir. 1956 yılına ait bütçe görüşmelerinde köy camileri ve köy imamlarının durumu gündeme geldiğinde Bütçe Encümeni adına konuşan Refet Aksoy, ibadetin bireysel olduğunu ifade ederek, ibadet yeri yapmak devletin değil, o dine mensup insanların işi olduğunu ifade etmiştir. Kendi dönemlerinde köylerde doğrudan cami yapılıp resmi olarak imam gönderilmemekle birlikte, cami yapımına yardım edildiğini ve liyakatli bir imamın görevlendirilmesi için çaba sarf edildiğini ifade etmiştir⁹⁹³. Konunun farklı bir tarihte yeniden gündeme gelmesi üzerine Aksoy, “mabet devletin işi değildir” diyerek bu işin tarihsel süreciyle alakalı bilgi vermiştir. Aksoy’a göre Selçuklu’dan Osmanlı’ya oradan Cumhuriyet’e kadar mabetler hiçbir dönemde devletin resmiyeti içerisinde yer almamışlardır. Osmanlı örneğinde mabetler selatin ve hayır sahiplerinin vakıf tesisi suretiyle yaptığı camiler olmak üzere ikiye ayrılır. Selatin camilerin bütün giderleri, bunlar için ayrılmış vakfiyelerden karşılanır. Cumhuriyetle birlikte hem vakıf anlayışının değişmesi, hem de akarların önemli bir kısmının sınırlar dışında kalması ile köyler hariç olmak üzere mazbut vakıflardan olan hayrat hademesinin maaşı genel bütçeden ödenmiştir. Bunların sayıları ve aldıkları maaşlar çeşitli etkenlere bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Çok partili hayata geçilmesi aşamasında vaizlerin bir kısmının emekli sandığına dâhil edilmesi örneğinde de görüldüğü üzere, dini alana yönelik yapılan iyileştirmeler DP döneminde daha ilerilere taşınmıştır. Ancak 1955 yılında yaklaşık 60.000 civarında olduğu bilinen cami

⁹⁹⁰ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 52, (28 Şubat 1955), s. 978-979.

⁹⁹¹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 22, B. 80, (11 Mayıs 1953), s. 192.

⁹⁹² “Mebuslar Diyanet İşleri Bütçesine Zam İstiyorlar”, *Cumhuriyet*, 26.12.1954, s.1.

⁹⁹³ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 613.

ve mescitlerin tamamına genel bütçeden maaş verilmesi imkân dâhilinde değildir. Ayrıca Aksoy’a göre, bütçe açısından bu mümkün olsa bile, bu kadar sayıda ehil din adamı bulmak imkânı da yoktur⁹⁹⁴.

DP Burdur mebusu Mehmet Özbey’in, köy camileri için imam ve müezzin kadrosu verilmesi hususunda ne düşünüldüğüne dair sorusuna Menderes yazılı olarak cevap vermiştir. Menderes, cevabında % 98’i Müslüman olan bir memlekette, toplumun dini sahadaki ihtiyaçların karşılanmasını devlet vazifesi olarak gördüklerini ifade etmiştir⁹⁹⁵. Şehir ve kasabalarda olduğu gibi köylerde de kadrolu imam ve müezzinlerin görevlendirilmesinin tabi olduğunu, ancak 40.000 den fazla olan köylere kadrolu hayrat hademesinin atanmasının bütçenin imkânları açısından düşünüldüğünde imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Her köye asgari maaşlı bir imamın atanmasının bütçeye maliyetinin 84 milyon olacağını ifade eden Menderes, köye imam işini prensip olarak kabul etmekle birlikte, gerekli adımın atılması için bütçenin istenilen seviyeye gelmesi gerektiğini ifade etmiştir⁹⁹⁶.

Köy imamlarının devlet kadrosuna alınması meselesi bazı raporlara da yansımış ve 1958 bütçe görüşmelerinde Bütçe encümeni de bu talepleri haklı gördüğünü beyan etmiştir. Ancak buna rağmen bu işin DP döneminde de gerçekleşmediği ve bir “temenni” olmanın ötesine geçemediği görülmektedir. Buradaki gerekçeler bazen, laik bir devlet yapılanmasından din adamlarının devletin genel bütçesinden maaş almasının uygun olmayacağı şeklinde iken, genel itibarıyla bu istenilse dahi bütçenin buna imkân vermeyeceği şeklinde olmuştur. Bütçe encümenliği, iki yıl önce Menderes’in söylediğine benzer şeyler söyleyerek bunun ancak ilerleyen yıllarda mümkün olabileceğini ifade etmiştir⁹⁹⁷.

DP döneminde köy imamlarının genel bütçeden maaş alması yani devlet memuru olarak görülmesi meselesi gündeme geldiğinde, bu sefer istekli olanın CHP olduğu görülmektedir. CHP adına söz alan Kemal Sarıbrahimoğlu, köy imamlarının kadroya alınmalarının bir gereklilikten öte zaruret olduğunu ifade etmiştir. Köylerde görev yapan hademe-i hayratın, en azından baremin en alt derecesinden maaş alan bir memur seviyesinde muamele görmesi gerektiğini belirtmiştir. Köy imamlarının

⁹⁹⁴ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 437-438.

⁹⁹⁵ DP’li liderlerin dine yaklaşımı hakkında bir değerlendirme için bkz.: Şaban Sitembölükbaşı, **Türkiye’de İslam’ın...**, s. 27.32.

⁹⁹⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 13, B. 87, (9 Temmuz 1956), s. 144.

⁹⁹⁷ TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 465-466.

önemli bir kısmının mektep ve medrese eğitimi almamasından dolayı, dini bilgi açısından zayıf olduğunu ifade eden Sarıbrahimoğlu, bunun için imam hatip okullarının sayısının artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Ancak hem bu okulların açılması hem de buradan mezun olacaklardan faydalanmak için fazlaca zamana ihtiyaç olduğundan, mevcudu takviye ve yeni ihtiyaçları karşılamak için, mahallî maarif müdürünün denetimi altında, kaza ve illerde kurslar açmak, kaza veya vilâyet câmiinin müftüsü veya imamları ile ortaokul ve lise öğretmenlerine dinî, ilmî, sosyolojik, tarihî, coğrafi teknik dersler verilmesini ve kursların bitiminde imtihandan geçirerek, hiç değilse, asgari bir bilgiye sahip olduğu anlaşıldıktan sonra, imamlık ruhsatının verilmesi gerektiğini dile getirmiştir⁹⁹⁸.

Yine bu dönemde farklı partilerin de benzer talepleri olmuştur. Hürriyet Partisi (HP) Elazığ mebusu Selâhaddin Toker, köy imamlarının kadroya alınmaları hususunda meclise bir kanun teklifi vermiştir. Toker, teklifinde halen köy bütçesinden aylık, yıllık veya ayniyat olarak imamlık edenlerin azami beş mali yıl içinde kadroya alınmalarını talep etmiştir. Buna göre kadroya alınacak imamlara, 1956 yılı köy bütçesinde mevcut aylık, yıllık ve ayniyat tutarının 20 lira fazlası verilecek ve bunların tespiti mahallî idare kurullarınca yapılacaktır. Aylık ücretin 50 liradan az olmamasının da hükme bağlanması istenmiştir. Teklif, ziraî kazançlardan gelir vergisi alınıcaya kadar, bina ve arazi vergilerine bu hususu temin için % 5 nispetinde zam yapılmasını öngörmektedir. Maaşta iyileştirmeler yapıldıktan sonra köy imamlarının köylerden fitre, zekât, ıskat ve emsali bağış ve yardım almaları yasak edilmelidir⁹⁹⁹.

DP döneminde genel olarak köy imamlarının durumunun iyileştirilmesine yönelik bir tutum olmakla birlikte, bunun karşılanabildiğini söylemek zordur. Köy imamlarının devlet memuru olarak kabul edilmemesi başta olmak üzere, diğer birçok sebebin yarattığı durum, köy imamlarının maaşlarının ve niteliğinin belirli bir kritere ulaşmasını noktasında dile getirilen temennilerin yerine gelmesini engellemiştir.

⁹⁹⁸ TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 466.

⁹⁹⁹ Toker'in kanun teklifinde imam olmak için, ortaokulu bitirmiş olmak esası istenmekte, köy imamlarının Arap harfleriyle tedrisat yapmaları menedilmekte, sadece Kur'an'ın Arapça okutulmasına müsaade edilmesi istenmektedir. Ayrıca imamlıkta azami yaş haddi 60 olarak tayin olunmakta ve liyakatle vazife gören imamların maaşlarına, her yılın sonunda, 10 lira zam yapılması esası konulmaktadır. "Köy İmamları Hakkında Kanun Teklifi", *Cumhuriyet*, 02.07.1956, s.1.

3.4. CHP Döneminde Hayrat Hademesi ve Maaşlar

Türkiye’de hayrat hademesinin maaşları, bunların yeter olma durumları, hangi kurum ya da birim tarafından verildiği önemli bir meseledir. Bir kısmı Osmanlı uygulaması, bir kısmı ise gündelik hayatın laiklik anlayışı üzerinden dönüştürülmesi hedefinden kaynaklı nedenler dolayısıyla, hayrat hademesinin maaşlarının nereden alınacağı ve ne kadar alacağı hakkında bir standart yoktur. Bu standardın olmayışı, bazı yerlerde hayrat hademesinin ya hiç maaş alamamasına ya da çok düşük maaşlar almasına neden olmuştur. Bu ise beraberinde, hayrat hademesinin her geçen gün azalmasını getirmiştir. Örneğin Vakıflar Genel Müdürü Hakkı Kâmil Beşe 1949 yılında verdiği bir röportajında, 490 caminin imam, hatip ve müezzini olmadığını söylemiştir. Aynı röportajda mazbut camilerdeki hademe sayısını 4.417 olarak ifade etmiştir. Maliyeden alınan iki milyon lira ile ancak zikredilen sayıdaki hayrat hademesinin maaşlarının karşılanabildiğini ifade eden Beşe, camiler için yaptığı bir tebliğde, din adamlarının boş zamanlarında hariçte herhangi bir vazife görebileceklerini bildirdiğini belirtmiştir. Ayrıca yeni açılan imam hatip okullarıyla, açılması düşünülen ilâhiyat fakültesinin gerekli din adamını yetiştirmek için ümit verdiğini dile getirmiştir¹⁰⁰⁰. Beşe’nin ifade ettiği 490 camide imamın olmayışı durumu sadece mazbut camilere ilişkindir. Mülhak ve köy camileri bu duruma dâhil edildiğinde imamın olmadığı cami sayısı çok daha fazladır. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte, özellikle köylerde imam olmayışının nedenlerinden biri ekonomik iken diğer ise mevcut alandaki imam eksikliğidir. Buna bir de din adamı yetiştiren kurum eksikliğini eklemek gerekir.

Genel uygulamaya baktığımızda, CHP döneminde köy imamaları, Köy Kanunu mucibince maaş aldıklarından, bunların genel durumunu iyileştirmeye yönelik bir girişimden söz etmek zordur. Ayrıca bu dönemde, mülhak vakıflara bağlı camilerde görevli hayrat hademesinin maaşlarına da genel bütçeden ya da farklı birimlerden bir kaynak aktarımı söz konusu değildir. Bu durumda, herhangi sebepten dolayı gelirini kaybetmiş bir mülhak vakıf camisinde görev yapan hayrat hademesinin maaşı oldukça düşük kalmıştır. Bununla birlikte, mazbut camilerde görevli olup, maaşlarını VGM’den alan hayrat hademesinin de maaşlarının yeterli olmadığı, konunun sürekli olarak meclise gelmesinden anlaşılmaktadır. Genel itibarıyla bunların maaşları

¹⁰⁰⁰ “İmamsız, Hatipsiz Camiler”, **Cumhuriyet**, 19.03.1949, s.3.

diğerleri ile kıyaslandığında daha iyi olmakla birlikte, memur sayılmamalarından dolayı bütçede yapılan zamlardan payına düşeni alamamışlardır. Bu ise her geçen yıl maaşlarının erimesine neden olmuştur. Neticede geçim sıkıntısı ortaya çıkınca mevcut görevlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Hayrat hademesi yetiştiren bir kurumun olmayışının yarattığı sorunlar, geçim sıkıntısı dolayısıyla görevini bırakan hayrat hademesi sorunu ile birleşince, memleketin hemen her noktasında bir “imamsızlık” sorunu ortaya çıkmıştır.

Bunu bir sorun olarak kabul etmekle birlikte çözümün de çok kolay olmadığı kabul edilmelidir. Çünkü, bu döneme genel olarak bakıldığında, camilerde görevli hayrat hademesinin maaşlarının düzenlenmesi ve bir standarda kavuşturulması için yapılması gerekenler oldukça çoktur. Bu süreçte Osmanlı’dan devreden vakıfların genel durumu, akarların kaybolmuş olması, imamların maaşlarının verilmesine yönelik Osmanlı uygulaması, düşman işgaline uğramış bölgelerdeki cami ve akarların bilinçli tahribi gibi sebeplerin yarattığı sorunlar çözüm beklemektedir. Bununla birlikte, laik toplum ve devletin kurulma-kurumsallaşma döneminin bu alana getirdiği yeni durumlar, bahsi geçen sorunun çözümünü kolaylaştırmak yerine güçleştirmiştir. Yani, devralınan sorunlar kadar, bu dönem uygulamalarının bir yansıması olarak imam maaşlarının iyileştirilmesine yönelik yeterli kaygının olmayışı, bahsi geçen sorunun kronikleşmesine neden olmuştur. Mazbut vakıflarda görevli hayrat hademesinin durumu imkân dâhilinde gözetilmekle birlikte, mülhak vakıflarda veya cemaatle idare olunan camilerle, köy camilerindeki görevlilerin durumlarının iyileştirilmesine yönelik bir çabadan bahsetmek zordur. Ancak bunun bir bütçe meselesi olduğu da kabul edilmelidir. Dolayısıyla bu süreçte hayrat hademesinin niteliği ya da niceliği ele alındığında birçok farklı değişkenin hesaba katılması gerekir. Çünkü bu alanda, Cumhuriyet’in laiklik uygulamalarının neden olduğu din adamı eksikliği kadar, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden din adamlarının niteliği ya da niceliği de önemli bir sorundur. Cumhuriyet Türkiye’inde, başlangıç dönemindeki birkaç yıl hariç din adamı yetiştiren bir devlet kurumunun olmamasının yanında, sivil dini kurumların ya da tarikatların büyük ölçüde yasaklanmış olması, bu alanda ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu sorun hayrat hademesi maaşlarının düşüklüğü ile birleşince her geçen derinleşmiştir.

İfade edildiği üzere, mazbut vakıflardaki hayrat hademesinin maaşlarının durumuna ilişkin girişimler ile mülhak ya da köy camileri için herhangi bir girişimin

olmamasını, bütçenin mevcut imkânı ile bahsi geçen dönemdeki laiklik yaklaşımları çerçevesinde ele almak gerekir. Çünkü hayrat hademesinin niteliği ve maaşları bu iki durum arasına sıkışmış durumdadır. Laik Türkiye'nin tesisi aşamasında dinsel kurumların önemi azalmakla birlikte, Osmanlı'nın bakiyesi olan din adamları ve âlimlerine yönelik uygulamalarda “yumuşak” bir geçiş söz konusudur. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra burada görevli bulunan hayrat hademesinin mümkün mertebe cami ve mescitlerde değerlendirilmeye çalışıp mağdur edilmeme düşüncesi diğer alanlarda da görülmektedir. Örneğin Osmanlı ulema sınıfına mensup din adamları 1943 Diyanet bütçesinde “Müstehikkin-i İlmiye” adıyla maaş almaya devam etmektedirler. Sayıları az olduğu için bütçeye ciddi bir yük getirmeyecekleri ifade edilerek bunlara maaş verilemeye devam edilmiştir¹⁰⁰¹. Benzer bir şekilde yanmış-yıkılmış veya her hangi bir sebepten dolayı kapalı olan cami ve mescitlerin hademesine belirli kesintilerle maaş ödenmeye devam edilmiştir. Bu şekildeki camilerde görevli olan hayrat hademesi, ilk üç ay tam olarak maaş almışlardır. Üç aydan sonra herhangi bir göreve getirilmezlerse, yeni bir göreve getirilene kadar maaşlarının yarısını alabilmişlerdir¹⁰⁰². Camilerin tasnifine ve kadrolarının tespiti hakkındaki talimatnamenin 13. maddesinde de maaşların ödenme durumuna değinilmiştir. Buna göre herhangi bir camide fazla bulunan görevliler ile tasnif harici bırakılmasından dolayı görevi bulunmayan kişiler de yeni bir göreve atanıncaya kadar maaşlarının belli bir kısmını almaya devam edebilmişlerdir. Bunlar arasında yaşı elliyi ya da hizmet yılı yirmiye geçmiş olanlar herhangi bir süre sınırı olmaksızın maaşlarını tam olarak almışlardır¹⁰⁰³.

II. Dünya Savaşı sebebiyle işgal edilen ve kapalı olan camilerin hademeleriyle, kadro dâhili olup tamiri devam eden camilerde görevli hademenin maaşlarını tam alması için söz konusu talimatnamenin birinci maddesine bazı ilaveler yapılmıştır¹⁰⁰⁴. Çünkü bu süreçte işgal durumunun devamlı olması ve bu dönemde esaslı tamirler yapılıyor olmasından dolayı birçok cami ve mescit uzun süre namaz kılmaya açılammıştır. Bundan dolayı buralarda görevli bulunanların mağdur olmaması için söz konusu maddeye yapılan ilaveyle, kanunî salâhiyetlere binaen işgal edilen ya da

¹⁰⁰¹ TBMMZC, D. 7, İ.S. F, C. 2, B. 26, (24 Mayıs 1943), s. 180.

¹⁰⁰² Bu maaşlara 2221 sayılı kanunun 5. maddesiyle, bazı hükümleri yürürlükte bulunan 25 kânunuevvel 1335 (25 Aralık 1919) tarihli tahsisatı fevkalâde kararnamesinin 8. maddesi uyarınca muamele yapılmış ve maaşlar belirli kesintilerle ödenmiştir.

¹⁰⁰³ TBMMZC, D. 6, İ.S, 2, C.. 17. B. 36, (4 Nisan 1941), s. 11.

¹⁰⁰⁴ TBMMZC, D. 6, İ.S, 2, C.. 17. B. 36, (4 Nisan 1941), s. 11.

tamir dolayısıyla içinde namaz kılınamayan tasnif dâhili cami ve mescit hademelerinin vazife tahsisatlarının tam olarak verileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte aynı mahaldeki açık cami ve mescitlerin münhal kalacak hizmetlerine hariçten kimse alınmayıp bu durumdaki hademeler, cami ve mescitlerinin açılışında yerlerine iade olunmak kaydıyla mezkûr hizmetlerde kullanılmışlardır. Bunun dışında yanma, yıkılma gibi sebeplerle kullanımı mümkün olmayan cami ve mescitlerin hademesi hakkında tasnif harici kalmasıyla kapatılmış olan cami ve mescit hademelerine ait hükümler tatbik olunmuştur¹⁰⁰⁵.

Her ne kadar, mazbut vakıflarda görevli hayrat hademesi belirli ölçülerde korunmaya çalışılsa da, onların aldıkları maaşın düşüklüğü de meclise sıklıkla yansıyan bir durumdur. Bir de mazbut vakıflarda vekaleten çalışanlar vardır ki, onların aldıkları maaş asaleten çalışanların yaklaşık yarısı kadardır¹⁰⁰⁶. Maaş konusunun hemen her Evkaf ve Riyaset bütçe görüşmesinde gündeme gelmesi dolayısıyla, belirli aralıklarla hayrat hademesinin durumuyla alakalı bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Örneğin 1942 yılında hayrat hademesinin maaşlarına zam yapılmıştır¹⁰⁰⁷. Ayrıca 1943 bütçesinde cami ve mescit hademesi maaşları için ek 10 bin lira tahsisat ayrılmıştır¹⁰⁰⁸. Buna ilaveten bir defaya mahsus ve yerli fabrikalardan üretilen kumaşlardan olmak üzere cami ve mescit hademesine elbiselik kumaş yardımı için bütçeye 140.000 lira ilave konulmuştur. Kanunun gerekçesinde, hayrat hademesinin sabit gelirli memurlarla aynı durumda olmadıkları, bunlardan birçoğunun vazifeleri haricinde dahi maiyetlerini temin edecek hizmetler ve işler yapabilecekleri düşünülerek bunlara yalnız kendileri için birer elbiselik üçer metre kumaş verilmesinin yerinde görüldüğü ifade edilmiştir¹⁰⁰⁹. Ayrıca bahsi geçen yılda VGM'nin toplam bütçesi 3.5 milyondur ve bu bütçenin önemli bir kısmı maaşlara gitmektedir. Bütçe içinde 1.041.732 lira hayrat hademesinin maaşına tahsis edilmiştir. VGM bütçesi içinde maaşlar çok yer tutmakla birlikte hayrat hademesi maaşları genelde düşüktür. CHP Konya Mebusu O. Ş. Uludağ'a göre bu maaşla geçinmek için dünya işlerinden elini tamamen çekmek bile yeterli olmayabilir.

¹⁰⁰⁵ **Düstur**, üçüncü tertip, C. 22, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1941, s. 459-460.

¹⁰⁰⁶ “İmam ve Müezzinler Maaşlarının Azlığından Şikâyet Ediyorlar”, **Vakit**, 02.09.1946, s.2.

¹⁰⁰⁷ Vakıflar umum müdürlüğü 1942 mali yılı bütçesine 134.000 lira munzam tahsisat verilmesi hakkında kanun lâyihası (1/902), **TBMMZC**, D. 6, İ.S. 4, C. 29, B. 19, (23 Aralık 1942), s. 4-5.

¹⁰⁰⁸ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. 1, C. 9, B. 50, (28 Mayıs 1944), s. 278.

¹⁰⁰⁹ “Cami ve Mescit Hademelerine Parasız Elbiselik Kumaş Verilmesi Hakkında Kanun”, **TBMMZC**, D. 7, İ.S. F, C. 4, B. 50, (19 Temmuz 1943), s. 164.

Hayrat hademesinin maaşının azlığı Vakıflar Genel Müdürü Kiper tarafından da kabul edilmektedir. O'na göre son dönemlerde vakıfların gelirleri azalmakla birlikte suiistimaller artmıştır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan bir takım düzenlemelerle vakıflar, gelirlerinin bir kısmını kaybettiği gibi, buna ilişkin iş yükleri vakıfların üzerinde kalmaya devam etmiştir. Örneğin, özellikle selatin camileri için vakfedilen aşar gelirleri, aşarın kaldırılması kararı ile ortadan kalkmıştır. Ayrıca tapu ferağ ve intikal harçları da kalkmıştır ki, Kiper'e göre bunların tutarı 1.5 milyon kadar altın para tutmaktaydı. Aşar kaldırılıp tapu harçları da vakıftan alınınca bu işler karşılıksız kalmıştır. Fakat bu yükler vakfın üzerinde kalmaya devam etmiştir. Bu durum maaşların düşük olmasının önemli nedenlerindendir. Ayrıca Osmanlı sisteminde de imamların maaşlarının çok yüksek olmadığı, ancak ilmühaber verip karşılığında para almak gibi işler yaptıklarından ek gelirlere sahip oldukları, ancak yapılan düzenlemelerle birlikte bu ek gelirlerin de ortadan kalktığını ifade etmiştir.

Kiper ayrıca, önceliğin yüksek maaşlar değil, abidatın kurtarılması olduğu görüşündedir. Bununla birlikte hem abidatın tamiri, hem de hayrat hademesi maaşlarının iyileştirilmesi gerekliliğinin farkında olduklarını ve bunun zamanla mümkün olabileceğini dile getirmiştir. Kiper, belirli aralıklarla bu maaşlara zam yapıldığını ifade etmekle birlikte, bunların yetersiz olduğunu ve 5 - 10 lirayla bu kadroların istihdam edilmesinin çok mümkün olmadığını belirtmektedir. Ancak 1943 yılında sayısı 4.600 olan hayrat hademesine cüzi olarak 10 lira dahi zam yapılsa, bunun aylık bütçeye yansımalarının 46 bin lira olacağını ifade eden Kiper'e göre bu miktar bütçe için yüksek bir rakamdır. Buna karşın dini konularda kendisine uyulacak imamların maişet kaygısından kurtarılmış olması gerektiğini ifade eden Kiper, bahsi geçen düzenlemelerden sonra yaşanan gelir kayıpları ile bunun çok mümkün olmadığını dile getirmektedir. Ancak bununla birlikte son üç sene zarfında 40 bin lira kadar zam yapıldığını ve elden geldiği kadar bunların maaşlarının arttırılmasını bir vazife bildiklerini söylemiştir. Yapılan cüzi zamların dışında vakıfların engellilere yardım etmek, fukarayı giydirmek, aşevlerin sayısını arttırmaya çalışmak gibi işler yaptığını ifade eden Kiper, bunların yanında maaşların artırılması, abidatın esaslı tamirler için içine girdiğinde gelir gider dengesi dolayısıyla bunların tamamına yetişilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bu süreçte, Maliye Bakanlığının yardım ettiğini ve 1943 senesi için 400 küsur bin lira zam yapıldığını belirtmiştir. Mevcut gelirlerin en hayırlı surette harcanmaya çalışıldığını belirten Kiper, yerine

getirilmesi gereken ihtiyaçların fazlalığından dolayı hem hayrat hademesinin maaşları, hem hayır işlerinin idamesi, hem de binlerce âbidenin onarılmasının zaman meselesi olduğunu dile getirmiştir¹⁰¹⁰.

Kiper'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, hayrat hademesi maaşları azdır ve bunun çeşitli nedenleri vardır. Maaşların azlığı kadar bunların bir standardının olmaması da önemli bir sorundur. Örneğin 1943 bütçesine göre hayrat hademe sayıları ve maaşlarına baktığımızda aynı işi yapan kişilerin maaşları arasında önemli farklar söz konusudur. Örneğin 7 vaiz 15 lira, 245 vaiz ise 10 lira maaş almaktadır. Dersiamlardan 2'si 30 lira, 4'ü 25 lira, 6'sı 20 lira, 18'i 15 lira, 44'ü 12 lira, 168'i ise 10 lira maaş almaktadır. Kur'an öğreticilerinden 11'i 40 lira, 10'u 30 lira, 7'si 25 lira, 10'u 15 lira maaş almaktadır. Bir fikir vermesi açısından, aynı yılda Riyaset bütçesinden maaş alan gece bekçisi 45, odacı ise 35 lira maaş almaktadır¹⁰¹¹. Ayrıca aynı tarihte hastane görevlisi imam ve gassalin maaşı 45 liradır. Aynı şekilde cezaevinde görev yapan bir imam da 45 lira almaktadır. Bu kurumlarda hayrat hademeligi yapan insanların cami imamları gibi ek gelirlere sahip olamayacağı düşünüldüğünden, bunların maaşları cami imamları maaşlarından yüksek tutulmuştur.

1943 yılından itibaren hayrat hademesi maaşları için ayrılan tahsisata düzenli olarak 40-50 bin civarında ekler konarak mevcut sorun kısmen özölmeye çalışılmıştır. Ayrıca hazine tarafından VGM'nin 1946 bütçesine memur ve hizmetliler ile cami ve mescit hademeleri için 900.000 lira ek yardımda bulunulmuştur¹⁰¹². Ancak bu ilaveler ve yardımlar mevcut durumu düzeltemeye yetmediğı gibi, artan fiyatlar durumun biraz daha kötüleşmesine neden olmuştur. Bundan dolayıdır ki, bütçe görüşmelerinde hayrat hademesinin durumu gündeme geldiğinde, maaşlarının düşüklüğü ortak fikir olarak beyan edilmiştir. Örneğin VGM'nin 1946 bütçe görüşmelerinde CHP İstanbul mebusu Ziya Karamürsel konuyla alakalı söz almış, mevcut sorunun çok az bir kısmının özöldüğünü söylemiştir. Bu noktada ilginç bir maaş kıyası yaparak, hayrat hademeligi işine uzun yıllarını vermiş yetişmiş insanlar en fazla 40-50 lira civarında maaş alırlarken İstanbul'da bir temizlik amelesi maaşının 80 lira civarında olduğunu söylemiştir. Ayrıca maaş yetersizliğı sorunun müezzin,

¹⁰¹⁰ **TBMMZC**, D. 7, İ.S. F, Cilt. 2, B. 30, (28 Mayıs 1943), s. 321-323.

¹⁰¹¹ Muvazene-i Umumiye Kanunu D – Cetveli, **TBMMZC**, D. 7, İ.S. F, C. 2, B. 26, (24 Mayıs 1943), s. 6.

¹⁰¹² 1946 Yılı Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçesi, **TBMMZC**, D. 7, İ.S.3 C. 20. B. 21, (28 Aralık 1945), s. 2-5.

kayyım gibi daha düşük meslek gruplarında çok daha önemli bir sorun olduğuna değinmiştir. Bu insanlar görev saatleri dışında dışarıda bakkal, kasap, kahveci çıraklığı gibi görevler yapsalar da, buralardan aldıkları ücretlerin de geçinmeye yetmediğini dile getirmiştir. Sözü edilen dönemde maaşlarını VGM bütçesinden almaya devam eden hayrat hademesine, bu bütçeden pay ayırmanın imkân olmadığına değinen Karamürsel, düşük seviyede olan vakıf kiralarnı artırıp buradan elde edilen gelirin din adamının maaşına yansıtılmasının sorunun bir kısmını çözeceğini düşünmektedir. Eğer bu ve benzer yollarla bu maaş sorunu çözülmezse hayrat hademesi sorunun artarak devam edeceğine değinen Karamürsel, Büyük Ada'daki camiye müezzin bulunamadığını ifade etmiştir. Maişet sorununun çözülmemesi durumunda, din adamlarının bu işi yapmaktan vazgeçmeye devam edeceklerine ve bu işin cahil din adamlarının elinde kalacağına ve bunun da telafisi zor sorunları beraberinde getireceğine dikkat çekmiştir¹⁰¹³.

VGM'nin 1945 bütçe kanunu gerekçesinde de ifade edildiği üzere, hayrat hademesinin maaşları normalden az tahsis edilmiştir. Bunun gerekçesi olarak, yeteneklerine göre cami dışında farklı işler yapabilmeleri gösterilmiştir. Örneğin;

1. Zamanın ilim kaynağı yerini tutan büyük cami medreselerinde şerefli kürsüleri olması,
2. Sanat ve ticaret yapmaları,
3. Mahalle ihtiyar, heyetlerinde - şimdiki muhtarlar gibi - birtakım işlerden para almaları,
4. Mescit ve küçük camiler hademesinden bir haylisinin mahalle halkından çeşitli yardım görmeleri gibi sebepler ilk akla gelenlerdir. Ancak zamanla bu gelirlerin kaybolmasına ek olarak, II. Dünya Savaşı'nın sosyo-ekonomik etkileri gibi sebeplerden dolayı, hayrat hademesinin geçim sorunu artmıştır. Bir

¹⁰¹³ **TBMMZC**, Vakıflar Genel Müdürlüğü 1946 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, D. 7, İ.S.3 Cilt. 20. B. 21, (28 Aralık 1945), s. 649. Maaşların azlığı ve uygulamaların sıkıntılı olması dolayısıyla mesleklerini bırakan insanlar sadece din adamları değildir. Sadece 1934-36 yılları arasında sekiz bine yakın öğretmen, müfettiş ve maarif müdürü meslekten ayrılmıştır. Tecrübe ve birikim itibarıyla oldukça yetkin olan bu insanlara karşı yetiştirilen öğretmen sayısı 4 bin civarındadır. 1946 yılı itibarıyla 70 lira civarında olan öğretmen maaşı ile beş kişilik bir ailenin geçinme imkanı olmadığı ifade edilerek, eğer öğretmenlerin maaşı iyileştirilmezse bu işi yapan insan sayısının her geçen gün azalacağı ifade edilmektedir. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 455. İmamların ve din eğitiminin ihmal edilmesinden dolayı sahanın cahillere kaldığına dair fikir beyan edenlerden biri de Hakkı Süha Gezgin'dir. Bu alana önem verilmesi gerektiğini ifade eden Gezgin "Yoksa bir gün memlekete ilâç gibi, kumaş gibi imam da mı ithal edeceğiz?" diyecektir. Hakkı Süha Gezgin, "Din Meselesi", **Vakit**, 12.02.1947, s.3.

de buna elinde bir sanatı, yeteneği, mülkü veya başka bir geçim kaynağı olmayan imamları da eklemek gerekir. Bunların durumu “kunduracı imamdan” daha kötüdür.

Bununla birlikte sayısı 4.620 olan hayrat hademesinin bu durumlarının gözden uzak tutulmadığı, vazifeleri tahsisatının 1936 malî yılı bütçesinde 802.000 iken 1943 bütçesinde 970.000 liraya çıkarılmış olmasından anlaşılr. Yine, 1944 yılında kendi sanat ve ticaretleriyle uğraşanlara da tam istihkak verilmesinin kabulü suretiyle 14 bin liralık ek ödenek ile her birinin maaşları on beş dereceli bir bareme bağlanarak asgari bir standart belirlenmeye çalışılmıştır. Bu ilave ile birlikte 1944 bütçesi tahsisatı 1.020.000 lirayı bulmuştur. 1945 bütçesine 20 bin lira daha konulmuştur. Kısacası “Hayrat hademesi geçim sıkıntısına Umum Müdürlükçe her fırsatta, takatin yettiği ölçüde ferahlık vermeğe çalışmaktadır”¹⁰¹⁴.

Söz konusu savaşın her tarafta çıkardığı ciddi geçim darlığı karşısında memur ve müstahdemler için 4599 sayılı kanun gereğince ek yardımlar tahsis edilmiştir. Hayrat hademesi memur olarak görülmemekle birlikte bu yardımlara dâhil edilmiştir. Bu kanunla VGM’ye ayrılan 900.000 liranın 833.400 lirası hayrat hademesine yardım olarak ayrılmıştır. Ayrıca 1945 yılında 525.000 liralık bir ek tahsisatın benzer işler için ayrıldığı anlaşılmaktadır¹⁰¹⁵. Ancak bahsi geçen iyileştirmeler mazbut vakıflarda görevli hayrat hademesi içindir. Yani, meclis kararı ile hayrat hademesinin bir kısmının maaşının artırılması meselesi, söz konusu kişilerin resmi bütçe de yer alıp almaması ile sınırlı tutulmuştur. Mülhak vakıflar ve cemaatle idare olunan camilerle köy camilerinde görevli hayrat hademesi, maaşlara ilişkin zamlardan ve verilen diğer desteklerden faydalanamamıştır ve bunların sayısı oldukça fazladır. Bu ise hayrat hademesinin çok az maaş aldığı şikâyetlerin devam etmesine neden olmuştur. Kanun ve yönetmelik açısından bakıldığında, mülhak vakıflarda çalışan personel maaşının evkaf bütçesi üzerinden karşılanması imkân dâhilinde görünmemektedir. Mazbut vakıflara ait cami hademelerine bütçenin K cetveline göre maaş verilmesine rağmen,

¹⁰¹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu-Gerekçe Umumi İzahat, **TBMMZC**, D. 7, İ.S: 2 C. 17. B. 49, (2 Mayıs 1945), s. 4-5. Evkaf idaresi, hayrat hademesini 1931 yılında 400.000 liralık bir bütçe ile devralmıştır. 1946 yılında hayrat hademesine ödenen miktar 2.5 milyondur. Bunların %44’ü ayda 35-45 lira arasında maaş almaktadır. % 41’i 50 lira, % 11’i 55-65 lira % 4’ü 70-120 lira arası maaş almaktadır. Ökten’e göre bütçesi sınırlı olan Evkaf idaresinin ödemek zorunda kaldığı bu miktarlar, onun asli işini yapmasını engellemektedir. “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 823.

¹⁰¹⁵ **TBMMZC**, D. 7, İ.S: 2 C. 17. B. 49, (2 Mayıs 1945), s. 4-5.

mülhak vakıflar hademesine ise hiçbir kadro esasına bağlı olmaksızın vakıflarının gelirine göre ücret verilmektedir. Mülhak vakıftan olan bir cami ile mazbut vakıftan olan bir caminin yan yana bulunduğu durumlarda bu insanlar aynı işi yapıyor olmasına rağmen birbirinden çok farklı maaşlar alabilmektedir. Bu durumun yarattığı sorunları çözebilmek için, geliri az olan mülhak vakıflara farklı bütçelerden kaynak aktarımı yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

“Takatin yettiği ölçüde” iyileştirme girişimlere rağmen bu girişimlerin beklentileri karşılayamadığı anlaşılmaktadır. CHP Erzurum Milletvekili (General) Vehbi Kocagüney, 1947 bütçe görüşmelerinde, bu durumu gündeme getirmiş, hademe-i hayrat ile müftülerin maaşının az olduğunu ifade etmiştir. Bu kişilerin, aldıkları maaşların üç beş lira ile 40 lira arasında değiştiğini ifade eden Kocagüney, 40 lira ile bu zamanda değil bir odacı, belediyelerin temizlik amelesi bulmağa bile imkân olmadığını ifade etmiştir. Bunların bu maaşlarla hakikaten acınacak bir vaziyette olduklarını dile getirmiştir. Ayrıca bütün memurlar baremin müsaadesi nispetinde zaman zaman terfiye mazhar olmasına rağmen hayrat hademesinin bundan da mahrum olduğunu ifade etmiştir¹⁰¹⁶. Bunları ihmal etmenin milletin ve hükümetin şerefi ile mütenasip olmadığını ifade eden Kocagüney, hükümetin âbidelerin tamiri için yaptığı gibi umumî bütçeye ayrı bir tahsisat koymakla bu zatlara bu elim vaziyetten kurtarmak zamanı geldiği görüşündedir.

Kocagüney konuyu farklı kişi ve birimlere de taşıdığını, ancak hayrat hademesinin mevcut durumunu düzeltmek için yeterli olmadığını dile getirmiştir. VGM ile görüşmesine rağmen, bütçe yetersizliği gibi gerekçelerle hiçbir sonuç alamadığını dile getiren Kocagüney, bu görüşme sırasında genel müdürde “zerre kadar merhamet hissi uyandıramadığını” ifade etmiştir. Kocagüney bunun üzerine Başvekâlete gittiğini ve buradan olumlu cevap alarak döndüğünü ifade etmektedir. Bu durumda olan toplam hayrat hademesi sayısının 4.400 olduğunu ifade eden Kocagüney, bunlara 10-15 lira zam yapılmasının bir zaruret olduğunu ifade etmiştir. Hayrat hademesinin yaklaşık iki bini 30-35 lira maaş almakta ise de, bunlar da kesintilerle birlikte ilki 23 liraya, diğeri de 27.5 liraya düşmektedir ve çocuklu bir aile için bu para ekmek parasına bile yetecek seviyede değildir. Kocagüney’e göre bu

¹⁰¹⁶ 1943 bütçe raportörünün ifadelerinden de anlaşılacağı üzere vaiz ve dersiamlara uzun yıllardır terfi verilmediği için maaşları oldukça düşüktür. Bundan dolayı 1943 bütçesi öncesi 26 kadar vaiz ve dersiamın maaşlarına 4 ila 10 lira arasında zam yapılması öngörülmüştür. Diyanet İşleri Reisliği Bütçe Raporu, **TBMMZC**, D. 7, İ.S. F, C. 2, B. 26, (24 Mayıs 1943), s. 66.

maaşların 55 liranın altında olmaması gerekmektedir¹⁰¹⁷. Ancak, sayıları 4.400 civarında olan hayrat hademesine yapılacak 15-20 liralık bir zammın bütçeye maliyetinin 1 milyon civarında olacağı için buna yanaşılmamıştır. Bu süreçte toplam bütçe 7.140.300 liradır¹⁰¹⁸. Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu, konuşmalarda değinilen sorunlara cevap verirken Erzurum Mebusu Vehbi Kocagüney bütçede zaten 127 milyon açık var, 1 milyon daha olsa ne olur mukabilinde bir şey söylemiş ancak olumsuz yanıt almıştır¹⁰¹⁹.

Evkafın 1948 yılına ilişkin bütçe görüşmelerinde söz alan vekillerin ortak söylemlerini yine hayrat hademesinin maaşlarının azlığı oluşturmaktadır. 1943 yılından itibaren düzenli olarak zamlar yapılmasına rağmen bunların vergi dilimine girmesinden dolayı yapılan zamların önemli bir kısmının geri alındığına dikkat çekilmiştir. Örneğin hayrat hademesine yapılan 517.000 lira zammın önemli bir kısmı vergi olarak geri alınmış ve toplamda 4.417 olan hayrat hademesinin aldığı zam 109.000 lira sınırlı kalmıştır. Yine burada aynı işi yapan insanların maaş farklılıklarına dikkat çekilerek, belirli bir standardın uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Aksi takdirde, genel itibarıyla 35 lira civarında olan bu maaşların en azı 50 liranın altında olmamak şartıyla düzenlenmezse, bu insanların aileleriyle birlikte geçinmelerinin imkânı olmadığı ve bu işi bırakmak zorunda kalacaklarına dikkat çekilmiştir¹⁰²⁰.

Bu süreçte hayrat hademesi maaşlarının düzenlenmesine ilişkin meclise iki önerge verilmiştir. Bunlardan birincisi Sinan Tekelioğlu önderliğinde Fikri Apaydın (Kayseri), İhsan Olgun ve Kamil Erbek (Yozgat), tarafından verilmiştir. Bu önergede “Vakıflar idaresi hademelerinden daha az maaş alan imam, hatip ve müezzinlerin maaşlarının bugünkü ihtiyaca göre düzenlenmesi için Vakıflar İdaresi bütçesinin encümene iadesini arz ve teklif ederiz” denilmiş, imza sayısı (50 imza şartı var) ve diğer bazı gerekçeler dolayısıyla iç tüzüğe uygun olmadığı gerekçesiyle oya sunulmamıştır. Ancak önergenin bütçe komisyonunda görüşülmesine karar verilmiştir. Bu defa elli imzadan oluşan ve alt limitin 50 lira olmasını isteyen önerge hakkında “umuma taalluk eden bir tarafı” olmadığı ifade edilerek kabul edilmemiştir. Ancak bu önergeyi verenlerin faslı geldiğinde söz almaları ve mütalâalarını söylemeleri gerektiği

¹⁰¹⁷ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1947 yılı Bütçe Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.27, (30 Aralık 1946), s. 818.

¹⁰¹⁸ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 247.

¹⁰¹⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 249.

¹⁰²⁰ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 239-240.

ifade edilmiştir¹⁰²¹. Sonrasında yapılan görüşmeler ve girişimler sayesinde hayrat hademesinin maaşlarının iyileştirilmesi bütçe komisyonu tarafından kabul edilmiştir. 1948 yılı itibarıyla hayrat hademesinin bir kısmının maaşı 50 liraya çıkarılmıştır. Geri kalanlar için ise 1949 yılında bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Ancak tekdüze olmayan uygulamalar burada da kendisini göstermiş ve mülhak vakıflarda çalışan hayrat hademesi bu maaş artışlarından da yararlanamamıştır. Mülhak vakıf mütevellileri, vakıf gelirlerinin düşük olması ve Milli Korunma Kanunu dolayısıyla herhangi bir artış sağlayamaması sebebiyle bu camilerde görev yapan hademeye maaş zammı yapamamıştır¹⁰²². Bu tarz camilerde çalışan hayrat hademesinin önemli bir kısmı beş on yıl önceki maaşlarını almaya devam etmişlerdir¹⁰²³.

CHP döneminde mülhak vakıflarda çalışan imamların maaşlarının iyileştirilmesi için pek bir girişim olmamakla birlikte, maaşların düşük olmasının bir sebebi de bu vakıf mütevellilerinin vakıfları nasıl yönettiğiyle alakalıdır. Camilerin tasnifi bölümünde de değinildiği üzere, yönetimi vakfedenlerin soyundan gelenlere şart edilmiş vakıflara mülhak, 2762 sayılı vakıflar kanunu gereğince yönetilen vakıflara mazbut vakıflar denilmiştir. Mülhak vakıfların gelirlerinin bir kısmı doğrudan hayır işlerine bir kısmı ise evlada bırakılabilir. Bu vakıflar müteveli heyetleri tarafından idare edilir ve gelirleri ve bakımlarının takibi ve denetimi mazbut vakıflara göre daha zordur. *“İşte esas perişan olan vakıf emval, şehir ve kasabalarda gördüğümüz bakımsız yerler, harabe haline gelmiş sahalar işte bu tevliyetle idare edilmiş olan, evlâdiyete mahsus yerlerdir ki, bunların imar ve ihyası için geliri kâfi gelmediği ve evladı masrafına iştirak etmediği ve ittifak hâsıl olmadığından perişandır”*¹⁰²⁴. Kötü idarenin yanında, gelirin az olması ya da hiç olmaması durumunda burada görevli kişilere yeterli maaş verilmesi çok mümkün olmamıştır. Bu durumun belirli bir süre daha devam etmesi durumunda buradaki kişiler, görevlerini bırakıp başka işlere yönelmek durumunda kalmışlardır.

1948 bütçe görüşmelerinde hayrat hademesi maaşının 50 liranın altında olanların tamamının 50 liraya, bunun üstündekilere ise 20’şer lira zam talebinde bulunulmuştur. Ancak artı 20’şer liralık zam kabul edilmeyip geri kalanlar 50 liraya

¹⁰²¹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 2, C. 7, B. 12, (28 Kasım 1947), s. 251-252.

¹⁰²² MKK, vakıf akarlarındaki kira artışını çok sınırlandırdığı için, masraflar artmasına rağmen gelirler aynı oranda artmamıştır. Bu ise, bu vakıflarda görevli hayrat hademesinin daha düşük maaş almasına neden olmuştur.

¹⁰²³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 1281-1282.

¹⁰²⁴ TBMMZC, D. 11 İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1060.

çıkarılmıştır. Bu zammın bütçeye yansması 486.707 liradır. Bu miktarın bir kısmı bazı masrafların kesilmesiyle, 135.000 lirası Genel Müdürlüğün kendi kaynaklarından elde edeceği gelirlerle, 200.000 lirası da hazine yardımı ile karşılanmıştır. Hazine yardımı olarak 1948 yılı bütçesine 2.550.000 lira konulmuştur. Bunun gerekçesi, onarım ile cami hademeleri ücretlerinin artırılması, maaş emsallerinin ve ücretlerin yükseltilmesidir. Yaşanan bu artışların vakıflar bütçesinin sınırlı geliri ile karşılanmasına imkân olmamasından dolayı 1949 bütçesine 200.000 lira daha ilave edilerek bu miktar 2.750.000 lira olmuştur¹⁰²⁵. 1948 bütçesinde 50 liranın üzerinde maaş alanların zam beklentileri karşılanmamış, ancak 1949 bütçesinde bunlara onar liralık zam yapılmıştır. Bu zamdan faydalanan hayrat hademesi sayısı 2.434'tür¹⁰²⁶.

Görüldüğü üzere mazbut vakıflarda görevli hayrat hademesine belirli oranlarda zamlar yapılmış, ancak bu zamlardan herkes yararlanamamıştır. Yani aynı işi yapan hayrat hademesinin farklı maaşlar alması sorunu çözülememiştir. Örneğin 1947 yılına ait bütçeye baktığımızda hayrat hademesi maaşının düşük olmasının yanında, belirli bir standardın olmadığı görülür. Bahsi geçen bütçede İstatistik Genel Müdürlüğü'ne bağlı ambarcı, gece bekçisi, odacı gibi meslekleri ifa edenler 90'ar lira maaş alırlarken, en yüksek dersiam maaşı 35 liradır. 1947 bütçesinde devletten maaş alan dersiam sayısı toplamda 199 iken bunların maaşları 15 ile 35 lira arasında değişmektedir. Aynı bütçede Kur'an öğreticisi sayısı 131, vaiz sayısı ise 295'tir¹⁰²⁷. 1948 bütçesinde Riyasetten maaş alan hayrat hademesi sayısında ve aldıkları maaşlar da önemli değişiklikler görülmez. 1948 yılında Kur'an öğreticisi sayısı aynı olmakla birlikte maaşlarda iyileştirmeler vardır. Bunlar arasından yedi kişi 100, 10 kişi 90, 25 kişi 75, 48 kişi 60, 41 kişi ise 55 lira maaş almaktadır. Vaiz ve gezici vaizlerin toplam sayısı 275 olup bunlardan 218'i 15'şer lira maaş alırken diğerlerinin maaşı 20 lira ile 50 lira arasında değişiklikler göstermektedir. Dersiam sayı ve maaşlarında bir önceki yıla göre önemli bir değişiklik yoktur¹⁰²⁸.

1949 bütçesinde de maaş ve sayılarda önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Kur'an öğreticisi sayısı ve maaşları 1948 bütçesi ile aynıdır. Gezici vaiz ve

¹⁰²⁵ “Vakıflar Genel Müdürlüğü 1949 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü 1949 yılı Bütçe Kanunu tasarısına bağlı A ve B işaretli cetvellerde yapılması kararlaştırılan değişiklikler hakkında Başbakanlık tezkeresi ve Bütçe Komisyonu raporu (1/393 ve 3 327)” **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 3.

¹⁰²⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 11.

¹⁰²⁷ D Cetveli-Bütçe Kanunu, **TBMMZC**, , D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.18, (18 Aralık 1946), s. 7.

¹⁰²⁸ “Bütçe Kanun Tasarısı D- Cetveli”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C. 8, B.23, (26 Aralık 1947), s. 7.

vaiz sayısında on iki kişilik bir artış yaşanmış olup, maaşlarda bir değişiklik söz konusu değildir. 1947 bütçesinde 199 olan dersiam sayısı 1949 bütçesinde 177 olmuştur¹⁰²⁹. 1950 bütçesinde de hem görevli sayısında hem de aldıkları maaşlarda önemli bir değişiklik yoktur. Buna göre Kur'an öğreticisi sayısı ve aldıkları maaş büyük ölçüde 1949 yılı ile aynıdır. Gezici vaiz sayısı 24, vaiz sayısı 284 (vaiz-gezici vaiz+308)tür. Gezici vaizlerden 4'ü 50 lira, 16'sı 40 lira, geri kalan 4'ü ise 35 lira almaktadır. Vaizlerin maaşları ise daha düşüktür. Bunlar arasında 239 kişi 15 lira maaş alırken, 1 kişi 30 lira, 14 kişi 25 lira, 30 kişi ise 20 lira maaş almaktadır. Dersiam sayısındaki düşüş devam etmiş olup son rakam 168 olmuştur. Maaşlarına baktığımızda 5 kişi 35 lira, 5 kişi 30 lira, 20 kişi 25 lira, 50 kişi 20 lira, 88 kişi ise 15 lira maaş almaktadır¹⁰³⁰. Maaşların azlığı DİB Akseki'nin de dile getirdiği mevzular arasındadır. Akseki, vazife ve mesuliyetleri manevi bakımdan çok ağır olan hayrat hademesinin gayet az bir ücret aldığına ve kendilerine maddi manevi birçok emanetler tevdi ettiğimiz bu fedakâr arkadaşlara verilen maaşın bir odacı maaşından az olduğuna dikkat çekmektedir. Akseki, İstanbul ve civarında bulunan müftüler, vaizler, imam ve hatiplerle yaptığı toplantılardan sonra hademe-i hayratın maaşlarının asgarî 100 liradan başlamasının zaruret haline geldiğini ifade etmiştir¹⁰³¹.

Akseki'nin 100 liralık zam beklentisi karşılanmamış olmakla birlikte bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Evkaf, 1949 bütçesine göre kendi bünyesinde çalışan ve maaşı elli liradan fazla olan imamlara onar lira zam yapmıştır. Ancak bu kurum bünyesinde çalışan imamların çok azı 50 liranın üzerinde maaş aldıkları için, bu zamdan faydalananların sayısı oldukça azdır. Bu süreçte asıl mağdur olan kesim 50 liranın altında maaş alan kesim olduğu için bunların maaşına da zam yapılması ve bu grubun memur statüsüne dâhil edilerek çocuk zammı, emekli ödeneği, ikramiye gibi konularda durumlarının düzeltilmesi gerektiği ifade edilmiştir¹⁰³². Ancak bu talepler,

¹⁰²⁹ “Bütçe Kanun Tasarısı D- Cetveli”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 48, (21 Kasım 1949), s. 7. Bütçenin meclis gündemine gelmesi üzerine söz alan Ordu Mebusu Hamdi Şarlan sayıları az olmakla birlikte iyi yetişmiş on iki vaizin memleketin çeşitli yerlerinde görevlendirilmiş olmasının çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Bunların sayılarının artması temennisinde bulunarak ancak bu sayede bilgisiz vaizlerin etkisi kırılacak ve devamında gelecek hurafelerden arınmış olacaktır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Kasım 1949), s. 446.

¹⁰³⁰ Aynı dönemde Riyaset bütçesinde yer alan odacı maaşları 50-60 arasında değişirken gece bekçisi 100, daktilocu 140 lira maaş almaktadır. 1950 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı Ve Bütçe Komisyonu Raporu-Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi-D Cetveli, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 45, (13 Şubat 1950), s. 7.

¹⁰³¹ “Diyanet İşleri Reisinin Dünkü Basın Toplantısı”, **Hürriyet**, 26.08.1950, s.1.

¹⁰³² **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 960.

bütçede oluşturacağı ek maliyet gerekçe gösterilerek uygun bulunmamıştır¹⁰³³. Bununla birlikte Evkaf bünyesindeki hayrat hademesi maaşlarına bir standart getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, 50 liradan daha az ücret alan hademe-i hayrata, ücreti 35 ise 15 lira, 30 ise 20 lira, 40 ise 10 lira zam yapılmıştır. Ve bu suretle maaşı 50 liranın altında olanların hepsi 50 lirada toplanmış ve bu zam için bütçeye 278.000 lira ilave yapılmıştır. 50 lira ve üzerinde maaş alanlara ise herhangi bir artış yapılmamıştır. Elli liranın üzerinde maaş alanlar için bir sonraki sene bütçenin imkân vermesi durumunda zam yapılacağı ifade edilmiş olmasına rağmen, mali imkânsızlıklar dolayısıyla bunun mümkün olmadığı ifade edilmiştir.

Tüm bunlardan sonra CHP döneminin geneline bakıldığında hayrat hademesi maaşlarının düşük olduğu, geçim sıkıntısı yaşadıklarını söylemek mümkündür. Ancak bununla birlikte belirli ölçülerde maaşlara zam yapılmaya çalışıldığı da bir vakıadır. Bu noktada CHP'nin iktidarı DP'ye devrettiği 1950 yılındaki Evkaf bütçesinden maaş alan hayrat hademesi sayısı ve aldıkları maaş şu şekildedir¹⁰³⁴:

Tablo 12 1950 Yılı Bütçesine Göre Hayrat Hademesi (İmam, Hatip, Müezzin ve Kayyım) Maaş Cetveli

Hayrat Hademesi (Kişi)	Aldığı Maaş (TL)	Toplam Ödenen(TL)
1.978	50	98.900
1.834	60	110.040
255	65	16.575
77	70	5.390
131	75	9.825
46	80	3.680
51	90	4.590
24	100	2.400
14	120	1.680
2	130	260
Toplam: 4.412	Toplam Ödenen Maaş:	253.340

Bu tabloya ek olarak, mazbut vakıflardan olup İstanbul camilerinde Cuma ve kürsü vaizliği yapan vaizlerin maaşlarının düşük olduğu görülmektedir. Sultanahmet Cami

¹⁰³³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 965.

¹⁰³⁴ 1949 Yılı VGM Bütçesi, TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 54, (27 Şubat 1949), s. 36.

kürsü vaizi 20 lira alırken Süleymaniye, Beyazıt, Fatih, Eyüp, Laleli ve diğer camilerdeki vaizler genellikle 15'er lira maaş almaktadır. Kaldırılmış tekke ve zaviye mensuplarının maaşları ise genellikle 20 liradır¹⁰³⁵. Diyanet teşkilatının yeniden hazırlanması ile söz konusu teşkilat kanunun geçici ikinci maddesi ile Evkafın D cetvelinden maaş alan İstanbul Cuma ve kürsü vaizleri bu cetveldən çıkarılarak Diyanet bütçesine aktarılmıştır¹⁰³⁶. Ancak yine mazbut vakıf olup bütçenin K cetvelinden maaş alan imam, hatip, müezzin ve kayyım maaşlarında iyileştirme olduğu görülmektedir.

Tablo 13 1951 Yılı Diyanet Bütçesinden Hayrat Hademeleri ve Verilen Maaşlar

Hayrat Hademesi	Sayı	Ücret (TL)
İmam Hatip Müezzin Kayyım	2066	50
	1834	60
	256	65
	77	70
	133	75
	46	80
	51	90
	24	100
	14	120
	2	130
TOPLAM SAYI	4503	

Bu tabloda da görüldüğü üzere hayrat hademesi sayısı bir önceki yıla göre 91 artışla 4503 olmuştur. Aynı şekilde yine bir önceki yıla göre maaşlarda da iyileştirmeler yapılmıştır. Her ne kadar bu maaşlardan faydalanan hayrat hademesi sayısının meslek gruplarına göre net dağılımını bilemesek de, genel itibariyle bu

¹⁰³⁵ Söz konusu maaş, isim ve görev yeri listesi için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü 1950 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/631), **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 56, (25 Şubat 1950), s. 40.

¹⁰³⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 25, B. 71, (23 Mart 1950), s. 842.

maaşların yükseldiği söylenebilir. Son olarak, bu tablo 1950 bütçesinden alınmış olmasına karşın, en düşük hademe maaşının 50 lira olmasına ilişkin uygulama 1948 yılına aittir.

3.5. DP Döneminde Hayrat Hademeleri ve Maaşlar

DP döneminde Riyaset'in daha etkili bir kurum olarak çalışması için bazı düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kurumun görev ve sorumluluklarından bahsederken kullanılan dil Riyaset lehine değişmiştir. Mecliste Allah, Kur'an, İslam, ibadet gibi dini kavramların kullanım sıklığı DP döneminde belirgin olarak artmıştır. Ayrıca bu dönemde din, toplumsal sorun ve ahlaksızlığın çözüm merkezi olarak görülmüştür. Zahirdeki polis ve jandarmanın toplumdaki suç oranlarını azaltmakta yeterli olmadığı dile getirilerek, manevi polis ve jandarmanın teşkil edilmesi için dini eğitimin zorunluluğuna vurgu yapılmıştır. Bu yaklaşımların da etkisiyle dini eğitim bu dönemde hem örgün, hem de yaygın eğitim olarak daha görünür olmuştur. Bununla birlikte, DP iktidarında meclisteki dini söylemlerindeki artış CHP'yi de etkilemiş veya dönüştürmüştür. Örneğin Riyaset'in 1958 bütçe görüşmelerinde söz alan CHP Adana Milletvekili Kemal Sarıbrahimoğlu, konuşmasına "Türk Milleti, Allah'a inanan, dindar ve Müslüman bir millettir. Tarih boyunca, İslam dininin yayılması uğruna nice şehitler vermiştir" şeklinde başlamıştır¹⁰³⁷. Bu söyleme tek parti döneminde rastlamak çok mümkün değildir¹⁰³⁸.

Bu dönemde dini eğitimin önemine yapılan vurgu, hayrat hademesi lehine bir takım gelişmelerin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Ancak bununla birlikte CHP döneminde olduğu gibi, DP döneminde de hayrat hademelerinin maaş miktarları, genel bütçeden maaş alan birer memur olmamaları gibi tartışmalar devam etmiştir. Bu dönemde de maaş mevzusu çok sık gündeme gelmekle birlikte, yıl 1960'ı gösterdiğinde dahi bu sorun çözül-e-memiştir. Hayrat hademesi bu dönemde de memur haklarına sahip olamadığı için, memurun almış olduğu zam ve terfilerden de yararlanamamıştır. Bu durum ise, belirli artışlara rağmen hayrat hademesinin maaş sorununun devam etmesine neden olmuştur. Tıpkı CHP döneminde olduğu gibi DP

¹⁰³⁷ TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 466.

¹⁰³⁸ Tek parti dönemin genel bir değerlendirilmesi ve Türkiye'yi çok partili hayata hazırlayan iç ve dış sebepler için bkz. Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945), İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983.

döneminde de, hayrat hademesinin alternatif iş ve gelirlere sahip olduğu dile getirilmiş ve maaşların düşüklüğü buna bağlanmıştır¹⁰³⁹.

Bu dönemde hayrat hademesi için önemli bir gelişme olarak yeniden Riyaset bütçesinden maaş alınması gösterilebilir¹⁰⁴⁰. CHP döneminde hazırlıkları başlanan, ancak 14 Mayıs seçimleriyle yaşanan iktidar değişikliği dolayısıyla DP döneminde yürürlüğe giren bir kanun ile hayrat hademesi yeniden Riyaset bütçesinden maaş almaya başlamıştır. Fakat bu düzenlemeyle, bu grubun maaş probleminin çözüldüğü söylenemez. Her ne kadar bu dönemde vekillerin bu sorunu sıklıkla gündeme getirmesi ve bunun için çeşitli önergeler vermesine bağlı olarak bu konuda belirli iyileştirmeler yapılsa da, hayrat hademesinin maaş sorunu çözülememiştir. Bununla birlikte bu dönem, çok partili dönemdir ve bu dönemde halkın ihtiyaç ve taleplerine kayıtsız kalmak artık çok daha zordur. Dolayısıyla bu süreçte, yılların birikimi olarak özellikle kırsal alanda varlığı şiddetle hissedilen din adamı eksikliğinin giderilmesine yönelik çabalar, bir noktada iktidarda kalmanın da bir şartıdır¹⁰⁴¹. Artık Türkiye’de dini ihtiyaç ve taleplere kayıtsız kalan bir iktidarın mevcut durumunu sürdürmesi çok mümkün değildir. Bunun bilinciyle hareket eden DP’nin, özellikle kırsal bölgelerde temas kurduğu kişiler arasında imamlar başı çekmiştir. Bu temas, imamlara daha fazla maaş,

¹⁰³⁹ Erzurum Milletvekili Fehmi Çobanoğlu (DP) dersiamların emeklilik düzenlemesi hakkında verdiği bir kanun teklifinde dersiamları üç grupta değerlendirmektedir. 1. Dersiamlık haricinde, devlet teşkilâtında geçirdikleri hizmetlerden dolayı tekaüt hakkını iktisap ederek emeklilikleri icra edilmiş ve kendilerine emekli aylığı bağlanmış olanlar, 2. Dersiamlık uhdelerinde bakı olduğu halde devlet teşkilâtında memur bulunanlar, 3. Uhdelerinde dersiamlıktan başka bir memuriyeti veya emekli aylığı bulunmayanlar. “Erzurum Milletvekili Fehmi Çobanoğlu’nun, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun 99. maddesinin değiştirilmesine dair kanun teklifi ve Maliye ve Bütçe Komisyonları raporları (2/71)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 7, B. 78, (18 Mayıs 1951), s. 1.

¹⁰⁴⁰ Ancak bir zaman sonra İmam Hatip Mektebi Mezunları Camiler Hademesini Düzenleme ve Yardımlaşma Derneği üyeleri, hükümetin Diyanet bütçesine ayırdığı paranın yerli yerine sarf olunmadığını ileri sürerek yeniden Evkaf’a veya Maarif’e bağlanmak istemişlerdir. Belli başlı temennilerden biri de, dolgun maaş tahsis edilmek suretiyle daha bilgili ve gayretli imam ve hatipleri vazifelendirmek yoluna gidilmesidir. Bu takdirde, imam ve hatipliğe talip olanların sayısı da artacaktır. “Diyanet ve Hayır İşlerinde Çalışanların Şikâyetleri”, **Milliyet**, 14.03.1955, s.2.

¹⁰⁴¹ İstanbul İmam Hatip Okulu tarafından hazırlanan bir raporda, birçok caminin kadrolarının eksik olduğu belirtilmiştir. 1951 yılında ilk açıldığında 60 öğrencisi bulunan okul 1957 yılında 575 öğrenciye ulaşmıştır. Okul Müdürlüğüne hazırlanan raporda halen memleketimizde 100 binden fazla din adamına ihtiyaç bulunduğu tespit olunmuştur. Yapılan hesaplar neticesinde bugünkü tempo ile imam hatip okulu mezunlarının ancak 80 sene sonra memleket ihtiyacına kâfi geleceği anlaşılmıştır. Nüfus artışı ve idari teşkilâtta yapılan değişikliklerle bu, ilgililerin kanaatine göre 120 seneye kadar yükselebilecektir. Bu arada hâlen cami kadroları İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük şehirlerimizin din adamına olan ihtiyacı karşılanamamıştır. Şehrimizdeki birçok büyük caminin eksik, kadro ile çalıştığı tespit edilmiştir. İmam hatip okullarından her yıl mezun olan talebe miktarı ise normal olarak 400’ü geçmeyecektir. Diplomalı din adamları, ihtiyaç bulunan yerlere ve bilhassa şark vilayetlerine gönderilecektir. İmam-Hatip Okulu Müdürlüğü’nün hazırladığı raporda bunlara işaret edilerek ayrıca kitap ve hoca sıkıntısı üzerinde de durulmaktadır. “İmam Hatip Okulu Talebe Sayısı 6 Yılda % 982 Arttı”, **Tercüman**, 20.11.1957, s.1.

itibar veya yardım olarak yansırken, imamlar da kırsalda büyük ölçüde DP'nin temsilcisi gibi hareket etmişlerdir.

DP döneminde hayrat hademesinin maaşlarının belirli oranlarda artmasına ek olarak sayılarında da ciddi artış gözlemlenmiştir. Bu artışın bir kısmı hükümet eliyle yapılırken bir kısmı ise, bu alanda kendisini daha özgür hisseden vatandaşlar tarafından yapılmıştır. Dinsel hayattaki kısmi özgürlük, insanların kendisini daha rahat hissetmesini sağlamış ve bu süreçte birçok Kur'an Kursu ve benzeri kurslar açılmıştır. Bu anlamda 1951 bütçe komisyon raporunda yer alan ifadeler, Türkiye'nin muhtelif yerlerinde çalışan hayrat hademesinin sayıları, özlük hakları, maaşları hakkında bilgi vermektedir. Bu rapora göre Türkiye'de 800 Kur'an kursu olup bunlardan sadece 131'inin öğreticisi maaşlıdır; geri kalanlar gönüllü olarak çalışmaktadır. Bu kişilerden 58'i 50'şer lira, 8'i ise 60'şar lira olmak üzere 66 yeni kadro verilmiştir. Söz konusu öğretmenlerin uzun zamandan beri sınırlı olan maaşlarını iyileştirmek için kısmi bir zam da yapılmıştır. Ücretli imam ve müezzini olmadığı için kapanmaya yüz tutmuş bazı cami ve mescitler tespit edilerek imam, hatip, müezzinlerden oluşan 127 adet yeni kadro tahsis edilmiştir. Bununla birlikte hizmet yılı elli seneyi aşmış ve iş göremeyecek seviyede olan 196 kişi hizmet dışı bırakılarak mevcut maaşlarının yarısı kadar emeklilik maaşı bağlanmıştır. Ancak bununla birlikte, sayılan meslek gruplarının aldıkları maaşların düşük olmasından dolayı bu işlere ehil insan bulmanın zorluğuna dikkat çekilerek, hizmet dışı bırakılanlardan isteyenlerin görevlerini bir süre daha devam ettirebilmesine yönelik karar alınmıştır. Gezici vaizlerin yolluk ve yevmiyelerini karşılamak ve müftü ve vaizlerle gerektiği yerlerde imam ve hatipleri kursa tâbi tutmak ve bu suretle teşkilâtın daha verimli çalışmasını sağlamak için bütçeye 6 bin lira fazlasıyla ödenek konulması teklif edilmiştir¹⁰⁴². Ancak sayıları 24 olan bu gezici vaizlerin ihtiyacı karşılamak için yetersiz olmasına ek olarak, ekseriyetinin yaşlı olması, durumu biraz daha zorlaştırmıştır. Çünkü yaşlı olmalarından dolayı imam ve hatipleri dolaşarak gerekli kontrolleri yapmaları çok mümkün olmamıştır¹⁰⁴³. Bu konu bir önceki yıla ait bütçe görüşmesinde de gündeme gelmiştir. Bütçe Komisyonu adına söz alan DP Ordu mebusu Refet Aksoy, bu durumun Riyaset ile görüşüldüğünü ve Riyaset'in, hepsi işinin uzamanı olan 24 kişi

¹⁰⁴² “1951 Yılı Bütçe Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyon Raporu” **TBMMZC**, D. 9, İ. S. 1, C. 5, B. 45, (19 Şubat 1951), s. 39-40.

¹⁰⁴³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 537.

ile mevcut ihtiyacın giderildiği cevabını verdiğini ifade etmiştir¹⁰⁴⁴. Bu aşamada yeni vaizlere ihtiyaç duyulması halinde gerek toplum içinde, gerekse memuriyet dâhil başka işlerde çalışan insanlar arasında vaiz olma şartlarını taşıyan iyi yetişmiş insanların olduğuna dikkat çeken DP Yozgat mebusu Yusuf Karşlıoğlu, maaş azlığı dolayısıyla bu işin tercih edilmediğini ifade etmiştir¹⁰⁴⁵.

DP döneminde sayılarında ciddi artış görülen bir başka alan ise Kur'an öğretmenliğidir. Bunların sayıları fazla olmakla birlikte büyük çoğunluğu gönüllü veya vatandaşın verdiği birtakım ücretlerle iş görmektedirler. Bunlardan 700 kadarının ücretli kadroya alınması için 58.500 liralık bir tahsisat ayrılmıştır. Ancak bu tahsisat, Riyaset bütçe raportörü Refet Aksoy tarafından gereksiz bulunmuştur. Çünkü gönüllü olarak çalışan bu Kur'an öğretmenlerine halk tarafından verilen yardım ve paraların, aylık geçimlerini temin edecek seviyede olduğuna dikkat çekilmiştir. Aksoy'un gereksiz gördüğü bir başka tahsisat ise, hayrat hademesi personelinin maaşının artırılması için bütçeye konan 400.800 liradır. Aksoy'un, bu ilavenin gereksiz olduğuna dair ifadeleri CHP dönem söylemleriyle benzerlik göstermektedir. Aksoy, maaşları genel itibarıyla 60 lira ile 150 lira arasında değişen bu personelin önemli bir kısmı yalnız hayrat hademesi ücretine bağlı olmayıp dışarda da iş görebildiklerinden, genel bütçenin sınırlı durumu da hesaba katılarak şimdilik böyle bir artışa gerek olmadığı görüşündedir. Aksoy'a göre, mevcut hayrat hademesinin maaşını artırmaktan ziyade birçok şehir, kasaba ve bucaklardaki imamsız ve müezzinsiz camilerle, halkın yardımı ile yapılmaya devam edilen yeni camilere atanacak hayrat hademesinin öncelikli olarak ele alınması gerekir¹⁰⁴⁶.

Aksoy'un ifadelerine de uygun olarak, 1952 yılı bütçesine konan 318.960 lira ile toplam sayısı 443 olan yeni imam, hatip ve müezzin alınmıştır. Bunların her birisine 60'şar lira maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca mevcutlarının maaşlarına zam için bütçeye 400.800 lira konmuştur¹⁰⁴⁷. Belirli miktarlarda alım ve maaş atışları olmakla birlikte bunların yeterli olmadığı ifade edilebilir. Örneğin 443 yeni hayrat hademesinin görevlendirilmesinin yapıldığı dönemde ihtiyaç ve talebin 2000'in üzerinde olduğu

¹⁰⁴⁴ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 610.

¹⁰⁴⁵ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 605.

¹⁰⁴⁶ "1952 yılı "Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu ; (1/269)", TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 42, (20 Şubat 1952), s. 84-86.

¹⁰⁴⁷ 1952 yılı "Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu ; (1/269)", TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 42, (20 Şubat 1952), s. 59.

anlaşılmaktadır¹⁰⁴⁸. Diyanet bütçesine yönelik söylemlere Bütçe Komisyonu adına yanıt veren Refet Aksoy (DP-Ordu), kendi dönemlerinde gerek maaşların iyileştirilmesi gerekse imamsız, hatipsiz camilere görevli atama işlerine çalışılmakla birlikte, devletin camilere imam, hatip, müezzın gibi hayrat hademesi bulmak gibi bir görevinin olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca yakın dönemlere kadar Türkiye'deki camilerde görev yapan hayrat hademesinin genel itibarıyla, cami vakfiyesinden elde edilen gelirle veya eğer cami hayır sahibi biri tarafından yapılmış ve vakfiyesi yoksa bölge halkı tarafından maaşının verildiğine dikkat çekmiştir. Ancak camilere ait vakfiyelerin önemli bir kısmı Evkaf tarafından elden çıkarılınca, ortaya çıkan gelir kaybı üzerine hayrat hademesi maaş alamaz ya da çok az maaş alır duruma düşmüştür. Bunun üzerine bazı camilerdeki hayrat hademesinin maaşı doğrudan genel bütçeden karşılanmaya çalışılmıştır. Bunların dışında özellikle kırsal alandaki camilerde görev yapan hayrat hademesi için devlet bütçesinden tahsisat ayırmanın, bütçenin imkânları dâhilinde mümkün olmadığını ifade etmiştir¹⁰⁴⁹.

Bu dönemde köy cami ve mescitleriyle mülhak camilerde görevli hayrat hademesine belirli oranlarda yardımlar yapılmış olmasına rağmen, bunların şehir camilerindeki hayrat hademesi gibi Riyaset bütçesinden maaş almalarının bütçe imkânları açısından mümkün olmadığı sıklıkla dile getirilen bir durumdur. Bununla birlikte farklı alanlardan yapılan kaynak aktarımı ile bunların desteklenemeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Devlet Bakanı Samet Ağaoğlu, Sayıştay bütçesinden yapılan 480 bin liralık bütçe tasarrufunun 150 bin lirasının mülhak camilerdeki hayrat hademesinin maaşlarına, geri kalan 330 bin liranın ise Riyaset bütçesine aktarılmasının yerinde bir karar olacağını ifade etmiştir¹⁰⁵⁰. DP Rize mebusu Ahmet Gürkan ve 57 arkadaşı, Sayıştay'dan eksiltelen bütçenin 380 bin lirasının, DP Tunceli mebusu Hasan Remzi Kulu ise bunun tamamının Riyaset'e aktarılması için önerge vermişlerdir. Kabul edilen son şekli ile bu miktarın 380 bin lirası ilave 500 hayrat hademesinin maaşlarına, geri kalan 100 bin lira ise mülhak camilerin hademelerine tahsis edilmiştir¹⁰⁵¹. Ayrıca 1953 ve 1954 VGM bütçelerinde, mülhak vakıflara ait cami ve mescitler hademe ücretleri farkı için 180.000 lira tahsisat

¹⁰⁴⁸ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 606.

¹⁰⁴⁹ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 609-610.

¹⁰⁵⁰ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 611.

¹⁰⁵¹ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 613.

ayrılmıştır¹⁰⁵². Yine 1953 yılında yapılan bir düzenleme ile bazı cami ve mescitler mazbut vakıf kapsamına alınarak 147.000 lira tahsisat ayrılmış, burada görev yapan hayrat hademesinin durumunda bazı iyileştirmeler yapılmıştır¹⁰⁵³. Ayrıca görev yaptığı mülhak vakfın, gelirleri az olması dolayısıyla çok düşük maaş almak durumunda olan hayrat hademesinin maaşlarını iyileştirmek için aradaki farkın devlet bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bunun için ilk olarak maaşı 40 liranın altında olan mülhak vakıf çalışanların maaşları 40 liraya tamamlanmış, bir sonraki yıl olan 1953 için ise, bunların diğer mazbut vakıflarda çalışanlar gibi 60 lira maaş alması için bütçe ayrılmıştır. Bunun için ayrılan bütçe 1952 yılında 100 bin, 1953 yılında 180 bin liradır. Ayrıca herhangi bir vakıf eser olmayıp dernekler veya köylüler tarafından yapılan hayrat eserlerin desteklenmesi kararı da alınmıştır. Bunun için ise 100 bin liralık bir bütçe ayrılmıştır¹⁰⁵⁴. Ancak bununla birlikte, belirli aralıklarla tahsisatlar ayrılmış olmasına rağmen, mülhak vakıf çalışanlarının maaşı genel itibarıyla mazbut vakıf seviyesine ulaşamamıştır.

Daha önce de değinildiği üzere vakıf eserler, mülhak ve mazbut olarak iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan mazbut vakıflar VGM'nin denetiminde, mülhak vakıflar ise vakfiyelerinde yazdığı üzere mütevellilerin yönetimine bırakılmıştır. Ancak bazı mülhak vakıfların, mütevellilerin kötü idaresi veya sonraki nesle aktarma sürecinde ortaya çıkan sorun ve suiistimallerden dolayı sahipsiz kalması, bazı mülhak vakıfların ise, birtakım gelirlerini kaybetmesi üzerine güçsüz kalmaları durumları ortaya çıkmıştır. Bunların neticesinde ise hayrat hademesinin maaşını ödeyemez hale gelmişlerdir¹⁰⁵⁵. Bahsi geçen camilerin bütçe yokluğu dolayısıyla kapanmaması ya da hayrat hademesini kaybetmemesi için 1951 yılında evkaf bütçesine ilave bir bölüm eklenmiştir¹⁰⁵⁶. Ayrıca söz konusu vakıflara ait cami ve mescitlerde görev yapanların maaşları düşük olduğu için ek yardımlar yapılmıştır. Örneğin bu yardım 1955 yılı için 225.000 liradır¹⁰⁵⁷. Mazbut vakıflarda görevli din adamlarının aldığı maaş asgari 60

¹⁰⁵² “1954 yılı Muvazenei Umumiye kanunu lâyihası ve Bütçe Komisyonu raporu (1 686)”, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 45, (18 Şubat 1954), s. 201.

¹⁰⁵³ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 55, (27 Şubat 1953), s. 1296.

¹⁰⁵⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1953 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/485), **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 55, (27 Şubat 1953), s. 2-3.

¹⁰⁵⁵ CHP Ankara Mebusu Selim Soley Riyaset'in 1958 bütçesinde bu tarz camilerin sayısının 289 olduğunu ifade etmiştir. Mülhak vakıftan olup mütevelliler eliyle yönetilen camilerin bir kısmı ihmal edilmeleri dolayısıyla önce vakıflara daha sonra Riyaset'e aktarılmıştır. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 468-469.

¹⁰⁵⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1951 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu (1/91), **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 53, (27 Şubat 1951), s. 15.

¹⁰⁵⁷ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (27 Şubat 1955), s. 958.

lira olmasına rağmen, mülhak vakıflarda bu rakam çok daha azdır. İşte aradaki bu farkı kapatmak ve mülhak vakıflarda çalışan hayrat hademesinin maaşını 60 liraya çıkarmak için, farkları hazineden verilen karşılıktan temin edilmek suretiyle ek bütçeler tahsis edilmiştir. Buna ilişkin madde şu şekildedir: “Vakıflar varidatından muhassas aylık ücretleri 60 liradan az olan imam ve hatiplerle müezzın ve kayyımların ücret farkları bu tertipten Vakıflar Umum Müdürlüğünce kendilerine ödenerek yukardaki miktara iblâğ olunur. Vakıflar Nizamnamesinin 52. maddesi mucibince ücretleri Umum Müdürlük bütçesinden verilenler de bu hükme tâbidir”¹⁰⁵⁸. Mülhak vakıflarda görevli hayrat hademesinin lehine yapılan düzenlemelere sonraki yıllarda da devam edilmiştir. Örneğin bir önceki yıl yapılan düzenleme gereği ortaya çıkan maaş farkı için 1956 bütçesine 307.000 lira ek tahsisat konmuştur. Mülhak vakıflar için ayrılan bu tahsisatlar Maliye Vekaleti bütçesinin yardımlar kısmından ödenmiştir¹⁰⁵⁹. Bu süreçte DP Rize mebusu Ahmet Gürkan ve arkadaşları tarafından verilen bir başka önergeyle, mülhak vakıflarda görevli hayrat hademesinin de maaşları 100 liraya çıkarılmıştır. Eğer bu vakıfların gelirleri bu rakamı karşılamayacak durumda ise, maliye bütçesinin yardımlar kısmından karşılanacaktır¹⁰⁶⁰. Maaşların 100 liraya çıkarılması ve mazbut vakıf cami imamlarında olduğu gibi senede beş kez tahsisat verilmesi, imam ve hatibi olamayan mülhak camiler için imamlık başvurularını artmıştır. Bu artış için vakıf bütçesine ek olarak 40.000 lira tahsisat konmuştur¹⁰⁶¹. Tüm bunlara rağmen, bahsi geçen vakıflarda çalışanların maaş sorununun çözülemediği anlaşılmaktadır. Örneğin 1960 yılında bütçe raportörlerinin hazırlamış olduğu raporlarda, mülhak vakıf personelin maaşlarında bir iyileştirme yapılmasının gerekliliği vurgulanmaya devam edilmiştir¹⁰⁶².

DP döneminde mülhak vakıflarla birlikte mazbut vakıflarda görevli hayrat hademesinin maaş ve sayılarının artmaya devam ettiği görülmektedir. Örneğin 1952 yılı bütçesinde hayrat hademesi maaş toplamı 4.951.200 iken bu rakam 1953 bütçesinde 5.537.460 lira olarak belirlenmiştir. 586.260 lira tutarındaki bu artışın bir

¹⁰⁵⁸ “Vakıflar Umum Müdürlüğü 1955 yılı bütçe kanunu lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası (1/139)”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (27 Şubat 1955), s. 46.

¹⁰⁵⁹ 1956 Yılı Masraf Bütçeleri-Maliye Vekaleti”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 228.

¹⁰⁶⁰ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 44, (25 Şubat 1956), s. 787

¹⁰⁶¹ “Vakıflar Umum Müdürlüğü 1956 yılı Bütçe Kanununa bağlı (.A/1) ve (A/2) işaretli cetvellerde değişiklik yapılması hakkında kanun lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası (1/609)”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 13, B. 25, (14 Ocak 1957), s. 1-2.

¹⁰⁶² **TBMMZC**, D. 11 İ.S. 3, C. 12, B. 50, (28 Şubat 1960), s. 1987.

kısmı mevcut maaşlara azami 25 asgari 10 liralık zamlar ile alakalı iken, bir kısmı ise 1953 yılı için 60'ar lira maaşla 500 imam, hatip ve müezzinin alınmasının planlanması ile alakalıdır¹⁰⁶³. Ancak DP Balıkesir mebusu Müçteba Iştın ve 68 arkadaşı hayrat hademeleri kadrosunun iki misline yükseltilmesini ve bu işe ayrılan ödeneye 360 bin lira ilâvesini isteyen bir önerge vermişlerdir. Aynı dönemde DP Ankara Mebusu Talât Vasfî Öz ve 50 arkadaşı tarafından benzer bir önerge daha verilmiştir. Önergeler bütçe tasarısında mevcut hayrat hademeleri kadrosunun iki misline ve bu iş için ayrılan ödeneye 366 bin lira ilâvesine ve halen hizmette bulunan hayrat hademelerinin maaşlarına 15'er lira zam yapılmasına dairdir. Önergeler oya sunulmuş ve kabul edilmiştir¹⁰⁶⁴. Bu önergelerin kabulü ile bahsi geçen yıl için kabul edilen 1000 adet hayrat hademesi kadrosunun dağıtımı ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Vilayet merkezleri 200, kazalar 450, nahiyeler 300, köyler 50¹⁰⁶⁵.

Görüldüğü üzere DP döneminde sadece mülhak vakıflar değil, köy camileri de ihmal edilmemeye çalışılmıştır. Ancak 1953 yılı verileri için 60 lira maaş düşüktür. Çünkü aynı dönemde 60 liranın üzerinde maaş alan köy imamı sayısı epey fazladır. Yani bazı yerlerde köy bütçesinden maaş alan imamlar, devletten maaş alan imamlardan daha iyi bir gelire sahip olmuşlar ve bu durum eleştiri konusu olmuştur¹⁰⁶⁶. Bunun için DP Ankara mebusu Talat Vasfî Öz ve 49 arkadaşı, sayıları 1733 olan ve 60 lira maaş alan hayrat hademesinin her birinin maaşının 15'er lira artırılması için bir önerge vermişlerdir¹⁰⁶⁷. Konuyla alakalı bütçe komisyonu adına söz alan Refet Aksoy, geçen sene tayin edilmiş hayrat hademesinin Teadül Kanunu'na göre üzerinden üç sene geçmeden yeniden terfi ayarında zam almasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Her ne kadar bunlar memur olmasa da, terfilerinde bu kanuna göre muamele uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Ancak buna rağmen mesele görüşülmek üzere komisyona havale edilmiştir¹⁰⁶⁸. Bunun üzerine Refet Aksoy, artan bütçe açıklarına da dikkat çekerek "Değirmen iyi ama, suyu nereden" diyerek bütçenin buna imkan vermediğini ifade ederek önergelere taraftar olmadıklarını söylemiştir¹⁰⁶⁹. CHP Sinop Milletvekili Muhit Tümerkan, hayrat

¹⁰⁶³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 556-557.

¹⁰⁶⁴ "Laiklik Meselesi Mecliste Münakaşalara Sebep Oldu", *Milliyet*, 21.02.1953, s.1.

¹⁰⁶⁵ "1954 yılı Muvazenei Umumiye kanunu lâyihası ve Bütçe Komisyonu raporu (1 686)", TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 45, (18 Şubat 1954), s. 75.

¹⁰⁶⁶ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 537.

¹⁰⁶⁷ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 557.

¹⁰⁶⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 558-559.

¹⁰⁶⁹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 565.

hademesinin beş vakit namaz saatleri dışında camide bulunması gerekmediğinden, sadece bir maaş ile geçinmek zorunda olmadıklarını ifade etmiştir. Ancak bütçeye ek yük getirmesine rağmen bu kararın alınması gerektiğini de sözlerine eklemiştir¹⁰⁷⁰.

Tablo 14 1953 yılı bütçesinde hayrat hademesi ve aldıkları maaş şu şekilde verilmiştir¹⁰⁷¹:

Meslek	Sayı-Kişi	Maaş- Lira
İmam, Hatip, Müezzin, Kayyım	41	150
	96	125
	733	100
	3.147	75
	2.233	60

Tabloda örneğin 150 lira maaş alanlardan kaçının hangi mesleği yaptığı ifade edilmemiştir. Ancak 1953 yılında Riyaset bütçesinden maaş alan hayrat hademesi sayısını vermesi açısından önemlidir. Toplam hayrat hademesi 6250'dir. Bu rakam CHP'nin son iktidar yılında 4503'tür¹⁰⁷². Dolayısıyla DP'nin ilk üç yılında 1747 hayrat hademesinin göreve başladığı anlaşılmaktadır¹⁰⁷³. Bu artış her yıl devam etmiştir. Bu artışın devam etmesinin en önemli nedenlerinden biri de, vekillerin konuyla alakalı verdikleri önergelerdir. Örneğin 1954 bütçe görüşmelerinde, 81 vekil imzasıyla verilen önergede, özellikle vatandaşlar tarafından yapılan camiler başta olmak üzere halen imam ve hatibi olmayan camiler için 450.000 liralık bütçe konularak 500 hayrat hademesinin daha alınması istenmiştir¹⁰⁷⁴. Bunun üzerine bütçe komisyonu adına söz alan Refet Aksoy, 1954 bütçesine 500 adet kadro için tahsisat ayrıldığını, ayrıca bir 500 kişilik kadronun bütçeyi zorlayacağını ifade etmiştir. Ancak buna rağmen bu

¹⁰⁷⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 559.

¹⁰⁷¹ "1953 Yılı Gider Bütçeleri- Diyanet İşleri Reisliği-S Cetveli", TBMMZC, D. 9, İ. S. 3, C. 20, B. 44, (16 Şubat 1953), s. 1.

¹⁰⁷² Bu rakam zabıtlarda 4412 olarak verilse de bin önceki tabloda da görüldüğü üzere bu rakam 4503'tür. TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 541.

¹⁰⁷³ Bu rakam tutanaklarda 1747 olarak ifade edilmiştir. Hem CHP hem DP döneminde vekiller tarafından verilen hayrat hademesi sayılarında çok yüksek olmayan farklılıklar gözükmemektedir. Bunun sebebi vakıf çeşitliliği ile yönetmelik e kanunlarda belirtilen şartların çeşitlilik ve farklılığından kaynaklanmaktadır. TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 541.

¹⁰⁷⁴ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 47, (22 Şubat 1954), s. 678-679.

önergenin görüşülmesi meclis tarafından kabul edilmiştir¹⁰⁷⁵. Bununla birlikte bu gelişmeler dönem vekilleri tarafından yeterli görülmemiş ve eleştirilmiştir. Örneğin DP Bitlis mebusu Kasım Küfrevi, Riyaset bütçesi ile ilgili konuşmasında hayrat hademesi maaşlarına da değinerek, bugün bunlara verilmekte olan ücretin geçimlerini sağlamak için yeterli olmadığını dile getirmiştir¹⁰⁷⁶.

1950-1955 yılları arasında yeni kadroya alınan hayrat hademesi sayısı 2997'dir¹⁰⁷⁷. 1956 yılında ise toplamı 8000'e ulaşan hayrat hademesinin sayısal dağılımlara göre aldıkları maaş şu şekildedir:

Tablo 15 1956 Yılı Hayrat Hademesi Maaşları

Meslek	Sayı-Kişi	Maaş-Lira
İmam, Hatip, Müezzin, Kayyım	41	150
	96	125
	733	100
	7.130	75

1953 yılında 6250 olan hayrat hademesi sayısı 1956 yılında 1750 artışla 8000 olmuştur. Asgari maaş 75 lira olarak belirlenmiştir¹⁰⁷⁸. Yine 1950 yılı bütçesinde 2.770.000 olan hayrat hademesi tahsisatı 1955 yılında 9.968.000 lira olmuştur¹⁰⁷⁹. Hem sayı hem de maaş toplamaları artmaya devam etmiştir.

DP döneminde hayrat hademesi sayısı ve maaşları artmakla birlikte bunların yeterli olmadığı yine DP'li vekiller tarafından dile getirilen bir durumdur. Örneğin DP Burdur mebusu Hüseyin Çimen'e göre, kendi dönemlerinde camilerin tamiri için yapılan yardımların iyi seviyede olmasına rağmen diğer alanlarda eksiklikler vardır. Örneğin köy imamlarının devlet tarafından atanması, asgari 75 lira olan maaşın 100

¹⁰⁷⁵ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 47, (22 Şubat 1954), s. 679.

¹⁰⁷⁶ "Diyanet İşleri Bütçesi Az Görülerek Tenkit Edildi", *Milliyet*, 26.12.1954, s.1.

¹⁰⁷⁷ "1955 Yılı Masraf Bütçeleri-Diyanet İşleri Başkanlığı", *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 42, (18 Şubat 1955), s. 74-75.

¹⁰⁷⁸ "1956 Yılı Masraf Bütçeleri-Diyanet İşleri Reisliği-D Cetveli", *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 10.

¹⁰⁷⁹ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 52, (28 Şubat 1955), s. 980.

liraya çıkarılması, emeklilik hakkı olmayan hayrat hademesine emeklilik hakkının verilmesi, imam-hatip öğrencilerinin kalacak ve yiyecek sorunun çözülmesi gibi sorunlar devam etmektedir¹⁰⁸⁰. Çünkü 1956 yılında sayıları sekiz bine çıkan hayrat hademesinin çok azı yüz lira üzerinde maaş almaktadır. Bu sekiz bin kişiden 733'ü 100 lira, 96'sı 125 lira, 41'i 150 lira maaş almaktadır. Bu aşamada alt limitin 100 liraya tamamlanmasına yönelik bir önerge verilmiş ve kabul edilmiştir. Bunun için bütçeye 3.480.000 lira ilave edilmesi düşünülmektedir. Ancak buna rağmen bu maaşlar diğer meslek gruplarına göre düşük kalmaktadır. Bu durumla alakalı bütçe komisyonun tavrı, tıpkı önceki iktidar döneminde olduğu gibi hayrat hademesinin tek gelirinin aldıkları maaş olmadıkları, namaz saatleri dışında farklı işler yapabilecekleri şeklinde olmuştur¹⁰⁸¹. Bütçe komisyonu hem bu, hem de diğer durumlara cevap vermek adına DP'nin bütçeyi belirlediği 1951 yılından itibaren 1956 yılına kadar yapılanları sıralamıştır. Buna göre 1950 yılında 4.503 olan hademe-i hayrat DP'nin ilk bütçe yılında 4.807'e çıkarılmıştır. Bu rakam 1952'de 5.570, 1953'te 6.750, 1954'te 7.500, 1955'te 7.750, 1956 yılında ise 8.000 olmuştur. 1956 yılı için belirlen Riyaset bütçesi 17.860.661 liradır. Bir önceki yıla göre artış 2.261.460 liradır. Toplam bütçenin 10.977.410 lirası maaşlar için tahsis edilirken geri kalan miktar merkez memurları, kırtasiye, yakacak gibi ihtiyaçlar için ayrılmıştır¹⁰⁸².

Bütçe komisyonunda 100 liranın altında olan hayrat hademesi maaşlarının tamamının 100 lira olması konuşulmuş ve prensip karar olarak alınmış olmasına rağmen, sonraki süreçte tasarruf gerekçesiyle bundan vaz geçilmiştir¹⁰⁸³. Konuyla alakalı bütçe encümeni adına konuşan Mazhar Şener, D cetvelinden maaş alan hademe-müstahdemlerin maaşlarını 100 liraya çıkarmış olmalarına rağmen S

¹⁰⁸⁰ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 42, (23 Şubat 1956), s. 603. Köy imamlarının devlet kadrosuna alınması DP'li vekiller tarafından sıklıkla dile getirilen bir durum olmasına rağmen, hükümetten ekonomik kaygılar dolayısıyla onay alamamıştır. Birçok köye imam görevlendirilmiş olmasına rağmen bu sorunun kamilen halledilememesi dolayısıyla CHP bu durumu gündeme almaya başlamıştır. Mevcut uygulamalar ve maaşlar üzerinden köy imamlarının geçinmelerinin kabili mutlak olmadığı ifade edilerek bunlara ilişkin iyileştirmeler yapılması gerektiği ifade edilmiştir. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 363.

¹⁰⁸¹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 612-613. Hayrat hademesi maaş miktarları ve bunların diğer dinlere ait görevlilerin maaşlarıyla kıyaslanması hakkında görüşü sorulan Diyanet İşleri Başkanı Hayırlıoğlu'nda siyasi söylemlerle paralellik gösteren bir yanıt vermiştir. İslam dini dışındaki din adamlarının (papaz, haham) yüksek maaş almasını bunlara ait vakıfların zenginliğine bağlayan Hayırlıoğlu, bizdeki hayrat hademesinin memur olmadığını, yalnız beş vakit namazlarını kıldırdıktan sonra kendi işlerine bakabileceklerini ifade etmiştir. "Din Hademeleri", **Köylü Gazetesi**, S. 8, 5 Eylül 1952, s. 3.

¹⁰⁸² **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 613.

¹⁰⁸³ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 614.

cetvelinden maaş alan hayrat hademesinin maaşlarının aynen kalmasına karar verdiklerini ifade etmiştir. Buradaki gerekçe daha önce de belirtildiği üzere, hayrat hademesinin tek gelirinin bu maaşlar olmayıp bulundukları yerde odacılık, bakkalcılık, tellallık gibi işleri yapabilme imkân ve zamana sahip olmalarıdır. Şener, hayrat hademesinin diğer meslek gruplarından farklı olarak sadece namaz vakitlerinde camilerde olduğunu belirterek, zamanın tamamını iş yerinde harcamak zorunda olan insanlardan farklı değerlendirildiğini ifade etmiştir¹⁰⁸⁴. Bütçe komisyonun bu yöndeki kararını açıkladığı sırada DP Konya mebusu Abdurrahman Fahri Ağaoğlu ve 66 arkadaşı imzasıyla bir önerge verilmiştir. Bu önergede sabık iktidar döneminde hayrat hademelerinin maaş alamaz hale getirildiği ifade edilerek, herhangi bir tasarruf durumu gerekçe gösterilmeksizin bu maaşlarda ciddi bir iyileştirme yapılmasını gerekliliği ifade edilmiştir. Bu önergede bütçe içerisindeki hayrat hademesi maaş toplamının 10.912.554'ten 21.760.000'e çıkarılması talep edilmiştir. 1956 yılında 250 ilave ile 8.000 olan sayının 8400'e çıkarılması ve bunlardan 400'ünün 200'er lira geri kalanların ise herhangi bir ayırım gözetmeksizin 150 lira olması istenmiştir¹⁰⁸⁵. DP Maraş mebusu Mazhar Özsoy ve 50 arkadaşının verdiği bir başka önergede ise, 100 liranın altında maaş alan 7130 hayrat hademesinin maaşının asgari 100 liraya çıkarılması istenmiştir¹⁰⁸⁶. Bu takrirler karşısında Maliye Vekili Nedim Ökmen, "kelimenin lügat ve ıstılah manasıyla Müslümanız" dedikten sonra bütçenin durumunu da hesaba katarak bunların dikkate alınacağını ifade etmiştir. Maliye Vekili, bütçe encümeni ve önerge sahipleri arasında yapılan görüşmelerden sonra birinci önergede belirtilen miktarların fazla olduğu ifade edilerek, ikinci önergenin kabul edilmesi durumunda birinci önergenin geri çekileceği kararına varılmıştır. Encümenin resmi sözcüsü maaşlarının 100 liraya tamamlanmasını kabul edebileceklerini ifade etmiştir. Maliye Vekili de bu önergenin kabul edilmesi yönünde görüş beyan etmiştir. Bunun kabul edilmesi üzerine ikinci önerge reddedilmiştir¹⁰⁸⁷.

Sonraki yıllarda hayrat hademesi sayısındaki artış devam etmiştir. Bu sayı 1957 yılında 9.250 olmuştur. Bu yılda, 50'si 150 lira, 100'ü 125 lira, 270'i 100 liradan olmak üzere toplamda 320 imam daha kadroya alınmıştır. Bu alımlardan sonra 9.250 kişiden 91'i 150 lira, 196'sı 125 lira, geri kalan 8963 kişi de 100'er lira maaş

¹⁰⁸⁴ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 616.

¹⁰⁸⁵ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 615.

¹⁰⁸⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 615-616.

¹⁰⁸⁷ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 616-617.

almışlardır¹⁰⁸⁸. DP döneminde genel olarak hademe-i hayrata ilişkin alım ve maaş artışlarında bir süreklilikten bahsetmek mümkün iken, bunların aldıkları maaşın diğer memur ya da hizmetli kadrolarıyla kıyaslandığında yine de düşük kaldığı görülür. Çünkü aynı bütçede merkez hizmetleri kadrosuna memur alımı için öngörülen maaş 300, 250 ve 225 lira olarak belirlenmiştir¹⁰⁸⁹. Bir de bununla birlikte, 1957 yılında Türkiye’deki cami ve mescit sayısının 60.000 civarında olduğu düşünüldüğünde, hâlâ pek çok cami ve mescidin kadrolu imamdan mahrum olduğu görülecektir. Bu cami ve mescitlerin bir kısmı harap halde olduğu için ibadete açık değilken, önemli bir kısmında çalışan hayrat hademesinin maaşları vatandaş tarafından ödenmeye devam edilmektedir¹⁰⁹⁰.

1958 yılında hayrat hademesi sayısında bir değişiklik olmamış, 9.250 sayısı aynen kabul edilmiştir. Ancak bir önceki dönemle kıyaslandığında genel bir artıştan söz etmek mümkündür. Örneğin 1945-1950 yılları arasında hayrat hademesinin aldıkları maaşların toplamı 12.5 milyon iken, 1951-1956 yılları arasında bu rakam 45 milyondur¹⁰⁹¹. 1950 yılı bütçesinde hayrat hademesine ödenen toplam maaş 1.560.000 lira iken bu 1957 yılında 15.810.000 liradır. 1957 toplam bütçesi 23.232.000 liradır¹⁰⁹². Bunun yıllara göre dağılımı ise şu şekildedir: 1951 yılında 3.871.440, takip eden yıllarda 4.952.200, 6.209.400, 6.884.400, 9.111.750, 14.075.304, 15.810.894, 15.810.894. 1950’den 1958 yılına kadar bu artış 11.984.404 lira olmuştur¹⁰⁹³. Tabi buradaki artışlar hem sayının hem de genel bütçenin artışıyla alakalıdır. Riyaset bütçesinin genel bütçeden aldığı payın yüzdelik diliminde ciddi bir değişiklik yoktur. Bununla birlikte maaşlar asgari 100 liraya çıkarılmış olmasına rağmen, alım gücü açısından değerlendirildiğinde ve diğer memur ve hizmetlilerle kıyaslandığında hala düşük seviyededir. Başka bir iş yapmayan ve 100 lira maaş alan bir imamın bu parayla ev geçindirmesi mümkün değildir. Bunun için DP Balıkesir mebusu Müfit Erkuyumcu, 1958 bütçesi belirlenirken bunun dikkate alınmasını ve hayrat hademesi maaşına zam yapılmasını teklif etmiştir¹⁰⁹⁴. 1959 bütçesi ile 500 ilave yapılarak hayrat

¹⁰⁸⁸ “1957 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası – S Cetveli”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 Şubat 1957), s. 1.

¹⁰⁸⁹ “1957 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 Şubat 1957), s. 109.

¹⁰⁹⁰ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 652.

¹⁰⁹¹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 661.

¹⁰⁹² **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 669.

¹⁰⁹³ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 470-471.

¹⁰⁹⁴ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 672.

hademesi sayısı 9750 olmuştur. Yılda beş kez verilen ikramiye uygulamasından vazgeçilerek (tüm memur ve hizmetliler için) bunlar maaşlara yansıtılmıştır. Bu düzenleme ile birlikte hayrat hademesinin aldıkları maaş 168-175 lira arasında değişmektedir¹⁰⁹⁵. (Bu düzenleme 7244 sayılı kanuna göre yapılmıştır).

DP döneminde hayrat hademesine ilişkin niceliksel gelişmelere bakıldığında şu şekilde bir tablo ile karşılaşırız: 1950 yılında hayrat hademesi maaş toplamı yaklaşık 3 milyon iken 1960 bütçesinde bu rakam 37 milyon olmuştur. 1950 yılında 4.503 olan hayrat hademesi sayısı 1960 yılında 1.000 adedi doğrudan maaşlı olmak üzere 10.750 kişidir¹⁰⁹⁶. Bunlar arasında en önemli artış Kur'an öğreticiliğinde yaşanmıştır. 1950 yılında 131 olan Kur'an öğreticisi 702'si ücretli 1.500'ü maaşlı olmak üzere toplam sayı 2.202'dir. Önemli bir kısmı fahri olarak açılan Kur'an kurslarında 2.055 hafız yetişmiştir. Toplam öğrenci 30 binin üzerindedir. 1950 yılında hademe-i hayratın ortalama maaşı 57 lira iken, 1960 yılına geldiğinde % 273'lük bir artışla ortalama 213 lira olmuştur¹⁰⁹⁷. Bu artış miktarı önemli görülmekle birlikte alım gücü açısından da bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Ayrıca cami ve mescitlerde görevli hayrat hademesinin aldıkları ortalama maaş 213 lira iken, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde çalışan bir imam ve gassalın maaşı 600 liradır¹⁰⁹⁸.

Son aşamada, DP döneminde hayrat hademesinin sayısı ve maaşlarında artışlardan söz edilmekle birlikte, bu gruba ait sorunların devam ettiği görülmektedir. Örneğin DP iktidarının yedinci yılına ait bir gazete haberinde yer alan ifadeler, bir önceki dönem sorunlarıyla oldukça benzerdir:

“... Bizim için okullar ve üniversiteler kadar mühim birer kültür müessesesi olan cami ve mescitlerimizde hizmet edenler muhterem insanlardır; onlar hutbeleriyle, vaazlarıyla birer halk öğretmenidirler, bu itibarla en az öğretmenler kadar alâkaya lâyıktırlar, hâlbuki pek çoğu ancak okul hademeleri kadar maaş alırlar, gayet kanaat sahibi, fedakâr ve feragatli olmalarına rağmen geçim hususunda büyük zorluklarla karşı karşıya bulunuyorlar: Son senelerde lehlerine bazı zamlar yapıldı ise de bu zamların

¹⁰⁹⁵ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 359.

¹⁰⁹⁶ Geri kalanlar ücretli olarak değerlendiriliyor. İmam- hatip okullarından mezun kişiler imamlık vazifelerini yapmaları durumunda memur olarak kabul edilmişlerdir. 1000 rakamı genel itibariyle bunlardan oluşmaktadır.

¹⁰⁹⁷ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 364.

¹⁰⁹⁸ “1960 Yılı Ankara Üniversitesi Bütçesi”, **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 47, (25 Şubat 1960), s. 40

onların durumlarını ıslah edebilecek derecede değildir. Hademe-i hayrat dediğimiz imam, hatip ve müezzinleri vazife görebildikleri müddetçe çektikleri sıkıntı emekliye ayrıldıkları zaman büsbütün artmaktadır. Hele uzun seneler hizmet etmiş olmalarına rağmen son kanunun neşrinden evvelki müddetleri hesaba katılmaması yüzünden emeklilik maaşı bağlanamayanların durumları pek acıklıdır. Mesela İstanbul'da Tophane'de Nusretiye Camii vardır. Uzun zamandan beri bakımsız bırakılan bu cami son zamanlarda pek güzel tamir edilmektedir, etrafı da açılmıştır. Bu camiın altmış beş sene din ve millet hizmetinde çalışan baş imam ve hatibi pek muhterem, pek vatansever, feragat sahibi, fedakâr ve aydın bir ihtiyardır, birkaç sene önce artık istirahate çekilmek zorunda kaldı, fakat maaş bağlanmadı, sadece maaşlarından kesilmiş olan 1.280 lira eline verildi, ilgisi kesildi. Başka bir geliri de olmayan bu zat şimdi ne yapsın? Dilensin mi? O kadar hizmetine karşılık belki birkaç aydan, belki bir kaç seneden ibaret kalmış olan ömrünü kimseye muhtaç olmaksızın bitirmesine imkân vermek gerekmez mi? Böyleleri bütün Türkiye'de eminim ki yüz kişi bile değildir. Kanun yaparken o tarihten evvelki hizmet yıllarının emeklilik müddetine dâhil edilmesi düşünülmemiş ve hata edilmiştir; bu hatanın düzeltilmesi elbet mümkündür. Başka dinlerin mabetlerine hizmet edenlerin ömürleri boyunca iâşe edildiklerini biliyoruz, zaten bilhassa bizim din adamlarımız mütevazı ve pek sade bir hayat sürerler, onların dilekleri başkalarına muhtaç olmamaktan, mensup oldukları mesleğin şerefini koruyarak hayatlarını tamamlamaktan ibarettir.

Başka bir İmam ve Hatip de bana yazıyor : «Meselâ polislere, bekçilere, çöpçülere elbise veriliyor. Bizim maaşlarımız malûm, bu para ile yiyeceğimizi bile almak mümkün değilken bir de elbise masrafı çıkıyor, bazı camilerin meşrutaları da olmadığı için kirada oturmak icap ediyor. Bize de senede veya iki senede, bir kat elbise verilemez mi? Yırtık ve eski elbiseler içinde utanç duymamak mümkün değil..» Din adamları da birer manevi polis ve bekçi demektir, birer manevi temizlik işçisi demektir, onların şerefi bizim şerefimizdir, onların sefaleti de bizim sefaletimizdir. Hoşça kalınız”¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹⁹ “Din Adamlarımızın Durumu”, *Tercüman*, 07.03.1957, s.2.

Çalıştığımız dönemde, hayrat hademesi maaşlarının az olduğunun ifade edilmesi genel itibariyle muhalefet partilerinin dile getirdiği bir durumdur. 1946 -1950 yılları arasında bu durum genellikle DP tarafından dile getirilirken 1950 yılından sonra aralarında CHP'nin de olduğu muhalefet partileri tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Riyaset bütçesinin görüşülmesi sırasında, imam maaşlarının azlığından yakınan CHP Malatya mebusu Nuri Ocakçıoğlu, bu kadar maaş alan imam elbette muska yazarak geçinecektir diyerek imam maaşlarının artırılmasını istemiştir¹¹⁰⁰. Bir başka oturumda CHP Adana Milletvekili Kemal Sarıbrahimoğlu din adamlarının yetiştirilmesi, gerekli atama ve terfi işlerinin düzenli olarak yapılmasının manevi sıhhat açısından çok önemli olduğu ifade ederek, bu sıhhatli durumunun sürmesini hayrat hademesinin maaşı ile ilişkilendirmiştir. 1958 yılı için bir hayrat hademesinin aldığı maaş, yıllık beş ikramiye dâhil, vergiler kesilmemiş hali ile ortalama 141 lira 60 kuruştur. Vergiler kesildiğinde bu ortalama daha da düşmektedir ve bu para ile değil ortalama dört kişilik bir aile bir bekârın bile asgari geçimini sağlamasının zor olduğu ifade edilmiştir¹¹⁰¹.

1958 yılına ait Riyaset'in bütçe görüşmelerinde söz alan CHP'li vekiller benzer söylemlerini sürdürmüşlerdir. İlk konuşmayı yapan CHP Van mebusu Ferit Melen, İmam Hatip okullarından istenen randımanın alınamadığını söyleyerek şöyle demiştir: “Şehir ve kasabada din hizmetlerinin giderleri devlet tarafından ödenirken, köyde bu hizmetin masrafını köylü kendisi ödüyor. Bu da ayrıca bir adaletsizlik teşkil ediyor. Bu anda şöyle bir fikri, yüksek encümenin mütalâasına arz etmeyi faydalı buluyorum. Dini hizmetler için ayrı bir vergi düşünülebilir. Faraza bina, arazi ve hayvanlar ve buna benzer vasıtasız vergiler üzerinden, munzam kesirler şeklinde bir Din Vergisi alınabilir. CHP Ordu mebusu Atıf Topaloğlu'nun bütün dinlere aynı muamelenin yapılmasını talep eden konuşmasından sonra komisyon sözcüsü DP İzmir mebusu Behzat Bilgin konuşmuş ve hademe-i hayrat için bütçeden fedakârlık yapılmakta olduğunu, ancak bunun yeterli olmadığını, bekçi paraları gibi halktan para toplanabileceğini söylemiştir. CHP Adana mebusu Mehmet Geçioğlu ise, 12 madde halinde sıraladığı teklifinde hayrat hademesine verilen kadroların yetersizliğinden bahsetmiş ve yüksek imam hatip okulu açılmasını istemiştir. CHP Sivas mebusu Halim Ateşalp ise hademe-i hayratın çok az ücretle çalıştırıldığını, Cumhurbaşkanlığında görevli bulaşıkçılarına 200 lira ücret verilirken cemiyet içerisinde birer mürşit olan

¹¹⁰⁰ “Diyanet İşleri Bütçesi Görüşülürken Bir Hadise”, **Cumhuriyet**, 22.02.1955, s.7.

¹¹⁰¹ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 466.

zevat 100-110 lira gibi bir para ile istihdam etmemiz meselenin lüzum ve ehemmiyetine ve din adamlarımıza karşı alakasızlık ve samimiyetsizliğin açık bir delili olduğunu ifade etmiştir. CHP'nin bir başka Sivas mebusu Ahmet Yılmaz, memur maaşları artırılırken, din adamlarının maaşlarının da artırılması lâzım geldiği fikrini savunmuştur. Yapılan tenkit ve temennilere Başvekâlet Müsteşarı Ahmet Salih Korur cevap vermiş ve mevcut maaşların iyileştirilmesi için çalışmaların sürdüğünden bahsetmiştir. Bunun için düşünülenler arasında, “Din Vergisi” adıyla bir verginin oluşturulması ya da vatandaştan aidat toplanması vardır¹¹⁰².

Tüm bunlardan sonra denilebilir ki, hayrat hademelerinin DP'ye devreden sorunları bu dönemde de çözülmemiştir. Bareme dâhil edilme, memur olarak kabul edilme, maaş düzenlemeleri gibi sorunlar bu dönemde de devam etmiştir. DP'nin son yılında Konya'da toplanan ve DP'li Mustafa Runyun ve Fahri Ağaoğlu'nun da katıldığı Hademe-i Hayrat Cemiyeti yıllık kongresinde dile getirilenler, bahsi geçen sorunların devam ettiğini göstermektedir. Kongrede bazı imam ve müftüler, din adamlarının aldıkları 150 ilâ 180 ile geçinemediklerini, çok zor durumda olduklarını belirterek bareme dâhil edileceklerine dair söz verildiği halde bunun halen gerçekleştirilmediğini dile getirmişlerdir. Kongrenin başkanı olan Mustafa Runyun¹¹⁰³ bir konuşma yaparak din adamlarının ekonomik olarak sıkıntıda oldukları iddiasını reddetmiş, DP'nin din adamlarına büyük kıymet verdiğini belirterek şunları söylemiştir: “Sizler galiba eski halinizi unutuyorsunuz. Osmanlılar zamanında ve CHP devrinde 18 ila 20 lira aldığınızı, bunu da bazen 6 ila 8 ayda ancak ele geçirebildiğinizi hatırlayın da bugünkü halinize ve DP hükümetine şükredin”¹¹⁰⁴.

Görüldüğü üzere her iki dönemde de bütçe yetersizlikleri gerekçe gösterilerek maaşlar düşük tutulmuştur. Ancak DP döneminde vekillerin bu işin arkasında durdukları ve hayrat hademesinin maaşlarını yükseltmek için hükümete ve bütçe encümenine baskı yaptıkları görülmektedir. CHP döneminde hayrat hademesinin maaşlarının az olduğu ifade edilmekle birlikte, buna ilişkin sıkı bir takipten veya önergelerle hükümeti sıkıştırmaktan bahsetmek biraz zordur. Burada dönem itibarıyla irticacı olmakla suçlanmak korkusundan da bahsedebiliriz. Bundan dolayı vekiller genel itibarıyla hükümetin verdiği zam oranlarını yeterli bulmakla yetinmişlerdir.

¹¹⁰² “Dini Hizmetler İçin Vergi Düşünüyor, **Tercüman**, 27.12.1958, s.1.

¹¹⁰³ Bir dönem DİR Müşavere Heyeti üyeliği yapmıştır.

¹¹⁰⁴ “Konya’da Zam İsteyen Din Adamları”, **Cumhuriyet**, 22.07.1959, s.1.

3.6. Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Eğitim-sizlik: Tartışmalar-Uygulamalar

Şerîye ve Evkaf Vekâlet'inin kaldırılmasından sonra dini hayat ve eğitime ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır. DİB'in kurulması, imam-hatiplerin açılması, İlahiyat Fakültesi bu noktada ilk akla gelenlerdir. Ancak imam-hatiplerin bir kısmı belli bir süre sonra tahsisat eksikliği, öğrenci yokluğu gibi gerekçelerle kapanmaya-kapatılmaya başlanmıştır¹¹⁰⁵. 1930'lu yılların başında ise tamamı kapalı durumdadır. İlahiyat Fakültesi de benzer bir sonla karşılaşmıştır. Bunun yanında “dinsel hayatın organizasyonu ile görevlendirilen” Riyaset'e, ihtiyaç duyulan yeni kadroların yetiştirilmesi hususunda herhangi bir yetki ya da alan bırakılmamıştır.

Tüm bunlardan sonra özellikle 1940'lı yılların başında memleketin birçok noktasında din adamına ulaşma sorunu yaşanmıştır. Bu yıllara kadar daha önce kapatılan medreselerden kalan müderris ve talebeler, üniversite reformundan sonra buralardan uzaklaştırılan hocalar ve bunların talebeleri, 1924 yılında açılmaya başlanan imam-hatip okullarında yetişen kişiler veya Osmanlı Devleti'nin son dönem kurumlarında yetişmiş din adamları vasıtasıyla sürdürülen hizmet, bahsi geçen yerlerde yetişen din adamlarının yaşlanması, ölmesi veya ekonomik ve benzeri sebeplerden dolayı bu işi bırakmasından sonra sürdürülemez hale gelmiştir. Yani genel itibariyle Osmanlı bakiyesi kurumların yetiştirdiği kişilerin ölmesi veya farklı işlerle uğraşmasından dolayı memlekette genel bir din adamı açığı sorunu yaşanmıştır. Dini eğitim veren kurumların kapatılmasından sonra, okullarda verilen din dersleri de peyderpey kaldırılmış ve özellikle yeni nesil, dini eğitime ulaşmakta sorun yaşamıştır¹¹⁰⁶. Bazı yerlerde aile içi eğitimle sürdürülen dini eğitim, ailenin de yeterli dini bilgiye sahip olmadığı durumlarda yeni nesillere aktarılamamıştır ki, bu özellikle kırsal için önemli bir sorundur. Parmaksızoğlu bu süreci ve sonuçları şu şekilde değerlendirmektedir: “Önce şunu ifade etmek gerekir ki, büyük bir çoğunluğu ile ağır bir cehalet içinde bulunan Türk anne ve babalarının dini eğitimde çocuklarına

¹¹⁰⁵ Menteşe vilayetinde imam hatip mektebi açılması hakkında menteşe mebusu Esat efendi tarafından TBMM'ye gönderilen 19.1.1341 (1925) tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 7.40.20. İzmir de kapanan imam hatip mektebinin Of kazasında açılması hakkında Trabzon mebusu Benizade Hamdi bey ve 38 arkadaşı tarafından TBMM Riyaseti'ne gönderilen 19.1.1341 (1925) tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 7.41.3.

¹¹⁰⁶ Osman Nuri Ergin bu derslerin okul müfredatından çıkarılması ve yerine bir şeyin konmamasından dolayı gençler arasında ahlaki buhranların yaşandığından bahsetmektedir. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 1702.

verebilecekleri bilgiler cehaletlerinin mahsulü, görenek ve geleneklerinin getirdiği belki de gerçek din ile ilgisiz bilgilerdi. Bu bilgilerle evde eğitilen çocuk, seküler bir sistem içinde aldığı eğitim ve öğretimle nefsinde izahı mümkün olmayan bir çelişmeye düşmekte idi. Bunun sonucunda da tabii yapısı ve karakterinin icabı olarak, ya eski göreneklerine ve geleneklerine sınıksız bağlı adeta fanatik bir reaksiyoncu, yahut hiçbir şeye inanmayan, her şeyi kötümser karşılayan, çok ileride bir saadet araştırmasına çıkan inançsız bir vatandaş olma durumuna düşmekteydi”¹¹⁰⁷.

DP Trabzon Milletvekili Osman Turan, Türkiye’de laiklik uygulamalarını değerlendirdiği bir meclis konuşmasında Cumhuriyet’in ilk yıllarında dini eğitim veren müesseselerin kapatılmasının gerekçesini, zamanın gereklerine ayak uyduramamak olarak açıklamaktadır¹¹⁰⁸. Ancak bununla birlikte, bu süreçte onların yerine kurulan İlahiyat Fakültesi ve imam hatip okullarına sahip çıkılmamış ve adeta kaderine terk edilmiş olmasını da eleştirmiştir. Turan’a göre Türkiye’de din yasak edilmemiştir. Ancak uygulamada sorunlar vardır: “Eski müesseseleri kapattık, elbette kapatacaktık. Yenilerini açamadıysa, evlâdını ana, baba okutsun”¹¹⁰⁹. Ana, baba fizik kimyayı nasıl okutamazsa din derslerini de okutamaz. Hocaya, imama gönderdiğimiz zaman da, hepimiz şahidiz, imamlar hapse atılmışlardır. Tatbikat böyledir, belki de zaruri olduğu için böyledir”¹¹¹⁰. Turan’ın da ifade ettiği üzere bu süreçte bazı imamlar hapse atılmıştır. Ancak bu sık rastlanan bir durum değildir. Çünkü bu süreçler genellikle mahkemelerden dönmüştür. Sürece baktığımızda CHP döneminde uygulanan jandarma kontrolleri ile vatandaşın bireysel olarak çocuğuna hoca tutup din dersi vermesi de takip edilmiş ve olay savcılıklara yansımıştır. Savcılıklar bu olaylara

¹¹⁰⁷ İsmet Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 27.

¹¹⁰⁸ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 607-608.

¹¹⁰⁹ Abdullah Aytemiz’e göre, (Maraş DP) Osmanlıdan Cumhuriyete devreden kurumlardan birisi de, önemli ölçüde işlevini kaybetmiş medreselerdir. Bu medreseler klasik dönemden çok uzak olmakla birlikte din bilginlerini, hocalarını yetiştirmek konusunda faaliyet yürütmekte idi. İşlevini yitirmiş hali dolayısıyla bazı kişiler cahil girer cahil çıkardı. Bu şekilde buralardan çıkan kimseler, işinin ehli olmadıklarından bazı hurafe ve uydurmaları sanki birer İslami bilgi gibi anlatmaktan geri kalmazlardı. Bunlar arasında şahsi hürriyetlere tecavüz eden, insanları dini bilgi açısından cahil ilan edip onları kafir olmakla suçlayan ve bu hali ile “yobaz” sıfatını taşıyan medrese mezunları vardı. DP Konya Mebusu Hidayet Aydın, İslam’da Allah ile kul arasında herhangi bir aracıya ihtiyaç olmamasına rağmen “Maalesef kendilerini, mensuplarına besletmek isteyen bazı şahıslar tarikat ve şeyhlik perdesi altında kendilerini besletmek yolunu tutmuşlar ve Cumhuriyet devrinde tekke ve zaviyelerin ilgasında menfaatlerini haleldar görenler zaman zaman, yer yer huzursuzluklar meydana getirmişlerdir. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 551.

¹¹¹⁰ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 607-608.

ilişkin kararlarını genel itibariyle beraat olarak açıklamıştır¹¹¹¹. Beraat kararı çıkmaya bile, verilen cezalar üst mahkemeler tarafından onaylanmamıştır.

Ancak yaşanan bu mahkeme süreci, anayasada yer alan din ve vicdan hürriyetinin sınırlandırıldığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte jandarmanın denetim ve kovuşturması genellikle savcılıktan geri dönmesine rağmen, bu süreçte halka yansıyan korku ve endişe, dini eğitimin ihmali veya sınırlı kalması durumunu beraberinde getirmiştir. Bu süreçte dini eğitim verebilecek kişiler, maaşların azlığının yanında, jandarma korkusuyla bu işlere pek yanaşmamışlardır¹¹¹². Bu ise, dikkat çekildiği üzere Cumhuriyet neslinin büyük ölçüde dini eğitimden mahrum kalmasına neden olmuştur. Örneğin Isparta Müftülüğünden Riyaset'e gelen bir yazıda, bölge halkından özellikle genç insanların talebi üzerine dinin farz, akaid ve ahkamına dair bilgileri, mahalli camilerde tatbiki bir şekilde öğretmek için her mahallede birer namaz kursu açmayı ve mahalle imamlarının bu işle görevlendirilip, işin müspet sonuçlar verip vermediğini görmek için de imamların denetlenmesinin siyasi ve kanuni bir sakıncası olup olmadığı sorulmuştur¹¹¹³. Bu soru aslında mevcut uygulamalar neticesinde genç neslin namaz kılmayı dahi öğrenemediğini göstermesi açısından önemlidir. Bir başka önemi ise camilerde namaz kıldırmaı öğretmek konusunda herhangi bir sınırlama olmamasına rağmen, ilgili müftülüğün yaşadığı çekince, Riyaset her ne kadar bunun çok yerinde bir karar olduğunu ifade etse de bu çekinceler, dini eğitim noktasında ciddi bir açık doğurmuştur.

3.6.1. Dini Özgürlük - Çok Partili Hayat İlişkisi

Türkiye'de laiklik uygulamalarının yumuşamaya başladığı yıllar çok partili döneme denk gelmekte ve haliyle bu yumuşamanın daha çok oy kaygısı ile yapıldığı ifade edilmektedir. Bu durum, konuyla alakalı araştırma yapanların genel kabullerinden biridir ve yok sayılması da kolay bir argüman değildir. Ancak, bununla birlikte bazı tespitlerin de yapılması lazımdır. Laiklik uygulamalarının toplumsal alanda bir din adamı ve dini bilgi eksikliği ortaya çıkardığı açıktır. Ve buna bağlı olarak yeni neslin dini bilgiye ulaşma noktasında sorun yaşadığı hem hatıratlardan¹¹¹⁴ hem de arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak din eğitimi alanında ortaya çıkan

¹¹¹¹ Buna ilişkin bir örnek için bkz. Mehmet Yahya Kutluoğlu, **Topal Hoca (Lekur Hoca) Mehmet Hanefi Kutluoğlu**, İstanbul, Dernekpazarı Köyleri Kültür ve Dayanışma Vakfı, 2004, 57-58.

¹¹¹² TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 17, B. 6, (19 Kasım 1952), s. 218-219.

¹¹¹³ DİYKBK, KS: 4104/298, 23.09.1948, s. 215.

¹¹¹⁴ Özek, **Medreseden..** s. 51.

gelişmelerin tamamını çok partili hayata geçilmesinden sonra oy kaygısı ile açıklamak da çok mümkün görünmemektedir. Çünkü 1935 yılında açılmaya başlanan Kur'an-ı Kerim kursları¹¹¹⁵ özellikle 1940'lı yılların başından itibaren vilayet merkezlerinde ve bazı büyük ilçelerde sayıları her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu kurslar duruma göre Riyaset bütçesinden, duruma göre ise vatandaşların kendi paralarıyla açılmıştır. Bu kurslarda Kur'an tilaveti, tecvid ve mümkün mertebe itikat ve ibadete dair dersler verilmiştir. Riyaset tarafından 55 lira maaşla atanan Kur'an öğreticileri, sabah dokuzdan akşam 16:00'ya kadar sürekli burada bulunmuştur. Kur'an öğreticilerinin kayyım, müezzin, imama göre fazla maaş alması da, tam gün çalışmalarından ileri gelmektedir. CHP Balıkesir Milletvekili Eminittin Çeliköz ziyaret etmiş olduğu bir okulda talebe sayısının 52, yaş aralığının ise 14 ila 30 arasında değiştiğini ifade etmektedir. Bunlar arasında hafız olmaya çalışan, hafız olup tilaveti düzeltmeye çalışan, Kur'an'ı yeni öğrenen, imam olup eksikliklerini tamamlamaya çalışan öğrenciler vardır¹¹¹⁶. Türkiye'de dini neşriyatın tekrar görünür olmaya başladığı yıllar da 1940'lı yılların başı olduğu düşünüldüğünde, dini hayattaki görece rahatlamının çok partili hayata geçişten önce olduğu söylenebilir. Çünkü zikredilen yıllarda Türkiye'de çok partili yaşam ile alakalı herhangi bir girişim olmadığından, bunu oy kaygısı ile açıklamak çok mümkün görünmemektedir. Devlet-hükümet 1940'lı yılların başında bu alanda meydana gelen eksikliği ve gelen talepleri dikkate alarak bazı adımlar atmıştır. 1943 yılında Kur'an öğretmen kurslarının açılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Aynı dönemde alınan bir başka karar ise ilkokulu bitirenlerin, açılan din dershanelerinde anne-babalarının onayı şartıyla dini eğitim alabilmesidir¹¹¹⁷.

Ali Özek, hatıralarında 1940'lı yıllara kadar Türkiye'de dini eğitimin genel itibarıyla yasak olmakla birlikte, bu yasakların genelde resmîyette kaldığını ve halkın bir şekilde dini eğitim ve işlerle uğraştığını aktarmaktadır. Özek'e göre 1940'lı yılların başından itibaren dinsel alan ve eğitimde yaşanan yumuşama, bu tarihlerde bu sorunun çok artması ve buna ilişkin taleplerin gelmesiyle alakalıdır. Bunun yanında, savaş koşullarında halkın maneviyatını artırmak için dini görselliğin artışı anlaşılmaktadır. Bir de bu dönemde Sovyet Rusya'nın tavrı dolayısıyla Türkiye'de komünizmle mücadele edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte komünizmin panzehiri olarak görülmesinden dolayı dinsel hayatın rahatladığı ve buna ilişkin kovuşturmanın da

¹¹¹⁵ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 42, (23 Şubat 1956), s. 509.

¹¹¹⁶ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 448-449.

¹¹¹⁷ Kız öğrenciler de aynı eğitimi alabilmektedirler. DİYKBK, KS: 158, 08.03.1944, s.61.

azaldığı ifade edilebilir¹¹¹⁸. Tekelioğlu'na göre Türkiye'de komünist cereyanların kendisine yer bulmasını engellemenin en iyi yolu, hurafeden arındırılmış dinin insanlara o işin ehli kişiler tarafından anlatılmasıdır¹¹¹⁹. Tanrıöver bir konuşmasında Milli Eğitim Bakanı Şemsettin Sirer'in de benzer bir düşüncede olduğunu ifade etmiştir: *“Bir gün bizi çok düşündüren bir meseleye temas etti; memlekette komünizm cereyanları vardır. Bu, hükümete ve bize endişe veren bir hale gelmiştir, onu mevzuubahis ederken dedi ki; mahkemeler bunu tedavi etmeğe kâfi gelmez; polis, jandarma, ceza buna deva değildir. Türk halkının manevi bünyesini bu hastalıkları olmayacak şekilde takviye etmek lâzımdır. Bunu yapmak için Türk milletine onun büyük manevi kaynakları olan din ve milliyetten istifadesine fırsat vermek lâzımdır”*¹¹²⁰.

Bu tarihlerde mecliste dile getirilmeye başlanan fikirlerden biri de, artık Cumhuriyet ve onun değerlerinin benimsenmiş olduğundan laikliğin herhangi bir şekilde tehlikede olmadığıdır¹¹²¹. Örneğin CHP Sivas mebusu Abdurrahman Naci Demirağ, özellikle köylerde dini eğitim ve maneviyatın artırılması yönünde görüş beyan ederken şu ifadeleri kullanmıştır:

“... Maneviyatsız hiç bir millet yaşayamaz. Lâiklik, dinsizlik demek değildir. Asla bunu böyle anlamıyorum. Maksat; dünya işleriyle din işlerini karıştırmamaktır. Fakat çocuklarımızın maneviyat sahibi olması, memleketimizin yaşaması itibariyle fevkalâde lâzımdır. Binaenaleyh mekteplerimizde bunu temin edecek esasları koymak mecburiyetindeyiz. Biz lâikliği kabul ettiğimiz zaman birdenbire cezrî hareket etmek mecburiyetinde

¹¹¹⁸ Özek, **Medreseden..** s. 51-53.

¹¹¹⁹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 448.

¹¹²⁰ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 440.

¹¹²¹ Peyami Safa, laikliğin tehlike altında olmadığı fikrine temkinli yaklaşanlardadır. *“...Yazılarda veya özel konuşmalarda en çok ileri sürülen deliller den biri de, lâik memleketlerde hükümetlerin din öğretimine karşı gösterdiği müsamahadır: Amerikan okullarının bazılarında İncil resmen okutuluyor; İngiliz veya İsviçre okullarının çoğunda din öğretimi serbesttir; Fransız okullarında haftanın belirli bir gününde isteyenlere din dersleri verilir. Dine karşı, yabancı lâik memleketlerde Türkiye'dekinden fazla müsamaha olduğunu kabul edelim. Bu takdirde en büyük gerçek unutuluyor: Bizde lâikliğin tarihi onlarınki kadar eski değildir. Fransa'da din, otoritesine karşı hareket yüz elli sekiz yıl öncesi başlar. Orada lâik fikirlerin tarihi daha da geriye gider, on sekizinci asrın başlarına, hatta skolastiğin iflâsı tarihî bakımından Descarteslerin zamanına onyedinci asrın başlarına kadar gider. Bizde orta çağın din felsefesi Osmanlı darülfünununda Babanzade Naim ve Şehbenderzade Hilmi merhumlar zamanına, yani çeyrek asır önceye kadar yaşamıştır. Lâiklik inkılabımızın tarihî daha kısadır. On dört asır içinde birkaç teokratik devlet kuran İslam Türk ırkı bu yarım asır içinde bu teokrasi nizamının bütün tesirlerinden kurtulamaz ve kurtulamadıkça ve lâik fikirleri kusmak tehlikesi için de kaldıkça, Türkiye'de, dinî temayüllere karşı devlet müsamahasının elbette sınırları olmak lâzım gelir”*. Peyami Safa, “Din Konusunda Münakaşalar”, **Vakit**, 21.02.1947, s.1)

idik. Fakat bugün artık yavaş yavaş bu işi ıslah etmek zamanı gelmiştir. Çünkü millet, din işinin, dünya işinden ayrılmasına iman etmiştir. Artık mekteplerde din ve iman dersleri veriliyor diye bunu dünya işleriyle, Hükümet işleriyle karıştıracak adam kalmamıştır zannediyorum. Binaenaleyh bu cihetin de tedrisat işlerimizde nazarı dikkate alınmasını ben de temenni ediyorum”¹¹²².

Türkiye’de dini eğitimin yeniden verilmesi gerektiğine dair fikirler, meclisin ilerleyen dönemlerinde de devam etmiştir. CHP İstanbul mebusu Tanrıöver, Rusya’da ihtilal zamanında kiliselerin kapısına Karl Marx’ın sözü olan “Din Afyon’dur sözü yazılmış, ancak bugün gelinen noktada bu yazılar kilise kapısından kaldırıldığı gibi, patrikhaneler iade edilmiş ve din adamları daha rahat eder hale gelmişlerdir. Fransız ihtilali sonrasında din aleyhine yürütülen propagandadan vazgeçilmiş, 1913 yılı itibariyle Noterdame Kilise’si halkın ibadetine tekrar açılmıştır. Tanrıöver’e göre devletlerin yaşamış oldukları tarihsel süreç bağlamında din dâhil bazı müesseselerin ihmal edildiği zamanlar olabilir, ancak bu sürecin uzaması toplumsal ahlakın zarar görmesine neden olur. Dolayısıyla Tanrıöver, bu sürecin fazla uzamaması ve Türk gençliği terbiye edilirken manevi terbiyenin de bu sürece dâhil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Tanrıöver’e göre “bazı müesseselerin bir müddet ihmal edilmesi, ilânihaye ihmal edilmesi için bir hak teşkil etmez. Aynı mesele çok daha ehemmiyetli hatta bir gün vahim olarak karşımıza çıkar. Skolastiğe karşı Avrupa milletlerinin bir mücadelesi vardır. Bunu biz de yaptık. Yeniçeri ocağına karşı mücadele ettik. Bu, en harim ve millî müesseselerimizden biriydi. Fakat bu demek değildir ki, bunun yerine aynı maksatla başka bir ordu kurulmayacaktı. Nitekim Yeniçeri teşkilâtının yerine Nizamı Cedid’i ikame ettik. Bu suretle ordu yerindeydi. Tarihimizde din, bir zamanlar naehiller eline düşmüş, başka milletlerin tarihinde de rast gelinen hakikatlerdir. Fertler, milletler dinlerini kendi seviyelerine kadar yükseltiyorlar. Bir dini birçok türlü anlamak mümkündür. Türk milletinin çocuklarına bunu telkin etmemiz vazifelerimiz arasına girmelidir ve düşünüyorum ki, daha fazla gecikmeğe imkân yoktur”. Laik Fransa ve ABD’den örnekler veren Tanrıöver, örneğin Fransa’da din ve devlet birbirinden ayrıldı, ancak dinsel alana ait bütün kurumlar halk tarafından

¹¹²² TBMMZC, D. 6, İ.S, 3 Cilt. 26, B. 68, (3 Haziran 1942), s. 64.

yaşatılmaktadır. ABD’de dileyen kişilerin isteyenlere dini telkinde bulunmasının önünde bir engel yoktur¹¹²³.

Demirağ, Tanrıöver gibi isimler komünizmle mücadele edilmesi için dini eğitimin elzem olduğunu ifade etseler de, farklı düşünenler de vardır. Örneğin Başbakan Recep Peker, komünizmle mücadele edilmesinin yolunun dini hayatın yeniden canlandırılmasından geçtiği fikrine sıcak bakmamaktadır. Son zamanlarda MEB bütçe görüşmelerinin dini tedrisat meselesine dönüştüğünü ifade eden Peker, bu konunun Türk inkılâbının temel taşlarına dayanan mefkurevi bir takım esasların birlikte mütalâa edilmesini icap ettirecek önemde olduğunu dile getirmiştir. Türkiye’de camilerde ve mescitlerde vatandaşın ibadet edip günlük işlerine devam etmesi önünde bir engel yoktur diyen Peker’e göre, dinsel alan ve ahlakın genişletilmesi komünizmle mücadele adına tercih edilmesi gereken bir şey değildir. Ona göre bu, komünizmden kurtuldum derken şeriatın kucağına düşmek gibi bir şeydir:

“...Muhterem arkadaşlarım; din telâkkisini suiistimal ederek, vicdan ile Allah arasındaki irtibatın hududu dışına çıkararak dünyevi âleme de onun tesirini ikâ etmek isteyenler, cemiyet hayatına zehir katan insanlardır. (Bravo sesleri.) Burada bugün konuşulan sözler arasında mevcut bazı fena, içtimai tesirlerin ve akidelerin tahribatından cemiyetimizi korumak için bir takım manevi, mefkurevi varlıklara istinat etmek lüzumundan bahsedildi. Evet ben fikri esas olarak takdir ediyorum, fakat bahsettikleri zehre karşı korunma vasıtası sadece ve sadece millet duygusundan ibarettir. (Bravo sesleri, alkışlar.) Bir Müslümanın, âbit, zahit, bütün manevi akidelere derinden bağlı bir Müslümanın komünist olmayacağını iddia etmek herhangi dinî akidenin komünizme mukavemet temin edeceğini iddia etmek, içinde yaşadığımız günün realiteleriyle tam tezat halindedir. Bugünkü Yunanlılar, Rumlar, mümin Ortodokslar değiller. Bugünkü Yunanistan'daki komünizm cereyanlarının tesirine bakınız. Dün büyük, kanlı maceralara sahne olan İspanya, kilisenin tesiri altında bulunan bir memleket değil mi idi? Orada bu akide komünizmin memleketi yer yer tahrip etmesine mâni olacak esaslı bir kıymet ifade etti mi? Arkadaşlar, bu konudaki sözümü pek çok uzatmak istemiyorum. Yalnız şu noktayı ehemmiyetle arz edeyim ki,

¹¹²³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 439. Türkiye’deki laiklik uygulamalarını Fransa, İngiltere ve ABD örnekleri üzerinden karşılaştıran bir çalışma için bkz. Mutlu Sesli, **İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz**, İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2019.

komünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin, lâakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir. Biz Meşrutiyet'teki İttihad-ı Muhammedi'nin bu memleketteki hayat yıkıcı tesirlerini görmüş insanlar değil miyiz? Derviş Vahdetin'in cemiyeti koyulaşan, güya Müslümanlık akidesine dayanan bir siyasi teşekküldü. Şimdiki sözlerle istenen şeyin böyle bir şey olmadığı muhakkak olmakla beraber, derecesini idare etmek kabil olmayan ölçüsünü taşıyan bir yol gide gide bir gün mesele kendiliğinden büyüyerek zararlı hacmine varabilir. Ve dediğim gibi bir zehri başka bir zehirle tedavi etmek şekline varabilir. Sizler gibi ben de Müslümanım, milletim Türk, ve siyasi akidem Kemalist CHP'sinin esaslarına inanmış bir adamım, yani laikim. (Bravo sesleri, şiddetli alkışlar)... Fakat yurdun huzuru için din propagandasına yol açmaktan kaçınırım.

Ben Bakanlar Kurulunda veya Mecliste çalışırken yanımda oturan, ibadetine bağlı arkadaşım ile tezat halinde değilim. İbadet hakkındaki mübalatsızlığım yanımdaki arkadaşımı asla rahatsız etmediği gibi ben de o muhterem arkadaşımın kalkıp bu binanın cami odasına giderek ibadet etmesi ile meşgul olması, Türkiye'de bu o kadar tabii bir hayat olmuştur ki, bu yurttaşlar dünya işlerinin dışında birbirinin akidesi hakkında fikir dahi edinmezler. İşte bir cemiyet için ideal din akidesi bizde bu kadar hoşgörölü, bu kadar realist bir mahiyet almıştır. Bugünün Türkiye'si hemen hemen diyebilirim ki, medenî laik telâkkinin müstesna bir numunesidir. Türkiye'de gizli din tedrisatının yasak oluşu sadece iznin fesada alet edilmesini önlemek içindir. Arkadaşlar; bugün biliyorsunuz, biz bir plato üzerinde çalışıyoruz, Bu platonun önü, arkası, sağı solu uçurumdur. Solumuzda kırmızı uçurum, sağımızda kara ve karanlık irtica uçurumu. Bu iki uçurumdan birini ötekine tercih etmek veya birini ötekine tedbir saymak manasına gelen bir ifadede isabetli bir müşahedenin hükmü yoktur sanıyorum¹¹²⁴. Söze başlanan ahlâk anlayışına da ufak bir temas yapayım. Muhterem arkadaşlar, modern insanın ahlâkı bugünkü yeni dünyanın ilmî ve insani düşüncelerde mesafe almış olan numunelerine benzer bir ahlâk ileri bir ahlâk olmalıdır. İyilik, doğruluk, kötülüklerden kaçınma gibi müşterek ahlâk her yerde birdir. Fakat dine istinat etmeyen bir ahlakın payidar olamayacağıma dair zan verici en ufak bir imada

dahi hakikat olmadığını ifade etmek mecburiyetindeyim. Kapalı ahlak, anahtar deliğinden gözetleyen ahlak, karanlık ahlak, mahiyeti ifade edilmemiş bir mistik telâkkinin karanlıkları içine gömülmüş bir ahlak bir cemiyeti tahripten başka bir netice vermez. Türk ahlakı Türk inkılâbı ile karanlıkları sökerek modern anlayışın güneşli sahasına çıkmıştır. Biz, o günlerin karanlık ahlakı içinden devrimize yüz binlerce frengili teslim aldık... Bizi, kaçınmak istediğimiz tehlikeli cereyanlara karşı koruyacak esaslı manevi kuvvet milliyet anlayışıdır. (Bravo sesleri, alkışlar) İçimizde bir dindarlık eksikliğinin azabı varmış ve cemiyetimiz bu yüzden mustaripmiş gibi bir fikir telkin etmekte isabet olmadığını” ifade etmiştir¹¹²⁵.

Görüldüğü üzere Peker genel olarak, İslami alana verilecek özgürlüklerin sınırı iyi belirlenemediği takdirde sonuçları itibariyle daha tehlikeli bir soruna dönüşme ihtimali olduğu görüşündedir¹¹²⁶.

Peker her ne kadar böyle bir uyarı yapsa da 1940’lı yıllarla birlikte dini eğitimin resmi kanadında yumuşama görülecektir. Gerek Demirağ’ın, gerek Tanrıöver’in dikkat çektiği durum, gerekse daha önce de ifade edildiği üzere konuyla alakalı şikâyetlerin ve taleplerin artması, bahsi geçen yumuşamayı getirecektir. 1935 yılında açılan Kur’an-ı Kerim kurslarına 1940’lı yılların başından itibaren Kur’an öğretmen kursları da eklenecektir. Akdağmadeni kazasından Riyasete gönderilen bir dilekçe, konuyla alakalı bilgi vermesi açısından önemlidir. Söz konusu dilekçede köy ihtiyar heyeti, kaza ve vilayetlerine uzak mesafede bulunmalarından dolayı dini ve içtimai ihtiyaçlarından olan bazı vilayet ve kazalarda açılmış bulunan Kur’an öğretmen kurslarından faydalanabilmek için Akdağmadeni kazasının Hasbek nahiyesinin

¹¹²⁵ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 445-446. Peker’in bu konuşmayı yapmasının nedenlerini yine zabıtlardan takip etme imkanımız vardır. Bursa Mebusu Muhittin Baha Pars’ın toplumda artan ahlak ve tecavüz gibi sorunların temelinde okullarda ahlak dersinin olmamasına dair ifadeleri bu konuşmada etkili olmuştur. Pars’a kasdettiği ahlak din ahlakıdır. “Arkadaşlar, yeni solcu dinler belirdi. Vicdanlar boş bulurlarsa bu dinler girerler. Vicdanlar, kalpler de vatanlar gibidir. Eğer boş bırakılırlarsa onları düşman işgal eder. Biz bu yeni dinlerden korkmuyoruz da kendi dinimizden korkuyoruz” diyen Pars’a göre her çocuk genç yaşta dinin ahlaki temellerini öğrenebilmelidir. “Hikmetin başı Allah korkusudur, temizlik imandan gelir... Mülkün esası adalettir diyen bir dinin saliki o dinden ancak menfaat bekleyebilir. Her şey bir tarafa, çocuklarımıza yalnız şu üç şeyi öğretilim... Demiyorum ki, yalnız bunlar bir memleketin umumi ahlakını ıslah eden şeylerdir. Hayır, daha birçok şeyler vardır onlarla beraber dinin ahlaki kısımlarının da maneviyatlara müessir olduğunu söylemek istiyorum. Biz, Atatürk’ün başladığı, yaptığı şeyi yıkmak istemiyoruz ikmal etmek istiyoruz. Atatürk te sağ olsaydı mutlaka bu yola giderdi. Memleketin, milletin menfaatine hadim olan işlerde Atatürk’ün geri kaldığını görmedik”. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 1, C. 3, B.22, (24 Aralık 1946), s. 428.

¹¹²⁶ Peker’in Derviş Vahdet uyarısı, Türkiye’de dini hayatın çerçevesinin “hafıza siyaseti” ile belirlendiğini ifade eden Umut Azak’ın yaklaşımına uygunluk göstermektedir. Umut Azak, **Türkiye’de Laiklik...**

Akçakışla köyünde fahri bir Kuran kursunun açılmasını ve köy sakinlerinden olan Hafız Mehmet Emin Gündüz'ün fahri öğretmenliğe atanmasını talep etmişlerdir. Riyasetten verilen cevapta söz konusu kursun açılması için gerekli hazırlıkların yapıldığı, zikredilen kişinin Kur'an öğretmen kursunda ders verebilecek ehliyetle olduğu anlaşıldığından kursun açılmasında bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir¹¹²⁷.

Akdağmadeni örneğinde de görüldüğü üzere memleketin çeşitli noktalarında Kur'an kursları, Kur'an öğretmen kursları açılmaya başlamıştır. Bunun dışında bu dönemde yaygın eğitim açısından dini eğitimde de kıpırdanmalar başlamıştır. Bununla birlikte öncesinde de dini eğitimin tamamen kesintiye uğradığı söylenemez. Jandarma kontrolünün sınırlı olduğu ya da jandarmanın bazı durumlarda göz yumduğu alanlarda dini eğitime devam edilebilmiştir. Ayrıca cami ve benzeri yerlerde Kur'an öğretmenliğinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Osmaniye (Cebelibereket) Müftülüğünden Konya Müftülüğüne gönderilen 17.03.1945 tarihli yazıda, kazada on yıldır devam eden Kur'an öğretmenliğinin boş kaldığı ifade edilerek yeni bir öğretmen talep edilmiştir¹¹²⁸. Ayrıca ilk tahsil çağını bitirmiş veya bunu bitirmenin yaşı olarak belirlenen 16 yaşını doldurmuş kişilerin camilerde imamlardan Kur'an ya da dini ders alabildikleri bilinmektedir¹¹²⁹. Ancak bunların memleketin genelinde olduğunu söylemek de çok mümkün değildir. Bazı yerlerde jandarma takibi veya baskısı, bazı yerlerde ise bu eğitimi verecek din adamına, hocaya ulaşmanın mümkün olmamasından dolayı bu eğitim alınamamıştır. Bununla birlikte bu eğitimin alınabildiği yerler bir mektep ya da kurs şeklinde olmadığından, buralarda belirli bir plan ve programdan bahsetmek de güçtür. Çünkü Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre mektep açmak MEB'in yetkisindedir. Bu yetki dolayısıyla Riyaset kendisine gelen talepleri karşılamakta zorlanmıştır. Farklı bölgelerden Riyaset'e gelen talep veya şikâyetlerde bu süreç takip edilebilir. Örneğin Alanya Müftülüğü'nden gelen bir yazıda, ilkokuldan evvel çocuklara din dersi verilmesi için bir müessese açılması

¹¹²⁷ **DİYKBB**, KS: 443, 23.07.1943, s.117.

¹¹²⁸ Osmaniye Müftülüğü'nden Konya Müftülüğü'ne gönderilen 17.03.1945 tarihli yazı **BCA**, Fon Kodu: 51.0, Yer No: 12.103.19. Söz konusu yazıda sesi, sedası güzel bir hafızın belirlenerek isminin kendilerine bildirilmesi rica edilmiştir. Hükümetin verdiği gıda ve elbise yardımları hariç 36 lira maaş verileceği ifade edilmiştir.

¹¹²⁹ Demirci Müftülüğünden Riyasete gönderilen bir yazıda, Kur'an-ı Kerim Okutma Kursları Talimatnamesi'nin dördüncü maddesindeki "ilk tahsil çağı" ifadesinin nasıl anlaşılması gerektiği sorulmuştur. İlk mektep talimatnamesinin dördüncü maddesine atıfla, birinci sınıfın 7-9 yaş, beşinci sınıfa ise 11-15 yaş arasındaki çocukların alınabileceğine değinilmiş ve bu minvalde 15 yaşında olmakla birlikte herhangi bir eğitim almamış olan kişilerin ilkokul yaşını geçtiği için Kur'an öğrenmelerinde ve hafızlık yapmalarında herhangi bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir **DİYKBB**, KS: 1434/618, 27.11.1939, s. 332.

konusunda bir ruhsat talebinde bulunulmuştur. Riyaset verdiği cevapta, 789 numaralı Maarif Kanunu'nun 6. maddesine göre ilk tahsil çağında çocukların meslek mekteplerine gidemeyeceklerine işaret etmiştir. Ayrıca Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre Türkiye'deki bütün okulların MEB'e bağlı olmasından dolayı ilk tahsil için özel bir mektebin açılmasının mevcut kanunlar açısından mümkün olmadığını dile getirmiştir¹¹³⁰.

Dini eğitimde kıpırdanmalar olmakla birlikte, Riyaset'in bu alanda yetkisinin olmaması, Maarif'in de genel itibariyle "isteksiz" davranmasından dolayı, bu alandaki sorunlar devam etmiştir. Birinci Meclis dönemi mebuslarından Şükrü Çelikalay ve sekiz arkadaşı, Müslümanların camilerde imam ve müezzin bulamadıkları için buna dönük tedbirlerin alınması, aksi takdirde fahri olarak mektepler açarak dini tedrisata başlayacaklarını ifade eden yazısına Riyasetten verilen yanıtta, imam ve hatip yetiştirecek okulların açılması üzerinde hassasiyetle durulduğu ve konunun TBMM'nin gündeminde olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca konuyla alakalı gelişmelerin kendilerine bildirileceği ve usul ve mevzuata uygun olarak hususi şahısların teşebbüsleriyle din dersaneleri açılmasına kanunlarımızın müsait olduğu da ifade edilmiştir¹¹³¹.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldığı üzere gerek camilerde verilen Kur'an dersleri, gerek açılmaya başlanan Kur'an kursları ve Kur'an öğretmen kursları, gerekse ilkokulu bitirmiş ya da ilkokul çağını geçmiş kişilerin yaz aylarında Kur'an kurslarına devam edebilmelerinin kesintisiz sürmesi gibi durumlar, din derslerinin resmi kanadının belirli aralık ve kısıtlamalarla birlikte sürdüğüne işaretir¹¹³². Tabii bu kurslarda verilen dersin sadece Kur'an tilaveti ile mi sınırlı kaldığı, diğer dini konu ve derslerin bu kursların içeriğinde ne kadar yer alabildiği de önemli bir durumdur. Riyaset belgelerine bakıldığında bu kurslar içerik itibariyle nitelikli din adamı yetiştirmekten ziyade Kur'an okunması ve ezberlenmesi amacına yöneliktir¹¹³³.

¹¹³⁰ DİYKBK, KS: 24, 9.2.1940, s. 42.

¹¹³¹ DİYKBK, KS: 118/243, 31.03.1948, s.268.

¹¹³² Resmi olarak varlığı tanınan bu kursların dışında resmi olmayan, ancak nitelikli bir imama ya da hocaya ulaşıldığında nitelikli denilebilecek din eğitimi alabilen kişilerin varlığından da bahsetmek gerekir. Fakat bunlar bireysel dini eğitim almanın ötesine çok geçememişlerdir. Çünkü siyasi irade kendi egemenlik alanı dışında yetişen bir hafızı ya da eski bir medrese müderrisinden aldığı dersle imam olma vasıflarını taşıyabilen birini resmi olarak tanıyıp atamadığından, din adamı sorununun çözümüne ciddi bir katkı yapamamıştır.

¹¹³³ Bu kurslarda görev yapacak olan kişilere yapılacak giriş mülakatına bakıldığında genel itibariyle Kur'an okumayı biliyor olması yeterli görülmüştür: "*Kur'an öğretmenliğine tayin olunacak bir kimse Vilayet müftülüğünün başkanlığı altında teşekkül edecek heyet huzurunda evvela Kur'an okutulur.*"

Antalya'nın Kundu ve Gölcük ihtiyar heyetinin sorularına Riyaset tarafından verilen cevapta bu duruma dikkat çekilerek, kurslarda verilecek eğitimin kapsamının genişletilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Ayrıca, Kur'an öğretmek için bütçenin D cetvelinde 38 Kur'an öğreticisinin olduğu, ancak hem sayısının az, hem de bunların salahiyet ve vazifelerin sınırı hakkında henüz hükümetçe kabul edilmiş bir talimatnamenin olmadığına dikkat çekilmiştir¹¹³⁴. Bir talimatnamenin olmayışı hem buradaki derslerin içeriğinin belirlenmesini geciktirmiş, hem de imam ve müftülerin çekingen davranmalarına neden olmuştur. Riyaset birçok defa yaz Kur'an kurslarının kanuni bir sorun teşkil etmediğini ifade etse de, bu konu da soruların arkası kesilmemiştir¹¹³⁵. Riyaset mevcut sorunun genelde köylerde olduğunu ve "artık hiçbir din adamı kalmadığı ve ölümlerin teşhizi için imamların uzak yerlerden getirilmesi yüzünden günler geçtiği" şeklinde arzuahallerin geldiğinden bahsetmektedir¹¹³⁶. Dolayısıyla Riyasete göre, mevcut Kur'an kursları daha esaslı surette teşkilatlanarak burada Kur'an okumasını öğretmek kanunlarımızdan aile hayatına ve köy bilgisine ait kısımlarla, imam ve ibadet meselelerine, vatan ve millet sevgisine, askerlik heyecanına ve ahlak kaidelerine ait bahisleri öğretilerek olursa hem köylerde hükümet işlerine yardım edecek bir aydının mevcudiyeti, hem de bu vazifelerin ifa edilerek görülen aksaklıkların ortadan kalkması temin edilmiş olacaktır. Bu sebeple Kur'an öğreticiler hakkında yapılacak vazife talimatnamesinin eskisi gibi sınırlı bir şekilde değil, yeniden genişletilerek vaki müracaatları ve gösterilen ihtiyaçları tatmin edecek şekilde olması gerektiğini belirtmiştir¹¹³⁷. Riyaset'in bu kurslardan beklentisi, Kur'an okunmasının yanında özellikle köylerde imamlık yapabilecek kişilerin yetiştirilebilmesidir. Köylerde Kur'an öğretici ihtiyacı hakkında Sındırgı Müftülüğü'nden gelen isteğe Riyaset tarafından verilen cevapta bunun izini görmek mümkündür: *"Kaza merkezlerinde ve köylerde imamlık edebilecek kudrette Kur'an okumasını öğretmek için resmen açılan ve Kur'an öğretici dersleri yanında aynı maksatla bazı kazalarda fahri öğreticiler bulunduğu ve bunların her ne kadar idareten müşkül bulunan durumları ve bazı idare amirleri tarafından bu yüzden muhaberata yol açıldığı malum*

Sedasına ve edasına bakılır, tecvid, meharici huruf ve kıraatten sorular sorulur. Başarı gösterdiği takdirde tercüme-i hal ve doğruluk kağıtları, sıhhat raporu ve nüfus tezkeresinin sureti alınarak Başkanlık Makamına müftülük düşüncesi ile birlikte arz edilmesi uygundur" DİYKBK, KS: 2777, 06.07.1948, s. 238.

¹¹³⁴ DİYKBK, KS: 186, 02.03.1944.

¹¹³⁵ DİYKBK, KS: 706/424, 13.06.1939, s. 137, DİYKBK, KS: 1612/115, 23.07.1940, s. 131, DİYKBK, KS: 1631/116, 24.07.1940, s. 132.

¹¹³⁶ DİYKBK, KS: 186, 02.03.1944.

¹¹³⁷ DİYKBK, KS: 186, 02.03.1944.

*ise de, ihtiyaç kati ve muktezi tedbir alınması zaruri olduğu cihetle ilk açılacak kadrodaki ücret verilmek üzere halen fahri olarak bu hizmeti kabul eden Yakupbey Cami imamı Hafız Veli Bedirhan'ın öğreticiliği altında talebelere şimdilik fahri olarak Kur'an dersi verilmesinin reislik makamının tensibine arz edilmesi tezekkür kılındı"*¹¹³⁸.

Genel itibariyle Türkiye'deki dini eğitimin boşluk yılları olarak kabul edilen 1930'lu yıllardan sonra, bu alandaki taleplerin artması ve din adamı eksikliği sorunun daha somut olarak görülmeye başlamasından sonra dini eğitim adına hem resmi, hem de gayr-i resmi olarak olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu gelişmeler, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte artarak devam edecek ve dini eğitimin kurumsallaşma dönemi başlayacaktır.

3.6.2. Köylerde Dini Eğitim-sizlik

Bilindiği üzere köylerde görev yapacak din adamlarının belirlenmesi Köy Kanunu'na göre yapıldı. Ancak din adamı açısından bu kanunda belirtilen şartların sağlanması her köy için mümkün olmadığından, birçok köyde din adamına ulaşmakta sorun yaşanmıştır¹¹³⁹. Örneğin Koçhisar Müftülüğü (Ankara), kazaya bağlı yüze yakın köyün üçte ikisinde imam ve hatip bulunmadığını belirtmiştir¹¹⁴⁰. Bazı köylerde ise imam ve hatipler maaşların azlığı dolayısıyla mevcut işlerini bırakıp ticaret veya farklı mesleklerle ilgilenmişlerdir. Din adamı yetiştiren kurumların olmamasından dolayı, bunlardan doğan boşluk ya hiç doldurulamamış, ya da ehil olmayanlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Örneğin Ilgaz Müftülüğü (Çankırı), mevcut köy imamlarına Kuran-ı Kerim ve tecvit öğretmek hususunda bir mani olup olmadığını Riyasetten sormaktadır¹¹⁴¹. İspir Kaymakamlığı (Erzurum) ise, Riyaset'e gönderdiği bir yazıda, ilçeye bağlı köylerde görev yapan hayrat hademesinin mesleki bilgi yetersizliğinden

¹¹³⁸ DİYKBK, KS: 126/8, 23.01.1945, s.104.

¹¹³⁹ Köylerde din adamı eksikliği genel bir sorun olmakla birlikte bazı köylerin bu açıdan "şanslı" olduğu ifade edilebilir. Bekir Topaloğlu hatıralarında Trabzon'un Of ilçesine bağlı dağ köylerinde dini eğitimin büyük ölçüde medrese geleneği üzerinden devam ettirildiğinden bahsetmektedir. 17 Kasım 1932 doğumlu Topaloğlu, altı yaşına kadar mahallenin sıbyan mektebi hocasından ders aldığını, dokuz yaşına kadar da dedesinden hafızlık eğitimi aldığını anlatır. Yine dedesinden Emsile, Bina, Maksut dersleriyle Arapça, Fıkıh, Hadis, Tefsir eğitimi aldığını aktarır. Topaloğlu, **Günlerim Böyle** ... s. 17. Topaloğlu ayrıca kendi bölgesinde ezanın hiç Türkçe okunmadığını, mescitlerde Kur'an öğretiminin aksamadığını, hafızlık ve medrese eğitiminin devam ettiğini belirtmektedir. Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 44.

¹¹⁴⁰ DİYKBK, KS: 1516/539, 02.12.1944, s. 154.

¹¹⁴¹ DİYKBK, KS: 136/1170, 23.10.1943, s.156.

dolayı görev yapamayacak seviyede olduklarını ifade etmiş ve bunların durumunu iyileştirmek için ilçe merkezinde bir kurs açılması hakkında Riyasetten görüş sormuştur¹¹⁴².

Buna benzer soru ve talepler farklı yerlerden de gelmektedir. Bunlar ise köylerdeki hayrat hademesinin niteliğini göstermesi açısından önemlidir ve genel itibarıyla bir nitelik sorunu vardır. Bu ise köylerde, özellikle yeni neslin dini eğitime ulaşmasının önündeki en büyük engellerdendir. Yani köylerin bir kısmında sorun, hayrat hademesinin hiç olmaması iken bir kısmında ise, hayrat hademesinin niteliksiz olmasıdır. Bu noktada Bolu Müftülüğü'nden Riyasete gönderilen bir dilekçe, özellikle köylerde din adamı ve buna ilişkin sorunlar hakkında bilgilendirici olması açısından önemlidir. Söz konusu dilekçede bazı köylerde imamların bulunmadığı, bazı köylerde bu işin ehli olmayan kişiler tarafından yapıldığı ve ehliyetsiz imamların insanları atalet ve gençleri ahlaksızlığa sevk ettiğine dair hükümete şikâyet edildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca köylerdeki mevcut imamların ölmesinden sonra nereden geldiği belli olmayan imamların türediğini ve bunlar arasında cuma ve bayram namazlarını kimin kıldıracağı noktasında tartışmalar yaşandığı, uzak köylerdeki imam ve hatiplerin eskilerden kalma “klişelerle” devam ettiklerinden Türkçe vaaz kısımlarını okumadıkları ifade edilmektedir. Sözü edilen ve nereden geldikleri belli olmayan “türedi imamların” etkisinden kurtulmak için il merkezine yakın köy ihtiyar heyetlerine, din adamı adına tahsisat ayırma noktasında teşebbüs ve telkinde bulunduklarını, ancak uzak köylere ulaşamadıklarından buralarda imamlık vazifesini ifa edenlerin durumlarının Köy Kanunu'nun 83. maddesine uyup uymadığının ve sicil dosyalarının tespit edilemediği ifade edilmiştir. Bu ve benzeri sorunların üstesinden gelmek için emekli vaizlerden yararlanılması gerektiği ve bunun için bir harcırah ayırmak suretiyle hem imamların denetlenebileceği, hem de imamsız köylerin imama kavuşmasının sağlanabileceği de ifade edilmiştir.

Bu şikâyet ve öneri dilekçesine Riyaset makamı oldukça kapsamlı bir cevap vermiş ve verilen 6 maddelik bu cevabın benzer durumlarda kullanılması için bütün müftülüklere genelge olarak yazılmasına karar vermiştir. Buna göre:

1. Köy Kanunu'nun 13. maddesinin 14. fıkrasında köylünün köyde bir mescit yapması mecburi olduğu ve bu cami-mescit imamının 23. madde mucibince ihtiyar meclisinde

¹¹⁴² DİYKBK, KS: 5310/137, 11.08.1949, s. 16.

aza bulunduğu belirtildiğine göre, cami ve imamı olmayan köyler varsa buralarda cami yaptırılıp imam tayin ettirilmesini mahalli kaymakamlığından tezkere ile istemek müftünün görevidir.

2. Köy imamları Köy Kanunu'nun 84. maddesine göre ehliyeti sabit olanlardan müftünün buyrultusu ile tayin edilirler. Bunların ellerinde ehliyetlerini ispat eden belge olmadığı takdirde usul dairesinde sınavları yapılmak üzere müftülüğe sevk edilmeleri için mahalli kaymakamlar nezdinde gerekli teşebbüste bulunmak gerekir.

3. Ehliyetsiz imamlardan bazılarının halkı atalet ve ahlaksızlığa meylettikleri sabit olduğu takdirde, “fasıkların imameti tahrimen mekruh olmasına binaen men edilmesine ve bu gibi mesleki ahlaka ve cami imamlığı haysiyetine yaramayacak hareketlerde bulunanların yeniden vazifelendirilmemesine dikkat edilmelidir”.

4. Hatiplerin, eskiden kalma klişelerdeki hutbelerle iktifa etmemeleri Riyaset tarafından yayınlanan ve Türkçe vaazı bulunan hutbelerden okumalarının gerekli olduğu ve işlerin denetimi cami hademesi nizamnamesinin ikinci ve Diyanet İşleri Vazifelerini Gösterir Nizamnamenin 8. maddelerinin gereği olmasından dolayı, hatiplik vazifesi görenlerin her hafta müftülük dairelerine müracaatları ve uzak köylerde bulunanların mani bulunmadığı takdirde ayda bir müracaatları ve şimdilik kontrol işinin bu suretle görülmesi gereklidir.

5. Köy imamlarının birer sicil dosyasının mahalli mftlkte bulunması zorunludur. İmamlar tayin edilirken gerekli evrakları müftülüğe vermekle mükelleftir. Dosyası bulunmayan imamların, noksan olan evrakların tamamlanarak birer dosya hazırlaması gerekmektedir. Ayrıca ehliyetname almak için müftülüğe gelmeyenlerin usulen takip edilmesi gerekmektedir.

6. Müftülerin, mahalli ihtiyacı göz önünde tutarak Köy Kanunu'na uygun olarak cami yaptırmak, imamları yetiştirmek Diyanet işlerinin ilgili kararnamesiyle birlikte bu bapta kabul edilen kararları dikkat alarak ehliyetli imamları vazifelendirip, halkın namaz, abdest, Kur'an öğrenmeye sevk etmek, hutbelerin muntazam ve etkili olmasını temin etmek gibi itikat ve ibadete dair hususların öğretilmesini sağlamakla mükelleftir. Ancak bu işler yapılırken imamları zorla merkeze getirmek veya ellerindeki belgeyi tanımamak ve haysiyetlerini kırarak davranışlardan kaınılmalıdır¹¹⁴³. Bolu

¹¹⁴³ DİYKBK, KS: 392, 05.02.1946, s. 81-84.

Müftülüğünden gelen bu yazı ve buna verilen cevapta yer alan ifadeler, döneme ilişkin sorunların tespiti ve kısmi çözüm önerileri için önemli olmakla birlikte, birçok neden dolayısıyla bunların çözülmesi mümkün olmamıştır. Çünkü genelgede de ifade edildiği üzere bu işi organize etmesi beklenen müftülükler bazı yerlerde hiç teşkil edil-e-mezken, bazı yerlerde müftülük olsa bile bunların yetersizlikleri veya mevcut görevleri yerine getirmemesi gibi durumlar, sorunun çözülmesini engellemiştir. Örneğin Ilgın Değiş Köyü'nde (Konya) imam ve hatip olarak görev yapan Mustafa İlhan'ın aynı zamanda başka bir köyde eğitmen olarak görev yaptığı ve köyü terk ettiği için köydeki caminin kapalı olduğu, durumu ilgili müftülüğe bildirmiş olmalarına rağmen müftünün sorunu çözmediği gibi kendilerine hakaret ettiğinden bahsedilmektedir¹¹⁴⁴. Üzerine düşen görevi yapmayan bir başka grup ise vaizlerdir. Bazı bölgelerde vaizlerin ayda birkaç kez köye vaaz için gitmesi gerekirken bunu yapmadıkları hususunda şikâyetler vardır¹¹⁴⁵.

Diğer yerlerde olduğu gibi köylerde de din adamı eksikliği ve buna bağlı dini bilgi eksikliğinin oluşmasının en önemli nedenleri, din adamı yetiştiren kurumların olmayışı ve maaşların yetersizliği dolayısıyla bu işe talip birilerinin bulunamayışdır. Örneğin Devrek Müftülüğünden (Zonguldak) gönderilen bir yazıda, cemaatle idare olunan bazı uzak köylerde din adamı eksikliği ortaya çıktığı ve bu işi yapacak bir talip çıkmadığı için Cuma ve bayram namazlarını kıldırmaya ehliyeti olan bir kişinin imam-hatip olarak atandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte bahsi geçen yerde yeni yapılan bir caminin din adamı kadrosunun boş olduğu, bu işe uygun birinin bulunamadığı, istekli olan birkaç kişinin imtihanlarda başarısız olduğu ifade edilmiştir¹¹⁴⁶. Bu dönemde imamı bulunmayan ya da bulunsa dahi liyakatli olmayan imamların görev yaptıkları köylerdeki din adamı ya da dini bilgi sorununu çözmek için uygulanan yöntemlerden biri de gezici vaiz uygulamasıdır. İbrahim Kutlu isminde birinin gezici vaizlik yapmak için Pazar Müftülüğüne (Rize) yapmış olduğu müracaata, Riyaset'in vermiş olduğu yanıt bu alandaki ihtiyaca işaret etmesi açısından önemlidir. Verilen cevapta köylerde seyyar vaiz bulundurmanın çok önemli olduğu belirtilerek, bunun aynı zamanda Riyaset'in görevi olduğu ifade edilmiştir. *"Cumhuriyet hükümetimizin temelini teşkil eden köylerimiz ve köylülerimiz şehirlerden ve kasabalardan ziyade ahlak ve itikat meselelerinde öğüde muhtaç olmakla beraber, ibadet meselelerini dahi sorup*

¹¹⁴⁴ DİYKBBK, KS: 290/28, 03.03.1942, s. Belirtilmemiş.

¹¹⁴⁵ DİYKBBK, KS: 110, 22.06.1949, s.134.

¹¹⁴⁶ DİYKBBK, KS: 299/35, 06.06.1938, s. 79.

*öğrenmek ve her suretle aydınlanmak zorunda bulunuyorlar. Bu itibarla iş bu talebin tervici cihetine gidilmesi ve mümkün ise mevcut münhal vaizlikler tahsisatının bu uğurda sarfi ve ancak lüzum görüldüğü takdirde bu gibi vaizler için de bir talimatname kaleme alınmasının uygun olacağı tezekkür kılındı"*¹¹⁴⁷. Konya iline bağlı Elmasun, Karasinir, Alkaran ve diğer ihtiyar heyetleri tarafından Cuma vaizi Tahir Gündüz'ün adı geçen köylerde seyyar vaizlik yapması için talepte bulunulması bu duruma ilişkin başka bir örnektir¹¹⁴⁸.

Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere Türkiye’de din adamı yetiştiren kurumların olmaması ve mevcutların yaşlılık, ölüm veya maişet gibi durumlar dolayısıyla bu işlerden çekilmesinden sonra ortaya çıkan boşluğun doldurulması mümkün olmamıştır. Bu ise, özellikle köylerde din adamı ve dini bilgiye ulaşma noktasında ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu sorunların kendisini daha net olarak gösterdiği yıllar 1940’lı yılların başıdır. Söz konusu yıllardan itibaren konuyla alakalı Riyaset’e gelen şikâyetlerde de ciddi bir artış yaşanmıştır. Örneğin Lüleburgaz Müftülüğünden gönderilen bir yazıda, köyde imam olmamasından dolayı çocuklara Kur'an ve din öğretecek kimsenin olmadığı ifade edilmiştir. Ancak, Riyaset’in köylerdeki dini eğitime müdahalesi ya da bu konudaki etkinliği oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla Riyaset bu içerikteki taleplere genelde “Yavrularımıza Din Dersleri” adlı kitabın okunmasını tavsiye eden dönüşler yapmakla yetinmek zorunda kalmıştır¹¹⁴⁹.

Antalya'nın Kızıllı Köyü'nden gelen talebe de, benzer bir dönüş yapıldığı görülmektedir. Adı geçen köy ihtiyar heyeti, bölge müftülüğü vasıtasıyla çocuklarının din bilgilerinden ve dini inanışlarından mahrum kaldıklarını ifade eden bir dilekçe yazmışlardır. Riyaset, buna benzer dilekçe ve taleplerin başka köylerden de geldiğine değinip yine benzer bir yöntem tarif etmiştir. Söz konusu köye yakın kaza merkezlerinde yer alan ve munasip olan herhangi bir vaizin birkaç ay köyde kalmak veya düzenli ve belirli günlerde köylere giderek vaaz ve nasihatte bulunmasını istemiştir. Yine adı geçen köy çevresinde Kur'an öğretimi için ehil kimseler var ise, oralarda Kur'an talimi için tayin edilmesi, "Yavrularımıza Din Dersleri" ve diğer tercüme edilen din dersleri kitaplarının yeter sayıda söz konusu köye gönderilmesini

¹¹⁴⁷ DİYKBK, KS: 7, 05.01.1944, s.5.

¹¹⁴⁸ DİYKBK, KS: 139, 15.06.1944, s.149. Antalya Döşemealtı Ekşili Köyü halkının benzer bir talebi için bkz. DİYKBK, KS: 46, 24.01.1944, s.12. Manisa Salihli Çapaklı Köyü ihtiyar heyetinin gezici vaiz talebi için bkz. DİYKBK, KS: 12/93, 24.01.1944, s.11.

¹¹⁴⁹ DİYKBK, KS: 317/77, 29.03. 1944, s. 88.

ilgili müftülükten istemiştir¹¹⁵⁰. Ancak bu istekler çoğu kere bir “tavsiye” olmanın ötesine geçememiştir. Bununla birlikte bu “tavsiye”lerin ne kadar işlediği de önemli bir sorundur. Örneğin Antalya Doyran köyünden Halil Özcan ve arkadaşları imzasıyla Riyaset’e gönderilen bir dilekçede, çocuklarının din duygusu ve Kur’an bilgisinden mahrumiyetlerinden şikâyet edilmiştir. Dilekçede “*bizler dinimizi diyanetimizi kitabımızı öğrenmek istiyoruz, fakat kimden öğrenelim? öğretecek yok*” denmekte ve Antalya’daki ne Kur’an öğretmenlerinden, ne de memleketin müftüsünden, müsevvidinden, vaizinden köylülerin istifade etmediklerinden ve bu din adamlarının köylere çıkıp da vaazlarda, irşatlarda bulunmadıklarından şikayet etmişlerdir¹¹⁵¹.

Benzer şekilde Antalya Müftülüğünden Riyaset’e gönderilen başka bir yazıda söz konusu ilin Döşemealtı Nahiyesi Karaöz Hatipler Köyü’ndeki çocukların dini esasları bilmedikleri ve dini bilgiye ulaşmak için ne yapmaları gerektiği sorulmuştur. Riyaset’in verdiği cevap daha öncekilerden farklı olmamış ve çocuklara din bilgisi verebilmek için şimdilik "Yavrularımıza Din Dersleri" adlı eserin gönderilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca kazadaki vaizlerden herhangi birinin köylü tarafından sağlanacak bir vasıta ile ayda iki üç kere köylere giderek dinin esaslarını anlatması istenmiştir. Devamında ise özellikle kırsal alanda meydana gelen dini bilgi eksikliğini gidermek için bir ilmihal kitabı ve köyün dini bilgi noktasındaki ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlanan bazı neşriyatların varlığından ve Kur'an kurslarının ıslahı için çalışıldığından bahsedilmiştir. Yani yukarıda değindiğimiz “tavsiye” kararlar burada da devam etmiştir. Kaldı ki Riyaset’in elinde başka bir araç da yoktur¹¹⁵².

Antalya ili Bahtılı Köyü ihtiyar heyeti de benzer bir talepte bulunmuştur. İhtiyar heyetinin, köy imamlarının dini meseleleri kendilerine öğretebilmelerine dair bir ruhsat talebi vardır. Riyaset makamı din adamı eksikliği veya dini bilgiye ulaşmak için kurs ve benzeri talepler geldiğinde genellikle mevcut kanunların dışına çıkmadan yapılabilecekleri sıralamaktadır. Bu noktada ilk olarak, Medeni Kanun’un 262. ve 319.

¹¹⁵⁰ DİYKBBK, KS: 28, 05.02.1944, s.29.

¹¹⁵¹ Riyaset’in verdiği cevabın içeriğinde çok farklı bir durum söz konusu değildir. 1. "Benim dinim" ve "yavrularımıza din derslerinden" münasip miktarda gönderilmesinin, 2. Vilayet vaizinin her ayın muayyen birkaç gününde köye giderek dini vecibeler hakkında vaaz ve irşatta bulunmasının, 3. Bunun için münasip miktarda bir harcırah verilmesinin istemiştir. DİYKBBK, KS: 129, 16.02.1943, s.24.

¹¹⁵² DİYKBBK, KS: 144, 21.02.1944, s.41. Benzer bir talep de Hatay Erzin’den gelmiştir. DİYKBBK, KS: 30, 12.01.1948, s. 295. Aynı mesele için Bozhöyük’ten gelen yazı için bkz. DİYKBBK, KS: 1356, 06.01. 1943, s.1.

maddelerine atıf yaparak çocukların dini eğitim ve terbiyelerinden ebeveynlerin sorumlu olduğunu ifade etmektedir. Yine Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 80. maddesine göre her türlü eğitimin “hükümetin denetimi” altında serbest olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca, DİB Teşkilat Kanunu'nun birinci maddesine göre "İslam dininin itikat ve ibadete dair bütün ahkam ve mesalihin tedviri Diyanet İşleri memurlarının başlıca vazifeleri" arasında olduğu belirtilmektedir. Tüm bunları aktardıktan sonra herkesin kendi dini meseleleri ve dini ihtiyaçları için gerekli olan bilgileri öğrenmek için kanunların kendilerine sağlamış olduğu hürriyetten istifade edebileceği ifade edilmektedir. Ancak bu iş için müstakil mektep açmak ayrıca teşkilat meselesi olup bu bapta Riyasetçe lazım gelen teşebbüslerde bulunulduğu aktarılmıştır¹¹⁵³. Ancak Riyaset'in, din adamı yetiştirmek konusundaki taleplerine siyaset tarafından uzun süre olumlu bir yanıt verilmemiştir.

Yine Antalya Hisarçandır Köyü ihtiyar heyeti, köylerinde bulunan imam-hocaların hem kendilerine hem de çocuklarına din bilgisi öğretmesine izin verilmesi için müftülükten talepte bulunmuş ve bu durum Riyaset merkezinden sorulmuştur. Riyaset yine Medeni Kanun'un ilgili maddelerine atıf yaparak çocukların dini terbiyesinin ebeveynlere ait olduğunu hatırlatmıştır. İlkokulu bitiren bütün çocukların resmi ve hususi surette her ilim ve lisanı tahsil edebilecekleri ve ayrıca vaizlerin Kur'an, hadis, din üzerine verdikleri vaazı dinleyebilecekleri ifade edilmiştir. Yine yukarda zikredilen kanun maddelerine atıf yaptıktan sonra “Eğitim Bakanlığı'nın salahiyetine dâhil etmemek şartıyla” bir takım çalışmalarla imamların kendi yerlerine imam yetiştirebilecekleri ifade edilmiştir. Ayrıca imamların itikat ve ibadete dair müracaatları karşılayarak her türlü soruya cevap vermesi gerektiği ifade edilmiştir. Ancak bu iş için müstakil mektep açmak ayrıca bir teşkilat meselesi olduğundan “kendi yağımızla kavrulmak” ve hususi teşebbüslerle ilim ve din sevgisi kazandırmaya çalışılması uyarısı da ihmal edilmemiştir. Eskiden beri atalarımızın usta çırak ilişkisi üzerinden adam yetiştirdiğini, imamların da bu yolla kendi yerlerine bakabilecek adam yetiştirebilecekleri hatırlatılmış ve bu gibi hayırlı teşebbüs ve çalışmalarla millete ve

¹¹⁵³ DİYKBB, KS: 2148, 14.06.1945, s. 92. Alanya Müftülüğünden gelen talep de yine benzer şekilde karşılanmıştır. Antalya Çakırlar Köyü'nden gelen talep için bkz. DİYKBB, KS: belirtilmemiş 29.11.1943, s.188. DİYKBB, KS: 1710/24, 09.02.1940, s. 42. Benzer bir örnek için bkz. DİYKBB, KS: 2/1356, 06.01.1943, s.1.

memlekete faydalı olmaya çalışanların “hükümet ve millet” tarafından sevileceğine işaret edilmektedir¹¹⁵⁴.

Tahir Görgün adında bir vatandaş tarafından yazılan ve Maden Müftülüğü (Elazığ) aracılığıyla Riyaset’e ulaştırılan dilekçede de, ilkokulu bitiren çocukların gerekli dini eğitimi alamadıklarından dolayı ahlaksız tavırlar sergiledikleri ve imam-hatiplerin bu çocuklara gerekli dini dersleri serbestçe vermeleri talep edilmiştir. Riyaset yukarıdaki dilekçeye verdiği cevabın hemen hemen aynısı vermiştir¹¹⁵⁵. Benzer bir talebin Niksar’dan da geldiği anlaşılmaktadır. Riyaset’e gelen yazıda köy halkı özetle, şeri mükellefiyet çağına erişen ve ilk tahsilini bitirmiş olan çocuklarına namaz kılacak derecede Kur’an-ı Kerim talim ettirmek ve dinen bilinmesi zaruri olan malumatı verebilmek üzere, okul şeklinde bir mektep açılmasına müsaade istenilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca bu iş için gerekli olan binanın ve öğretmen maaşının çocuk velileri tarafından temin edileceği de bildirilmektedir. Riyaset verdiği yanıtta Medeni Kanunu’n 262. maddesine atıf yaparak çocuğun dini terbiyesini tayin ana ve babaya ait olup ana ve babanın bu husustaki hürriyeti tahdit edilemeyeceğini ve TEK’in 80. maddesinde “hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kanun dairesinde her türlü tedrisat serbest” denildiğine göre bu talebin yerine getirilmesinde kanuni hiçbir mahzur olmadığını ifade etmiştir. Ancak bu talepteki mektep tabirinden kastedilenin bir kurs olması gerektiği belirtilmiştir. Aksi takdirde Maarif Teşkilatına dair kanunun 4. maddesinde: Türkiye’de hiçbir mektep Maarif Vekâletinin ruhsat ve muvafakati olmaksızın açılmaz denildiğine göre bir yerde mektep unvanının kullanılması için ilgili vekâletinin iznine ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Kur’an Kursu namı altında ve bu hususta Riyasetçe meri olan usule göre bu talebin karşılanmasının mümkün olduğu belirtilmiştir¹¹⁵⁶.

Konuyla alakalı gelen sorulara Riyaset genellikle teknik olarak cevap vermiş ve ilgili kanunların bu konularla alakalı maddelerine atıf yapmıştır. Örneğin sürekli olarak dini bilgi edinmenin kanun dâhilinde serbest olduğuna vurgu yapılmıştır, ancak o kanunun dâhili yani çerçevesi yeterince belirlenememiştir. Veya yerel idarecilerin tavır ve tutumları bu anayasal ve kanuni hakların kullanılabilmesine bazı kere olanak sağlamamıştır. Çünkü ifade edildiği gibi dini bilgi edinme anayasal bir hak olmasına

¹¹⁵⁴ DİYKBK, KS: Belirtilmemiş, 06.07.1945, s. 102-103.

¹¹⁵⁵ DİYKBK, KS: 415/171, 28.06.1945, s.100-101.

¹¹⁵⁶ DİYKBK, KS: 195, 15.02.1943, s.23. Benzer bir örnek için bkz: DİYKBK, KS: 3060, 26.12.1946, s.86.

rağmen, yeni neslin dini bilgiye ulaşma noktasında yaşadığı güçlükler, bahsi geçen anayasal hakkın kullanımında bir sorun olduğunu göstermektedir. Beyşehir Müftülüğü, köy ve nahiyelerdeki insanların kendilerine müracaat ederek din mesailini telkin edecek vaiz ve öğütçülere şiddetle ihtiyaçları olduklarını ve ara sıra merkez vaizlerinin nahiye ve köylere gönderilmesini talep ettiğini iletmiştir. Riyaset'in verdiği yanıt, siyasal idarenin bu alandaki etkinliğine ilişkin de ipucu vermektedir: “Amal-i hükümet ve Diyanet dairesinde seçilecek mevzular üzerinde içtimai, iktisadi, medeni çalışma yollarını, itikadat ve ibadatımıza müteallik dini asıllarla Müslüman ahlakının yüksekliğini sade öz bir Türkçe ile anlatmak ve bu suretle köylere kadar bütün halkı irşad ve tenvir etmek için memleketin idare amiri bulunan kaymakamlığın muvafakati alınmak ve nakil vasıtası köylülerce temin edilmek üzere merkez vaizlerinin nahiye ve mülhak köylere de gönderilmesi ve yapacakları vaaz mevzusuyla hülâsalarının Yüksek Riyaset makamına sunulması gerektiği” bildirilmiştir¹¹⁵⁷.

Dini adamı yokluğu ve buna bağlı olarak dini bilgi ve eğitime ulaşma noktasında yaşanan sorun, şikâyet ve talepler konuyu meclis gündemine de taşımıştır. CHP Antalya mebusu Rasih Kaplan, aile içi ve benzeri yöntemlerle dini eğitimin verilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek, Köy Enstitüleri aracılığıyla dini eğitimin de verilmesi gerektiğini dile getirmiştir: “*Arkadaşlar, bütün köylerde, bütün köylerin her şeyini bu yetiştirici aziz insanlara tevdi edeceğiz. Millî Şefimizden ricamız, bu yavruları, enstitüleri ikmal etmezden evvel, köylerdeki yavruları yetiştirmek üzere, din dersleriyle de teçhiz etsinler. Buna ihtiyaç vardır. Mücerret olarak köyleri bırakmayalım. Köylerde hususi olarak din derslerini öğrenmeğe imkân yoktur. Onun için göndereceğimiz enstitülüler köyün her şeyi olacaktır. Onun için o ihtiyacı dahi onlardan öğreneceklerdir. Şimdiden sayın Maarif Vekilimiz lazım gelen kitapları versinler ve tedbirlerini alsınlar*”¹¹⁵⁸. Kaplan'ın bu talebi CHP Kütahya mebusu Besim Atalay tarafından da desteklenmiştir. Köy eğitmen ve öğretmenlerinin köy halkını yetiştirmekle ilgili vazife ve salâhiyetlerinin görüşüldüğü sırada söz alan Atalay, bu vazifelere dini eğitimin de eklenmesini talep etmiştir. Atalay, söz konusu maddeye “*Köylerde eğitmenler ve öğretmenler din terbiyesine, manevi terbiyeye önem vereceklerdir*” ilavesinin yapılmasını talep etmiş ve bunun laiklikle çelişmeyeceğini belirtmiştir:

¹¹⁵⁷ DİYKBK, KS: 99/843, 10.07.1943, s.114.

¹¹⁵⁸ TBMMZC, D. 6, İ.S, 3 C. 26, B. 68, (3 Haziran 1942), s. 58.

“Arkadaşlar, içinize bir şüphe gelmesin, mutaassıp bir adam değilim. Vaktiyle beni bu kürsüden öbür binada dinsizlikle itham etmişlerdi, zabıt cerideleri meydandadır. Memleketimden dinsiz diye kovaladılar, gece kaçmağa mecbur oldum. Arkadaşlar, ben dinsiz değilim, inanan bir adamım. Fakat benim inancım onların inandığı gibi bir şey değildir. Talim hayatımda aynı şeyleri yapmışımdır, hayatım aynı mücadele ile geçmiştir. Birçok yerlerde, burada, aynı mücadeleyi yaptım. Birçok mutaassıplarla karşılaştım. Azlime sebep oldular, felâkete maruz kaldım. Arkadaşlar, halk karanlıkta kalırsa bir şeye inanmazsa felâkettir, bomboş kalan yere başka bir şey dolar. Korkum budur. Birçok gençleri yetiştireceksin, eline sanat vereceksin. Her halde bunlar refah içinde yaşayan insanlar kadar refah içinde yaşamayacaklardır. Bunlara bir de manevi gıda vermezsen, kalplerini manevi kıymetlerle doldurmazsan karanlıkta kalırlar. Bu bizim lâiklik prensibimize de muhalif değildir. Lâiklik din işini dünya işine karıştırmamak demektir. Burada kanun yaparken eski bab-ı vâlâyı fetva penahiden fetva istemek, işte o, lâikliğe muhaliftir, acaba fetvahane ne demiş diye düşünmek lâikliğe muhalif olur. Fakat halkın ve bilhassa köylü kısmının manevi terbiyesine kıymet vermek lâikliğe zarar verir bir şey değildir ve katiyen lâikliğe muhalif değildir. Arkadaşlar; bu civık laiklikten Fransa dönmüştür. Dünyada harikalar yaratan kuvvet ancak manevi terbiye ve manevi inanıştır. Bir kavmin elinden bu kıymet alındığı gün o kavim ortada yoktur. Bir sürüden ibaret kalır. Her hangi bir kavmin manevi ve ananevi kıymetlerine hürmet edilmelidir. Tekrar ediyorum ben bunları bir mutaassıp olarak söylemiyorum. Ben çok mücadele ettim. Bir gün Atatürk'ün sofrasında iken rahmetli şu sözleri söyledi, burada bulunan bazı arkadaşlar da orada idi, Mahmud Esad ve Şahin Beyler de vardı. Atatürk'ün söylediği şudur: « Atalay sık sık ilk Mecliste klerikallerle (klerikal: ruhani aşırı dinci) çarpıştırdı, benim istediğim fikirleri ortaya atardı. Fakat bu, erkendi. Bunun bir faydası oldu, alıştırmış bulunduk ». Arkadaşlar; ben ancak şuna inanıyorum ki, bir millet manevi kıymete inanmalıdır. Evet, çocuklarımızı okutalım, yazdıralım. Amma, içi bomboş kaldıktan sonra onu yıkmak kolay olur. Rica ederim, bu meseleye önem verelim, dikkat edelim, bu işi ihmal etmeyelim ”¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁹ TBMMZC, D. 6, İ.S, 3 Cilt. 26, B. 68, (3 Haziran 1942),s. 63. Rasih Kaplan ve Besim Atalay'ın dini eğitim ve terbiyenin Köy Enstitüleri'ne dâhil edilmesi fikrine doğrudan bir itiraz gelmemekle birlikte, bu taleplere adı geçen enstitü kanununda yer verilmemiştir.

Bu ve benzer taleplerin artmasından sonra bazı konularda daha esnek davranıldığı gibi, bir takım yeni oluşumlarla dini eğitim daha görünür ve daha yasal hale gelmeye başlamıştır. Örneğin 1943 yılında Kur'an öğretmen kurslarının açılması buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı dönemde alınan bir başka karar ise, ilkokulu bitirenlerin açılan din dershanelerinde anne-babalarının onayı şartıyla dini eğitim alabilmesidir. Bu kararların alınmış olması, dini eğitimin yeniden kurumsallaşması açısından önemli gelişmeler olmakla birlikte, geç kalındığı da bir vakıadır. Çünkü bu ve benzeri kararların alınmasından sonra bunların sonuçlarını görmek için de uzun yıllara ihtiyaç duyulacaktır. Kaldı ki, bu kararların alındığı dönemlerde sorun artık hemen her yerdedir ve dini eğitimin olmamasından doğan boşluk büyük ölçüde hurafelerle doldurulmuştur¹¹⁶⁰.

Dini eğitimin ihmal edilmesinin özellikle kırsal bölgelerde hurafeyi artırdığına dair söylemler mecliste de yer bulmuştur. Emin Soysal¹¹⁶¹ (Bağımsız 1946- CHP 1949) İslam dinini bütün dinlerin en gelişmişisi olarak nitelendirdikten sonra, eğer hakiki din MEB kanalı ile insanlara anlatılmazsa sonuçlarının çok kötü olacağına dikkat çekerek, bir köy mektebini ziyarete giderken şoförün kendisine anlattığı bir hadiseden bahsetmektedir: *“1931 senesinde Cihanbeyli'nin Karabağ Köyü'nün mektebini teftişe gittim. Yolda şoför dedi ki, Peygamber Köyüne geliyoruz. Anlat dedim. Fi tarihte oraya Medine taraflarından bir derviş gelmiş, yavaş yavaş köyün bütün halkını kendi etrafına toplamış, mürit yapmış. Fakat köyde adını bilmiyorum, zengin ve akıllıca bir zat buna uymuyor. O adamın yakınlarından şeyhe mürit olmuş adam itiraf ediyordu. Şeyh 1800 altın sarfıyla köye bir bina yaptırmıştır.... 1800 altın sarfıyla yaptırdığı binayı Şeyh başka şekilde telâkki ediyor. Bir gün müritlerine diyor ki ey müridan, ervah-ı kiram bana hitap etti; (gülüşmeler) bunlar mahkeme zabıtlarıyla sabittir, Hacıağanın evinin taşları kabristandan gelmiştir. Bu evin yıkılması lâzımdır. Müridan yalvarıyorlar; birkaç gün devam ediyor. Nihayet ağayı bertaraf etmek için bu gece de istiareye yatayım diyor. Ertesi gün müritleri yine yalvarıyorlar. Fakat şeyh; ervah-ı kiram katiyen razı olmadılar, bugün, güneş ışıkları köyümüze doğarken bu evin yıkılması ve mezar taşlarının kabristana götürülmesi lâzımdır, aksi takdirde büyük felâketler gelecektir, diyor. Tam güneş doğarken şeyh*

¹¹⁶⁰ Şerif Mardin, İslami oluşumların saray ve dolayısıyla devlet ile olan irtibatını kaybettikten sonra varlıklarını kıyıda köşede kalmış tarikatlar ve eski ulema bakiyesinin kişisel gayretleriyle sürdürmeye çalıştığına değinir. Şerif Mardin, **Din ve...**, s. 27.

¹¹⁶¹ Selçuk Uygun, “M. Emin Soysal'ın Hayatı ve Köy Enstitüleri Tarihindeki Yeri”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/442794>. Erişim Tarihi: 23.07.2019.

enirini veriyor ve evi yıkıyorlar. Bereket versin ki, o sırada kasabadan bir tahsildar geliyor ve bu vaziyeti görerek derhal vaziyetten resmî makamâtı haberdar ediyor ve bu adamı yakalıyorlar. Mahkemeye götürüyorlar, hâkim şeyhe soruyor, ne yaptın? Meczubum, aklım başımda yoktu, diyor. Müritlere soruyor, onlar da aklım başımda yoktu, diyor. Oradaki ağaya soruyor, yine aldığı cevap, aklım başımda yoktu, oluyor. Zaman müsait değil, bunları arz etmekten maksadım bu gibi hâdiselerin tavzihi içindir¹¹⁶²”.

Bu örnekte de görüldüğü üzere, dini eğitime getirilen kısıtlama bazı bölgelerde yeni neslin namaz kılmayı öğrenemeden büyümesine neden olurken, bazı yerlerde sahte şeyhleri türetmiştir. Denilebilir ki, devlet-hükümet geçmiş deneyimlerinden de hareketle tarikat faaliyetlerini durdurmak, dinsel alanı kontrol altına almak için uygulamış olduğu politikalar neticesinde, çoğu kere yerel idarecilerin de tutum ve davranışlarının da etkisiyle yeni neslin dini bilgidен mahrum kalması gibi bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunun ve buna ilişkin taleplerin artması üzerine bazı pratik çözümler getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Isparta Müftülüğü'nden Riyaset makamına gönderilen bir dilekçeye verilen cevap bu çözüme işaret etmektedir. Söz konusu dilekçede, bölge halkından özellikle genç insanların talebi üzerine, dinin farz, akaid ve ahkamına dair bilgileri, mahalli camilerde tatbiki bir şekilde öğretmek için her mahallede birer namaz kursu açmayı ve mahalle imamlarının bu iş görevlendirilip, işin müspet sonuçlar verip vermediğini görmek için de imamların denetlenmesinin siyasi ve kanuni bir sakıncası olup olmadığı sorulmuştur. Riyaset makamı bu talebi çok yerinde bir karar olarak değerlendirip, ciddi bir ihtiyacı karşılayacak mahiyette olduğunu belirtmiştir. 1945 yılında tamamen tebliğ edilen müftü ve vaizlerin görevleri hakkındaki 583 numaralı açıklamanın 32, 40, 41, 42 ve 43. maddelerinin içeriği bahsi geçen durumla alakalıdır. Örneğin 40. madde, vaizler umum vaazlarını yaptıktan sonra diğer günlerin en munasip zamanlarında ve munasip bir camide ibadet meselelerini sade bir şekilde anlatacak ve bu dersler tamamen öğretici mahiyette olacaktır" denilmektedir. 43. maddede, bu derslerden köylülerimizin faydalanması için çareler üretilmesi öngörülmüştür. Müftüler, resmi vaizlerle birlikte bu işi yürütebilecekleri gibi, mahalli ilim mensuplarından namaz meselelerini ameli bir surette öğretecek mahiyette halka vaaz edebileceklere birer vesika vermeye yetkilidir. Aynı zamanda cemaatle idare edilen camilerin imamlarından da bu gibi mevzularda istifade etmek

¹¹⁶² TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 670.

mümkündür. Bunlar talim vaazlarından ibaret olup kurslar gibi resmi muamelata tabî olmadığından adı geçen tamimden istifade şekli müftülerin dirayetlerine bırakıldığı belirtilmiştir¹¹⁶³.

Buraya kadar verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyet döneminde genç neslin önemli bir kısmı bazen mevcut yasak ve sınırlamalardan, bazen ise yine bunların da etkisiyle din adamı bulunamamasından dolayı yeterli dini eğitim alamamışlardır. Laikliğin özellikle daha somut olarak uygulandığı 1930'lu yıllar bu eksikliğin en önemli nedenini oluşturmaktadır. Ancak bununla birlikte din eğitimin tamamen kesintiye uğradığı da söylenemez ve ayrıca bu durum bölgelere göre de farklılıklar göstermektedir. Bazı bölgelerde/yerlerde bir hafıza ihtiyaç olduğu ifade edilirken, bazı yerlerde hafız sayısının artmasından dolayı Riyasetten yapılan talepler vardır. Örneğin, Kayseri Müftülüğü bünyesindeki Kur'an öğretmeni tarafından, Kur'an kursuna devam edenlerin her geçen gün artmasından dolayı bunların ezberlerinin dinlenmesi, tecvit öğretilmesi, mevlid-i şerif, ezan talimi ve bunlara ilişkin aylık olarak hazırlanan cetvellerin aylık olarak değil altı aylık olarak hazırlanmasını talep edilmiştir¹¹⁶⁴. Söz konusu talebin 1939 yılında geldiği düşünüldüğünde, laikliğin en radikal hallerinin görüldüğü dönemlerde dahi dini eğitim belirli denetimler etrafında sürdürüldüğü ifade edilebilir. Buna bir de resmi denetimler dışında, özellikle denetim ve gözetimin zor olduğu kırsaldaki dini eğitimin devamlılığını da ilave etmek gerekir. Özellikle Karadeniz ve Şark medreselerinde eğitimin önemli bir kesintiye uğramadan devam ettiği döneme ilişkin hatıratlardan takip edilebilir.

3.7. Türkiye'de Dini Eğitimin Yeniden Kurumsallaşma Dönemi

Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesinden sonra din dersleri bahsi, meclisin ve basının gündeminde çokça yer almaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren gazetelerde en sık rastlanan haberlerin başında din dersleri mevzu gelmiştir¹¹⁶⁵. Bir

¹¹⁶³ DİYKBBK, KS: 4104/298, 23.09.1948, s. 215.

¹¹⁶⁴ DİYKBBK, KS: 628, 13.12.1939, s. 342. Türkiye'de Kur'an Kursları hakkında bkz. Zeki Salih Zengin, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 11 s. 1-24.

¹¹⁶⁵ Fahreddin Kerim GÖKAY, "Çocuklarımıza Din Terbiyesi Verilmesi Laisizme Aykırı Değildir", **Cumhuriyet**, 01.07.1947, s.2. Din Tedrisatı Hakkında Partide Yapılan Tetkikler", **Cumhuriyet**, 08.02.1947, s.2. Okullarda din dersinin gündeme gelmesi üzerine İstanbul Üniversitesi'nde Doç. Dr. Türkân Rado, Doç. Dr. Ferit Hakkı Saymen, Doç. Dr. Bülent Davran, Asistan Ziyat Köprülü ve Burhan

kısmı gerçek bir kısmı söylentiden ibaret olan bu haberlerin gerçek anlamda karşılık bulması ancak 1948 yılında mümkün olabilmıştır. Bununla birlikte 1947 yılının başından itibaren bazı gazetelerde, yakında okullarda din derslerine başlanacağı, MEB'in bu maksatta bir kanun tasarısı hazırlamış olduğuna dair haberler yer almaya başlamıştır. Ancak bu süreçte ilgili Bakanlık buna ilişkin haberleri yalanlamayı tercih etmiştir¹¹⁶⁶. Din dersi konusunda Milli Eğitim Bakanı'nın demeci şu şekildedir: *"Bazı İstanbul gazetelerinde din tedrisatı için Millî Eğitim Bakanlığının bir kanun tasarısı hazırladığına ve bu tasarının ihtiva ettiği hükümlere dair haberler intişar etmiştir. Bizim yetkili kaynaklardan öğrendiğimize göre, henüz böyle bir tasarının hazırlandığından bahsetmek zamansızdır. CHP divanı Ocak ayı içinde yaptığı toplantılarda din öğretimi konusu üzerinde müzakerelerde bulunmuş ve yayınladığı bir tebliğle kararlarını bildirmiştir. Divan kararına göre gizli öğretim veya Arap harfleriyle öğretim yapılmasına karşı uygulanan kanun yasağının bugün olduğu gibi kalması tabii görülerek, Cumhuriyet rejiminin esaslarından olan lâikliği en küçük ölçüde bozacak her türlü anlayıştan uzak kalmak noktası üstünde tam bir görüş birliği olduğu tespit edilmiştir. İhtiyarî olmak, okul binaları dışında kalarak her bakımdan hükümetin kontrolü altında bulunmak ana şartları içinde her nevi hususî öğretimin tâbi olduğu kanun yolunda Millî Eğitim Bakanlığından izin alınarak Türkçe harflerle hususî mahiyette din öğretiminin düzenlenmesi hükümet yetkileri arasında görülmüş ve hükümet, kendi yetkileri arasında bulunan bu işi düzenleyeceğini divana bildirmiştir Bu kararın gerektirdiği incelemelere hükümetçe devam olunmaktadır"*¹¹⁶⁷. Benzer haberlerin hükümete yakın olduğu bilinen gazetelerde de çıkması üzerine Nihat Erim "CHP'nin Laiklik Prensibi" başlığı ile bir yazı kaleme alarak şu ifadeleri kullanmıştır:

"...İnkılap prensiplerinden her birine olduğu veçhile lâikliğe de sımsıkı bağlı kalmak CHP'nin baş ödevidir. Bu parti inkılap prensipleri üzerinde pazarlığa, fedakârlığa girdiği gün kendisini inkâr etmiş olacaktır. İnsanlara kuvvet ve kıymet veren muharrikler arasında dinin yerini inkâr edenlerden değiliz. Bir Müslüman Türk olarak din işlerimizi devlete yüklemeksizin kendi aramızda gözden geçirilmesindeki faydayı kabul ederiz. Fakat bununla beraber henüz

Apaydın'ın jüriliğinde bir münazara düzenlenmiştir. Münazarayı din tedrisatı yapılmaması tezini müdafaa edenler kazanmıştır. "Üniversitede Münazara", **Vatan**, 07.03.1947, s.3.

¹¹⁶⁶ Okullarda Din Dersi Söylentileri" **Vakit**, 03.05.1947, s.1.

¹¹⁶⁷ **Cumhuriyet**, 05.05.1947, s. 3.

aradan bir nesil bile geçmemiş olduğunu unutmayarak meselenin nezaketine işaret etmekten de kendimizi alamıyoruz. Cumhuriyet rejiminin lâikliğe niçin geçmiş olduğunu daima hatırdâ tutmalıyız. Aynı tehlikeli müdahaleler tekrar hortlayabilir, kaş yapayım derken göz çıkarılabilir. Dâva naziktir. Her tarafı ihtimamla incelemek lâzımdır. Acele bir adım atmaktansa biraz geç, fakat iyi düşünülmüş bir karar almayı tercih etmeliyiz. Şimdiden şu kadarını söyleyeyim ki, lâiklik çerçevesi içinde atılacak her adımın müteşebbisleri ancak takdir olunurlar. Lâkin tekrar edelim ki, lâiklikte bir adım değil, bir santim dahi gerilemeyi anlayamamaktayız”¹¹⁶⁸.

“Din işlerimizi devlete yüklemeksizin kendi aramızda gözden geçirilmesindeki faydayı kabul ederiz” diyen Erim, din derslerine ilişkin başka bir değerlendirmesinde bu işin devlet eliyle yürütülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre yüksek din adamları, bilginler üniversitelere bağlı enstitülerde veya ilahiyat kürsülerinde yetiştirilmelidir. Çünkü, hükümetin kabul etmiş olduğu haliyle dini eğitim usul bilgileri kıt, dünya görüşleri eksik bir takım eski tertip din adamlarının eline yeniden tehlikeli bir silâh verecektir. Erim’e göre bu durum, Tanrıöver gibi bu meseleyi “haklı bir memleket endişesiyle” ortaya atmış olan kişilerin maksatlarına hizmet etmekten uzaktır:

“... Laiklik prensibinin herhangi bir şekilde feda edilmesine veya zedelenmesine taraftar değilim. Bununla beraber memleketimizde bugün ihmal edilmiş ve ele alınma zamanı gelmiş bir din meselesinin mevcudiyetine kaniyim. Lâiklik prensibine halel vermeksizin din işleriyle meşgul olmak lâzımdır. Bu meşguliyetin devlet tarafından gelmesi şarttır. Din işini sadece bir vicdan hürriyeti davası şeklinde görmek memleketimizin içinde bulunduğu sosyal şartlar bakımından doğru değildir. Hürriyetler içinde vicdan hürriyeti Türkiye’nin bugünkü halinde belki en ziyade dikkatle kullanılması lâzım gelen haktır. Çünkü büyük kütleleri yakından alâkadar eden böyle bir mevzu devletin ve cemiyetin nizamına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu hakikati bir an dahi unutmaksızın din meselelerini ele almak yerinde olur. Bizde din dâvaları, din adamlarının son iki yüzyıldaki kıfayetsizliği veya politikaya karşı temayülleri yüzünden, dejenere olmuştur. Esasen Türk İnkılâbının aksülamel de son iki asırdaki din mevzularını suiistimalden ileri gelmiştir. Şimdi yeniden, dini politikaya irticaa

¹¹⁶⁸ CHP’nin Laiklik Prensibi: Din İşlerimizi Cemaatlere Bırakmalıyız”, **Vakit**, 05.05.1947, s.1. “Din ve Tarikat Güden Neşriyat”, **Cumhuriyet**, 05.05.1947, s. 3.

âlet etmeyecek surette dini mevzular sırf bir sosyal dâva olarak ele alınabilir ve alınmalıdır. Bu sahada aşağıdan yukarı değil, yukarıdan aşağı yürüme lâzımdır. Şöyle ki, din işleriyle meşgul olacak din adamlarımızı yirminci asrın kültür ve medeniyet âleminin bütün imkânlarıyla teçhiz etmeliyiz. Yani yüksek din adamlarımızı, bilginlerimizi üniversitelerimize bağlı enstitülerde veya ilahiyat kürsülerinde yetiştirmeliyiz. Sonra bunları mukayeseli din tetkikleri yapmak, diğer dinlerin devletle ve dünya işleriyle ne suretle münasebette bulunduklarını yerinde görmek üzere muhtelif lâik batı memleketlerine göndermeliyiz, İlk teşebbüste yetiştirilecek 20-30 genç ve tamamen yirminci asır fen, teknik ve felsefesiyle zihinleri terbiye görmüş gerçek din bilginlerine Türk cemiyetinin din meselelerini korkmadan emanet edebiliriz”¹¹⁶⁹.

Bu tartışma ve fikirler arasında Türkiye’de din eğitimin yeniden meclis gündemine gelmesi Ahmed Remzi Yüregir, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Muhiddin Baha Pars gibi isimlerin önerleriyle olmuştur. Bu önergelerden sonra konu parti divanında görüşülmüş ve bazı prensip kararlar alınmıştır. Daha sonra Fatih Gökmen ve arkadaşlarının yüksek din okullarının açılması içerikli önerge ile konu tekrar meclis gündemine gelmiştir. Bu taleplerden sonra Başbakan Hasan Saka’nın talimatıyla konunun görüşülmesi için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır¹¹⁷⁰.

Bu talimat üzerine CHP Meclis Grubu tarafından bir komisyon kurulmuştur. 17 kişiden oluşan komisyonda yer alan isimler şunlardır: Ahmed Remzi Yüreğir (Seyhan), Faik Öztrak (Tekirdağ) Cemil Bilsel (Samsun). Sadi Irmak (Konya), Tahsin Bekir Balta (Rize), Hamdi Şarlan (Ordu), Ali Rıza Türel (Konya), Fatin Gökmen (Konya), Muhsin Adil Binal (Konya), Sedat Pek (Kocaeli), Nihat Erim (Kocaeli), İsmail Hakkı Baltacıoğlu (Kırşehir), Akil Muhtar Özden (İstanbul), Atıf Akgüç (Bursa), Feridun Fikri Düşünsel (Bingöl), Tahsin Banguoğlu (Bingöl) ve Rasih Kaplan (Antalya). Komisyonda genel olarak, ders programı ve saatleri haricinde ihtiyarî olarak ilkokul öğrencilerine din bilgisi verilmesi, imam-hatip ve hafız yetiştirecek okullar açılmasının incelenmesi ve bu konuda meclis grubuna teklif edilecek prensip kararlar alınması planlanmıştır¹¹⁷¹.

¹¹⁶⁹ “Din ve Laiklik, Nihat Erim’in Düşünceleri”, **Akşam**, 02.12.1947, s.1.

¹¹⁷⁰ “Din Okulları-Başbakan Meselenin Bir Komisyonunda İncelenmesini Teklif Etti”, **Yeni Gazete**, 11.02.1948, s.1.

¹¹⁷¹ “Din Tedrisatı ve İmam, Hatip, Hafız Okulları”, **Cumhuriyet**, 13.02.1948, s.1.

Komisyonun ilk toplantısında başkanlığa Feridun Fikri Düşünsel, sözcülüğe Tahsin Banguoğlu, kâtipliğe Sedat Pek seçilmiştir. Aralarında Meclis Grubu Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu ve Şemseddin Günaltay, Parti Genel Sekreter yardımcısı Cevad Dursunoğlu Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemseddin Sirer'in de olduğu birçok vekil görüşmeleri takip etmiştir. Görüşmelerde öne çıkan tartışma, bu düzenlemenin Atatürk inkılâplarını zedeleyip zedelemeyeceğidir¹¹⁷². Bu doğrultuda yapılan tartışmalar neticesinde ilkokullarda ihtiyarî olarak din dersleri verilmesi kabul edilmiştir. Büyük ölçüde uzlaşa sağlanan duruma göre, ilkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarındaki öğrencilere, ders saatleri ve program dışında din dersleri verilecektir. Dersler, hariçte başka bir bina teminindeki zorluk yüzünden okulda, fakat cumartesi ve çarşamba günleri öğleden sonra verilecek ve isteyenler, çocuklarını bu derslere devam ettirebileceklerdir. Ancak bu toplantıda din adamları yetiştirmek üzere orta veya lise derecesinde okul tesisi ile İlahiyat Fakültesi'nin kurulması için gerekli uzlaşa sağlanamamıştır.

Bu aşamada asıl ihtilâf, orta veya lise derecesindeki imam hatip okullarına ihtiyaç olup olmadığı noktasındadır. Bu husustaki münakaşalarda, ortaya çeşitli tezler atılmıştır. Tezlerden biri, bir nevi İslam cemaati teşkilâtı yapılması ve bu işlerle bu teşkilâtın uğraşması, hükümetin de bu hususta yardımda bulunmasıdır. Bu fikirde olanlar, örneğin Cemiyeti Tedrise-i İslamiye gibi bir cemiyet kurulmasını uygun görmektedirler. Aynı teze biraz daha geniş olarak iştirak edenler, Diyanet İşleri Başkanlığı ile Evkaf Umum Müdürlüğü'nün lağvını, bunların yerine her iki teşekkülün işlerini yürütecek hükmî şahsiyeti olan bir müessese kurulmasını istemektedirler. Bu şekliyle devletin lâiklik prensibinin de yara almayacağını düşünmektedirler. Parti genel sekreter yardımcısı Dursunoğlu da bu fikrin taraftarları arasındadır.

Komisyonunda tartışılan konulardan biri de imam, hatip, vaiz yetiştirecek olan meslek okullarını hangi kurumun idare edeceğidir. Tahsin Banguoğlu ile Nihat Erim gibi isimler bu okulların da MEB bünyesinde faaliyet göstermesine taraftardır. Ancak ilk etapta ilgili Bakanlık, lâiklik prensibini gerekçe göstererek bu işe çok sıcak bakmamıştır. Ve bu konuda Milli Eğitim Bakanı ile Nihat Erim arasında tartışmalar yaşanmıştır. CHP Seyhan mebusu Ahmet Remzi Yüreğir imam, hatip vesaire için

¹¹⁷² “Dini Tedrisat - 17’ler Komisyonu hararetle bir safhaya girdi”, **Cumhuriyet**, 16.02.1948, s.1. “Din Tedrisatı Meselesi Hallediliyor”, **Akşam**, 18.02.1948, s.1.

camilerde kurslar açılmasının yeterli olacağı görüşünü ileri sürmüştür. Konuya ilişkin bir kanun teklifi veren Fatin Gökmen ve arkadaşlarının fikirleri ise, bu işlerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından idare edilmesinin umumî itimadı daha ziyade sağlayacağı yönündedir¹¹⁷³.

Görüldüğü üzere, komisyonda yapılan tartışmalar ya da ileri sürülen fikirler genel itibariyle bu derslerin olup olması üzerinden değil, laiklik ilkesini zedeleyip zedelemeyeceği, hangi birim ya da kurum tarafından verilir denetleneceği, kapsamanın nasıl belirleneceği, katılım yaş ve ölçütlerinin ne olacağı üzerinden yapılmıştır. Bu tartışmalar sonucunda komisyon tarafından hazırlanan bir rapor CHP parti grubuna sunulmuştur. Gerek Anayasa, gerekse parti tüzüğüne göre halkın din ve vicdan hürriyeti gözetilirken Cumhuriyet ve inkılabın dayandığı rejimlere ve özellikle laikliğe muarız ve muhalif olmamasına özen gösterildiğinin ifade edildiği raporda tespit edilen durumlar şu şekildedir:

1. Muasır devletlerde de uygulandığı üzere ilkokul öğrencilerine isteğe bağlı din dersi verilmesinin laikliğe aykırı olmadığı kararı verilmiştir. MEB ve komisyon üyeleri bu konuda hem fikirdir. Buna göre ilkokullarda isteğe bağlı din dersi verilebilir. Burada okunacak kitaplar Riyaset tarafından yazılıp MEB tarafından tasdik edilecektir. Bu dersi verecek öğretmenler için ücretler, yardım adı altında devlet tarafından verilecektir. Köylerde üç senelik olan ilkokullarda bu ders üçüncü sınıfta verilebilecektir.
2. Müslüman vatandaşların imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerini yerine getirecek kişilere ihtiyaç olduğu ve bunları yetiştirecek kurumların gerekliliği tespit edilmiş; laiklik ve anayasa ile çelişmeden bu kurumların devlet yardımıyla kurulabileceği ifade edilmiştir. Anayasanın 80. Maarif Teşkilatı'nın 4. maddesine dayanarak İslamiyet'in meslek adamlarını yetiştirecek kurumların MEB'in teftiş ve denetimi altında kurulması oybirliği ile kabul edilmiştir. Bu teftiş ve denetim MEB'den üç, Riyasetten iki ve kurulacak olan İlahiyat Fakültesinden bir olmak üzere oluşturulacak bir heyet tarafından sağlanacaktır. Bu heyetin esas vazifesi ise, MEB'in onayına sunulacak olan program ve kitapları hazırlamak, öğretim ve idare elemanlarını belirlemektir.

¹¹⁷³ “Dini Tedrisat Meselesi Hakkındaki Tartışmalar”, **Cumhuriyet**, 18.02.1948, s.1.

3. Ayrıca yüksek din âlimleri ve mütefekkirleri yetiştirmek üzere üniversitede bir İlahiyat Fakültesi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu fakültede genel olarak vaiz, müftü ve imam hatip hocalarının yetiştirilmesi planlanmıştır¹¹⁷⁴.

Bu raporun hazırlanıp sunulmasından sonra CHP Meclis Grubu ve divanında konu tartışılacak ve bu raporda tespit edilen kararlar, yine raporda yer alan sıralamaya göre hayata geçirilecektir.

3.7.1. Din Bilgileri Dershanelerin Açılması

Türkiye’de iç ve dış siyasetin etkilerine de bağlı olarak din dersleri mevzu meclisin gündeminde daha sık yer almaya başlamıştır¹¹⁷⁵. Din derslerinin ihmal edilmesinden sonra sahada yaşanan mevcut sorunlar¹¹⁷⁶ artık hükümetin de kabul etmek durumunda kaldığı bir seviyeye gelmiştir. Bundan dolayı mevcut sorunları çözmek ve toplumsal talepleri karşılamak için dini eğitimin kurumsal ağında bazı iyileştirmeler yapılmaya başlanmıştır. Bu anlamda yapılan ilk düzenleme, okul dışında olmak şartıyla isteyen kişilerin açılacak din dershanelerinde çocuklarına dini eğitim alabilmesidir. Özellikle Tanrıöver, Gökmen gibi vekillerin konuyu sıklıkla meclis gündemine taşımasıyla din dersleri, dini eğitim bahsi önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir.

Artık konu CHP Başkanlık Divanı’nın da gündemindedir. Söz konusu divan toplantıları sırasında yukarıda zikredilen milletvekilleri tarafından din derslerine dair birtakım temenni ve talepler dile getirilmiş ve divanda bu hususun tetkik edileceği ifade edilmiştir. Ancak bu aşamada talepler, okullara din dersinin konulması şeklinde değil, isteğe bağlı din derslerinin alınabilmesine ilişkindir. Çünkü, devletin lâik şiarının din tedrisatı yapmağa müsait olmadığı, okul dışında din tedrisatı yapmak şekil ve şartları üzerinde de ayrıca durmak icap ettiği belirtilmiştir. Bu aşamada hükümet,

¹¹⁷⁴ Dini Eğitim Konularını İncelemek Üzere Kurulan CHP Meclis Grubu Komisyonu Raporu, **BCA**, Fon Kodu: 30.01, Yer No: 42.251.17.

¹¹⁷⁵ Dini eğitimin başka bir ayağını oluşturan imam hatip kurslarının CHP tarafından politik bir hamle olarak hayata geçirildiğine dair bir değerlendirme için bkz. Doğan Duman, “**1950 Seçimleri Öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Politik Bir Manevrası Olarak İmam Hatip Kursları**”, *Belgi Dergisi*, S. 10, 2015, s. 1343-1360.

¹¹⁷⁶ Birinci Meclis dönemi mebuslarından Şükrü Çelikalay ve sekiz arkadaşı, Müslümanların camilerde imam ve müezzin bulamadıkları için buna dönük tedbirlerin alınması, aksi takdirde fahri olarak mektepler açarak dini tedrisata başlayacaklarını ifade eden yazısına Riyaset makamı, imam ve hatip yetiştirecek okulların açılması üzerinde Başkanlık hassasiyetle durduğu ve konunun Büyük Millet Meclisi’nin gündeminde olduğu şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca konuyla alakalı gelişmelerin kendilerine bildirileceği ve usul ve mevzuata uygun olarak hususi şahısların teşebbüsleriyle din dershaneleri açılmasına kanunlarımızın müsait olduğu da ifade edilmiştir. **DİŸKKBK**, KS: 118/243, 31.03.1948, s.268.

din tedrisatı yapmak isteyenlere müracaatları halinde müsaade verebilecek, “*ancak meselâ hususî bir dikiş atölyesi işleten kimsenin devletle olan durumu ne ise okul dışında din tedrisatı yapmak isteyenlerin durumu da aynı olacaktır. Bu gibi yerlerde yapılacak kontrol ve murakabe (denetim) dikiş atölyelerinde hükümetin halen yapmakta olduğu kontrol ve murakabeden farksız olacaktır. Okullarda din tedrisatı asla bahis mevzuu olmayacaktır*”¹¹⁷⁷.

Bu aşamada, devletin-hükümetin laik kimliği ile çelişmeden okul dışında din eğitimi hususunda bazı önemli kararlar da alınmıştır. CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu’nun başkanlığında, Genel Sekreterlik binasında 16.1.1947 perşembe günü başlayıp beş gün süren toplantıda çeşitli kararlar alınmıştır. Konuşmalar arasında ilköğretim konusu incelenirken gizli öğretim veya Arap harfleriyle öğretim yapılmasına karşı uygulanan kanun yasağının bugün olduğu gibi kalması uygun görülerek, Cumhuriyet rejiminin esaslarından olan laikliği en küçük ölçüde dahi bozacak her türlü anlayıştan, uzak kalmak noktası üstünde tam bir görüş birliği olduğu tespit edilmiştir. İhtiyari olmak, okul binaları dışında kalarak her bakımdan hükümetin kontrolü altında bulunmak ana şartları içinde her nevi hususi öğretimin tâbi olduğu kanun yolundan, MEB’ten izin alınarak Türkçe harflerle hususî mahiyette din öğretiminin düzenlenmesi hükümet yetkileri arasında görülmüş ve hükümet kendi yetkileri arasında bulunan bu işi düzenleyeceğini divana bildirmiştir¹¹⁷⁸.

Okullarda veya okul dışında din derslerinin yeniden kurumsal bir alana taşınmaya çalışıldığı bu süreçte alınan kararlara ve yapılan tartışmalara bakıldığında endişeli bir tavır göze çarpar. Bu durum gerek Milli Eğitim Bakanı gerekse diğer vekillerin söyleminden takip edilebilir. Bu anlamda din dersi komisyonunda da yer alan Tanrıöver, konu divanda görüşülürken dinin irtica kısmının gündeme geldiğini ve 31 Mart, Şeyh Sait¹¹⁷⁹, Menemen gibi olayların hafızlardaki yerinin canlı olduğuna dikkat çekmiştir. Tanrıöver gazeteyle vermiş olduğu demecinde, din meselesi etrafında Ankara’da ve Kurultayda üç cereyana tesadüf ettiğini dile getirmiştir. Birinci cereyan, meselenin olduğu gibi kalmasını istemekte ve laiklik adına esneme yapılırsa memlekette bir takım sorunlara yol açabileceğini düşünmektedir. İkinci cereyan,

¹¹⁷⁷ "Okullara Din Dersi Konulacak Değil", **Vakit**, 01.05.1947, s.1.

¹¹⁷⁸ "Türkçe Harflerle Hususi Mahiyette Din Öğretimini Hükümet Düzenleyecek", **Vatan**, 28.01.1947, s.1.

¹¹⁷⁹ Ahmet Süreyya Örgüvren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002. Metin Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, İstanbul, Ka Kitap, 2015. **İsmet İnönü Hatıralar**, s. 463-4468.

Diyanet ve Evkaf işlerini hükümet teşkilatının ve bütçesinin haricinde bırakma ve bu işleri bir cemaat işi olarak kabul etme görüşü etrafında birleşmiştir. Son cereyan ise, devlet teşkilatı dâhilinde din işleri ve evkaf işleri kalmak suretiyle bu müesseseleri kuvvetlendirmek, gelirlerini artırmak ve dinin muhtaç olduğu tedris ve hizmet müesseselerini genişletmek şeklindedir.

Tanrıöver bu cereyanlardan birincisini “fahiş bir hata” olarak görür. İkinci cereyan ABD, İsviçre, Fransa gibi laik ülkelerde denenmekte ve başarılı da olmaktadır, ancak bunun Türkiye’de gerçekleşmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Fakat Tanrıöver’e göre durum acildir ve bir an önce çözüme kavuşması gerekmektedir. Bu anlamda Tanrıöver bu cereyanlar arasında üçüncüsüne yakın durmaktadır. Diyanet ve Evkafın bu işin içinde olmakla birlikte, evvela İstanbul Üniversitesi’nde ilim olarak dine ait birçok bahislerin okutulabileceğini ifade etmektedir. *“Bir de doğrudan doğruya dini hizmetlerin muhtaç olduğu mümin âlimleri yetiştirmek için bir yüksek din öğretim mektebi açmalıyız. Memleketi en mühim üç, dört merkezinde de daha acil ihtiyaçlarımız için imam ve hatip mekteplerine lüzum katidir. Bütün laik memleketlerde olduğu gibi, ordumuzun tabur imamları ve alay imamları vardır. Bunlar din adamlarını yetiştirici müesseselerden mahrum olduğumuz için ortada ne kalmışsa onlar arasından tedarik ediliyor. Birçok köylerimizde imam ve hatip kalmamıştır. Kalanlar beş altı köyde vazife görüyorlar. Şimdiki hal devam ederse pek kısa bir zaman sonra son derece ehemmiyetli bir içtimai nüvemiz olan köyde dini vazifeleri görececek bir tek adam kalmayacaktır. Bunları yetiştirmeyi acil bir vazife bilmeliyiz”*. Tanrıöver, dini eğitimin yeniden verilmesi hususunda mecliste ekseriyetin mutabık olduğunu da sözlerine eklemektedir¹¹⁸⁰.

Peyami Safa konuyla alakalı kaleme aldığı yazısında hem endişelere dikkat çekmiş, hem de farklı ülkelerdeki uygulamalara açıklık getirmiştir:

“Din ve dünya işlerinin ayrılması gibi formüllerin en basiti içine girebilen lâikliğin sınırlarını tayin etmek, onu tarif etmek kadar kolay olmuyor. Lâik memleketlerde, bilhassa din öğretimi bahsinde bu zorluk kendini gösterdiği için çeşitli yorumlar arasındaki münakaşaların ardı arkası alınmamıştır. Bu yüzden Fransa’nın, İngiltere’nin, Amerika’nın, İsviçre’nin ve başka lâik memleketlerin din öğretimi hakkındaki anlayışları birbirine benzemez. Fransa, Mart 1882 kanunu ile ilkokullardan din derslerini tamamlıyla kaldırmıştır: “Ne

¹¹⁸⁰ “Din ve Laiklik”, **Akşam**, 30.11.1947, s.1.

dinî, ne gayri dini ve netice olarak tarafsız, asri ve laik olması gereken ilkokul hiçbir din ve mezhep telkinine açık değildir. Fakat bu kanunun ikinci maddesi, ilkokullarda çocuk velilerine ders saatlerinin dışında hususi din öğretimi yaptırmalarına izin verir. Perşembe günleri bu öğretime tahsis edilmiştir. 9 Kasım 1903 de tadil edilen bu kanunda altı yaşından on üç yasına kadar olan çocuklara ders saatleri dışında din dersleri verilebileceği 30. maddede yazılıdır. Felemenk'te 17 Ağustos 1879 ve 5 Haziran 1905 Kanunları da bu prensibi aynen kabul eder. İsviçre'nin bazı kantonlarında, resmî okullarda din öğretimi yasak değildir, bazılarında ancak hususi öğretim serbesttir. Amerika'da da din öğretimi prensibinde vahdet yoktur. Bazı okullarda İncil, kıraat halinde okutulur, bazı şehirler buna da müsaade etmezler. Her memleket lâikliğin hududunu kendi anlayış ve ihtiyacına göre çizmiştir. Bunun ilmi ölçüsü olmadığı için, tecrübeden ve sağduyudan başka rehberimiz yoktur. Türkiye'de lâiklik bir fidan halindedir. En küçük, cereyanlar onu sarsabilir ve rüzgârlar kökünden koparabilir. Partinin ve devletin endişesi budur. Fidan büyüdüğü ve sertleşip kuvvetlendikçe, onun gitgide genişleyen imkân hudutları içinde kalmak şartıyla, din bahsinde müsamaha artacaktır. Bugün parti divanında verilen karar hem o endişenin, hem de son derece ölçülü bir müsamaha ihtiyacının müşterek ifadesidir. Tebliğin tereddütlü ibaresinde ve lâik prensibi muhafaza gayretinde bu haklı endişe seziliyor. Fakat hükümetin kontrolü altında bulunmak şartıyla, Millî Eğitim Bakanlığı'ndan izin alınarak Türkçe harflerle hususî mahiyette din öğretimi yapılabileceği de kararlaştırılmıştır. Bu gün için varılabilecek en doğru netice de bundan başka bir şey olamazdı".¹¹⁸¹

Safa'nın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Türkiye, laikliğin kurulup kurumsallaşmasında örnek aldığı Fransa deneyimini, din derslerinin yeniden getirilmesi aşamasında da sürdürmüştür. Ancak burada Safa'nın da dikkat çektiği üzere, din derslerinin yeniden getirilmesi gibi uygulamaların, laiklik prensibi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olacağı hususunda endişeler vardır. Gerek vekil söylemlerinde, gerekse gazeteci söylemlerinde bu endişeyi takip etmek mümkündür. Bundan dolayıdır ki, yakın tarihteki sürece dikkat çekilip bazı uyarılar yapıldıktan sonra dini

¹¹⁸¹ Peyami Safa, "Laikliğin Hudutları", **Vakit**, 29. 01. 1947, s. 1.

eğitimin buna göre ve bir şekilde düzenlenmesi gerektiğine dair görüş ağır basmaktadır¹¹⁸². Bazı yazılarda da geçmiş yıllarda din eğitimin ihmal edilmesi eleştirilmektedir. Örneğin Asım Us Türkiye’de laikliğin gerekliliği ve Şey Sait gibi olaylardan sonra aldığı şekli aktardıktan sonra devlete ait okullarda din dersleri kaldırıldığı gibi, ahlâk dersleri için de programlarda bir yer verilmemiş olmasını eleştirmektedir. O’na göre din kaynaklarından gelen ahlâk kaideleriyle, akıl ve mantık esasına dayanan ahlâk kaideleri arasında hiç bir tezatlık yoktur. Genç Türk neslinin terbiyesinde sadece siyasî mahiyette olan medenî bilgilerle yetinilmesi ve umumî mahiyette olan ahlâk dersinin ihmale uğraması büyük bir noksandır¹¹⁸³.

Dinsel alanda biriken ihtiyaçlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan talepler ve bunun siyaset ve basın tarafından tartışılmaya başlamasından sonra MEB, bu mevzu üzerinde incelemeler yapmış ve laik memleketlerdeki din eğitimi tetkik ederek bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Hazırlanan tasarıda okulların kuruluş ve çalışma tarzları, okul öğretmenlerinin yetiştirilmesi şekli tespit edilmiştir. Tasarıda din tedrisatı üç safhada düşünülmüştür. Birincisi: İlkokul çağındaki küçük çocuklara, ikincisi orta ve lise tahsili görmüş gençlere hocalık yapacak elemanların yetiştirilmesi ve bu çağdaki gençlerin ders alacakları okulların kurulması, üçüncüsü de yüksek derecede din bilgileri ve vaizlerin yetiştirecek müesseselerin kurulmasıdır. Bu tasarının kanunlaşması halinde gerekli elemanların sağlanması için ilk etapta eski imam hatip mektebi ve İlahiyat Fakültesi mezunlarından faydalanılması düşünülmüştür. Ayrıca kurulacak bu özel okulların Darüşşafakanın kuruluş ve inkişafında olduğu gibi ya özel cemiyetler tarafından idare edilmesi, yahut Evkafın veya Diyanet’in bu mevzu ile alakalanması da düşünülen durumlar arasındadır¹¹⁸⁴.

Bu kanun tasarısından da anlaşılacağı üzere, Türkiye’de dini eğitim birkaç aşama olarak düşünülmüştür. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra bu tasarının bazı kısımları hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu aşamada, Anayasanın hükümet gözetimi ve denetimi altında ve kanun çerçevesinde her türlü öğretime serbestlik tanıyan

¹¹⁸² CHP Elazığ Milletvekili Fahri Karakaya, Anayasanın vicdan hürriyetini güvence altına almasından dolayı devletin bu alana yönelik bir müdahalesinin söz konusu olamayacağı; bu bağlamda vatandaşın çocuklarına din bilgisi vermesinin önünde hiçbir müdahalenin olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu durumun tarikatçılık, şeyhçilik gibi cereyanları yeniden canlandıracak bir duruma gelmemesi için gerekli kanuni önlemin alınması gerektiği uyarısı da yapılmıştır. **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 15, B. 36, (24 Ocak 1949), s. 181.

¹¹⁸³ Asım Us, “Laiklik Prensibimiz”, **Vakit**, 20.01.1947 s.1.

¹¹⁸⁴ “Din Tedrisatı İçin Hazırlanan Tasarı”, **Akşam**, 30.04.1947, s. 1.

hükümüne dayanarak hareket edilmiş ve İslam'ın esaslarını çocuklarına öğretmek isteyen yurttaşlarına çeşitli imkânlar sunulmuştur. Konuya ilişkin divan kararında, Türk devriminin ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin vicdan hürriyeti ve lâiklik prensiplerinin zaruri kıldığı şekil ve şartlar altında yerine getirilebileceğini, bu şekil ve şartları tayin etmenin de hükümet yetkileri arasında bulunduğu tespit edilmiştir. Burada özellikle MEB Şemseddin Sirer'in etkisi fazladır. Bu etkinin de yardımıyla din dersleri veren özel dershanelerin açılmasına onay verilmiştir¹¹⁸⁵. Ancak buradaki derslerin yalnızca Türkçe yapılabileceği uyarısı da yapılmıştır. Ayrıca dini siyasete alet ettiği tespit edilen dershanelerin hemen kapatılacağı ifade edilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra CHP divanınca da onaylanan esaslar şu şekildedir: Medeni haklara sahip yurttaşlar 789 sayılı Maarif Teşkilâtı Kanunu'nun 4. maddesi gereğince MEB'den izin almak şartıyla İslâm dininin akidelerini ve ibadetinin esaslarını öğrenmek isteyen çocuklara bunları öğretmek maksadıyla din bilgileri dershaneleri açabileceklerdir. Bu dershaneleri açmak isteyenler, MEB'den izin almak şartıyla, dersane il merkezlerinde veya merkez ilçesinin bucak ve köyleriyle veya bunlara bağlı bucak ve köylerde açılacaksa valilere, ilçe merkezlerinde açılacaksa kaymakamlara başvuracaklardır¹¹⁸⁶.

Buralarda öğretmenlik etmek isteyenlerden öğretmenlik için esas olan medeni, ahlaki vasıflarla sağlık şartlarından başka tahsil ve menşе bakımından devlet okullarında öğretmenlik edebilme sıfat ve yetkisini kazanmış bulunmak, yahut üniversite ve yüksek okullarla liselerden veya bunlara denk sayılan diğer okul ve öğrenim kurumlarından veyahut mülga imam ve hatip okullarından mezun olmak vasfı aranacaktır. Dersiam payesini veya vaiz yetkisini haiz olanlarla köy imamlığı etmiş veya etmekte bulunanlardan bu dershanelerde öğretim için yeterliği valiliklerce onanmış bulunanlara da öğretmenlik izni verilecektir. Din bilgileri dershaneleri yurdun ancak ilkokulu bulunan yerlerinde açılacak ve bu dershanelere devam edecek çocuklarda ilkokulu bitirmiş olmak şartı aranacaktır. Bu dershanelere yazılmak ve devam etmek tamamıyla yurttaşların kendi arzu ve isteklerine bırakılmıştır.

¹¹⁸⁵ Din dershanelerine onay verilmesinden sonra birçok yerden başvuru gelmiştir. “Din Tedrisatı-Hususî dersane açmak üzere şehrimizde müracaatlar yapıldı”, **Vakit**, 02.05.1947, s.2.

¹¹⁸⁶ Din dershanelerinde kullanılan kitaplardan biri de Nurettin Sevin ve Nurettin Artam tarafından yazılan “Müslüman Çocuğunun Kitabı” adlı eserdir. Söz konusu kitap üzerinden MEB ile Başbakanın ciddi bir tartışma yaşadığı gazetelere yansımıştır. “Din Kitabı Hadisesi”, **Vatan**, 15.05.1948, s.1. “Din Kitabı Meselesi”, **Yeni Gazete**, 15.05.1948, s.1.

Bu dershanelerin açılmasına onay verilmekle birlikte hükümet, bunlar üzerindeki denetimi sürdürmekte kararlıdır. Buna göre din bilgileri dershanelerinde ancak hükümetçe onaylanmış program tatbik olunacak, bu program dışında öğretim yapılmayacak ve Türkçeden başka bir dil öğretilmeyecektir. Bu dershanelerde hükümetçe incelenmiş ve kabul olunmuş kitaplar okutulacak, bunların dışında herhangi bir kitap ve Türk harflerinden başka harflerle yazılmış kitaplar okutulmayacaktır. Öğrencilere belletilecek Kur'an sureleriyle dualar Türk harfleriyle yazılmış bulunacaktır. Din bilgileri dershanelerinde tatbik edilecek programlarla okutulacak kitapların İslam dininin mezhep ve tarikatlar üstünde müşterek olan akidelerini tanıtip telkin eder mahiyette olmasına dikkat edilecektir. Dershane, siyasî maksatların elde edilmesi için alet olarak kullanılmak istendiği veya öğretimde İslâm dininin akidelerini ve ibadetin usul ve şekillerini öğretmek amacı dışında her hangi bir faaliyete sapıldığı takdirde derhal kapatılacak ve sorumluları hakkında kanun kovuşturması yapılacaktır.

Din bilgileri dershanelerine öğretmen yetiştirmek ve imam ve hatiplik hizmetleri için eleman hazırlamak maksadıyla yurttaşların din seminerleri açabilecekleri de karara bağlanmıştır. Seminerler ortaokul öğretimine dayanacak ve ortaokul mezunlarına beş, lise mezunlarına ise iki yıllık öğretim verecektir. Din bilgileri dershanelerinde olduğu gibi seminerlerde de MEB tarafından onanmış programlar uygulanacak ve bu Bakanlıkça onananlardan başka kitap okutulmayacaktır. Din dershanelerinde olduğu gibi seminerlerde de öğrenimin milli bütünlüğü bozucu mezhep görüşlerine dayanan ve vatandaşlar arasında neferet duyguları uyandırabilecek bir mahiyet taşımamasına son derece dikkat edilecektir. Ayrıca bir sonraki ders yılından başlayarak yürürlüğe konmak üzere MEB tarafından yukarıdaki maddelerde yazılı esasları kaplayan bir yönetmelik hazırlanması planlanmıştır. Bakanlık ayrıca din bilgileri dershaneleri için program ve kitap hazırlatacaktır¹¹⁸⁷.

Din dershanelerinin açılmasından sonra buraların programları ve programlarda okutulacak kitaplar için çalışmalar yapılmıştır. Bunun için MEB bünyesinde danışma heyeti toplanmış ve bazı kararlar almıştır. Uygun bir ders kitabının hazırlanmasının yanında bir okuma listesinin hazırlanması kararlaştırılmıştır. Hazırlanacak okuma

¹¹⁸⁷ “Yurtta Din Öğretiminin Serbest Olması Kararlaştırıldı”, **Cumhuriyet**, 03.07.1947, s.1. “Din Öğretiminin Nasıl Yapılacağı Tespit Edildi”, **Vakit**, 03.07.1947, s.1.

kitaplarının mezhep görüşlerinin üstünde İslâm dininin şamil ve küllî esaslarını belirten bir mahiyet taşımasına özen gösterileceği ifade edilmiştir¹¹⁸⁸.

3.7.2. İlkokullarda İsteğe Bağlı Din Dersleri

Ocak 1947’de okul dışında olmak şartıyla isteyen kişilerin, çocuklarına dini eğitim alabileceği karar altına alınmıştır. Bir sonraki yıl ise, okul dışında yer temininin zorluğu da hesaba katılarak bu eğitimin okullarda da verilebileceği kararlaştırılmıştır. Din derslerine ilişkin komisyon raporu üzerine CHP Meclis Grubu Genel Kurulu din dersleri gündemiyle (19.2.1948) Sivas Milletvekili Şemsettin Günaltay’ın başkanlığında toplanmıştır. Milli Eğitim Bakanı’nın da hazır bulunduğu toplantıda şu kararlar alınmıştır:

1. Çocuk velilerinin isteği ve onayı olmak şartıyla ilkokulların son iki sınıflarında okul içinde ve ders zamanları dışında din dersleri verilebilecektir.
2. Verilecek din derslerinin programları ve okutturulacak kitaplar Riyaset tarafından hazırlanıp MEB’in onay ve tasdikinden geçecektir¹¹⁸⁹.
3. Din derslerini okutacakların ilkokul öğretmenlerinden ve icap ederse gerekli vasıfları haiz kimselerden seçilmesine MEB yetkili olacaktır.
4. Din dersi veren öğretmenlerin ücretlerinin yardım namı altında devlet tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu konuda köy okullarında din dersi verebilmek için köy enstitülerinin hazırlık sınıfı öğrencilerine de din dersi verilmesi ve ilkokulu bitirmiş olmak şartıyla bu derslere on altı yaşına kadar çocukların da devamına müsaade olunması ve üç senelik ilkokulların da son sınıflarında yine ihtiyari din dersi verilmesi esasları kabul edilmiştir¹¹⁹⁰.

Görüldüğü üzere komisyon raporunda yer alan birinci madde, konuya ilişkin ilk toplantıda büyük ölçüde kabul edilmiştir. Ancak imam hatip yetiştirecek okullar ile İlahiyat Fakültesinin açılması hususunda bir uzlaşa sağlanamamıştır. 19.04.1948 tarihinde konu yeniden CHP grubunun gündemindedir. Saatlerce sürdüğü ifade edilen müzakerelerde ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Gündemin ve tartışmanın ana konusu,

¹¹⁸⁸ "Özel Din Dershaneleri", **Yeni Gazete**, 04.10.1947, s.1.

¹¹⁸⁹ Ancak bu kararın dışında uygulamalarla da karşılaşılmıştır. İlkokulların 4 ve 5. sınıflarında okutulması için onaylanan ve Türk Neşriyat Yurdu tarafından basılan kitaplar DİB Müşavere Kurulu tarafından incelenmiş ve bunların ilkokullar için hazırlanan müfredat programına uygun olmadığı ifade edilmiştir. **DİYYBK**, KS: 3052/131, 09.08.1949, s.62.

¹¹⁹⁰ "Din Derslerine Dair CHP Komisyon Kararı", **Ulus**, 20.02.1948, s.1.

komisyon raporunda tespit edilen durumlardır. Bu aşamada söz alan Tahsin Banguoğlu, Cevdet Kerim İncedayı, Mümtaz Ökmen, daha ziyade laiklik prensibi üzerinde hassas davranılması gerektiğine dair görüşler beyan etmiştir. İbrahim Arvas, Vehbi Kocagüney, Sinan Tekelioğlu ise konunun önemine dikkat çekerek, bu düzenlemelerin lâikliğe aykırı olmayacağı fikrini savunmuşlardır. Feridun Fikri Düşünsel komisyon başkanı, Hamdi Şarlan sözcüsü sıfatıyla müzakerelere iştirak etmişlerdir. Neticede bu toplantıda da yine birinci madde kabul edilirken, ilahiyat fakültesinin kurulması ile imam-hatip yetiştirecek okulların açılması kararı meclis tatilinden sonraya bırakılmıştır¹¹⁹¹.

İlkokullardaki din derslerinde İslam'ın itikat, ibadet ve ahkâmına dair içeriklerin okutulacağı beyan edilmiştir¹¹⁹². Bu anlamda DİR'in Başkanlığında toplanan komisyon, ilkokullarda yapılacak olan tedrisat hakkındaki müfredat programının incelenmesini bitirmiştir¹¹⁹³. Diyanet İşleri Reisi Ahmet Hamdi Akseki konuya ilişkin şunları söylemiştir: "Din tedrisatı üzerinde yapılmakta olan komisyon çalışmaları nihayete ermiştir. Komisyon tarafından ilkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarında okutulacak olan din derslerinin müfredat programı tespit edilmiş bulunmaktadır. Öğrencilerin yaş ve ders saatleri bu programda göz önünde bulundurulmuştur. Bu hususta icap eden raporlar da hazırlanmış bulunmaktadır. Bir iki güne kadar raporlar MEB'e verilecektir. İlkokullarda okutulacak olan din derslerinde İslâm dininin itikat, ibadet ve ahlâkına dair şeyler okutturulacaktır. Din tedrisatı için henüz kitap meselesi halledilmiş değildir"¹¹⁹⁴. Ayrıca bu dersleri verecek kişilerin belirlenmesi çalışmaları da sürmektedir. Bu ve bunun gibi eksiklikler dolayısıyla ilkokullarda din derslerinin başlama tarihi Şubat 1949 olmuştur. Bu konuda Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, valiliklere bir tamim göndermiştir: Tamimde, 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren ilkokullarda isteğe bağlı olarak din derslerinin başlayacağı ifade edilerek, konunun önemine binaen valiliklerden derslerin tatbikatı ile bizzat alâkadar olmaları istenmiştir. Tamimde şu maddeler yer almıştır:

1. Anayasamızla teyit olunan vicdan hürriyetinin tabîî bir icabı olarak vatandaşlarına çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için imkân hazırlanması gerekli

¹¹⁹¹ "Din Tedrisatı Meselesi Dün CHP Grubunda Görüldü", **Cumhuriyet**, 20.04.1948, s.1.

¹¹⁹² "Din Dersleri İçin Yapılan İzahatlar- Diyanet İşleri Reisi izahat veriyor, **Cumhuriyet**, 24.10.1948, s.1.

¹¹⁹³ "Din Dersleri Programları İnceleniyor", **Ulus**, 21.10.1948, s.2.

¹¹⁹⁴ "Diyanet İşleri Başkanı İzahat Verdi", **Ulus**, 24.10.1948, s.2.

bulunmuş ve Müslüman Türk çocuklarına din derslerinin okul dersanelerinde ve her okulun kendi öğretmenleri tarafından okutulması uygun görülmüştür. Ancak bu dersler programda mevcut ders saatleri sayısını azaltmamak kaydıyla ve mahallin şartlarına göre çocukların devamını mümkün kılacak saatlerde gösterilecektir.

2. Lâik bir devlet olan Cumhuriyetimizin öğretim müesseselerince hiçbir din ve mezhebe alt bilgilerin mecburî olarak öğretilmesi bahis mevzuu olamaz. Bu itibarla din derslerinin ihtiyari olması esastır. Hiçbir öğrenci ve öğretmen bu dersleri okumak ve okutmak hususunda zorlanmayacaktır. Din derslerinin sınıf geçme durumu ile ilgisi olmayacaktır.

3. Din dersleri ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında haftada ikişer saat olmak üzere gösterilecektir. Bu derslerin içeriği Diyanet İşleri Başkanı'nın reisliğinde toplanan özel komisyonca hazırlanmış ve Talim ve Terbiye Heyetince tatbiki uygun görülmüştür.

4. Öğrenci velileri çocuklarının din derslerine devamını arzu ettiklerini yazılı olarak okul idarelerine bildireceklerdir. Öğretmenler bu öğrencilerin derslere devamını kontrol edecekler ve devamsızlık halinde velilerini haberdar edeceklerdir. Bundan böyle okula yeniden kayıt olunacak öğrencilerin velileri, çocuklarının din derslerine devam edip etmeyeceğini kaydolma sırasında beyan edeceklerdir.

5. Derslerde Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanıp Başkanın reisliğinde toplanan özel komisyonca incelendikten sonra Talim ve Terbiye Heyetince okullarda ihtiyari olarak okutulması uygun görülen «Din dersleri »adlı kitap okutulacaktır. Ayrıca Talim ve Terbiye Heyetince okutulması uygun görülecek kitaplar da din derslerinde okutulabilecektir.

6. Düşünce, inanış veya mezhep ayrılıkları dolayısıyla çocuklarını din derslerine göndermeyen ailelerle, gönderenler arasında veya bu derslere devam eden çocuklarla etmeyenler arasında yersiz münakaşalara ve kırınglıklara meydan verilmeyecektir.

7. İlk dereceli Türk özel okullarında din dersleri yukarıda açıklanan şekilde gösterilecektir. Azınlık okullarında din derslerine, usulüne göre tanzim edildikleri şekilde devam olunacaktır¹¹⁹⁵.

Bu tamime göre, dördüncü sınıflar için verilecek din derslerinde ana baba, öğretmen, millet, yurt, Allah sevgisi, büyüğe saygı, küçüğe sevgi ve şefkat, Müslümanlık ve Müslümanlıkta ahlâk gibi başlıklar üzerinde durulacaktır. Beşinci

¹¹⁹⁵ “İlkokullarda Din Dersleri”, **Akşam**, 02.01.1949, s.3. “İlkokullarda Din Derslerine 15 Şubat’ta Başlanıyor”, **Hürriyet**, 01.02.1949, s.3.

sınıfların programında ise, İman nedir, mümin kime denir? Münafık ne demektir? Peygamberimizin mübarek sözleri, Müslümanların Amentüsü. Meleklerle iman, melek ne demektir? Meleklerle nasıl iman ederiz? Allah'ın kitaplarına iman. Peygambere iman, ahiret gününe iman, kadere inanma, Allaha karşı kulluk görevlerimiz ve ibadet bahisleri yer almaktadır¹¹⁹⁶.

Ancak bunların verimli olacağını ifade etmek oldukça güçtür. Çünkü diğer dersler gibi programa girmiş bir müfredatı olmadığı gibi, öğretim şekli ve amacı tam olarak belirlenmemiştir. Belirlenen kıstasların sahada uygulanması da mümkün olmamıştır. Bir de bu dersler programda yer almadığı için, tamimde belirtilse dahi öğretmenler herhangi bir ücret almadan fazla mesai harcamak suretiyle bu dersi vermeye çalışmışlardır. Bunların süresi de tam olarak takip edilmediği için mevcut ihtiyacı karşılamamanın uzağında kalmıştır. Ayrıca söz konusu dersler, o dersleri vermek için yeterliliği bulunmayan öğretmenler tarafından verildiği için genellikle geçiştirilmiştir. Bununla birlikte, laiklik kaygısı ile okulların resmi programında yer verilmeyen bu dersler sınıf geçmeyi de etkilemeyecektir. CHP Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak, bu derslerin amacına ulaşması için din bilgisini verecek seviyede insanlar tarafından belirli bir ücret karşılığında verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde öğrencilerin bu derslerden aldıkları notların karneye işlenmesi, öğrencinin ve velinin gayret ve verimini artırmaya yardımcı olacağına işaret etmiştir¹¹⁹⁷. Ocak'a göre isteğe bağlı olarak verilen din derslerin ortaokul ve lise aşamasında ahlak ağırlıklı olarak devam etmesi gerekmektedir. İşleyiş bakımından çok az verimli olan isteğe bağlı din dersinin mevcut faydasını kaybetmemesi için eğitimin her aşamasına dâhil edilmesi gerekmektedir. Özellikle çocukların kendi benliklerini buldukları dönem olan ortaokul bu açıdan önemlidir. Ortaokul ve lise seviyesinde verilecek dini içerikli derslerin, bazı öğrencilerde imam hatip ve ilahiyat fakültesi isteği oluşturmasının da önemli olduğunu ifade etmiştir¹¹⁹⁸.

Söz konusu derslerin amacına ulaşmasının önündeki engellerden biri de 40.000 olarak ifade edilen köylerin yaklaşık 25.000'nde okulun olmamasıdır. Okul olan köylerin bir kısmında ise eğitim üçüncü sınıfa kadardır. Her ne kadar ilgili komisyon raporunda, dördüncü ve beşinci sınıfı bulunmayan köylerde isteğe bağlı din eğitiminin

¹¹⁹⁶ “Okullarda Din Dersi Programı”, **Cumhuriyet**, 11.02.1949, s.2.

¹¹⁹⁷ DİB Ahmet Hamdi Akseki de benzer fikirdedir. Akseki'ye göre bu derslerin okul müfredatında yer almamasından dolayı herhangi bir netice alınamamıştır. “Diyanet İşleri Reisinin Dünkü Basın Toplantısı”, **Hürriyet**, 26.08.1950, s.1.

¹¹⁹⁸ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 50, (17 Şubat 1950), s. 824-825.

üçüncü sınıfta verileceği ifade edilse de, MEB tarafından gönderilen son tamimde üçüncü sınıflara ilişkin bir ifadeye yer verilmemiştir. Dolayısıyla köy çocuklarının önemli bir kısmının isteğe bağlı din derslerinden mahrum kalacakları görülmektedir¹¹⁹⁹. Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu konuya ilişkin vermiş olduğu cevabında okul olan köylerde sadece üçüncü sınıfa kadar olan okullardaki öğrenci oranının % 10 olduğunu, toplamda bir buçuk milyon olan ilkokul talebesinin sadece 150.000'nin üç sınıflı okullarda okuduğunu ve bu anlamda din derslerinden mahrum kalacaklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte bunlar için muhtasar bir kitap hazırlatmayı düşündüğünü de belirtmiştir¹²⁰⁰.

3.7.3. İmam-Hatip Kurslarının Açılması

3.7.3.1. Tarihsel Arka Plan

Osmanlı Devleti teknik anlamda Batı'nın üstünlüğünü kabul ettikten sonra ordu başta olmak üzere bir dizi alanda reform hareketine girişmiştir. Bu süreçte eğitim de modern yaklaşımlarla yeniden ele alınmıştır. Eğitim alanında yaşanan modernleşme faaliyetlerinden medreseler de nasibine düşeni almıştır¹²⁰¹. Tanzimat döneminde genel itibariyle kendi haline bırakılan medreseler, II. Meşrutiyet'ten itibaren yeniden ele alınmıştır. Bu anlamda 1910 yılında çıkarılan “Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi” 1914 yılında “İslah-ı Medâris Nizamnamesi” adıyla yürürlüğe girmiştir. Hem bu nizamname, hem de yine bu döneme denk gelen Tevcih-i Cihat Nizamnamesi ve buna bağlı olarak açılan Medresetü'l –Eimme ve'l Huteba (İmamlar ve Hatipler Medresesi) gibi örneklerin ortak amacı ihtiyaç duyulan nitelikli din adamının yetiştirilmesidir. İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile klasik ile modern eğitim birleştirilerek buradan mezun olacakların devlet kadrolarının ilgili yerlerinde istihdamı planlanmıştır¹²⁰².

¹¹⁹⁹ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 15, B. 36, (24 Ocak 1949), s. 196-197.

¹²⁰⁰ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 677. MEB Banguoğlu, 1950 bütçe görüşmelerinde toplam okul sayısını vermeden son iki yıl içerisinde beş sınıflı okulların sayısının 9.500'den 12.500'e çıktığı belirtmektedir. 1948 yılında üç sınıflı okullarda okuyan öğrenci sayısı % 12, 1949 yılında % 9, 1950 yılında ise % 7 olduğunu belirtmiştir. TBMMZC, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 51, (20 Şubat 1950), s. 849.

¹²⁰¹ Mahir İz, modern mekteplerin çoğalmasından sonra medreselerin her geçen gün daha fazla boşaldığından bahseder. Ona göre bunun sebebi, ders kitabı olarak okutulan kitaplar dışında başka ilmi eserlerin okunmamasından dolayı verilen eğitimin çerçevesinin daralması ve bunun “medrese zihniyeti” olarak tanımlanan durumu ortaya çıkarmasıdır. Mahir İz, *Yılların İzi*, 2016, Kitabevi, İstanbul, s. 447.450.

¹²⁰² İsmail Bilgili, “Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak “Konya İslah-ı Medaris-i İslamiye” Medresesi”,

Medresetü'l –Eimme ve'l Huteba medresesi ise Cumhuriyet döneminde açılacak imam hatip mekteplerinin temelini oluşturması açısından önemlidir¹²⁰³.

Cumhuriyet döneminde eğitim alanına ilişkin modernleşme ve merkezileşme faaliyetleri - kısmen Osmanlı son dönem uygulamaların devamı olmakla birlikte - daha radikal bir şekilde uygulanmaya konmuştur. Bu dönemde dini eğitim ve müesseselere ilişkin sürecin bir kısmını, Akseki'nin dini eğitimi raporu üzerinden takip etmek mümkündür¹²⁰⁴. Akseki, Milli Mücadele yıllarında bu kurumlardaki ıslah çalışmalarının devam ettiğini, salahiyyetli bir heyet tarafından çağın gereklerine ve memleketin ihtiyaçlarına cevap verecek programların hazırlandığından bahsetmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Konya'da Darü'l-hilafe Medresesi ziyaretinden oldukça memnun ayrıldığını ve medreseye 3.000 lira bağışta bulunduğunu belirtmektedir¹²⁰⁵. Sonraki süreçte Türkiye'deki laiklik uygulamaları açısından önemli bir tarih olan 3 Mart 1924'e dikkat çekmiştir. Bu tarihte 429 sayılı kanunla Şer'îye Vekaleti kaldırılmış, yerine Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuş ve dini müesseseler Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte Maarif Vekaleti'ne devredilmiştir. Akseki'ye göre buradaki tek amaç eğitimi tek elde toplamak olmayıp, sebebi daha sonra ortaya çıkacak olan başka amaçlar da içermektedir. Bununla birlikte bu süreçte yapılanları “yeni ve büyük” inkılap olarak değerlendiren Akseki, Türkiye'de yaşanan durumun Fransa'daki gibi din adamlarına ve din adına olan her şeye saldırmak şeklinde olmadığını da belirtmektedir. Devamında ise DİB'in kurulması, görev ve yetkilerine bakıldığında çok önemli bir görev yüklenmiş olması münasebetiyle, bunların başarılabilmesi için gerekli olan dini elemanların eksik olduğunu ve bu elemanların MEB tarafından yetiştirilmesinin uygun görüldüğünü aktarmaktadır. Bu bağlamda Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Darülfünun'da bir ilahiyat fakültesinin açılması kabul edilmiş, dine hizmet edecek kişilerin buralarda yetişeceği belirlenmiştir.

<http://www.osmanliilimlerakademisi.org/wp-content/uploads/2020/02/islak-i-medaris-teblig-ismail-B%C4%B0LG%C4%B0L%C4%B0.pdf>, Erişim Tarihi, 1.5.2021.

¹²⁰³ Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2011, s. 63.

¹²⁰⁴ Akseki'nin bu raporu Eşref Edib'in Sebülürreşad Dergisi'nde yayınlanmıştır. Çünkü adı geçen dergi ile Diyanet'in üst düzey yetkilerinin ilişkileri iyi durumda idi. Amit Bein'e göre CHP iktidarının son dönemlerinde bu derginin dini alana ilişkin talepleri Akseki ve arkadaşları tarafından desteklenmekle birlikte, bunların devlet memuru olmalarından dolayı bu destek genelde gizli kalmıştır. Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 205.

¹²⁰⁵ “Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, **Sebülürreşad Dergisi**, C.IV, S.100, s. 387-388.

Ayrıca zikredilen kanunda dini alanda mevcut ihtiyacı gidermek için imam hatip okulları açılması da kararlaştırılmıştır. Akseki'ye göre bu faaliyetler Sahn ve Süleymaniye medreselerinin ilahiyat fakültesine, lise ve ortaokul derecesindeki medreselerin imam hatiplere dönüşmesini sağlamıştır. Ancak Akseki, sürecin çok farklı yürütüldüğünü ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda yer almamasına rağmen, medreselerin bu kanundan bir hafta sonra dönemin Maarif Bakanı Vasıf Bey tarafından kapatıldığını ifade etmektedir¹²⁰⁶. Yine asri eğitim veren bir takım medreselerden 38'inin imam hatip okullarına dönüştürüldüğünü¹²⁰⁷, ancak bunların da bakanlığın emriyle birer birer kapatıldığını beyan etmektedir. Bununla birlikte 400 talebesi bulunan ihtisas medreselerinin de kapatılarak söz konusu kanunun uygulama aşamasının dini ders ve okulların kaldırılmasıyla sonuçlandığını belirtmektedir¹²⁰⁸. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte askeri okulların MEB'e bağlandığını, ancak kısa bir süre sonra bunların MSB'ye devredildiğini belirten Akseki, aynı şekilde dini eğitim veren kurumların da Riyaset'e aktarılması durumunda bunların kapanmasının söz konusu olmayacağını ifade etmektedir¹²⁰⁹. Ancak, dönem eğitim anlayışı içerisinde kendisine yer bulamayan din eğitimi ve buna ilişkin kurumlar, bazen öğrenci yokluğu¹²¹⁰ bazen de bütçe yetersizliği gibi gerekçelerle sonlandırılmıştır. Fakat bu okulların kapatılmasının asıl sebebinin öğrenci yokluğu ya da talep azlığının oluşturduğunu söylemek yeterli olmaz. Bu süreç, dönem iktidarının izlediği politikalarla yakından ilgilidir. DP Trabzon Milletvekili Osman Turan, medrese gibi eğitim kurumlarının zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği için kapatıldığını ifade ettiği konuşmasında, yerine kurulan ilahiyat fakültesi ve imam hatip okullarına sahip çıkılmayıp bu okulların kaderine terk edildiğini ifade etmektedir¹²¹¹. Banguoğlu da bu

¹²⁰⁶ Öcal, Mustafa Kemal'in medreseleri ilk etapta kapatmayı düşünmediğini ve bir arayış içinde olduğunu belirtmektedir. Ancak daha sonra Mustafa Kemal'e şirin gözükmek adına bazı kişilerin bunların kapatılmasına önayak olduğunu ifade etmektedir. Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze...** s. 83.

¹²⁰⁷ Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra açılan imam hatip okullarının sayısı kaynaklara göre farklılık göstermektedir. Akseki'ye göre bu rakam 38 iken, Öcal'da bu rakam 30 olarak telaffuz edilmektedir. Öcal, **a.g.e.**, s. 133-134. Bir başka kaynakta ise bu rakam 29'dur. Parmaksızoğlu, **Türkiye'de Din...**, s. 4.

¹²⁰⁸ Banguoğlu, din eğitimi veren okulların kapatılması ve din derslerinin okul müfredatlarından çıkarılmasını eğitimin laikleştirilmesinden ziyade materyalistleşmesi olarak değerlendirmektedir. Tahsin Banguoğlu, **Kendimize Geleceğimiz**, İstanbul, Derya Dağıtım Yayınları, 1984, s. s. 47.

¹²⁰⁹ "Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor", **Sebilürreşad Dergisi**, C.V, S.101, s. 5-6.

¹²¹⁰ Söz konusu okulların öğrenci bulamamak gibi bir problemlerinin olmadığına dair bir değerlendirme için bkz. Mustafa Öcal, Kütahya İmam Hatip Mektebi Mazunlarından Ebezade Şerif Ahmet Efendi İle Bir Mülakat ve Bazı Belgeler, **Diyanet Dergisi**, C. 27. S. 4. Ekim-Kasım-Aralık- 1991. s. 125.146.

¹²¹¹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 607-608.

okulların uzun bir ihmal sonucunda kapandığından bahsetmektedir¹²¹². Parmaksızoğlu da benzer bir görüşü savunmaktadır ki, bu aslında Akseki'nin tespitlerini de destekler niteliktedir. Her ne kadar Akseki, medreselerin kapatılmasını onaylayan bir ifadeye yer vermese de, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda belirtilen şartların yerine getirilmesi durumunda dini eğitim meselesinin olumlu bir hal alacağı görüşündedir. Parmaksızoğlu'nun sürece ilişkin tespitleri ise şu şekildedir:

“3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu din eğitimi bakımından Türkiye için çok önemli ve o nispete de olumlu bir kanun olarak tedvin edilmiştir. Bu kanun o tarihe kadar bir kısmı Maarif-i Umumiye nezaretinde, bir kısmı Bab-ı Meşihatte, bir kısmı ise vilayet, sancak ve kazalarda kuzât ve hükkâm ile mütevelliler yönetiminde bulunan teokratik eğitim kurumlarını tek bir elde, Maarif Vekaleti emrinde devlet kontrol ve yönetiminde tutmaktadır ki, dini eğitimi memleket gerçeklerine en uygun şekilde kurmak ve rasyonel kurallara göre başarıya ulaştırmak için daha müessir bir tedbir alınabilmesi söz konusu edilemezdi. Böylece memleketimizde de istenilen seviye ve ölçüde, modern şartlara intibak etmiş bir dini eğitim gerçekleştirilebilecekti. Fakat kanunun uygulanması, nedenlerini burada münakaşa etmeye lüzum olmayan tutum ve davranışlar sonunda çok aksi ve kanaatimize göre kanunun mana ve ruhuna tamamen muhalif bir istikamette yürütüldü”¹²¹³. Dolayısıyla toplum bir ifrattan kurtarılmışken başka bir tefridin içine savrulmuştur¹²¹⁴.

Görüldüğü üzere Akseki, Turan ve Parmaksızoğlu'nun yaklaşımlarında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte ortaya konan durum genel itibarıyla olumlanmakla birlikte eleştirilerin ortak noktasını, uygulamaların adı geçen kanunun mantığına ve ruhuna aykırı olması oluşturmaktadır¹²¹⁵. Çünkü bu okullar açıldıktan sonra Turan'ın deyişiyle “kendi kaderine” terk edilmeseydi, nitelikli din adamı yetiştirmek mümkün olabilirdi. Ancak bu tercih edilmemiştir.

¹²¹² Banguoğlu, **Kendimize...**, s. 24. Bu okullar kapanınca veya kapatılınca, burada başlayan ancak eğitimini tamamlamamış kişiler, ortaokul bünyesinde açılan “muhtes sınıflara” aktarılmıştır. Dini derslerin hocaları da buralara aktarılarak mezun olmaları sağlanmıştır. Mustafa Öcal, **Tanıkların Dilinden Cumhuriyet...**, C. I, s. 103-104.

¹²¹³ Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din...** s. 4.

¹²¹⁴ Parmaksızoğlu, **a.g.e.**, s. 26.

¹²¹⁵ Tahsin Banguoğlu hatıratında bu duruma değinmiştir. Ona göre Cumhuriyet'in kurucu kadrosu “mektepe-medrese savaşının” içinden geliyordu ve teokratik yapıyı kaldırmak adına mektep – medrese ayrılığını da sonlandırmaları normaldi. Ancak tarihi sorumluluğu tek tarafa yükleyerek onlarca medreseye bağlı olarak gelmiş kültür kuruluşlarına karşı oldukça sert davranmışlardır. Banguoğlu, **Kendimize...**, s. 15. Banguoğlu Pek yerinde bir ıslahat olarak tanımladığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra dini eğitim ve hizmetlerin uzun süre ihmal edildiğini ifade etmektedir. Banguoğlu, **a.g.e.**, s. 24.

3.7.1.2 İmam Hatip Okullarına İlginin Azalmasının Nedenleri

Söz konusu okulların kapatılmasına ilişkin resmi gerekçelerden biri de, ilgi azlığı ya da öğrenci yokluğudur. Örneğin Menteşe Mebusu Esat Efendi, Maarif Vekaleti'ne gönderdiği dilekçesinde Menteşe sancağında İstiklal Harbi dolayısıyla imam hatip olmadığından ve talebe olmaması dolayısıyla İzmir'de kapanan imam hatip mektebinin Menteşe vilayet merkezinde açılmasının elzem olduğunu dile getirmiştir¹²¹⁶. Ancak okullarının açılmaya başladığı dönemdeki öğrenci sayısına bakıldığında, bu okullara olan talebin az olmadığı anlaşılmaktadır. Bu okullarının açıldığı 1924-1925 eğitim öğretim döneminde ilk kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2.268 iken, yılsonunda yapılan sınav neticesinde bu sayı 1.822'ye düşmüştür¹²¹⁷. Ayrıca sonraki yıllarda öğrenci sayıları düzenli olarak azalmıştır¹²¹⁸. 1926-1927 eğitim - öğretim yılında sadece İstanbul ve Kütahya'da imam hatip okulu kalmıştır. Buradaki öğrencilerin toplam sayısı ise 384'tür¹²¹⁹. 1929-1930 eğitim öğretim yılına gelindiğinde öğrenci sayısı 121'e kadar düşmüştür¹²²⁰. Bu okullara olan ilginin azalmasının birçok nedeninden bahsedilebilir. Örneğin dönem politikaları gereği buralardan mezun olacakların istihdamı konusunda yaşanan belirsizliğe¹²²¹, bir de iş bulsa dahi maaşların düşüklüğü eklenince, öğrencilerin bu okullara ilgisi her geçen gün azalmıştır. Kaldı ki bu okullardan mezun olanların çok önemli bir kısmı, üç aylık bir formasyon sürecinden sonra öğretmen olarak görev almışlardır. Mustafa Öcal'ın bu dönemde imam hatip okuluna gidip mezun olanlarla yapmış olduğu röportajlardan da anlaşılacağı üzere, imam hatip mezunlarının ancak % 1 veya 2'si imam olarak görevlerine devam etmiştir¹²²². Örneğin Kütahya imam hatip okulu mezunlarından

¹²¹⁶ Menteşe Mebusu Esat Efendi'nin kendi ilinde bir imam hatip açılması için Maarif Vekaleti'ne gönderdiği 19.1.1925 tarihli tezkire, BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 7.40.20. Ancak bu okul Menteşe ilinde değil Trabzon mebusu Benizade Hamdi ve 38 arkadaşının imzasıyla Başvekâlete yapılan müracaat neticesinde Of'ta açılmıştır. BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 7.41.3.

¹²¹⁷ Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din...* s. 25.

¹²¹⁸ İrfan Bozan, *Devlet İle Toplum Arasında Bir Okul: İmam-Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul, Tesev Yayınları, 2007, s. 12.

¹²¹⁹ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze...* s. 134-135.

¹²²⁰ Candaş Can, *Köy Enstitülerinden İmam Hatiplere Eğitimde Hegemonya Mücadelesi*, İstanbul, Libra Yayınları, 2018, s. 229. İmam hatipler için ayrıca bkz. Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, Mustafa Öcal, *100. Yılında İmam-Hatip Liseleri (1913-2013)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2013, Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul, Dem Yayınları, 2014.

¹²²¹ Bu okula kaydolan öğrencilerden isteyenlere seviye tespit sınavı yapılmış ve seviyelerine göre uygun bulunan sınıflardan başlamışlardır. Dolayısıyla bu okullar eğitime başladığı ilk yıl mezunlarını vermeye başlamıştır. Ancak bu mezunların istihdamı önemli bir problemdir. Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi...* s. 141. Bu okulların sayısı, öğrenci miktarları, ders müfredatları için bkz. Ahmet Ünsür, *İmam-Hatip Liseleri...*, 2005.

¹²²² Mustafa Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet...* s. 78.

biri olan Ahmet Göçmen, arkadaşlarından bir kişi hariç diğerlerinin öğretmen olduklarını aktarmıştır¹²²³.

Denilebilir ki, teknik ve genel eğitim veren okullardan mezun olanların, bu okullardan mezun olanlara göre daha kolay iş bulması, buralara olan ilginin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca bu duruma Cumhuriyet ile birlikte yeni nesil için eğitimden tarıma, sağlıktan teknik alanlara kadar birçok yerde yeni iş alanları oluşturulduğu için, dini hizmetlere yönelik geleneksel taleplerin zayıflamasını da eklemek gerekir¹²²⁴. İlâveten, modernleşme faaliyetlerinin yeni nesil üzerinde bıraktığı etkiyi de unutmamak lazımdır. 1927 tarih ve 846 sayılı Danıştay kararı ile din adamlarının memur sınıfından çıkarıldığıнын ifadesi de¹²²⁵, bu alana olan ilginin azalmasının bir başka nedenidir. Ayrıca çoğu kırsal kesimden olan öğrenciler, medreselerin açık olduğu dönemde ilgili vakıflardan burs alıp, iaşeleri karşılanırken imam hatip okulları öğrencileri için böyle bir durum söz konusu olmayınca ekonomik nedenler dolayısıyla bu okullara devam edememişlerdir¹²²⁶. Bir de buna, bu okulların dört yılla sınırlı tutulması, lise kısmının açılmamasından dolayı ilahiyat fakültesi yolunun da kapalı olması eklenince başlangıçta olan ilgi her geçen gün azalmıştır¹²²⁷.

Buraya kadar yer vermeye çalıştığımız gerekçelerde öğrenci yokluğunun veya zamanla ilginin azalmasının nedenleri aktarılmaya çalışıldı. Bu noktada bu soruna neden olan durumlardan biri olarak, gelenek ile modernizm arasındaki göreceli çatışmaya da işaret edilebilir. Çünkü bu okulların açıldığı ilk dönemlerde medrese mezunlarının aktif hayatın içinde olmaları ve medreselerin gizli olarak faaliyetlerine devam etmesi, bu okullara olan ilginin az olmasının bir başka nedenini oluşturmuştur. Bununla birlikte hem bu dönemde, hem de bu okulların yeniden açıldığı dönemde dini çevrelerin imam hatip okullarına ve bunların mezunlarına mesafeli duruşu bu

¹²²³ Öcal, a.g.e., s. 95.

¹²²⁴ Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din...** s. 25. Bu dönemde gençler arasında dine ve dini kurumlara ilgisiz kalınmasının en önemli nedenlerinden bir de öncesi ve sonrası da olmakla birlikte I. Dünya Savaşı’nın neden olduğu travmadır. Bu travmanın etkisiyle gençler üzerinde dini, ahlaki, ailevi değerler altüst olmuştur. Milyonlarca insanın bu savaşta ölmesi gençler arasında günûbirlik yaşamın tercih edilen yaşama dönüşmesine neden olmuştur. İmparatorluğunu yitirmiş Türk gençliği eski kurumların yetersizliği üzerinden hareket etmiştir. Amerika merkezli bir şirketin, aralarında Türkiye’nin de olduğu 22 ülke gençliği arasında yaptığı bir anketten çıkan sonuç, huzur ve mutluluğun inanç dünyasından değil, iktisadi sahipliliklere bağlı olduğudur. Zafer Toprak, **Türkiye’de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s. 222-224.

¹²²⁵ DİYKBK, KS: 51, 20.2.1932. s. 55-56.

¹²²⁶ Ünstür, **İmam-Hatip Liseleri...**, s. 142.

¹²²⁷ Gökaçtı, **Türkiye’de Din Eğitimi ...**, s. 144.

ilgisizliğin bir başka nedeni olarak ifade edilebilir¹²²⁸. Ayrıca Osmanlı bakiyesi kanun ve düzenlemelerle Cumhuriyet dönemi kanun ve düzenlemeleri arasında “uyumsuzluk” olarak tanımlanabilecek durumlarının da bu konuda etkisi olduğu ileri sürülebilir. Şöyle ki, 1913 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesi, imam ve hatiplerin imtihanlarına ve atanmasına ilişkin yapılan en son düzenlemedir. Ancak bu düzenleme medrese eğitimi alan kişilerin imtihan ve seçilmesine ilişkin olduğu için, imam hatip okullarından mezun olan kişilerin imam ve hatip olarak atanması sırasında bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Maarif Vekâletinden Başvekâlete gönderilen 14 Haziran 1925 tarihli bir tezkirede, birçok mahalde imam hatip mektepleri mezunlarının boş vazifelere tayinleri hususunda gelen müracaatların müftülerce dikkate alınmadığının gelen şikâyetlerden anlaşıldığı ifade edilmektedir. Konuya ilişkin şikâyet dilekçelerinde de belirtildiği üzere, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’ne uygun olarak imtihana dâhil olan müracaat sahipleri, sadece bazı dini meselelerden imtihana tabi tutularak, imam ve hatip mekteplerinde öğretilen dersler dikkate alınmamıştır. Bu suretle imam ve hatip mektepleri mezunları aleyhine olmak üzere arzu edilmeyen durumların meydana geldiği dile getirilmiştir. Vekâlet, yazısında *Müftülerin ve Diyanet İşleri Riyaseti’nin adeta bu müesseseleri kendi işlerine yabancı gibi gördükleri* hakkında bir durum meydana geldiği ifade edilerek şöyle devam edilmiştir: *İmam ve hatip mekteplerinin kanun hükümlerine uygun olarak sarf ve Diyanet memurları yetiştirmek maksadıyla olduğu malumunuzdur. Bu mekteplerin mezunlarının kabul edilmemesi için, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’nin temin edeceği engellerden istifade edilecek ise, Maarif bütçesine bunlar için konulan tahsisat heder olacağı gibi, bunlara giren gençlerin hayatları da israf olacaktır. Meselenin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması için arz edilmiştir*¹²²⁹.

Buraya kadar yer verilenlerden de anlaşılacağı üzere, birçok sebebe bağlı olarak imam ve hatip okulları kapanmıştır. Bu anlamda Türkiye’de dini eğitim verilmesinin ve din adamı eksikliğinin giderilmesinin önemli bir aracı olarak

¹²²⁸ Rifat Miser, İrdelenmeyen Boyutlarıyla İmam Hatip Liseleri, İnönü Üniversitesi - **Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı- Bildiri ve Tartışmalar**, 7-9 Nisan 2005, Malatya, İnönü Üniversitesi Yayınları, s. 446-449.

¹²²⁹ Maarif Vekâlet’inden Başvekâlete gönderilen 14 Haziran 1925 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 192.313.13. Belgenin ekine konuyla alakalı şikâyet dilekçelerinden biri de iliştilmiştir. Dilekçeyi kaleme alan kişi imam hatip mezunu olduğunu ve boş olan Laleli Paşa Camisi’nin hatiplik görevine talip olduğunu ancak kendisinin alınmadığını ifade etmiştir. “Meslek mektebinden mezun olduktan sonra boş olan bir vazifeye atanmaktan men edilmesi, mektebin bahşeylediği imtiyazı hiçe saymaktan başka bir şey değildir” diyerek konunun maarif müdüriyetine bildirilerek haklarının korunmasını talep etmiştir.

tasarlanan imam hatip okullarının¹²³⁰ bir şekilde kapanmasından sonra bu alanda ciddi bir boşluk meydana gelmiştir. Çünkü eğitim sistemi, yeni din adamları yetiştirmede gibi mevcutlar da maaş azlığı, emeklilik, vefat gibi sebeplerle azalmıştır. Bir de buna, artan nüfusa bağlı olarak ortaya çıkan talepleri de eklemek gerekir. Dönem iktidarı bu durumların ortaya çıkaracağı muhtemel sorunları hesaba katmadığı veya çözülmesi öncelenen bir sorun olarak görmediği gibi, dahası laikliğin bir gereği olarak okullardaki din derslerine de son vermiştir. Bu anlamda din derslerinin yeniden gündeme geldiği yıllara kadar Türkiye’de eğitim, Beyza Bilgin’in deyiimiyle “din öğretimsizdir”¹²³¹.

Din öğretimsiz eğitim, özellikle kırsal alanda hurafelerin artmasına neden olacak, bu ise Cumhuriyet inkılaplarının halk nezdinde karşılık bulmasını önemli ölçüde etkileyecektir¹²³². Parmaksızoğlu, inkılapların Türk toplumunun bütünü tarafından benimsenmemesinin nedenini, açılan bu imam hatip okullarının tedrici bir şekilde kapatılmasında ve *“bu kapatma ve baltalama gayretleriyle dini eğitim konusunu, gayr-i mesul şahısların gizli ve kaçak bir eğitim haline getirmelerinde”* aramak gerektiğini ifade etmektedir¹²³³. Akseki ise, bu süreçte dini kurumların kapatılmasının batıl inanç ve tarikatların artmasına neden olduğu tespitini yapmaktadır¹²³⁴. Çünkü dini eğitimin ihmal edilmesi sonucunda toplum kendi ihtiyaçlarını karşılamak için gayr-i nizami ve kanuni bir sistemin içine atılmış oldu. Bunun sonucunda ise gittikçe yozlaşan dini eğitim, hurafeyi besledi. Özellikle iletişim imkânları açısından kontrol ve denetimin daha zor olduğu kırsal bölgelerdeki bu eğitim şekli dünya şartlarından ve gerçeklerinden habersiz, dini bilgi seviyesi bakımından sorunlu bir din adamı tipi ve toplum yarattı. Başka bir deyişle devlet eliyle nitelikli din adamı yetiştirilmediği gibi, diğer dini eğitim kanallarının da baskılanması neticesinde saha, cahil din adamlarına, softalara kaldı¹²³⁵. Bunların telkinlerine maruz kalan az

¹²³⁰ Semih Vaner, İlahiyat Fakültesi ile birlikte bu okullarının bir amacının da “Cumhuriyetçi ruhban” yetiştirmek olduğunu söylemektedir. Bu anlamda buradan mezun olacakların görevlerinden biri de, zekât ve fitrelerin devletin resmi kurumlarına verilmesini telkin etmek olacaktır. Semih Vaner, Osmanlı İmparatorluğu Sonunda ve Kemalist Türkiye’de İslam, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009, s. 296.

¹²³¹ Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 64.

¹²³² Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Semih Kalkanoğlu, **İsmet İnönü: Din ve Laiklik**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1991, s. 137-138.

¹²³³ Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din...** s. 4.

¹²³⁴ “Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, **Sebilürreşad Dergisi** C.V, S.102, s. 18-19.

¹²³⁵ Erol Güngör, **İslam’ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 201.

eğitilmiş toplum kitlelerinin, inkılaplara bağlılığında da sorun oluştu. Bu sorun DP'nin dini vaatleriyle birleşince DP'ye kırsal alanda ciddi bir destek olarak kendisini gösterdi. 1946 seçimlerini kazanmakla birlikte ciddi bir oy kaybı yaşayan CHP, bundan sonra iç ve dış amillerin de etkisiyle Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun amir hükümlerini uygulamaya koymak durumunda kaldı¹²³⁶. Banguoğlu, CHP içinde siyaset yapan eski din adamlarının 1946 seçimlerinde partinin aldığı yaraya da dikkat çekerek konuşmaya başladıklarını ifade eder. Bunların bir kısmı medreselerin tekrar açılması gibi o dönem için kabulü çok mümkün olmayan talepler ileri sürerken, önemli bir kesim imam hatiplerin açılması, okullara din dersi konulması gibi talepleri ileri sürmüşlerdir. Bunun dışında, bunlara da gönülsüz olanların sayısının çok az olmadığını da ifade eder. Banguoğlu'na göre İnönü bu dönemde “*demokratik bir Cumhurbaşkanı tavrı takındığından*” daha çok suskun kalmayı tercih etmiştir. Ancak parti içerisinde bunun çok uzun sürmeyeceğini düşünenler, dini eğitim bahsini ağırdan almayı uygun görmüşlerdir¹²³⁷. Lakin İnönü bu tavrını sürdürmeye devam etmiş ve neticede Günaltay kabinesi imam hatip kurslarının açılmasını karar altına almıştır.

3.7.4. İmam-Hatip Kurslarının Açılması

CHP meclis grubunun ilkokullarda isteğe bağlı dini eğitimin yolunu açan düzenlemesinden sonra ikinci düzenleme, imam-hatip kurslarının açılması olmuştur¹²³⁸. Bahsi geçen komisyon raporunun ikinci maddesini teşkil eden bu düzenleme, meclisin tatile girmesinden dolayı biraz gecikmiştir. Yeni dönemin başlamasıyla birlikte konu yeniden parti grubunun gündemine gelmiş ve ilkokullarda dini eğitimi meşru hale getiren tartışmaların benzerleri bu süreçte de yaşanmıştır. Tanrıöver'in de ifade ettiği üzere gerek komisyonda gerekse parti grubunda dini eğitime, imam – hatip yetiştirilmesine doğrudan muhalefet eden kimse olmayıp, muhalefet ya da tartışma bu derslerin nasıl verileceği, kimin denetleyeceği kısmında düğümlenmiştir. Bu süreçte yaşanan tartışmalarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Birinci görüş, imam ve hatip mekteplerinin Riyaset tarafından idare edilip MEB tarafından denetlenmesidir. Bu görüş genel itibariyle din dersleri komisyon başkanı Feridun Fikri Düşünsel, Fatih Gökmen, Vehbi Kocagüney tarafından savunulmuştur.

¹²³⁶ Parmaksızoğlu, **Türkiye’de Din...** s. 4.

¹²³⁷ Banguoğlu, **Kendimize...** s. 26.

¹²³⁸ Sebilürreşad Dergisi sahibi Eşref Edib, İmam hatip mektepleri yerine imam hatip kurslarının açılmasını, sürecin bilinçli olarak uzatılması olarak değerlendirmiştir. O'na göre bu karar için komisyona havale edilmesi ile aynı anlama gelmektedir. Eşref Edib, **CHP ve Din**, Yay. Haz. Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yayınları, 2005, s. 16.18.

İkinci görüş, din eğitimi verecek okulların doğrudan MEB tarafından açılması ve denetlenmesidir. Bu fikrin sahibi Tahsin Banguoğlu'dur. Üçüncü görüş, meselenin daha olgun bir hale getirilmesi için komisyona iade edilmesidir. Bu fikrin sahibi ise Sadi Irmak'tır. Dördüncü ve son görüşe göre ise, imam ve hatip mekteplerinin açılmasını, İlahiyat fakültesinin ilk mezunlarını verinceye kadar erteleyip, bu şekilde bu okulların yüksek tahsil görmüş insanların idaresine bırakılmasıdır. Bu görüşün savunucuları arasında Cemil Barlas, Behçet Kemal Çağlar ve Esat Altan vardır¹²³⁹.

Görüldüğü üzere konuyla alakalı farklı görüşler vardır ve bunların olması sürecin uzamasına neden olmuştur. Ancak 20.05.1948 tarihinde parti meclis grubu yeniden toplanmıştır. Toplantıda Abdurrahman Melek, Feridun Fikri Düşünsel, Cevad Dursunoğlu, Ahmed Remzi Yüregir, Nihad Erim, Tahsin Banguoğlu, Fatin Gökmen, Rasih Kaplan, Kâmil Coşkunoğlu gibi isimler söz almışlardır. Kâmil Coşkunoğlu ile Rasih Kaplan, bu okulların Riyaset'e bağlı olarak açılmasına dair esasın kabulünü teklif etmişlerse de reddedilmiştir. Tahsin Banguoğlu ve Nihat Erim bu okulların MEB'e bağlı olması yönünde fikir beyan etmişlerdir. Fatin Gökmen, bir vicdan meselesi olan din işlerine tamamen serbesti verilmesi tezini savunurken, hatta tekkelerin bile açılmasına müsaade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Toplantının sonunda yukarıda bahsettiğim görüşlerden dördüncü görüşe yakın bir görüş kabul edilmiştir. Ahmed Remzi Yüregir, Cevad Dursunoğlu ve Reşit Tarakçıoğlu gibi isimlerin savunduğu bu görüşe göre, açılması planlanan İlahiyat Fakültesi ilk mezunlarını verip bunların imam hatip okullarında görevlendirileceği zamana kadar beklenilmesi; bu süreçte mevcut açığı gidermek adına MEB'e bağlı olarak imam-hatip okullarının açılması yerine yine MEB'e bağlı imam – hatip yetiştirecek kurslarının açılması kararı verilmiştir¹²⁴⁰. Kabul edilen bu karardaki önemli etki Cevat Dursunoğlu'na aittir¹²⁴¹. Dursunoğlu, imam hatip yetiştirmek için imam ve hatip okulları açılmasına gerek olmadığını ifade ederek, bunun yerine orta tahsilini bitirmiş ve askerliğini yapmış olanların MEB'de açılacak altı aylık bir kursa tabi tutularak

¹²³⁹ “Din Tedrisatı”, **Akşam**, 07.05.1948, s.2. Bu süreçte MEB Banguoğlu Mısır, Suriye, Ürdün, Yunanistan gibi ülkelere geziler düzenleyerek buralardaki maarif politikaları hakkında bilgi almıştır. “Din Öğretimi”, **Yeni Gazete**, 23.04.1948, s.1. “Din Tedrisatı Hakkında Münakaşalar”, **Yeni Gazete**, 07.05.1948, s.1.

¹²⁴⁰ “Milli Eğitim Bakanlığı İmam-Hatip Yetiştirecek Kurslar Açacak”, **Cumhuriyet**, 21.05.1948, s.1. İlkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarında isteğe bağlı din derslerinin verilmesi kararından yaklaşık üç ay sonra İmam-hatip Kurslarının açılması kararı alınmıştır. “İmam ve Hatip Kursları Açılacak”, **Akşam**, 21.05.1948, s.3.

¹²⁴¹ İmam-hatip okulları yerine imam-hatip kursları ifadesinin kullanılması Cevat Dursunoğlu'nun Grup Başkanvekilliği'ne müracaatı sonrasında olmuştur. **BCA**, Fon Kodu: 30.01, Yer No: 42.251.17. “Din Dersleri”, **Ulus**, 16.02.1948, s.1.

imam ve hatip yetiştirilmelerinin mümkün olduğunu söylemiştir¹²⁴². Bu fikir sonraki divan toplantılarında da tartışılmış ve nihayetinde kabul edilmiştir. Bu kararın kabul edilmesinden sonra memleketin çeşitli yerlerinde ortaokul mezunlarının kabul edileceği kurslar açılmaya başlamıştır¹²⁴³. DİB Akseki, bu okullarda İslam dininin akidelerinin geniş bir şekilde okutulacağını ve bunun için gerekli materyallerin hazırlanması için komisyon çalışmalarına başlandığını ifade etmiştir¹²⁴⁴.

İmam Hatip Kurslarının açılması kararından sonra MEB tarafından İstanbul¹²⁴⁵, İzmir, Ankara, Adana, Diyarbakır, Erzurum il merkezlerinde birer imam-hatip kursu açılması kararı verilmiştir. Bu illere bir yazı gönderilerek kursların açılacağı yerlerin tespit edilmesi istenmiştir. Açılacak olan kursların programları ve okutmanların tayini için Bakanlık tarafından gereken hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Kursların ellişer kişilik olması planlanmıştır. Tespit edilen esaslara göre, kursa en az ortaokulu bitirmiş, mecburi askerlik görevini yapmış, gerek öğrenim süresi gerek askerlik hizmeti boyunca ve bulunduğu muhitlerde sarhoşluk ve kumarbazlık gibi halleri görülmemiş ahlâk sahibi kimseler kaydedilecektir. Bakanlık tarafından illere yazılan tamimde bu kurslardan hangilerine, hangi iller ahalisinden aday kaydedileceği bir liste şeklinde gösterilmiştir. İller bu listeye göre kurslara aday kaydedeceklerdir. İller tarafından hazırlanacak olan dershaneler tamamen müstakil olacaktır. Civar illerden kursa gelen öğrenciler, barınma ve beslenme işlerini kendileri yapacaklardır. Millî Eğitim Müdürlükleri kurslara kayıt için gelen talepleri hemen almaya başlayacaktır¹²⁴⁶. Bu kurslarda çalışacak kişilerin maaşları MEB Geçici Hizmetliler Ücreti bölümünden karşılanmıştır. Genellikle yedi veya sekiz ay üzerinden maaş alacak olan bu kişilerin maaşları 150 ila 300 arasında değişmektedir. Kursların açılmasının kararlaştırıldığı 1949 yılı için ilk etapta 45 kurs öğretmeni görevlendirilmiştir¹²⁴⁷.

¹²⁴² “Din Tedrisatı”, **Akşam**, 14.05.1948, s. 2.

¹²⁴³ “Din Tedrisatı”, **Cumhuriyet**, 27.07.1948, s.1.

¹²⁴⁴ “Din Dersleri İçin Yapılan İzahatlar- Diyanet İşleri Reisi izahat veriyor”, **Cumhuriyet**, 24.10.1948, s.1.

¹²⁴⁵ İlk imam hatip kursu İstanbul Etyemez’ de eski Nazperver Okulu binasında açılmıştır. Kurs için 17 kişi kayıt olup ilk derse 12 kişi ile başlanmıştır. Burada ders vermek üzere Kilisli Rıfat, Celâlettin Öktem ve Zekâi Konrapa gibi isimler görevlendirilmiştir. 10 ay sürecek bu kursta dersler öğleden önce dört saat olarak okutulacaktır. “İmam ve Hatip Kursları”, **Akşam**, 16.01.1949, s.3. “Din Dersleri Müfredat Programı”, **Hürriyet**, 03.01.1949, s.3.

¹²⁴⁶ “İmam Hatip Kursları” **Ulus**, 22.09.1948, s.2. “İmam Hatip Kursları”, **Vatan**, 22.09.1948, s.3. “İmam ve Hatip Kursları”, **Akşam**, 22.09.1948, s.2.

¹²⁴⁷ Maliye Bakanlığı’ndan Başvekâlete gönderilen 18.3.1949 tarihli tezkire, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 123.72.4.

İlk etapta altı il merkezinde açılan bu kurslara daha sonra Konya, Kastamonu, Bursa ve Trabzon'da açılan kurslar ilave edilerek toplam kurs sayısı 10 olmuştur. Antalya ve Kayseri de kurs açılması planlanan yerler arasındadır. Bu kursların müfredat programları Riyaset tarafından hazırlanmış ve talim terbiye tarafından onaylanmıştır. Buna göre bu kurslarda Kur'an, hadis ve tefsir, ibadet, ahlâk, Türkçe, hutbe, Türk ve İslâm tarihi, coğrafya, yurt bilgisi, sağlık bilgisi derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır¹²⁴⁸.

Parti meclis gruplarında din derslerinin okutulması, imam hatip kurslarının açılması kararı alınmış olmasına rağmen bazı vekillere göre bu, Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu tarafından bilinçli olarak geciktirilmektedir¹²⁴⁹. Bu konuda bir önerge veren İbrahim Arvas, Banguoğlu bakan kaldığı sürece bu derslerin başlamasının imkân dâhilinde olmadığını ifade etmiştir. Arvas ayrıca imam-hatip kurslarına kayıt şartlarının çok ağır olduğunu, ortaokul mezunu ve askerliğini yapmış insanların düşük maaş alacağı bir mesleği tercih etmesinin çok mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bu anlamda Arvas ile Banguoğlu arasında tartışma yaşanmıştır. İstanbul ve Ankara'da açılan kurslara yapılan kayıtlara bakıldığında Arvas'ın haklı olduğu ifade edilebilir. Banguoğlu'nun verdiği rakamlara bakıldığında İstanbul'da 14, Ankara'da 6 kayıt vardır¹²⁵⁰. Arvas'ın da eleştirilerinden sonra kurslara kayıt için askerliğini bitirme şartı bu süreçte kaldırılmış, 18 yaşını bitirmiş olmak şartı aranmıştır. Ortaokulu bitirme şartı devam ettirilmiştir. Ayrıca kurslara olan rağbeti artırmak için bir tasarı hazırlanmıştır. Buna göre kursları bitirip imam olacak kişilerin maaşlarının arttırılması planlanmıştır. Ayrıca, kurslara devam edecek öğrencilere kurs müddetince ayda 30 lira verilmesi de planlar arasındadır. Bunun için VGM bütçesine

¹²⁴⁸ “İmam ve Hatip Kurslarının Ders Programları”, **Cumhuriyet**, 07.01.1949, s.2.

¹²⁴⁹ Banguoğlu, hatıralarında din dersine ilişkin kararın 1947 yılında alınmış olmasına rağmen bunun 1949 yılında başlamasının, parti içinde ve komisyonda yer alan bazı kişilerin durumu ağırdan almasından kaynaklandığını belirtmektedir. O'na göre İnönü'nün din dersleri konusundaki konularda suskun kalmasının geçici olduğunu ve İnönü'nün bu işe müdahale edeceğini düşünen vekiller işi ağırdan almışlardır. Ancak İnönü'nün tavrında bir değişiklik olmayınca din dersleri başlamıştır. Banguoğlu, **Kendimize...** s. 26. Ancak İbrahim Arvas' a göre, imam hatip kurslarının açılmasının gecikmesinin nedeni Komisyon başkanı Suud Kemal Yetkin ve Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'dur. İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler**, İstanbul, Biyografi Net Yayıncılık, 2007, s. 109-112.

¹²⁵⁰ “Din Dersleri ve İlahiyat Fakültesi”, **Yeni Gazete**, 04.01.1949, s.1. “Din Eğitimi Yüzünden Mecliste Çıkan Kavga”, **Cumhuriyet**, 04.01.1949, s.1. Bu tartışmanın yaşanmasında bir gün sonra Nadir Nadi sahibi olduğu gazetede “Sarığa Hasret” başlıklı bir yazı kaleme almış ve “Devletin din işlerine yeniden el atmasını önleyecek eğer bir Tahsin Banguoğlu kaldı ise, hiç vakit kaybetmeden onu «değişmez Millî Eğitim Bakanı» naspetmeli ve ellerimizi kaldırıp ömrüne dua ile vakit geçirmeliyiz. Gönül kazanma politikası uğruna inkılâbımızın en büyük prensibini ayaklarımızla çiğneyeceksek ben, halisini sahtesini ayırt etmeksizin bütün demokrasilerden istifa ettiğimi saygılarımla arz ederim”. Nadir Nadi, “Sarığa Hasret”, **Cumhuriyet**, 05.01.1949, s.1.

ödenek konması düşünülmektedir¹²⁵¹. Ancak bu planlar da yeterli etki yapmamış ve 1949 yılının sonunda sadece 50 kursiyer diploma alabilmiştir¹²⁵².

Arvas muhtelif şehirlerde açılan ve az talep gören bu okullara talebi artırmak için şehirlerde beş yıl müezzinlik yapmışlarla, Kur'an kurslarını bitirenlerin de bu okula alınması için düzenleme yapılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Kayıtlı sayısının az olması ortaokul mezunu sayısının az olması veya buradan mezun olduktan sonra iş bulma kaygısının çok olması ile alakalıdır. Her ne kadar 12 olan kurs sayısının 1949 yılında 16 olması planlansa da, bu sayının da mevcut ihtiyacı karşılamayacağı açıktır. Kaldı ki buralardan mezun olacak kişilere, normal hayrat hademesi gibi 20-30 lira maaş vererek köylere gönderme imkânı da yoktur. Çünkü dönem şartlarında ortaokulu bitirmiş biri memuriyetlerde ve ticarethanelerde 80-100 liraya iş bulabilecekken, bunların düşük maaşlarla köylere gönderilmesi zordur. Ortaokul mezunlarının imam hatip kurslarına gitmemesinin bir nedeni de budur. Arvas'a göre köylerdeki mevcut sorunları gidermek, burada dört ve beşinci sınıflarda din dersi gören öğrencilere bir de köy imam hatip kursları açılarak buralarda yetiştirmek suretiyle olur¹²⁵³.

Bu kursların tekrar açılmasına onay verildikten sonra buralarda okuyacak kişilerin mesleki dersleri için resmen kabul edilmiş bir yayın olmadığından, resmi kabul görmüş yayınlar ortaya çıkana kadar hangi yayınların kullanılması gerektiği noktasında Milli Eğitim Bakanlığı Özel Okullar Müdürlüğü'nden gelen soruya Riyaset tarafından verilen cevapta, Ahmet Hamdi Akseki'nin "İslam Dini" adlı eseri, eğer bulunamazsa İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen'in "Büyük İlmihal" adlı eserinin derslerde kullanılabileceği aktarılmıştır¹²⁵⁴. Son olarak bu kursların giderleri MEB

¹²⁵¹ "İmam-Hatip Kurslarının Sayısı Arttırıldı", *Cumhuriyet*, 27.01.1949, s.1. "İmam - Hatip Kursları Açıldı", *Yeni Gazete*, 27.01.1949, s.1.

¹²⁵² Hulusi Yavuz, "Osmanlı Devleti Ve İslamiyet" içinde Howard Reed, "Türkiye'nin Yeni İmam Hatip Okulları", İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 174.

¹²⁵³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 660-661.

¹²⁵⁴ DİYKBK, KS: 87, 31.05.1949, s.139.

bütçesinin “Kurslar genel giderler” tertibinden ödenmektedir¹²⁵⁵. Bu anlama 1949 bütçesinde bunun için ayrılan tahsisat ise 30.000 liradır¹²⁵⁶.

3.7.5. İlahiyat Fakültesinin Kurulması

İmam- hatip yetiştirecek kursların açılması kararından kısa bir süre sonra CHP meclis grubunun gündeminde bu sefer ilahiyat fakültesinin açılması vardır. 25.05.1948 tarihinde Sivas Milletvekili Günaltay başkanlığında CHP Meclis grubu genel kurulu yüksek din bilginleriyle müftü ve vaizleri yetiştirmek üzere üniversite bünyesinde bir İslâm ilahiyat fakültesi kurulmasına dair komisyon raporunu görüşmüştür¹²⁵⁷. Bu konuda Ahmet Remzi Yüreğir, Tahsin Banguoğlu, Sadi Irmak, Hamdi Şarlan, İsmail Hakki Baltacıoğlu söz almıştır. İlahiyat fakültesinin üniversitede bir fakülte olarak mı, yoksa bir kürsü ilâvesi suretiyle mi idare edileceği meselesi üzerinde tartışmalar olmuştur¹²⁵⁸. Bununla birlikte konuşmacılar, yüksek din fakültesi açılmasının, müspet ilimlerle donanmış din adamlarının yetiştirilmesi açısından önemine işaret etmişlerdir. Neticede, üniversiteye bağlı bir ilâhiyat fakültesi açılması kararlaştırılmıştır¹²⁵⁹. Bu şekliye, dini eğitim hakkında hazırlanan komisyon raporunda yer alan maddelerin üçü de kabul edilmiştir. Konuyla alakalı Cumhuriyet’te çıkan bir yazıda, yüksek din öğretiminin, muhtar üniversite bünyesi içinde kurulacak bir fakültede yapılmasının, laiklik prensibine de uygun düştüğü ifade edilmiştir. Böylece bir yandan hükümetin genel denetim göreviyle yetinip din öğretimine karışmaması sağlanmış, diğer yandan bu vakte kadar çeşitli sebeplerle ihmale uğramış bulunan din bilginlerinin yetiştirilmesi işi, en yetkili ve ehliyetli bir organa tevdi edilmiş yorumu yapılmıştır. Ayrıca ilâhiyat fakültesine kendi istekleriyle devam edecek olanların, hem

¹²⁵⁵ “Bütçe Kanun Tasarısı R- Cetveli”, **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 48, (21 Şubat 1949), s. 27. 10 adet imam hatip kursu açılmıştır. 1950 yılında 50 mezun vermiştir. Açılan ilahiyat fakültesinde 85 öğrenci vardır (gerekirse paragrafta değerlendirir). **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 4, C. 24, B. 51, (20 Şubat 1950), s. 857. 1953 yılında ilk mezunlarını verecek İlahiyat Fakültesi’nin toplamda 184 öğrencisi olup bunlar arasında devamlı olanların sayısı 96’dır. Bunlar 26’sı MEB, 14’ü MSB, 12’si ise VGM bursu ile okumaktadır. Riyaset bursu ile okuyan yoktur. Hukuk Fakültesine ait bir binada eğitim görmektedirler. Öğretim elemanı kadrosu 6 profesör, 2 doçent, 3 öğretim görevlisi, ve biri İngilizce diğeri Arapça iki okutmandan oluşmaktadır **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 519.

¹²⁵⁶ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 52, (25 Şubat 1949), s. 679.

¹²⁵⁷ “İlahiyat Fakültesi - CHP Grubu bu husustaki raporu kabul etti” **Akşam**, 26.05.1948, s.2.

¹²⁵⁸ “Üniversitede İlâhiyat Fakültesi Kurulacak”, **Yeni Gazete**, 26.05.1948, s.1.

¹²⁵⁹ “Din Tedrisatı”, **Vatan**, 26.05.1948, s.1.

Müslümanlığı iyi bilen, hem de genel kültür sahibi kimseler olması zaruri olduğu ifade edilmiştir. Ders okutacak profesörlerin ise başta Arapça olmak üzere dinler arasında mukayese yapacak dil bilgisine ve felsefi kültüre sahip olmaları şartı aranmıştır. İlahiyat fakültesinin açılması kararının verilmesinden sonra Ankara Üniversitesi'ne mensup bazı profesörler bu fakültenin başkentte kurulmasını istemiş, MEB de bu talebe olumlu yaklaşmıştır¹²⁶⁰.

İlahiyat fakültesinin kurulması kararının alınmış olmasına rağmen, bu fakülteyi kuracak kanunun mecliste kabulü hemen gerçekleşmemiştir. Bu süreçte Tekelioğlu gibi bazı CHP'li vekiller İlahiyat Fakültesi'nin de bir an önce açılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Tekelioğlu'na göre, Cumhuriyet'in ilan edilmesinin üzerinden 25 yılı aşkın bir zaman geçmiş olmasına rağmen din adamı yetiştirecek kurumların olmamasının yarattığı sorunlar ortadadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da bir İlahiyat Fakültesi açılmış olmasına rağmen buradan mezun olanlara verilen maaşların düşük olmasından dolayı söz konusu fakültenin taliplisi her geçen gün azalmış ve neticede fakülte kapanmıştır. Yeni açılması düşünülen İlahiyat fakültesinde aynı hataya düşmemek için buradan mezun olan din adamlarına verilecek maaşın diğer fakültelerden mezun olanlara verilen maaşlara denk hale getirilmesi gerekmektedir. Vilayetlerde ve büyük ilçelerde müftü ve vaiz olması planlan bu insanların maaşlarının düşük olması demek işlerini hakkıyla yapamaması demektir. Din adamı yetiştirecek resmi kurumlar olmadığı için sayıları her geçen azalan ve kalan az sayıdaki müftü ve vaizin de yaşı büyük ölçüde altmışın üzerindedir. Bunlar hem yaşlılığın verdiği sorunlar hem de maaş düşüklüğü dolayısıyla işleri hakkıyla yapamayacak durumdadırlar¹²⁶¹. Bunların da görevden çekilmesiyle ortaya çıkacak boşluğun doldurulması için, ilahiyat fakültesinin bir an önce kurulup eğitim hayatına başlaması ve buradan mezun olanların maaşlarında iyileştirme yapılarak müftü, vaiz olmalarının sağlanması gerekmektedir.

Tekelioğlu'nun bu tespitleri yapmasının üzerinden dört ay geçmesinden sonra konu yeniden meclisin gündemindedir. Gündemle alakalı söz alan Baltacıoğlu, *“Bir ilahiyat fakültesi kurulmasından maksat nedir”* sorusuna yine kendisi cevap vermektedir: *“Medreseyi diriltmek değildir. Çünkü fakülte ile medreseyi ayıran çok temelli bir karakter vardır. O da şudur: Medresenin çalışması nassi, apriori, kablettecrübidir. Fakülteler ilim evleri olduğundan, bunlar mukayeseye, müşahedeye ve en sonunda da*

¹²⁶⁰ “İlahiyat Fakültesinin Kurulması”, *Cumhuriyet*, 03.06.1948, s.1.

¹²⁶¹ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 16, B. 50, (23 Şubat 1949), s. 447.

*mümkün olursa izaha çalışmaktadırlar. Yani birinci sübjektif olduğu kadar, ikincisi objektiftir. O halde hükümetin şayanı dikkat olan isteği şudur; bütün manasıyla ilim haysiyeti ve ilim karakteri taşıyan bir fakülte meydana getirmektir, öylesine bir fakülte ki, diğer fakültelerden hiçbir suretle ayrılığı olmayacaktır. Aynı vasfı ve aynı hakları haiz ve onlara sahip olacaktır. Bu bakımdan hükümeti ve bu arada değerli Millî Eğitim Bakanını candan ve gönülden kutlarım ve fakülte işinde başarılar dilerim*¹²⁶². Baltacıoğlu bir ilahiyat fakültesinin açılmasını, işi ehline verme durumu olarak değerlendirmektedir. Dini eğitimin veya terbiyenin ihmal edilmesi demek, bu işin ehil olmayan insanların eline düşmesi demektir. Bu ise beraberinde sapkınlığı ve hurafeleri getirmektedir. İlahiyat fakültesinin açılması gerekçesi de bu durumu doğrular niteliktedir: “Din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, meslekî bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak”. Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesi’ne bağlı olarak açılan ilahiyat fakültesinde sosyolojinin ağırlığına dikkat çeken Baltacıoğlu, Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak açılacak İlahiyat fakültesinde İslami bilgilerin esas, sosyolojik bilgilerin yardımcı olacağını ifade etmiştir. Baltacıoğlu ilk ilahiyat denemesinin başarısız olmasına değinirken, öğrenci yok diye bir fakültenin kapanmayacağını, fakültelerin akademisyenler için olduğunu orada konferanslar, toplantılar yoluyla bilimin devam ettirilebileceğini ifade etmiştir¹²⁶³. Söz konusu fakültenin hoca kadrosunun oluşturulmasında, kapatılan ilahiyat fakültesinin hocalarının değerlendirilmesi gerektiği notunu düşmüştür.

CHP Maraş mebusu Emin Soysal ise, açılacak olan fakültenin önemli olduğunu, ancak bu fakültenin eski dönemlerde olduğu gibi ilim ve din, mektep ve medrese ikililiğine yol açmaması için gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir. Soysal ayrıca, bu fakültenin laik bir sistem içerisinde kendisine tanımlanmış alan içerisinde kalmasından yanadır. Ona göre bu fakültenin, dış ameliyatının yapılması veya matbaanın ülkeye gelmesi için fetva alınacak bir kuruma dönüşmemesi gerekir. Bunun üzerine MEB Banguoğlu, açılması planlanan fakültede verilecek eğitimin medrese eğitiminden çok farklı olacağını, dolayısıyla medrese zihniyetinin bu fakültede canlanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. O’na göre Osmanlı’nın son zamanlarında medreselerin yanında açılan mektepler iki farklı

¹²⁶² TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 20, B. 101, (4 Haziran 1949), s. 278.

¹²⁶³ TBMMZC, D. 8, İ.S. 3, C. 20, B. 101, (4 Haziran 1949), s. 278-279.

zihniyetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu iki farklı zihniyet uzun yıllar birbirleri ile mücadele halinde olmuşlardır. Yeni kurulacak fakülte ile birlikte böyle bir zihniyet kavgasına sebebiyet verecek unsurların ortadan kaldırılması esasına dikkat edileceği dile getirilmiştir. Söz konusu kurum irticanın veya medrese zihniyetinin tekrar ortaya çıkmasından ziyade, bunların tekrar ortaya çıkmasını engelleyen bir görev üstlenecektir. Burada okutulacak dersler fıkıh, tefsir hadis gibi İslami ilimler olacaktır. Ayrıca manevi bilgiler, psikoloji, sosyoloji derslerine de yer verilecektir. Arapça, Farsça ve bazı batı dilleri yardımcı ders olarak okutulacaktır. Karşılaştırmalı dinler tarihi ile birlikte diğer dinlerin tarihlerine de yer verilecektir¹²⁶⁴. Ve nihayetinde adı geçen fakültenin açılması 5.6.1949 tarihinde 5424 sayılı kanun ile kabul edilmiştir¹²⁶⁵.

3.8. DP Döneminde Dini Eğitim

CHP'nin son dönemlerinde başlayan dini eğitimin yeniden kurumsallaşması, DP döneminde daha sağlam temeller üzerine oturacaktır. DP'nin muhalefet yıllarında yapmış olduğu yurt gezilerinde vatandaşların en fazla soru yönelttikleri veya talepte bulundukları alanlardan biri de dini eğitimidir¹²⁶⁶. Dolayısıyla DP için bu taleplerin karşılanması iktidar olmak ya da iktidarı sürdürmek için önemli bir araca dönüşmüştür. Örneğin 1957 seçimlerine gidilirken toplumun imam hatip okulu beklentisi, seçim vaatleri arasındaki yerini almıştır. Vekiller kendi seçim bölgeleri için imam hatip okulu açılmasını önemli vaatleri arasına ilave etmiştir¹²⁶⁷. Aslında bu, sadece DP için değil bütün partiler için geçerli bir durumdur. Bu anlamda 1946 yılında çok partili hayata geçilmesinden 1950'ye kadar kurulan 24 partinin hemen hemen hepsi, din ve laiklik konularını programlarına alırken Türk Muhafazakâr Partisi, Sosyal Adalet gibi partiler dini talepte olanların temsilcisi gibi hareket etmişlerdir¹²⁶⁸. Çünkü Türk siyasal tarihinin kendine has koşulları içinde gerçekleşen durum ve olaylar ve bunların sonuçlarının dini alanda yaratmış olduğu sorunların çözümü, artık Türkiye'de iktidar olmanın en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Bundan sonra CHP dâhil bütün

¹²⁶⁴ **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 3, C. 20, B. 101, (4 Haziran 1949), s. 282-283. Söz konusu fakültenin kuruluşu hakkındaki 5239 sayılı kanun için bkz. s. 284.

¹²⁶⁵ "İlahiyat Fakültesi Kanunu Çıktı", **Yeni Gazete**, 05.06.1949, s.1.

¹²⁶⁶ "Demokrat Parti'nin Din Bahsinde Görüşü", **Yeni Gazete**, 09.01.1949, s.1.

¹²⁶⁷ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 812. 1950 seçimlerinde yaşanan iktidar değişikliğinden sonra CHP içerisinde Şevket Reşit Hatipoğlu, Hıfzı Oğuz Bekata gibi bazı isimler bir sonraki seçim için din derslerinin seçim vaadi olarak konulmasını istemiştir. Ancak bu durum İsmet İnönü'nün muhalefeti ile karşılaşmıştır. Taraflar arasındaki tartışmalar için bkz. Cüneyt Arcayürek, **Yeni İktidar Yeni Dönem (1951-1954)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1983, 220-224.

¹²⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1953)**, İstanbul, Arba Yayınları... Bu dipnotu kontrol et.

siyasi partiler bu aracı “iyi” kullanmak isteyecektir. Bu dönemden itibaren dinin siyaset için bir araç olarak kullanılması sıradanlık kazanmaya başlayacak ve belirli ölçülerde bütün partiler bu durumu kullanacaktır. Uzunca bir süre CHP saflarında siyaset yapan, ancak DP iktidarında bağımsız vekil olarak devam eden Hikmet Bayur, seçimlerde oy almak için CHP’nin açtığı, dinin siyasete alet edilmesi işinin DP tarafından daha sahiplenilerek farklı mecralara taşındığını ifade etmektedir¹²⁶⁹.

DP döneminde dini eğitimin göstermiş olduğu gelişimi, salt dinin siyasete alet olarak açıklanması da mümkün değildir¹²⁷⁰. Vatandaşın talebi, parti üyelerinin talepleri, vekillerin bu konudaki ısrarlı takibi gibi durumlar, bu dönemde dini eğitimin yaygınlaşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bunun yanında DP’nin irtica yaklaşımının CHP’den farklı olması da önemli bir durumdur. CHP döneminde, dini eğitim talebi dâhil birçok talep irtica tehlikesi ile birlikte değerlendirilirken, DP döneminde dini eğitim laikliğin bir parçası ya da gerekliliği olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu yaklaşım, örgün eğitimin dışında Arapça dâhil, dini eğitimin yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Bunların bir kısmı yasal ve izne tabi iken, bir kısmı ise dönemin kısmi özgürlük ortamından faydalanmak suretiyle yasa dışı olarak açılmıştır. Bu şekilde olan eğitimin yaygınlaşması üzerine Milli Eğitim Bakanlığı valiliklere bir yazı göndererek Arap harfleriyle din dersi veren kimselerle mücadele edilmesini, bunların hakkında kanunî tedbirler alınmasını istemiştir. Bu tamimde genel olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

“Kanunen memnu olmasına rağmen uzun müddetten beri faaliyette bulunan bu yeni medreseleri vaktiyle «Halk din dersini kimden alsın? İster istemez, softaya müracaata mecburdur» gibi bahanelerle mazur görmeğe çalışanlar oluyordu. Böyle düşünenler İslamiyet’in de Hristiyan dini gibi ruhbansız olamayacağını zannediyor, maziye ait telkinlerin tesiri altında dinin muhakkak imamdan öğrenilmesi lâzım geldiği kanaatini muhafaza ediyorlardı. Din adamı geçinen molla ve softaların ders veriyoruz, İslâm’ın şartlarını öğretiyoruz diye yaptıkları gaflar; ciltler dolduracak kadar çok eğlenceli hikâyelere mevzu teşkil eylediği malûmdur. Ne çare ki hâlâ cübbede ve sarıkta keramet arayanlar olduğu için din dersi ile birlikte Arap harflerini öğretmenin

¹²⁶⁹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 662. Nadir Nadi de anılarında benzer bir durumdan bahseder. Nadi’ye göre 1950 seçimlerine girerken halka şirin görünmek isteyen CHP muhalefete baskı, gericiliğe kademeli taviz vererek, “gericiliğin politika hayatında geçer akçe” olmasının önünü açmıştır. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1979, s. 312.

¹²⁷⁰ DP iktidarının ilk yıllarında din siyaset ilişkisi için bkz. Sebahattin Nal, **Demokrat Parti’nin 1950-1954 Dönemi Din Siyaseti**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Temmuz- Eylül 2005.

İslâmiyet'in altıncı şartı olduğunu iddia edecek raddeye varan bir sürü yobaza bu iş bir geçim vasıtası olmaktan kurtulamamıştı. Hükümet vatandaşa dinini öğretmenin faydaları yanında onu yobazın şerrinden de kurtarmak için bugün resmî ilk mekteplerde din dersleri verilmekte, çocuklarımız kara başlı tecvidin ve mızraklı ilmiyelerin muğlâk, bulanık, karışık mana ve muradı ne olduğunu herkesin, bilhassa çocuğun kavramasına imkân olmayan ağdalı ifadesinden uzak temiz bir dil ile din dersleri almaktadırlar. Kanunî mecburiyetlerinden artık şu veya bu şekilde en ufak bir mazerete bile istinat edemeyen bu kaçakçı softa dersanelerini kapatmak, yavruları kara kuvvetin gizli tazyikinden, örümceklenmiş, küflü zihniyetinden kurtarmak bir vatandaşlık, bir medeniyet, bir insanlık borcu olduğunu izaha lüzum görmüyoruz. Düşükleri yerde birer deve dikenini gibi derhal köklenmek, derinlere kök salmak istidadında olan yobazları kendilerine rahat yaşama imkânları veren, bu kaçak medrese usullerinden vazgeçirmek o kadar kolay olmayacaktır. Onlar sırasında saklanmayı ve sinmeyi çok iyi bilirler; Fakat bir kaç şiddetle tecziye edilirse uzun bir müddet için sahneden çekilecekleri de muhakkaktır”¹²⁷¹.

MEB'in ilgili yazısına rağmen bunlar üzerinde yeterli denetim olmadığı anlaşılmaktadır. DP döneminde sayıları hızla artan ve çoğu kere gayr-i resmi olarak açılan Kur'an öğretmenliği, hafız okulları gibi yerlerde yapılan tetkiklerde, yetersiz bir takım hocalarla ve eski harflerle ve eski usul üzerine dersler yapıldığı görülmüştür. Örneğin maarif müfettişlerin yaptıkları bazı teftişlerde, eski harflerle tedrisat yapılamayacağı ifade edildiğinde, “mademki Kur'an okunacak bu da eski harflerledir, binaenaleyh Arap harfleriyle öğretmek icap eder” cevabı alınmaktadır¹²⁷². Bayur'a (Bağımsız) göre eski medreseler gibi faaliyet gösteren bu yerler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olmakla birlikte buralardan yetişenlerin ve bunlara arasından hayrat hademeliği yapacakların inkılaplar üzerinde yaratması muhtemel tahribatı da hesaba katmak gerekmektedir. Kaldı ki Bayur'a göre mevcut durumda da hayrat hademesinin yaklaşık yarısı inkılap aleyhinde söylemde bulunmaktadır. Bu şekilde söylemde bulunanların Riyaset tarafından haber alınmasına rağmen herhangi bir yaptırım uygulamamaktadır¹²⁷³.

¹²⁷¹ “Kaçak Din Dersleri”, *Milliyet*, 15.02.1952, s.1.

¹²⁷² *TBMMZC*, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 531.

¹²⁷³ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 427-428.

CHP döneminde siyaset yapıp icra makamında bulunanların din adamının niteliği ve niceliği üzerine yapmış olduğu eleştiriler DP'li mebuslardan sert tepki almaktadır. Örneğin Bayur gibi kısa bir süre de olsa Milli Eğitim Bakanlığı yapmış olan ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu da izin vermesine rağmen imam hatip açmayan kişilerin bu konu hakkında konuşmaya hakkı olmadığı ifade edilmiştir¹²⁷⁴. Bununla birlikte Bayur'un medreseler olarak bahsettiği yerler genel olarak fahri olarak faaliyet gösteren Kur'an kurslarıdır ki, bunlar herhangi bir denetime tabi olmadıklarından, buralarda hoşla gitmeyecek durumların olduğu Başbakanlık müsteşarlığı tarafından da kabul edilmektedir. Müsteşarlığın beyanına göre bu şekilde tespit edilen Kur'an kursları kapatılmaktadır. Ancak bununla birlikte Nur-i Osmaniye Camisi örneğinde de görüldüğü üzere Riyaset'in denetiminde faaliyet gösteren Kur'an kurslarından oldukça iyi neticeler alındığı dönem iktidarı tarafından dile getirilmiştir¹²⁷⁵.

DP döneminde dini eğitimin yaygınlaşmasının bir nedeni de, uluslararası siyasetin ulusal siyasetteki yansıması ile alakalıdır. II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı takındığı tavır, Türkiye'nin ABD yanlısı bir siyaset izlemesine neden olmuştur. Bu durum Türkiye'nin uzunca bir geçmişe dayanan Batılılaşma siyasetine de uygun düşmekteydi. Ancak Sovyet tehdidini yakinen hisseden Türkiye, her geçen gün artan bir oranla ABD siyasetine yakın politikalar izlemiştir. Bu yakın politikalar ise, komünizmin bir tehlike olarak görüldüğü söylemini ulusal siyasetin önemli bir parçası haline getirmiştir. Bu tehlikenin bertaraf edilmesinde ileri sürülen gerekçelerden biri de, dini eğitim ve ahlakın yaygınlaştırılması olmuştur. Bu söylemin savunucularına göre dini eğitim, komünizmin panzehiridir. CHP döneminde komünizm bir tehlike olarak görülmekle birlikte dinsel hayatın bunun panzehiri olduğu savı yeterli destek bulmamıştır¹²⁷⁶. CHP içinde bu savı destekleyen ve dile getiren Tekelioğlu, Tanrıöver gibi isimlerin bir kısmı

¹²⁷⁴ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 428.

¹²⁷⁵ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 45, (21 Şubat 1955), s. 436.

¹²⁷⁶ CHP Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan'a göre, "Dünyanın ve hür insanlığın nefret ettiği komünizm afetinden camiamızı koruyan nâzım ve halıkı azamin bizlere nasip kıldığı hissi din ve kanaati imanının, anti -din olan komünizme karşı manevi bir silâh olduğu malûmdur. Bu, bir bedahettir ki, camiamızın selâmetini ve aksi iddiada bulunanların dalâletini ifade eder. Bu takdirde: Komünizmin dini maske yaparak melanete geçmesi ihtimalinden bahsedenler, dindarları samimi olarak ikaz etmek kastını taşıyorlarsa bu hareketleri makbuldür. Fakat bu manevi silâhımızın varlığını kabul etmeyen ve ondan fayda ummayan ve din akidelerini orta çağ zihniyeti olarak vasıflandırıp zamirlerin deki gizli his ve kasıtları ile dindarları ve henüz din bilgisine sahip olmıyan gençleri, maskeli komünizm tehlikesi ile de vehmü hayale düşürüp tereddüde sevk eden ve dinin kadir ve kutsiyetini ve lüzum ve ehemmiyetini istihdaf edenlerin hareketleri memleket için sadece bir nifak ve izalesi elzem bir felâkettir **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 526.

bağımsız vekil olarak devam ederken bir kısmı da DP'ye geçmişlerdir. DP döneminde ise bu savın daha kuvvetli destek bulduğu görülmektedir. Bu dönemde “Komünizm bir mikropsa onun serumu dindir” şeklindeki söylemlere sıklıkla rastlanmaktadır. Toynbe'nin komünizm karşı silahının din olduğuna yönelik makalesine de atıf yapan DP Antalya mebusu Burhanettin Onat, dini hayattaki canlılığın komünist tehlike için panzehir olduğu görüşündedir¹²⁷⁷.

Bunların yanında DP'li bazı vekillerin din eğitimi, din adamı sayısı konusundaki ısrarlı takibi bu alandaki gelişmelerin bir başka ayağını oluşturmaktadır. Bu konuda soru önermeleri vermek, bütçe görüşmelerinde konuyu sürekli olarak dile getirmek gibi faaliyetler dini eğitimin kurumsallaşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin DP Konya Milletvekili Abdurrahman Fahri Ağaoğlu, MEB'in cevaplama için ortaokul ve liselerin programlarına din dersleri, hukuk fakültelerinde de İslam hukukuna yer verilmesine dair bir soru önergesi vermiştir¹²⁷⁸. Ağaoğlu'nun önergesine cevap veren MEB Tevfik İleri¹²⁷⁹, ortaokullarda din dersi verilmesi için gerekli incelemelerin yapıldığını, ancak liselerde böyle bir şeyin şimdilik düşünülmendiğini ifade etmiştir. Hukuk fakültelerinde İslam hukuku dersinin okunması meselesine gelince, bu işe ancak muhtar üniversite yönetiminin karar verebileceğini ifade etmiştir¹²⁸⁰. Bir başka DP'li vekil Burhanettin Onat'a göre Müslümanlığın esaslarını öğrenmek için Arapça bilmek zaruridir; bunun için ilahiyat fakültesi ile birlikte ilahiyat orta kısmının açılması gerekmektedir¹²⁸¹. Onat'ın bu teklifi muhtelif zamanlarda çeşitli isimler tarafından da tekrarlanmıştır.

DP programın 14. maddesi dini eğitim meselesinin çözülmesi ve din adamı yetiştirmek için gerekli kurumların ortaya çıkmasını öngörmektedir. DP Kütahya Milletvekili Yusuf Aysal bu maddede yer alan ifadelerin hayata geçirilmesi için bugüne kadar neler yapıldığını sormuştur¹²⁸². DP Balıkesir Mebusu Müfit Erkuyumcu'da benzer bir soru yönelmiştir. Erkuyumcu ayrıca tahsisat eksikliği dolayısıyla birçok cami ve mescide din adamı görevlendirmesi yapılamadığından da

¹²⁷⁷ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 446.

¹²⁷⁸ TBMMZC, D. 9, İ. S. 1, C. 5, B. 43, (14 Şubat 1951), s. 151.

¹²⁷⁹ Tevfik İleri'nin, milli eğitim üzerindeki etkilerinin bir değerlendirilmesi için bkz. Abdurrahman Bozkurt, *Tevfik İleri Cumhuriyet'in İkinci Eğitim Mimarı*, İstanbul, İdil Yayınları, 2012.

¹²⁸⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 6, B. 55, (2 Mart 1951), s. 22.

¹²⁸¹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 447.

¹²⁸² TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. , s. 429-430.

şikâyetçidir. Bununla birlikte imam hatip kurs sayısının az olmasından dolayı yeteri kadar din adamı yetişememesinden de rahatsızlığını dile getirmektedir¹²⁸³.

Bunlara ilaveten dini eğitimi devamlı olarak meclis gündemine getiren iki isim DP Maraş mebusu Abdullah Aytemiz ile DP Ankara Milletvekili Ömer Bilen'dir. Bilene'e göre Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilip medreseler kapandıktan sonra dini eğitimin mekteplerde MEB bünyesinde yapılacağı, gerekli din adamlarının da yine bu kurumun bünyesinde yetiştirileceği ifade edilmiş olmasına rağmen, bu iş CHP döneminde genellikle ihmal edilmiştir. Bunun için MEB'in bir önceki dönemde olduğu gibi samimi olmayan din eğitimi çalışmalarından vazgeçip, samimi bir çalışma ile herhangi bir tereddüt göstermeden okullarda dini eğitim ve terbiyenin verilmesini sağlaması gerekmektedir. Aksi bir durumun "gerçek irtica" olduğunu ifade eden Bilen, beşikten mezara kadar ilim emreden bir dinin ilim yuvalarında öğretilmemesinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Bunun için sadece ilkokullarda değil, orta ve lise kısımlarında da din dersi verilmeli, "Müslümanlara, dinini santimle satmak" uygulamasından kaçınılmalıdır. Okullarda verilecek olan dini eğitimin, toplumun bu konuda bilinçlenmesini sağlamakla birlikte, ihtiyaç duyduğu hakiki din adamlarını yetiştirmekten çok uzak olduğunu ifade eden Bilen, bunun için memleketin muhtelif yerlerinde Riyaset'e bağlı külliyelerin açılması gerektiğini belirtmektedir. Buradan çıkan öğrenciler ise son olarak ilahiyat fakültelerine girip eğitimini tamamlamalıdır¹²⁸⁴.

Bilen'in bu talep ve önerileri farklı vekiller tarafından da dillendirilmiştir. Ancak bu konudaki talep ve öneriler gerek iktidar, gerekse muhalefetin bazı vekilleri tarafından "Atatürk inkılapları zarar görür" şeklinde karşılanmıştır. Bilen ve Aytemiz'in talepleri deyim yerindeyse "Atatürk inkılaplarına" çarpınca, onlar da bu derslerin okutulmasının inkılaplara aykırı olmadığı gibi, okutulmamasının inkılaplar açısından sorunlu olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte her ikisi de bu yöndeki fikirlerini ifade ederlerken Atatürk'e yönelik olumsuz bir eleştiride bulunmaktan kaçınmışlardır. Örneğin Aytemiz, "Atatürk rejimi mekteplere din derslerinin konulmasına mânidir denilmesi, Atatürk'ün hâtırasını kalbinde yaşatan Müslüman Türk milletinin hiç olmazsa sevgi ve saygısını azaltır. Netice olarak, böyle bir iddiada

¹²⁸³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 48, (22 Şubat 1951), s. 435.

¹²⁸⁴ TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C. 5, B. 51, (25 Şubat 1951), s. 774.

bulunanlar Atatürk'e zımnen hakaret etmiş olurlar”¹²⁸⁵. Bilen ise “*Türk ve İslam camiasında Müslüman yaşayan bir hizbikalil var, bu zavallılara Müslüman milletimizin Müslüman olarak kalmaları ve yaşamaları için gençlere mekteplerimizde din bilgisi verilmesinde lüzumundan bahsedilirse, mahut hizip hemen feveran ederek, tehlike işareti vermeye başlar. Derhal şu ciheti de ilâve ederek; Atatürk inkılâpları mahvoluyor demek suretiyle bâtil dâvalarım teyit etmek isterler, hâlbuki bu sözleri ile hem kahraman Atatürk'e ve hem de masum Türk Milletine iftira etmek cüretini gösteriyorlar. Hâlbuki merhum Atatürk, ne din aleyhinde ve ne de dindar Türkler aleyhine bir inkılâp yapmış değildir. Yalnız devletin idare şeklini değiştirmiştir. Bunun aksini iddia, merhum Ata'ya karşı büyük bir bühtandır. Böyle bir bühtanın saik ve sebebi ise, sefil bir ihtirasın sefil bir ifadesidir. Merhum Ata : «Hayatta hakiki mürşit ilimdir» demek suretiyle gençlere bir vecize hediye etmiştir. Şu halde Müslüman gençlerinin mensup oldukları dinin icaplarını bilmeleri ve öğrenmeleri inkılâplara aykırı olur demek açıkça bir tenakuz olmakla beraber büyük bir iftiradır. Hakikate uymayan bu gibi sözlerden merhumun ruhu da elbette mütezzî olur. Çünkü cehle rıza küfre rıza kadar tehlikeli ve korkunçtur»¹²⁸⁶.*

Görüldüğü üzere DP vekilleri içerisinde din derslerin sadece ilkokullarda ve ilahiyat fakültelerinde okunmasını yeterli görmeyip, liselerle birlikte yüksekokulların bütün bölümlerinde bu dersin okutulmasını ve bu şekliyle İslam dinin bir hayat kaidesi, hakikat kaynağı olarak sunulması gerektiğini ifade edenler vardır. Ayrıca hükümetin imam hatip okulları meselesini daha ciddi ve kapsamlı bir zihniyetle ele alması gerektiği de sıklıkla ifade edilenler arasındadır¹²⁸⁷. Çünkü sadece ilkokulda verilen din derslerinin, ortaokul ve lise döneminde takviye edilmemesi durumunda hiçbir fayda sağlamayacağı ifade edilerek ilkokul sonrasında bunların devamı istenmektedir¹²⁸⁸. Din derslerine ek olarak ahlak derslerinin de müfredata konması ve bunun sadece ilkokullarda değil bütün okullarda okutulması noktasında da talepler söz konusudur¹²⁸⁹. Ancak MEB'in bu durumlara çok sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Şimdilik ilkokullarda din dersini yeterli gören MEB, eğitim programlarının hepsinin

¹²⁸⁵ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 41, (22 Şubat 1956), s. 483.

¹²⁸⁶ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 41, (22 Şubat 1956), s. 485-486.

¹²⁸⁷ TBMMZC, D. 9, İ. S. 2, C. 13, B. 45, (23 Şubat 1952), s. 594.

¹²⁸⁸ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 43, (19 Şubat 1955), s. 281-283. (Aytemiz ayrıca medeni kanunun girişinde İslam'ın gelişmeye engel olduğuna dair yazıların da kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir.)

¹²⁸⁹ DİB Ahmet Hamdi Akseki de bu fikri savunmaktadır. “Diyanet İşleri Reisinin Dünkü Basın Toplantısı”, *Hürriyet*, 26.08.1950, s.1.

içerisinde ahlak meselesini bir bütün olarak ele almaya çalıştıkları için, ayrıca bir ahlak dersine gerek olmadığı düşüncesindedir¹²⁹⁰. Din dersleri noktasındaki taleplere DP grubu adına cevap veren Osman Turan’a göre ise, eğer ailelerin vicdanlarına hürmet edilmek isteniyorsa din derslerinin olması gerekir. Ancak asıl olan mekteplere din dersi koymak değil, bu dersleri verecek liyakatli hocalara ulaşmaktır. Bunun için ilahiyat fakültesinin ve imam-hatiplerinin kalitelerinin artırılması gerekmektedir. Ancak bunlar yapılırken hem kendilerinin hem de genel olarak toplumun beklenti ve amacının, eski şer’i kurumların yeniden canlandırılması değil, ihtiyaç duyulan din eğitiminin verilmesi olduğunu belirtmiştir¹²⁹¹.

MEB “şimdilik” yeterli gördüğü ilkokullardaki dini eğitimin içeriğini geliştirmek konusunda önemli adımlara da imza atacaktır. Örneğin isteğe bağlı din dersleri zorunlu hale getirilecektir. Eğer veli, çocuğunun bu dersi almasını istemiyorsa dilekçe vermek zorundadır¹²⁹². 1953 yılı maarif şurasının almış olduğu kararlar arasında okullardaki din derslerinin sınıf geçme üzerinde etkiye sahip olması da vardır. Bu durum hem öğrencinin hem de dersi veren hocanın dersi daha fazla ciddiye almasını sağlayacaktır. Ancak bu kısa sürede çözülebilecek bir sorun değildir. Çünkü ilkokullarda bu dersi veren hocaların yeterliliği meselesi çözülmüş değildir. Bunun için öğretmen okullarına din dersi konmuş olmakla birlikte, bu da sorunu çözmek için yeterli görülmemiştir. Daha önce öğretmen okullarından mezun olan ve herhangi bir şekilde din eğitimi almayan hocaların da bu derslerde görevlendirilmeden önce en azından 15-20 gün müftülükler nezaretinde bir eğitime tabi tutulması da planlananlar arasındadır¹²⁹³.

3.8.1. İmam Hatip Okullarının Açılması

CHP iktidarının son dönemlerinde mevcut din adamı ihtiyacını ve toplumsal beklentiye dönüşen dini eğitim talebini karşılamak için on aylık süreli imam-hatip kursları açılmıştır. Ancak bu kurslara devam edenlere öğrencilik haklarının verilmemesi ve bahsi geçen süreyi tamamlayanlar için herhangi bir hakkın tanınmaması dolayısıyla bu kurslara katılım genel itibariyle düşük olmuştur. Bunun

¹²⁹⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 49, (24 Şubat 1954), s. 855.

¹²⁹¹ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 43, (24 Şubat 1956), s. 609.

¹²⁹² TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 43, (19 Şubat 1955), s. 281.

¹²⁹³ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 53, (25 Şubat 1953), s. 938.

için DP döneminde yapılan bir düzenlemeyle¹²⁹⁴, on aylık bir eğitimin, imam ve hatip olmak için gerekli şartları taşımak adına yetersiz kalacağından hareketle bu kurslar kaldırılarak yerine iki devreli imam-hatip okullarının açılması kararlaştırılmıştır. Birinci devre, ilkokulu bitirdikten sonra dört yıl ortaokul, ikinci devre ise üç yıl lise olarak planlanmıştır. Söz konusu okulların birinci devre mezunlarının köylerde imam ve hatiplik yapması, ikinci devre mezunlarının ise, köy veya şehir fark etmeksizin bütün camilerde imam, hatip, vaiz, müftülük gibi vazifelerde bulunması öngörülmüştür. Bu okulların, idaresi, özel okullar müdürlüğüne bırakılmıştır¹²⁹⁵. Müfredat programlarına göre bu okullarda kültür ve meslek dersleri olmak üzere 16 ders okutulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra bu derslerin kapsamı ve sayısı artırılarak 21'i genel bilgi, 17'si mesleki dersler olmak üzere 38'e çıkarılmıştır¹²⁹⁶. Bu dersler içinde Arapça başta olmak üzere İngilizce, Fransızca gibi yabancı dil dersleri de vardır. Kanunun kabul edildiği 6 Haziran 1952 tarihinde ülkedeki toplam imam hatip okulu sayısı yedi iken, 1953 yılı için yeni okulların açılması planlanmıştır. İmam hatip okulları ilk olarak Konya, Isparta, Kayseri, Maraş, Adana, İstanbul ve Ankara'da açılmıştır.

1951 yılında, genel kültür ve mesleki bilgi sahibi din adamına olan ihtiyaç gerekçe gösterilerek ilk etapta yedi imam hatip okulunun açılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu okulların açılması MEB'in bütçe sıkıntısı dolayısıyla genel bütçeden değil, mahalli otoritelerin ve özel kişi ve şirketlerin dâhil olması ile yapılabilmektedir. Söz konusu okulların hem genel bütçeden yeteri kadar pay alamaması, hem de özel okul statüsünde olmasından dolayı birçok sorunla karşılaşmıştır¹²⁹⁷. Örneğin MEB'in bu

¹²⁹⁴ Burada Celalettin Ökten ismini zikretmek gerekir. Ökten, Rize Milletvekili ve aynı zamanda Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin Konya'da yaptığı bir konuşmadan zikredilen bakanın dindar olduğuna kanaat getirmiş ve eski öğrencilerinden olan bazı vekilleri de devreye sokarak bakanla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede hazırladığı planı bakana sunmuş ve onu ikna etmiştir. Bu haliyle imam hatip okullarının piri olarak kabul edilir. Mehmet Yahya Kutluoğlu, **Topal Hoca...**, s. 97-100.

¹²⁹⁵ Maarif Vekili 1958 yılına ilişkin bütçe görüşmelerinde, imam hatiplerin, özel okullar statüsünden alınarak diğer okullarla eşdeğer bir konuma getirmek için bir kanun taslağı üzerinde çalışıldığını beyan etmiştir. **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 47, (26 Şubat 1958), s. 747.

¹²⁹⁶ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 47, (26 Şubat 1958), s. 725.

¹²⁹⁷ Bu okulların özel okul statüsünden çıkarılması, Riyaset'e bağlanması gibi talepler DP döneminde de dile getirilmiş ancak hükümet bu taleplere sıcak bakmamıştır. Devlet Bakanı Alakant, din adamı yetiştirmek için CHP döneminde açılan imam hatip kurslarının nereye bağlı olacağı meselesinin tartışıldığını ve kararın Maariften yana çıktığını ifade etmiştir. Kendilerinin de bu durumun devamından yana olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu mektepler, bir öğretim müessesesidir ve bu işlere maarif bakmalıdır. DP anlayışında imam hatip mektepleri laikliğe karşı gençler değil, laiklik prensibine bağlı gençler yetiştirmelidir. Alakant'a göre, bu mekteplere devam edip gelecekte imam ve hatip olacak kişilerin "laiklik prensiplerine göre ve laiklik havasını teneffüs ederek yetişmeli ve ilmin, fennin yakın teması içinde bulunmalıdır. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 48, (20 Şubat 1953), s. 554.

okullar için ilk bütçesi 1953 yılında 48.000 lira olarak açıklamıştır¹²⁹⁸. Yedi okulun genel ihtiyaçları düşünüldüğünde bu bütçe yetersizdir. Sınırlı bütçe dolayısıyla söz konusu okullar gerek bina, gerekse teçhizat bakımından belirli bir bütünlükten yoksundur. Bu okulların fiziki yeterliliği mahalli müteşebbislerin imkânları ile sınırlı olmuştur. Bu okullarda öngörülen kültür dersleri için gerekli öğretmen ataması yapılamadığından bu dersler ortaokullardan tahsis edilen öğretmenler tarafından yapılmaya çalışılmıştır¹²⁹⁹. Aynı şekilde dini dersleri anlatacak hoca bulmakta da sorun yaşanmıştır. Genel bilgi dersleri için öğretmenlik vasıf ve yetkisine sahip olanlar görevlendirilmeye çalışılırken, kültür ve meslek dersleri için aynı şeyi söylemek biraz zordur. Bu dersler genel itibariyle, mahallerinde bu derslerde ehliyetli olanlarla, ilahiyat fakültesinden temin edilebilen kişiler tarafından yürütülmeye çalışılmıştır. Örneğin 1953 yılında Ankara İmam- Hatip Okulu'nda toplamda 135 öğrenci vardır. Bunların eğitimi Riyaset ana binasının bodrum katında yapılmaktadır. Burada üçü gönüllü olmak üzere toplamda 16 öğretmen görev yapmaktadır. Ancak bunlardan hiç biri doğrudan bu okulun çalışanı olmayıp dışarıdan gelen kişilerden oluşmaktadır¹³⁰⁰. 1954 yılında İlahiyat Fakültesi ilk mezunlarını vermiş olduğundan, mezun olan 40 kişiden 23'ü bu okullarda görevlendirilmiştir¹³⁰¹. Yani ilk mezunların yarısından birkaç fazlası imam hatip okullarında çalışmaya başlamıştır. 1958 yılına gelindiğinde toplamda 17 imam hatip okulunda meslek ve kültür dersini veren hocaların 50'si mahallerinden ehliyeti kabul edilen kişilerden oluşurken, 44'ü İlahiyat Fakültesinden temin edilebilmiştir.

İmam hatip okulu sayısı yıllara göre artış göstermesine rağmen, buradaki eğitimin yeterli olmadığına yönelik parti içinden eleştiriler yapılmaktadır. Bütçe encümeni İzzet Akçal (Rize) bu okullardaki talim kadrosunun tatmin edici olmaktan uzak olduğunu ifade etmektedir. 1924 yılında medreselerin kapatılması sürecine değinen Akçal, bunları ıslah etmek mümkün iken bunları kaldırıp yerine imam hatip mektepleri ve ilahiyat fakültesinin açıldığını, ancak fakültenin 3 yıl sonra kapandığını ifade etmektedir. İki üç yıl sonra da imam hatip mektepleri “talebe yokluğu”

¹²⁹⁸ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 53, (25 Şubat 1953), s. 960.

¹²⁹⁹ “Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve Görevleri hakkındaki 2287 sayılı Kanuna ek 2773 sayılı Kanunun Üçüncü maddesinde değişiklik yapılmasına ve 4926 sayılı Kanuna bağlı 1 sayılı kadro cetveline İmam - Hatip okulları için kadro eklenmesine dair kanun tasarısı ve Millî Eğitim ve Bütçe komisyonları raporları (1/420)”, TBMMZC, D. 9, İ.S. 2, C. 16, B. 88, (20 Haziran 1952), s. 1-4.

¹³⁰⁰ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 519-520.

¹³⁰¹ TBMMZC, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 49, (24 Şubat 1954), s. 857.

dolayısıyla kapatılmıştır veya kapanmıştır. Ancak dini hizmetlerin görülmesi konusunda sorunlar ortaya çıktığında bu okulların yeniden açılması gündeme gelmesine rağmen bu okullar için hem öğrenci hem de hoca kadrosu bulmak oldukça zor olmuştur¹³⁰².

Bu dönem imam hatip okulları için sorun sadece derslerin kimler tarafından verileceği değildir. Yeme, içme, barınma da bu okullar için önemli sorunlardır¹³⁰³. Onun dışında burada görev yapan öğretmenlerin bir kısmının intibak kanunlarına göre terfileri yapılmadığı, bunun ise beraberinde istifaları getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca idari kadro açısından da sorunlar vardır. İmam hatip dışındaki okullarda idarecilerin makam ödenekleri sorunu büyük ölçüde çözülmüş olmasına rağmen, özel okullar statüsündeki imam hatip okullarında bu sorun devam etmektedir. Bir başka önemli sorun ise, mesleki dersler için yeterli ve uygun kitap bulma konusunda yaşanmaktadır. Riyasetin ilgili biriminin buna ilişkin çalışmaları olmakla birlikte bu konuda henüz istenilen seviyeye gelineemediği anlaşılmaktadır¹³⁰⁴. DP Antalya mebusu Burhanettin Onat'a göre imam hatip okulları meselesinin ele alınması konusunda gösterilen ciddiyet "fecaat" seviyesindedir. Onat'a göre açılan imam hatip mektepleri eski medreselerin daha bozuk ve daha iptidai şeklidir. Eskiden üstü kurşunla örtülü, kendisine ait bir nizamı bir usulü olan medreselerin yerine ikame edilen imam hatip okulları, genel itibarıyla okul olmaya uygun olmayan yerlerde faaliyet göstermektedir. Yorganı, heybesini alarak memleketinden gelen insanlar, çoğu kere yetersiz hocalardan ders almak suretiyle buradaki eğitimini tamamlamaya çalışmaktadır¹³⁰⁵. Sadece il merkezlerinde açılmasına izin verildiği için il dışından gelen öğrencilerin barınma, yeme, içme konusunda sorun yaşadığı anlaşılmaktadır.

İmam hatip okulları için birçok sorundan bahsedilmekle birlikte bunların sayısı her geçen yıl belirli oranda artmıştır. İlk etapta 7 şehirde kurulan bu okullar 1954 yılının ilk döneminde 15'e ulaşmıştır. Bu okullar bina, ders malzemeleri temin etmeyi kolaylaştırmak için genellikle şehir merkezlerinde kurulmuştur. Şehir merkezleri

¹³⁰² TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 45, (24 Şubat 1958), s. 465.

¹³⁰³ Mübeccel Kıray 1960'lı yılların sonlarına doğru Adana bölgesinde dört köyde yaptığı saha araştırmasında dahi köylülerin, kendi çocuklarını bu okula göndermemesinin en önemli sebebinin burs ve barınma eksikliği olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca anne babaların önceliği, çocuklarının memur olması olduğundan bu okullara ilginin az olduğunu ifade etmektedir. Mübeccel Kıray, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006, s. 247.

¹³⁰⁴ TBMMZC, D. 11, İ.S. 1, C. 2, B. 47, (26 Şubat 1958), s. 725.

¹³⁰⁵ TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C. 20, B. 47, (19 Şubat 1953), s. 535.

dışında ilçelerden gelen imam hatip okulu talebine sıcak bakılmamıştır. Ayrıca açılan imam hatiplerin bina koşulları yetersiz olduğundan yeni binaların yapılması ya da uygun yerlerin imam hatip okuluna dönüştürülmesi planlanmıştır. Bunun için 1954 bütçesine 200 bin lira tahsisat konmuştur¹³⁰⁶. 1956 yılına gelindiğinde imam hatip okulu sayısı 16'ya ulaşmıştır¹³⁰⁷. Buralardaki toplam öğrenci sayısı aynı yıl için 2649'dur. Bu okulların açılması ya da binalarının yapılması genel itibarıyla vatandaşlara bırakılmış olmakla birlikte belirli oranlarda devlet yardımı da devam ettirilmiştir. Örneğin 1956 bütçesine bu okullarını inşaatı için 200.000 lira konulmuştur¹³⁰⁸. 1957 yılında okul sayısı 17 olmuştur. 1960 yılına gelindiğinde imam hatip okulu sayısı 19'a yükselmiştir.

1960 yılında Türkiye'deki imam hatip okulu sayısı 19 olmakla birlikte birçok yerden talep gelmeye devam etmektedir. Bina ve okul malzemesi gereksinimlerinin kolay karşılanabilmesi için vilayet merkezlerinde açılan bu okullarda genel durum ne mevzuat açısından, ne de çalışan sayısı ve niteliği açısından beklenen seviyede değildir. Bunun için 12.01.1959 tarihli Başvekâlet kararıyla imam hatip okullarının müdür ve memur kadrosunun genişletilmesi ve ihtiyacın bir kısmının karşılanabilmesi için bir düzenleme yapılmıştır. Müspet zihniyette din adamlarını yetiştirmek için açıldığı ifade edilen bu okullarda arzu edilen sonuçların alınabilmesi için bunların hem insan, hem de malzeme açısından kuvvetlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Taleplerin yoğun olmasına rağmen öğretim, kadro, bina ve malzeme yetersizliği dolayısıyla zorluklar yaşandığı gerekçe gösterilerek, gerekli düzenlemelerin yapılmasının zorunluluğa işaret edilmiştir. 1960 yılının ilk aylarına rastlayan dönemde bu okullarda sadece meslek derslerinin düzgün bir şekilde yapılabilmesi için 110 öğretmene ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla imam hatip okulu kadrolarını kuvvetlendirmek için bir kanun düzenlemesi yapılmıştır¹³⁰⁹. Bu düzenlemeye göre imam hatip okulu öğretmenlerinin sayısı ve aldıkları maaşlar şu şekilde belirlenmiştir.

¹³⁰⁶ **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 4, C. 28, B. 52, (27 Şubat 1954), s. 1155.

¹³⁰⁷ “1956 Yılı Masraf Bütçeleri- Maarif Vekaleti”, **TBMMZC** D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 247.

¹³⁰⁸ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 255.

¹³⁰⁹ “Maarif Vekâleti merkez teşkilâtı ve vazifeleri hakkındaki 2287 sayılı Kanunda değişiklik yapılmasına dair olan 4926 sayılı Kanuna bağlı kadro cetveline 5980 sayılı Kanunla eklenip 6331 sayılı Kanunla değiştirilen İmam - Hatip okulları kadrolarında değişiklik yapılmasına dair kanun lâyihası ve Maarif ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/300)”, **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 48, (26 Şubat 1960), s. 1-2.

Adet-Kişi	Maaş - TL
1	1500
2	1250
5	1100
10	950
15	800
15	700
25	600
34	500
52	450

Toplamda 19 imam hatip okulunda çalışan öğretmen sayısı 159'dur. Son düzenleme ile birlikte bu okulda çalışan öğretmenlerin maaşında artışlar olmasına rağmen, ekseriyeti MEB'in diğer alanlarında faaliyet gösteren öğretmenlerden daha az maaş almaktadır. Bu ise beraberinde çalışacak öğretmen bulma güçlüğü getirmektedir.

Görüldüğü üzere 1951-1954 yılları arasında 16 okul açılırken 1955-1960 yılları arasında 3 okul açılmıştır. 1955 yılında birkaç yerde daha imam hatip okulunun açılmasının gündeme gelmesi ve bunun üzerine Amasya mebusu Hamit Koray'ın bahsi geçen şehirde bir imam hatip açılmasının düşünülüp düşünülmediğine dair sorusuna MEB Celal Yardımcı mealen şu cevabı vermiştir: 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanılarak, ilk defa 1951-52 ders yılında, her türlü hazırlıklarını tamamladıktan sonra müracaatta bulunmuş yedi ilde bu okullar açılmıştır. Bu okullar teçhizat, bina, öğretmen ihtiyaçlarının karşılanması noktasında ortaya çıkan güçlükler dolayısıyla 1952-53 döneminde imam hatip okulu açılamamıştır. Mevcut imam hatiplerin gerekli ihtiyaçları giderildikten sonra 1953-54 döneminde yine gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra yapılan müracaatlarla sekiz okul daha açılmış toplam mevcut 15 olmuştur. Amasya'da bir imam hatip açılması için herhangi bir hazırlık söz konusu olmamasının yanında, yeni bir imam hatip açmak için gerekli kadro da yoktur.

Kaldı ki, son açılan sekiz okulun eksikleri tamamen giderilememiştir. Dolayısıyla öncelik yeni okullar değil, mevcut okulların eksiklerinin giderilmesidir¹³¹⁰.

1957 yılında imam hatip olan 14 il ve öğrenci sayıları şu şekildedir:¹³¹¹

Ankara	240
İstanbul	424
Isparta	252
Konya	439
Kayseri	368
Maraş	120
Adana	319
Antalya	151
Çorum	134
İzmir	75
Erzurum	79
Elazığ	52
Trabzon	127
Yozgat	107
Tokat	137
Diyarbakır	76
Sakarya	40
TOPLAM	3239

¹³¹⁰ TBMMZC, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 52, (28 Şubat 1955), s. 980.

¹³¹¹ “1957 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 Şubat 1957), s. 301.

Bu okulların ihtiyaçlarını gidermek adına hükümet yardımları devam etmiştir. 1956 yılında olduğu gibi 1957 yılında da 200.000 liralık bir tahsisat ayrılmıştır. Ancak bütçe encümeni, raporunda bu rakamın en az 500.000 lira olmasını talep etmiştir. Ayrıca bu yardımlardan ziyade imam hatip okullarının da diğer okullar gibi devlet eliyle yapılması gerektiğini ifade etmiştir¹³¹². Bütçe encümeninin bu talebi üzerine imam hatip okulları yaptıran müteşebbis derneklere yapılan yardım artırılarak 333.386 liraya ıkarılmıştır¹³¹³. Ayrıca halkın bu okullara yapacağı yardımların miktarını artırmak için çeşitli yerlerde vaizler görevlendirilmiş ve halk, yardım için teşvik edilmiştir¹³¹⁴.

DP döneminde imam hatip okulu açılması ve sınırlı da olsa hükümet yardımı yapılmasına rağmen bu okullardan beklenen hedefin gerçekleştiğini söylemek zordur. İfade edildiği üzere bu okulların açılmasının en önemli amaçlarından biri, ihtiyaç duyulan nitelikli hayrat hademesini yetiştirmektir. Ancak bu okulları bitirenlerin önemli bir kısmı hayrat hademesi değil, devlet memuru olmayı tercih etmişlerdir. Orta kısmı 4, lise kısmı 3 sene olan bu okullardan mezun olan kişiler yedek subay olabilmektedir. Çünkü bahsi geçen dönemde lise mezunu olmak memur olmak için yeterlidir ve bu öğrenciler gerek maaş gerekse özlük hakları açısından memur olmayı daha avantajlı grmüşlerdir¹³¹⁵. Her ne kadar daha sonra bu okullardan mezun olup atanacaklara hayrat hademeleri olması durumunda memurluk haklarından faydalanma imkânı verilmiş olsa da, diğer kurumlarda memur olmak öncelikli tercih olmuştur. Sonuç olarak, genel itibariyle memleketin ihtiyaç duyduğu nitelikli din adamlarını yetiştirmek için açılan imam hatip okulları, hem bina ve teknik yetersizlikler, hem de ğretim kadrosunun yetersizliği gibi sebepler dolayısıyla kendisinden beklenilene verememiştir. Bir de buradan mezun olanların çoğunlukla din adamı değil de memur olmayı tercih etmeleri beklentinin karşılanamamasının bir bağka nedenidir. Hürriyet Partisi Meclis Grubu adına konuşan Turan Güneş, imam-hatip okulların mevcut durumu dolayısıyla, bu okullardan beklenilenin karşılanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Güneş’e göre genel itibariyle “fakir vatandaş çocuklarının” devam ettiği

¹³¹² “1957 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 şubat 1957), s. 302.

¹³¹³ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 41, (20 şubat 1957), s. 318.

¹³¹⁴ Köylü Gazetesi S. 10, s. 2, 19 Eylül 1952.

¹³¹⁵ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 43, (22 şubat 1957), s. 504. Memurlara yılda 5 ikramiye verilir. Bu ise yaklaşık 1.5 maaşa tekabül eder. İmamlara da verilmektedir.

bu okullarda fiziki şartlar genellikle yetersizdir¹³¹⁶. Kalacak yer sıkıntısı çok olduğundan “han ve otel köşelerinde” kalmaktadırlar. Dolayısıyla imam hatip meselesinin partiler üstü bir mesele olarak ele alınıp değerlendirilmesi gerekmesine rağmen, özellikle seçim dönemlerinde bu konunun politika malzemesi olarak kullanılmasının yanlış olduğu değerlendirmesini yapmıştır¹³¹⁷. Başvekâlet müsteşarı Ahmet Salih Korur da, imam hatip mezunlarının mevcut ihtiyaçları karşılayamadığını ifade ederek bunları takviye etmek adına bir kurs açacaklarını ifade etmiştir. Ancak büyük paralar sarf ederken neticesiz iş yapmaktansa, bu sene Ankara'da bir kurs açmak suretiyle önümüzdeki seneler bunu nasıl geliştirebiliriz, ne hadde kadar ulaştırabiliriz, bunun çarelerini araştıracaklarını dile getirmiştir. Onun için bu sene bütçeye 50.000 liralık tahsisat konulduğunu ifade eden Korur, söz konusu kursların kifayetsiz eller tarafından idare edileceğini ve yalnız bu maksada yönelik olacağını dile getirmiştir¹³¹⁸.

3.8.2. İhtiyari Din Derslerinin Zorunlu Olması

CHP'nin son dönemlerinde isteğe bağlı olarak ve müfredat dışı bir uygulama ile verilen din eğitimi, DP döneminde ilk önce müfredata girmiş ve sonrasında zorunlu hale gelmiştir. Ekim 1950'de yapılan bir değişiklik ile bu dersler isteğe bağlı olmak şartı korunmakla birlikte müfredatın bir parçası haline getirilmiştir. 04.01.1951 tarihinde 80 sayılı karar ile çocuklarının din dersi almasını istemeyen velilerin bir dilekçe ile müracaat etmeleri uygulaması getirilmiştir¹³¹⁹.

DP döneminde dini eğitim açısından yapılan ilk düzenlemelerden biri, CHP döneminde ilkokullarda isteğe bağlı olarak konulan din derslerini zorunlu hale

¹³¹⁶ Ancak DP'nin son dönemlerine denk gelen yıllarda inşa edilen imam hatip okullarının fiziki şartlar açısından oldukça iyi durumda ifade edilebilir. Örneğin Fethiye'de Başvekil Menderes tarafından açılmış olan okul, 1200 metre kare saha üzerinde kurulmuştur. Toplamda 1 milyon liraya mal olan okulun, günün rayicine göre kıymeti 3 milyon lira olduğu tahmin edilmektedir. 560 talebeyi barındıracak okulda öğrenciler için yatakhaneler de bulunmaktadır. Okul 40 öğretmenlik bir kadro ile eğitime başlayacaktır. Binanın ucuza mal olmasında bazı kimselerin yardımda bulunmaları ve bedava çalışmaları etkili olmuştur. “İlahiyat Enstitüsü İstanbul'da Açılıyor”, *Milliyet*, 05.10.1958, s. 3.

¹³¹⁷ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 812.

¹³¹⁸ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 670.

¹³¹⁹ Okullarda Okutulacak Din Dersleri Hakkında 4.11.1950 Tarihli Başbakanlık Kararı, *BCA*, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 124.82.15. Münir Koştaş, “*Türkiye’de Laikliğin Gelişimi- 1920’den Günümüze Kadar*”, II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 157.

getirmek olmuştur. MEB bünyesinde toplanan komisyonun bu kararı almasında öğrenci velilerinin taleplerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Gazetesi'nin haberine göre velilerin % 98'i bu derslerin zorunlu olmasını istemektedir. İlgili komisyon Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin başkanlığında ilkokul müsteşarı Reşat Tardu, Talim ve Terbiye Heyeti Başkanı Kadri Yörükoğlu, İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Yusuf Ziya Yörükkan ve Ankara Üniversitesi felsefe profesörlerinden Hamdi Ragıp Atademir'den oluşmuştur. Komisyon toplantısında okullarda din derslerinin mecburî olarak yapılmasını kabul etmiştir¹³²⁰. Kabul edilen karar vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Buna göre köy okullarında okutulan tarım dersi ve şehir okullarında okutulan Türkçe dersinin haftada bir saati din dersi olarak okutulacaktır. Din dersi ilk mekteplerde ve köy mekteplerindeki öğretmenler tarafından hazırlanmış olan kitaplara göre okutulacaktır¹³²¹.

İlkokullarda din derslerinin mecburi olmasına dair karar bazı itirazlara yol açmıştır. İtiraz sahiplerine göre bu karar, Anayasanın vicdan hürriyeti bahsine aykırıdır. Millî Eğitim Bakanlığı bu itirazları göz önüne almış ve çocuklarının din dersini almasını istemeyen velilerin bir dilekçe vermesi halinde, dilekçe sahibinin çocukları bu derslerden muaf tutulmasını kararlaştırılmıştır. Ancak bununla birlikte din derslerinin mecbur olarak okutulmasından sonra, diğer dersler gibi sınıf geçme durumuna tesir edip etmemesi henüz kararlaştırılmamıştır¹³²². Bir başka itiraz da parti içinden gelmiştir. DP Ordu mebusu Fevzi Boztepe, MEB tarafından din derslerinin verilmesinin laikliğe aykırı olduğunu ifade ederek, bu derslerin muhtariyeti sağlanmış bir Riyaset tarafından verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu şekliyle hem laiklik ile çelişmeyecek hem de dini eğitimin daha iyi sonuçları olacaktır¹³²³.

Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri Samsun'da düzenlenen DP merkez ilçe kongresinde din derslerine ilişkin açıklama yapmıştır. Açıklamada, *“bizim için yol köprü mektep yapmak nasıl sırf bu millete hizmet için yapılan işlerse, din bilgisinin Müslüman Türk çocuklarına en müspet şekilde mekteplerimizde vermek tamamıyla politikadan uzak bir millet hizmetidir. Yine bu endişe ile bu milletin münevver Müslüman din adamlarına ihtiyacını karşılamak için imam-hatip okullarını yeniden açmağa başladık. Bu mekteplerde bir Müslüman din adamı için gerekli dini bilgilerle*

¹³²⁰ “Din Dersleri Mecburi Olacak”, **Cumhuriyet**, 11.10.1950, s.1.

¹³²¹ “İlkokullarda Din Tedrisatı”, **Cumhuriyet**, 11.10.1950, s.2.

¹³²² “Din Dersleri”, **Cumhuriyet**, 22.10.1950, s.3.

¹³²³ “Diyanet İşleri ve Din Tedrisatı Meselesi”, **Milliyet**, 17.06.1950, s.1.

beraber fizik, kimya, matematik, yabancı dile kadar bütün bilgiler verilmektedir. İşte bu şekilde yetişen münevver din adamlarımız, halkın karşısına geçtiği vakit radyo dinlemek günahdır, demeyecektir. Çünkü asıl bu şekilde söylemek dinimize mugayirdir ve günahdır. Çünkü bizim dinimiz beşikten mezara kadar ilmî arayınız diyen bir dindir". Tevfik İleri, sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: *Müslüman Türk çocuğuna hakikî din bilgisini okullarımızda vermek ne kadar vazifemizse, din bilgisi diye ruhsatsız olarak bâtil bir takım itikatlar telkin edenlerden korumak da o kadar vazifemizdir*¹³²⁴.

3.8.3. Ortaokullarda İsteğe Bağlı Din Dersleri

İlkokullarda din dersinin zorunlu olmasından sonra bazı vekiller, bu işin gerçekten amacına ulaşması için bu derslerin ortaokul ve liselerde de okutulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin DP Maraş mebusu Aytemiz bir konuşmasında, sadece ilkokulda verilen din derslerinin, ortaokul ve lise döneminde takviye edilmemesi durumunda hiçbir fayda sağlamayacağını ifade etmiştir¹³²⁵. Bu anlamda DP Konya Milletvekili Ağaoğlu, ortaokul ve lise programlarında da din derslerine ve Hukuk Fakültelerinde de İslam hukukuna yer verilmesine dair yazılı bir soru önergesi vermiştir. MEB Tevfik İleri, önergeye verdiği yanıtta, ortaokullarda din dersi verilmesi için gerekli incelemelerin yapıldığını, ancak liselerde böyle bir şeyin şimdilik düşünülmediğini ifade etmiştir. Hukuk Fakültelerinde İslam hukuku dersinin okunması meselesine gelince, bu işe ancak muhtar üniversite yönetimi karar verebileceğini ifade etmiştir¹³²⁶. Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) lideri Osman Bölükbaşı da ortaokullarda din dersine taraftardır. Bölükbaşı'na göre sadece ezanın Arapça okunmasına izin vermekle memlekete din hürriyet getirilmiş olunmaz. Bunun dışında ibadet hürriyetinin, telkin ve tedris hürriyetinin de tamamen sağlanması gerekmektedir. Uzun yıllardan beri Müslüman ailelerin çocuklarına bir teşkilat bünyesinde din eğitimi verme imkânları olmadığı için dini hürriyet eksiktir. Bunun için sadece ilkokullarda değil ortaokullarda da dini ders zorunlu olmalıdır görüşünü dile getirmiştir¹³²⁷.

¹³²⁴ "Din Mevzunda DP'nin Görüşü", *Milliyet*, 25.05.1952, s.7.

¹³²⁵ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 1, C. 5, B. 43, (19 Şubat 1955), s. 281-283.

¹³²⁶ *TBMMZC*, D. 9, İ.S. 1, C. 6, B. 55, (2 Mart 1951), s. 22.

¹³²⁷ *TBMMZC*, D. 9, İ.S. 1, C. 6, B. 59, (2 Nisan 1951), s. 105.

Başbakan Menderes konuya ilişkin açıklamasını Konya’da yapmış ve ortaokullara din dersi konulacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine DP Maraş mebusu Aytemiz mecliste, ortaokullara din dersi konacağını açıklayan Menderes’i öven bir konuşma yapmıştır. Aytemiz, Menderes’in Konya nutkunun milletin kalbine büyük bir ferahlık ve sevinç verdiğini, Başbakanı bu konuşması dolayısıyla inançlı olanların takdir ettiklerini, inançlı olmayanların ise şiddetli tenkit ve tecrime kadar gittiklerini ifade ettikten sonra, mekteplere din dersleri konulmasının Atatürk inkılâbına aykırı olmadığını, aksi iddiada bulunanların Atatürk’e zımnen hakaret etmiş olacaklarını söylemiştir¹³²⁸. Ortaokullara din dersi açıklaması 1953 yılında yapılmasına rağmen, bu dersin başlaması ancak 1957 yılında mümkün olmuştur. Bu tarihe kadar belirli aralıklarla konu meclis ya da basın gündemine gelmiş ve tartışılmıştır. Bu durumun muhalefet partileri nezdinde tartışmalı hale gelmesi, Menderes’in bu beyanatından sonra Maarif Vekilinin gazetelere vermiş olduğu bir demecinde, bu karardan haberdar olmadığını ifade etmesinden kaynaklanmıştır. Örneğin Hürriyet Partisi meclis grubu adına söz alan Diyarbakır mebusu Yusuf Azizoglu, Maarif Vekilinin haberdar olmadığı bir kararın Başbakan tarafından açıklanmasını, bir takım dini vaatler üzerinden halkı kandırmak olarak yorumlanmıştır. Azizoglu ayrıca dini alana yönelik kararların seçimlerle paralellik gösterdiğine dikkat çekerek¹³²⁹ hükümeti dini siyasete alet etmekle suçlamıştır¹³³⁰.

CHP’nin son dönemlerinde hafız okullarının açılması, din dersanelerin izin verilmesi, isteğe bağlı din derslerin konulması uygulamalarında olduğu gibi, DP döneminde de dini eğitime ilişkin karar ve uygulamalar laiklik karşılığı üzerinden ele alınmıştır. Türkiye’de herkesçe kabul edilmiş bir laiklik tanımı ve bu tanıma bağlı olarak laikliğin sınırı ile ilgili bir kesinlik bulunmadığından, dini alana ilişkin bütün kararlar laiklik karşılığı olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Özellikle çok partili yaşama geçilmesinden sonra bütün partiler güçleri ve etkinliği ölçüsünde dini siyasete alet etmeye çalışmışlardır¹³³¹. DP Denizli mebusu Mehmet Karasan, “laiklikle

¹³²⁸ “Meclis Kürsüsünde Dünkü Vaaz”, *Cumhuriyet*, 23.02.1953, s.1.

¹³²⁹ *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 669.

¹³³⁰ Aydemir’e göre hem İnönü hem de Menderes, dini siyasete alet etmemek konusunda hemfikir olmalarına rağmen, birtakım demagog siyasetçilerin sorumsuz çıkışları dolayısıyla din siyaset kavgası halkın arasına karışmış; bunun önünü almak pek mümkün olmamıştır. Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes’in Dramı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 373-374.

¹³³¹ DP’nin iktidarı devralmasıyla dinin siyasete alet edilmesi işinin imamlar tarafından da gönüllü olarak desteklendiği söylenebilir. DP iktidarının ilk yıllarında çeşitli camilerde verilen vaaz örnekleri için bkz. Aydemir, *İkinci...*, C.3, s. 107. Ayrıca şu vakıa da dikkat çekicidir: 1954 seçimleri döneminde Ödemiş Cami Vaizi Fevzi Boyar’ın yarın Demokrat Partinin mitingi var. Bu mitinge gitmeyenler,

ilişkilendirilen ve siyasallaştırılmaya çalışılan bir başka mesele de dini eğitim meselesidir, ancak bu tamamıyla eğitimle alakalı bir mesele olup laiklikle herhangi bir alakası yoktur”¹³³² dese de, dini eğitim tartışmaları şu iki eksen üzerinden tartışılmaya devam edilmiştir: Dinin siyasete alet edilmesi ve laiklik. Karasan, konuşmasının devamında Fransa’daki dini eğitim uygulamaları hakkında da bilgi vermiştir. Fransa’da eğitim aldığı dönemde, dini eğitim üzerine bir rektörle yaptığı sohbet üzerinden buradaki uygulamaları anlatan Karasan, genel itibarıyla şunları söylemiştir: 1905’teki ayrılık kanunundan sonra din dersleri kaldırılmış olmakla birlikte, bu tarihten önce dini eğitime başlayan okullardaki derslere dokunulmamıştır. Ancak yeni açılan okullara din dersi konulmasına müsaade edilmemiştir. Fakat I. Dünya Savaşı’ndan sonra, komünizm tehlikesine karşı bir aksülamel olarak dinî eğitim Fransa’da yeniden başlamıştır¹³³³. Sonrasında kanunlar buna göre yeniden düzenlenmiştir. Yani laikliğin merkezi olarak kabul edilen Fransa’da okullarda din eğitimi yapılmaktadır. Dolayısıyla Karasan, bu işin Türkiye’de her türlü siyasi düşünceden arı olarak ele alınması, milli ve ahlaki bir terbiye meselesi olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca Fransa’da din eğitimin sadece ilköğretimde değil orta öğretimde de olduğunu ifade ederek bu talebe yeşil ışık yakmaktadır... Karasan’a göre lâiklik meselesi, “prensip itibarıyla, sadece dini temsil eden bir ulema sınıfının devletin işlerine müdahale etmemesi, devletin millî ihtiyaçlara göre kanunlarını teşriî organlarıyla yapması ve memleketi böylece idare etmesi

Demokrat Partilileri gülererek karşılamayanlar ve onlara rey vermeyenler münafıktır ve hatta kâfirdirler” sözleri Vicdan Ve Toplanma Kanunu ve TCK’nın 59. Maddesi çerçevesinde değerlendirilerek söz konusu vaize 10 ay hapis verilmiştir. Ancak bu mesele meclis gündemine alınmış ve söz konusu kişinin genç olması ve ondan uzun yıllar faydalanılması gerektiği gibi durumlar dikkate alınarak ve suçun affında kamu yararı olduğu belirtilerek bu suç affedilmiştir. TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 20, B. 77, (5 Haziran 1957), s. 50-54. Boyar’ın mevcut kanunlara göre suçlu olması şahitlerin huzurunda ispatlanmış olmasına ve hakkında mahkeme kararı olmasına rağmen cezanın infazı gerçekleşmemiştir. Bu tür davalarda mahkeme kararından en geç bir hafta sonra suçun infazı gerekirken üzerinden bir buçuk yıl geçmesine rağmen halen infazın gerçekleşmemesi, Boyar’ın hükümet tarafından korunduğu iddiasını ortaya çıkarmaktadır. TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 20, B. 78, (7 Haziran 1957), s. 81. Adliye Vekili Hüseyin Avni Göktürk’ün karşı iddiası ve mahkeme süreci hakkında verdiği bilgi için bkz. TBMMZC, D. 10, İ.S. 3, C. 20, B. 79, (10 Haziran 1957), s. 103-105. Suçun sabit olduğunu kabul etmekle birlikte cezanın affedilmesi taraftarı olan Ömer Bilen, “af ve ihsan Müslümanların daima şiarıdır” noktasından hareketle bu affın kabul edilmesini istemektedir. Müslümanlık ve dindarsak bu suçu affına taraftar olmak gerek diyen Bilen’in söylemleri hukuki veya adalet çerçevesinden değil, dini siyasete alet eden vaizin kendileri adına faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Bu süreçte CHP’li mebuslar DP’li mebuslar tarafından genellikle kafir, münafık gibi sözlerle hitap etmektedir. Dinin siyasete alet edilmesi hususunda farklı bir örnek olarak Köylü Gazetesi’nin bir manşeti gösterilebilir. 1954 seçimlerine giderken DP aday vekillerinin fotolarını verdiği sayfanın başına kırmızı renk ile “DP Listelerinden Bir Tek İsim Silmek Bin Günahdır” başlığını atmıştır. **Köylü Gazetesi**, 16 Nisan 1954, s. 8.

¹³³² TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 852.

¹³³³ TBMMZC, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 853.

demektir. Bu prensip dâhilinde yapılan her türlü tedrisat, lâikliğe aykırı olamaz. Bir tedrisat yapmak gayet tabîdir, insan bilen, öğrenen bir varlık olduğuna göre, niçin çocuklarımızı muayyen bir din bilgisinden mahrum edelim. Bunu yapmak onları, insanlıklarını teşkil eden esas bir unsurdan mahrum etmektir”¹³³⁴.

Ortaokullarda din dersi uzun süre mecliste tartışılmıştır. Bununla birlikte bu tartışmaların devam ettiği yıllarda bu derse ilişkin önemli kararlar da alınmıştır. Bu derslere ilişkin Milli Eğitim Bakanı Ahmet Özel, Gazeteciler Cemiyeti’nde bir toplantı düzenleyerek açıklama yapmıştır. Bakan Özel, ilkokullarda olduğu gibi orta dereceli okullarda da din dersleri okutulmasına dair Bakanlar Kurulu kararının onaylandığını ifade etmiştir. Bu kararın Bakanlar Kurulundan çıkmasından sonra bu derslere ait hazırlıklara girişilmiştir. Bunun için MEB bünyesinde İlâhiyat Fakültesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve Diyanet İşleri temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanmıştır. Komisyon ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarında okutulacak din dersleri program ve müfredatını kabul ve tasdik etmiştir. Program iman, ibadet ve ahlâka ait dinî ünitelerle birlikte, Türklerin İslamiyet’in gelişimine, İslam sanatına hizmetleri gibi bahisleri de içermektedir. Din öğretiminde, ortaokulların bu dersi okutmaya yetkili öğretmenleri imam hatip okulları öğretmenlerinden ve ilkokullarda filen bu dersi okutmakta olan öğretmenlerden de faydalanılması düşünülmektedir. Bunun için ayrıca MEB tarafından öğretmen yetiştirme kursları açılması planlanmaktadır¹³³⁵. Öğretmenlere bu çalışmaları için ek ücret verilecektir. Bakan, gazetecilerin bu derse neden gerek görüldü sorusuna, ilkokullardaki din dersi yeterli bulunmadığından ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarda ihtiyari olarak haftada birer saat din dersi okutulmasına lüzum görülmüştür şeklinde yanıt vermiştir¹³³⁶.

¹³³⁴ Ancak Fransa’daki din eğitimi zorunlu değildir. Bu eğitimi talep eden öğrencilere idare yer ve zaman ayırır. Belirlenen saatte farklı dine mensup öğrencilere farklı sınıflar tahsis edilir ve her sınıfa o dinin en iyi temsilcisi gönderilmeye çalışılır. Katoliklere papaz, Protestanlara postör, Musevilere haham, Müslümanlara imam gönderilir ve bu dersler yapılır. Karasan bunu aktardıktan sonra Türkiye’de okullardaki din eğitimi müftüler tarafından verilse kıyametin koparılacağını ifade eder. Nasıl ki matematiği matematikçi öğretiyorsa dini eğitimi de din aliminin vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun için laik terbiye ile yetişmiş hakiki din alimlerini okullara sokacaklarını ifade etmiştir. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 45, (26 Şubat 1956), s. 853.

¹³³⁵ Ortaokullarda Okutulacak Din Derslerinin Program ve Tatbikatına Ait Konuları İncelemek Üzere Maarif Vekaleti’nde Toplanan Komisyonunda Alınan 13.8.1956 Tarihli Kararlar, **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 144.68.14.

¹³³⁶ “Millî Eğitim Bakam Dün Ortaokullarda Din Derslerinin Nasıl Okutulacağını Anlattı”, **Cumhuriyet**, 09.09.1954, s.1. Ortaokullarda din dersi kararının alınmasından sonra İzmir’de bazı veliler Milli Eğitim Müdürünü ziyaret ederek, din dersine girecek hocaların dini kisve giymesi talebinde bulunmuş ve ilgili müdürlük talebi Bakanlığa bildirmiştir. “Din Derslerini Okutacak Hocaların Kıyafetleri”, **Cumhuriyet**, 15.10.1954, s.5.

Menderes'in ortaokullarda din dersi okutulması ile alakalı söylemi üzerine Hikmet Bayur (Manisa), Ahmet Gürkan (Tokat), Sabri Özcan San (Gümüşhane) Maarif Vekilinin cevaplamaşı için soru önergesi vermiştir. Bayur'un önergesinin özetı, İslam'ın şartları, İslam'ın iman ve ibadetıne dair hususların öğretilmesi için 5-6 yıllık bir eğitime gerek olmadığı, ilkokullarda verilen derslerin yeterli olacağı şeklindedir. Ayrıca bu kadar yıllık süreçte çocuklara şeriat kuralları öğretilecek ise, bunların medeni hukuk, medeni bilgiler, yurt bilgisi gibi derslerle çakışma durumunda nasıl davranılacağı sorulmuştur¹³³⁷. Gürkan ise önergesinde bu "müjdeli" haberin 1956-57 eğitim öğretim yılına yetişip yetişmeyeceğini sormaktadır. San, bu haberi memnuniyetle karşıladığını ifade ederek, bahsi geçen derslerin nasıl bir program üzerinden okunacağını sorduktan sonra, bu derse ait içeriğin inkılaplarla çelişmemesine dikkat edilmesini, İslam dininin hurafelerden, batıl inançlardan uzak bir şekilde öğretilmesini istemektedir. Maarif Bakan Vekili ve Devlet Bakanı Cemil Bengü, Menderes'in Konya'daki beyanatının parti içi bir prensip kararı olduğunu ifade etmiştir. Ancak bununla birlikte din derslerinin ortaokullarda okutulması konusunda bakanlığın bir çalışma halinde olduğunu, varılmış bir kararın olmadığını belirtmiştir. Gerekli hazırlıkların bir an önce tamamlanıp bu işe başlamak düşüncesinde olduklarını ifade ederek, bu ders içeriğinin hurafe ve batıl inançlardan arındırılmış olmasına özen gösterileceğini ifade etmektedir. Buradaki amaç, dinin ahlak, iman ve ibadete dair kurallarının esaslı bir şekilde öğretilmesidir. Bunların öğretilmesinin de inkılaplarla çelişen bir tarafının olmayacağı görüşündedir. İlkokullarda çok eksik şekilde verilebilen din derslerinin amacına ulaşması için buna ortaokullarda da devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir¹³³⁸.

DP adına konuşan F. Ağaoğlu'na göre muhalefet vekillerinin karşı çıkmasına rağmen ortaokullarda din dersi verilmesinin hayata geçirileceği, ancak bunun da yeterli görülmediği, her münevver için gerekli din bilgisinin ancak lise seviyesinde verilebileceğinden eğitimin bu kısmına da din dersi koymak gerekli olduğu görüşünü dile getirmiştir¹³³⁹. Yapılan tartışmalardan sonra 1957 yılından itibaren ortaokullarda din dersi verilmesi kararı alınmıştır. Ancak bu dersler zorunlu değil isteğe bağlıdır. İlkokullarda din dersi uygulamasında olduğu gibi, bu dersi çocuklarına aldırarak istemeyen velilerin sene başlarında bir dilekçe ile müracaat etmesi gerektiği

¹³³⁷ "Okullarda Din Dersi Mevzuunda Bir Soru", *Cumhuriyet*, 18.01.1956, s.1.

¹³³⁸ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C. 10, B. 50, (28 Mart 1956), s. 1342-1344.

¹³³⁹ **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C. 17, B. 45, (24 Şubat 1957), s. 656.

belirtilmiştir¹³⁴⁰. Karar, 13 Eylül'de Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla yürürlüğe girmiştir¹³⁴¹.

1960 Darbesi'ne giden süreçte CHP'nin dini alana yönelik söylemlerinde önemli bir değişim göze çarpmaktadır. Örneğin okullarda okutulan din derslerinde kullanılan kitapların hazırlanması aşamasında Riyasetten görüş alınması gerektiği ifade edilmiştir. Hatta buna ilişkin kitapların onaylandığı talim terbiye kuruluna Riyasetten bu işin uzmanı bir kişinin katılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca ortaokullarda seçmeli olarak okutulan din dersinin zorunlu olması gerektiği de dile getirilmiştir¹³⁴².

3.8.4. Liselerde Din Dersi Talepleri

Ortaokullarda isteğe bağlı din derslerinin kabul edildiği dönemde bu sefer liseler için benzer talepler gelmeye başlamıştır. Diyanet İşleri bütçesi müzakere olunurken DP Zonguldak Milletvekili Sebati Ataman, DP Muğla Milletvekili Natık Poyrazoğlu, DP Siirt Milletvekili Mehmet Daim Sualp, din derslerinin liselerde de olmasının takdire şayan olacağını ifade etmişlerdir. Bütçenin görüşülmesi sırasında söz alan vekiller, ilahiyat fakültesinin yeter derecede rağbet görmediğini, din adamları sayısının yetersiz olduğunu söylemişlerdir. DP Muğla Milletvekili Natık Poyrazoğlu, hükümetin cesurane bir karar almadıkça İslam'ın istenilen gayeye ulaşamayacağını ifade etmiştir. DP Zonguldak Milletvekili Sebati Ataman ise, dini kültürü yükseltmek için ortaokullara konmuş olan din tedrisatını liselere de konularak vatandaşlar dini bilgi seviyesinin artırılmasının doğru olacağını ifade etmiştir¹³⁴³. Bu tartışmalar üzerine MEB Ahmet Özel, ilkokullara konan din derslerinin yetersiz kalması üzerine, ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarına da din derslerin konulduğunu, ancak bunun sonucunun henüz görülmediğini ifade etmiştir. Dolayısıyla öncelikle bunun sonuçların beklenmesini ve bunların da yetersiz kalması durumunda liselerden evvel ortaokulların son sınıflarına da din dersinin konabileceğini ifade etmiştir¹³⁴⁴. Ancak bu açıklamalara rağmen konu meclis ve basında tartışılmaya devam etmiştir. Yeni MEB

¹³⁴⁰ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 144.68.14.

¹³⁴¹ T.C. Resmi Gazete, 13 Eylül 1956, Kanun No: 7805.

¹³⁴² TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 363.

¹³⁴³ "Liseler de Din Dersi Okutulması İsteniyor", Tercüman, 14.01.1957, s. 1.

¹³⁴⁴ "Bir İslam Enstitüsü Kurulması Düşünüyor", Cumhuriyet, 10.01.1957, s.1

Celal Yardımcı da liselerde din dersi okutulmasının Vekâletçe şimdilik düşünülmediğini söylemiştir¹³⁴⁵. Nitekim liselerde din dersi bir temenni olmanın ötesine geçememiştir.

3.8.5. Yüksek İslam Enstitüsü'nün Açılması

DP döneminde dini eğitim alanında faaliyet gösteren bir başka kurum Yüksek İslam Enstitüsü olmuştur. DP iktidarının son döneminde faaliyet gösteren bu kurumun açılacağına dair resmi görüşler 1957 yılından itibaren dillendirilmeye başlanmıştır. MEB Ahmet Özel, İstanbul'da gazeteciler ile yaptığı bir toplantıda, imam hatip okulu mezunları için yüksekokul mahiyetinde bir İslâm Enstitüsü açmayı planladıklarını dile getirmiştir¹³⁴⁶. 1958 yılında Fethiye'de inşa edilmiş imam hatip okulunun açılışına katılan MEB Celâl Yardımcı, lise mezunu olan fakat üniversiteye gitme imkânından mahrum olan imam hatip okulu mezunları için İslam enstitüsünün kurulacağını ifade etmiştir¹³⁴⁷. Bu ifadelerin daha somut hale gelmesi, İlahiyat Tedrisatına Yardım Dernekleri Federasyonu'nun Ankara'da düzenlendiği toplantı sonrasında mümkün olmuştur. Toplantı DP Konya Milletvekili Fahri Ağaoğlu başkanlığında gerçekleşmiştir. Toplantıdan sonra bir heyet Başbakan Menderes'i ziyaret etmiş ve imam hatip okulları mezunlarına yüksek tahsil sağlanması talebini Menderes'e iletmış ve olumlu karşılık almıştır. Menderes, heyette yer alanlara şunları söylemiştir: *"Türk milleti Müslümandır. Yurtta yükselen her yeni minare Sovyetlere karşı bir yeni burçtur. Heyetin temennileri hükümetimizin de arzularıdır. Muhtaç olduğumuz kültürlü din adamlarının tahsilleri güdük kalmayacak, yüksek tahsilleri sağlanacaktır. Bu maksatla İstanbul'da 4 yıl süreli bir İslâm Enstitüsü açtık. İkinci Enstitü de Konya'da açılacak ve böylece bu dâva kökünden halledilecektir"*¹³⁴⁸.

Bilindiği üzere imam hatip okulları genel olarak, toplumsal alanda yoğun olarak hissedilen din adamı boşluğunu doldurmak amacıyla açılmıştı. Hem bu okullardan mezun olup atanan hem de okul dışından olup talep eden ve yeterlilik sınavından sonra atananlarla bu alandaki boşluk kısmen giderilmiş olduğundan, artık bu okul mezunlarının yüksek tahsil yapma durumu ortaya çıkmıştır¹³⁴⁹. Ortaya çıkan

¹³⁴⁵ "Liselere Din Dersi Konulmayacak", **Milliyet**, 03.01.1958, s.1.

¹³⁴⁶ "Bir İslam Enstitüsü Kurulması Düşünüyor", **Cumhuriyet**, 10.01.1957, s.1

¹³⁴⁷ "İlahiyat Enstitüsü İstanbul'da Açılıyor", **Milliyet**, 05.10.1958, s. 3.

¹³⁴⁸ "İmam Hatip Okulu Mezunları", **Cumhuriyet**, 08.11.1958, s.1.

¹³⁴⁹ **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 2, C. 9, B. 83, (20 Temmuz 1959), s. 989.

bu durum sonucunda 1959 yılında bir İslam İlahiyat Enstitüsü açılmıştır¹³⁵⁰. İlk sınavını 15 Ekim 1959 yılında İstanbul İmam Hatip Lisesi'nde yapan bu enstitüye girmek için 178 öğrenci sınava girmiştir. Bunlardan 150'si yazılı imtihanı geçip sözlü imtihana girmeye hak kazanmıştır. Her iki sınava göre alınan ortalama ile ilk 80 öğrenci başarılı kabul edilip kesin kayıtları yapılmıştır. Sınavı kazanamamakla birlikte belge ibraz eden kişiler, belgeleriyle ilgili yerlerde görevlendirilmiştir¹³⁵¹.

Belirli bir süre İstanbul Fındıklı'da bulunan Namık Kemal İlkokulu'nun bir bölümünde öğretim yapan Yüksek İslâm Enstitüsü, bu okulda öğrencileri bulunan velilerin bir kısmı tarafından eleştirilmiştir. Veliler, çocuklarının bu şekilde bir nevi baskı altına sokulacağını, küçük yaştaki çocukların kendilerinden büyükler arasında serbest davranamayacaklarını belirterek mevcut uygulamadan şikâyetçi olmuşlardır. Konuyla alakalı Yüksek İslam Enstitüsü Müdür Vekili Şevket Gündüz Akbıyık şunları söylemiştir: “İleride tahsis edilecek asıl binaya taşınıncaya kadar Namık Kemal İlkokulunun üst katında, şimdiye kadar hiç kullanılmayan sekiz sınıflı müstakil bölümde öğretime devam edeceğiz. Milli Eğitim Bakanlığı ve vilayetin tasvibi ile buraya taşındık. İlkokulla tamamen irtibat kesilmiş, ayrı bir merdivenle üst kata çıkılıp inilmesi temin edilmiştir. Sabah ve akşam yemeklerinde İlkokul öğrencileri okulda bulunmuyor. Öğle yemeği sırasında ise ilkokul öğrencileri yemekte bulunacaklardır. Bu durumda yemekhanede herhangi bir anlaşmazlık olmayacaktır. Teneffüs ise üst kattaki terasta olacaktır. Arkadaşlarımla beraber meseleleri eski bir ilkokul öğretmeni ve maarifçi gözüyle mütalâa ederek herhangi bir anlaşmazlığa meydan vermeden durumu idare edeceğime inanıyorum. Bu konuda herhangi bir endişe duyulması için hiç sebep yoktur. İslam Enstitüsü, öğretim yılının sonunda tahsis edilecek binasına taşınacaktır”¹³⁵². Yeni öğretim yılına geçmeden yaşanan 27 Mayıs Darbesi ile birlikte DP iktidarına son verilmiş ve söz konusu kurumun gelişim aşamaları sonraki iktidarlar döneminde devam etmiştir.

3.9. Genel Değerlendirme

¹³⁵⁰ TBMMZC, D. 11, İ.S. 3, C. 12, B. 46, (24 Şubat 1960), s. 365.

¹³⁵¹ TBMMZC, D. 11 İ.S. 3, C. 13, B. 54, (8 Nisan 1960), s. 77. Bu kurumda çalışacak kadrolar ve maaş bilgileri için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 154.70.6.

¹³⁵² “İlkokullarda İslam Enstitüsü”, *Cumhuriyet*, 12.01.1960, s.3. “İlkokul Binasında Açılan Yüksek İslam Enstitüsü Hadisesi Gittikçe Büyüyor”, *Cumhuriyet*, 15.01.1960, s.1.

Osmanlı döneminde başlayan batılılaşma-modernleşme süreci Cumhuriyet döneminde daha radikal bir hal almıştır. Hatta bu süreç bir devlet politikası olarak yürütülmüştür. Bu politikaya uygun olarak Osmanlı gelenekselliğinin simgesi olan bütün kurum ve birimler belirli oranlarda müdahaleye ya da değişime maruz kalmıştır. Müdahale ve değişimlerden sonra geleneksellik, yerini büyük ölçüde laikliğe-sekülerizme bırakmıştır. Her ne kadar bölüm içerisinde yer verilme de Türkiye laikliğinin önemli aşamaları olan saltanatın kaldırılması, hilafetin ilgası, tekke, zaviye, medreselerin kapatılması geleneksel bir toplum-devletten seküler-laik bir toplum-devlete geçişin aşamaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu geçiş aşamasında kurucu kadronun dine ilişkin genel algı ve yaklaşımın yanı sıra, dinin siyasallaşmış halinin ve onun temsilcilerinin de etkisiyle ortaya çıkan mücadele alanı, yine kurucu kadro nezdinde dini kurumlara karşı bir reaksiyonu da beraberinde getirmiştir. Bu reaksiyonun da etkisiyle Nadir Nadi'nin deyiimiyle, bu süreçte “İslâm geleneklerine ve ibadete bağlı kalmak hoş görülüyor gibi bir hava” esmiştir¹³⁵³.

Laik Türkiye'nin tesisi aşamasında dini kurumların önemi azalmakla birlikte, Osmanlı'nın bakiyesi olan din adamları ve âlimlerine yönelik uygulamalarda görece yumuşak bir geçiş söz konusudur. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra burada görevli bulunan hayrat hademesinin mümkün mertebe cami ve mescitlerde değerlendirilmeye çalışıp mağdur edilmeme düşüncesi diğer alanlarda da görülmektedir. Örneğin 1943 yılına ilişkin Riyaset bütçesine bakıldığında Osmanlı Devleti'nde ulema sınıfına mensup din adamlarının Müstehikkin-i İlmiye adı altında maaş almaya devam ettikleri görülmektedir¹³⁵⁴. Bir önceki bölümde de değinildiği üzere benzer yaklaşım, tasnif dışı kalan camilerde görevli din adamlarına da uygulanmış; buralardaki görevliler kadroların müsaitliğine göre ya kadro dâhili camilerde görevlendirilmiş, ya da yeni bir göreve getirilene kadar maaşlarının bir kısmını almaya devam etmişlerdir. Tabi bunların ifade edilmiş olması, Osmanlı geleneğinin taşıyıcıları konumundaki din adamlarının tamamının Cumhuriyet döneminde bir şekilde değerlendirildiği anlamına gelmez. Kurum ve birimlerin laiklik ilkesine uygun bir şekilde dönüştürüldüğü aşamada, bu geleneğin temsilcilerinin bir kısmı yeni sistemin dışında bırakılmış, bir kısmı ise yeni sistemle yaşayacağı uyumsuzluğu hesaba katarak zoraki bir tercih olarak bu sistemin dışında kalmıştır. Bu

¹³⁵³ Nadir Nadi, “Din ve Devlet, **Cumhuriyet**, 12.02.1948, s.1

¹³⁵⁴ **TBMMZC**, D. 7, İ.S, C. 2, B. 26, (24 Mayıs 1943), s. 180.

kişiler faaliyetlerini genel itibariyle devlet-rejim kontrolünün daha sınırlı kaldığı taşra da sürdürmüşlerdir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere din adamlarının veya dini kurumların Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarımında bazı sorunlar ve kopukluklar yaşansa da bunlar, Fransa'da kiliselerin yağmalanması ya da Rusya'da¹³⁵⁵ papazların yakılması örneklerinde olduğu gibi bir ifrat seviyesine ulaşmamıştır. Fakat bu sürecin sonunda dini kurum ve birimlerin genel itibariyle sahipsiz kaldığı da ifade edilmelidir. Bunların yaşadığı sahipsizlik ortamı, dini eğitimi de olumsuz etkilemiştir.

Yine bu süreçte, laik devletin resmi kurumlarında dini eğitimin verilemeyeceği noktasından hareketle, bu eğitimin kurumsal kimliği de aşama aşama ortadan kaldırılmıştır. Benzer şekilde laik bir devlette, din adamlarının resmi bütçeden maaş alamayacağı noktasından hareket edilmiştir. Ancak her iki durumda da, yani dini eğitimin nasıl sürdürüleceği ve din adamlarının kimden ya da nereden maaş alacağı noktalarında somut ve net bir yol belirlenmemiştir. Yani bu dönemde İslami alan ve kurumlar genel bir “muğlaklık” içinde bırakılmıştır. Sürece genel itibariyle baktığımızda bu “muğlaklık”ın bazı kere bir tercih, bazı kere ise bir ekonomik yokluk neticesinde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü din adamlarının Riyaset bütçesinden maaş alması meselesi mecliste tartışıldığında, genellikle bunun ciddi bir bütçeyi gerektirdiği ifade edilmiştir. Bu bütçeyi karşılamak çok mümkün olmadığından din adamlarının maaşlarının bir kısmı mülhak vakıflara, bir kısmı da doğrudan köylüye yüklenmiştir. Ancak söz konusu “muğlaklık”, bu maaşların miktarları ya da hiç öden-e-memesi üzerinden burada da devam etmiştir.

Mülhak vakıflarda görevli hayrat hademesinin maaş miktarları vakfın gelirine, köy imamların maaş miktarları da köyün ekonomik durumuna bağlı olarak değişmiştir. Ancak her iki durumda da, buralarda görevli hayrat hademesinin maaşları, genellikle kendi ve ailelerinin geçimlerini karşılayacak seviyede olmamıştır. Bu ise zamanla bu insanların, işlerini bırakıp farklı işlere yönelmelerine neden olmuştur. Bunların neden olduğu boşluk, kurumsal dini eğitimin olmamasından kaynaklı din adamı boşluğu ile birleşince memlekette genel bir din adamı eksikliği ve dini eğitim sorunu ortaya çıkmıştır. Bunun ortaya çıkardığı sonuç ise imamsız köyler, müezzinsiz camiler, kaldırılamayan cenazeler, verilemeyen din dersleri olmuştur. Ayrıca özellikle kırsalda kendi haline bırakılan dini eğitim, çoğu kere mezhep ve tarikatları beslemiştir. Bu

¹³⁵⁵ Rusya'da 1917'de 50.000 olan kilise sayısı 1939 yılına gelindiğinde 300 civarındadır. Ahmet T. Kuru, **Pasif ve Dışlayıcı...**, s. 27.

durum beraberinde sahte din adamları ve hurafenin artışını da getirmiştir. Bunlar ise Cumhuriyet ilke ve inkılaplarının, dolayısıyla laik yaklaşımlarının toplumda karşılık bulmasını önemli ölçüde engellemiştir. Bu noktada denilebilir ki, Cumhuriyet'in kurucu kadrosu laik bir devlet ve toplum tasavvuruyla hareket edip dini eğitimin kurumsal ve resmi ayağını sonlandırınca, ortaya çıkan toplum laik değil, daha fazla hurafeye maruz kalmış bir toplum olmuştur. Cumhuriyeti ve onun değerlerini koruma kaygısıyla izlenen yol, beklenen hedefe ulaşmadığı gibi, özellikle kırsaldaki insanları bu yolun çok uzağına attığı da söylenebilir.

Din adamı ve dini eğitim yokluğunun neden olduğu genel durum 1940'lı yılların başında kendisini çok daha net olarak hissettirmiştir. Bunu hem Riyaset ve müşavere heyeti raporlarından, hem de bu konunun meclis gündemine gelmeye başlamasından takip edebiliriz. Söz konusu tarihte II. Dünya Savaşı'nın patlak vermiş olması, Rusya ve dolayısıyla komünizmin tehlike olarak görülmeye başlamasından sonra dini eğitim, komünist tehlikenin panzehiri olarak sunulmaya başlamıştır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilanının üzerinden yirmi yıldan fazla bir süre geçmesi dolayısıyla, Cumhuriyet devrimlerinin artık yerleşmiş olduğu ve bundan geri dönüşün mümkün olmadığı noktasından hareketle, devlet denetimi altında verilecek din derslerinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Bununla birlikte dini eğitimin devlet denetiminin dışında bırakılmaya devam edilmesi halinde, bu eğitimin bir takım mezheplerin etkinliği altında kalıp mezhep tartışmalarına sebep olabileceği ve bunun da toplumsal ahengi bozacağı düşüncesi dönemin genel yaklaşımlarındandır. Dolayısıyla bahsi geçen dönemden itibaren dini eğitim yeniden resmi alana yani okullara dönmeye başlamıştır. Bundan, pratik bir fayda beklendiği de ifade edilebilir. Çünkü, okullara dönen dini eğitim daha kontrol edilebilir olmasının yanında, bu derslerin kapsamı da mevcut irade tarafından belirlenebilecektir. Yani, dinin ne kadarının ve ne şekilde öğrenileceğine de mevcut iktidar ya da irade karar verebilecektir.

Türkiye'de dini eğitimin yeniden resmileşmesi ve kurumsallaşmasında, II. Dünya Savaşı'nın demokratik devlet bloğu tarafından kazanılması ve Türkiye'nin kendi çıkarını bu blokta görmesinin de etkisiyle çok partili hayata geçmesinin de payı vardır. Metin içinde de işaret edildiği üzere çok partili hayat, dini eğitime yeniden dönüşün tek nedeni değilse de, önemli bir nedenidir. Çünkü çok partili hayatın doğası gereği, yapılan ya da yapılmayan işlerin, kararların toplumun beğeni ve onayına sunulması gerekir. İktidara gelmek ya da iktidarı korumak için bu artık elzemdir.

Uzunca bir dönem veril-e-meyen dini eğitimin ve öden-e-meyen maaşların neden olduğu durumlar, bu alana ilişkin toplumsal beklentiyi artırmıştır. Çok partili hayata geçilmesi ve bununla gelen kısmi özgürlük havası içerisinde toplum, artık beklenti ve taleplerini daha net olarak ifade edebilmiştir. Türkiye'nin kendine özgü tarihsel sürecinin neticesinde dini alanda ortaya çıkan tablodan sonra, artık iktidara gelmek isteyen bütün partiler dini talep ve beklentilere belirli oranlarda yanıt vermek durumundadır. Bunu ilk keşfeden patilerden biri olan DP, muhalefet yıllarından itibaren toplumun dini taleplerini bir seçim malzemesi olarak kullanmayı ihmal etmemiştir.

Genel itibariyle çok partili hayat ile başlayan dini eğitimdeki yumuşama ve kurumsallaşma süreci, DP iktidarı ile birlikte daha da görünür olmuştur. DP döneminde hayrat hademesinin yeniden Riyasetten maaş alması; maaş ve din adamı sayısında ciddi artışların yaşanmasına katkı sağlamıştır. Buna hem resmi, hem de gayr-i resmi dini eğitim ve faaliyetlerde yaşanan artış da eklenince söz konusu parti özellikle muhafazakâr ve dindarların gözünde İslam'ın koruyucusu mertebesine ulaşmıştır. Parti içerisinde bazı vekiller dini hayatın yeniden canlanması, mümkünse medreselerin yeniden açılması, dini derslerin örgün eğitimin her aşamasında verilmesi, Riyaset bütçesinin ciddi oranlarda artırılması ve buna bağlı olarak din adamlarının maaşlarının farklı işler yapmaya gerek duymadan geçinebilmelerine olanak sağlayacak hale getirilmesi gibi talepleri sıklıkla dile getirmişlerdir. Ancak bu taleplerinin bir kısmı karşılık bulurken, bir kısmı ise başka bir seçim vaadi olarak sandıkta tutulmuştur.

DP'nin iki önemli ismi olan Celal Bayar ve Adnan Menderes'in dini talep ve beklentileri karşılamaya yönelik yaklaşımları bazı noktalarda farklılık göstermiştir. Bayar genel itibariyle laiklikten taviz verilmemesi noktasından hareket ederken Menderes, CHP döneminde uygulanan laikliğin birçok konuda din karşıtı bir tutum sergilediği, bunun ise paradoks bir şekilde toplumda hurafeyi ve irticayı beslediğinden yola çıkarak, laikliğin gerçek manasıyla uygulanmasıyla bunlarla da mücadele edileceğinden hareket etmiştir. Menderes'in "gerçek laikliği" genelde gayr-i resmi dini eğitim ve tarikat faaliyetlerine belirli ölçülerde göz yummak olmuştur. Ancak bunun sonucunda ortaya çıkan durum ve CHP'nin DP'yi laikliği ortadan kaldırmak, Atatürk inkılaplarını yok etmek gibi suçlarla itham etmesinden sonra DP bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Aslında DP'nin kurucularına, parti programlarına ve yaklaşımlarına bakıldığında laikliği merkeze alan bir yaklaşımdan söz edilebilir. Ancak bununla birlikte bu dönemin laiklik yaklaşım ve uygulamalarının CHP

döneminden belirli oranlarda ayrıldığını da ifade etmek gerekir. Belirli oranlarda ortaya çıkan bu ayrılıklar Türkiye’de muhafazakâr ve dindarların kendilerini daha rahat hissetmelerini sağlamıştır. Ancak bu durum yine aynı gruplar tarafından suiistimal de edilmiştir. Çünkü kendilerine sağlanan rahatlık alanının dışına çıkmış ve neticede DP döneminde belirli kovuşturmalara tabii tutulmuşlardır.

SONUÇ

Cumhuriyet’in kurucu kadrosu en başından itibaren laikliği merkeze alan bir politika izlemiştir. Çünkü laiklik modernleşmenin, asrileşmenin en önemli unsurlarından biri olarak görülmüştür. Ancak iktisadi sebepler, siyasi çekişmeler, geleneksellik ile modernleşme arasındaki gerginlikler, merkez taşra arasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik farklar laik ve asri bir toplumun oluşmasının önündeki güçlükleri olmuştur. İlaveten, ulaşım ve haberleşme araçlarının yetersizliği, partinin taşra kadrolarının yeterince tahkim edilememesi gibi nedenler dolayısıyla, merkezde alınan kararların taşraya ulaştırılması çok kolay olmamıştır. Dolayısıyla, toplumsal dönüşümün bir aracı olarak görülen laiklik, kurucu kadro ve partinin taşraya yeterince hâkim olamamasının da etkisiyle, buralarda beklenen veya hedeflenen dönüşümü tam olarak sağlayamamıştır. Bu durum Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren merkez taşra arasındaki görünümü de farklılaştırmıştır. Örneğin merkezi yerlerde Medeni Kanun, toplumsal alanda kadını dönüştürürken, taşrada kadın bu haklardan çoğu kere haberdar dahi değildir. Haberdar olduğu durumlarda ise, yerleşik düzenin dışına çıkma imkânını pek bulamamıştır. Yani ulaşılamayan taşra, dönüştürülememiştir. Çalışmamızı kapsayan yıl aralığında toplumun çok önemli bir kesiminin taşrada yaşadığı

düşünüldüğünde, buralardaki merkezi etkinin sınırlı kalması, bir anlamda laikliğin Türkiye’de son şeklini görememesi olarak yorumlanabilir. Çünkü kurucu kadronun idealize ettiği laiklik, özellikle kırsalda tam olarak gerçekleşmeden çok partili yaşama geçildiği için, bundan sonraki amaç genellikle laikliğin tesisi olmamıştır. Kurucu parti CHP “bile” bazen komünizmle mücadele adı altında, bazen ise muhafazakâr oylara talip olması dolayısıyla laiklik uygulamalarını esnetmek ve bu anlamda halkın dini kaygılarını dikkate almak zorunda kalmıştır. Ayrıca bu süreçte her parti, belirli oranlarda dini siyasete alet ettiğinden artık öncelenen amaç, laikliğin tesisi değil, dinin istismar edilerek oyların toplanmasıdır.

Yukarıda zikredilen sebeplere bağlı olarak merkezin, taşraya ulaşma noktasında yaşadığı sorunlar ve bunların ortaya çıkardığı yeni durumlar, bu dönem laikliğin anlaşılması adına oldukça önemlidir. Çünkü, genç Cumhuriyet yasaklarını ulaştıramadığı yerlere, önemli ölçüde inkılâplarını da ulaştıramamıştır. Merkezden uzak olması dolayısıyla jandarma kontrolünün daha zayıf olduğu yerlerde dini eğitimin büyük ölçüde geleneksel sistem üzerinden devamı, taşraya ulaşamayan yasaklar bağlamında düşünülebilir. Ancak bu, diğer tüm uygulamalarda olduğunu gibi genele ilişkin bir tespit değildir. Merkeze yakın taşralarda, genelde dini faaliyetlerin jandarma baskısına maruz kaldığı söylenebilir. Ancak bu baskı, toplumu dönüştürmekten ziyade korkuya dayalı bir itaati getirmiştir. Fakat bu “zorunlu itaat süreci” çok partili hayata geçilmesinden sonra yavaş yavaş çözülmüştür. Çünkü muhalefet partisi DP, kırsalda oldukça etkin bir propaganda yürüterek dini alana ilişkin vaatlerde bulunmuştur. Bu durum dinin siyasete alet edilmesi ile birlikte, “dindar”ın siyasallaşmasını da beslemiştir. İslam’ın yani dinin siyasallaşması Osmanlı son döneminde iç ve dış gelişmelere bağlı olarak gerçekleşirken, “dindar”ın yani kişinin siyasallaşması, tek parti dönemi laiklik uygulamalarının neticesinde gerçekleşmiştir denilebilir. Çünkü genç Cumhuriyet’in laik devlet ve toplum oluşturma tasavvuru din eğitiminden dini neşriyata, camilerden mescitlere, oradan imam ve müezzinin nitelik ve niceliğine kadar bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu olumsuzluklar, çok partili hayat sürecinde DP lehine kitlesel oylara dönüşmüştür. Kurucu parti olması hasebiyle CHP, burada bahsedilen sorunların bir kısmını Osmanlı’dan devralırken, laiklik uygulamaları neticesinde bu sorunların belirli ölçülerde artmasına da neden olmuştur. Bu anlamda CHP, siyasal ve toplum vicdanı açısından hem neden olduğu,

hem de devraldığı sorunların hesabını vermek durumunda kalırken, DP büyük ölçüde bunlardan azadedir.

Kurucu kadronun laiklik anlayışında dinin yok edilmesinin bir hedef olmadığı, çalışmamız içerisinde görülen genel durumlardan biridir. Devlete bağlı Riyaset bu bağlamda düşünülebilir. Laik bir devlette Riyaset kurumunun varlığı bazı çelişkileri barındırmakla birlikte, laiklik açısından asıl sorun bu kurumun varlığı değildir. Asıl sorun bu kurumun, kurulması hakkındaki kanunda belirtilen şartları yerine getirecek teşkilat, kadro ve bütçeden yoksun olmasıdır. Ayrıca, kuruluş kanununda belirtilen şartları veya yetkileri kullanabilmesi de her zaman çok mümkün olmamıştır. Örneğin dine ve ibadete ilişkin her türlü işlemin bu kurumun bünyesinde olduğu ifade edilse de, uygulamada bunun çok yürümediği görülmüştür. Bunun önündeki en büyük engellerden biri de mevcut bütçe ve bu bütçe içindeki Riyaset'in payıdır. Meclis zabıtlarından da takip edildiği üzere, bütçe görüşmelerinde Riyaset'in bütçesinin azlığına sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Riyaset'in bütçesinin düşük olduğu hem CHP, hem de DP dönemlerinde kabul edilmekle birlikte, sahip olunan imkânlarla burada bir artırıma gitmenin mümkün olmadığı da yine her iki dönemin ifadesidir.

Cumhuriyet döneminde bütçe önemli bir sorun olmakla birlikte, Riyaset'in genel olarak içinde bulunduğu “işlevsiz” durum sadece bütçeyle alakalı değildir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren Riyaset ne tam olarak yok sayılmış, ne de aktif bir kurum olmasına müsaade edilmiştir. Bu imkânsızlık ve yok sayılma durumu ise, Riyaset'in görevini ifa edememesine neden olup, alana ilişkin bir boşluk meydana getirmiştir. Bu boşluk ise, hurafelerin toplumsal alandaki etkinliğini artırmasıyla doldurulmuştur. Yani inkılap kanunlarıyla tarikat faaliyetleri ve hurafelerin yasaklanmış olmasına rağmen, hurafelerden arındırılmış sahih bir dini hayatın Riyaset aracılığıyla topluma ulaştırılamamasından dolayı, bu alana ilişkin sorunlar devam etmiştir. Çünkü işin ehli olmayan “din adamlarının” memlekette yaptıkları vazife, iyi niyetli dahi olsa, ya eksik kalmış, ya da yanlış olmuştur. Türkiye’de yeniden bir ilahiyat fakültesinin açılması meclisin gündemine geldiğinde, ortak kabullerden biri de, ihtiyaç duyulan nitelikli din adamının yetiştirilmesinin gerekliliğidir.

Din ve laiklik konusundaki söylemlere genel olarak bakıldığında, aslında hurafelerden arındırılmış “hakiki bir din” hedefi olan Cumhuriyet ve onun idarecilerinin, bunu sağlayıcı şartları ve kurumları oluşturmaması/oluşturamaması

dolayısıyla dini hurafe her geçen gün artarak devam etmiştir. Din adamı yetiştirecek müesseselerin bir şekilde kaybolması üzerine bu alanda doğan boşluk, bir takım sahte şeyh ve hocaların türemesine neden olmuş, bu ise dini taassubu daha da artırmıştır. Çünkü Cumhuriyetin “imamın yerini öğretmenle ikame etme” politikası veya düşüncesi, bir takım teknik ve ekonomik sebeplerden dolayı tam olarak gerçekleşemeyince, öğretmenle doldurulamayan boşluk genelde sahte veya cahil imamlar tarafından doldurulmuştur. 1946 verilerine göre 40 bin civarındaki köyden yalnız 14 bininde okul olduğu düşünüldüğünde, geri kalan köylerdeki hayat, çoğu kere niteliksiz imamların veya din adına söylemde bulunanların tekelinde kalmıştır. Bu sonun, bir tercih olmamakla birlikte uygulanan politikaların neticesi olduğu ifade edilebilir.

Cumhuriyet döneminde dinin konumlandırılmasında, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarından bazı din adamlarının yenilikler karşısında almış oldukları pozisyonun etkisinden söz edilebilir. Batı karşısında geri kalmışlığın kabul edildiği dönemden itibaren daha programlı bir şekilde kendisini gösteren modernleşme-batılılaşma politikalarına karşı bazı din adamları, biraz da kendi konumlarını korumak kaygısıyla, “din elden gidiyor” söylemi ile karşı çıkmışlardır. Osmanlı modernleşmesinin radikal örnek ve uygulamalarının görüldüğü Cumhuriyet Türkiye’sinde bahsi geçen dini sınıfın, inkılaplar karşısında benzer söylem ve eylemlerde bulunulmasından çekinilmiştir. Ancak bu çekince zamanla “din elden gidiyor” söyleminin karşı ifadesini oluşturmuştur. Bundan sonraki süreçte İslami talep ve beklentilerin önemli bir kısmı “inkılaplar/laiklik elden gidiyor”, “irtica geliyor” söylemleri ile karşılanmıştır. Bu söylemler bir “tehlikenin” adı olarak kodlandığından, söz konusu talepler genellikle yok sayılmış veya zamana bırakılmıştır. Yani denilebilir ki, memlekette din mutaassıpları oluğu kadar, inkılap mutaassıpları da vardı. Bu tutum, dinin sosyal bir realite olduğunu kabul etmekle birlikte, sosyal hayat içerisindeki varlığının devamını güçleştirmiştir.

Bu anlamda CHP döneminde dinin alanına giren konuların bir sorun teşkil etmesinin ve bu sorunların çözilememesinin en önemli sebeplerinden biri de, din ile irtica mevzularının birlikte gündeme gelmesidir. CHP içerisinde bazı vekiller din adamı yetiştirmek, dini eğitim, dini neşriyat, hayrat hademesinin maaşı gibi konuları gündeme getirdiğinde, irtica ve tarikat uyarısı ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye’nin kendine özgü tarihsel koşullarında dinin, mevcut iktidar tarafından tehlike olarak

görülmesinin bazı gerekçelerini bulmak mümkündür. Ancak bu durumların, belirli bir denetim içerisinde tehlike olmasının zayıfladığı dönemlerde rahatlatılması yoluna da çok gidildiği söylenemez. Lakin gelinen noktada CHP'nin, "önlemek istediğinin" ortaya çıkmasına katkı verdiği söylenebilir. Şöyle ki, öncesi de olmakla birlikte Milli Mücadele yıllarında bazı din adamlarının almış aldığı tavırlar, fetvalar savaşı dönemi, inkılaplar karşısında yine bazı din adamlarının tavır ve söylemleri, Şeyh Sait İsyanı ve Menemen Olayı ve bunlarla iltisaklı olabilecek yeni isyan ve olaylar karşısında iktidarın yeni sahipleri korumacı ve güvenlikçi bir yaklaşımla dinsel alanı denetim ve baskı altına almıştır. Yeni iktidar sahipleri veya kurucu kadro, dini talep ve özgürlüklerin sağlanması için ilk olarak dinin hurafelerden arındırılması, irticai faaliyetlerin sonlandırılması ve halkın çözüm yeri olarak mabetleri, türbeleri değil de, bilimi görmesi gerektiği anlayışına sahiptirler. Ancak laiklik yaklaşımları gereği Riyaset'in dinsel alanı kontrol eden ve denetleyen bir kuruma dönüşmesine çok fazla müsaade edilmediği gibi, İlahiyat fakültesi ve imam hatip okulu denemelerinin de uzun soluklu olmaması bu anlayışın gerçekleşmesini engelleyen amiller olmuştur. Denilebilir ki, inkılabın ilk yıllarında tarihsel süreç ve deneyimlerin de etkisiyle dinsel alanın baskı altında tutulması için oluşturulan gerekçeler ve bununla alakalı uygulama, tedbir, baskılama faaliyetleri, neticede dini eğitim ve terbiyenin ihmali ile sonuçlanmıştır. Bu anlamda Türkiye'de eğitim, laik olmaktan ziyade, dindışı bir alan olarak uygulanmıştır. Bu ise dinin ve dini eğitimin softaların, tarikatların eline düşmesi gibi bir durumu beraberinde getirmiştir. Ayrıca inkılapların ilk yıllarında dile getirilen dini aslına döndürmek, hurafelerden arındırmak söylemi ve hedefi, yapılan uygulamalar dolayısıyla deyim yerindeyse ters tepmiş ve neticede hurafe artarak devam etmiştir.

Laiklik gerekçesiyle din adamı yetiştirme program ve uygulamalarının terk edilmesi, bireysel anlamda veya aile içi eğitimle edinilen hafızlık unvanlarının resmi kanallar tarafından tanınmaması üzerine, toplumun hemen her kesiminde din adamına olan ihtiyaç artırmıştır. 1940'lı yıllara kadar kapanan medreselerin, tekkelerin temsilci ve talebeleri, inkılabın ilk yıllarında açılan imam hatip okulları ve ilahiyat fakültesinin yetiştirdiği kişiler ve ayrıca Osmanlı gelenekselliği ve dini eğitimin devamı olan nesiller aracılığıyla sürdürülen dini ibadet ve ritüeller, tüm bu kanalların kapanması ve sistemin yenisini üretmesine izin vermemesinden dolayı sıkıntılı bir sürece girmiştir. Kapatılan medreselerin, tarikatların, tekkelerin deyim yerindeyse yer altına inen

faaliyetleri, aile içi eğitim ve destekle edinilen dini bilgi, hafızlık, bunların dışında jandarma korku ve denetiminin daha az olduğu kırsal bölgelerde sürdürülmeye çalışılan dini eğitimin ürünü olan kişiler, din adamına duyulan ihtiyaca kısmen cevap verecek nitelikte olsa da, devletin biraz da güvenlik endişesinden dolayı bunlara itibar etmemesi din adamına olan ihtiyacı “alarm” seviyesine getirmiştir.

Bu noktada Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden dini kurumların, Cumhuriyetin tahayyül ettiği veya olması gereken İslam âlimini yetiştirmekten uzak olduğu söylenebilir. Ancak bu kurumlar en azından, günlük dini ibadetleri yerine getirebilecek hocaları yetiştirebilmekteydi. Bunların da ortadan kalkması ile imama, hatibe, gassala, kayyuma yönelik varlığı bilinen ihtiyaç artmaya devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tekke, zaviye, medrese gibi eğitim kurumlarının taassubu beslediği gerekçesiyle kapatılmasından sonra ortaya çıkan boşluğun Riyaset ve diğer eğitim faaliyetleri ile dolmaması/doldurulmaması üzerine taassubun besin kaynağı dini kurumlar değil, dini kurumların yokluğundan ortaya çıkan cehalet olmuştur.

Ancak zannedildiğinin veya ifade edildiğinin aksine bu alana yönelik ihtiyacın giderilmesine dönük girişim ve söylemler sadece çok partili hayata geçilmesiyle alakalı değildir. CHP söyleminde dinsel alana yönelik talep ve beklentilere karşı temkinli duruş devam etmekle birlikte, laiklik adına yapılan yumuşamalar hem çok partili hayata geçilmesinden, hem de 1947 Kongresi’nden öncedir. 1940 yılında İslam Ansiklopedisi’nin Türkçe tercümesi için MEB’e bütçe tahsisi, 1942 yılında askerin moralini yükseltmek için orduya imam alınması, dini neşriyata sağlanan gereli özgürlük ortamı, dini eğitimin alanında görülen kıpırdanmalar, dini alana yönelik sorun ve taleplerin mecliste daha kolay dillendirilebilir olması gibi durumlar laiklik uygulamalarındaki yumuşamaya örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca 1942 yılında DİB başkanı Yaltkaya tarafından Başvekâlete gönderilen yazıda da ifade edildiği üzere, cenazelerin yıkanamayacak derecede din adamına olan ihtiyaç, hükümeti biraz isteksiz de olsa bu alana ilişkin temkinli bir sürece itmiştir. İhtiyari din dersleri, imam hatip mektepleri, ilahiyat fakültesi, hac için döviz onayları hep bu sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. DP döneminde yapılan ise, bu gönülsüz ancak kısmen zorunlu girişimlerin daha gönüllü olarak ele alınması ve genişletilmesidir. Yani çeşitli gerekçelerle genellikle yok sayılan ya da ertelenen dini talepler, DP döneminde gündeme alınmış ve belirli ölçülerde bu talepler karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun

neticesinde bu dönemde din hem görsel, hem de işitsel açıdan daha görünür olmuştur. Örneğin radyodan Kur'an ve mevlit okunması uygulamasına gidilmiştir. DP döneminde dini konular üzerine söz alan vekillerin en sık olarak dile getirdikleri konu, meclis çatısı altında dini konular ve taleplerin herhangi bir baskı ve taarruza maruz kalmadan konuşulabiliyor olmasıdır.

Genel metin içerisinde de dikkat çekildiği üzere, iktisadi sorunlarını çözemeyen Cumhuriyet'in, laikliği gerçek anlamda tesis etmesi mümkün olmamıştır. Bugün dahi gündelik siyasetin söylemleri arasında kendisine sıklıkla yer bulan camilerin tasnif, tamir ya da farklı amaçlarla kullanımı meselesi ve buna ilişkin yorumlara bakıldığında, bunların önemli bir kısmının tarihsel, toplumsal ve daha da önemlisi iktisadi koşullar hesaba katılmadan yapılan yorumlar olduğu görülmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında camilerin farklı amaçlarla kullanımına ait örneklerle Osmanlı döneminde de rastlanıldığı gibi, tek parti döneminden sonra da devam ettiği görülecektir. Hayrat müzayede satış defteri üzerinden yapılan takipte, tasnif işlemi gerçekleştirildikten sonra tasnif harici kalanların satılması sürecinin 1972 yılına kadar devam ettiği görülür. CHP döneminde daha yoğun olmakla birlikte, bu sürecin hem DP döneminde, hem de 27 Mayıs Darbesi'nden sonra kurulan İnönü başkanlığındaki koalisyon hükümetlerinde ve sonrasında da devam etmesi, bu sürecin siyasal partilerden bağımsız bir uygulama olarak görüldüğüne işarettir. Menderes hükümetlerinden sonra İnönü koalisyonları döneminde bu işin yeniden bir yükseliş trendine girmemesi aynı bağlamda düşünülebilir.

CHP döneminde, bütçe sorunlarına rağmen çok sayıda cami tamir edilmesine rağmen, bu partinin cami karşıtlığı noktasında konumlandırılmasının en önemli nedeni, satılan cami ve mescitlerin hangi amaçlarla kullanıldığına dair bir takip yapmamasından kaynaklanmıştır. Özellikle gayrimüslim vatandaşlar tarafından alınan cami ve mescitlerin, bir iki örnekte de görüldüğü üzere ahır dâhil farklı amaçlarla kullanımı ve bunların DP tarafından sistemli olarak dile getirilmesi ve siyasete malzeme yapılması CHP'nin cami, dolayısıyla din karşıtı bir yerde konumlandırılmasının en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. DP döneminde cami ve mescit satışları devam etmekle birlikte, satılan cami ve mescitlerin kullanım alanlarını sınırlayan bir düzenleme yapılmış olması bu anlamda önemlidir.

Camilerin tasnifi tamiri, farklı amaçlarla kullanımı meselesinde laiklik uygulamaları değerlendirilirken, devralınan camilerin genel durumları mutlaka hesaba katılmalıdır. Çünkü bunların tasnifi bir yanıyla cami merkezli bir vatandaş olgusunun bertaraf edilmesi iken, bir yanıyla memleketin yeniden imarı olarak görülmesi gereken bir durumdur. Milli Mücadele yıllarında sadece Batı Cephesi'nde Yunan ordusunun cami, mescit, türbelere verdiği bilinçli zararın büyüklüğü hesaba katıldığında, bunların tasnif ve tamirinin laik toplum inşasından daha çok, memleketin imarı meselesi olduğu söylenebilir. Ancak bu imarın yapılabilmesi için ciddi bütçelere ihtiyaç vardır. Fakat sınırlı bütçe ile bunları yapma imkânı olmadığı için belirli bir tasnif ve sıralama ile hareket edilmek durumunda kalınmıştır. Dolayısıyla camilerin tasnif edilmesi laik bir yaklaşımın ürünü olduğu kadar, belki de ondan daha fazla yapıların fiziki durumu ve ekonomik sorunların bir neticesidir.

Türkiye'de laiklik uygulamalarının soruna dönüşmesinin en önemli nedenlerinden biri de, bu kavramın gerçek anlamda bir tanıma ve bu tanıma bağlı olarak bir sınıra, çerçeveye sahip olmamasıdır. Bu tanım ve sınırın yokluğu nedeniyle bunun sahaya yansıyan hali veya uygulaması, ilgili bürokrasinin veya jandarmanın vicdanı ya da inanç dünyasına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Bölgelere göre değişmekle birlikte belirli kesintilerle devam eden dini eğitim faaliyetleri bu bağlamda düşünülebilir. Bazı bölgelerde dini eğitim kesintisiz olarak sürerken, bazı bölgelerde denetim ve kovuşturmayla maruz kalmıştır. Laikliğin tanım ve sınırdan yoksun oluşunun neden olduğu durumlardan biri de tarikat faaliyetleri sırasında kendisini göstermektedir. Genel itibarıyla çok partili hayata geçiş ve sonrasında dinsel alana yönelik gerçekleşen kısmi özgürlük ortamı içinde, tarikat faaliyetleri de daha görünür olmaya başlamıştır. Özellikle çok partili yaşama geçilmesinden sonraki süreçte bu durumun takibi Riyasetin diğer devlet kurumlarıyla yapmış olduğu yazışmalardan yapılabilir. Devlet-hükümetin bir takım gerekçelerle tarikat ve irticai faaliyetleri takip ederek denetim altına almaya çalışması aşamasında, bazen bunlarla alakası olmayan dini faaliyetler de bu sürece dahil edilmiştir. Bu ise, dini özgürlüğün kısıtlandığı bir ortamın oluşmasına neden olmaktadır.

Tüm bunlardan sonra denilebilir ki, Türkiye laikliği ihtiyaç, zaruret, siyasal ve ideolojik yaklaşımlar, iktisadi sorunlar ve toplumsal gerçeklikler arasına sıkışmış durumdadır. Dolayısıyla sınırları belirli bir laiklik tanımından ve buna ilişkin bir uygulamadan bahsetmek zordur. Bu durum siyasal partilerin laikliği nasıl tanımladığı

ve hangi faaliyeti laiklik karşıtı ya da dini özgürlük alanı olarak gördüğüne göre de değişiklik gösterir. En sade tanımıyla dini devletten ayıran, ancak Cumhuriyet dönemi uygulaması olarak devletin denetiminde bir din öngören laiklik anlayışı ve buna ilişkin uygulamalar, her başlık altında yeni bir tanıma ihtiyaç duymaktadır. Örneğin bu çalışmanın içinde bölüm olarak yer verilen her konunun, laiklik tanımı ya da uygulaması farklıdır. Dolayısıyla Türkiye’de idealize ya da merkezi bir laiklikten bahsetmek oldukça güçtür. Çünkü her başlık altında bunu değiştiren dönüştüren farklı etmenlerle karşı karşıya kalınmıştır. Örneğin dini neşriyata ilişkin uygulamalar üzerinden bir laiklik tanımı yapılırken, her şeyden önce hesaba katılması gereken, bu neşriyatın niteliğidir. Çünkü Riyaset raporlarında da sıklıkla rastlandığı üzere dönem dini neşriyatında nitelik önemli bir sorundur. Veya bu neşriyatı kaleme alan kişilerin laiklik açısından kendilerini konumlandığı yer de oldukça önemlidir. Özellikle DP döneminde daha özgür olan dini neşriyatın öncelikli amacı, toplumsal alanda eksikliği hissedilen ilmiyal bilgilerini gidermekten çok, Cumhuriyet inkılapları karşısında konum almak olmuştur. Yine dönem neşriyatı üzerinde takibi en fazla yapılan şeylerden biri de bu neşriyatın toplumda, mezhep merkezli bir ayrılmaya neden olup olmayacağıdır. Dolayısıyla Türkiye’de, dini neşriyatın niteliksel ve niceliksel bir kayıp yaşamasında Cumhuriyet dönemi laiklik politikaların etkisinden söz etmekle birlikte, bu alanın görece daha özgür olduğu dönemlerde dini neşriyat nitelik kaygısından çok, inkılâpların karşısında saf tutma amacıyla hareket etmiştir. Bu içerikteki neşriyatla mücadelenin, dini alanın sınırlandırılmasından çok laik sistemin muhafazasına yönelik olduğu söylenebilir. Özellikle DP döneminde dini neşriyatın kovuşturulması bu bağlamda düşünülebilir. Ancak DP döneminde dini neşriyata yönelik alınan tavır, siyasal olarak nerede durduklarına göre de değişmiştir. Örneğin dini-siyasi içeriği de olan Büyük Doğu Dergisi resmi ilanlar verilmek suretiyle desteklenirken, İslam’ın Nuru gibi siyasetin dışında bir amaçla faaliyet yürüten dini içerikli bir dergi irticaa gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu örnekte de görüldüğü üzere Türkiye’de laikliğin uygulaması siyasal yaklaşımlar, taraf olma durumu, ideolojik tutuma bağlı olarak da değişkenlik göstermiştir.

Dolayısıyla Türkiye laikliğinin ve buna ilişkin uygulamaların anlaşılması için makro bir yaklaşımdan ziyade, mikro bir yaklaşımın tercih edilmesi ve bu yapılırken sosyo-ekonomik ve kültürel şartların hesaba katılması adeta bir zorunluluktur. Camilerin tasnifi ve hac meselesinde laikliği ekonomik sebepler şekillendirirken,

Medeni Kanun'da ekonomik sebeplere ek olarak toplumsal değerler ve geleneklerin yoğunluğu belirleyici olmuştur. Medeni Kanun'a da uygun olarak laik bir eğitim sistemi hedefleyip, on beş on altı yaşındaki kız ve erkekler aynı sınıfa konulmak istenildiğinde bu uygulama, geleneksel değerlerle çelişmiş ve belli oranlarda reddedilmiştir. Cumhuriyet değerleri, on altı yaşındaki bir kızı okulda tahayyül ederken, toplumsal değerler onun daha çok kocasının yanında olması gerektiğini öngörmüştür. Yine Cumhuriyet aynı yaştaki bir erkeğin okulda olmasını isterken, ekonomik sorunlar bu çocuğun tarlada babasına yardım etmesini adeta dayatmıştır. Toplumun sahip olduğu ekonomik sorunlar çocukları okuldan ve dolayısıyla eğitimden uzak tutarken, devletin yetersiz ekonomisi buraları dönüştürecek eğitmeni, öğretmeni göndermekte yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik ise, söylemlerin kırsalda karşılık bulmasını güçleştirmiştir. Merkezde alınan kararlar, kırsalı dönüştürmek için yeterli olmamıştır.

DP döneminde, laiklik hassasiyeti büyük ölçüde devam etmekle birlikte, bu süreçte dini değerlerin yanında ve onları anlar görünen temkinli bir süreç yürütülmüştür. Çünkü özellikle kırsalın dini talep ve beklentilerinin neticesinde iktidara gelen DP'nin, bunun dışında bir siyaset yürütmesi de beklenen bir durum değildir. Bu anlamda CHP döneminde daha katı olarak uygulanan laiklik, DP döneminde ılımlı bir şekilde sürdürülmüştür. Fakat DP ılımlı laiklik politikalarının ötesine geçmemeyi, yani radikal dini taleplere mesafeli kalmayı da ihmal etmemiştir. Örneğin dini yayınlar döner sermayesini kurup onun bütçesini artırırken, toplumsal alandaki dini neşriyatın söyleminin Cumhuriyet ilke ve inkılaplarına ya da kurucu liderlerine yönelik söylemlerin aşırıya kaçmasını da engellemiştir.

DP döneminin laiklik politikası, anayasa da var olan ancak uygulanmasına izin verilmeyen dini alana ilişkin bir takım demokratik hakların kullanılmasına izin verilmesi olarak da tanımlanabilir. Bu politikayla da uygun olarak, laiklik söylemlerinde dinsel vurgular biraz daha kuvvetli ve nettir. Örneğin, ahlaksızlığın toplumsal bir sorun olarak görülmesi her iki dönemin yaklaşımı iken, CHP söylemlerinde toplumsal ahlaksızlığın çözüm yeri okullar, eğitim, bilim olarak gösterilirken, DP söylemlerinde bunların yerini genellikle din ve dini ahlakın tesis edilmesi almıştır. Din, birçok sorunun çözüm merkezi olarak gösterilmiştir. CHP iktidarında rastlanılması çok mümkün olmayan “Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı, asrın idrakine söyletmeli İslam'ı” gibi söylemler DP döneminde adeta

sıradanlaşmıştır. CHP döneminde sürekli olarak dillendirilmese de pozitivist anlayışın bir yansıması olarak, dinin bazı alanlarda ilerleme önünde engel olarak görüldüğüne yönelik yaklaşımlar, DP döneminde önemini kaybetmiştir. Her ne kadar parti programına girmese de Medeni Kanun'da, İslam hukukunun yeniden tesis edilmesi ve bu süreçte Riyaset'in de görüşünün alınması fikirleri ileri sürülmüştür. Bu fikir ve söylemler hem devletin-siyasetin, hem de kavramsal açıdan laikliğin dönüşmeye başladığının göstergesi olarak yorumlanabilir.

DP dönemi laiklik uygulamaları bir anlamda, CHP'nin son dönemlerinde dini alana ilişkin alınan kararların toplumsal alanda daha geniş kitlelere ulaştırılması olmuştur. Ayrıca DP döneminin laiklik anlayışı gereği, din adamlarının ya da dini özgürlük talebi olanların kendilerini daha güvende hissettikleri bir ortam oluşturulmuştur. Ancak Türkiye'de dini taleplerin karşılanmasına yönelik girişimlerle, tarikat ve cemaatlerin yeniden görünür olmaya başladıkları dönem hemen hemen aynıdır. Tek parti döneminde taşraya yeterince hâkim olamamanın neticesinde tarikatları ayakta tutan ilişkiler ağına müdahalede etkisiz kalındığından, bu yapılar ilk fırsatta yeniden görünür olabilmişlerdir. Bu tarikat ve cemaatler geleneksel Osmanlı tarikatlarından ziyade, onların II. Meşrutiyet ile birlikte siyasallaşan hallerine daha fazla benzemektedir. Çünkü, katı laiklik uygulamalarının dini özgürlükler noktasında yarattığı sorunlar, çoğunlukla gizli olarak faaliyet gösteren bu yapıların daha fazla siyasallaşmasına neden olmuştur. Bundan sonra Türkiye'de tarikat ve cemaatler sadece dini işlerle ilgilenmekle yetinmemişlerdir. Partiler açısından bakıldığında ise bu yapılar kitlesel oy deposu işlevi görüp, belirli oranlarda korunmuştur. Bu durum DP'li vekillerin bir kısmı tarafından , “gerçek laikliğin” bir gereği olarak da görülmüştür. Yani oy kaygısına ek olarak, “dine müdahale etmeyen laiklik anlayışı”, tarikat yapıların güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak bu sefer dine müdahale etmeyen laiklikten, siyasete müdahale eden bir tarikat-cemaat yapısının alt zemini oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)¹³⁵⁶

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)¹³⁵⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı - Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı Arşivi (DİYKKBK)¹³⁵⁸

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, (İBBA)¹³⁵⁹

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE)¹³⁶⁰

RESMİ YAYINLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi **TBMMZC**¹³⁶¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (**TBMMGCZ**)

T.C. Resmi Gazete, S. 9705, Kanun No: 7043.

T.C. Resmi Gazete, S. 2592, Kanun No: 15479.

T.C. Resmi Gazete, Sayı: 2433.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 4234, Kanun No: 3634.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 9019, Kanun No: 6566.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 5780, Kanun No: 4648.

T. C. Resmi Gazete, S. 3027.

T.C. Resmi Gazete, Sayı: 3027.

T.C. Resmi Gazete, S. 9705, Kanun No: 7043.

Düstur, Üçüncü tertip, C. 22, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1941.

GAZETELER¹³⁶²

Akşam Gazetesi

Cumhuriyet,

Dünya Gazetesi

Hürriyet Gazetesi

Köylü Gazetesi

Kudret Gazetesi

Kurun Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Tercüman Gazetesi

Ulus Gazetesi

Vakit Gazetesi

Vatan Gazetesi

Yeni Gazete

Zafer Gazetesi

¹³⁵⁶ Belgelerin fon ve yer numaraları dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁵⁷ Belge numaraları dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁵⁸ Belgelerin karar sayısı ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁵⁹ Belgelerin karar numarası ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁶⁰ Belgelerin kutu ve sıra numaraları dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁶¹ Zabıtların devre, içtima, cilt ve birleşim numaraları dipnotlarda verilmiştir.

¹³⁶² Gazete haberleri başlık ve tarihleri ile birlikte dipnotlarda verilmiştir.

DERGİLER

Diyanet İlmî Dergi
Hayat Dergisi,
İktisadi Yürüyüş Dergisi
İlim ve Sanat Dergisi
Sebilürreşad Dergisi

SÖZLÜKLER

Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

ADIVAR, Abdülhak: “Türkiye’de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, **Derleme-Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Ahmet Hamdi Başar’ın Hatırları, Demokrasiye Geçiş, DP İktidarı ve 27 Mayıs, (Yay. Haz. Murat Koraltürk), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

AHMAD, Feroz: **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

AK, Mustafa Necati: **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak’ın Hac Günlüğü, Hac Yolunda**, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

AKANDERE, Osman: **Milli Şef Dönemi – Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2021.

AKAY, Hale: Uygulamada Laiklik Devlet Din Eksininde Özgürlükler, Hizmetler, Finansman, **Toplum ve Bilim Dergisi**, 2011, S. 120, s. 11.

AKI, Erol, DEMİRBİLEK, Sevdâ: **Sosyal ve Kültürel Hayatımızda Vakıflar ve İlgili Mevzuat**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996.

ARCAYÜREK, Cüneyt: **Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1983.

ARSLAN , Ahmet: "İslam, Laiklik ve Çağdaşlaşma", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S. 29 Temmuz-Ağustos 1994.

ARVASI, İbrahim: **Tarihi Hakikatler**, Biyografi Net Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1981.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: **İkinci Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, C. 2, 1993.

-----: **Menderes’in Dramı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

- AYDIN, Hüseyin: **Laiklik ve Atatürkçülük**, Sentez Yayınları, İstanbul, 2015.
- AYHAN, Halis: **Türkiye’de Din Eğitimi**, Dem Yayınları, İstanbul, 2014.
- AYTÜRK Nihat ve diğerleri: **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi**, Diyanet Dergisi, Dini-İlmi-Edebi üç Aylık Dergi, C. 25, S. 1, Ocak-Şubat-Mart 1989.
- AZAK, Umut: **Türkiye’de Laiklik ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- BANGUOĞLU, Tahsin: **Kendimize Geleceğiz**, Derya Dağıtım Yayınları, İstanbul, 1984.
- BARDAKOĞLU, Ali: “Yeni Türkiye’de Din, Dini Hayat, Ahlak ve Maneviyat”, **Yeni Türkiye Dergisi** Ocak-Şubat 2014, S. 56.
- BAŞGİL, Ali Fuat: **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 2011.
- BEİN, Amit: **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları**, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- BERKES, Niyazi: **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1997.
- : **Atatürk ve Devrimler**, Adam Yayınları, İstanbul, 1993.
- BEYDİLLİ, Kemal: “Osmanlı Devleti’nde İmamlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, 2000.
- : **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001.
- BİLGİN, Beyza: **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988.
- Boyraz Cemil, “**Türkiye’de Sekülerizmin Ekonomi-Politiği: Tarihsel ve Eleştirel Bir Analiz**”, Laiklikten Sonra-Cogito, S. 94, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- BOZKURT, Abdurrahman: **Tevfik İleri Cumhuriyet’in İkinci Eğitim Mimarı**, İdil Yayınları, İstanbul, 2012.
- BOROTAV, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- : **Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- BOYACIOĞLU, Ramazan: “**Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığı’na Geçiş**” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.
- BOZAN, İrfan, **Devlet İle Toplum Arasında Bir Okul: İmam-Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı**, Tesev Yayınları, İstanbul, 2007.
- BULUT, Mehmet: **Camilerin ve Cami Hizmetlerinin Evkaf Umum Müdürlüğü’nce İdaresi (1931-1950)**, Diyanet İlmi Dergi, C. 55, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2019.

----- : “İlk Cumhuriyet Meclisinde Dini Yayıncılık Hakkında Tarihi Bir Karar”, **Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi**, Ocak, Şubat, Mart 1992, C.28, S.1.

----- : Kuruluş Yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri, **Diyanet İlmî Dergi**, Temmuz-Ağustos-Eylül 1994, C. 30, S.3.

----- : “Şer’iye Vekâleti’nin Din Eğitim Hizmetleri”, **Diyanet İlmî Dergi**, Ocak-Şubat-Mart 1995, C. 31, S.1.

CAN, Nurettin: **Eski Eserler ve Müzelerle İlgili Kanun, Nizamname ve Emirler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.

CAN, Candaş: **Köy Enstitülerinden İmam Hatiplere Eğitimde Hegemonya Mücadelesi**, Libra Yayınları, İstanbul, 2018.

CANATAN, Kadir: **Din ve Laiklik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

CHP Yedinci Büyük Kurultayı (1947), **TBMM Kütüphanesi**, Yer No: 76-1525.

COŞTU, Kamil: “Tek Parti Dönemindeki Bazı Dini Yayınların Yasaklanma Sebepleri”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.33, 2015.

Cumhuriyet’ten Önce ve Sonra Vakıflar, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul, 1937.

CÜNDİOĞLU, Dücan: **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2020.

ÇELEN, Mehmet: **İlim ve Hareket Adamı Mehmet Said Ertürk**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2013.

DÂVER, Bülent: **Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.

DAVİSON, Andrew: **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor, **Sebilürreşad Dergisi**, C.IV, S.100.

Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor, **Sebilürreşad Dergisi**, C.V, S.101.

Dini Tedrisat ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor, **Sebilürreşad Dergisi** C.V, S.102.

DUMAN, Doğan: “1950 Seçimleri Öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Politik Bir Manevrası Olarak İmam Hatip Kursları”, **Belgi Dergisi**, S. 10, 2015.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul: **Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar**, Gonca Yayınevi, İstanbul, 2021.

EDİB Eşref: **CHP ve Din**, Yay. Haz. Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yayınları, 2005.

ERASLAN, Cezmi: **II. Abdülhamit ve İslam Birliği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

ERDOĞAN, Mustafa: “Laiklik ve Türk Uygulaması Üzerine Notlar”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990.

ERGİN, Osman Nuri: **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

EROĞUL, Cem: **Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

ERSİN, Yasin; SAKAL, Fahri: Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması, **Vakıflar Dergisi**, 2021, S. 56.

ERTAN, Veli: **Ahmet Hamdi Akseki**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

ERTEM, Adnan “**Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, 1997.

ESEN, A. Kıvanç: “Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13, Güz 2011.

----- : CHP İktidarı Döneminde Diyanet İşleri Reisliği’nin Devlet İçindeki Konumu, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

ETHEM, Halil: **Camilerimiz**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1933.

Eygi, Mehmet Şevki: **Yakın Tarihimizde Cami Kırımı**, Tarih ve İbret Yayınları, İstanbul, 2003.

FIRAT, Mustafa: **Varto Mektubu, Devrim-Karşı Devrim Gerilimi**, Libra Yayınları, İstanbul 2016.

JASCKHKE, Gotthard: **Yeni Türkiye’de İslamlık**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

GEORGEON, François: **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul’da Ramazan**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

GOLOĞLU, Mahmut: **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

GÖKAÇTI, Mehmet Ali: **Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

GÖZAYDIN, İştari: **Diyanet – Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

GÜNAYDIN, Mehmet, **Cansız Hoca**, Heyemola Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜNAYDIN, Mehmet, **Oflu Aşıkkutlu Hoca**, Heyemola Yayınları, 2016.

GÜLALP, Haldun: Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu, **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2008 C.1, S.1, s. 115.

GÜNGÖR, Erol: **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Hayat Dergisi, **"Laiklik Karşısında Vazifelerimiz"**, C. 3, S. 72, 12 Nisan 1928.

Hocaoğlu, Durmuş Hocaoğlu Siyaset ve Tefekkür Tarihimizde Otorite, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990.

İNÜĞUR, Nuri: **Türk Basın Tarihi**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1992.

İSKİT, Server R.: **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, , Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939.

İSKİT, Server R.: **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

İsmet İnönü Hatıralar, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), , Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.

İstanbul'un Kaybolan Kültür Varlıkları- Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescitleri II, Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı, Kültür Varlıkları Projeler Müdürlüğü, İstanbul, Aralık 2015.

KAHRAMAN, Hasan Bülent: **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

KALKANOĞLU, Semih: **İsmet İnönü: Din ve Laiklik**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

KARA, İsmail: "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz 1985 Üç aylık Dergi.

-----: **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

-----: **Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası**, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.

----- : **Rize Müftülerinden Yusuf Karali Hoca**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.

----- : **Din ile Modernleşme Arasında – Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018.

----- : **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

KARAKUŞ, Gülbeyaz: **Cumhuriyet'in Politik Teolojisi – Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2018.

Kılıçbay, Mehmet Ali, Laiklik Ya da Bu Dünyada Yaşayabilmek, **Cogito**, "Laiklik" Yapı Kredi Yayınları, S. I, Yaz, 1994.

Kılınç, Ahmet Laiklik İlkesinin Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü, **III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi – Bildiriler Kitabı**, 15-18 Mayıs 2014, Sakarya.

KIRAY, Mübeccel: **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.

KOÇAK, Cemil: **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

-----: **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

-----: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, C. 2.

KOLOĞLU, Orhan, **Türk Çağdaşlaşması, İslam'a Etki İslam'dan Tepki**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1995.

KONAR, Hürriyet: Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP'nin Laiklik Politikasındaki Değişim, **Tarih ve Toplum Dergisi**, S. 125, Mayıs 1994, s. 38-42.

KOŞTAŞ, Münir: "Türkiye'de Laikliğin Gelişimi- 1920'den Günümüze Kadar", II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

KÖKER, Levent: **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

KÖYMEN, Altan **Değişim Yılları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.

KURTOĞLU, Zerrin: "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset, Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslam'ın Siyasallaşmasına Katkısı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C. VI. İslamcılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

KUTLUOĞULU, Mehmet Yahya: **Seksen Yıl Nasıl Geçti**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2013.

-----: **Topal Hoca (Lekur Hoca) Mehmet Hanefi Kutluoğlu**, Dernekpazarı Köyleri Kültür ve Dayanışma Vakfı, İstanbul, 2004.

KURU, Ahmet T. : **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD Fransa ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No 291, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.

MARDİN, Şerif: "Laiklik İdeali ve Gerçekler", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Sayı 56, Yaz 1999.

-----: "2000'e Doğru Kültür ve Din", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.13 Kış 1990.

-----: **Din ve İdeoloji**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.

Medreseden Üniversiteye Ali Özek, Yay. Haz. Ramazan Yıldırım, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2012.

MİSER, Rıfat: İrdelenmeyen Boyutlarıyla İmam Hatip Liseleri, İnönü Üniversitesi - **Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı-Bildiri ve Tartışmalar**, 7-9 Nisan 2005, Malatya, İnönü Üniversitesi Yayınları.

NADİ, Nadir: **“Perde Aralığından”** Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.

NAL, Sebahattin: **Demokrat Parti’nin 1950-1954 Dönemi Din Siyaseti**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Temmuz- Eylül 2005.

OCAK GEZ, Başak: “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 1996, C. 2, S. 6.

ONAY, Ahmet: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Camilerin Finansmanı”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C. 7, S. 18, Aralık 2009.

ÖCAL, Mustafa: **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

-----: **100. Yılında İmam-Hatip Liseleri (1913-2013)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

-----: **Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Dini Eğitim ve Dini Hayat**, C. I, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008.

ÖKE, Mim Kemal: **Ömer Fevzi Mardin Gazi ve Sufi**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2009.

ÖNKAL, Ahmet, BOZKURT, Nebi: “Cami”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 7, 1993.

ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya: **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemeleri**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZ, Tahsin: **İstanbul Camileri**, C. I. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.

ÖZEK, Çetin: **Türkiye’de Laiklik – Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.

ÖZAY, İl Han: “Cumhuriyet’in Dini”, **İdare Hukuk ve İlimler Dergisi**, 1981, C. 2, S. 3.

ÖZCAN, Zeynep: **İnönü Dönemi Dini Hayat**, Dem Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖZTUNÇ, H. Baha: **Rumeli – II. Abdülhamit Döneminde Bir Muhabirin Rumeli İzlenimleri (1896-1907)**, Kitabevi, İstanbul, 2020.

----- : **Manastır – Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)**, Kitabevi, İstanbul, 2020.

ÖZTÜRK, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

----- : **Batılılaşma Döneminde Başlatılan ve Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Bir Uygulama**, Diyanet İlmi Dergi, C. 28, S.4, Ekim-Kasım-Aralık 1992.

ÖZTÜRK, Osman, TOPALOĞLU, Bekir: **Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası 1923-1973**, Nüve Matbaası, Ankara, 1975.

PARLAK, Deniz **Laikleşme Sürecinde Camiler – Genç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet: **Türkiye’de Din Eğitimi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966.

REED, Howard A.: “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, **Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

RUSTOW, Dankwart A.: “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920-1955”, **Derleme-Türkiye’de İslam ve Laiklik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

SAYARI, Binnaz: “Türkiye’de dinin Denetim İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Fakülteler Dergisi** C.33, S.1 (Mart-Haziran 1978).

SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban: **Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Smith , Wilfred Cantwell, “Modern Türkiye Dini Bir Reforma mı Gidiyor?” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Ankara, 1953.

SUBAŞI, Necdet : “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C.VI. İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

ŞAHSUVAROĞLU, Haluk Y.: **Asırlar Boyunca İstanbul**, Cumhuriyet Gazetesi Tarih Eki, Tarih belirtilmemiş. **İstanbul’un Kaybolan Kültür Varlıkları- Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescitleri I**, İstanbul, Etüd ve Projeler Daire Başkanlığı, Tarihi Çevre Koruma Müdürlüğü, Şubat 2014.

SARAN, Ali Kemal: **Omuzumda Hemençe Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları**, Kurtuba Yayınları, Ankara, 2009.

SARUHAN, H. Rahmi, **Abidelerimiz**, Türkiye Anıtlar Derneği, İstanbul.

SATAN, Ali: **Türk ve İngiliz Belgelerinde Hilafetin Kaldırılması**, Yazıgen Yayınevi, İstanbul, 2017.

SESLİ, Mutlu: **İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz**, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2019.

TANÖR, Bülent: **Kurtuluş Kuruluş**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.

Temel, Mehmet: **Atatürk Dönemi Din Hizmetleri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Ankara, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, İdeal Matbaa, C. III, Ankara, 1941.

T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Mecmua, İdeal Matbaa, C. IV, Ankara, 1942.

T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü 1940-1941 Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, İdeal Matbaa, Ankara, 1942.

T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü Muhasebe Müdürlüğü 1957 Yılı Umum Yazılar Dergisi, Akın Matbaası, Ankara, 1958.

T.C. Evkaf Umum Müdürlüğü, **"Vakıf Yerlerinin Nasıl Kiraya Verileceğine ve Mahsullerinin Ne Surette Satılacağına Dair Nizamname"**, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

TİMUR, Taner: **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946**, Doğan Yayınları, Ankara, 1971.

TURAN, Osman: **Türkiye’de Manevi Buhran**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1978.

TURAN, Şerafettin: **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2003.

TOKER, Metin: **Şeyh Said ve İsyanı**, Ka Kitap, İstanbul, 2015.

TOPALOĞLU, Bekir: **Günlerim Böyle Geçti – Hatıra ve Günlükler**, İstanbul, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2021.

TOPRAK, Zafer **Türkiye’de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma, (1908-1928)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

TOPRAK, K. Hicret: **Mihrap, Minber ve Devlet, Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, Küre Yayınları, 2019.

TORUN, Esmâ: “II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri”, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30 Mayıs-Kasım 2002.

TUNAYA, Tarık Zafer: **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

-----: **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

TUNÇAY, Mete: “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)”, **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul, 1999.

TUT, Faruk: Osmanlı’da İmam-Hatiplik Müessesesi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1991.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 43, İstanbul, 2013.

URAN, Hilmi “**Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

ÜNSÜR Ahmet, **Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

VANER, Semih: Osmanlı İmparatorluğu Sonunda ve Kemalist Türkiye’de İslam, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

VELİKAHYAOĞLU, Nezih: “Vakıf Eserlerin Gayeleri Dışında Kullanılması”, **İlim ve Sanat Dergisi**, S. 9, Eylül-Ekim 1986.

YAVUZALP, Ercüment: **Mendres’le Anılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

YILDIRMAZ, Sinan: **Türkiye’de Köylülüğün Sosyal Tarihi (1945-1960)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

YILMAZ, Mustafa ve DOĞANER, Yasemin: **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.

20 Cumhuriyet Yılında Vakıflar, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

YÜCEL, İrfan: “Cumhuriyet Döneminde İmamlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul, 2000.

YÜCEKÖK, Ahmet N.: **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Yapısı, (1946-1968)**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1971.

ZENGİN, Zeki Salih: “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kur’an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011.

YANARDAĞ, Ayşe: **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2018.

YAVUZ, Hulusi: “**Osmanlı Devleti Ve İslamiyet**” içinde Howard Reed, “**Türkiye’nin Yeni İmam Hatip Okulları**”, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.

YETKİN, Çetin: **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

İNTERNET KAYNAKLARI

BİLGİLİ, İsmail: “Osmanlı Son Dönemi, Nitelikli Din Adamı Yetiştirme Projesinin Bir Örneği Olarak “Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye” Medresesi”, <http://www.osmanliilimlerakademisi.org/wp-content/uploads/2020/02/islah-i-medaris-teblig-ismail-B%C4%B0LG%C4%B0L%C4%B0.pdf>, Erişim Tarihi, 1.5.2021.

Kurşun, Zekeriya, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Hac Politikaları”, Yeni Şafak Gazetesi, Erişim Tarihi: 17.11.2021. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>.

Ortaylı İlber, Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688676>, Erişim Tarihi: 8.12.2021.

UYGUN, Selçuk: “M. Emin Soysal’ın Hayatı ve Köy Enstitüleri Tarihindeki Yeri”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/442794>. Erişim Tarihi: 23.07.2019.